

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ

XLVI. KÖTET

BUDAPEST, 1950

KÖZOKTATÁSÜGYI KIADÓ VÁLLALAT

53 0750

FHGH/75

A magyar nyelvtörténet korszakai.

Bár minden nyelv történetének messze túlnyomó része az idők végtelen kódébe vész, s nyelvtudományi eszközökkel csupán viszonylag rövid, végső szakasza világítható meg többé-kevésbé, ez a közvetve vagy közvetlenül felderíthető kis rész is hosszú évezredekre terjedhet. Nyilvánvaló, hogy ilyen hosszú időt merőben gyakorlati szempontból előnyös hosszabb-rövidebb korszakokra fölaprózni. Ez ugyanis megkönnyíti az időrendi tájékozódást, és a tárgyalásban is kényelmesebb, mert minduntalan idő- és helyrabló körülírásokat tehet feleslegessé. Másrészt azonban ahhoz sem férhet kétség, hogy minden ilyen fölosztás bizonyos mértékig önkényes. A nyelv szakadatlanul változik, módosulásaiban megállás nincs, s a változások időrend szempontjából úgy kapaszkodnak egymásba, mint a páncéling láncszemei, nem egyszerre kezdődnek és nem egyszerre végződnek; emezek még nem fejeződtek be, mikor amazok már gyorsabb-rövidebb iramban megindulnak. S közben a jelenségek harca, az egymást keresztező erők változatos küzdelme még bonyolítja a helyzetet. Amint a vízszintes tagozódásban az izoglosszák vonalai szeszélyesen kanyarognak egymásba, úgy a nyelvi változások időhatárai is kúszán összebonyolódnak.

Bár így a fölosztás csak gyakorlati célokat szolgál és per definitionem önkényes, mégis valamilyen elven vagy elveken kell alapulnia, továbbá az egyes korszakok elnevezéseinek nem szabad félreértésre alkalmat adniuk. Minthogy nyelvtörténeti felosztásról van szó, természetesnek látszik, hogy a lehetőség szerint nyelvi eseményeket válasszunk korszakmegjelölőknek. Tehetjük ezt azon meggondolás alapján, hogy bár a nyelv változása szakadatlan, de nem egyenletes: vannak időszakok, amelyekben meggyorsul, másokban viszont szemmel láthatólag ellanyhul. Néha egy-két évszázad lényegesen átalakítja a nyelv arculatát, máskor hangállomány és szerkezet félezer éven át szinte alig módosul, csak a szókincs ad számot az idők változásáról. Azonfelül a nyelvnek is megvannak a maga eseményei, melyeknek a nyelvtörténeti fontossága vitathatatlan. Pl. a magyar nyelvújítás kétségtelenül olyan nagyjelentőségű nyelvi mozgalom volt, amely legalább egy kisebb korszakos meghatározására önként kínálkozik; önkényes csak az dátum lesz, melyet kezdetül és végül megjelölünk, mert hiszen bizonyos, hogy bármely évet válasszunk is ki kezdő és végső korhatárolónak, a nyelvújítás nem pontosan abban az évben kez-

dődött és végződött, hanem századokkal azelőtt indult meg és most is tart. Mégis van, ha nem is évnvi pontossággal, de elég jól elhatárolható nyelvtörténeti szakasz, melynek jellemző és kiemelkedő eseménye az egész magyar nyelv történetében oly jelentős nyelvújítás volt. Bármely nyelvi esemény alapján történik egy-egy korszak megállapítása, a határvetés mindig legalább ilyen önkényes lesz.

Mint hogy a nyelvi jelenségeket annál nagyobb tömegben és időrendjüket is annál pontosabban ismerjük, minél jobban közeledünk a mához, természetesen, hogy a felosztás nem adhat megközelítően sem egyenlő hosszúságú szakaszokat, hanem minél bővebb dokumentációjú korba jutunk, annál rövidebbekké válnak ezek a korszakok, s ezeken belül is annál több és pontosabban elhatárolható alszakaszt tudunk megkülönböztetni. Viszont visszafelé haladva, amint elhagytuk az írásbeliség korát és az adattalan időkbe kerülünk, nemcsak aránytalanul meghosszabbodik egy-egy korszak időtartama, de lehetetlenné válik, hogy merőben nyelvi jelenségekre alapítsuk felosztásunkat. Azokat a nyelvi történéseket ugyanis, amelyek ebben a homályba vesző korban mentek végbe, csak nagyon tökéletlenül ismerjük, de még sokkal kevesebbet tudunk időrendjükéről, úgy hogy felosztást rájuk közvetlenül nem alapíthatunk. Kénytelenek vagyunk tehát korelhatárolónak olyan történelmi — politikai vagy társadalomtörténeti — eseményeket kiválasztani, melyeknek nyelvi kihatása vitathatatlan. Persze minél mélyebbre nyomulunk vissza a múltba, annál gyérebbek lesznek az ilyen eseményekre vonatkozó kétségtelen ismereteink is, amelyeknek fontossága nemcsak elméleti síkon tehető föl, de nyelvileg is igazolható. Ez természetesen azt jelenti, hogy mind hosszabb korszakokhoz jutunk, időmeghatározásunk mind bizonytalanabb lesz, nemcsak több száz, de ezeréves ingadozásokba kell belenyugodnunk, míg elérünk ahhoz a határhoz, melyen jelenleg még nem tudunk túlhatolni, amely mögött a nyelvnek még több százezeréves, de — legalább ez idő szerint — számunkra hozzáférhetetlen története húzódik meg.

A magyar nyelvtudományi irodalomban GOMBOCZ korfelosztása van elterjedve (ÖM. II/1, 63). Miután hangsúlyoztam, hogy minden korszakba bontás szükségszerűen önkényes és csak célszerűségi szempontokat szolgál, nem látszik ildomosnak e felosztás bírálatába fogni, melyről különben sok dícsérő szót is lehetne mondani. GOMBOCZ szakaszolása a magyar nyelvtörténetben a tájékozódást lehetővé tette, eddig is szélteben használták, s ez az utóbbi körülmény, a keretek állandóságának nem megvetendő szempontjából, szintén mellette szól. Mégis egyetemi előadásaimban már évekkal ezelőtt több ponton eltértem tőle, mert hiányokat éreztem benne, egyes elnevezéseit, mint félreértésre csábítókat nem tudtam helyeselni, s úgy találtam, hogy azoknak az elveknek, melyeket fönt vázoltam,

néhány ponton nem felel meg, illetőleg a lehetőségeket nem aknázza ki eléggé. Ahol megengedhetőnek tartom, mégis ragaszkodom a GOMBOCZ-féle felosztáshoz, nemcsak ezért, mert sok részletében elvszerűnek és elfogadhatónak tartom, hanem mert ilyen inkább gyakorlati, mint elméleti kérdésben, akárcsak a helyesírásban, az állandóságnak is megvan a maga tagadhatatlan fontossága, ha a fejlődésnek útját nem állhatja is.

A következő felosztást ajánlom:

I. Előmagyar kor (période préhongroise):

1. Az uráli együttélés korszaka.
2. A finnugor együttélés korszaka.
3. Az ugor együttélés korszaka.

II. Ósmagyar kor (période protohongroise):

1. Az uráli őshaza korszaka, a VI. század közepéig.
2. A vándorlások vagy a török hatás korszaka, 1000-ig.

III. Történelmi vagy forrásos kor (période historique ou documentaire):

1. Az ómagyar korszak, a XIV. század közepéig.
2. A középmagyar korszak, a XVI. század végéig.
3. Az újmagyar korszak:
 - A) A nyelvújítás előtti szakasz, a XVIII. század közepéig.
 - B) A nyelvújítás ideje, a Nyelvőr megindításáig.
 - C) Az ortológus ellenhatás ideje, 1900-ig.
 - D) A mai magyar nyelv.

E felosztás megokolására a következőket jegyzem meg.

I. Előmagyar kor. — Habár más értelmezéssel, megtartom a GOMBOCZ-tól ajánlott, de egyébként nem túlságosan rokonszenves *előmagyar* kor elnevezést. Ez kétségtelenül a *vorungarisch* tükörszava, s voltaképen a 'magyar előtti kor'-t jelentené. Annyiban helyes, hogy valóban azt a korszakot kell jelentenie, mely a magyar nyelv önálló életét megelőzi. Mint-hogy azonban az említett elv szerint el kell mennünk a magyar nyelv történetében addig a határig, amíg a nyelvtudomány eszközei a kutatást valamiképen megengedik és gyümölcsözővé teszik, ez a kor is beletartozik a magyar nyelv történetébe, s az *előmagyar* szó valahogyan mégis inkább magyarhoz tartozónak jelzi a kérdéses kort, mint a *magyar előtti*, különben is nehézkesebb elnevezés. Ezt a kort, illetőleg egyes szakaszait néhány szakember mint a hordanyelvek korát említi. Azonban maga a *hordanyelv* műszó is pontosább meghatározást igényelne. Ha azt értjük rajta, hogy az egyes, egymástól társadalmilag

és politikailag független hordák nyelvileg is függetlenek voltak egymástól, s mindegyik a maga külön nyelvét beszélte, úgy, mint az emberi beszéd hajnalán, akkor ez az elnevezés nem helyes. Hiszen e korban az egyes uráli, finnugor vagy ugor hordák nyelvileg is kétségtelenül kapcsolatban voltak egymással, bármilyen természetűnek tekintsük is ezt a kapcsolatot. Természetesen ezzel egyáltalában nem akarjuk azt állítani, hogy a hordák egymással időleges szövetségeken túlmenő szervezeti egységbe is tömörültek volt, de hogy nyelvileg nem voltak egymástól függetlenek, azt az uráli, a finnugor, majd végül az ugor nyelvek szaporodó azonos vonásai kétségtelenné teszik. Ha viszont hordanyelveken csak azt értjük, hogy a nyelvet beszélők egymástól független hordákban szerveződtek, de azért nyelvileg valahogyan összefüggtek, akkor ez az elnevezés nem alkalmas a nyelvtörténeti korszak jellemzésére, mert az előmagyar kor hordaszervezetének nyelvi következményeit még senki sem mérte meg, tehát korszakbeosztást és elnevezést nem lehet rá alapítani. — Fölbukkant az az ötlet is, hogy az ugor együttélés korát már a törzsi nyelvek korának nevezzük. Ennek az elnevezésnek azonban semmi alapja sem volna. Nem tudjuk, hogy ebben a korban kialakult-e már valamelyes törzsi szervezet, de egyáltalában semmi okunk sincs föltenni, hogy e törzsi szervezet kialakulása akárcsak megközelítőleg is egybeesett azzal az egészen más természetű ténnyel, hogy az ugor hordák és a finn-permi hordák között a földrajzi kapcsolat megszakadt. A törzsekké alakulás különben sokkal valószínűbben a következő korba tartozik.

Nem jelöltem meg az uráli együttélésnél régebbi korszakot, holott ezt nyelvtudományi eszközökkel több oldalról is megpróbálták megközelíteni. Azonban sem az indoeurópai, sem az altaji irányban, sem egyéb viszonylatban egyelőre nem tud a kutatás olyan szilárd eredményt felmutatni, hogy arra, akár csak föltételelesen is, korszakmegállapítást lehessen építeni. Szakemberek számára fölösleges hangsúlyozni, de tanítványainkat nyomatékosan figyelmeztetnünk kell arra, hogy az uráli együttélés korszakával nem a magyar nyelv élete, hanem csupán történetének nyelvtudományi eszközökkel eddig földérintett (s szükségszerűen föltötte hiányosan földérintett) része kezdődik.

Az előmagyar koron belül az egyes korszakokat egymástól olyan események választják el — a hordacsoportok területi széttávolodása —, melyek ugyan nem nyelvek, de nyelvi következményeik kétségbevonhatatlanok: semmi úgy nem segíti elő, nem siettetni a differenciálódást, az együttélés idejében részben már fennálló különbségek kiéleződését, mint az érintkezés tökéletes és huzamos vagy éppen végleges megszűnése. Azon persze vitatkozni lehet, sőt kell, hogy egy-egy jelenség melyik korba tartozik, mert pl. míg a finnugor *s- különfejlő-

dése minden valószínűség szerint az ugor együttelés korába tartozik, más jelenségek, pl. a finnugor **p*- > magyar *b*-, finnugor **t*- > magyar *d*- vagy a denasalisatio inkább a finnugor együttelés korába vethetők vissza, s azok közé a jelenségek közé sorolhatók, melyeken keresztül bepillantunk a finnugor együttelés korának igazi nyelvi képébe, felfedve azokat a vonásokat, melyek az együttelés idejében egyes hordákat nyelvileg közelebb tartottak egymáshoz, másoktól viszont elkülönítették őket. Hasonlóképen persze alaktani és lexikális különbségek esetében a korszak kérdése egyenként külön, de mindig fontos és izgató problémát alkot.

Uráli, finnugor és ugor kor helyett az „uráli, finnugor, ugor együttelés korszaka“ elnevezést választottam. Ez ugyan kevésbé „nyelvi“ tényre vonatkozó kifejezés, de a valóságnak mindenestre megfelel, bármilyen legyen is a kérdéses nyelvi viszonyra vonatkozó felfogás alakulása. Felosztásunk e fokon amúgysem közvetlenül nyelvi eseményen alapul. Az „uráli kor“ vagy az „uráli egység kora“-féle kifejezések főleg a kezdőt tévedésbe ejtenék, holott azt hiszem, senki sem képzeli azt, hogy az uráli vagy bármely más együttelés korszakának nagy területen szétszórt gyalogos nomádjai az egész területen pontosan azonos és egyöntetűen fejlődő nyelvet beszéltek. A szakember persze ilyen tévedésbe sohasem eshetik, de a laikust az elnevezés könnyen megtévesztheti.

Az egyes korszakok időtartamának akár ezer években való megjelölésébe éppúgy nem avatkozom bele, mint GOMBOCZ sem tette; nem mintha az ez irányban való kísérletezéseket fölöslegesnek tartanám, csak az eddigi eredmények túlságosan ingatagok. Ezek a megállapítások egyrészt a lefolyt változások mennyiségén épülnek. Ám ha tudjuk, hogy a változások irama mennyire nem egyenletes, hogy kezdetük és végük megítélésében milyen nagy eltérések lehetségesek, ezt az alapot nem tarthatjuk elég szilárdnak. A másik fogódzó, a jövevényszavak — az adott esetben az indoeurópai, árja, ősráni jövevényszavak — időbeli tanúságai sokszor csak azért látszanak megnyugtatób-
bálnak, mert egy más tudományszakból vannak kölcsönvéve, tehát elfogadjuk őket, mert nem vagyunk hivatottak ellenőrzésükre és megbírálásukra, de azért éppoly hipotétikusaknak tekinthetők.

II. A z ő s m a g y a r k o r. — Az elnevezést véleményem szerint meg kellett tartani, mert ma már teljesen általános, de kifogástalanul ki is fejezi azt, amit jelentenie kell: a legrégebb korszakot, amikor a magyar nyelv már önálló életútján jár. E korban a magyarság eljut a nomád pásztorkodás magas fokára. Itt már a pontosabb időmeghatározás is lehetővé válik. Az első korszak az uráli őshaza korszaka, vagyis az az idő, amikor az ugorságból kiszakadt magyarság az uráli átjáró tájé-

kán lakott: ez lezárul, amikor a magyarság ezt a lakóhelyét¹ elhagyja. Hogy e korszak nyelvi eseményei mik voltak, azt nehéz meghatározni, bár egy-két föltevésünk volna rá. De alig lehet kétséges, hogy a magyarság elszakadása a testvérhordáktól és más népekkel való kapcsolatba jutása a magyar nyelv fontos eseményei közé tartozik. Lehetséges, hogy az uráli őshazában már kialakul valamilyen törzsszervezet. Bizonytalan azonban, hogy ezzel kapcsolatban milyen mértékben lehetne törzsi nyelvekről beszélni, jóllehet kétségtelen, hogy a törzsekké tagozódás akár kezdettől, akár idővel bizonyos fokú nyelvi elkülönülést jelentett. Ennek mértékét és fontosságát, főleg az uráli őshaza korában ma még teljesen lehetetlen lemérni.

A befejező esemény, mely a magyarságot a török törzsszövetségek hangyabolyába zúdította, nyilván igen fontos nyelvi következményekkel járt. Ezek közül a török szókincsbeli hatás annyira szembeötlő, és annyira hozzátartozik a magyar nyelv arculatának kialakításához, hogy ez a korszak akár a török hatás korának nevét is viselheti, bár utolsó századában a török hatás már összezsugorodik. A törzsi nyelvjárások kialakulása e korban már nagyon valószínű, habár a részletek tekintetében a sejtelmeken még alig jutottunk túl. E kor társadalmi és gazdasági viszonyai ismeretesek. Bizonyos, éppen török jövevényszavaink tanúsága alapján, hogy e korban a magyarság már a földműveléssel is megismerkedik. A gazdasági és a társadalmi viszonyok a honfoglalás első századában lényegesen még nem különbözhetek a megelőző század viszonyaitól. E korszak végét GOMBOCZ az 1000. évben jelöli meg. Ezt megtartottam. T. i. ez a kétségtelenül önkényes dátum a kereszténység fölvetelével, a letelepülés szorgalmazásával, az ekés földművelés terjedésével a magyarság kulturális képének megváltoztatásában fontos időpontnak tekinthető, de nyelvi következményei is nagy jelentőségűek, s az indoeurópai nyelvek igen erős hatásának kezdetét, valamint a nagyobb számú, főleg latinbetűs feljegyzések közeli megindulását is hirdeti. Az elsőnek a nyelv, az utóbbinak a nyelvtudomány szempontjából való fontosságát hangsúlyozni fölösleges. Kétségtelenül a honfoglalás történetileg nagyobb caesurának látszik, mert a következményeket, a XI. században kibontakozó fejlődést is determinálja, sőt a hangtörténet szempontjából is talán az 1000. év táján már jóval előrehaladottabb fokon vannak azok a változások, melyek az ómagyar korra jellemzők (nyíltabbá

¹ Félreértések elkerülése végett meg kell jegyezmem, hogy az „uráli őshaza“ elnevezés éppúgy nem takarja azt a gondolatot, hogy a magyarság itt letelepülve századokon át egyhelyt lakott, mint ahogy a „finn-ugor őshaza“ elnevezés mögött senki sem keresne hasonló felfogást. Az „uráli őshaza“ több egymást követő lakóhelyet egybefoglaló gyűjtőnév, mely nagyjában megjelöli azt a tájat, amelytől a magyarság, nyelvének kétségbevonhatatlan tanúsága szerint, nagyobb távolságra és huzamosabb időre e korszakban el nem távozott.

válás, labializálódás, véghangzósorvadás stb.), mint a honfoglalás idejében; ámde a honfoglalás sem volt ezeknek megindítója, hiszen valamennyinek kezdete még régibb időbe nyúlik. Azonfelül a XI. századtól teremtődnek meg jórészt azok a feltételek, melyek a törzsi elkülönülésű nyelvváltozatok helyébe mindinkább területileg differenciált tájnyelveket állítanak.

III. A történelmi vagy forrásos kor. — Az egész kor 1000-tól napjainkig az adatokon, mégpedig leginkább írásos adatokon nyugvó nyelvtörténet kora. Első szakaszát, az ómagyart GOMBOCZCAL együtt a XIV. század közepe táján zárom le. Talán helyesebb lett volna a XIII. század végét jelölni meg korhatárnak, mert véleményem szerint azok a fontos nyelvi változások, melyekre GOMBOCZ felosztását nyilván alapítja, a XIII. század végén már elhatalmasodtak, csak a XIV. századi helyesírás nem tükrözi eléggé vissza őket, s a társadalomtörténeti szempont is inkább a XIII. század végét ajánlaná. A XIV. század közepe mint dátum azonban már túlságosan meggyökeresedett, a kérdéses nyelvi jelenségek időrendje pedig nem tekinthető teljesen tisztázottnak, tehát e különben sem nagyon fontos kérdésben a változtatást egyelőre nem láttam okvetlenül szükségesnek.

A középmagyar korszak végét az irodalmi nyelv kialakulása adja. Természetesen ez a dátum is önkényes. Az irodalmi nyelvre való törekvés már a XVI. század folyamán határozottan megfigyelhető, s a XVII. század eleji írott nyelv — a mai irodalmi nyelvhez viszonyítva — még túlságosan rögzítetlen, egysége csak kialakulóban van. Így elképzelhető, hogy laikus észre sem veszi, hogy e fontos eseményt nem a XIX. századtól kell datálni. Ámde az alapok le vannak rakva, s ebből a szempontból a XVI. és a XVII. század nyelve között a különbség felőltilt.

Az újmagyar korszak napjainkig tart. A nyelvújítás mozgalma természetes belső kritériumul szolgál újabb elaprózásra. A kezdet és vég meghatározása, mint már említettem, itt is önkényes, és csak a gyakorlati céllal igazolható. Mindnyájan tudjuk, hogy a tudatos nyelvbővítés nem 1750-ben kezdődött, hanem gyökerei igen régi időre mennek vissza, de határt vetni kellett valahol, s ez a kényelmes dátum igen közel jár a nyelvújító mozgalom erős nekilendülésének idejéhez. A szakasz vége viszont túlságosan késeinek látszhatik, de magának az ortológus ellenhatásnak a megindulása és az a parázs harc, mely ennek nyomán keletkezett, mutatja, hogy a múlt század hatvanas éveiben az immár idejét múlt nyelvújításnak ekkor már inkább pusztító, mint termékenyítő hullámai még hömpölyögtek.

A mai magyar nyelvnek mint kor-szakasznak a megállapítása természetesen nem jelenti azt, hogy az 1900-as évek és 1950. magyar nyelve azonos. Nyelvünk ma valószínűleg nagy

átalakulás előtt áll, s már új útjára el is indult a köznyelv rohamos terjeszkedésével, a nyelvjárások halványulásával stb.

Nem tartom ezt a felosztást sem tökéletesnek, néhány elképzelhető kifogásra magam is rámutattam, de azt hiszem, tökéletes, minden jogos szempontot kielégítő felosztás nem is lehetséges. Mégis úgy érzem, hogy az, amelyet itt ajánlottam, több ponton jobban igazodik a tényekhez és az észszerű elvekhez, a nélkül, hogy a már hagyományossá vált kereteken szükségtelenül változtatna.

BÁRCZI GÉZA.

Írányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában.¹

1. A nyelv életmenete.

A nyelv az emberi lélek kollektív: együttes vagy társas tevékenységének egyik főeredménye és egyszersmind főszköze. Hogy az emberi — egyéni és együttes — lélek minő tárgyi indítékok: anyagi, gazdasági, társadalmi, művelődési, politikai körülmények hatása alatt és miképen alakul, változik, fejlődik, azt itt — az előttünk álló feladat kereteiben — nem részletezhetjük.

A nyelvi jelenségekben éppen kollektív mozzanataiknál fogva is egység van, egység ugyanazon időben: a szinkroniában és egység az idő egymásutánjában: a diakroniában. Azonban az időpontbeli: szinkronikus és időegymásutánbeli: diakronikus egység mellett mindkét — úgy mondhatjuk — keresztmetszet irányában különbségek is vannak. A nyelvet megteremtő lelki élet mozzanatainál fogva különbségek: eltérések vannak az időpontra vonatkoztatva és különbségek: változások vannak az idő egymásutánjában tekintve. Meg kell jegyeznünk, hogy a diakronikus különbségek: a változások gyökerükben a szinkronikus különbségeknek a folytatásai. Az egyéneknek vagy az egyének kisebb-nagyobb csoportjainak némely eltérései az idő egymásutánjában a lelki együttesnek szélesebb körzeteire, sőt gyakran annak a teljességére elterjednek és bizonyos időre állandósulnak. A „bizonyos időre“ kifejezésen hangsúly van, mivel a nyelvben, mint a lelki élet egyéb termékeiben is, csak viszonylagos az állandóság.

Tehát a nyelv változik. Mégpedig változik a nyelvi jelenségeknek külső és belső tényezője: a hangalak is, a funkció is.

A nyelvvizsgálat egyik módja a nyelvi jelenségeket az időegység metszetében tekinti át és foglalja bizonyos szem-

¹ Az 1938—1939. tanév óta tartott egyetemi hangtörténeti előadásaim bevezető fejezete.

pontok szerint való rendszerbe: ez a szinkronikus: leíró nyelv-
vizsgálat. A másik az idő egymásutánjában való: a diakronikus:
történeti nyelvvizsgálat, amelynek feladata a változások kap-
csolatainak, rendszereinek a felderítése.¹

2. Mi a hangtörténet?

A történeti magyar nyelvtan egyik ága a magyar nyelv hangalakjának a változásaival akar foglalkozni. Azt vizsgálja, hogy a magyar nyelv történeti életének folyamán miképen módosulnak egyes hangok vagy hangcsoportok. Tudnunk kell, hogy hangcsoporton a hangoknak nemcsak fonetikai kombinációját értjük, hanem a képzetjelentő szavakat és a viszonyjelentő szó szerkezeteket, szintagmákat is egészen a mondatokig. T. i. a hangváltozások jelentékeny része ezeknek az összetettebb, felsőbb rendű nyelvelemeknek a keretében, a bennük kiváltódó hatások következtében megy végbe, vagyis nem egyszerűen hangtechnikai tényezők eredője.

A hangváltozások összefoglaló tárgyalását a „hangtörténet” címen jelöljük meg. De nem minden hangváltozás vizsgálatára terjed ki a hangtörténet: az egyéni ejtéskülönlegességek, furcsaságok nem találnak helyet benne, csupán a nyelvi együttes, kollektivitás szempontjából lényeges változások, az — így nevezhetjük — szabványos hangváltozások. A „szabványos” műszót a „szabályos” helyett használjuk itt a ’normalis’ értelemben, mégpedig azért, mivel el akarjuk kerülni a megjelölendő fogalomnak az összezavarását azzal a fogalommal, amit GOMBOCZ Nyelvtörténeti Módszertanának 17—19. §-ában (19—23) „szabályos hangváltozások” megjelölésével tárgyal mint a „szórványos hangváltozások” ellentételét. Az utóbbiak t. i. arra vonatkoznak, hogy a változás a nyelvényanyagban foglalt elemekre milyen mértékben terjed ki, míg a tőlünk alkalmazott „szabványos hangváltozás” a változásnak a nyelvközösségben való elterjedtségi méretét kívánja megjelölni.

A hangtörténet azt igyekszik felderíteni, hogy miféle szabványos hangváltozások léptek fel a nyelv fejlődése folyamán, de természetesen arra is törekszik, hogy kimutassa a változások időrendjét, más változásokkal való összefüggéseit és — amennyire lehetséges — okait.

3. A magyar hangtörténet korszak-felosztása.

A hangváltozások éppen összefüggéseiknél fogva bizonyos rendszerekké kerekednek ki, — rendszerekké, amelyek a maguk

¹ A szinkronikus és diakronikus nyelv szemlélettel kapcsolatban l. GOMBOCZ ZOLTÁN késői módszertani előadásainak „Nyelv szemlélet”, „Synchronikus nyelv szemlélet” és „Diachronikus nyelv szemlélet” című szakaszait.

sajátos mozzanataival a nyelvi együttes életét időbeli szakaszokra: kisebb-nagyobb korszakokra tagolják.

A magyar nyelv hangfejlődésére vonatkozólag a GOMBOCZ ZOLTÁN-féle korszak-felosztás van forgalomban. Magyar Történeti Nyelvtan címen adott rendszerezésében a II. rész második tagja a Hangtörténet.¹

GOMBOCZ a Hangtörténet bevezetésében a következő korszakokat különbözteti meg (ÖM. II/1, 63—4): 1. A finnugor kor: az a fejlődési szakasz, amely alatt a finnugor népek az őshazában területi kapcsolatban éltek, s egy többé-kevésbé egységes nyelvet, a finnugor ősnyelvet beszélték. — 2. Az ugor kor: a vogul-osztják-magyar nyelvégység kora. — 3. Az előmagyar kor (die vorungarische Periode): a magyarságnak a többi ugor népektől való elszakadásától az ősmagyar kor kezdetéig. — 4. Az ősmagyar kor (urungarisch): az előmagyar kor végétől kb. Kr. u. 1000-ig. — 5. Az ómagyar kor (altungarisch): 1000-tól kb. a XIV. század közepéig. — 6. A középmagyar kor (mittelungarisch): a XIV. század közepe tájától Károli Gáspár és Pázmány Péter koráig, vagyis a XVI. század végéig — a XVII. század elejéig.

GOMBOCZ ősmagyarnek nevezi azt a nyelvalakot, amelyre a nyelvmelék és a nyelvjárások segítségével visszakövetkeztethetünk. Tehát ezt a kort GOMBOCZ (legalább is ebben a fogalmazásban) nem a nyelvi élet természetében gyökerező szempont szerint jelöli meg, nem a nyelv fejlődésében jelentkező különbségek számbavétele alapján határolja el, hanem lényegében külsőleges szempont: az ismert nyelvhez, a nyelvmelékhez való viszony szerint. Márpedig valamely nyelvfejlődési szakasznak nem sajátos vonása, hogy van-e, nincs-e rá vonatkozólag nyelvmelékünk. Az emléktelenség nem a nyelv dolga, hanem azé, aki vele foglalkozik, a nyelvészé. Emlékek hiányában a nyelvésznek más módszert kell alkalmaznia a jelenségek felderítésére. Módszerváltásra nyújt módot a magyar nyelvtudományban a X. század második és a XI. század első fele, az 1000 körüli időszak, ahonnan GOMBOCZ az ómagyar kort számítja. T. i. ebből az időtájból rendelkezünk az első érdemleges idegen és hazai eredetű nyelvmelékkel. Itt kezdődik nyelvünk ismerete tekintetében a történeti kor. Annak a feltevésére azonban, hogy ez az idő nyelvünk fejlődésében is lényeges fordulatot jelentett volna, nincs különösebb okunk (l. alább!).

GOMBOCZ az előmagyar és az ősmagyar korszak megkülönböztetéséhez jellemző mozzanatnak veszi fel, hogy a finnugor szókezdő *p*-ből az előmagyar szakaszban vált spirans *f*, vagyis az obi-ugor népektől való elszakadás után, de még az

¹ Egyetemi előadásának könyvatos kiadása ez. Nyomatásban megjelent Összegyűjtött Művei II. kötetének I. füzetében a 62—99. lapon.

ősmagyar korszak kezdete előtt. — Ha a $p > f$ változás elég fontos korválasztó mozzanat volna is, akkor sem építhetnénk rá, mivel semmi fogózónk nincs arra nézve, hogy mely időben lépett a finnugor, sőt ugor p -nek, illetőleg a belőle lett átmeneti hangoknak: $p' > p\phi$ -nek¹ a helyébe az f .

Tehát véleményünk szerint nyelvünk emlékek előtti idejének ősmagyar és előmagyar korra való felosztása körül nehézségek vannak. Azt tartjuk, hogy az „ugor kor“ vége és a legrégebb emlékekből többé-kevésbé ismert fejlődési szakasz kezdete között nem is két, de több — nem tudjuk, hány — fejlődési szakasz lehetett, de hogy egy fejlődési szakasznak a vége és egy másiknak az eleje 1000 tájára esnék, annak komolyabb jeleit egyáltalában nem látjuk. — A között a nyelvallapot között, amelyet a X. század közepe tájáról való Konstantinos-féle adatok meg az 1002 előtről való görög nyelvű veszprémvölgyi adománylevél, sőt még az 1055-i tihanyi alapítólevél szórványai is mutatnak, nem ismerhetünk fel lényegbe vágó különbséget. Így közös bennük a jelen idejű melléknévi igenévnek palatalis spiransra végződő formája: $\epsilon\zeta\epsilon\lambda\epsilon\chi$ olv. *ézelez* a. m. *ízelő* Konstantinosnál, $\sigma\alpha\upsilon\tau\acute{\alpha}\gamma$ olv. *szántúy* a. m. *szántó* a veszprémvölgyi oklevélben, *azah* olv. *ászáy* a. m. *aszó* és *meneh* olv. *mènëy* a. m. *menő* a tihanyi alapítólevélben. Az igaz, hogy a legutóbbiban már *gisnav* olv. *gyisznay* a. m. *disznó* és *munorau* olv. *mun[ny]oray* és *monarau* olv. *mon[ny]aray* a. m. *mogyoró* is jelentkezik: egy új fejlődés első tünetei.

Az ó-magyar, közép-magyar és új-magyar, legújabb- vagy mai-magyar szakasz-beosztásra vonatkozó felfogásunkat csak akkor alakíthatjuk ki, amikor már a magyar hangtörténet részleteit illető tudnivalókat áttekintettük.

Ami az ó-magyar szakasznak a közép-magyarba való átváltását illeti, arra nézve idézem, amit az Ó-magyar Olvasókönyv bevezetésében a „Szempontjaink a szerkesztésben“ című II. fejezetnek az elején (XXXV. 1.) írtam szerzőtársammal való megállapodás alapján: „Lehetnek olyanok, akik nem találják megfelelőnek könyvünk címében az »ó-magyar« megjelölést. Szolgáljon megnyugtatójukra, hogy mi ezzel a kifejezéssel nem akarunk állást foglalni a magyar nyelvtörténet korszakainak kérdésében. T. i. véleményünk szerint a magyar nyelv életének sarkalatos fordulatai eddig még nem tisztázódtak annyira, hogy valóban megbízható alapon jelölhetnők ki a kisebb-nagyobb fejlődési mozzanatokot. Az »Ó - m a g y a r O l v a s ó k ö n y v« feliratot épen ezért nem definiáló, csak tájékoztató címnek szántuk, amely — azt hisszük — könyvünk tartalmának legnagyobb részére ráillik.“ Ehhez most még azt jegyzem hozzá, hogy az ó- és közép-magyar kor elkülönítése tekintetében fontos mozzanatnak tarthatjuk a nagyobb: „könyv“ méretű magyar

¹ Aspirált $p >$ affrikáta!

nyelvű írásosság rendszeres megindulását, ami a XIV. század utolsó negyedére tehető. — Hogy mikorra tehető a közép-magyar korszak vége, arra vonatkozólag számba jöhet, amit legújában „A nyelvvelékség korhatárolása“ című cikkemben tettem közzé (MNY. XLV, 311). — Hogy korválasztó jelentőséget tulajdonítok a nyelvújításnak is, az eléggé kitetszhetik abból, amit idézett cikkem vége felé (314) mondok erről a nyelvünk fejlődésében „katasztrofális“ változásról, fordulatról.

4. A magyar hangtörténet forrásai: a nyelvemlékek.

— A nyelvvelékség. —

A múltban lejátszódott nyelvfejlődési szakaszok hangjelenségeire vonatkozólag hiteles és ami szintén fontos: időbelileg keltezett adatokat a nyelv írásos feljegyzései szolgáltatják, mégpedig a legkülönbélebb tárgyú és legeltérőbb célú írásos feljegyzések. Ezek az úgynevezett nyelvemlékek. Nyelvemléken itt nemcsak egy a jelentől távoleső időben lezárt kor írásos maradványait értjük, vagyis nem olyan szűkebb értelemben használjuk a „nyelvemlék“ megjelölést, hogy az csak az, ami a könyvnyomatás alkalmazását megelőző időkből jutott ránk. Tehát ne gondoljuk azt, hogy a magyar nyelvemlékek sora az első magyar nyelvű nyomtatvány megjelenésével lezáródik! Egyideig Szent Pál leveleinek Komjáti Benedek-féle, 1533-ban megjelent fordítását ismerték az első nyomtatott magyar könyvnek, és addig szokták összeállítani nyelvemlékeinket. Újabban két — Sylvester János közreműködésével készült — Krakkóban 1527-ben megjelent könyvet ismerünk mint a két legrégebb magyar nyelvi tartalmú nyomtatványt: a Donatus—Hegendorf-féle grammatica és a Heyden Sebald-féle „Puerilium colloquiorum formulae“ átdolgozását. Azonban sem az 1533-as év, sem az 1527-es nem határ nyelvtörténetünkben. A magyar nyelv azzal nem változott meg hirtelen, hogy könyveket: egyet, kettőt, tízet nyomtattak rajta. Ezek az első nyomtatványok bizonyos változásoknak — hangtörténeti változásoknak is — csak a csírait hordozták magukban, amelyekből utóbb fontos fejlemények nőttek ki, legfőképen a magyar irodalmi nyelv. De ez mind egyáltalában nem ok arra, hogy a XVI. század későbbi hét évtizedéből vagy a XVII—XVIII., sőt akár a XIX. századból származó nyomtatványokat vagy kéziratokat ne tartsuk, ne értékeljük nyelvemlékeknek. Egy XVII. századi vallási vitairatból vagy prédikációból, illetőleg hagyatéki leltárból, panasziratból vagy magánlevélből, egy XVIII. századi törvényszéki jegyzőkönyvből, canonica visitatióból, halotti búcsúztatóból vagy énekgyűjteményből stb., stb. a hangtörténet vizsgálója esetleg olyan fontos adatokat meríthet, mint akár egy XV—XVI. századi kódexből. — A XVII—XVIII. századi maradványok magától értetődően egyben másban későbbi fejlődés mozzanataira nézve tájékoztathatnak

bennünket. Egy kódexnek vagy — visszafelé menve — egy Ómagyar Mária-siralomnak, egy Halotti Beszédnek g y a k o r l a t i l a g természetesen nagyobb az értéke, mivel a régebbi korokból kevés, a mi történelmi körülményeinknél fogva sajnosan kevés nyelvemlékkel rendelkezünk. Azonkívül még valami növeli régi: XV—X. századi nyelvemlékeink értékét; az, hogy adataik a hangtörténeti jelenségek gyökereinek is a megvilágítását jobban lehetővé teszik, mint az újabb emlékek, amelyek a nyelvi fejlődést — a hangalakit is — szövevényesebb formában, az előzmények ismerete híján sokszor kibogozhatatlanul bonyolult alakulatokban mutatják. (PAIS, A nyelvemlékség korhatárolása: MNy. XLV, 310—2.)

— A nyelvemléktípusok felhasználhatósága. —

A X—XV. századból ránk maradt emlékek mindhárom típusának: a szórványoknak, a szövegeknek, továbbá a glosszák-
nak és szójegyzékeknek az anyaga egyaránt felhasználható a hangtörténeti vizsgálatokban. Sőt a szórványemlékek, amelyek nem nyújtanak szerves beszédalakulatokat: mondatokat, hanem csak e g y e s : elszigetelt nyelvelemeket, — legfőképpen ebben az irányban értékesíthetők: hangtörténeti tanulságok fejthetők ki belőlük. Természetesen hangtörténeti vizsgálódásnál csak olyan szórványokat szabad számba vennünk, amelyeknek a nyelv egyébként ismeretes elemeivel való azonosságát, illetőleg összefüggését határozottan tisztázni tudjuk. — Vonatkozik ez a követelmény a szórványokként különösen gyakran előforduló tulajdonnevekre: személy- és földrajzinevekre is, akár magyar nyelvi eredetűek, akár jövevényekként forogtak magyar ajakon.

— A tulajdonnevek jelentősége a hangtörténet számára. —

GOMBOCZ (66—7) annak a MELICHRE visszamenő nézetnek ad kifejezést, hogy a tulajdonnevek a közszókkal egyező hangtörténeti tanulságokat szolgáltatnak, mivel a tulajdonnevek ugyanazon hangtörvényeknek vannak alávetve, mint a közszók (vö. MELICH, Adatok hazánk X—XII. századi helyneveinek értelmezéséhez: MNy. II, 54). — GOMBOCZ, illetőleg MELICH ilyen párhuzamokra utal: A közszókban az eredetibb *•zt* hangcsoport *•it*-té vált: KT.: *rohtonc* olv. *roztonk* > *rajtunk* | Gyul-Dist.: *tonohtuananac* olv. *tonoxt* > *tanojt* (*tanít* ~ *tanét*) | német *schlecht* > magyar *selejt*. Ez a *•zt* > *•it* változás tulajdonnevekben is megtörtént: Gellért-legenda: *Achtum* olv. *Åxtum*, Anonymus: *Ohtum* olv. *Oxtum* > *Ajton[ny]* helynév Kolozs megye¹ | cseh *Dechtar*: 1397, 1427, 1436, 1438: *Dehtar* > *Dejtár* Nógrád megye | német: felnémet-bajor *Mahtin* személynév (*macht*): 1332—1337. pápai tizedlajstrom: *Mochtin*, 1387: *Mahtyn*

¹ A Szent István ellen lázadó Maros vidéki főember neve török eredetű: török *Altyn* személynév *altyn*, *altun* 'arany' közszóból (vö. EtSz. I, 41).

> 1490: *Maythen*, ma: *Majtény* Szatmár megye. — A szláv *krīstū*: 1256: *cryst ut* > *köröszt* ~ *körösz*. Ugyanígy lesz a Konstantinos Porphyrogenetos-féle *κρίστος* és az Anonymus-féle *cris*, *crisius* (*grisius*) alapján kikövetkeztethető ó-magyar **Kris* folyónévből a *kr* hangtorlódás megszüntetésével *Kérés* ~ *Körös*[zs].

A fentebbieket megpótolva hivatkozhatunk erre: A szóvégi *ay*, *ey* vagy *ëy* hangkapcsolat *au*-n, *eü*-n vagy *ëü*-n át *ou*-vá, *öü*-vé, majd *ó*-vá, *ő*-vé fejlődik közszavakban: magyar igenév *aszay* > *aszay* > *oszoy* > *aszó* | török eredetű **kumlay* > *kumlou* > *komló* || magyar igenév *mënëy* > **mënëü* > *mendő* | török eredetű **üdäy* ~ **idäy* > *üdü* ~ *idő*. Ugyanígy fejlődés tulajdonnevekben: török eredetű *Sumlay* > *Sumlou* > *Somló* (a magyar *som* szó török *šum* megfelelőjének török *-lay* képzővel alakult származéka) || török eredetű *Keszeγ* > *Keszeü* > *Kesző*.

Tehát általában csakugyan helyesnek tarthatjuk azt a felfogást, hogy a tulajdonnevek változásainál ugyanazok a „hangtörvények” érvényesülnek, amelyeket a közszókkal kapcsolatban figyelhetünk meg.

Azonban mégis némi megszorítást kell tennünk. — Hogy mit, alább az „Analogiás indítékú hangváltozás vagy alakmódosulás” című szakaszban ismertetjük.

— A helyesírás. —

A régi nyelvemlékek adatainak a felhasználásához a hangtörténet kutatója biztos alapot csak akkor vehet, ha kellőképp tisztázza a velük kapcsolatos helyesírási kérdéseket. A XI–XIV., de még a XV–XVI. század helyesírásában is igen sok az ingadozás, a tarkaság még ugyanazon emléken belül is. Az idegenből átvett írásrendszerek jeleivel a magyar nyelv hang-elemeit nem tudták kielégítően feltüntetni. Ennek következtében ugyanaz a betű sokszor több hangot képvisel. De viszont azzal is lépten-nyomon számolnunk kell, hogy ugyanazt a hangot többféle jellel rögzíti meg más, de ugyanaz az író is. Nem szorítkozhatunk egyetlen emlék jelölésmódjának a figyelembevételére. Sokszor csak több nyelvemlék helyesírásának az összevetésével tudjuk kihüvelyezni, hogy valamely jel mögött milyen hang lappang. Sőt gyakran ez sem elég, hanem annak a kinyomozására kell törekedni, honnan ered a jelölésmód, melyik idegen helyesírásnak a magyar nyelvre való alkalmazásával lehet dolgunk. Különösen kedvező eset, ha ugyanazt a nyelvemléket két vagy több alphabetum jevei rögzítik meg: egyik lejegyzés olyan mozzanatokra deríthet fényt, amelyek a másik alphabetum alkalmazása mellett homályban maradnak. Ezért fontos, hogy nekünk aránylag korai időkből nemcsak latin, hanem gondos feljegyzéssel keletkezett görög betűs nyelvemlékeink is vannak.

Amikor bizonyos hangtörténeti kérdésekben állást foglalunk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a helyesírás mara-

díbb, mint a kiejtés: a helyesírásban ragaszkodunk a hang vagy hangkapcsolat régi jeléhez, amidőn a hang vagy hangkapcsolat megváltozott. Így az *eu*, *ev*, *ew*, ami az *eü* vagy *ëü* kettőshangzó jele volt, megmarad az *eü*-ből vagy *ëü*-ből vált *öü*-nek, majd az ebből lett hosszú *ő*-nek a jele.

(Vö. GOMBOCZ 65—6.)

5. A magyar hangtörténet forrásai: a rokon nyelvi elemek.

A hangtörténeti kérdések tisztázásához sok tekintetben alapvető anyagot nyújtanak a rokon finnugor és uráli nyelvek. Mégpedig azzal, hogy a magyar nyelvelemek megfelelőin közvetlenül megmutatják a magyar nyelvbéli hangjelenségek előzményeit, illetőleg a rokon nyelvi megfelelők összevetésével módot adnak az előzmények kikövetkeztetésére.

(Folytatjuk.)

PAIS DEZSŐ.

Társas tudat és a magyar nyelvszerkezet.

A *várok*, *kérek*-féle alakszerkezet eredetéhez.

1. A nyelv az egyén és a közösség kölcsönös együttműködésének terméke. Lélektani és szociológiai szálak szövedéke. Minden nyelvi változást tehát két fejlődési szál kibontásával kell megmagyaráznunk: a) fel kell mutatnunk azt az egyéni motívumot, mely az illető újítást a nyelvi hagyomány fejlődésvonalának irányában vagy azzal ellentétben megteremtette; b) fel kell derítenünk azt az általánosabb társadalmi igényt, mely az egyéni újítást a közösséggel elfogadtatta.

Minden nyelvi újítás eleinte nyelvhibának számít, hiszen a hagyományos nyelvtörvényeken kívüleső nyelvtényként jelentkezik. Ha egy nyelvhiba utólag felfedezett kifejező erejénél fogva bizonyos nyelvi és társas helyzetekben állandósult: akkor az eredeti nyelvbtlés stilisztikai alakzattá értékelődött át. Megesik aztán, hogy valamely stilisztikai alakzat használati köre annyira tágul, hogy a nyelv állandó kifejező eszközei közt kap helyet: ilyenkor már grammatikai jelenségről beszélünk. Bármely grammatikai szerkezet keletkezését, elterjedését végső okaiban csak akkor értjük meg, ha a szóbanforgó nyelvtani jelenség gyökereit felkutatjuk a stilisztikai alakzatok, továbbá az egyéni és alkalmi nyelvhibák világában.

A nyelvteremtésnek és nyelvfejlődésnek ilyen három irányú vizsgálódással feltárt tényezői nemcsak a beszélő egyénre, hanem az egész nyelvközösségre is jellemzők. Ezek a motívumok a nyelvközösség általános habitusához tartoznak: hiszen csak az egész közösségnek gazdaságilag és társadalmilag meghatározott

gondolkozásmódja képes egy egyéni és alkalmi nyelvhibát az általános és állandó nyelvi kifejező eszközök körébe emelni.

2. Ezeket az elveket szem előtt tartva vizsgáljuk meg *várok*, *kérek*-féle igealakjaink szerkezetét és funkcióját.

BUDENZ, SIMONYI, SZINNYEI az egyes első személyű személynévmás nyomait kereste ezekben az alakokban: annak a finnugor **m* • 'én' névmásnak magyar folytatását, mely az ikes *fázom* s a múlt idejű *vártam* alak *-m* ragjában egész világosan jelentkezik. Ezek a kutatók rámutattak arra, hogy egyes finnugor nyelvekben olykor egy enklitikus *-k* elem símúl a személynévmáshoz. A vogulban pl. az *am*, *om* 'én' egyszerű személynévmás mellett szerepel ennek nyomósított változata is *am-ki*, *om-k* 'én magam' alakban. Vannak aztán a rokon nyelvek közt olyanok is, amelyekben a *-k* nyomósító szócska a névmásból keletkezett igei személyraghoz járul; pl. az osztják *manlem* 'megyek' alak mellett él egy nyomósított *manlem-ka* 'biz én megyek' alakváltozat. BUDENZÉK e rokon nyelvi analógiák nyomán azt gondolták, hogy a magyar *várok* magyarázatában is egy *-k* elemmel nyomósított *-m* ragos alakból kell kiindulni. Ez az ősi magyar igealak szerintük ilyenféleképen hangzott: **váru-muk* vagy **váru-mk*. Hogy azonban e felvett hangalakok bármelyikéből miként tűnt el idők folyamán az *-m* névmásos személyrag, s miként állott elő belőle a mai *várok* forma, azt az említett nyelvbúvárok nem tudták kielégítő módon megmagyarázni (vö.: GOMBOCZ, ÖM. I, 136; HORGER, Igeragozás tört. 9—10).

3. GOMBOCZ ZOLTÁN az Ungarische Jahrbücherben közzétett nagyjelentőségű cikkében (X, 11; újból ÖM. I, 135) új útra tért a *várok*-féle igealak magyarázatában. Nem igyekezett belemagyarázni ebbe az egyes I. személyű igealakunkba a szabályos, névmási eredetű *-m* személyragot, amelynek ott semmi nyoma, hanem úgy vette a szóalakot, amilyennek azt hangtanilag ma tapasztaljuk, illetőleg amilyennek a kutatás a nyelvtörténet folyamán megismerte. Első személyű egyes számú iktelen alanyi igealakunk az ÖMS. tanúsága szerint a XIII. és XIV. század fordulója táján nem *várok*-nak, hanem zártabb tőhangzóval *váruk*-nak hangzott. GOMBOCZ magyarázata erre az eredetibb hangalakú *váruk*-ra támaszkodik. Van azonban egy másik igealakunk is, a többes első személyű tárgyias *várjuk*, amelynek nyelvjárásaink tanúsága szerint szintén *váruk* volt az eredeti alakja. Nyelvünk fejlődésének egy régebbi szakaszában tehát azonos hangalakú, de eltérő szerepű igealakként élt egymás mellett *én váruk* 'én várok' és *mi váruk* 'mi várunk'. GOMBOCZ szellemes ötlete most már az, hogy a szóbanforgó azonos hangalakú két igealak nem is kettő igazában véve, hanem csak egy: nemcsak hangalakjukban, hanem szerepükben is azonosak. HORGER már előbb kiderítette, hogy a 'várjuk' jelentésű régebbi *váruk* kettős alakszerkezetet mutat: *váru-k*, ez pedig nem egyéb, mint a többes

jellel ellátott igető. A *váruk* tehát eredetileg ezt jelenthette: '(mi) várók (vagyunk)'. GOMBOCZ ennek alapján azt tanítja, hogy a mai egyes 1. személyű *várok* igealak eredeti jelentése is: '(mi) várók (vagyunk)', azaz '(mi) várunk', s hogy ezt az eredetileg többes első személyű alakot mint pluralis majestatis-t kezdték használni egyes első személyű alannyal kapcsolatban. Bizonyítékul hivatkozik egy finn meg egy francia nyelvi analógiára. A finnben van egy *mennään* szenvedő egyes 3. személyű igealak, amelynek jelentése eredetileg 'itur'. Rendszeren általános alanyú cselekvés jelölésére használják 'on va, man geht' jelentésben. Ezt az alakja szerint egyes 3. személyű alakot többes 1. személyű felszólításra is igénybe veszi a nyelvhasználat 'menjünk' jelentésben. Még érdekesebbek s a feltett ősmagyar alakokhoz közelebb állók azok a példák, amelyeket GOMBOCZ egyes francia nyelv-járásokból idéz. A franciában ugyanis ilyenféle kevert szerkezetek fordulnak elő tájnyelvig: *j'sommes, j'avons*. Szószertinti jelentésük 'én vagyunk', 'én bírnék', de a francia beszélők *je suis, j'ai* vagy *nous sommes, nous avons* értékben használják őket.

4. Újabban JUHÁSZ JENŐ (MNy. XXXV, 282) PAIS DEZSŐ-nek egy régebbi észrevételére (MNy. XXVII, 142–3) támaszkodva új utakon kísérte meg az egyes 1. személyű *-k* igei személyrag magyarzatát. Szerinte az *adok, kérek* igealakok *-k* személyragja eredetileg nem a többes *-k* jellel azonos — ahogyan GOMBOCZ tanította, hanem egy igéből névszót alkotó *-k* képzővel, azzal, amely ilyenféle képzésekben fordul elő: *hajlok* 'hajlék', *vétek* 'vétség'. Az *adok, kérek* igealak tehát eredetileg igéből képezett névszó volt ilyenféle jelentéssel: 'adás', 'kérés'. Tehát eredeti névszóalak vált itt határozott igealakká, illetőleg egy eredetileg személyre egyáltalán nem mutató szóalak vette fel ráértéssel egy meghatározott cselekvő személyre mutató funkcióját. Hasonló szerepeltolódást mutat az *-n* személyragos *vagyon* igealak, amelyben az *-n* eredetileg főnévképző, továbbá az *adsz* igealak, amelyben az *-sz* személyrag eredetileg gyakorító igekepző volt.

JUHÁSZ magyarzata szerint tehát a (népiesen, az ikes jelleg mellőzésével alkotott) *hajlok* egyes 1. személyű igealak a 'hajlék' jelentésű *hajlok* főnévből, a *vétek* igealak pedig a *vétek* főnévből értékelődött át a nyelv fejlődése folyamán verbum finitummá. Ez az átértékelődés olyan mondattani kapcsolatban mehetett végbe, amelyben a *hajlok, vétek* stb. főnevek névszói állítmányként álltak, s éppen ezen állítmányi szerepük következtében toldottak el az igei állítmányok körébe. *Én hajlok* tehát eredetileg annyit jelentett volna e szerint, hogy 'én hajlás (vagyok)', *én vétek* pedig annyit, hogy 'én vétés, vétkezés (vagyok)'. Lehetne itt hivatkozni arra a tényre, hogy ilyen 1. személyű névszós mondattípus ma is előfordul a magyar népmesei előadásban: (*te az enyém*) *én a tied; én is pisze (te is pisze), én is katona (te is katona)*, s hogy az egyik rokon nyelvben

— a mordvinban — az ilyenféle állítmányi szerepű névszók valósággal igei személyragozást nyertek. — Mindezek ellenére felvethetjük a kérdést, vajjon nem egyszerűbb dolog-e éppen megfordítva gondolni a nyelvfejlődést: a személyes igealakból jutni el természetes szerepeltolódás útján a megfelelő névszóhoz. A jelentésváltozás akkor ilyenféle volna: „ahol *hajlok* (azaz *hajlok*, hogy bemehessek a kunyhóba), az a hely a *hajlok* (azaz 'hajlék')"; továbbá: „amit *vétek* ('vétekezem'), annak a cselekvésnek eredménye a *vétek* maga". Hasonló szerepváltás történt — s ennek a mai magyar nyelvérzék még egész világosan tudatában van — *eszem-izsom*-féle főneveink kialakulásában. *Eszem-izsom* mai nyelvtudatunk szerint is azonos a megfelelő 1. személyű igealakkal. *Mit csinálok? Eszem-izsom*. Nos, ennek a cselekvésnek főnévként való elgondolása, illetőleg e cselekvésnek látható eredménye, megnyilatkozása a 'dínom-dánom' jelentésű *eszem-izsom* főnév. A magyar nyelv mai szerkezetének kialakulásában tehát szerepet játszott s játszik mind a mai napig egy [személyes cselekvés → elvont cselekvés], illetőleg egy [személyes cselekvés → a cselekvés eredménye] irányú jelentésettolódás.

JUHÁSZ magyarázatát tehát a magyar *várok* igealak névszói eredetéről nem fogadhatjuk el két okból. Először: mert éppolyan vagy még nagyobb lehetőség van nyelvünkben az ellenkező irányú fejlődésre, főnévnek határozott igealakból való keletkezésére. Másodsor: mert van ennél egy sokkal egyszerűbb magyarázat — a GOMBÓCZÉ, amely a magyar nyelv grammatikai, stilisztikai és lélektani alkatához kitűnően hozzáilleszthető.

5. *Várok* igealakunk kialakulásának főmozzanatait — GOMBÓCZ tanítása nyomán — a következőkben rekonstruálhatjuk. A) A *várok* alakszerkezet eredetileg többes *-k* jellel ellátott igealakra; funkciója 'várók' minden személyre mutató nélkül. Ezen a nyelvfejlődési fokon tehát mindhárom személy kapcsolódhatott a *várok* formával, s így a következő többes értelmű nominalis praedicativ syntagmák állhattak elő: *mi várok | ti várok | ők várok*. B) A személy szerint határozatlan *várok* alakra a többes első személyű alany képzetét kezdték ráérteni, s így megindult a határozott igealakok átértékelődés folyamata. Ekkor tehát *várok* funkciója 'mi várók → mi várunk' lehetett. C) A többes első személyűnek érzett *várok* igealakot az egyes első személyű alannal kapcsolták, s így ilyen kevert szerkezet állott elő: *én várok* 'én várunk' értékben. D) Az utóbbi kevert syntagmában az alany képzetének besugárzó ereje következtében elhalványult az állítmányi *várok* alakban a többség képzelete, s megszületett a mai *várok* 'ich warte' igealak, amelyben a *-k* formanshoz az egyes 1. személyű alany képzelete társul. E) Egyes esetekben a *várok* típusú egyes 1. személyű igealak szerepeltolódással főnévvé kövesült, pl. *én vétek* → *a vétek*.

Nyilvánvaló, hogy ebben a fejlődési sorban a feltett *én várunk* szerkezet igazolható voltán fordul meg minden. Igaza van

most már JUHÁSZNAK abban, hogy az a néhány nyelvi analógia, amit GOMBOCZ felhoz a *várok* 'mi várunk' → 'én várunk' → 'én várok' funkció-eltolódásának igazolására, vajmi kevés. A továbbiakban arra fogunk törekedni, hogy GOMBOCZ bizonyítékait kiegészítsük, a magyar és a rokon nyelvek köréből vett analógiák számát növeljük, s így a feltett *én várunk* szerkezetet a magyar és a finnugor grammatikai szerkezetbe beleágyazzuk.

6. A feltett magyar *én várunk* szerkezet tökéletes párja található meg egyes francia nyelvjárásokban: *j'sommes*, *j'avons* stb. Nincs abban semmi meglepő, hogy történetileg és földrajzilag annyira különálló nyelvek — mint a magyar meg a francia — mutatnak ilyen érdekes lélektani egyezést. Már SCHUCHARDT kimutatta (Nyr. XLI, 3; Hugo Schuchardt-Brevier². 1928. 248), hogy a nyelvek egyfelől származásuknál és érintkezésüknél fogva történeti rokonságban lehetnek egymással, e történeti rokonságon kívül azonban a világnak térben és időben egymástól távolálló nyelvei is mutathatnak ú. n. elemi rokonságot egymással. Az elemi rokonság az emberi lélek általános, minden emberben egyformán meglevő alkati sajátjaiban gyökerezik. Mivel pedig a magyar *várok* 'én várunk' és a francia *j'sommes* 'én vagyunk' lélektani szerkezetükben egyeznek: az egyeztetés nem nevezhető JUHÁSZSZAL „igen messziről hozott hasonlítás“-nak.

GOMBOCZ francia nyelvi adatainak kiegészítéséül hadd mutassunk rá arra, hogy a *j'sommes* stb. alakszerkezet nemcsak az újfrancia nyelvjárások sajátja, hanem már a régebbi francia népnyelvben is megvolt. Molière fel is használta ezt a népnyelvi sajátosságot „Les femmes savantes“ című darabjában (Oeuvres complètes de Molière. Nouvelle édition. Paris. Librairie Garnier frères) arra, hogy szembeállítsa egymással a logikai sémák uralma alá hajtott, szűkkeblű grammatikai szabályok nyűgébe szorított tudákos nyelvhasználatot és a kieszt grammatikai törvényekkel mit sem törődő természetes népi nyelvhasználatot. Az egyik népi szereplő — Martine — ilyeneket mond többek közt a tudós nők nagy bosszúságára:

„Mon Dieu! je n'avons pas étugué comme vous,
Et je parlons tout droit comme on parle cheu nous“
(I. h. III, 379—80).

„Ce n'est point à la femme à prescrire, et je sommes
Pour céder le dessus en toute chose aux hommes“
(I. h. 426).

7. A GOMBOCZ idézte finn nyelvi analógiával már nem az elemi, hanem a történeti rokonság körében járunk. A finn *mennään* 'itür' → *eamus*' eltolódás mutatja, hogy az igealakoknak a különböző személyek és számok irányában való szerepváltása nem szokatlan a finnugor nyelvek világában sem. Még meg-

győzőbbé válik a példa, ha hozzátesszük — amit GOMBOCZ nem említ — hogy *mennään* 'eamus' mellett *me mennään* 'nos eamus' is járja a finn köznyelvben, valamint az irodalomban. A mindennapi, természetes társalgási nyelv sajátosságaként jelenik meg olyan modern íróknál, mint Maila Talvio. A finn íróő „Kurjet” című regényéből (Porvoo, 1919. Werner Söderström) idézünk csupán egypár idevágó példát: *Lähdetään me Someriin* (i. h. 34). *Pistäydytään mekin* (uo.). *Mennään me minne on aiottu* (39). *Me osataan nauraa me* (113). *Ne on niin vaikeat muistaa, sentähdenhän me on koitettu leikata miehet sanomalehdistä ja pantu tuohon seinään* (190). *Ja me annetaan hänen olla siinä luulossa* (239). Némely finn nyelvjárások az egyes 3. személyű szenvedő ige mellett többször főnévi alanyt is ki szoktak tenni: *Miehet tullaan metsästä. Koirat haukuttiin koko yön*. Az ilyesféle nyelvhasználatot — *me mennään, miehet tullaan* — a finn grammatika és nyelvédelem durva nyelvhibának minősíti (vö. LAURI KETTUNEN, Suomen kieloppi. 1934. 62). Nem is csoda. Hisz olyan logikátlan szerkezettel van itt dolgunk, amelyben egyes 3. személyű igei személyrag többes 1. személyű névmásos vagy többes 3. személyű főnévi alanyval van egyeztetve. *Me mennään* annyit jelent szó szerint, mint ha latinul azt mondanók: 'nos itur'; *miehet mennään* eredeti jelentése pedig 'viri itur'. Meg kell azonban gondolnunk, hogy a megrótt finn *me mennään, miehet mennään* alak szerkezet semmivel sem logikátlanabb, mint a francia nyelvjárás *j'sommes* vagy mint a magyar köznyelvi és irodalmi *megyek*, már t. i. amennyiben igaznak bizonyul az a feltevés, hogy a magyar igealak *én megünk*-féle syntagmából tömörült. Azt is érdemes szem előtt tartania mindenféle nyelvédelemnek, hogy a nyelv életében, természetes kibontakozásában működő logika nem mindenben azonos azzal a formális, szűkre méretezett logikával, amelyet egyesek szeretnének ráerőszakolni a nyelvi jelenségek világára.

8. Az *én várunk* szerkezethez hasonló eltolódásra a magyar nyelv köréből is idézhetünk példát. MÉSZÖLY GEDEON egy régebbi cikkében (Népünk és Nyelvünk I, 67), amelyet újabban részletesen is kifejtett (NyK. LI, 1—13), meggyőző magyarázatát adja ikes igéink egyes 3. személyű *-ik* ragjának. Szerinte — s magyarázatát HORGER is elfogadta: A magyar igeragozás története 50—1 — az ikes egyes 3. személyű alanyi *-ik* személyrag azonos a tárgyias többes 3. személyraggal: *kérik, várják*. Még ma is azonosnak mutatkozik ez a kétféle személyrag az ilyen esetekben: *török* 'frangitur' és *török* 'frangunt id'. A funkció-eltolódás nyelvtörténeti és mondattani feltételeit röviden a következőkben foglalhatjuk össze. Volt a magyar nyelvfejlődésben egy olyan régebbi korszak, amikor a tárgy még nem különült el alakilag a mondat alanyától — ennek a nyelvállapotnak emléke a mai nyelvhasználatban a ragtalan tárgy: *víz dicsérni, bor fecsélni*. Abban a korban tehát még minden esetben ragtalan névszóval

fejzték ki a mondat tárgyát, s nem azt mondták, mint ma, hogy *a kenyéret megtörik*, hanem: *a kenyér megtörik* 'panem frangunt'. Igen ám, de a szóban levő korszakban a beszélők s még inkább a hallgatók könnyen ki voltak téve a tévedés, a félreértés veszedelmének. Mivel az alannak meg a tárgynak egyformán ragtalan alakja volt, megeshetett, hogy az eredeti tárgyát alannak kezdték egyes mondatokban érteni. Ezzel azonban együttjárt, hogy az egész mondat szerkezetet cselekvő értelműből szenvedővé értékelték át. Így tolódt el az eredeti cselekvő *kenyér törik* 'panem frangunt' mondat egy szenvedő értékű *kenyér törik* 'panis frangitur' mondat szerkezeté. Ez pedig annyit jelent, hogy a *törik* igealak jelentése tárgyas többes 3. személy jelöléséből alanyi egyes 3. személy mutatójává tolódt el: 'illi frangunt id → id frangitur'.

A *törik*-féle ikes alakok kialakulásában jelentkező személy- és számeltolódás, a szintaktikai alapviszonyok megváltozásának függvénye. A nyelvtudat a cselekvő praedicativ s objectalis syntagma szövedékét (*ők — törik — azt*) átértékelt szenvedő praedicativ viszonyra (*az — törik*). Ez az eltolódási folyamat ugyanabban a síkban, csak éppen ellenkező irányban ment végbe, mint a finn *me mennään, miehet tullaan* szerkezetben megnyilatkozó szerepváltás.

9. Az eddig felsorolt magyar és idegen nyelvi analógiák — az egy francia *j'sommes* kivételével — csak általában mutatják meg egy igealak szám- és személyeltolódásának lehetőségét: nem pontosan ugyanazt a szerepváltást mutatják, mint a feltett magyar **én várók (vagyunk)*, illetőleg **én várunk*. A feltett magyar szerkezetben olyan praedicativ viszonyal van dolgunk, amelyben egyes első személyű alany (akár külön kitéve az *én* személynévmás formájában, akár csak ráérve a *-k* formansra) többes személytelen állítmányalakkal: *én várók*, illetőleg többes 1. személyűvé átértékelt igealakkal: *én várunk* van egyeztetve. Ennek a szerkezetnek pontos mását a cseremiszen találjuk meg. Ott egészen közönségesek az olyan praedicativ viszonyok, amelyekben az alany számjel nélküli tőalakban áll, az állítmány azonban többes jelt hordoz. Ez az érdekes cseremiszen egyeztetés nem azonos azzal a „constructio ad intellectum“ vagy „ad sensum“-mal, amely gyakori jelenség az indogermánban, de a finnugorságban is: ahol t. i. az alany gyűjtőfogalmat jelöl, tehát értelmileg többesnek vehető (ilyen pl. a finn *väki tulevat* szerkezet). A cseremiszen bármely főnév állhat többes állítmány egyes számú alanyaként. Ime egy cseremiszen példa: *kombo počela čongěštat* 'a lúd egymásután repülnek'. Több példát idéz BEKE Cseremiszen Nyelvtanából (170) PAAVO RAVILA, a kérdés legutóbbi átvizsgálója „Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen“ című gazdag tartalmú tanulmányában (FUF. XXVII, 98). Még érdekesebb a mi szempontunkból az, amit LEWY megállapít Tscheremissische

Grammatikjában (113). LEWY egyik adatszolgáltatójának nyelvhasználatában a többes I. személyű névmás egyáltalában nem fordult elő, helyette mindig az egyes I. személyű *möi* 'én' állott (l. RAVILA i. h. 98). A cseremiszi tehát ilyenféle praedicatív syntagmákat szerkeszt: *lúd repülnek*, de van példa az ilyen névmásos szerkesztésre is: *én repülünk*. Minthogy pedig a finnugor igealakok eredetileg névszói állítmányok voltak, a cseremiszi szerkezetek eredeti értéke magyar nyelvi eszközökkel jelezve: *lúd repülök, én repülök*, vagy az ősi nyelvallapotot még hívebben tükröző finn nyelvi jelekkel kifejezve: *lintu lentävät*.

RAVILA szellemes magyarázata szerint a *lintu lentävä* névszói jellegű praedicatív viszony az uráli alapnyelvben eredeti attributív syntagmából fejlődött — úgy, hogy az eredeti alárendelő, egyközpontú jelzős szerkezet két központú praedicatív viszonyra értékelődött át. Az ősi attributív viszony központi tagja *repülő*; ennek bővítménye a vele attributív viszonyba lépő első tag. *Milyen repülő? Madár-repülő, én-repülő*. Ezek ugyanolyan egységes jelzős szerkezetek voltak, mint a mai *faház*-féle összetett szók. A finnugorságban — tudvalevő — a jelzős szerkezet szintetikus természeténél fogva szinte szóegységnek számít: a ragok, jelek — így a többesjel is — az egész kifejezés végéhez járulnak: *madár-repülök, én-repülök*. RAVILA szerint a mai praedicatív syntagmák szerepét betöltő ősi — uráli — attributív szerkezetek emlékét őrzi a praedicatív syntagma tagjainak mai cseremiszi egyeztetése (i. h. 96, 113, 128).

Minthogy a feltett magyar *én várók, én várunk* alakszerkezet tökéletes párja a cseremiszi *lúd repülök, én repülünk* szó szerkezet-típusnak, a magyar szerkezet értékelésében is elfogadhatnók RAVILA szempontjait, — ha egyébként elfogadhatónak ítéljük az ő elméletét. S akkor azt mondhatnók, hogy a magyarban is az ősi, még az uráli korból való attributív szerkezet értékelődött át praedicatív syntagmává, a praedicatív funkciójúvá eltolódott syntagma azonban megőrizte az eredeti attributív szerkezet alaki sajátosságát, sajátos egyeztetési módját: *én-váró, én-várók* (jelzős szerkezetek) → *én váró (vagyok), mi várók (vagyunk)*: praedicatív szerkezetek). A nehézség csak abban van, hogy a magyar *várók* alakszerkezet alaki okok miatt nem lehet finnugor örökség: a magyar nyelv külön életében keletkezett. Bár ősi — uráli vagy finnugor — fejlődési tendenciák tovább hathattak a magyar nyelv szerkezetében nyelvünk különválása után is, mégis igazat kell adnunk azoknak, akik — mint MÉSZÖLY — azt tartják, hogy csak akkor folyamodjunk a finnugor összehasonlító vizsgálat feltevéséhez, ha egy adott nyelvjelenség okait, gyökerét semmiképpen sem bírjuk felfedezni a magyar nyelv életének határain belül. A jelen esetben azonban — úgy látszik — a *várók* alakszerkezet és funkció-eltolódás végső magyarázatát magukban a magyar nyelvhasználatot irányító és szabályozó erőkben is meg lehet találni.

10. Már a grammatikai, kivált a mondattani feltételek felderítése nem egy belső motívumát elárulta a *várok 'én várunk'* alakszerkezet keletkezésének. Még közelebb jutunk azonban a nyelvfejlődés végső okainak megragadásához, ha az ilyen vagy ehhez hasonló szerkezeteket stilisztikai használatukban és értékükben nyomozzuk.

V ö r ö s m a r t y „Szilágyi és Hajmási“ című költeményében így beszél a török császár leánya a rab magyar ifjúhoz:

„Hitedre azt ha mondanád,
Hős ifjú, hogy szeretsz,
Megoldanám e láncodat,
Kit búsan méregetsz;
S szép hon felé hős karodon
Mennék veled hű hajadon.“

Sajátos egyeztetésmód: *mennék veled hű hajadon*. Egyes 1. személyű állítmány: *mennék* és egyes 3. személyű alany: *hű hajadon* praedicativ kapcsolata. Az összefüggésből azonban könnyű felderíteni a személyegyeztetés eltolódásának belső indító okait, illetőleg a szerkesztésmód stilisztikai kifejező értékét. A mondat szerkezet eredeti, szabályos grammatikai alakja ez volna: *mennék veled (én) hű hajadon*. A mondat alanya tehát igazában véve *én*, s ez után az egyes 1. személyű *mennék* egészen szabályos egyeztetés. Van azonban az *én* alanynak bővítménye is a mondatban: *én, hű hajadon*. Most már tudjuk, hogy a költői nyelv sokszor takarékoskodik a kifejező eszközökkel. Egyes nyelvi jeleket új — sokszor csak alkalmi — szereppel ruház fel, a szerepeket sokasítja, sűríti: kevés szóval sokat mond. A jelen esetben az *én* alany minden további nélkül elhagyható a mondatból, hiszen a *mennék* ige személyragja úgyszólván értelműleg utal az egyes 1. személyű cselekvőre. Egyben azonban arra is törekszik a nyelvtudat, hogy a mondatalkotó praedicativ viszony fel ne bomoljon: az *én* alany bővítménye: *hű hajadon* ragadta magához az alany szerepét, s közvetlen alany-állítmányi viszonyba lépett a *mennék* igével. Így állott elő a *mennék veled hű hajadon* stilisztikai alakzat, amelyben a különös személyegyeztetés, illetőleg szerepeltolódás okát a nyelv tömörítő, sűrítő hajlamában kell keresnünk.

11. Még közelebb jutunk a *várok 'én várunk'* szerkezet személy- és számegeztetéséhez a következő stilisztikai alakzatban. *Én is kis öcsémmel jó egészségben vagyunk* — olvassuk a Leveles Tárban (II, 90; vö. NyF. XXI, 28 és KLEMM, Magyar történeti mondattan 150). Tehát egyes 1. személyű alany mellett többes 1. személyű állítmány áll: *én . . . vagyunk*. Ennek az egyeztetésnek egy sajátos szintaktikai helyzet a feltétele. Az *én* alanynak társhatározója is van a mondatban: *én is öcsémmel*. A társhatározó a szoros bővítményi kapcsolat révén belép

az alany érdekkörébe, az *én* alanyt értelmileg többséíti, s az így többbedmagával gondolt *én* alany most már — értelmileg legalább is — szabályosan egyezik a *vagyunk* többes I. személyű állítmánnal. Nagy szerepet játszik tehát itt is a nyelv szerepsúritó, tömörítő törekvése: az *én* alany magába olvasztotta az *öcsémmel* bővítmény szerepét, jelentését, s így képzetartalma többes I. személyűvé vált. A tömörítés mellett azonban szóhoz jut itt egy másik stilisztikai, illetőleg nyelvi törvényszerűség is: az értelmi egyeztetés. Ez pedig annyit jelent, hogy a nyelvtudat a nyelvi elemek külső, alaki egyeztetése helyett olykor a belső nyelvidomra, a nyelvi elemeknek alkalomadtán megváltozott jelentésére van figyelemmel. Nyilvánvaló, hogy a *várok* 'én várunk' szerkesztésmód is eredetileg ilyenféle stilisztikai alakzatként bukkant fel a magyar nyelvhasználatban: *én a feleségemmel várunk*, s így ennek a szerkezetnek is a nyelv szerepsúritó hajlamában és a belső, értelem szerint való egyeztetésben kell a kifejező értékét s így elterjedésének, állandósulásának főokát keresnünk.

12. Az idevágó magyar stílusalakzatok vizsgálata már meglehetősen közelvitt bennünket az *én várunk* szerkesztésmódhoz s így *várok* igealakunk keletkezésének és elterjedésének megértéséhez, azonban a stílusalakzatok körében csak *én a feleségemmel várunk* típusú szerkezetet találunk, a puszta *én várunk* syntagma a stilisztikai alakzatok közt nem fordul elő. Fellelhető azonban az alkalmi és egyéni nyelvhibák világában. Hadd idézzek először egy saját nyelvbotlásomat, amelynek lélektani hátterét a keletkezés pillanatában közvetlenül leleplezhettem.

Debrecen utcáin sétálgattam egyszer feleségemmel, s már éppen hazafelé tértünk, amikor hirtelen ötlettel így szóltam nagy sebbel-lobbal hozzá: *én holnap elmegyünk az állomásra*. A feleségem persze jót nevetett hibás mondatszerkesztésem, én azonban nem voltam rest, azon nyomban nekiláttam nyelvlelektanilag értékesíteni, kiaknázni ezt a szokatlan nyelvbotlást. S nagy volt az örömem, hogy végre sikerült tetten érnem a magyar nyelvtudatot az *én elmegyünk*, *én várunk*-féle szerkezetek megteremtésén. Megállapítottam a következőket. Kezdetben úgy szándékoztam a szóbanforgó kijelentést megtenni, hogy *én holnap elmegyek az állomásra* (valamit meg akartam ott tudakolni), a mondat artikulációja közben azonban — épp amikor az *elmegyek* igealak hangképzésére került sor — hirtelen megvilágosult tudatomban az a tény, hogy hisz én nem magamban szoktam ilyen hosszabb sétákra elmenni, s hogy most is kettesben, a feleségemmel együtt szeretnék kimenni az állomásra, ezért hirtelen fordulattal így fejeztem be a megkezdett mondatot: *én holnap . . . elmegyünk az állomásra*. Némi beszéd-szünet is fellépett a kipontozott helyen: a szünetet a társas viszony tudatosulása, illetőleg az egyéni világból a társas

viszonyba lendülés mozzanata töltötte ki. Különben már a kimondás pillanatában tisztában voltam azzal, hogy hibás szerkesztéssel a kinevetésnek, a megrovásnak teszem ki magamat a hallgató, jelen esetben a feleségem részéről: ennek ellenére győzött nyelvtudatomban az a törekvés, hogy tömören, hathatósan és híven fejezzem ki azt a tudatállapotomat, amelyet akár a szokásos *én holnap elmegyek az állomásra*, akár ez a másik: *mi holnap elmegyünk az állomásra* többé-kevésbé meghamisított volna. A nyelvi kifejezés pillanatnyi izgalmában úgy ítéltém, hogy az *én holnap elmegyünk az állomásra* szerkesztés minden hibás és szokatlan volta ellenére egyedül képes kifejezni azt, hogy *én* magam, egyedül vagyok ugyan a kezdeményező alany a szóbanforgó cselekvés megindításában, *én* akarok elmenni másnap bizonyos okból az állomásra, azonban tudom, érzem azt is, hogy kellemesebben, jobban, teljesebben elvégezem ezt a cselekvést, ha társam akad, aki elkísér, s így ketten *megyünk* el oda. A szóban levő nyelvbotlás lélektani hátterét tehát egy olyan lelki viselkedésben fedeztem fel, amelyben az egyén kilép a maga zárt létének korlátai közül, társas viszonyt formál más egyénnel vagy egyénekkel, hogy így társas egységet, szociális egészet alkotva közös erővel hathatósabban tevékenykedjenek a világban . . .

13. Vannak persze, akik a szubjektív nyelvi megfigyeléseknek vagy a saját nyelvhasználatukból merített nyelvtényeknek nem tulajdonítanak akkora jelentőséget, amelyet azok megérdemelnek. Sohasem volna szabad szem elől tévesztelnünk azt az igazságot, hogy minden idegen nyilatkozatot is csak úgy tudunk lélektanilag és viselkedéstanilag értékelni, ha saját nyelvtudatunk tényeihez mérjük az idegen nyelvtényeket. A tudományos tárgyilagosság azonban másfelől mégis azt követeli, hogy az egyéni önmegfigyeléssel nyert eredményeket igyekezzünk ellenőrizni idegen nyilatkozatok objektív elemzéséből nyert észleletekkel.

Debrecenben figyeltem meg nemrég a következő esetet. Két asszony jött az állomás felől. Az egyiknek kezében kosár, tejes kanna. Szembejön velük a város felől egy harmadik asszony. Ez megpillantva a falusinak vélt asszony kezében a tejes edényt, odaszól hozzá: *Drágám, egy kis tejet nem adna?* Mire a megszólított így válaszolt: *Nem. Hát én is saját részünkre hozzuk.* (Tudnivaló, hogy abban az időben — 1945 őszén — sokan városiak is kimentek vidékre élelemért, nem várták meg, hogy a falusiak a maguk jószántából hozzák be az árút a városba). Kiderült az egész helyzetből meg a hangsúlyozási viszonyok természetéből, hogy itt — éppúgy, mint a fenti példában — a mondat artikulációja közben fellépő utólagos helyesbítéssel van dolgunk. Az *én is saját részünkre hozzuk* szerkezet személy- és számeltolódása a következőképen keletkezett. A beszélő tudatában mindenekelőtt az a tényálladék indította meg a nyelvi alakzat

szerveződési folyamatát, hogy ő egyedül hozza kezében a tejes kannát, — hiszen épp ezért őt magát szólította meg az ismeretlen asszony. Így a mondatot pillanatnyi tudattartalmának megfelelően *én*-nel kezdte. Beszéd közben azonban tudatosult előtte az a tény, hogy a tejhozásban szerepe van a kísérőjének is: talán együtt mentek ki a tejért a falura, s talán osztolni is fognak rajta odahaza. Esetleg az ötlött tudatába a beszélőnek, hogy nem magának viszi a tejet, hanem a családjának. Így aztán akár a kísérő személy, akár a család otthon maradt tagjai beléptek az alany szférájába: ez a lélektani folyamat nyert kifejezést azzal, hogy a cselekvő egyes első személyű alany: *én* többes első személyű igei állítmánnyal: *hozzuk* folytatódott. Íme, ez a sajátosság nyelvbotlás is tanulságos példa az *én várunk* szerkezet lélektani és szociológiai értékelésére, — arra, hogy a beszélő közvetlenül jelenvaló vagy közvetve megjelölt (távolabbi) környezete — a beszélő alany köré szerveződő társas alakulat — beléphet a nyelvi alakzatok formálásába ható, korrigáló tényezőként.

14. Utoljára hagyjuk egy írásban rögzített objektív nyelvhiba elemzését. Fedics Mihály egyik elbeszélésében (I. ORTUTAY GYULA, Fedics Mihály mesél 334) ezt olvassuk: Azt mondom neki: „Hadd itt, hász *én sem éppen annyit viszünk*, hogy könnyedesen *bírjuk*, úgyis szekérral *számítok* menni, hát *elviszem* szekérral.“ A bátorligeti öreg parasztember tehát, aki ugyan származására ruszin volt, de a szabolcsi magyar környezetben ép magyar nyelvérzékét sajátította el, így mondta: *én sem éppen annyit viszünk*, azaz így egyeztetett (persze csak alkalmilag, amikor a kifejező ösztön belső izgalma erősebb volt, mint a nyelvszisztem hagyományos szerkesztési szabályai): *én viszünk*. Fedics nyelvbotlásának lélektani és szociológiai értékét az adott beszédhelyzetben könnyűszerrel felderíthetjük. A mesélő — erről van szó — vállalkozik rá, hogy valamit, amit odavitték neki, elviszi szekérral. Világos, hogy egyedül szándékoszik menni a szekéren, legalább is a helyzetből nem derül ki, hogy társat akarna vinni magával. Úgy látszik azonban, a magyar beszélő lelkében annyira elevenen él a szükséglet, hogy ne egyedül, hanem társas megosztással, másod-, harmadmagával csináljon valamit, hogy maga ez a társas szükséglet nyer nyelvi kifejezést az ilyen szabálytalan egyeztetésben: *én viszünk*. Az adott esetben az *én sem éppen annyit viszünk* szerkezet talán azt fejezi ki, hogy a beszélőnek a másik beszélő fellel szótt társas viszonya (akinek a holmiját ígéri elvinni) többesítette az *én* kezdeményező alany mellett a másik érdekében szándékolt cselekvés jelölőjét, a *viszünk* állítmányt. Gondolhatunk azonban egy másik lehetőségre is. E szerint így értelmezhetjük a szerkezetet: *én* egyedül indulok ugyan az útra szekerral, de ki tudja, hátha akad útközben társam, valaki csak felkérérdzik, felkapaszkodik a szekérra, s így kényelmesen

elbeszélgetve *visszük* el a rám bízott dolgot rendeltetési helyére. S hadd pendítsek meg itt még egy harmadik magyarázó kísérletet. Hátha a lovával gondolja magát társas viszonyban a mesélő: vetette fel az érdekes ötletet egyik hallgatóm, amikor egy ízben szóba került előadásomban a fenti szerkezet. Tudvalevő, a magyar ember úgy megbecsüli a lovat s általában a jószágát, hogy szinte emberszámba veszi azt, s így a felvetett értelmezésben nem volna semmi meglepő. Egyszerűen a magyar beszélő társas érzékének erejét mutatná az, hogy egy-egy cselekvés elvégzése céljából olykor nemcsak embertársával, hanem kedves háziállatával is társas viszonyt szó gondolatban.

15. Foglaljuk össze fejtegetésünk eredményeit.

A *várok* típusú alakszerkezet eredetileg 'én várunk' értékkel szerepelt a magyarság beszédében. Az *én várunk* syntagma olyan érdekes funkció-eltolódást mutat, amely rendkívülinek és idegenszerűnek tetszik ugyan a mai magyar nyelvtudat előtt, azonban a közelebbi vizsgálódás megmutatta, hogy szépen beilleszkedik azoknak a tényezőknek sorába, amelyek a magyar grammatika, illetőleg szintaxis kialakításában közreműködtek. A szintaktikai szerkezeteltolódás mélyebb okait a stilisztikai vizsgálódás derítette ki. Hogy az eredetileg többes jelentésű *várok* igealak egyes I. személyű vonatkozást vett magára, annak okát stilisztikai téren a nyelvi kifejező ösztön tömörségre és értelmi, belső egyeztetésre való törekvésében fedeztük fel. Az a motívum azonban, amely a szintaktikai eltolódást is, de a szerepsűrítés meg az értelmi egyeztetés szokását is elindítja, kiváltja és irányítja: a megfelelő nyelvhibák lélektani lefolyásának s társadalmi hátterének elemzése szerint nem egyéb, mint a társas tudat. A társas tudat, amely azt jelenti, hogy az ember nem különálló egyénnek tudja magát, hanem egy társas alakulat egyik tagjának. A társas tudat ösztönzi az egyént arra, hogy szünet nélkül újabb meg újabb társas viszonyt szőjön embertársaival, továbbá arra, hogy a maga *énes*, azaz önös, önző érdekeit alárendelje a közösség, a társas egész érdekének. Ilyenféle társas tudat ma is megnyilatkozik alkalmilag egyes magyar és idegen nyelvű emberek nyelvhasználatában. Valamikor azonban elevenen kellett élnie e társas tudatnak a magyar nyelvközösség egészében, mégpedig akkor, amikor — talán a magyarság elkülönülésének, a finnugorságból való kiszakadásának első századaiban — *várok* típusú igealakjaink megszülettek és elterjedtek, a magyar nyelv állandó kifejező eszközeinek sorában kaptak helyet.

PAPP ISTVÁN.

Középkori szójegyzékeink új kiadásáról.

1. Régóta ismeretes, hogy nyelvemlékeink egyik legfontosabb csoportjának, középkori latin-magyar szójegyzékeinknek jóformán felfedezésük korának igényeihez mérten sem volt megfelelő kiadásuk; különösen sok javításra adott alkalmat a Besztercei Szójegyzéknek FINÁLY HENRIK gondozta kiadása (A Besztercei Szószedet. Bp., 1892.; irodalma 1929-ig: ÓMOLV. 252—9). Lényegesen jobb volt a SZAMOTA ISTVÁN kiadásában megjelent Schlägli Szójegyzék (1894.); ebben az esetben nem annyira vitás vagy hibás olvasatokkal volt dolgunk (vö. KALMÁR E.: NYK. XXIV, 245—9 és GÁLDI L.: MNy. XXXVIII, 272—5), mint inkább azt lehetett kifogásolni, hogy a kiadó nem vette figyelembe a középkori latinságnak mindazon feldolgozásait, amelyek már akkor rendelkezésére álltak. Ennek ellenére kétségtelen, hogy tulajdonképpen SZAMOTA jelölte meg azt az utat, melyen más három idevonható szójegyzékünk kiadói tovább haladtak: a MELICH JÁNOS közölte Königsbergi Szójegyzék (MNy. XII, 145—9, 241—65), a HÁZI JENŐ kiadásában megjelent Soproni Szójegyzék (MNy. XX, 169—68) és a LUKCSICS PÁL felfedezte Zsélyi Szójegyzék (MNy. XXVI, 227—32), melyet SÁGI ISTVÁN csatolt a BesztSzój. családjához (NyK. L, 397—400), már szinte hibátlan olvasatokkal kerültek bele nyelvtudományi közvéleményünkbe. Természetes azonban, hogy ezen elszórt s nehezen áttekinthető közlések után középkori szójegyzékeinket csakis akkor tudjuk majd igazi jelentőségük szerint értékelni és egységbe foglalni, ha olyan gyűjteményes kiadással rendelkezünk, melynek címe ez lehetne: Corpus Glossariorum Latino-Hungarorum Medii Aevi (a továbbiakban: CGLH.). Jelen közleményünkben röviden vázolni szeretnők, milyen elvek alapján, milyen belső tagolással lenne kívánatos e fontos kiadványnak elkészítése és minél hamarabb való megjelentetése.

2. Az eddigi megbeszélések során kialakult vélemény szerint semmiesetre sem érhetjük be olyan pusztá szövegkiadással, aminő — hogy csak a legújabbakat említsem — MARIO ROQUES nagy vállalkozása, a Recueil Général des Lexiques Français du Moyen Age (I—II. 1936—1938.) vagy az AMERIGO VESPRO-féle Magyarországon nem található Glosarios Latino-Espanoles (1936.). Nézetünk szerint a CGLH.-nak a következő főrészeket kell tartalmaznia:

A) Történelmi visszapillantás a XIV. és XV. századi magyarországi „nominal“-ok tudomány- és iskolatörténeti előzményeire: a „nominal“-ok helye a középkori szótáriródlomban.

B) A szójegyzékek új szövegkiadása, megfelelő szövegkritikai apparátussal.

C) A szójegyzékek szóanyagának fogalmi csoportok szerinti, rendszeres feldolgoása.

D) A szójegyzékek latin és magyar anyagának értékelése a középkori latinság és a középkori magyar nyelv hang- és szótana szempontjából.

E) Teljes latin és magyar szómutató a szójegyzékekkel kapcsolatban tárgyalt összes szavakról.

Természetes, hogy e messze szétágazó feladatkörök a kiadvány minden egyes részével kapcsolatban más és más problémát vetnek fel. Ezért szükségesnek látszik mindegyik feladatkör alapelveinek rövid megállapítása.

3. Középkori, helyesebben középkorvégi „nominal“-jainkról csak akkor tudunk helyes fogalmat alkotni, ha visszatekintünk ezen szótárirodalmi műfaj történelmi előzményeire. Nem szükséges talán alexandriai CALLIMACHOS Onomasiájáig visszamennünk, noha már ott is szelek, halak, hónapok, városok és népek felsorolását találjuk (GOETZ, CGL. I. bev.), hanem körülbelül elegendő, ha áttekintésünket NONIUSSzal vagy még inkább SEVILLAI IZIDORral kezdjük, akinek Etymologiae című hatalmas műve minden későbbi Vocabularium Rerum mintájául szolgált. Itt találjuk meg először a BesztSzój. családjának alaptípusát, vagyis az olyan fogalmi körök szerint való beosztást, mely az emberrel (teljesebb formájában: Istennel) kezdődik, és a föld részein, népeken, hadászati műszavakon, ruhák és ékszerek nevéin át állatok, házi és gazdasági eszközök neve felé halad (MANITIUS, Geschichte der lat. Literatur des Mittelalters I, 62). GOETZ a CGL. bevezetésében hajlandó ISIDORUS művét közvetlen kapcsolatba hozni a XIII. századi JEAN DE GARLAND híres Dictionariumával (vö. A. SCHELER, Lexicographie latine du XIIe et du XIIIe siècle. Leipzig, 1867.), azonban nem vitás, hogy áthidalásul számos korábbi műre utalhatunk. Nevezetesen például a VIII. század végéről vagy inkább a IX. század elejéről származó Kasseli Glosszák (STEINMEYER—SIEVERS, Althd. Glossen III, 9—13; irodalom: BARTSCH, Chrestom.), ahol a fogalmi körök (ember, állatok, ház és részei, ruházat, edények, eszközök) világosan ISIDORUS tagolását tükrözik. A X. századtól kezdve hasonló szótárak sűrűn jelentkeznek. Ha e műfajtörténeti felsorolásban figyelmen kívül hagyjuk is az orvosi és növényzeti szakszótárakat, a bibliai szótárakat, a latinban meghonosodott görög szavak jegyzékét (ilyen pl. ÉVRARD DE BÉTHUNE-nek a maga korában gyakorta használt Graecismusa), akkor is utalnunk kell az angolszász szótárirodalom korai termékeire, köztük Alfric püspöknek X. századi terjedelmes szótárára, mely azonban nem az emberrel, hanem a földművelési eszközöknek felsorolásával kezdődik (vö. TH. WRIGHT—R. F. WÜLCKER, Anglo-Saxon and Old-English Vocabularies I.). Igen figyelemre méltó még egy másik angliai szójegyzék (XI. század), amelynek

7 Ae

fogalmi körei már a beosztásában teljesebb Schlägli Szójegyzékhez egészen közel állnak (WRIGHT—WÜLCKER I, 306—36). Ez a típus Angliában a középkor végéig élt: a XV. századból három ilyen szójegyzék maradt reánk, sőt az egyiknek még neve is Nominale, mint a BesztSzój.-nek.

Ami a francia nyelvterületet illeti, ahonnan szójegyzékeink latinságának számos eleme származik (vö. GÁLDI L., Contributions à l'étude des lexiques latins-hongrois du moyen âge. Bp., 1938. 20 kk.), legnagyobb segítséget persze MARIO ROQUES kiadásának megfelelő kötete, a franciaországi „lexiques méthodiques”-ok gyűjteményes kiadása nyújtana (ennek tervéről: Recueil I, X—XII. l. és Romania LXII, 250—1). Nem vitás azonban, hogy jelenlegi ismereteink alapján is e téren érdekes felfedezésekre bukkanunk. El kell végre tűnnie annak a felfogásnak, mely szerint szójegyzékeink őseként csakis egy „osztrák-bajor földön készült latin-német szójegyzék” következethet ki (még így HALUSZKA MARGIT is: MNyTK. 68. sz. 1): amint adatainkból kiderül, szójegyzékeink mögé jóval szélesebb körű európai távlat rajzolandó, s ennek keretében kell elhelyeznünk a német-osztrák ösztönzéseket. Francia vonatkozásban számunkra nem annyira JEAN DE GARLAND Dictionariuma fontos, — amely inkább az olyan hexameteres szójegyzékek alaptípusának tekinthető, aminők a KLARET és társai által szerkesztett csehországi glosszáriumok (vö. V. FLAJŠHANS, Klaret a jeho družina. I—II. 1926.), — mint inkább az a lillei szójegyzék, melyet GACHET első kiadása után (1846.) A. SCHELER közölt aránylag igen jó kiadásban (Glossaire roman-latin du XIVe siècle. Ms. 369 de la Bibliothèque de Lille. Anvers, 1865.). Ennek a szójegyzéknek elrendezése és szóanyaga annyira hasonlatos a magyarországi szójegyzékekéhez, hogy azt kell mondanunk: Magyarországra részben német-osztrák, részben cseh közvetítéssel olyan francia földről származó szójegyzék kerülhetett el, amely többé-kevésbé hasonlított a lillei szójegyzék anyagához és szerkezetéhez. A SchlSzój. *uxor* és *relicta* szavait (276—7) legjobban a lillei glosszárium magyarázza: „*uxor* — femme, marito vivente; *relicta* — quando mortuus est” (vö. DU CANGE is), s a ritka „*ir* — tener” (394) cikknek pontos megfelelése a lillei 369 sz. kéziratban: „*ir* — fons de palme”. SchlSzój. 625, 590, 595: *bambusium*, *bipennis*, *clava* Lilleben is a fegyvernevek közt, egymás közelében szerepelnek, sőt „*clava* — *mochk*” adatunk mindkét részének pontos megfelelése Lilleben „*clava* — *machue*” (= *massue* SCHELER i. m. 20). Szoros kapcsolatot állapíthatunk meg a kutyafajok neveinek alapján is, valamint más állatnevekkel kapcsolatban. Fontos körülmény például, hogy az *anguis* ’kígyó’ szó magyarországi szójegyzékeinkben (SchlSzój. 1688) és a lille-iben (SCHELER i. m. 29) ugyanazt a jelentésszűkülést mutatja: „vízi kígyó” = „serpent d’yawe”, s hogy *spir(i)o* adatunk: BesztSzój. 1074 és SchlSzój. 1654 pontos megfelelője

Lilleben *espirio* (SCHELER i. h.). Nem kevésbé érdekes, hogy *merafius*, *merafium* 'meggy(fa)' adatainknak: BesztSzój. 862, 861, SchlSzój. 1548, 1547 éppen Lilleben találjuk kissé torzult mását a „*meferafus* — *merisier*“, „*mezerafum* — *merise*“ adatokban. SCHELER szerint „*meserasus* a donné *merise*, comme *cerasus* a produit *cerise*“ (i. m. 40—1). Módosítanunk kell tehát azt a régebbi állításunkat, hogy a *merise* visszalatinosított alakját, *merasus*-t a francia nyelvterületről nem tudjuk kimutatni (GÁLDI, Contributions 28).

pluralis

Hogyan állunk azonban e szójegyzék-típusnak kelet felé történt elterjedésével? Ami a német nyelvterület glosszáriumait illeti, e vonatkozásban csak akkor látnánk világosabban, ha modern kiadásban, megfelelő kritikai apparátussal rendelkezésünkre állnának mindazon kéziratos szójegyzékek, melyeket DIEFENBACH sorolt fel szótáraiban (Glossarium. 1857.; Novum Glossarium. 1867.). Mindenesetre kétségtelen ISIDORUS nagy hatása német területen is (STEINMEYER—SIEVERS III, 703 kk.). A XI—XIII. század szójegyzékein kívül nagy figyelmet kell szentelnünk a XIV—XV. század latin-német szótárjegyzékeinek, melyek közül néhányat a Vatikáni Könyvtárban tanulmányoztam, a pflzi kódexek (Codices Palatini) gyűjteményében. Hogy csak egy-két példát idézzek, a Vat. Lat. 1784 fegyvernevei közt figyelemre méltó *gladius*, *macro*, *framea*, *romphea*, *machua*, *gollarium* és *mitra ferrea* együttes jelenléte, s aligha véletlen, hogy ez az egyetlen ismert külföldi szójegyzék, ahol a „*cuneus* — *wegk*“ és „*simila* — *simel*“ adatpár előfordul, éles fényt vetvén magyarországi szójegyzékeink megfelelő adatainak valószerű eredetére (vö. EtSz. is *baznak* al.).

singularis

Természetesen nem minden Vocabularium Rerum szolgált ilyen adalékokat a magyarországi szójegyzékek kialakulásához. Az a bergamoi szójegyzék például, amely E. LORCK kiadásában vált közismertté (Altbergamaskische Sprachdenkmäler. Halle, 1893.), inkább csak beosztásában, de nem anyagában emlékeztet a magyarországi termékekre. Mégis szolgált néhány jó adatot: *trotinus* — *ol ronci* cikke azért becses számunkra, mert analógiát nyújt a mi *trancator* (= *troctator*), *runcinator* cikkeinkhez (BesztSzój. 944—5, SchlSzój. 1362—3; vö. Contributions 29—30).

Nagyon fontosak a SZAMOTA idézte Prespuršky Slovník-on kívül a csehországi középkori szótáriródalom termékei. Első sorban azokra a szövegekre gondolunk, melyeket FLAJŠHANS tett hozzáférhetővé (l. fentebb). Már említett *merasius*, *merasium* szavaink nemcsak a lille-i szójegyzékben vannak meg, hanem a Bohemáf-ban is: „*Est merusus wysnye*, *cerusus trzesnye*“ (Bohemáf 253), ami azért nagyon érdekes, mert Németországban ennek a szónak eddig semmi nyomát sem tudtuk kimutatni (Contributions 28). Vannak tehát olyan francia hatások, melyeket egyedül a csehországi latinság közvetített kelet felé.

Mondanunk sem kell, hogy a Vocabularium Rerumok mellett nem szabad elhanyagolnunk a betűrendes középkori szótárakat sem, melyeknek közismert típusait már GOETZ osztályozta: *Abavus*-szótárak stb. A franciaországi Abavus-szótárak azonban általában nagyon klasszicizálók; komoly kivételt a betűrendes szótárak csoportjában csak az A. CHASSANT közölte évreux-i szótár jelent (Paris, 1877.) s még inkább az a szótár, melyet kiadója, a jeles ANGELO MAI a XIX. század elején ALEXANDRE DE VILLEDIEU-nek tulajdonított (Thesaurus Novus Latinitatis VIII, 1—632). Ugyancsak elég klasszicizálók a spanyolországi középkori szójegyzékek, azonban néhány ritka latin szavunkra mégis szolgáltatnak analógiát (vö. EPhK. LXII, 297).

4. Ezen történelmi áttekintés és számos, eddig a mi szójegyzékeinkkel kapcsolatban meg nem vizsgált forrás jellemzése után kerülhet sor a fejlődés következő szakaszának, a magyarországi szójegyzékeknek bemutatására. A CGLH. második része tehát lényegében véve öt szöveg kritikai kiadása: ez a rész elgondolásunk szerint a kézirat történetének rövid összefoglalása és a részletkutatások (szövegjavítások stb.) áttekintése után puszta szövegkiadás lenne, a lehető legpontosabb, rövidítéseket és betűtípusokat (rövid és hosszú *s*) is feltüntető olvasatokkal. A közölt szövegtől esetleg eltérő, régebbi olvasatokat kívánatos volna lapalji jegyzetben közölni, a nélkül azonban, hogy ebben a részben a szavak részletesebb taglalásával foglalkoznánk.

5. A kutatási alapul elfogadott szövegek fognak lehetőséget nyújtani a harmadik rész kifejtésére, ahol az olvasó részletekbe menő, tárgyi és nyelvészeti magyarázatokat talál, mégpedig az egyes fogalmi körök rendje szerint. Az eddigi kutatások során bebizonyosodott, hogy egyrészt a társadalmi és művelődés-történeti háttér felvázolása csakis így lehetséges, és hogy másrészt a fogalmi körök felbontása esetleg súlyos nehézségeket okozhatna az egyes szavak értelmezésében. Amikor flandriai eredetű szövetneveinket tárgyaltam (MNY. XXXVI, 22 kk.), lehetetlen lett volna a BesztSzój. 696: „*tindatus* — *then*“ és a SchlSzój. 1261: „*tindatus* — *chey*“ cikkére valamennyire is valószínűsíthető magyarázatot találnom, ha nem kapcsolom e szópárokat egyéb flandriai városneveknek szövet- vagy általában anyagnévként való használatához. Még régebben ugyancsak a fogalmi körök figyelembe vétele vezetett a Beszt-Szój. 1159: *nola* — *haranga* adatának helyes értelmezéséhez (GÁLDI: MNY. XXXIII, 45—7). — Hogy a magyar és latin szótakat nem lehet külön-külön tárgyalni, az világos mindenki számára, aki csak egy kicsit is beleképzelte magát a középkor világába. E módszer helyességét igazolta legutóbb MOLLAY KÁROLY szép értekezése a SchlSzój. *beller* 'böllér' szaváról (MNY. XLV, 140—8). Ezzel kapcsolatban csupán egyetlen mód-

szertani megjegyzést kell tennünk. Kétségtelenül igaza van MOLLAYnak abban, hogy az eddig magyarázatlan latin *facere* adatot CALEPINUS alapján a latin *fartor* szó romlásának véli (i. h. 147). Kívánatos lett volna azonban, hogy utaljon egyrészt a *fartor* szó népszerűségére magában a középkori latinságban, másrészt pedig a *fa(r)cer* — *fartor* alakok viszonyát is közelebb-ről megvilágítsa. Noha ezúttal nincs terünk a kérdés részletesebb fejtegetésére, annyi bizonyos, hogy a *fartor* szó közéleti elterjedését bizonyítja JEAN DE GARLAND következő sora: „*Fartores dicuntur pastillarii, gallice farseurs*“ (GODEFROY III, 722 *farceur* al.). Catholicon-típusú szótárakban találunk *farcumen*, *farcius* származékokat is (vö. „*farcumen* — *farciment*“; „*farcius* — *replecion, farciement*“ GODEFROY i. h., a párisi Bibliothèque Nationale 17.881. sz. latin kézírata nyomán), tehát a szónak valóságos középkori családja keletkezett. É mellett nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a közép-franciában *farceur* (régebben bizonyára **farceor*, vö. *jongleur* stb.) származékot találunk (WARTBURG, FrEtWb. III, 415). Bár ez a népnyelvi alak csupán 'pâtissier' ('süteménykészítő, cukrász') értelemben hagyományozódott, könnyen lehetett 'böllér', német (nyj.) 'peller' értelme is, úgyhogy a feltehető **fa(r)cer* talán ennek az ó-francia *farceor*-nak tökéletlenül visszalatinosított mása.

Kutyaneveink már említett csoportjához: BesztSzój. 785—96, SchlSzój. 1464—77 legközelebb németországi szójegyzékek adatai állnak: STEINMEYER—SIEVERS közlésében gyakoriak az olyan versikék, mint: „*siluius velter molossus clancula perper — listicus cisper catulus*“ stb. (III, 49, vö. még III, 355, 365, 451 stb.). Tekintettel arra, hogy e típushoz tudnánk francia párhuzamot is idézni, valószínűnek látszik, hogy ebben az esetben egy Nyugateurópában divatos szócsoporthoz valóban német közvetítéssel hatolt keletre.

Szójegyzékeink latin anyagának vizsgálatánál sohasem szabad figyelmen kívül hagynunk a „műfaji háttérét“: mielőtt egy-egy ritkább szó helyes olvasatáról döntenénk s eredetibb formáját rekonstruálni próbálnók, mindig azt kell kérdeznünk, vajjon az általunk javasolt alak járatos volt-e a középkori latin szóképzésnek abban a sajátos válfajában, melyet a nominalok képviselnek. A SchlSzój. 2024. szavának SZAMOTA-féle *cays* olvasatát BARTAL ANTAL *Lais* névével azonosította (NyK. XXIV, 248), noha tudomásunk szerint e görög hetéra neve sem tulajdonnévként, sem közszóként külföldi szójegyzékekben nem szerepel. A helyes névazonosítás kulcsát Klaret hexameteres glosszárium adta kezünkbe, ahol ezt olvassuk: „*Frexa Tais scortum sskolcze, sladusska Glycerinum*“ (FLAJŠHANS II, 272). Tehát *Thais*-ra és nem *Lais*-ra kell gondolnunk, amit egyébként az újlatin nyelvek tanúságtétele is megerősít (BR. MIGLIORINI, *Dal nome proprio al nome comune*. 1927. 135; vö. Dantenél is: „*Taide, la puttana è, che rispose...*“ Inf. XVIII, 133).

Természetes azonban, hogy a fogalmi körök szerinti tagolás sem vonhatja el figyelmünket a szójegyzékek latinságának bizonyos általános vonásaitól. Ilyen pl. a görög jövevényszavak viszonylagos gyakorisága. Arra kell törekednünk, hogy e görög elemeket máshonnan is kimutassuk, ami általában nem nehéz. *Artocreas* BesztSzój. 1268 (vö. *artocica* SchlSzój. 1859) megvan már a XII. században készült Tours-i Glosszáokban („*ortocrea* — rusole“ L. DELISLE, Bibliothèque de l'École des Chartes VI. sorozat, 5., 320), s azonos előtagja révén összevethető vele egy XIV. századi, Franche-Comté-i betűrendes szójegyzék *hic artocaseus* „tarte“ adata (U. ROBERT, Bibliothèque de l'École des Chartes XXXIV, 36), valamint ALEXANDRE DE VILLEDIEU-nél „*artocrea* — quilibet cibus artificiose compositus; *artocopus* — artifex panis“ (Thesaurus Novus Latinitatis VIII, 44). A SchlSzój. *pirgus* (1342), *epar* (427) szavai sem elszigeteltek: az elsőt ugyancsak ALEXANDRE DE VILLEDIEU igazolja: „*pyrgus* — turris“ (i. h. 473), a másodikat pedig a CHASSANT közölte Évreux-i Szójegyzék: „*h' epar* — foie“(43).

A magyar értelmezések tekintetében valószínűnek látszik, hogy ezeket a megjelenendő kiadványban sohasem szabad a latin szövegtől elválasztani: szójegyzékeink egyes cikkeinek két részét, a latin és a magyar szót mindig együtt kell tárgyalni, lehetőleg a megfelelő fogalmi kör keretében. Nehezen értelmezhető, homályos szavaknál az egyik szó megfejtése nagy mértékben segíti a másikat. E tétel igazolására legyen szabad egy olyan példát felhoznom, melyet eddig másutt nem érintettem.

BesztSzój. 671: *rustura* — kerekes barzon“ ~ SchlSzój. 1236: „*rustura* — kerekes barfon“ mindmáig szójegyzékeink kevésbé világos adatai közé tartozik. FINÁLY a latin szóban a *rustica* romlott alakját vélte felfedezni, s a magyar értelmezést is hibásnak gondolva, a közönségesebb bársonyt jelentő *kender(es)-bársony* kifejezésre gondolt (vö. OklSz., NySz.). SZAMOTA nem nyilvánított véleményt a magyar szóról, a latint pedig ismeretlennek jelezte. Közelebb vitt a helyes megoldáshoz BARTAL ötlete: „*Rustura* pro: *rotatura*. Rotatus figuris rotularum ornatus, ubi de pannis sermo est“ (NyK. XXIV, 248). A magyar kifejezés alapján ugyanis valószínű, hogy a latin szóban a *rota* 'kerék' valamilyen származéka lappang, talán éppen *rotatura*. Mindenesetre olyanféle szóval van dolgunk, mely jelentésben közel áll a középkori *rotatus drapus* (Du CANGE) kifejezéshez, ahol *rotatus* jelentése valóban 'figuris rotularum ornatus', vagyis 'kerekes'. Ezt a szót ismerjük az ó-franciából is, ahol *roé*, *roué* 'orné de figures de roue, de rosaces, de petits ronds, de paillettes' (GODEFROY VII, 217). A XIV. században gyakran olvastunk *étouffe roée*-ről, vagyis 'kerekes szövet'-ről (VILLET LE Duc, Dictionnaire du mobilier français III, 367), melynek mintázata rendszerint aranyszálakból alakult: „L'or formait des dessins, des fleurs, des feuillages, des rosettes et des croisettes,

des roues, des animaux et des flammes“ (i. h.). Ha figyelembe vesszük, hogy a BesztSzőj. 670 szerint a *purpur* szó megfelelője a magyarban 'bársony', vagyis hogy *purpur* e korban nem színnév, hanem szövetfajta¹, a magyar *kerekes bársony* kifejezésnek pontos megfelelőjét ismerjük fel az ó-francia *pourpre roée*-ban, melyre GODEFROY számos példát idéz: „Vestue estoit d'une *pourpre roee*“ (Aliscans 2857 v.) | „... une litiere S'ert coverte d'un *drap roé*“ (Chev. as deus esp. 1958), *poile roé* (Enfances Guillaume, Richelieu 24369 f 3a) | „Toute la ville ont bien encourtinee — De dras de soie et de *pourpres roées*“ (Esclarmonde 2480 v.)² — Nagyon fontos adalékot nyújt még a provençal Flamenca, ahol ezt olvassuk: „A ma hosta . . . Darai una *polpr'enrodida* — Ab bellas esteletas d'aur“ (MICHEL i. m. 13). *Kerekes bársony* kifejezésünk tehát nem egyéb, mint az ó-francia *pourpre rouée*, illetőleg az ó-provençal *polpra enrodida* tükörszava és 'köröcskékel, csillagokkal díszített bársony'-t jelent. Vajjon nem származik-e a latin szó is, többszörös szövegromlással s talán bizonyos rövidítések hibás feloldása révén, olyanféle kifejezésből, mint amilyen *rotata purpura* vagy *purpura rotata*?

5. A CGLH. negyedik része — az egyes cikkek tárgyörténeti problémáinak megvitatása után — megengedi, sőt szükségessé teszi a latin és a magyar szókincs szétválasztását. Ezeket most már hang- és szótani szempontból kell saját korukba helyezni; mondattani tanulságokat ritkán szűrhetünk le belőlük (a fentebb említett *haranga*, *harangia* alakok pl. birtokviszonyra utalnak, akárcsak nőstény állatok nevében a *neje* értelmezés).

Latin vonatkozásban az anyag értékelése első sorban szótani jellegű lesz: a szóképzés szempontjából tipikusan középkori szavaink feltétlenül saját korukba helyezendőek. *Formagium* szavunk: BesztSzőj. 1019, SchlSzőj. 1440 alkalmat ad az *-agium* (< francia *-age* < latin *-aticu[m]*) közép-latin képző termékenységének megvizsgálására (vö. M. HAMMARSTRÖM, Glossarium till Finlands och Sveriges Latinska Medeltidsurkunder. 1925. 61—2). Széles távlatokat nyit *turaldus* szavunknak (BesztSzőj. 1018, SchlSzőj. 439) *-aldus* képzője is: *túr* szavunknak ilyen visszalatinosított alakja csakis a francia *hérault*, *bidaud* > *heraldus*, *bidaldus* szópárok analógiájára keletkezhetett (vö. GÁLDI, Contributions 44). A latin szóösszetételeket is megfelelő keretbe kell helyoznünk: „*nugigerulus* — hafwk vyfelew“ BesztSzőj. 1225 nem választható el az olyan összetett szavaktól, mint „*rumigeru-*

¹ Nb.: „la pourpre désignait une étoffe et non une couleur“, írja a kiváló viselettörténész, FRANCISQUE MICHEL (Recherches sur le commerce, la fabrication et l'usage des étoffes de soie . . . Paris, 1854. II, 17).

² BARTSCH szerint *pailz roée* 'étoffe sur laquelle sont brodées des roues, mit Rädern bestickt' (Chrest. de l'ancien fr.¹¹ 488), utalással a XII. századi Roman d'Alexandre (36:105) és Huon de Bordeaux (37:152) című epikus költemények egy-egy sorára.

lus — qui gerit rumores“ (ALEXANDRE De VILLEDIEU, The-saurus Novus Latinitatis VIII, 506).

A magyar szóanyag összefoglaló vizsgálatánál — ellentétben a latin anyaggal kapcsolatban alkalmazandó szempontokkal — nagy teret kell engednünk a hangtani kutatásnak: megállapítandó ugyanis, hangtani szempontból a magyar nyelv fejlődésnek mely fokát, illetőleg mely fokait képviselik szójegyzékeink. Nagy segítséget nyújtana e téren a meglévőnél teljesebb, modernebb oklevélszótár: szavaink hangalakjának kronológiai tipizálásánál ennek elengedhetetlen szükségét fogjuk érezni. Mindenesetre e téren komoly kiindulópontot jelent HALUSZKA MARGITnak már idézett értekezése: „Az *u* és *o* hangokkal kapcsolatos magyar hangtörténeti kérdések megvilágítása a Besztercei, Schlägli és Soproni Szójegyzék alapján“ (MNyTK. 68.) Nemcsak azt mondhatjuk a szerzővel együtt, hogy „az *u*-ra és *o*-ra vonatkozó anyagnak ... e dolgozatban alkalmazott módszerű tárgyalása sok tekintetben lényeges tanulságokkal szolgál az *a* hang körül vitatott kérdések tisztázásához“ (i. m. 4), hanem remélhető, hogy a kiadvány egész idevágó része e dolgozat módszerének további alkalmazásán alapul. Persze óvakodni kell attól, nehogy a hangtani rész terjedelme szétfeszítse a tervbevett összefoglaló kiadvány kereteit.

6. A szómutatóról nincs sok mondanivalónk. Ennek nemcsak magyar és latin része lesz, hanem külön szómutatóban részesülnek mindazon nyelvek, amelyekből a kiadó összehasonlításaihoz anyagot fog meríteni. A szójegyzékek hibás, eltorzult adatait valamely módon (pl. dőlt szedéssel) jó lenne megkülönböztetni a helyes szóalakoktól.

7. Azt hiszem, egyelőre elegendő ennyit mondani szójegyzékeink gyűjteményes kiadásának alapelveiről. Addig is, amíg a munka teljes elkészítésére és megjelentetésére sor kerülhet, új fejlődési stádium küszöbére érkezett nyelvtudományi munkásságunk keretében, lankadatlan szorgalommal kell gyűjtenünk minden adalékot és részletmagyarázatot szójegyzékeink értelmezéséhez, hiszen e látszólag szerény igényű nominalok az élet minden területét felölelik, s adataikat csak akkor értjük meg igazán, ha mögéjük képzeljük az egész középkori társadalmat és művelődést. A sokféle ágazó problémák a szóról-szóra haladó, gépies „végigmagyarázást“ szinte lehetetlenné teszik; bőven akadnak olyan fogas kérdések is, melyeknek megoldása nem csupán a szorgalmas kutató munkán, hanem első sorban egy-egy szerencsés ötleten fordul meg. Bízunk azonban benne, hogy nemzedékünk erőfeszítései e téren is meghozzák gyümölcsüket, s hogy a CGLH. végre kijelöli szójegyzékeinknek azt a helyet, melyet a Vocabularium Rerumok európai fejlődésében terjedelmük és változatosságuk révén bizvást megérdemelnek.

GÁLDI LÁSZLÓ

Tájékoztató a Cseh Tudományos Akadémia prágai Cseh Nyelvi Intézetében folyó munkálatokról.

Az intézet a második világháború utáni években fokozatosan épült ki a Cseh Tudományos Akadémia III. osztálya egyes régebbi intézményeinek kibővítéséből és egyesítéséből az Akadémia időszerű nyelvészeti feladatainak megoldására. Az intézetnek ma a következő négy osztálya van: 1. lexikográfiai, 2. nyelvjárástani, 3. normatív (új-cseh nyelvi), 4. ó-cseh osztály. Az intézet élén igazgató, az osztályok élén osztályvezetők állnak. Az intézeti munka az Akadémia III. osztálya különböző albizottságainak irányításával folyik.

*

I. A lexikográfiai osztály az Akadémia 1911-ben alakult szótár-irodájából (Kancelář Slovníku jazyka českého) nőtt ki. Feladata elkészíteni: A) a modern cseh irodalmi nyelv kéziszótárát; B) a mai cseh nyelv kétkötetes szótárát a nagyközönség számára; C) egy Cseh Nagy Szótárt („Thesaurus”), amely nyelvtörténeti, nyelvjárási és szófejtő szótár volna egyben.

A) A mai cseh irodalmi nyelv kéziszótára (Přiruční slovník jazyka českého, ezentúl rövidítve PSJČ.) elkészítésének gondolatát még 1905-ben PASTRNEK, a prágai egyetem tanára vetette fel. PASTRNEK tulajdonképpen az újkori cseh nyelv történeti szótárára gondolt, amely bemutatná a cseh szókincs fejlődését 1770, azaz a nemzeti ébredés kora óta. E tervnek megfelelően az iroda több mint száz külső munkatárs segítségével, teljességre és minden szó jelentésfejlődésének megvilágítására törekedve, kicédelázta e kornak egész irodalmát. Így a mai napig körülbelül 7.000.000 szócédula gyűlt össze. Az időközben egyre követelőbben fellépő gyakorlati szükségleteknek igyekezvén eleget tenni, 1931-ben az Akadémia eltért az eredeti tervtől és elhatározta, hogy először a mai cseh irodalmi nyelv szótárát adja ki. Ezért az anyagot a modern terminológia közhasználatúvá vált szavaival kiegészítették és 1935-ben megindították a PSJČ. kiadását.

A PSJČ. első kötetéhez írt szerkesztőségi előszó a következőkben látja a szótár feladatait: a) a lehetőségeknek megfelelő teljességre törekedve bemutatni a cseh nyelv mai szókészletét; b) hozzájárulni az irodalmi nyelv megállapodásához, kétes esetekben a szabály kialakításához; c) magából a cseh nyelvből, tehát idegen nyelv segítségével nélkül, megmagyarázni minden szó jelentését; d) meghatározni minden szó használati körét, azaz társadalmi környezetét és stiláris jellegét; e) hozzájárulni a cseh szinonimika és frazeológia fejlesztéséhez.

Mivel egy ilyen hatalmas szótár méreteivel és sokoldalú célkitűzéseivel természetesen meghaladja egy lexikográfus erejét

és munkalehetőségeit, a szótárírás és szerkesztés munkáját kezdettől fogva az Akadémiától kijelölt három tagú szerkesztőbizottság irányította és ennek felügyelete mellett a szótár-irodában, illetőleg az intézet lexikográfiai osztályán működő 8–10 tudományos tisztviselőből álló munkaközösség végzi. A PSJČ. tehát kollektív munka eredménye.

A szerkesztés munkájának elvei a következőképen alakultak ki.¹

A szótár anyaga. A PSJČ. a mai irodalmi nyelv szótára, tehát elvileg statikus szótár, amely legfeljebb csak az értelmezésnél veszi figyelembe a fejlődés adta tanulságokat, ha erre a megértés megkönnyítése szempontjából egyáltalán szükség van. A szótár anyagának alapja az utolsó hatvan év irodalmi nyelvhasználata, vagyis az 1880 óta működő írók nyelve. A régebbi klasszikus íróktól (Kollár, Šafařík, Čelakovský, Němcová, Erben, Tyll, Havlíček, Palacký stb.) csak mai közhasználatú szavakra idéznek példákat. Elavult szavakat csupán a legjelentősebb íróktól idéznek, de a szó archaikus voltát külön jelzik. Az irodalmi nyelv fogalma elég széles keretet kap: a feladat itt a köznyelv, a költői nyelv és a szaknyelv közös alapjainak a szótározása. A PSJČ. alapanyaga tehát a széppróza nyelve, mivel a prózaírók a nyelv legjobb gyakorlati ismerői, anyagukat a társadalom valamennyi rétegének életéből merítik és az élet minden helyzetét ábrázolják. Ezt az alapanyagot kiegészítik a rétegnyelvek, különösen az irodalommal is rendelkező rétegnyelv szókincsével, mert ebből az írók is merítenek. Szótározzák a költői nyelvnek azokat a szavait is, amelyek már bizonyos mértékig „automatizálódtak“ a költői nyelvben, — továbbá azokat a nyelvjárási és argot-szavakat, amelyek behatoltak az irodalmi nyelvbe és már átlépték a pusztá írói „aktualizáció“ határát. Az irodalmi nyelv e széles kereteibe belefér az emocionális szókincs is (expressiva, hypocorastica, pejoratív és vulgáris szavak, szitkok és szidalmak), ezeknél azonban gondosan jelzik a szó expresszív erejét, kifejező jellegzetességét. A műszókincsnek nagyobb tér jut, mint a nyelvjárásoknak, mivel az elméleti és gyakorlati tudományok műszókincsének nagy része a népszerűsítés révén behatolt az átlagosan művelt ember szókincsébe; a szűkebb

¹ A PSJČ. szerkesztési szempontjait a cseh lexikográfia elméleti alapvetésével együtt részletesen ismertette A. ZÍSKAL, Příspěvek k lexikografické teorii a praxi (Slovo a slovesnost IV [1938.], 19–27, 149–60, 212–22). — Ezt a cikket ismertette ŠVILAUER, Theoretický podklad „Eř ručního slovníka jazyka českého“ (Časopis pro moderní filologii XXV [1939], 376–8). — A mai cseh szótárírodalomról jó tájékoztatást nyújt A. DOŠTÁL, Quelques remarques sur l'état des travaux lexicographiques (concernant les langues slaves) en Tchécoslovaquie) Philologica IV, 33–42) a „Časopis pro moderní filologii“ XXXII. évfolyamának 3. számához csatolt mellékletben.

szakkörökön kívül ismert és a mindennapi életben használatos műszavakat is felveszik az irodalmi nyelv szótárába. Természetesen a közhasználatú műszavak állományának a megállapítása meglehetősen szubjektív jellegű; vezérfonalként a lexikonokat és tankönyveket használták, de vitás esetekben nemszakemberek véleménye alapján döntöttek. A hely- és személynevek közül csak azokat idézik, amelyek közszóként is élnek, vagy lexikográfiai szempontból érdekesek. (Csak egyszer előforduló, csak egy adattal igazolt szavak (hapax legomena) nem kerülnek a szótárba. A ritka szavakat külön megjelölik.

A szavak értelmezése. Ez nem logikai definíciók segítségével történik, hanem a megszokott szótári interpretációval: a jegyek felsorolásával. Természetesen nem lehet szó a jegyek teljes felsorolásáról, a tárgyak részletes leírásáról, a funkciók teljes megjelöléséről, hanem csak a fontos jegyek felsorolása jöhet tekintetbe, különben elmosódnék a határ a lexikonok és az értelmező szótár közt. Ott, ahol különben e fontos jegyek felsorolása nehézkes, mint a látási és hallási képzeteknél, az ízlelés és szaglás szavainál, körülírással segítenek. A fontos jegyek felsorolását szükség szerint szinonimák vagy antonimák idézésével kombinálják. Az egyes jelentéseket a legtágabb jelentéstől a legszűkebb felé haladva, tehát a fontos jegyek száma szerint sorolják fel, de nem számozzák a jelentéseket, mert ez már értékelést jelentene. A szó uralkodó jelentésének megállapítására nem törekszenek, mert az már nem az értelmezés, hanem a szóhasználat gyakoriságát vizsgáló statisztika feladata.

A szócikkek szerkezete. A címszó alanyesetben, illetőleg főnévi igenévben áll. A címszót ma érvényes helyesírással közlik. A címszó előtt álló jel (†) a szó archaikus voltára vagy (*) a szó ritka előfordulására utal. (Az I. kötetben néhány címszó után felkiáltójel áll, ami arra utal, hogy a szó használata nyelvhelyességi szempontból kifogásolható. Ez az első szerkesztőbizottság purista törekvéseinek a megnyilvánulása. HUJER és WEINGART halála után azonban az új szerkesztőbizottság — HAVRÁNEK, SMETÁNKA, ŠMILAUER — arra az álláspontra helyezkedett, hogy a PSJČ. feladata a cseh irodalmi nyelv jelen állapotának hű tükrözése, tehát semmiféle purizmus nem érvényesülhet, mert az meghamisítaná a jelen állapotot. Ennek az állásfoglalásnak megfelelően a további kötetekben már nem találkozunk a felkiáltójellel.) A címszó után a szó nyelvtani leírása következik: mindenekelőtt — ahol ez természetesen szükséges — utalnak a kiejtésre; a főneveknél idézik a genitívus ragját és utána utalnak a főnév nemére, az igéknél az aspektusra, a többinél megjelölik a szófajt; szükség esetén utalnak egyéb nyelvtani vonatkozásokra is (pl. a többeli magánhangzó rövidülésére vagy nyúlására). A nyelvtani leírás után

megfelelő rövidítésekkel megjelölik a szó használatának társadalmi körét, illetőleg stiláris értékét (nyelvjárási, köznyelvi, expresszív, familiáris stb.). Ez után következik a szó értelmezése a fentebb kifejtett szempontok szerint. Minden egyes jelentésnél néhány példamondatot idéznek a szépirodalomból a szerző nevének megfelelő rövidítésével. A szócikk a szó esetleges képes használatát bemutató példamondatokkal zárul. A műszavak szócikkei rövidebbek, mert ezeknél elesik a példatár. A műszavak jelentését ugyanis a nyelvi környezet megjelölésével és a fontos jegyek felsorolásával egyértelműen meg lehet határozni.

A PSJČ. megjelenése ma már V. kötetében a *T* betűnél tart. Kéziratban már az egész szótár készen van az intézetben. A szerkesztőség és a szótárt készítő munkaközösség tisztában van azzal, hogy a PSJČ. első kiadása nem olyan tökéletes, mint lehetett volna. Így az I. kötet jóval szegényesebb, mint a következő. A fogyatékoságok onnan erednek, hogy a szerkesztés alapelvei és szempontjai a munka folyamán alakultak ki véglegesen. De hiányzik a szótárból a szocializmust építő társadalom új szókincese is. Éppen ezért a munkaközösség már most felkészül e fogyatékoságok kiküszöbölésére: összegyűjtik az első kötetekből kimaradt adatokat, amelyeket az első kiadás befejezése után egy, esetleg két pótkötetben külön fognak megjelentetni. Ugyanakkor előkészítik a második kiadást, amely feldolgozza a pótköteteket és az új szókinceset is.

B) A lexikográfiai osztály a PSJČ. befejezése után elkészíti a mai cseh nyelv kétkötetes szótárát a nagyközönség számára. Egy ilyen szótárnak a szükségessége is már régóta nyilvánvalóvá vált. Ennek hiányát igyekezett pótolni a VÁŠA—TRÁVNÍČEK-féle „Slovník jazyka českého“ (I—II. Fr. Borový kiadása. Praha, 1937.), amelynek második kiadása 1946-ban jelent meg egy kötetben (rövidítése: SJČ.). A SJČ. azonban nem teszi szükségtelemmé a lexikográfiai osztályon tervezett kétkötetes szótár kiadását. A SJČ. ugyanis magángyűjtés eredménye, tehát sokkal kisebb szóanyagra támaszkodik, mint amilyen a lexikográfiai osztály rendelkezésére áll, és a SJČ. is háború előtti munka, amely szintén nem tartalmazhatja a socialista építés szókincesét. Számptalan erénye mellett egyik nagy fogyatékosága ennek a szótárnak például az is, hogy a jelentések bemutatására nem közöl példamondatokat. A lexikográfiai osztály kétkötetes szótára, amely az új társadalom szókincesével kibővített PSJČ. kivonata lesz tulajdonképen, a SJČ. minden fogyatékoságát ki fogja küszöbölni.

C) A lexikográfiai osztály időrendben legtávolabbi, de legnagyobb feladata a cseh „Thesaurus“ megszerkesztése. A mai elgondolások szerint a Thesaurus valamiféle Cseh Nagy Szótár lenne, amely a cseh nyelvtörténeti, nyelvjárási és mai irodalmi

szókincs együttes bemutatása mellett megoldaná az egész cseh szókincset felölelő etimológiai szótár feladatait is. Egy ilyen nagyszabású szótár elkészítésének előfeltétele azonban számtalan részletfeladat megoldása és egyéb előmunkálatok elvégzése. Meg kell szerkeszteni például a teljes ó-cseh szótárt, a cseh tájszótárt, el kell készíteni a cseh etimológiai szótárt stb., és csak azután lehet kidolgozni a Thesaurus pontos tervezetét és munkatervét. Egyelőre azonban csak a PASTRNEK terve szerint összegyűjtött újkori cseh irodalmi szókincs van együtt, amelynek legfiatalabb rétegét már a PSJČ is feldolgozza. Nem vitás, hogy ennek a korszaknak a szókincse, tehát a már összegyűjtött anyag fogja képezni a Thesaurus anyagának zömét. Nem kétséges az sem, hogy a Thesaurus terve, amely a kapitalista korszakban az elvégzendő előmunkálatok tömegét, terjedelmét és rendkívül költséges voltát figyelembe véve természetesen csak homályosan körvonalazott, soha meg nem valósítható irreális tervezettség lehetett, a szocialista tudományszervezés adta, azelőtt nem látott lehetőségek közepette megvalósítható, reális tervvé válik, amelynek megvalósulása az évszázados gazdag hagyományokra visszatekintő cseh lexikográfia méltó betetőzését fogja jelenteni.

2. A nyelvjárástani osztályt 1945-ben alakította meg az Akadémia III. osztályának dialektológiai bizottsága. Az osztály feladata a cseh nyelvjárásokról szóló eddigi közlések megbízhatóságának ellenőrzése, továbbá a nyelvjárási göcök és területek határainak újonnan való megállapítása, hogy a mai nyelvjárási viszonyok ismerete alapján mérlegelhessek a cseh nyelvatlasz elkészítésének lehetőségeit. Az osztály feladatát kiterjedt levelezőhálózat segítségével végzi, amelynek munkáját az osztály két állandó beosztottja szervezi és irányítja az Akadémia nyelvjárási bizottságának utasításai értelmében.

Megfelelő előkészítés után 1947-ben nagyarányú adatgyűjtés indult meg a nyelvjárási bizottságtól összeállított két nagyobb kérdőívvel a csehországi délnyugati és északkeleti nyelvjárási területen. Ezek a kérdőívek az eddigi irodalom alapján körülbelül 60 kérdésben foglalják össze a vizsgált területek legjellegzetesebb és a nyelvjárások osztályozásánál számbavehető hangtani és alaktani jelenségeit. A jelenségek meglétét vagy hiányát megfelelő példaszavak és szerkezetek segítségével igyekeznek megállapítani. A kérdőívek a lehetőség szerint irodalmi nyelven, az irodalmi nyelv helyesírásával és a megszokott betűtípusokkal készülnek, hogy a levelezőket ne zavarja a szokatlan fonetikus átírás. A levelezők ugyanis nem képzett gyűjtők, hanem a helyszínen lakó tanítók, akiknek közreműködését az osztály a központi és vidéki iskolahatóságokkal való megegyezés útján biztosította. Ily módon a kérdőívek eljutnak mindenüvé, ahol elemi vagy középiskola van, tehát minden községbe és városba. A városokat azért nem

hagyták ki a kutatópontok hálózatából, mert rendszerint a városokban is megtalálható a hagyományos nyelvjárást őrző réteg, és ahol ez nem volna meg, ott a levelezők a város határában is elvégezhetik a gyűjtést. Különben fontosnak tartják a hagyományos nyelvjárások mellett a városi „modernizált” nyelvjárásról való tájékozódást is. Az eddigi tapasztalatok szerint a szétküldött kérdőívek 80%-át kapják vissza kielégítő módon kitöltve. Azokra a helyekre, ahonnan az osztály felszólítása ellenére sem küldik vissza a kitöltött kérdőívet, az osztály beosztottjai szállnak ki. — Az aránylag sűrű hálózat lehetővé teszi az egyes kutatópontokról származó adatok ellenőrzését a szomszédos kutatópontokról származó nyelvjárási adatok segítségével. A levelezőtől beérkező anyag megbízhatóságának ez az ellenőrzése önmagában nem elegendő. A beérkező anyagot az osztály beosztottjai feldolgozzák és kiszállnak oda, ahol bizonyos kételyek vagy új problémák merülnek fel, és a helyszínen közvetlenül ellenőrzik a levelezők megbízhatóságát. A helyszíni ellenőrzésben résztvesz az Egyetemi Fonetikai Intézet egy munkatársa is. Az így kialakult kutatópont-hálózatot a beküldött anyagból adódó tanulságok alapján újabb kutatópontokkal, úgynevezett támpontokkal egészítik ki, ahol az osztály beosztottjai helyszíni kutatással részletesen megvizsgálják a nyelvjárási viszonyokat. A nyelvjárási gócokban és határterületeken egyaránt jelölnek ki támpontokat. A támpontok hálózata növeli a levelezők útján gyűjtött anyag megbízhatóságát és teljesebbé teszi a mai nyelvjárási viszonyokban való tájékozódást, ami a kérdőíves akció tulajdonképeni célja. Az összegyűjtött anyagot két kartotékban rendezik. Az egyikben a kutatópontok szerint rakják össze a kitöltött kérdőívek egyes lapjait, a másikkban a közvetlen módszerrel, az osztály beosztottjaitól gyűjtött anyagnak a kérdőívben foglalt kérdések sorszámával ellátott céduláit helyezik el. Az anyag rendezése folyamán felmerült újabb, eddig nem ismert vagy szűkebb területekre korlátozódó nyelvjárási jelenségeket új kiegészítő kérdőívekben is feldolgozzák. Így az említett 2 nagy alapkérdőívhez eddig 6 kis kiegészítő kérdőívet készítettek. A két kartoték rendezésével párhuzamosan történik a legfontosabb nyelvjárási jelenségek térképezése. A cél minden egyes jelenségnek külön térképen való feldolgozása. A térképeken a vizsgált nyelvjárási jelenségeket hordozó szót a kérdés kérdőívbeli számával jelölik, úgyhogy a térképek, valamint a levelezők segítségével és a közvetlen módszer alkalmazásával gyűjtött anyag kartotékjai egy egységes adattárt alkotnak. Ez már most is a kutatók rendelkezésére áll.

A közel jövőben készítendő újabb kérdőívek révén az osztály az egész cseh nyelvterületre kiterjeszti munkáját, és megkezdi a mondattani és lexikológiai tájékozódást szolgáló gyűjtést is.

3. Az Intézet „normatív“, azaz irodalmi nyelvi osztálya 1945-ben alakult, amikor a felszabadulás utáni időkben lábrakapó egyéni, sokszor szélsőséges purista törekvések komolyan veszélyeztetni kezdték az irodalmi nyelv stabilitását. Ekkor kitűnt, hogy az irodalmi nyelv ápolását és a nyelvi kultúra fejlesztésének ügyét nem szabad egyesek egészen esetleges és szubjektív szempontú működésére hagyni, még akkor sem, ha az illetők a legjobb szándékkal és a nyelv iránt érzett őszinte szeretettel végzik ezt a munkát. Az irodalmi nyelv ápolását és a nagyközönség nyelvi műveltségének fejlesztését csak rendszeres és központosított kollektív munkával lehet biztosítani. Ez a feladat hárul a normatív osztályra, amelynek munkája természetszerűleg gyakorlati és elméleti jellegű. Mai sokirányú gyakorlati (nem purista szempontú!) nyelvművelő tevékenysége komoly szervező munka eredménye. Ma már a normatív osztály az a fórum, amely szuverén módon dönt a nyelvhasználat minden vitás kérdésében.

Még 1946-ban megszervezték az együttműködést a csehszlovák rádióval: azóta a csehszlovák rádió prágai adásában minden reggel 6.55–7.00-ig „nyelvi sarok“ (Jazykový koutek) címen rövid öt perces nyelvhelyességi vagy általában nyelvészeti tárgyú előadást hallunk. Az előadás tárgya rendszerint a rádió szerkesztőségéhez vagy közvetlenül a normatív osztályhoz intézett kérdésekre való válaszolás. A „nyelvi sarok“ népszerűségét mutatja az a tény is, hogy annyi kérdés érkezik be naponta, hogy a rendszeresen felhasznált öt perces adás nem elegendő erre a célra, és az osztály munkatársai sok kérdésre levélben kénytelenek választ adni. A „nyelvi sarok“ adásaiból 1949 nyarán „Jazykový koutek ěsl. rozhlasu“ címen (Praha, 1949.) 15 íves gyűjtemény jelent meg tízezer példányban.

(Az osztály gyakorlati munkájának legfontosabb területe a nagyközönséggel való közvetlen érintkezés.) Ma ugyanis már annyira közismert az osztály munkássága, hogy az iskolás gyerekek, hivatalok, szerkesztőségek és írók egyaránt az osztály felvilágosító szolgálatához fordulnak telefonon, levélben vagy személyesen, ha valamilyen nyelvi kérdésben kételyük támad. Az osztály két, külön erre a feladatra alkalmazott munkatársa látja el a felvilágosító szolgálatot. Ezenkívül az osztály együttműködik a közoktatási hatóságokkal, a csehszlovák filmirodával, a központi kormányzati szervekkel és a kiadókkal. Az iskolai hatóságokkal karöltve rendszeresen szervez rádió-előadás-sorozatokat a tanítók és nyelvtanárok részére, bekapcsolódik a cseh szakos tanárok részére kiadott segédletek összeállításába, nyelvhelyességi szempontból átnézi a filmek szövegét és az idegen filmek cseh feliratait, a készülő törvénytervezetek és rendeletek szövegét, valamint a kiadásra kerülő idegen nyelvekből fordított művek kéziratait, tanácsot ad a nagy-

közönségnek a névváltoztatás kérdéseiben, segédkezik egyes szakmák cseh terminológiájának a megállapításában stb.

Ez a gazdag gyakorlati nyelvművelő munka természetesen elképzelhetetlen az elméleti alapok kidolgozása és tervszerű művelése nélkül. A normatív osztály elméleti munkája a gyakorlati munkával párhuzamosan indult meg. Az elméleti munka feladata a mai cseh irodalmi nyelv nyelvtanának leltározása. Ezt a munkát a normatív osztály a pedagógiai főiskolák tan-
székeinek a segítségével végzi. Mindenek előtt összeállították a nyelvtani jelenségek jegyzékét, különös tekintettel azokra az esetekre, ahol az irodalmi gyakorlatban valamiféle ingadozás mutatkozik. Azután a legújabb irodalom nyelvtani szempontból történő kicédulázása útján összeállították a jelenségjegyzék adattárát. Az adattár anyagának mérlegelése (nem pedig mechanikusan az adatok számszerűsége) alapján állapítják meg az ingadozások esetében a nyelvi normát. Az osztály elméleti munkáját elősegíti még néhány rendszeresen és tervszerűen fejlesztett technikai segédeszköz. Ilyen az irodalmi nyelv kérdéseinek bibliográfiája, a cseh irodalmi nyelv kérdéseit tárgyaló újságcikkek gyűjteménye, az Akadémia „Naše řeč“ (Nyelvünk) című népszerű nyelvészeti folyóiratának nyelvhelyességi mutatója és a „nyelvi sarok“ adásainak tárgykatalógusa. A lexikográfiai osztály munkáját azzal segíti a normatív osztály, hogy összeállítja azoknak a szavaknak, kifejezéseknek, vonzatoknak és szólásoknak a jegyzékét, amelyek helyességével kapcsolatban kételyek merültek fel. A lexikográfiai osztály munkaközössége a nagyközönségnek készítenő kétkötetes szótárban így majd külön rámutathat ezekre az esetekre és állásfoglalásával hozzájárulhat az irodalmi nyelv állandósulásához, stabilitásának kialakításához.

Az osztályon végzett elméleti és gyakorlati munkát kiegészíti az osztály munkatársainak tankönyvíró és szerkesztői tevékenysége.

4. Az ó-cseh osztály az Intézet legfiatalabb osztálya: 1949-ben alakult, amikor az Akadémia napirendre tűzte GEBAUER ó-cseh szótárának befejezését. Ismeretes, hogy GEBAUER ó-cseh nyelvtanához kicédulázta a XIV. század végéig terjedő valamennyi ó-cseh nyelvemléket, a XV. század első felének irodalmából Hus és Chelčický műveit és ezeken túl a XVI. század közepéig a fontosabb irodalmi emlékeket. Ebből az anyagból állította össze és tette közzé Ó-cseh Szótárát (Slovník staročeský I. Praha, 1903. és II. Praha, 1906.), amelynek kiadása a *nedbanlivost* címszóig terjedő II. kötet megjelenésével a szerző korai halála miatt megakadt. GEBAUER halála után az Akadémia 1907-ben SMETÁNKA EMILT bízta meg a további anyag kiadásának gondozásával. SMETÁNKA GEBAUER anyagát nem találta megfelelőnek: tanítványai bevonásával ki akarta egészíteni és egy újabb ó-cseh szótár kiadását tervezte. GEBAUER anyagából

kiadott még 1916-ban egy füzetet, de ezzel az *N* betű befejezésig sem jutott el az ó-cseh szótár. Tanítványai több száz ó-cseh nyelvemlék feldolgozásával körülbelül 500 lexikográfiai dolgot készítettek. SMETÁNKA azonban egyéb elfoglaltsága, majd betegsége miatt nem fejezhette be munkáját. 1949 januárjában bekövetkezett halála után az Akadémia megalakította az ó-cseh osztályt. Itt helyezték el GEBAUER és SMETÁNKA ó-cseh szótáranyagát (48 doboz szócédula és 500 dolgozat), továbbá az Akadémia kiadásában megjelent valamennyi ó-cseh nyelvemlék szótári feldolgozásából származó 42 doboznyi szócédulát, valamint ZUBATÝ professzor körülbelül 50.000 ó-cseh szócédulát tartalmazó hagyatékát. Az ó-cseh osztály első feladata, hogy kiegészítés nélkül sajtó alá rendezze GEBAUER kéziratos szótári hagyatékát. Ezzel a munkával párhuzamosan az osztálynak kell előkészítenie egy új, teljesebb, egészen 1770-ig terjedő történeti szótár anyagának az összegyűjtését. Az osztály egy beosztottal és két önkéntes munkaerővel kezdte meg munkáját. Az itt elhelyezett anyag rendezése befejeződött, és a fenti három jelentős szógyűjtemény ma már használható állapotban hozzáférhető a kutatók számára.

*

Ezúttal is hálás köszönetet mondok DR. ZÍSKAL ALAJOS igazgató úrnak, valamint az intézet osztályvezetőinek szívességükért, amellyel lehetővé tették, hogy prágai tanulmányutam során megismerhessem az intézet szervezetét és az ott folyó — az ismertetésből is kitétszően — igen értékes munkálatokat.

SULÁN BÉLA.

Észrevételek az Ómagyar Mária-siralom három részletéhez.

I.¹

1. *Sepedyk*. Az ÓMS.-nak ezzel a szavával többen is foglalkoztak (PAIS: MNY. XXVIII, 47—51; CLAUSER: MNY. XXX, 47; MÉSZÖLY: MNY. XXXII, 168), de mindegyik cikkírónak elkerülte a figyelmét az, hogy az egyes szám 1. személyének ragja előtt *y* van. E helynek minden magyarázója — GRAGGERT kivéve, aki felveti a *sepedík* olvasás lehetőségét (MNY. XIX, 8) — minden különösebb fennakadás nélkül rövid *i*-vel olvassa és jelen időnek érti a *sepedyk* alakot. Még csak annyit sem tartanak megjegyzésre érdemesnek, hogy az *y* íráshiba *e* helyett.

¹ Az 1. és 3. rész nyelvészeti vonatkozású megállapításai MÉSZÖLY GEDEONNAL, a 2. és 3. rész verstani és zenei vonatkozásai SZABOLCSI BENCÉVEL és VARGYAS LAJossal folytatott eszmecsereünk eredményei.

Nem is kell írás hibának vennünk. De akkor jelen idejű alaknak sem értelmezhetjük. Ilyen *-ik* végű jelen idejű egyes 1. személyű igealak sem a régiségben, sem a mai nyelv-járásokban nem fordul elő. Igaz, hogy két szóban (*ig* 'egy' és *nym* 'nem') rövid *i* hang van zárt *ë* helyén, de ezek a szavak más ómagyar nyelvmélekekben is előfordulnak ilyen alakban. Hangtani szempontból azonban sokkal valószínűbb a hosszú *i*-vel való olvasása a kérdéses szónak: *sepedik*. Több ilyen *i*-zű alakot is találunk az ÓMS.-ban: *vírüd* (igaz, hogy előbb *vérüd*), *ilyen*, *níha*, *egíre*. Az *i*-zéstől csak a *vérüd* és a kétszer előforduló *ézes* alak tér el, továbbá a *ícegenul* alak, akár *szégyenyül*-nek, akár *szegényül*-nek olvassuk.

Egyetlen hangtani nehézséget nyelvemlékünk első szava támaszthat: *volék*. Miért *-ék* az elbeszélő múlt egyes 1. személy ragja ebben, és miért *-ik* a következő igében? Talán azért, mert a palatalis hangrendű igetövek után hamarabb ment végbe az *i*-zű monoftongizálódás? (Hamarabb történt meg a *šj* > *i* változás, mint a *sj* > *i*? Vö. HORGER, A magyar igeragozás története 103; SYLVESTERÉNEK már velaris igetövek után is *i*, vö. CorpGram. 58.) Erre most nem tudnánk választ adni. Talán ezt az esetet is odasorolhatjuk az ÓMS. hangtani következtelenségei közé, mint a *vérüd* ~ *vírüd* esetet.

Jelentéstani szempontból kétségtelenül tetszetősebb a jelen idejű 'sepedek' értelmezés, mert e szerint az első verssor múlt idejű 'valék' elmúltságával szemben mindjárt a 2. sorral megkezdődik a jelen idejű állapotot ábrázoló igék halmaza: 'sepedek, aszok, epedek'. A 3. versornak ilyen 1 : 2 arányú értelmi tagolódásához hozzájárulna a 2. és 3. sor rímélése (ha nem is a mai versérzékünk szerinti hangrímekkel, hanem a két ige jelentés- és alakbeli párhuzamával), s ez esztétikailag még egységesebbé, valószínűsítő háromsoros versszakká kerekítené ki ezt a három sort.

Am jelentéstaniilag odaillik a múlt idejű *sepedik* is. Csak-hogy ennek az elbeszélő múltnak az idő-aspektusa nem azonos a *volék*-ével. Ami *volt*, az elmúlt, még akkor is, ha ezt a múltat az elbeszélő *vala* alak fejezi ki. 'Siralmat nem ismerő voltam; (de a) siralomtól elsüppedtem (siralomban elmerültem, és most) bűtől aszok, epedek'. Tehát 'elsüppedtem, elmerültem' és még most is benne vagyok, benne ázom, nedves vagyok tőle: *perfectum* értelmű igealak! Nem az időalak, hanem az igető momentán-perfektív jelentése teszi *perfectum*-má. Ilyen idő-aspektussal értelmezi ezt az igeszót PAIS (MNY. XXVIII, 51), noha idézni csak *süpped* és *sipad* változatait tudja. De éppen a PAIS idézte adatok: a *süpped* KRESZNERICS-féle értelmezése és a Mikes 134. leveléből idézett *sipad* vallanak ennek az igének momentán jelentésére, továbbá az a tény, hogy duratív megfelelőjeként mindig a gyakorító képzős *süppedez*, *sipadoz* stb. szerepel.

A vers rímelését pedig felfoghatjuk úgy is, hogy a 3 első sor rímtelen.

A 3 első sor igéinek időjelentése e szerint így követi egymást: „*Volék . . .*“ — elmúlt állapot, „*. . . sepedík*“ — változás, melynek eredménye még a jelenben is tart, „*. . . oszuk, epedek*“ — jelen állapot.

Az ellenérvek miatt — melyek közül főleg a jelentéstaniak eshetnek nagyobb súllyal latba — nem tartom a *sepedík* olvasatot egyedül helyesnek, de felemlítem, mint olyan lehetőséget, mellyel számolnunk kell.

2. *Sydou myth thez turuentelen . . .* Itt sem látom még eldöntöttnek azt a vélemény-ellentétet, melyet HEXENDORF EDIT múltkori megjegyzése (MNy. XLV, 85—6) idézett fel, mert vannak szempontok, melyek HEXENDORFnak, és vannak olyanok, melyek PAISnak az érveit gyengítik.

HEXENDORF, amikor a *myth*, majd a *merth* szót kérdőnévmásnak és ezzel a két mondatot egymás mellé rendelt kérdőfelkiáltó mondatnak értelmezte, hatása alatt állhatott a Mária-siralom dallamának, melynek ez a szakasza SZABOLCSI BENCE egyeztetése szerint (Argonauták 1937: 46—61) a *mit* és a *mért* szótagnál éri el a tetőpontját.

Né felejtjük el azonban, hogy a magyar szöveg mellett semmiféle dallamot nem találunk, sőt az egész Leuveni Kódexben nem akadunk nyomára a Planctus dallamának. Amikor SZABOLCSI az évreux-i kézirat dallamára — három más dallamváltozat figyelembevételével — „ráhúzta“ a Leuveni Kódex magyar szövegét, körültekintő alapossággal bár, de bizonyos mértékig mégis önkényesen járt el.¹ Már pedig az ÓMS. SZABOLCSI-féle dallamváltozata több zenetörténeti kiadvány révén (melyek közül a legelterjedtebb SZABOLCSI, A magyar zenetörténet kézikönyve. 1947. 10*—11*) valósággal közismertté lett. Mivel HEXENDORF EDIT is ezzel a dallammal hallotta HORVÁTH JÁNOS egyetemi előadásán az ÓMS.-t, feltehető, hogy öntudatlanul is a dallam hatása alatt hangsúlyozta a szöveget.

A mondat értelmezése azon fordul meg, hogy a Planctus magyar fordítójának jó zenei és versérzéke volt-e, vagy még helyesebben téve fel a kérdést: zenei vagy versritmikai érzéke irányította-e erősebben. Egészen kiváló zeneérzékű ember a dallamnak és a szövegnek nemcsak a ritmusbeli egyezésére ügyel, hanem a szöveg hanglegjtésének és a dallam menetének megfelelésére is. Az ÓMS. szerzőjéről ilyen tekintetben tudatos eljárást nem tehetünk fel, de annyi bizonyos, hogy a szövegalkotás elindító a Planctus dallamának ritmusképletei voltak.

¹ Jelenleg már ő is azon a ponton van, hogy helyenként a szótagok és melizmák egyeztetésén, a dallam ritmizálásán, sőt egyes versszakok dallamra helyezésén is esetleg változtatni kell.

Talán nem is volt a szerzőnek zenei képzettsége, talán nem is látta a dallamot, csak hallomásból emlékezett rá. Magyar versérzéke azonban — amint egy hely kivételével az egész Mária-siralom tanúsítja — igen jó volt. Ezért a — lényegében idegen, metrikus — dallamritmuson helyenként átüt, úrrá lesz egy magyar versritmus, amely a dallamtól függetlenül is biztosítja a szöveg vers-jellegét. Így a kérdéses sorokról röviden megfogalmazva annyit mondhatunk: a dallam nem ad megbízható fogódzót arra, hogy a *myth* és a *merth* szók hangsúlyosak (tehát hogy kérdőszók), ellenben az egész versen végighúzódo kétütemű sortagolás tisztán érvényesül a dallamtól függetlenül itt is:

Zsidou, mit tész, *Tü*rvéntelen,
Fiom mert hol *Bi*üntelen.

A szöveg és dallam egyezésének kétséges volta, továbbá az ÓMS. élesen tagolt szövegritmusa tehát MÉSZÖLY és HEXENDORF értelmezésével szemben PAISÉ-t támogatja: itt kijelentő mondatokkal van dolgunk, a *mit* vonatkozó névmás, a *merth* okhatározó kötőszó.¹

Az itt felsoroltak mégsem szolgálhatnak a HEXENDORF-féle értelmezés határozott cáfolatául, csak bizonyos óvatosságra akarnak inteni vele szemben. Hiszen vannak olyan érvek, melyek mellette szólnak. Az egyik az, hogy így olvasta ezeket a mondatokat már MÉSZÖLY GEDEON is (Népünk és Nyelvünk II, 277 stb.), akinél a dallam hatása nem jöhet számításba. Ennek az olvasatnak a megokolása, melyet ő nem ad meg, és HEXENDORF sem fejt ki elég világosan, a latin szöveggel való egyezésben rejlik. A latin szöveg két kérdőnévmását („*Quod crimen, quae scelera*“) akarta visszaadni a fordító a *mit* és a *mért* kérdőnévmásokkal. Nem szószerint fordít: a latinban mind a két kérdés accusativus, a magyarban csak az első az. A latin mindjárt az első sorban két kérdést halmoz, a magyarban a második kérdés a második sorra marad és előlegezi a *büntelen* fogalmát, amely a latinban csak a szakasz végén következik hat egymásra halmozott igetárgy után: „*sine culpa patitur*“. A kínok halmozása a magyarban is megvan, de nem főnévi, hanem igenévi formában. Tehát nem kimért pontossággal ugyan, de nagyban és egészben egyezik a magyar szöveg a latinnal abban, hogy megvan benne a megújuló kérdés lüktetése (az első félszakaszban) és a kínzások felsorolása (a második félszakaszban).

Egyébként ez a szakasz az egyetlen, amely a fordítónak ritmikailag nem sikerült. A *fugva, husztuzva, üklelve, ketve ülöd* szövegrészben, tehát a versszak második felében, semmiféle versritmust nem találunk. Ezt még SZABOLCSI sem tudta ráhúzni az évreux-i kéziratban talált dallamra. Úgy tekintette, mintha ennek a szakasznak a fordítása hiányos volna: a dallamszakasz

¹ Különösen VARGYAS hajlik a szakasznak ilyen értelmezésére.

közepe táján a szöveg helyét egy darabon üresen hagyta. Pedig a latin eredetivel való egybevetés után nyugodtan mondhatjuk, hogy ennek a szakasznak a fordítása sem hiányos. Csupán a verselése nem sikerült. De hogy a fordító itt is törekedett valamiféle beosztásra, arra vallanak a kérdéses szakaszban különösen sűrűn előforduló szóközi ferde vonások, melyek jelentőségére eddig nem vetettek ügyet. Pedig ezek a szövegritmus hiányában alighanem annak a jelzésére szolgálnak, hogy a két vonás közti szövegrész egy zenei ütemmel esik egybe. Ha ezek figyelembevételével helyenkint hosszabb szótaghajlításokat (melizmákat) veszünk fel, könnyen énekelhető, a dallamhoz igazodó ritmusú sorokat kapunk a nélkül, hogy egyetlen dallamhangot is szöveg nélkül hagyjunk.¹

Ez azonban megint arra mutat, hogy a fordító első sorban a dallamhoz igazodott: hiszen még ott is, ahol a szöveget nem tudta a magyar versritmusba beilleszteni, jelezte valahogyan a dallam szerinti tagolódását. Ha pedig a szakasznak szövegritmikailag sikerületlen második felében alkalmazkodott a dallamnak legalább az ütemeihez, akkor feltehető, hogy a szakasz első, jó verselésű felében talán még a dallam hangmagasság-változásait is követte. Erre a melodikai egyezésre is van példa még néhány jól sikerült szakaszban: *Ó én ézes . . . Ó igoz Simeonnok . . .* — Ezek megfönto ása mégis a kérdő-felkiáltó értelmezés javára billentik a mérleget.

PAIS véleménye (MNy. XLV, 86) különben sem okolja meg eléggé a másik olvasatot, mert ha kijelentő mondatnak olvassuk is a szóbanforgó helyet, akkor is egészen más természetű — nominalis állítmányú, vagy ahogy én nevezném: tiszta praedicatív — mondatok előznék meg a következő verbális mondatot: *Fugva, husztuzva, úklelve, ketve ülüd.* A mondatok egyöntetűségének elve, melyre PAIS a véleményét alapítja, kijelentő mondat esetén sem érvényesül teljesen. Nem zárhatjuk ki tehát azt a feltevést sem, hogy a latin mintájára itt is kérdő-felkiáltó a szakasz első, kijelentő a második fele.

3. *Syrolmon . . . nym hyul.* Egy régebbi cikkemben (MNy. XXXVIII, 192—4) azt a nézetemet fejtettem ki, hogy ha a mondat *qui* szavát igekötőnek és nem vonatkozó névmásnak értelmezzük, sokkal jobban hangzó, versszerűbb olvasatot kapunk annál, amit a Magyar Versek Könyvében PAIS értelmezése szerint találunk. A feltett *kihül* igét azonban a régiségben sehol sem találtam, és ma már nem is tartom az akkori feltevésemet valószínűnek.² Meg kell továbbá jegyeznem, hogy akkoriiban én is nagyon a SZABOLCSI közölte dallam hatása alatt vol-

¹ Érdemes lenne zenei szempontból részletesebben megvizsgálni ezeket a hosszabb-rövidebb írásjeleket.

² Pedig ha a *kihül* ige az ómagyarban igazolható volna, akkor minden kétséget kizáróan azt az értelmezést kellene elfogadnunk. Ebben SZABOLCSI és VARGYAS teljesen egyetértenek.

tam, és ezért csak a mondatritmikailag legszabályosabb, leg-
tökéletesebb olvasatot tartottam elfogadhatónak. Minthogy
azonban egyre bizonytalanabbnak látszik az ÓMS. szövegé-
nek a dallam SZABOLCSI-féle változatával való kapcsolata,
azért lehetségesnek tartok más olvasatokat, másféle mondat-
tagolást is.

Ma is a legkevésbé valószínűnek tartom azt az értelme-
zést, melyet PAIS a Magyar Versek Könyve I. kiadásából a
2.-ba is változatlanul átvett. Ez az értelmezés t. i. nem mondat-
szerű, csak kiegészítéssel, belemagyarázással értethető meg.
— Már ennél sokkal egyszerűbb, érthetőbb és mondat-
történetileg is igazolható értelmezést adhatunk a szakasznak, ha közölés-
félének vesszük (ha rossznak minősítettem is ezt a fajta közölést
MNY. XXXVIII, 193): (alany:) *Syrolmom fuhazatum* | (állít-
mány:) *thertetyk kyul* | (alany:) *en iumhumnok bel bua qui sumha
nym hyul*. Tehát nem kell gondolatjel a *fuhazatum* után! —
De éppígy elfogadhatónak tartom azt az értelmezést is, melyet
PAIS a cikkemre adott válaszában vet fel (MNY. XXXVIII,
296): (alany:) *Sivalmam, joháskodásom* | (állítmány:) *Terjed
kivül*; || (állítmány:) *Én keblemnek belső bújja* (alany:) *az*, | *Mi
soha nem hűl*.

Mivel ennek a szakasznak a megfelelő dallamszakasszal
való egyeztetése kétséges, szövegritmusa azonban jónak mutat-
kozik, azért a dallamot nem tekintve, pusztán a versritmus alap-
ján is fel kell tennünk, hogy a legélesebb metszet a szakasz
2. sora (a *kivül* szó) után van, vagy legalább is azt, hogy az 1. sor
(a *fuhazatum*) utáni metszet ennél nem lehet élesebb. Mert
ismételten hangoztatnunk kell: az ÓMS. szerzőjének jó magyar
versérzéke volt!

ELEKFI LÁSZLÓ.

II.

Kiegészítő és ellenérvételek.¹

1. ELEKFI a *fepedyk*-kel kapcsolatban megjegyzi, hogy a
vele foglalkozók között nekem is elkerülte a figyelmemet,
hogy az egyes 1. személyű igealak ragja előtt *y*, azaz *i* van.
Nem hiszem, hogy ez az ELEKFITől felrótt figyelem-elkerülés
megtörtént akár velem: 1932-ben, akár MÉSZÖLYLlyel. Sőt emlé-
kezetem szerint az ÓMS. egyetemi megbeszélésein ezt a külön-
legességet jelezni is szoktam. Azonban 1932-i cikkemben a
sepedyk etimológiájának és jelentésének a megvilágítását tekin-
tettem feladatombul, nem pedig alaktani szerepének a firtatását.
Ezért nem beszéltem ott a *fepedyk* -ik végződéséről. — Egyéb-
ként bevallom, a *fepedyk*-kel kapcsolatban sem akkor nem volt,
sem most nem igen van kétségem: GRAGGERnek cikkemben

¹ Az itt előadottakat ELEKFI LÁSZLÓVAL való megbeszélés és
megegyezés alapján tesszük egyszerre közzé.

idézett 'sopánkodtam' értelmezésével szemben, továbbá ELEKFI-nek 'elsüppedtem, elmerültem' jelentésű „perfectum”-ként való — lehetőség gyanánt felvetett — felfogása ellenében is jelen idejű alaknak tartom. Annak tartom az ÓMS. latinja miatt is: „Planctus ante nescia, | Planctu lassor anxia”. Ezt a fordulatot a magyar költő az alakításban lépten-nyomon megmutatkozó nagyfokú önállósága mellett is legtermészetesebben úgy formálhatta meg, hogy az előidejűséget kifejező latin attributum praedicativum szerkezetet olyan magyar mondattá alakította, amelybe a *Volek* a. m. *valék* elbeszélő múltban álló állítmányt tette, ehhez pedig mint a jelen történet kifejezőjét a latin *lassor*-nak megfelelő jelen idős állítmányú mondatot csatolt, s ezt ugyancsak a latinnak megfelelően jelen idejű állítmányokkal folytatta.

ELEKFI ezt írja: „Ilyen *-ik* végű jelen idejű egyes I. személyű igealak sem a régiségben, sem a mai nyelvjáráásokban nem fordul elő.” — Én inkább azt mondanám: nem tudunk ilyent adatolni — esetleg egyelőre. A kódexeket megelőző korból származó szövegemlékeink közül a HB.-ben és a GyulDist.-ban nincsen alanyi ragozású jelen idő egyes I. személy. Az ÓMS.-ban a *sepedyk* után kettő jelentkezik: *ozuk* és *epedek*. E kettő közül az *ozuk* olv. *oszuk* velaris hangrendű töből pontosan ugyanolyan forma, amilyen a palatalis hangrendűből a *sepedyk* olv. *sepedik*: a *-k* formans előtt abban legzártabb *u*, ebben legzártabb *i*. Vagyis az *oszuk*-hoz meg a KT. III. Sz.-n levő *latuc* olv. *látuk*-hoz viszonyítva éppen az *epedek* olv. *epedék* forma a feltűnőbb.

Azonkívül talán nem árt figyelembe venni az 1211: *Queueric* jobbágynevet (Oklsz.) olv. nyilván *Keverik*. Ez — mint a következők is: 1138/1329: *Keuerig* preco „in Simur” (SZABÓ DÉNES: MNy. XXXII, 133), valamint az 1138/1329: *Keuerig* kenyéradó „in Ecer” (i. h. 132), továbbá az 1138/1329: *Keuerig* „in Bata” és „in Durugfa” (i. h. 132, 134), 1240 k.: „coquorum *Queuerig Zouorug*” (Oklsz.), 1251/1281, 1252: *Keuerig* szn.-ek (Oklsz.) — a *kever* igéből való *-k* ~ *-g* képzős névszók.¹ 1931-ben (MNy. XXVII, 142—3) felvetett és azóta sem feladott gyanításom szerint egy ilyen *keverik* ~ *keverék* alakulattal egyeztethető a jelen idő egyes I. személyű formája is, mint ahogy pl. a velaris hangrendű *hajlok* igealak szerintem gyökerében azonos a deverbális *hajlok* ~ XIII. századi *hojlok* ~ *hajluk* (Oklsz. *hajlék* al.) névszóval.² S ha a névszóban lehetett a *-k* formans előtt *-i*, lehetett ez ott az igealakban is.

A *sepedyk* elbeszélő múlt volta ellen nem hozom fel érvül azt, hogy a *Volek*-ban *é* alakban van meg az elbeszélő múlt jele. Az ÓMS. más *é* ~ *i* ingadozásai számbavételével ez éppen úgy nem lehet bizonyíték, mint ahogy a *sepedyk* és *epedek*

¹ Vö. PAIS: MNy. XIV, 68, XVIII, 98.

² Vö. JUHÁSZ: MNy. XXXV, 282—5. Másképp PAPP: MNy. XLVI,

alakokbeli $i \sim \bar{e}$ ingadozás szintén nem szólhat különböző funkciójuk mellett.

2. Ami ELEKFINÉK a *Sydou myth thez turuentelen* részletre vonatkozó zenei és ritmikai megjegyzéseit illeti, azokhoz — sajnos — sem helyeslő, sem cáfoló értelemben nem tudok hozzászólni.

Ellenben ELEKFI ezt írja: „Ennek az olvasatnak [kérdő mondatokként való felfogásnak] a megokolása, melyet ő [MÉSZÖLY] nem ad meg, és HEXENDORF sem fejt ki elég világosan, a latin szöveggel való egyezésben rejlik. A latin szöveg két kérdőnévmását (*«Quod crimen, que scelera»*) akarta visszaadni a fordító a *mit* és a *mért* kérdőnévmásokkal.“ — Hogy a latin részlet a *quod* és a *que* miatt kérdő fordulat volna, amint ELEKFI gondolja, egyáltalában mégcsak valószínűnek sem tartottam és tartom. A HEXENDORF-féle közleményre (MNy. XLV, 85—6) tett észrevételeimben (i. h. 86) pedig azért nem tértem ki erre, mivel HEXENDORF nem is állított ilyent, amint MÉSZÖLY sem. — De most jelzem, hogy a latint ekként értelmezem: „A m e l y bűnt, a m e l y gonosztetteket a szerfelett vad nemzetség elkövetett: a gyalázkodásokat, a köteleket, a megvesszőzést, a leköpdösést, a szegeket és más egyebeket — vétek nélkül szenvedé.“ Hogy ennek az elejét miért mesterkélte volna át a magyar szerző két meglehetősen erőszakolt kérdőmondattá, úgy, hogy a szenvedésnek rájuk következő leírása így a levegőben lógjon, — nem vagyok képes megérteni. — Ellenben igenis a magyar költő ritka költői tehetségének a megnyilatkozását látom itt is! A „Zsidó, mit téssz, törvénytelen, mert fiam bűntelen hal“ éppenséggel nem a latin „*Quod crimen, que scelera | Gens commisit effera*“, hanem a versszak utolsó „*Sine culpa patitur*“ a. m. 'bűntelenül szenved' sorában foglalt mozzanatból van ilyen hatásosan kifejlesztve. — Így megismétlem azt, amivel korábbi közleményemet befejeztem: „Ha a »Zsidó, mit téssz, törvénytelen, mert fiam bűntelen hal« értelmezést fogadjuk el, akkor a »fogva, huzogatva, öklelve, kötve ölöd« izület egész természetesen csatlakozik amahhoz mint a bűntelenség ellenére elszenvedett halálnak módozat szerint való részletezése.“

3. ELEKFINÉK e részben tett megjegyzéseire azt a felvilágosítást adhatom, hogy amikor a szóban forgó költeményrészletnek ilyen értelmezését nyújtottam: „Siralom, fohászkodásom — (ezekkel) Terjed (mutatkozik) kívül Én keblemnek belső bűja, Mi soha nem hűl (enyhül).“ — én NÉGYESYHEZ hasonlóan a „terjed kívül“ körüli közölést akartam felfogatni, úgy látszik, — nem utolsó sorban ez az én hibám — sikertelenül. A latin előzmény „*foris . . . indicia sunt*“ elemeinek megint hatásos költőiséggel átformált magyar megfelelőjét látom ebben: *therthetyk kyul*: szerintem a. m. ' — (ezekkel) Terjed (mutatkozik) kívül'. Az állítmány elé alanyokká vannak átváltva a

latinbeli „gemitus, suspiria lacrimaeque“ alanyok így: *Syrolmon fuhazatum*. Az állítmány mögé pedig a latinbeli „indicia“ állítmányi kiegészítőnek „Wlneris interioris“ birtokos jelzője ugyancsak alanyul van odatéve így: *en iumhumnok bel bua*. Mindez tehát közöléses szerkezetté van kikerekítve. Az állítmány után vetett alany ki is van még bővítve a *qui sumha nym hyul* a. m. 'Mi soha nem hül (enyhül)' vonatkozó mellékmondattal. A tagolójelet én is, bizonyára NÉGYESY is azért tettük oda, mivel éppen a közöléses szerkezet-feltartást akartuk érzékeltetni vele. Az „(ezekkel)“ beiktatása meg arra kívánt utalni (úgy látszik, nem nagy szerencsével), hogy a 'siralom, fohászzkodás' egyfelől, a 'bel bú' másfelől nyelvileg igen, de logikailag nem egészen párhuzamosak.

*

Remélem, hogy amit a fentiekben előadtam, ELEKFIT és másokat is jobban ki fogja elégíteni, mint amit eddig közöltem az ÖMS. kérdéses részleteiről. PAIS DEZSŐ.

A ség térszínformanév.

Az OklSz. *ség* címszó alatt közöl több adatot egy 'monticulus, collis' jelentésű térszínformanévre. Az okleveles adatok szerint a régiségben gyakran előfordult, részben önállóan, részben földrajzinevi összetétel elő- vagy utótagjaként. A síkvidékek kivételével szinte az egész magyar nyelvterületről találunk rá adatot. Baranyában: 1293: „Venitur ad locum *Seeg* dictum“ (ÁŰO. XII, 544). A Balaton északi partján: 1328: „Pervenit ad metam *Sequagas*“ (AnjOkm. II, 376). Veszprém megyében: 1240: „ibi est meta, quod uulgo dicitur *Seghatar*“ (ÁŰO. II, 112); 1318: „In castrum *Seeg*“ (OklSz.); 1230 k./1355: „Montis qui vocatur *Bolugsegh*“ (OklSz.); 1455: „Ad latus montis lapidei *Kowachseg* dicti“ (OklSz.). Győr megyében: 1346: „Montem *Gewrseg* vocatum“ (AnjOkm. IV, 626). Moson megyében: 1208: „super montem, qui vocatur *Seeg*“ (CodDipl. III/1, 63). Bodrog megyében: 1335: „venitur ad collem *Seegh* nuncupatum“ (AnjOkm. VI, 300). Erdélyben Fehér megyéből találunk adatot: 1229: „inde descenderet super ipsum *Seegh* ad vallem“ (HazOkm. VIII, 403); 1338: „Cuiusdam monticuli *Seeg* uocati“ (i. h. 420). Stb.

Feltűnő, hogy a régiségben való gyakorisága ellenére (nem idéztem minden ismert adatot!) mai földrajzinevekben hiába keressük a *ség* térszínformanevet. HEFTY szerint is „a *ség* csak oklevelekben fordul elő, ... ma ellenben kétségtelenül nem mutatható ki“ (Nyr. XL, 274). Az a néhány kétséges adat, amelyre HEFTY gondolhatott (t. i. két *Hidegség* nevű tele-

pülésünk), kétségtelenül negatívnak bizonyul az okleveles adatok ismereténél. A mai sopronmegyei *Hidegség* falu nevének régi változatai CSÁNKINÁL: 1274: *Hydegssyd*; 1281: *Hydegssed*; 1306: *Hydegssyg*; 1358: *Hydegssyd*; 1411: *Hydegssseg*; 1454: *Hydegseeeg* (CSÁNKI III, 610: vö. még E. MOÓR, Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen 232). A vas megyei Német-hidegkút: 1291: *Hydegssed*; 1346: *Hideghkwut*; 1427: *Hydegseeeg*; 1427: *Hydegssseg* (CSÁNKI II, 756). Tehát a nevét eredetileg a mellette levő víz *hideg séd* 'hideg folyó' nevéől vett településnév nyilván népetimológias változás útján lett *Hidegség*-gé. Ugyanígy keletkezett a nyárádandrásfalvai *Hidegség* patak-név is (vö. BENKŐ, A Nyárádmente földrajzinevei 16).

IMREH BARNA adattárában (Küküllő-, Maros- és Nyárád-vidéki helynevek a XVI—XIX. századból: MNny. IV, 405—21) ugyancsak előfordul a *ség*: „*Ségelben, Ségely* hidgyánál“ (i. m. 409) stb. Ezek a nevek azonban nem földfelszíni kiemelkedést jelentenek, hanem víz melletti szántót, rétet. *Ségel* tehát eredetileg *Sédel* 'a séden (vízen) inneni (vagy túli) terület' (vö. ÁRVAY: MNny. IV, 20).

IMREH Makfalváról közöl is egy *Hidegség* nevű rétet (i. m. 411), amely nyilván a mellette levő folyó nevét vette át. A *Víz-el* 'víz melletti, vízen inneni' név szintén előfordul ezen a vidéken (i. m. 416). Biztosra vehetjük, hogy minden ezután felbukkanó *ség* adatot is másodlagos alakulásnak kell tartanunk és a vízrajzi köznevekhez kell utalnunk.

A SZAMOTÁTÓL „újra felfedezett“ (vö. HEFTY: Nyr. XI, 307) *ség* 'domb, hegy' térszinformanév kihalt szavaink között szerepel nyelvészeti irodalmunkban.

Meggondolandó azonban, hogy ilyen esetre kevés megnyugtató példát tudunk találni a földrajzinevek történetében. Az általános ugyanis az, hogy egy-egy a köznyelvből (vagy a népnyelvből is) kiveszett s már elhomályosult értelmű vagy értelme vesztett közszónak ma már csak földrajzineveinkben akadunk nyomára (*áj, elve, mál, rez, erge, jó. ügy, ropó, verő* stb.), de hogy egy néhány évszázaddal ezelőtt — úgy látszik — közszóként is ismert, földrajzi köz- és tulajdonnévként pedig szinte az egész magyar nyelvterületen elterjedt szó nyomtalanul eltűnjék, valószínűleg igen ritka. HEFTY (i. m.) nem említ ilyen esetet. ÁRVAY (MNny. IV, 50) felsorol ugyan néhány térszinformanévét, amelyek Kalotaszegen a mai névanyagban nem fordulnak elő, csak történeti adatokból mutathatók ki; ezek azonban (*hegy, ereszkedő, homlok, mellék*) köznévi jelentésben ma is élnek, földrajzinevi összetételben pedig más vidéken mai adatokban sem ritkák.

Megoldódik a kérdés, ha nem ragaszkodunk SZAMOTA olvasatához. Ő nyilván az általa közölt adatok többségének *seeg, seegh* írása alapján teszi fel a *ség* hangalakot. Egy szónak a középkorban *ee*-vel vagy *e*-vel való írása (az adatok egy

részében egy *e* van!) azonban nem feltétlenül jelent egyszerűsmind minőségi vagy mennyiségi megkülönböztetést (vö. GOMBOCZ, ÖM. II, 79). KNIEZSA (A magyar helyesírás a tatár-járásig: MNyTK. XXVI) több példát hoz fel arra, hogy az *ε* és *ē* (*e*, *ē*), *e* és *ē* (*ē* — *é*) hangokat egyformán *e*, többször *ee* betűjellel jelölik. Ezeknek a jeleknek az alkalmazásában későbbi helyesírásunk sem mutat következetességet (vö. PAIS: MNy. XXV, 349).

E negatívumok mellett, — amelyek önmagukban sem erre, sem arra nem döntenek el a kérdést, — SZAMOTA olvasatának helyesbítése mellett szólnak a következők: 1. Az oklevelekben előforduló és helyhez köthető földrajzinevek *ma i h a n g - a l a k j a*. — 2. Ezeknek hangalakban és jelentésben megfelelő egyéb *ma i földrajzinevek*. — 3. E földrajzinevek régi és mai *közszói* megfelelője. — 4. A valószínű etimológia.

Vegyük ezeket sorra!

Az OklSz.-ban többször idézett „castrum *Seeg*“ Veszprém megyében volt. Ma várrom Bánd határában. — Az OklSz.-ban a fentebb idézett adaton kívül még kétszer fordul elő: 1309: „Castrum suum *Seeg* uocatum in comitatu Vesprimiensi constructum“ | 1345: „Castrum *Seegh* vocati.“ — CSÁNKI a következő alakváltozatait idézi a névnek: 1327: *Seegh*; 1334: *Segwar*; 1414: *Segvar*; 1432: *Esegkwar*; 1439: *Essegwara*, *Esegkwar*. — Egyéb adatok a szentgáli archivumból (ASz.), illetőleg a veszprémi káptalani levéltárból (ACV.): 1233/1645: „Sinistra Regis, Dextra Wamos et circa eandem est via magna quae vadit ad *Seg* (A Sz.) | 1345: „Prima igitur meta terrae *Seg* sive Band incipiens iuxta fluvium magnum“ (ACV. Billege 7.) | 1345: „usque ad Locum, ubi vadit magna via in Leurenthe et circa eandem est via, quae vadit ad *Seg*“ (uo.). — Ma a környező lakosság *Segvár*-nak ismeri, hivatalosan *Esegvár*.

Az OklSz.-ban idézett *Bolugsegh* nevű hely a szentgáli határban van. A környező erdőségből jól kiemelkedő hegy. Ma: *Balogseg*.

A már idézett *Kowachseg* Szentgáltól északkeletre (valószínűleg a bándi határban) még két évszázaddal ezelőtt ismert név volt: 1233/1651: „supra montem vocitatum *Seg*“ (ASz.) | 1734: „Non procul a certo Monticulo *Kis Kovács Seg* dicto“ (Várm. Lt. határj. III, 21) | 1734: „Non procul a Monte *Kovács Seg* vulgo apellato“ (uo.) | 1783: „Supra montem *Kovács Seg* renovata antiqua meta“ (uo. XI, 33).

Ezek alapján egy *seg* 'mons, monticulus' térszinformanévvel kell számolnunk. *Segvár* a. m. 'dombon épült vár'.¹ A *Balogseg* összetétel első tagja a hegynek az elnevező településhez viszonyított földrajzi helyzetét mutatja: 'balra fekvő

¹ БАТКЫ véleménye, mely szerint a *Segvár* előtagja a *Seg* személynév (FE. IX, 295), aligha jöhet számításba.

hegy'.¹ A *Kovácsseg* előtagja PAIS DEZSŐ (MNy. VIII, 396) szerint eredetileg nem a *kovács* foglalkozásjelölő vagy személynév, hanem a m. *kovacs*, amire az OklSz.-ból idézett adatában a lapidei jelző valóban utal is. Valószínű, hogy a *Kovács* alakváltozat az eredeti *kovacs* 'kavics' alakból keletkezett a *kovács* (*Kovács*) foglalkozásnév és személynév hatására. A földrajzinév jelentése 'kavicsos hegy'.

További szentgáli adatok:

Órseg(g). — 1233: „usque ad illum locum, qui vocatur *Ursegh*“ (ACV. Eseg 1) | 1813: „Ismét azon erányzatban *Órseg* oldalba“ (Várm. Lt. hj. B. VII, 198) | ma: *Órseg* ~ *Órsegg*. Magában álló, viszonylag kerek, erdővel borított hegy a déli határban.

Mökseg(g). — Erdő a falutól délre. A m. 'hátsó hegy', a településhez közelebb eső *Mecsekhégy* és *Becekü* mögött fekszik.

Segd alja, Segd alatt. — 1735: „*Segd alatt* vagyon fél hold“ (ACV. 47) | 1765: „terram arabilem in loco *Segd alatt*“ (ACV. 98) | 1772: „*Segd allyán* föl szérül Gelencsér Istvány... szomszédságában“ (Várm. Lt. proc. K. XIV, 257) | 1792: „*Seg-dallyai Dülőben*“ (ACV. 390) stb. A m. 'a hegy alatti terület'.

Seggoldal. — A tagosítási jegyzőkönyvben (a XIX. század végén): *Seggoldali dülő*.

Segbükkvölgy. — 1780: „*tertia medii jugeri in Loco Sebbik völgyén dicto*“ (ACV. 147) | 1864: *Segbükkvölgy* (ASz.). A *Sebbik* forma a kiejtést tükrözi. A megelőző névvel együtt a községtől délnyugatra emelkedő hegy egy részét jelentette. Ma ritkán használatos nevek.

Ökörseg(g). — 1796: „Magam hatalmával irtottam az *Ökör Segd-nél*“ (ASz.) | 1823: „*Ökör Segdnél* vagy kő Hányásnál lévő 20 öll szélességű szántó földem“ (ASz.) | 1864: „*Ökörsegg*“ (ASz.) | ma: *Ökörseg* ~ *Ökörsegg*. Kerek domb a község déli határában.

Nagy seg(g). 1751: „*diverticulum Nagy Szégh*“ (OL. Helyt. lt. Nobilitare, Cottus Veszp. Fasc. 3.) | 1780: „A *nagy Segh* hegy alatt fél szekér“ (ASz.) | 1808: „*Nagy Segg* hegy alatt 8 Posonyi Mérő“ (ASz.) | 1834: „*Nagy Segd* Hegy allyai... vetés alá való földem“ (ASz.). A m. 'nagy hegy'.

PESTY kéziratoss anyagából úgy látszik, hogy ez a felszínformanév különösen a Bakony-vidéken volt ismert. Az ő gyűjteményéből közlöm a következő adatokat.²

„*Belső seghegy* dülő — hosszúkás magán kiemelkedett — nyerges hegytetővel, köves oldalzattal, s a tetőn sűrű csemete bokrokkal — különben melyékén szántóföld — rét, és kevés szőlőföldekkel“ Adásztevel.

Böröczki Seghegy dülő (uo.).

¹ *Balog* folyó van Gömör megyében és Erdélyben is (MELICH, HonfMg. 364–5).

² Ezeknek egy részére БАТКΥ közleménye (FE. IX, 295) hívta fel a figyelmemet.

„Öreg *seghegy* (vagyis Ördög gátja) dülő . . . kiemelkedett gömbölyű külön álló hegy csucsokkal és dombokkal, — természetére nézve részint köves, részint homokos szántó föld, szőlő és rétbirtok részletekkel“ (uo.).

„*Seghegy* egy magas, messze látszó szép gömbölyű hegy, egy uttal leelő, melynek tetején van két kápolna, 's három kereszt — egyuttal a község kálváriája“ Veszprémfajsz.¹

Segdomb Kerta.

*Lése*g szántóföldek Tüskevár.

Kerseg erdő Veszprémvársány.

Ezekon kívül van *Segberék* — kerek dombon levő berek — Padragon (CSÁSÁR KÁROLY szóbeli közlése), *Sekhéggy* (erdő) a fehérmegyei Csurgón (Nyr. X, 96).

A *seg* 'domb, hegy' térszínformánévből alakult még a nagyküküllőmegyei *Segesd* és *Segesvár*, valamint a somogy-megyei *Alsó- és Felsőseged*, s talán a szatmármegyei Kántorjánosihoz tartozó *Segesvári szőlő* (Hnt. 1902.) neve is. Ezt az azonosítást már félig elvégezte PÁPAY is: „A *Segesd* helynév . . . a *hegy, domb, halom* jelentésű régi magyar *ség, ség* származéka“ (MNy. XXIII, 214).

PÁPAY a *ség* hangalakot nyilván SZAMOTA olvasata alapján vette fel, nem tisztázta azonban az eredetinek elfogadott *ség* és a mai *seg* hangalak egymáshoz való viszonyát. Tisztán formális-hangtani alapon természetesen el lehet képzelni a *ség* > *seg* változást. Lehetne esetleg arra is gondolni, hogy a *ség* a 'podex' jelentésű *segg* szavunk analógiás hatására nyerte mai hangalakját. Ezt a feltevést azonban el kell vetnünk. Az obszcén jelentésű szavakhoz való hangalaki hasonulás érthető okokból nem gyakori, inkább annak az ellenkezője a természetes.² Nem valószínű továbbá az, hogy ilyen változás egyetlen kivétel nélkül, az egész magyar nyelvet érintően megtörtént volna.

A 'podex' jelentésű magyar közszóhoz valóban van köze a *seg* térszínformánévnak, de elsődlegesen: eredetében azonos vele.

A két szó hangalaki megegyezésén kívül a térszínformánévnak a mai adatokból pontosan kikövetkeztethető jelentése is támogatja az azonosítást. A mai adatok majdnem kivétel nélkül a g á b a n á l l ó, g ö m b ö l y ű k i e m e l k e d é s r e v o n a t k o z n a k. Hasonlóságon alapuló névátvitellel van tehát dolgunk, amilyen földrajzineveink között igen gyakori. A szemlélet gyakran azonosítja a táj egy-egy részét élőlényvel, s annak egyes részeit az élőlény (ember, állat) megfelelő testrészei nevével nevezi. Földrajzi közneveink között nem ritka

¹ PÉTERDI említi (Száz. 1935. pótfüzet 696), hogy Veszprémfajszon a Kálváriahegyet *Seghegy*-nek is nevezik.

² Földrajzineveink között ugyan előfordulnak ilyenek, mint: *Tyukszar* utca > *Tyukszar* utca (vö. BENKÓ, A Nyárámente helynevei 46), de ezek elszigetelt, csak kis nyelvközösségekre korlátozott jelenségek.

a fej ~ fé ~ fő, orr ~ or : orom, száj : szád, nyak, torok, hát, váll, oldal, far, fark, láb stb.

SZAMOTA (NyK. XXV, 141) MUNKÁCSI szóbeli közlése alapján a „ség“ felszínformanevet a vogul *sankv*, *sächv* 'halom, domb, rakás' szóval kapcsolja össze.

SZILASI ezt a szót *sänkw* 'halom' (NyK. XXV, 398), *säxw-lēñ* 'dombos' (i. h. 397) alakban közli. SZILASI adatát WICHMANN több finnugor nyelvi 'domb, halom, hegy' jelentésű szóval veti egybe, de ugyanakkor külön veszi a cseremiszi *šungä* 'Erdhöcker' szót; amelyet a magyar *ség* megfelelőjének tart (FUF. XI, 262; vö. még STEINITZ, FgrVok. 27). — A kérdésnek ezzel a részével márcsak azért sem kell bővebben foglalkoznunk, mert — mint mondtuk — *ség* térszínformanév nem volt.

Ellenben egybevetethetjük térszínformanevünket — és a magyar *segg* szót — a cseremiszi *šenyelne* 'hátul, hátsó', *šenyeljel* 'hátsó láb' (PAASONEN—SIRO 120 b; SZILASI: UF. 13. sz.), *šəngön* 'hátra' (WICHMANN, Tscher. Texte 95) szavak tövével. E szót a *segg* testrésznévvel egyeztetette már BUDENZ (MUSz. 335), WICHMANN (i. h.) és GOMBOCZ (Jelentéstan 75) is.

Lehetséges, hogy idevonható a MUNKÁCSITÓL 'ágyék' jelentéssel közlött és 'podex' jelentésű közszavunkkal azonosított északi-vogul *sänkw*, kondai vogul *sänkw*, tavidai vogul *šongh* szó (NyK. XXV, 257) is. Idevonható a *sänkw-päl* 'combdarab' és a *soänkw* 'csipő' szó is (SZILASI: NyK. XXV, 395). KANNISTO (MSFOu. XLVI, 5) sok vogul nyelvjárási alakváltozatot tartalmazó anyagából csak néhányat közlök: tavidai *šöŋu*, *seŋu*, *seŋ* 'ágyék'; *seŋkŋi* 'vese' [ágyék-kő]; vagilszki *səŋ^k* 'ágyék'; felsőlozvai *saŋu.kŋ^o* 'ua.' stb. CSERNYECOV az irodalmi vogulban a *saŋkv* szónak 1. 'ágyék', 2. 'derék' jelentését ismeri.¹ — Ezeknek a vogul adatoknak az idézett cseremiszi adattal és a magyar *segg* szóval való egybekapcsolása egyelőre el nem hanyagolható jelentéstani akadályokba ütközik. Ezért az a kérdés sem időszerű, hogy a 'domb' és 'ágyék' jelentésű vogul szavak összetartoznak-e egymással.

Nyilván szépszámmal találánk a finnugor nyelvekben is hasonló szemlélet alapján keletkezett térszínformaneveket.² A magyar testrésznév és a belőle alakult térszínformanév kettősége azonban semmiképen sem megy vissza finnugor előzményre.

A finnugor megfelelőkből úgy látszik, hogy a magyar *segg* szó végső mássalhangzója eredetileg rövid volt.³ A hosszú *g*-vel

¹ A finnugor megfelelők összeállításánál KÁLMÁN BÉLA és LAKÓ GYÖRGY barátom volt szíves több adatra felhívni a figyelmemet.

² Pl. az osztják *pui*, *püi* jelentése: 'far, mög; segg; hátsó rész; törzsökvég' (PATKANOV, Irtisi-osztják szójegyzék 120). LAKÓ (NyK. LII, 142—3) a zürjén *myi'k* 'domb' szót a *myl'* 'daganat' származékának tartja.

³ Vö. *dug* ~ md. *tongä-* 'bedug' | *fog* ~ vog. *puŋg* 'ua.' | *mög* ~ cser. *mönge* 'után' | *segít* ~ md. *saŋgydje-* 'ua.' | *vág* ~ vog. *uäŋg-üt'* (SzófSz.).

hangzó forma elvonás útján keletkezhetett a *segge*, *seggës* stb. alakokból, amelyekben a mássalhangzó megnyúlását a hangzóközi helyzet magyarazza. Minthogy a szóhoz leggyakrabban birtokos személyrag járult, a testrésznévben ez állandósult. Térszínformanévi funkcióban viszont leginkább mássalhangzóval kezdődő raggal: *-ben*, *-re*, *-be*, *-ből* stb. vagy formans nélkül fordult és fordul elő, ezért őrizte meg eredeti hangalakját.¹ Hasonló ehhez a *mell* és *mál* szóvégi mássalhangzójának egymáshoz való viszonya (vö. LÓRINCZE: MNY. XLIII, 24).

Az Árpád-kori adatok már azt mutatják, hogy a testrésznév és a térszínformanév világosan elvált egymástól. Az utóbbi nem olyan alkalminak nevezhető névátvitel többé, mint mikor pl. a hegy oldaláról vagy hátáról beszélünk. A jelentésbeli elkülönülést hangalaki elkülönülés is követte. A térszínformanév elszigetelődését, a két szó összetartozása tudatának elhomályosulását mutatja az is, hogy a rövid szóvégi magánhangzó azokban az esetekben is megmaradt, ahol a *-g* hangzóközi helyzetbe került: *Segesvár*, *Segesd*.

A *seg* 'mons, monticulus' térszínformanév ma már nem él. A belőle, illetőleg vele alakult földrajzinevek tehát földrajzinevünkünk régi rétegéhez tartoznak.

Az persze nem lehetetlen, hogy a testrésznévből ma is keletkezzenek földrajzinevek, akár 'domb', akár 'hátsó, hátul levő' jelentéssel, tehát hasonlóság vagy helyzet, fekvés alapján történő névátvitel útján vagy valamilyen egyéb névadási indítékből.

A gömörmegyei *Segtörő* pusztá (Hnt. 1902.) nevében aligha kereshetjük 'domb' jelentésű szavunkat. A bácsbodrogn megyei Ókíren levő *Seggelragadt* utca (PESTY) talán a falu vége h e z épült házakat jelenti. — A váralmási *Segvég* ugyancsak aligha jelenthet hegyet.²

Bizonytalan jelentésű az OklSz. 1395: „*Seggesmochar* [a. m. segges?]“ adata is.

A térszínformanév — mint mondtuk — jelentésbeli és kismértékű hangalaki különbség hatására elszigetelődött a testrésznévtől. Ez az elszigetelődés azonban nem lehetett olyan teljes, hogy a két szó etimológiai összetartozásának tudata megsűnt volna. A hangalaki közelség (mássalhangzós formansokkal kapcsolatban: azonosság) természetes velejárója lehetett az átesapás egyik szóból a másikba.

¹ A két szó azonosságának gondolatát már SCHEINER WALTHER fölvetette „Die Ortsnamen im mittleren Teile des südlichen Siebenbürgens“ című értekezésében, ahol azt írja, hogy *Segesvár* neve az ó-magyar *ség* 'mons' szóval függ össze, e köznévpedig azonos a 'podex' jelentésű *segg* szóval, amiből szerinte a *segt* is jön, mert ennek eredeti jelentése 'manum sub podice ponit' (ism. MNY. XXV, 148).

² „1722“: *Segvégh* Kuttyánál (sz.) most Kús malom terinek niják vicinusa a Patak (SZABÓ T. ATTILA, Kálotaszeg helynevei 311).

Ma, amikor 'domb, hegy' jelentésű *seg* térszínformanévünk már nem él, csak földrajzinevekben őrződött meg, magától értetődő a földrajzinev *seg* elemének a testrésznévvel való azonosítása. A térszínformanév egykori rövid véghangzója éppen ezért a mai földrajzinevekben (hangzóközi helyzetben és szóvégen) többnyire megnyúlt. Az azonosítás következménye az is, hogy — nyilván eufémisztikus okokból — írásban több esetben *szeg, szék* alakot kap.¹

Talán ugyancsak eufémisztikus indítékokra vezethetjük vissza azt a jelenséget, hogy a már említett veszprémmegyei vár neve — legalább írásban — a XV. század elejétől kezdve megváltozott formában jelentkezik: *Segvár*-ból *Esegvár* lesz.

Leurenthe és fiai ezt a várat a XIV. század elején kapták, más helységekkel együtt (CodDipl. VIII/1, 365). Ebben az időben válik gyakoribbá az egyes birtokos családoknak a törzsbirtokról való elnevezése (vö. BENKÓ LORÁND, A régi magyar személynévadás 10). A jelzett család is felvette birtoka nevét: 1274: „Leurente, filius Sauli“ (HazOkm. I, 62) | 1309: „Leurente, de genere Leurente“ (CodDipl. VIII/1, 365) | 1334: „Leurenthe de *Seguar*“ (AnjOkm. III, 78). Ezután a XV. század első felétől kezdve szinte kizárólag *Esegvár* fordul elő, mind a vár, mind a család nevében. — A névadás módjában s a vár (illetőleg a család) nevében bekövetkezett változás között kapcsolatot kereshetünk: a család, amely most szorosabb kapcsolatba lépett vára nevével (neveként viselte azt), igyekezett az elnevezést a 'podex' jelentésű közszótól eltávolítani. A név új formája azonban nem lett kizárólagos: még a XV. században is fordul elő *Seguar*-nak írott adat, sőt, mint mondtam, a várat a környező lakosság ma is *Segvár*-nak ismeri. A *Segvár* > *Esegvár* változást tehát voltaképpen helyesírási eufémizmusként foghatjuk fel.

Az eufémizmus lehet az oka annak is, hogy tárgyalt térszínformanévünk eltűnt, illetőleg hogy földrajzineveinkben való előfordulása ma már nagyon ritka (vö. BALASSA: Nyr. LXIII, 6). Jellemző, hogy a Szentgálról idézett nevek közül azok haltak ki, amelyek m e g m ű v e l t f ö l d r e vonatkoznak, azaz amelyek szorosabb kapcsolatba kerültek a tájat birtokbavevő emberrel.²

Több esetben felvetődött még tárgyalt szavunk és a földrajzineveinkben gyakori *ság* szó összetartozásának a kérdése (MNy. VII, 168, 192; Nyr. XL, 306). Ez a kérdés azonban még tüzetes vizsgálatra szorul.

LŐRINCZE LAJOS.

¹ A 75.000-es katonai térképen pl. minden szentgáli adat ilyen átírásban szerepel.

² Figyelemreméltó a változás szempontjából a Fajszról idézett adat is: 1864-ben *Seghegy* (itt van a kálvária); 1935-ben *Kálvária hegy*, ezt nevezik *Seghegy*-nek is.

Gyarmathi Sámuel levelei.¹

6.

Gyarmathi Aranka Györgyhez.

Göttinga. 19^a Jan. 1797.

Viszsa érkezvén Göttingába, ott találám a G. B. J. Urfi kezibe küldött igen betses levelét a' M. Urnak, mely legelőbb: Erfurti iráfom elein említett panaszomat, a mult nyári levelém elvesztte iránt; egészen megenyhíté, és nagyon megvigasztala; azután pedig, sok, igen fontos dolgok iránt közlött, Haza közjávára tzelozo javallásokkal mindnyájunkat serkentgete. A' kinek vagyón füle az hallásra, hallja mit mond a' Jo szivü Ember! A' kinek pedig nints; az nem méltó hogy halljon. Mi most itt sokann vagyunk, igaz, mind Magyarok, de meg is három félek: Gyermekek, Férjfiak, és Vének. A' Gyermekektől gyermeki dolognál egyebet ideje előtt nem várhatni; a Férjfiak, jo szivel tsinálnak; a' mire fontos foglalatofságaiktól érkeznek, a' Vén pedig mindent tsinal a' mit tud; és a' mire tehettfége van. Nagyon kár, hogy olyan későre kapunk egy választ abbul a' Szegény Hazából, mert tsak ket correspondentiával szinte 9 holnap telik, és így melly keveset értekezhetünk, — képzelhetni. Meddig lakunk itt, bizonytalan, de sokáig hogy nem; a' bizonyos. Már a' Bibliothecából a Magyar dolgok egész Cataloguffát leirtam; tiz Arcufra megyen. Küldőm is a' Gubernator Ur ó Excellentiája kezibe; hogy leheffen oda is szerentsém, ez alkalmatoffág által, egy jo Uj Esztendőt ohajtani, es szüntelen Hazánk javára törekedő tsekély igyekezetem jelét, valami részetskében láthatová tenni. Igyekszem annak is végire menni; hogy mit lehet kapni a Volfenbütteli Bibliothecában lévő M. S. Budai Theca Maradványirol; apud Jacobum Burchard, in ejus Hist. Bibl. Volfenb. Aug. Lips. 1744. Tom I. p. 101. lit. b. és leirván, azokat is a' több gyűjteményei közzé a' M. Erdélyi Társafágnak le küldöm. Ilyenekre, 's több más méltó dolgokra kívánok figyelmetes lenni, és hogy itt létem ne tsak azon néhány napban használjon; mig t. i. itt lakom; hanem azután is, mind holtomig; tehát a' végre megelfmerkedtem: 1° A leg első Bibliotheca Secretariussal Sartoriussal, ki máfodik Heyne után. Ez által sokat véghez vihetek Erdélybe létemben is a' Bibliothecában. 2° Schlözerrel különösön. 3° Grellmannal, a' ki derék Historicus, és Statifita. 4° Spittlerrel, ezt tudja minden: ki? 5° Lichtenberg, Blumenbach, Botanicus Hofman, Philos. Buhle, Hist. Gatterer, és Girtanner-rel; 's más érdemefekkel is, ugy hogy nehezen fordulhat elé olyan nevezetes dolog Erdélyben, a' miről ezután ezen Oraculumoktól tanátsot ne kerdhetnék. Hát amá Régiüdejü hol van? A nagy Büttner? Bezzeg ugyan telhetetlenkedtem, de még is jól nem laktam ezen Öregnek egyhédi tárfaágában, minden nap három négy órát mulatván nálla. Már moft számot adhatok rolla; Miért halasztotta eddig 1771 's 1779-be ki adott két Vergleichungs-Tafel-einek continuatioját? Az öreg azolta is mind szüntelen dolgozott, és sok, bámuláfra méltó munkákat vitt véghez a' Polyglotum Lexiconjában; de minthogy Jenába senki az ő tormájának nem férge; nintsen ki ösztönözze. Az egy Legations Rath *Bertuch* Ur

¹ L. MNy. XL, 215—24, 359—65.

Weimarba az élelftgetője, aluszékony öreg tüzinek; de az sem látja két esztendőbe is egyszer. Most pedig hogy rám kapott a' 84 esztendő öreg; látván hogy vele egy gyökeren rágodom; oly nagy öröme érkezett, hogy még a' házát is kisépértette, 's ki fűtöltette, mikor magához várt; mellyet semmi Hertzzegekért; Confiliariufokért eddig nem tselekedett; és bámult is a' szomszédtság rajta, hogy illy nagy Zauber vagyok. Egész éjszaka is kész lett volna beszélni az öreg nekem; a' világ véghetetlen Alphabetomairól, és Grammaticájaról, én is sokat grammatizáltam neki a' Magyarbol, Olahbol, és Tzigánybol. Nem fogytunk volna soha ki egymáfból. Kár hogy nem Göttingába lakik. Ha Forftert, Bats-ot, Büttner, Rüdigert, Plattner Göttingába tehetném, nem Paraditsomba, hanem Menyországban élnék. De megint kimenék az utból. Büttner Apám tehát ír, és dolgozik; El ugyan, soha nem végzi a' mit akar; mert arra két Büttner kellene; de ugy öszve hordotta már a' materialét, épületihez, hogy egy kissébb tudományu Áts is egyberakhatja. Mind öszve irta, és elrendelt tsemókba rakta, a Világ minden Szavát. *Alphabetumát*, 's mindenit, már moft azon tsemokbul tsak (rakosga) rakogatja rendibe, az egyszer elintézett systema szerint a' sok idegen szókat. XVI. Heft leszsz a munkából, és minden Heftben, a' *Mater Lingvá*-nak a' maga *Filiá*-jával együtt, benne lesznek egy néhány ezer szavai. Ki jegyzem tsak a' *Mater Lingva*-kat illy rendel. I. Heft. Lateinisch. 20. II. H. Moeso-gothisch. 18. F. III. H. Slavonisch. 15. Filiájával. IV. Alt Preuffisch. 10. F. V. *Ungrisch*. 22. Filiájával illy rendel: 1. Finnisch. 2. Elthisch. 3. Carelisch. 4. Olouetzigisch. 5. Nord-Lapisch. 6. Sud-Lapisch. 7. Oszt-Lapisch. 8. Permisch. 9. Syrjänisch. 10. Mordwinisch. 11. Mokfchanisch. 12. Teheremisch. 13. Votjákisch. 14. Wogulisch, um Tschulin. 15. Wogulisch, um Werchoturja. 16. Wogulisch um Tscherdijm. 17. Wogulisch um Berezowa. 18. Oftjákisch, um Berezowa. 19. Ostjäkisch um Narjmszk. 20. Oftjákisch am Tuga. 21. Lumpokol Ostjákisch. 22. Vaßjuga-Ostjákisch. VI. Heft. Semojädisch. 18. VII. Mantfchurisch. 18. F. VIII. H. Mongolisch. 18. F. IX. H. Türkisch. 20. F. X. H. Armenisch. 19. F. XI. H. Altgriechisch. 18. F. XII. H. Samskrutamisch. 11. F. XIII. H. Maläisch. 16. F. XIV. H. Nieder-Aegyptisch. 18. F. XV. H. Peruanisch. 18. F. XVI. Heft. Mefchicanisch. 30. Filiával együtt.

Már tsak ezen catalogufbul képzelheti a' M. Ur melly szertelen munkának kell annak lenni. Egy jo darab rélzit elvégezte, es ha mind elnem végezheti; nagy akadályja lévén, nevezetefén, a 84 esztendő; tehát már mintegy testamentom szerint az Hálai Rüdiger leszsz az elvégzője, az egész munkának. Az öreg előttem azzal mentegette magát, hogy ő már 3 eftzendeje hogy *Bertuch* urnak rég által adta a' munkája elejit, és a' nagy *Universale Alphabetum* négy Tabelláját; és hát már tsak *Bertuch* Uron mulnék el, hogy nem metzteti, és nem nyomtattatja. Én ezt halván beszéllek *Bertuch* Urral is Weimáron által menet, és mondván az öreg panaszszát. B. ur mofojog, 's a' dolgot megmagyarázza. Hogy t. i. az öreg Büttner még soha egészset se mit nem irt, példa a két 1771. és 1779-beli Heftje mert ez is félbe maradt. Igy tselekszik ezen moftani nagy munkájával is; tsak igeri, 's halogatja. De ha ma elkeszítné én (*Bertuch*) négy hét alatt mindjárt ki metztetném a' kupfereit. De így; félbe valo munkához nem mérem ki metztetni. Én ezeket így értvén

mindjárt meg ígérem *Bertuch* Urnak, hogy az Öregnek irni fogok, és bombárdirozom szüntelen leveleimmel, hogy addig ne nyugodjék, míg, nagy részit el nem végzi munkájának. Igy talán tsak rá vezűzük közös kézen, hogy még életibe szűljön valamit. Egy Oláh Grammatikát is ígértem neki, és kértem T. Pataki Uramat, hogy Postán az enyimet, melly maga kezínél van küldje Jenába Büttnernek. Két Praeliminaris Differtatioját iráfba ide adta nekem, mellyeken fog kezdődni az Univerfale Lexiconja, és ha vágyik rá erőffen a' M. Ur; lekűldhetem.

A Körösi M. S. Magyar Orsz. és Erd. Historiája kinyomtatáfa iránt, ki küldött hirdetésemet eddig tudom olvafta a' M. Ur. Mit itéll rolla? Vár e annak kinyomtatáfából, az hazára annyi hafznot mint én képzelek? Szeretném az első Poftán mindjárt vélekedéfét látni eziránt a' M. Urnak. Engel Betsből irt nekem, és örvend nagyon ezen igyekezetemnek. A Spitler Magyar Historiáját is majd le irjuk, már le jött Matyás királyig, tavafzig el végzi, én ^{4szed} magammal ugy rajzolum tanitáfát hogy femmi el ne maradjon belőlle. Ez az ember, in suo Genere unicus, a' Tanitasa is az. Bizony leszsz mit olvasni a Rapturánkbul. Rövid lefűz, de valoba fontos! Mikor tehát ennyi Hiftoriai segedelmekkel, és a' Bibliothecával is igy körül vétetve vagyok; vallyon nem lehet é egy igen érdemes Magyar Historiát várni töllünk? Erre feletetet várok.

Bézárom már hoszszu iráfomat, mellyet eddig tudom olvaftni is megunt a' M. Ur. De még valami juta élvezembe: Hogy a' M. Urnál levő nagy tsont tsak Maxilla, nem pedig Mely-peretz; ebből ujra bizonyofabb: hogy Jenába is láték moft egy szertelen nagyfágú Elefánt fejet, annak is a' Maxillája éppen ez a' tsont. Nem volt pedig ezen koponya mellett, semmi mely-tsont vagy egyéb tsont. I. E. D.

A. Salzman tanitáfáru, modjáról, előmenetelefféfiről; s. a. t. ekkora leveletskébe irni bajos volna, mert a' mit láttam abbol nem eleget tudnék, hanem a' mit olvaftam azt kellene irnom. A pedig hoszszu. Muleiber in Trojam, pro Troja stabat Apollo. Ő is igy van; ki ditseri, ki gyalázza, még Gothai egy Consiliarius is gyalázta előttem; mondván, hogy inkább formálja a' tefteket, mint a' lelkeket az ifjaknak etc. De kit nem gyaláznak? Sőt kit ditférnek, a' sok Brod-neiderek? Bajos az embereket meg itélni. Hogy ő Fanaticus, a' bizonyos, de hogy moft is Sveciából, s Daniából, egy egész szekér tanitványt hozza neki Lentz, a' veje, és Coadjutor Profefor tárfa; más, már ki tanult Halfászai gyermekek haza vivéfiből vízfűza térőleg; ez tsak ugyan jora mutat, mert Credituma naprol napra nevedezit mutatja. Száma tanitványainak 4 volt mikor ott voltam, Európának sok szegeleteibűl, Muszka Országbol is. Egy szoval előttem Salzman nagy érdemű ember! Sok orakig; napokig teritsethették a' M. Urnak rolla. De híűzen ahoz is leszsz még szertentfém. Ha leve eimet az én Kedves Barátomnak Miklos Istvánnak megmutatni a' M. Ur nagyon kedvesen venném; köszöntvén őtet baráttságofan.

Lentzet említvén; ezt jegyzem meg rolla; hogy mikor Göttingán kerefűztűl Dániába utazott volna haza vijendő Tanitványaiával; egy Deák levelet adék kezibe *Ihre* Svecus Tudoshoz intéűzve, mellybe kértem, hogy velem a' Lapponiai nyelvről correpondealjon, mellyben ő *Ihre*, Lexicont irt. Levelemet Lentz elvitte, *Ihrét* halva kapta.

Leveletem az Svecus ujságokba kinyomtattatta, hogy ha találkoznék vagy egy Svecus Tudos, ki velem correspondeálni szeretne. Már most csak várom a' Poftán hogy vagy egy Sveciai Szent Lélek sugaljon be hozzám. Nagy örömmre efnék; ha Elfzakig be nyulhatnék iro kezeimmel. An nefcis longas *Grammatis* esse manus? (vagy Gyarmatis). Ilyen álmódozáfokkal is kell az embernek életibe rebelegni! Mert addig futtatja ember az elzit mig él, azon tul pedig hol dolgozik? vagy nyugfzik? még Kánt is kérdi? Kánt juta eszembe! Kánt Philosophiajáról kíván tudni a' M. Ur. Én tellyes életembe rosz Metaphyficus voltam, az ő egész tudományja pedig mind Metaphysicum, azért is nevezi Transcendentalisnak, mivel a' Valóságok országából, a' tsupa képzelmények országába transcendál; nem figmentumok ugyan; hanem tsupa abstractiobul készült, valóságok, igazságok, mellyek sok eddig meg szokott hibás vélekedéfektől az embert nagyon gyógyitják, de megtanuláfok bizonyosan különös applicatió kívántatik, legalább az én elmémnek; melly nem adná őt hat letzkéjit Blumenbachnak, a' Nat. Historiában, vagy Lichtenbergnek a' Physicában, a' Kánt sok Caputjaiért. Trahit sua quemque voluptas. A halhatatlan Lichtenberget nem szünöm esztendő által fréquentalni. El végzem a' hoszszu elegybelegy szalma, széna, pojva gyüjteményt, és leg betsefebb, szivefflegébe, jófágába ajánlott, a' leg livebb tilztelettel vagyok holtomig

a' M̄os Urnak

alázatos fzolgája
Gyarmathi

Aranka György kezeírásával:

1 NB. 797 Intell. Bl. Jenai N. 19 l. 171

Heutze Beyruthi Judas Turnauba lakik.

Az ennek II Muszka ezárnétol Catharinától küldött *Glossarium aller Sprachen und Mundarten des Erdbodens in sex gedruckten Quartalbänden*; nebst Popof's Mythologie Slavonne. Irni rola Gyarmatinak.

2 NB. Bütner. Bertuch.

A mi 19 l. 163. Manheim 8. Wilhelm Zimmermann Beantwortung der Fragen ihm vorgelegten

1. Welches sind die haupt Vorzüge der modernen Erziehung vorder Veralteten Schulerziehung?

2. Auf welche Art und weise mufs das Studium der Klafsiker mit der Scholastischen Jugend eigentlich getrieben werden?

3. Welches ist wohl die Gränzlinie zwischen pedagogischen, und Academischen Unterrichte?

Hozzá teszem: Mi külömféleg van a' Papista 's Protestans Collegyomok, Academiák és Universitások; és ezekb[en] való Tanulás módja között?

— Igy a' Vásárhelyi, Enyedi, Debreczeni, 's Pcfoni v. Szebeni Collegyomokban való Tanulás és Tanítás módja között?

Gyarmatinak.

7.

G y a r m a t h i A r a n k a G y ö r g y h ö z .

Göttinga 19. Febr. 1797.

Kegyelmes Uram.

Excellentiád sok fáradhatatlan szorgalmatos munkálkodásainak célja, mindenekfelett Hazánk boldogsága. Ily nehéz és nagy boldogságu munkában sok segédek kívántatnak. Minden nemes szivü

Hazafinak pedig; valakit kedves Hazánk szült, nevelt, táplált, oktatott, és szárnyra bocsátott, ezen segedelemre való készség legfőbb kötelessége. Én ilyen gondolattal lelkesítettve eleitől fogva igyekeztem minden tehetségemet e' nagy célra fordítani, mely igyekezetemet, hogy a' Nemes Haza és Excellentiád, sokkal fellyül érdememenn megjutalmaztatta; azt holtig és bujdosásimban is mindenütt a' legháládatosabb ditsekedéssel hirdetem. Semmi engem ezen kegyelemnél, hathatosabban Hazám szolgálatjára fel nem indíthatott volna, melyért ugyan megkettőztetett törekedéssel keresemis mindazokat az alkalmatosságokat, melyeknél fogva köteles készségemet kinyilatkoztathassam. Nevezetes eszköz e' végre, Európának pallérozottabb részeibe való mostani kellemetes bujdosásom, melyekben a' nagyon virágjába indult tudományok, és mester-ségek bővsége; elmémnek mindennapi kies legeltető mezei; olly számtalan kedves tárgyakat raknak szemem eleibe, hogy azoknak leírására sok levelek kívántatnának. Valamennyiszer pedig efélékre találok, mindenkor ezen gondolat ösztönözi szívemet: Vallyon ezt, vagy amazt, jo volna é; lehetne é bé vinni Hazámba? Tsak egy-néhányat említék tehát azok közzül, melyek előttem legérdemesebbeknek tetszettek.

Első; a Göttingai nagy hirü, es ugyan gazdag Királyi könyvtárnak, azon igen kitsiny részetskéje mely Magyar Hazánk Történeteit, és Országos ügyeit illeti. Ezen gyűjtemény nagy méltóságát jobban Excellentiád eleibe nem terjeszthettem volna; mint é kis részetskéjének leküldésével, melyből, ennek igen feles számát éppen ugy kitalálhatni; mint ama nagy hirü temérdek Rhodusi Bálvány (Colossus) szertelen nagyságát, ölnyi karimájú kis ujjá maradványából. Ezen könyvek Laistromából választhat a' M. Társaság olyanokat; melyeket vagy megvásárolni, vagy egészen leiratni, vagy rövid summába szorítolag velejét kijegyezni szükségesnek találja. Mely, ha adig, mig itt mulatok, meg esik; magam; a' mennyire egy ember ér, véghez viszem; ha több ember erejét kívánja, véghez vitetem; elmenetelem utánra haladván; eféle foglatatosságokra szoktatott embereket, mint örökös levelezőket, a' M. Társaság számára szerzek. Egy szoval mindent véghez viszek, a' mit, vagy magam feltalálok; vagy Excellentiádtól Rendelésül veszek.

Második: egy oltso, Fahasito Furu, hozzá való hosszuko jukas Srofjával együtt, mely két darab eszközzel igen kevés erővel, tsak egy két furás, és egy kevés puska-por által akarmelly temérdek, durva götsös tökét széljel lehet hasogattatni. Hogy effélére nagy szüksége vagyon Hazánkknak, azt a' Hunyadvármegyei, Kalotaszegi, és Szilágyi nagy erdőkbe, ezereként el rothadott, és soha emberi haszonra nem fordíthatott, nagy fák mindennap kiáltják. Sok helyeken a' lakosok a' falu mellett hagyják elrothadni, az emberi; (legalább az oktalan Paraszti) erőt fellyül halado elhasításu szép nagy fákat; és egy két oránnyira mennek, a' gyönyörü fiatal erdő, karomnyi fiatal szép fának könnyü levagdalására, és idő előtt való elpazérlására. Példa erre Gárdánfalva, a' Réz erdeje, a' Meszes, és más nagy erdők. Efféle eszközök tehát, az, Hazánkba is majd elkezdődő jo Erdő-Rendtartásra, szükségesképpen megkivántatnak, hogy azoknál fogva a' Lakosokat, arra, a' mit eddig lehetetlennek tartottak, megtanithassuk, es az erdő kiméllésre szoktassuk.

Harmadik: egy 60 orsoju Gyapot fono Machina mellyen minden nap 3 fönt gyapottat lehet fonní. Beszéltem a' Mesteremberrel Erfurt-ban, a' ki 100 Rforintért azt megtsinálná. Ennélfogva sok jo gyapott gyoltsot le lehetne szóni Erdélybe.

Negyedik: egy gyapott füsüló Machina, mellyen napjába két ember ötven, hatvan font gyapottot megfüsül. Ennek az árra 150 Rf. Ez is szükség az elsöhöz. Ezeken kívül még más két mestersegesebb Machinákra is találtam, mellyek minden előre valo Nagygyába-megfonás nélkül (Vorspinnen) a' jol füsült gyapottat fonní kezdik. Ez mindenik meg fon napjába 8 Fontot. Az árok 28 Arany.

Ötödik: egy 1200 Orsoju Gyapott fono Machina, melly mikor egyszer munkába indulna, minden nap tsupa nyerességet 10 Rh. forintot hajtana, a' Munkásokra és Mühszerre tett költségen kívül.

Ezeket kívül sok a'probb, de igen hasznos dolgok vagynak még Naplo Laistromomban, mellyek idővel mind Haza hasznára fordíthatók. Reménlem, más Országokban még nevezetesebb dolgok is fogják figyelmetességemet magokra vonni, nevezetesen Angliában, Helvetiában, s' másutt. Ha azért Excellentiád az Haza hasznára elintezett, ez vagy amaz Tartományban már elhiresedett idegen Országi virágo mesterséget, vagy akarmi Industriát, már előre célba vett volna, annak megvisgálása eránt hozzám parantso-latait utasítván mindeneknek végire menni, és azokról minél töké-letesebb tudositasokat küldeni, legnagyobb gyönyörűségemnek; nem tsak kötelességemnek tartandom.

Excellentiádnak érdemem felett kinyert kegyelmességibe magamat nagy bizodalommal ajánlván, örök tisztelettel maradok Excellentiádnak

(Folytatjuk.)

alázatos szolgálja
Gyarmathy Samuel
Med. Doctor.

JANCSÓ ELEMÉR.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

A magyar női nevek társadalmi megoszlása a XI—XIV. században. A XI—XIV. század társadalomtörténeti szempontból két stádiumot foglal magába: a prefeudalizmust, vagyis a feudalizmus kialakulásának korát és a barbár feudalizmust (MOLNÁR ERIK, A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig 190—2). Az első szakaszból — a XI—XII. századból — olyan kevés női név maradt fenn, hogy ez az anyag részletes áttekintésre nem nyújt módot. Csak annak az ismert társadalomtörténeti ténynek a tükrözését figyelhetjük meg — ezt a nevekre vonatkozólag már BENKŐ LORÁND is megállapította (A régi magyar személynévadás 4) —, hogy az osztálytagozódás és így a kizsákmányoló réteg osztály-öntudata még nem alakult ki. Nincs nyoma a később minden esetben hangsúlyozott „domina”, „nobilis domina”, „nobilis puella” stb. megjelöléseknek. Csak az oklevélbeli összefüggésből állapítható meg, hogy nemesasszonyról van szó: 1135: „Petronille, mulieri Ungarice” (ÁrpÚjOkm. I, 52) | 1141—1161: „ego Magdalena, Martini comitis uxor” (MKönyvsz. 1892—1893. |

1173—1185: „*Edlelmes coniunx mea*“ (PRT. I, 605). A szolgarétegnél sem általános még a később állandósuló „*ancilla*“ megnevezés: 1152: „*item Damacham et Houodi et Hugdi liberus esse constituo*“ (OklSz.; *Hudi* PRT. I, 601) | 1116—1131: „*Scipked ad molendinum cum sua uxore Scinissa*“ (PRT. I, 595) | 1152: „*unam puellam nomine Aianduc*“ (PRT. I, 601).

A barbár feudalizmus korában a nő társadalmi helyzete emelkedik (MOLNÁR ERIK i. m. 231—3). A női nevek szaporodnak az oklevelekben, de a férfiaktól való függés nagy fokát mutatja az, hogy gyakran a nő saját neve nincs megemlítve, csak a férje vagy apáé: 1245: „*uxor quondam Opuch de uilla Sceulus*“ (ÁrpÚjOkm. II, 187). 1350 k.: „*nobilis domina consorte Petri vicevoivode Transsilvani*“ (TelOkl. I, 93).

Maguknak a női neveknek a megoszlása a két társadalmi osztály között mennyiségileg és minőségileg különböző.¹ A névanyagban két főcsoport áll szemben egymással. Egyfelől az eredeti nevek: a magyar közszóból alakult, eleven jelentéssel bíró nevek, másfelől a jövevénynevek: az idegen népekkel való társadalmi érintkezés eredményei. Az eredeti nevek az idő múlásával mindinkább kénytelenek voltak meghátrálni a keresztény kultúrával együtt tért hódító jövevénynevek — első sorban az egyházi nevek — előtt. A szolgálók² között azonban az eredeti nevek aránya végig jobb, mint az úrnők között, bár természetesen itt is fogy. A korábbi stádiumba tartozó XII. században 76%, a XIII. század első felében 64, második felében 40%, a XIV. század első felében 36%. Az úrnők körében ezzel szemben már a XII. században is csak 20%, később még kevesebb: 13—15%, a XIV. század vége felé már csak 7%. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a szolgálók nagy többsége — különösen kezdetben — magyar eredetű lett volna. Tudjuk, hogy a kizsákmányoltak tömege egyaránt toborzódott itt talált szlávokból, külföldi rablóhadjáratban ejtett foglyokból és szolgasorba süllyedt magyarokból (MOLNÁR ERIK i. m. 248—50). Idegen szolgálóknak is adhattak uraik magyar nevet, különösen ilyen tulajdonságjelzőket, mint *Gyenge*, *Finta*, *Kurta* stb. És mivel a kereszténység az uralkodó osztály támasza volt az uralomrajutásban (MOLNÁR ERIK i. m. 141), természetes, hogy ebben a körben terjedtek el túlnyomó részben az egyházi nevek. E mellett a nyugati művelődési áramlatok is (pl. irodalmi eredetű francia nevek) először a felsőbb osztályokhoz jutottak el, s csak később szálltak lejjebb (ha egyáltalán elérték a jobbágyosztályhoz).

Az eredeti nevek minőségileg is mások a két társadalmi osztályban. A hat leggyakoribb és egy alakban állandósult, mondhatnók: megmerevedett eredeti név: *Sebe*, *Csala*, *Lilom*, *Gyöngy*, *Róza*, *Viola* első sorban úrnők közt divatos, szolgálók közt csak két-három van belőlük. Az eredeti nevet viselő úrnők névanyagának 65%-át éppen az előbb említett hat leggyakoribb név teszi. A szolgálók név-

¹ A polgárság elenyésző számánál fogva ebbe az éppenhogy csak kialakulni kezdő osztályba tartozó — nagyrészt német — női nevekről e szempontból semmi közelebbit nem állapíthatunk meg.

² A következőkben az e korban általános latin „*domina*“ és „*ancilla*“ magyar megfelelőjét: az „*úrnő*“ és „*szolgáló*“ elnevezést használom rövidség kedvéért az elnyomók és elnyomottak osztályához tartozó személyek jelölésére.

anyaga jóval változatosabb: 12 név számíthat a gyakoribbak közé 3-tól 10-ig terjedő számmal. Feltűnő még az úrnónevekkel szemben az egy többit alakult nevek nagy változatossága. Így: *Hugdi, Hugud, Hugus, Huguja, Hugsoy; Mag, Maga, Magia, Moguja, Magudi, Mogodia. Magcsa, Magou, Magics; Szema, Szemte, Szimto, Szemüs* stb. Az uralkodó osztálynál a névadásban nagyobb szerepe volt a hagyománynak, mint az egyéni tulajdonságról vett alkalmanként megújuló névteremtésnek.

Az eredeti nevek jelentéskörét vizsgálva éles megoszlást találunk a szolgálók és az úrnők között. Az utóbbiak neveinek több mint a fele bóknév: kis prémes állatok, virágok, értékes tárgyak nevei, dicsérő jelzők, mint *Nyest, Nyuszt, Liliom, Gyöngy, Balzsam, Gyönyörű, Szép* stb. A szolgálók körében uralkodók a — gyakran leikisnylő jelentésű — tulajdonságjelző és foglalkozásnevek, mint *Kicsi, Gyenge, Finta, Topa, Szegény* stb.

A jövevénynevek aránya természetesen fordítottja az eredeti nevékének, azaz a szolgálók közt a XII. században 24, a XIII. század első felében 36, második felében 60, a XIV. század első felében 64%. Az úrnők között ezzel szemben már a XII. században 80% a jövevénynevek száma, a XII. században 87—85, a XIV. században 93%. Érdemes megemlíteni a következő adatot, mely világosan megmondja, hogy az itt szereplő szolgálók idegen eredetű nevüket úrnőikről kapták: 1292: „quasdam duas ancillas suas, nomine ipsarum dominarum Anglent et Venis nominando“ (Mon-Strig. II, 335).

Hogy világos képet kapjunk a női nevek társadalmi megoszlásáról, figyelembe kell vennünk, hogy szolgálók az egész névanyagon keresztül jóval kevesebb arányban kerülnek elő, mint úrnők: az egész névanyagnak csak 12%-a szolgáló. Nagy többségük — hála a nagy létszámú szolgálószelvényeknek — a XII. században és a XIII. század elején fordul elő, míg a XIV. század második felében egyáltalán nincs szolgáló-névre adatunk. Ez az oka annak, hogy a XII. században az eredeti nevek közt a szolgálók aránya 96%, sőt a jövevényneveknél is túllépi az 50%-ot, az átlagos arány azonban az eredeti neveknél 41%, a jövevényneveknél csak 6%. Az utóbbiakat most részletesen megvizsgálva — és az átlagos 6%-ot állandóan szem előtt tartva — a következő eredményekre jutunk: A szolgálók aránya az egyes jövevénynév-csoportokon belül nem egyforma. A szláv eredetű neveknek több mint a fele, a német neveknek 16%-a, az egyházi neveknek 6,5%-a szolgáló; a francia nevek közt egyet sem találunk: ez érthető is az irodalmi eredetű divatnevek esetében. A leggyakoribb egyházi neveknél is más és más a megoszlás: *Margit*-nél 6%, *Erzsébet*-nél, *Katalin*-nál, *Iloná*-nál és *Anná*-nál az átlagnak csak a fele szolgáló (3—4%), *Ágnes*-nél és méginkább *Máriá*-nál az átlagnak kétszerese, sőt ötszöröse (13, illetőleg 33%).

Az előbbieknél jóval érdekesebb és többet mondó az a tény, hogy az egyházi latin névalaktól eltérő — itt főképen a leggyakoribb jövevénynév-csoport: az egyházi nevek anyagából meríthetünk — hangtani szempontból átalakult és így magyarabb formában állandósult névvaltozatok közt is nagyobb az átlagosnál a szolgálónevek az arányszáma (24%), és ugyanígy a becézett: lerövidített és kicsinyítő képzőkkel ellátott származékok között is (11%). Ennek az lehetett az oka, hogy a szolgálónevek pontos rögzítésére nem fordí-

tottak annyi gondot, ezért a róluk szóló feljegyzésekben gyakrabban behatolhattak az oklevelekbe a teljes és becézett magyar formák. Az úrnő-nevek túlnyomó többségű latin alakja ugyanis nem élőnyelvi alakot tükröz — kivéve persze azokat a neveket, melyeknek latin és magyar alakjuk közös, pl. *Anna*, *Agnes* stb. —, hanem kétségtelenül az oklevélíró latinositása. Ezt az bizonyítja, hogy az ilyen nevek gyakori előfordulásának már első évtizedeiben találunk kialakult magyar formát, s teljesen valószínűtlen, hogy pl. a hosszú *Katerina*, *Margareta* helyett az életben ne a már létrejött rövidebb *Katlin*, *Margit* alakot használták volna.

BERRÁR JOLÁN.

Kiejtésünk néhány kérdéséről. MNy. XLV, 308 NAGY J. BÉLA köznyelvi kiejtésünknek a palatalisatio tekintetében történő hasonulással kapcsolatos néhány kérdését veti fel. Mivel a kérdéssel bizonyos vonatkozásaiban már foglalkoztam (DEME, A hangátvetés a magyarban: MNyTK. LXIX, 22), nem találnám feleslegesnek annak felelevenítését s az itt előkerült további kérdések megoldásának kísérletét.

A kérdést mindenekelőtt három csoportra szeretném bontani: rokonhangok, nem-explosívák és explosívák (esetleg affrikáták) csoportjára. E három közt NAGY J. BÉLA — mintáit követve — nem vont határt, s részben innen ered az, hogy a feltett kérdések nála válasz nélkül maradnak.

1. A r o k o n h a n g o k esetében a fonetikusok álláspontja meglehetősen egyöntetű, s ehhez csatlakozik NAGY J. B. is. E szerint a *hadgyakorlat* ejtése *haggyakorlat*, a *hat tyúk* ejtése egybeesik a *hattyúk* ejtésével. E nézet elfogadható, azt azonban nem árt talán hangsúlyoznunk, hogy itt nem két *gy*, illetőleg *ty* hangról van szó — amit a GOMBOCZ használt a ikermássalhangzó (geminata) kifejezés sejtetne (GOMBOCZ, ŐM. II/1, 43) —, hanem egyetlen hosszú mássalhangzóról. E hosszú mássalhangzó — esetleges affrikáta voltáról később szólnuk — úgy támad, hogy az explosívának — melynek három, a hangot együttesen alkotó mozzanata: a zár bezáródása, tartama és felpattanása — középső mozzanata, a zár tartama meghosszabbodik. Így, mivel a hang kezdő és végső fázisa egymástól távolabbra került, egyetlen hosszú hangról kell beszélnünk intervocalicus helyzetben is (máskép: LAZICZIUS GYULA, Fonétika 66).

Természetesen hasonló a helyzet a zöngében eltérő, de egyébként rokon hangok találkozásánál: *hat gyerek (haggyerek)* és *ad tyúkot (attyúkot)*. — Az első típusban tehát a hasonulás teljes, a hosszú mássalhangzóval való fonetikus jelölés jogos.

2. A n e m - e x p l o s í v a palatalisoknál az *ny* kérdésében mindenki egyetért. A *konyty* és *önygyujtó*-féléket *ny*-nyel jelöli BALASSA, HORGER és GOMBOCZ is. Ennek oka világos. Az *n* palatalis képzésű hang előtt már záralkotásakor a kísérő explosiva nyelvállását veszi fel, s mivel az *ny*-nek magának lingualis explosiója nincsen, az így hasonult *n* teljes értékű *ny* hanggá válik.

Bonyolultabb az *l* kérdése. Az *ly* ugyanis, bár palatalis hang, nem középrés-oldalzár, hanem ellenkezőleg: oldalrés-középzár kombinációval képződik. Képzése széles nyelvháttal történik, de nem a *gy*-félék helyén, hanem valamivel előbb; s a nyelvhátnak sem a mediadorsalis területével, hanem hátrább (illetőleg a nyelv előbbrehúzásával) a medio- és postdorsalis terület határán. Így az *lygy*

kiejtés tulajdonképpen nehezebb az *lgy*-nél, mert ez utóbbinál az *l*-nek viszonylag keskeny alveolaris zára símán szélesül — az *l* ejtése alatti zárterület hátrafelé való egyszerű megnagyobbodásával — *gy* zárrá. E szélesülés az oldalrész bezáródásával is jár.

Itt tehát az *álgyon*-, *hölgy*-féle jelölés indokolt. HORGER véleményét alighanem extrafonetikus okok szülték. Úgy gondolkozhatott, hogy: ha a *d*, *t*, *n* jésül, szükségszerűen jésül az *l* is. — Elfelelté azonban a fent leírt különbséget s az ezáltal támasztott nehézségeket.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy NAGY J. BÉLÁNAK az az érve, hogy a köznyelvi beszélők legnagyobb része nem ismeri az *ly* hangot, tehát nem ejthetne *álgyya*-féle alakokat, — nem érv. Az egyszerű beszélő nem ismer sem *ɹ*, sem *ʒ* hangot, ki sem igen tudná ejteni, — s asszociatív változatként mégis állandóan használja egyiket az *inyg*, másikat a *kapz*-félékben. E felől — ha különben, mint bemutattuk, nehezebb nem lenne — nyugodtan ejthetne *hölgyg*-et. Mivel azonban — mint megmutattuk — ez az ejtésforma nehezebb, a hangcsoport ejtése és írása is helyesen: *lgy*.

3. Az *explosiva* típusoknál mindenekelőtt azt a kérdést kell tisztáznunk, vagy legalábbis felvetnünk, hogy a *ty* és *gy* affrikátá-e vagy nem. SETÁLÁ s az ő nyomán GOMBOCZ (i. m. 35) affrikátának, mégpedig mássalhangzó-diftongusnak tartja és *tʃ* és *dʒ* jellel jelöli őket; LAZICZIUS szerint affrikáták és mint affrikáták egyes-hangok (i. m. 68); HORGER (Általános fonétika 67) ilyen helyzetben egyszerű palatalizált zárhangot lát bennük. Véleményeltérés van köztük abban a kérdésben is, hogy e hangok palatalisak-e, vagy palatalizáltak (vö. LAZACZIUS i. m. 69).

E véleményeltéréshől ered a *satnya*-félék fonetikus átírásának eltérése is. Logikus, hogy aki affrikátának tartja a *ty*-t, az — hiányolva az *ny* miatt elmaradó spirantikus részt — a *tny* hangkapcsolatot nem hallja *tnyny*-nek. Aki viszont egyszerű palatalizált, vagy különösen egyszerű palatalis zárhangot lát a *ty*-ben, az — mivel a *kotnyeles t-jc* helyzeténél fogva valóban palatalis ejtésű — hajlandó azt akár teljes értékű *ty*-nek is hallani. Ezért hallja a *tny* kapcsolatot egyik fül *tny*, másik *tnyny* formában (vö.: KÁLMÁN: MNy. XXXVIII, 213; IMRE: i. h. 310; DEME: i. h.).

Akár affrikátának vesszük azonban, akár egyszerű palatalis hangnak a *ty*-t, a *satnya*-, *lúdnjak*-félék kiejtése nem jelölhető aggály nélkül *satynya*, illetőleg *lúgynyak* formával, mert az itt ejtett *ty*, illetőleg *gy* sem mint affrikátá, sem mint zárhang nem tökéletes. Ha affrikátának vesszük őket, hiányzik az *ny* miatt elmaradó részhangú elem; ha közönséges explosivának, hiányzik egyik igen fontos mozzanatuk: a linguális explosio.

Nézzük meg a való helyzetet! A *tny* és *dny*-kapcsolat első eleme kétségtelenül palatalis zárhang. Zárhang, de nem szabályos; explosiója ugyanis nem linguális, hanem pharyngo-velaris, mert az utána következő *ny* hang hasonlóképpen zárhang (vö. LAZICZIUS i. m. 67), sőt: a bekövetkezett hasonulás folytán azonhelyi is. Így a *ty*-vel, illetőleg *gy*-vel való jelölés indokolt lenne a képzési hely szempontjából, de nem indokolt a képzés mód alapján. Pontos fonetikai jelölése: *tʃⁿ*. — Gyakorlati javaslatunk — annak ellenére, hogy a *t*-s jelölést sem a képzés helye, sem a képzés módja nem indokolja —, hogy jelölése mind a nyelvjárási nagyolt átírásban, mind a kiejtési célokat szolgáló munkákban *satnya* legyen, *tny* kapcsolattal. Meg-

okolásunk az, hogy ha *satynya*-nak jelölnök, az olvasó az íráskép hatására esetleg megpróbálná *ty-ny* kapcsolatnak, expozív hangnak ejteni. A *tny* jelölés viszont nem megtévesztő, mert a hasonulás fiziológiailag kényszerű, ugyanúgy mint a *dobtam*-félék elzöngétlenedése, s így a *tny* jelcsoport egyértelműen a fent leírt hangcsoportot jelöli.

4. Rá kell azonban mutatnom még egy szempontra, melyet az eddigi kutatók mindannyian figyelmen kívül hagytak, s amelynek mellőzése félreértéseket is okozott: a szólamhangsúly módosító szerepe.

A magyarban szóhangsúly nincsen, vagyis a hangsúly nyelvünkben nem szóalkotó elem (vö. DEME: Msn. XVII, 47). Így nemcsak az összetett szavak érintkező pontjai viselkednek úgy, mintha közönséges szóbelseji hangkapcsolatok lennének, pl. *haggyakorlat*, — hanem önálló, ad-hoc szókapcsolatok érintkezőpontjai is: *svégygyufa*, *hattyúk* (*hat tyúk*), *hatványgyerek* stb. Ennek azonban az a feltétele, hogy a két érintkező szó egy szólamba tartozzék, vagyis a második szó elejére ne essék hangsúly. A hangsúly jelenléte ugyanis módosítja vagy módosíthatja a szabályokat.

Rokonhangok esetében a hosszú hang szólamhangsúly hatására geminatává, két hanggá válhatik: „nem két *fűrész*, hanem *kégy g y a lu*“, egyéb esetekben a hasonulás esetleg el is maradhat: „nem *vad k a csa*, hanem *vad n y úl*“. — Hármasszótorlóadás, illetőleg mássalhangzó + hosszú mássalhangzó, hangsúly hatására, elisio nélküli formáját tarthatja meg: „hősvértől *pirosulgy g y á s z tér*“, sőt: „*pirosul d g y á s z tér*“. Ezt érzi maga NAGY J. BÉLA is: „A külön egységeknél érzett szavakat másképp ejtjük, mint a szorosabban összetartozó, valósággal egybetapadt szókat“ (i. h. 310). Ezért meglepő, hogy mégis a törvények mechanikus érvényesítését hiányolja: ha *svégygyufa*, akkor *kégygyalu*; vagy: hogy a *pirosulgy gyász*tér esetében ez egyik *gy*-nek feltétlenül ki kellett volna esnie.

A témát természetesen hozzászólásom után sem érzem kimerítettnek; egy esetleg továbbfolyó vita több kérdést tisztázhatna még.

DEME LÁSZLÓ.

A magyar helynévkutatás XIX. századi történetéhez. Nemrégiben a magyar helynévkutatás múlt századi történetét tárgyalva, részletesen szóltam a Magyar Tudós Társaság 1837-i helynév-pályázatáról is.¹ Akkor e pályázat eredményéről csak annyit tudtam mondani, hogy a pályázatot LENKEY ZSIGMOND, pelsőci református prédikátor nyerte meg. De hogy munkája a két másik pályázó pályamunkájával együtt még a kor kívánalmaihoz viszonyítva sem sokat érhetett, az bizonyos kritikái megnyilvánulásokból, s még inkább a munka kiadásának elmulasztásából nyilvánvaló. — Ennek az akadémiai helynév-pályázatnak azonban volt egy olyan erdélyi visszhangja is, amelyről csak jelzett dolgozatom megjelenése után szereztem tudomást. A kolozsvári Lyceum-könyvtárban „Kéziratok 12“ jelzet alatt van egy 8 számozatlan +V +151 számozott lapot megábfoglaló kézirat. Ennek címe világosan elárulja

¹ A magyar helynévkutatás a XIX. században: Az Erdélyi Tudományos Intézet évkönyve, 1943. II. 183 kk., 250–1, illetőleg kny. Kvár., 1944. 5 kk., 72–3.

tartalmát, sőt keletkezése körülményeit is. Ime: *A KÉT TESTVÉR MAGYAR HAZÁBAN MAGYAR ORSZÁGBAN ÉS ERDÉLYBEN* | vagy a hajdani Magyar Tartományokban ré|szint fenn lévő, részint régi emlékekben található azon Magyarhangzatu Helyesírá|si és család Nevek, melyeknek eredeti jelen|tését bizonyossággal vagy leg|alább hihető|séggel meghatározhatni. — |Jutalom kérdés. — Külön papír-szelvényen: *Irtá Incze Simeon. Erdővidéki | Ev. Ref. Esperest N. Baczonban | 1838.*¹ — A cím csaknem egészében szösz szerint az akadémiai pályatétel ismétlése. Előszavában hivatkozik is az akadémiai pályázatra, de munkáját mégsem az Akadémiának ajánlja, hanem az erdélyi református főkonzisztóriumnak, hogy ez a kolozsvári, a nagyenyedi vagy a marosvásárhelyi református kollégiumi nyomdával nyomassa ki. Kéri a főkonzisztóriumot, hogy e tárgyhoz értő bizottságot jelöljön ki munkája megbírálására. Meghatározza, hogy munkájának jóvedelme milyen egyházjótékonyági és más közművelődési célt szolgáljon. (Utolsó helyen a Magyar Tudós Társaságnak is juttatni kíván 300 forintot.) Elárulja az előszó azt is, hogy a szerző három évig német egyetemeken tanult, s itt került érintkezésbe a keleti nyelvészettel. Ez ébresztette fel benne az érdeklődést a hely- és személynévek iránt. Nyelvtudományi ismereteire BARANYAI DECSI JÁNOS, OTROKOSI FÓRIS FERENC, CSÉCSI JÁNOS, BENKŐ JÓZSEF, BOD PÉTER, PRAY GYÖRGY, az idegenek közül ORTELIUS, ENGEL, KLAPROTH, SCHLÖTZER és FASSHING nevének említése vet valamelyes fényt.

INCZE dolgozatában a következő helynevekkel foglalkozik: Nyírség, Szilágyság, Szamosköz, Erdővidék, Miklósvár, Sepsí Bacon, Bodos, Barót, Szárazajta, Közé pajta, Bölön, Nagyajta, Köpec, Üvegcsúr, Olasztelek, Száldobos, Bardóc, Telegdi Bacon, Kisbacon, Magyarhermány, Füle, Bibarcfalva, Vargyas, Rikka vagy Réka, Vadas, Tekse, Fogaras földje, Barcaság, Brassó vidéke, Beszterce vidéke, Szepesség, Szerémség, Bánát, Besenyőfalu, Maksa, Bereck, Zágon, Rodina, Maros, Kacer, Volál; a vármegyék közül Szabolcs, Komárom, Bács, Borsod, Zólyom, Csanád, Csongrád és Pest neve érdekl. — Magyarázataiban az ábrándos, héber szószármaztatások útját követi, úgyhogy e tekintetben csaknem semmi fígyelemreméltót nem nyújt.²

¹ A kézirat kétségtelenül az akadémiai pályatétel kitűzése utáni évben, 1838-ban készen volt. Erre mutat a különálló papírszeletkéről közölt évszám. Maga a kézirat azonban legfeljebb a következő évben kerülhetett az erdélyi református konzisztóriumhoz, mert előszösz szerint ajánlása, melyből előbbi adataimat is vettem, Nagybaconban (Háromszék megye) 1839. március 10-én kelt.

² A „Vezérszó“ból többek között a következő részlet együgyűségében jellemző kegyes óhaja érdekelhet: „Sajnálni lehet azt is, hogy ezen nagy és nevezetes tárgyat a Helyesírási és Családi Nevek eredeti Magyar jelentéseknek kikeresését és meghatározását, már az előtt sok századokkal a régi Magyar Tudósok különösen nem vizsgálták és a maradéknak emlékezetben nem hagyták, mert minden bizonnal azok kik akkor éltek, mikor a Magyar Helységek leg előbb elneveztettek, sokkal jobban és tisztábban tudták az elnevezések okait és jelentéseit, melyeket már ma sokakban csak hozzá vetéssel vélekedéssel potolhatunk ki“... „Engedje a Mindenható — folytatja a szerző — édes Magyar Hazánk és Nemzetünk boldogságára állandóságára, hogy mind azon nagy érdemű tudósok kik ezen hasznos célra dolgoznak szerencsések legyenek!“ (V. I.)

Arra nézve is feleletet tudunk adni, hogy miként került ez a református főkonzisztóriumhoz benyújtott kézirat a nemrégiben még római katolikus egyházmegyei tulajdonban levő kolozsvári Lyceum-könyvtárba. Tudvalevő, hogy e kézirat keletkezése idején a kéziratok kinyomtatásának engedélyezését intéző bizottság Kolozsvárt működött, s az akkor egyik legtekintélyesebb erdélyi nyomdával, a kolozsvári Lyceum-nyomdával természetszerűen szoros kapcsolatban volt. Valószínűleg a bizottság munkájának technikai lebonyolítása is a Lyceum-nyomda akkor viszonylag hatalmas épületének valamelyik helyiségében történt. A nyomtatás engedélyezése céljából beadott kéziratok így kerülhettek az ugyanazon egyházi hatóság (t. i. az erdélyi római katolikus püspökség) tulajdonát képező és az erdélyi római katolikus püspök felügyelete alá tartozó Lyceum-könyvtárba; ez helyrajzilag is ugyanahhoz az épülettömbhöz tartozott. Hogy a kérdéses kézirat valóban cenzura-példány, annak kétségtelen bizonyossága az, hogy az író nevét tartalmazó papírszeletkén ott van a cenzor következő, a nyomtatást engedélyező megjegyzése: „admittitur 27 Augusti 844.“ E bejegyzésből az is látszik, hogy a református főkonzisztóriumhoz benyújtott kézirat kiadására alkalmasint ez a testület komoly lépéseket tett, de látszik az is, hogy a nyomtatás kérdése csak néhány évvel a kézirat keletkezése után vetődhetett fel. Miért csak ekkor és végeredményben miért nem jelent meg 1844 táján vagy akár később is a munka, e kérdésre nézve feleletet nem tudok adni.

Mindenesetre a kézirat mint az 1837-i akadémiai pályatétel legkeletebről jövő, a többi pályázó „tudományos“ színvonalán alul nem maradó munka megérdemli azt, hogy legalább ilyen fűtő ismertetésben foglalkozzunk vele. Tudománytörténeti szempontból annál is inkább számon kell tartanunk, mert LENKEY ZSIGMOND neve mellett az akadémiai pályatétel másik két részvevőjének még nevét sem ismerjük, s LENKEY pályadíj-nyertes műve is, úgy látszik, elveszett vagy legalább máig ismeretlenül lappang. Megjegyzem, lehetőségként felvetődött bennem az a gondolat is, hogy INCZE pályamunkáját felküldötte az akadémiai pályázatra, és így a két ismeretlen pályázó közül egyik éppen ő lehet. A másik két pályamunkával kapcsolatosan csak a jeligét ismerjük (vö. A' Magyar Tudós Társaság' Évkönyvei. 1838—1840. Budán, 1842. 17—8). Ebből nem következtethetni erre. Különben mivel — mit már előbb megjegyeztem — a kézirat előszószerű ajánlása Nagybaconban 1839. március 10-én kelt, a pályázat beadási határidejét pedig az Akadémia e hónap 24-én lezárta, nem valószínű, hogy az akkori lassú közlekedési viszonyok között éppen a március 10 és 24-e közötti rövid két hetes időszakban feljuthatott Pestre a kézirat. Lehetetlenek ez ugyan nem lehetetlen, de úgy vélem, hogy ha ez a pályamunka megérkezett volna az Akadémiához, ennek is lett volna annyi esélye a pályadíj megnyerésére, mint LENKEY dolgozatának. Ez t. i. RÉVÉSZ IMRE szakavatott véleménye szerint igazán tökéletes munka volt, s nyilvánvalóan idegen eredetű neveknek magyar eredeztetésével a HORVÁT ISTVÁN-féle szőfejtések teljesen tudománytalan „módszer“-ét követte.¹

¹ L. tölem i. h.

Sajnos, jelenleg nincs módomban utánanézni az akadémiai gyűjteményekben, hogy nincs-e valami nyoma ottan INCZE kéziratának másodlatának. A kérdés végleges lezárása szempontjából nem ártana, ha valaki ennek utánajárna.

SZABÓ T. ATTILA.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK.

Mese.¹ A *mese* szó a XV. század végéig kétszer kerül elének. Először személynévi adatban jelenik meg: 1403-ban: „sine Michael de Tharnok, sine Johannes, filius *Mese* de Isteh“ (MNy. IX, 132). Erre az adatra kérdőjellel utal a SzófSz. Akár elfogadjuk, hogy az itteni *Mese* névben *mese* közszavunk személynévi alkalmazásával van dolgunk, akár nem, ez az adat jelentésnélküliségénél fogva nem sokat mond számunkra. Annál fontosabb a másik, a JókK. 61b lapján felbukkanó: „Azert akaruala barátokot tyzta zemet vallany: zokotuala yly mefeuel zemermetlen zemet meg tewrny“. Latinja: V. 115a: „Unde volens docere fratres habere oculos pudicos solebat tali a e n i g m a t e confingere oculos impudicos“. Bp. 12b: „Unde volebat docere fratres habere oculos pudicos. Solebat enim tali a e n i g m a t e describere oculos impudicos“.²

A szó származásának kérdésével először MUNKÁCSI BERNÁT foglalkozott, 1893-ban, „Egy magyar mesevégi szólás eredete“ című tanulmányában (Ethn. IV, 254–5). Szerinte: Az ugor népek nyelvében a költészetre vonatkozólag a következő közös műszavakat találhatjuk: magyar *mese*, északi vogul *āmis* 'találós mese', *āmišli* 'találós mesét ad föl', lozvai *qmis*, kondai *ogmélés*, tavdai *ōmālis*, *āmālés*, északi osztják *āmēs* 'találós mese'. Ezeknek alapzavát és eredeti értelmét megmutatja a lozvai *qmilt-*, *qmēlt-*, tavdai *qmilt-* 'beszél, mond'. A magyar *mese* (e. h.: **mel-se*) kicsinyítőképzős alakulat. A 'mese' műfaj nevei és az ezeknek megfelelő igei alakok még szélesebb körű rokonságból idézhetők. Közös eredetű ezekkel a magyar *mond*, melynek a rokon nyelvi megfelelőkéhez közeli jelentése van a következő szólásokban: *mende-monda*, *monda-monda*, *monda-mondás* 'nugae, fabulae; műssiges gerede'. — Ugyanennek a felfogásnak megfelelően nyilatkozik MUNKÁCSI a *mesé*-ről később is (Ethn. V, 25, NyK. XXIV, 153, XXV, 374, ÁKE. 525; az utóbbi helyen a szókezdő *a-* elmaradására például felhozott rokon nyelvi egyeztetések közt csak a *mer-ít-é* helyes).

BOROVSKY SAMU 1894-ben „Német kölesónszók“ című dolgozatában (NyK. XXIV, 339) megkérdőjelezve a *mesé*-t a közép-felnémet „*masche*, *Masche*, *macula retis*, *rete*“ szóval próbálja egyeztetni. — Ezt az egyeztetést ketten is elfogadhatatlannak nyilvánították: SZARVAS GÁBOR (Nyr. XXIII, 518–9) szerint a jelentés össze nem egyeztethető, s az egybeállítás ezért helytelen. MUNKÁCSI

¹ E közlemény részlet egy készülő dolgozathoz, mely a szellemi műveltségre vonatkozó magyar nyelvi kifejezőképesség fejlődésének kezdeteivel foglalkozik, XVI. század előtti nyelvemlékeink adatainak vizsgálata alapján. — A szerk.

² V. = Speculum Vitae B. Francisci et sociorum ejus: Venetiis, 1504. (Nemz. Múz. V. SS. 584.) — Bp. = Budapesti kézirat. (Nemz. Múz. Cod. Lat. medii aevi 77.)

Konjunktív
a hűs 175.
Czopán

(NyK. XXV, 374) pedig a már ismertetett rokon nyelvi egyeztetést hozza fel a német származtatás ellen.

A tudomány nem fogadta el MUNKÁCSI egyeztetését. A vogul szóról, mellyel ő *mesé*-ket egybevetette, GOMBOCZ ZOLTÁN (NyK. XXVIII, 152) megállapította, hogy kicsinyítőképzős származéka egy törökből vett szónak, amelynek a vogulban érdekes fejlődés folytán több jelentésváltozata él. Megemlíti GOMBOCZ a MUNKÁCSI-féle vogul *āmiš* ~ magyar *mese* egyeztetést is. Megcáfolni ugyan nem cáfolja meg, de úgy gondoljuk, nem tarthatja elfogadhatónak a magyar szó ilyen származtatását, amikor azt írja, hogy „A török eredetet [t. i. a vogul szóét], azt hiszem, nem lehet kétségbe vonni“ (i. h.), és a vogul nyelvből kimutatható török-vogul érintkezések egyikét a vogul-osztják nyelvegység korára, másikat a XV. század végére teszi (NyK. XXVIII, 148).

Annak az összefüggésnek a gondolatát, melynek alapján mai álláspontunk szerint a *mese* ugor eredete valószínűnek tartható, Y. H. TOIVONEN vetette fel (FUF. XIX, 181, XXII, 143). Ő az osztják *māūt*, *mōūt*, *māūt'*, *māūt'š*, *māūt'*, *mōūs*, *m'ás*, *mas* 'Märchen' szóval egyezteteti szavunkat. — ZSIRAI MIKLÓS ezt az egyeztetést ismertetve (NyK. XLVII, 150) felteszi a kérdést: „Nem vonhatnók aztán ide — persze a fgr. alapalak szükségeszerűen megváltoztatandó új rekonstruálásával — a következő rokonnyelvi adatokat: zürj. *mojd* 'sage' | votj. *mad'kīl* id. | vog. *mōjt*, *maj*: 'märchen'!“ Egyébként szerinte a magyar alakon volna még bőven megmagyaráznivaló.

A *mese* eredete körüli kérdések további vizsgálatával nem foglalkozunk. Mi sem mondhatunk mást, mint a SzófSz.: valószínűleg ugor (finnugor?) eredetű töből származik.

Nem tartom szükségesnek, hogy a szó minden jelentésének megvizsgálásáról részletesen, szótári adatokat idézve számoljak be. Röviden a következőket állapíthatjuk meg: A szót általában a 'költött elbeszélés' fogalmának jelölésére használják. Gyakran szerepel a mese különböző fajtáival kapcsolatban a *találós mese*, *állatmese*, *tündérmese* kifejezésben. A nép nyelvében egyes vidékeken a pusztá *mese* is jelent 'találós mesé'-t. Ez a jelentés megvolt a régiségben is. DöbrK. 483 egy találós kérdés elé címül *Mefe* van írva. JordK. 340, a Bírák Könyve fordításában olvassuk, hogy Sámson egy találós kérdés ad föl megfejtésre társainak, ezekkel a bevezető szavakkal: „yme egy *mefet* mondok . . .“. A Károlyi-féle bibliafordítás megfelelő szavai: „vetek előtökbe moltan egy *mefét* . . .“. A *mese* itt a latin szöveg „p r o b l e m a“ szavának felel meg. Hasonló példákat találhatunk még a 'találós mese' jelentésű *mese* szóra a NySz. adatai között. — A 'költött elbeszélés' mellett érthető a 'koholt, kitalált, nem igaz hír; értéktelen, semmitmondó beszéd; mende-monda' jelentés is, amelyben már a XVI. századtól használatos a szó. A színművekben, regényekben lejátszódó történetek vázlatával kapcsolatban természetesen csak a XIX. századtól szerepel. (Vö.: NySz.; CzF.; MTsz.; Nyr. XIV, 181.)

Részletesebben kell foglalkoznunk a *mese* szónak egy ma már nem ismert jelentésváltozatával.

A JókK.-ben a *mese* a latin „a e n i g m a“ megfelelőjeként kerül elénk. Az „a e n i g m a“ fogalmához hozzátartozik, hogy rejtett értelmű. Nincsak a „f a b u l á“-val vannak közös vonásai, hanem rokonságban van a „p a r a b o l á“-val és az „a l l e g o r i á“-

val is, és ezeknek a jelentésével rokon vagy azonos jelentésben is szerepel. Ezt látjuk a magyar *mesé*-vel kapcsolatban is.

Hogy a középkori latinban az „a e n i g m a” ilyen értelemben használatos, arra a következő bizonyítékokat hozhatjuk föl: DU CANGE szótárában (1883—1887-i kiadás, I, 116) az „a e n i g m a t i c e” értelme 'per similitudinem'. SLEUMER (Kirchenlateinisches Wörterbuch 84) a szót a következő jelentésekben ismeri: „das Rätsel, das Dunkle, Rätselhafte, rätselhafte Anspielung, dunkle Andeutung; per aenigma andcutungsweise”.

Legrégibb szótáraink közül a *mesé* a következőkben van meg: GyöngyTör. 598—9: „Aenigma: obscúra: *mesé beszéd* | Aenigmatices: quá enigmata facit. *Mesé szersző*.” — VERANTIUS FAUSTUS: „Aenigma . . . *Messe*.” — CALEPINUS 33: „aenigma: *Nese* [!]' | 39: „affaniae: *Mese hazugság*” | 402: „fabula: *Beszéd kőz hir mes* [!]' | 403: „fabulose: *Hazugon, mese moggyára*” | 465: „griphus: *mese*” | 82: „apologus: *Mese beszéd*” | 403: „fabella: *Beszedetske, mesétske*” | uo.: „fabulor: *Bezellők, meséllők*” | 34: „aenigmatistes: *Meséllő, Mesés*”.

A 'képes értelműség' jelentésmozzanata szempontjából a Gyöngy-Tör. adata jöhet számításba.

Vizsgáljuk meg még egyszer a JókK. adatát! „Ažert akaruala baratokot tyžta žemet vallany: žokotuala yly *mese*neŭ žemermetlen žemett meg tewrnj”. Ezután következik a történet a királyról, aki két szolgát küld feleségéhez üzenettel, s a visszatérők közül azt, amelyik a hozott válasz átadásán kívül „hosszú szerbeszédet törlejt” a királyné szépségéről, büntetésből eltávolítja magától. Ez az elbeszélés egy középkori példa, mégpedig nem jelképes értelmű. A latin szöveget figyelembe véve mégis úgy látjuk, kapcsolata van az itt szereplő *mesé*-nek a képes értelem kifejezőskörével. Az egyik latin szövegben ez van: „solebat tali aenigmatate confingere oculos impudicos”, a másokban a „confingere” helyett „describere” szerepel. Nagyon valószínű, hogy a fordító a „confingere” vagy a „describere” megfelelőjeként akarta volna alkalmazni a *meg tewrnj*-t. Ez úgy kerülhetett ide, hogy a fordító előtt vagy hibás másolat volt, melyben „confingere” állt, vagy ő olvasta félre a „confingere” szót. A mi szempontunkból ez mellékes. Fontos azonban, hogy a „confingere” és a „describere” a költői ábrázolás kifejezőskörében használatosak. Ha a példabeli történet nem volt is mindig jelképes értelmű, már maga a példa valaminek az igazolására, ábrázolására, példázására szolgált. Az „a e n i g m á”-nak, illetőleg a *mesé*-nek az ilyen „példa”-val kapcsolatban való alkalmazását átmeneti fokul tekintethetjük a 'valamilyen képes értelmű költői műfaj' jelentésének fölvétele felé.

Hogy nem tapogatózunk helytelen irányban, azt az alábbi adatokkal igazoljuk.

BécsiK. 271—2: „Minēdē mēd ēzec nē veznēc ē 9 reiaia · *pelda bēzedet* · v 9 *pelda bēzedeknēc* zauat: Numquid non omnes isti super eum para b o l a m sument et loquelam a e n i g m a t u m eius”. Károlyinál így van meg: „Auagy nem költiké őtet mind nyáian ez népec *pelda bejžédbe*, és nem fžólnaké ő róla *pelda bejžédde*? ezt monduán . . .”. A Vizsolyi Biblia későbbi átdolgozásai során a második *peldabeszéd* helyébe *találás mese* került. A *találás mese* kifejezés mai jelentését tekintve a BécsiK.-ben, illetőleg az 1590-i

kiadásban talált fordítást helyesebbnek tartjuk, ha az ilyen irányú kifejezőkészlet hiányossága miatt egyhangú is. — JordK. 143: „en zaam zerenth zolok ew zayanak nylwan es nem *mefee* zerent awagy abraz zerenth lattya ew az wr ystenth: ore enim ad os loquor ei: et palam, et non per aenigmata et figuris Dominum videt“. (Az *ábráz* itt 'jelkép' jelentésű. Károlyi fordítása: „Szemtül Bembe Bólloc ő véle és niluán való látásban: Nem homályos befedec által, hanem az WRnac hafonlatóffágát lattya“ nem pontosan felel meg a latinnak.) — Komj: SzPál. 174: „Mostan (e vylagon) nyzwk tykwr r által *mesyben* (*mesekeypen*), akor penygh zynrwl zynre (archarul archara): videmus nunc per speculum in aenigmate, tunc autem facie ad faciem“ (NySz. II, 785). Ugyanez Sylvesternél: „Mert az mű látáfunk moftan vğ vagon mint egğ tükörnek általa | egğ *meiben* | akkoron kedigleñ Binrül Binre lißen“, Károlyinál: „Mert moftan látunc tükör által és homályos befed által. De amakor Bemtül Bembe“. — Biai Gáspár: Dávid királyról és Bethzabea Vriasnak feleségéről való história (1544.), 166—8. sor: „Olyanképen ott az Náthán megretenti, | Kezde néki *messzeképen* bölcsen szólan, | Az ő dolgát az *mesében* es megérteni.“ (RMKT. II, 256.) SZILÁDY szerint az eredetiben a *messzeképen* helyett kétségkívül *mesekeypen* állt. *Messzeképen* szóra egyébként nincs adatunk. — Decsi: Adag. 99: „Boëtica aenigmata: *mesek*“ (NySz. II, 785). — A BalassaK. 2. lapján a horvát virágének nótájára irt „Aenigma“ így kezdődik: „Jelentem uersben *mefsimet*: de el reitem értelmemet | Kérem édes lizeretümet: Feitse nehem ezeket“. — Mintha ennek a lassan kivesző jelentésnek nyomait látnánk még Amadénál is: „Ezeket *mesében* panaszlom röjtöben“ (Vers. 168. NySz. II, 785).

A felsorolt adatok azt bizonyítják, hogy indokolt, ha *mese* szavunkat az irodalmi élet körébe tartozó kifejezések kezdeteinek szakaszában nemcsak mai értelmében, a 'mese' műfaj jelölésére használt szóként nézzük, hanem számolunk azzal a jelentésével is, amelynél fogva a költői ábrázolásmód, a költői kifejezésmód, ha úgy tetszik: a stilisztika fogalomkörébe sorozható.

Helyes képet csak akkor kaphatunk a múlttól, ha nemcsak a jelenünkig vezethető szálakat bogozzuk, hanem igyekszünk kikutatni és megvilágítani minden vonást, amely az egyes korok sajátos jellegének kialakításához hozzájárul, így a kor kizárólagos tulajdonait is. Szem előtt kell tartanunk ezt minden nyelvtörténeti kutatásnál, de különösen akkor, ha egy korszaknak bizonyos tárgykörre vonatkozó kifejezőkészletét vizsgáljuk. Fokozottan figyelmet kell szentelnünk a kor sajátjaiként jelentkező, később nem használt szavaknak és jelentéseknek. A *mese* jelentését vizsgálva azt látjuk, hogy a fejlődés bizonyos fokán jelentéselágazódás történt. Az így keletkezett két ág későbbi fejlődésének összehasonlítása azt mutatja, hogy az, amelyik az eredeti jelentést vitte tovább, máig is él (természetesen magán viselve az idők nyomait), az elágazó jelentésben azonban kihalt a szó.

A *mese* szót valószínűleg a mai vogulok és osztjakok elődeivel való együttlétének a korából hozta magával a magyarság. Hogy kezdetben minek a megjelölésére szolgált, azt ma már nem lehetne pontosan kideríteni. Abban a korban, amikor a képzelet alkotta elbeszélések, történetek különböző fajtáinak elkülönítése nem tehető fel, a *mese* szót mindegyikre alkalmazhatták. Lehetett ezek között

rejtett értelmű is, ha más nem, valami találós meseféle. Ezért jelent­hetett a régiségben és jelenthet egyes vidékeken a nép nyelvében ma is 'találós mesé'-t a puszta *mese*.

Később, a fogalmak lassú tisztázódása, elkülönülése idejében szükség lett a jelképes értelmű költött történetek külön elnevezésére is. E szükséglet fellépésével kapcsolatban már nem a találós mesékre kell gondolnunk, hanem a bibliai hasonlatokra, példázatokra és a középkorban kedvelt példákra, melyek közt számos jelképes értelmű akad. Sürgette a pontos elnevezést az is, hogy a magyarra fordított latin nyelvű munkákban ezeknek a fogalmaknak megvoltak a meg­felelő kifejezéseik. A kezdeti próbálkozások megfigyelése során azt látjuk, hogy a *példa* mellett — amely nem minden esetben jelöl jelképes értelmű műfajt — még a *példázat*, *példabeszéd*, *hasonlat* szónak első bibliafordításunkban való feltűnése előtt megvan ilyen értelemben a *mese* is. HORVÁTH JÁNOS a meginduló irodalmi élet nyelvi nyomai közt — mint az elsők egyikét — tartja számon a JókK. 'példázat' jelentésű *mese* szavát (A magyar irodalmi műveltség kezdetei 108). — A szónak tovább élő, eredeti jelentésével szem­ben a 'példázat'-féle jelentés nemcsak szűkebb körű, de egy másik fogalomhoz való kapcsolódásnak az alapja is megvan benne. Az adatok szerint nemcsak a jelképes értelmű költött történet nevéként szerepel a *mese*, hanem jelenti a 'jelképes értelem', 'képes kifejezés­mód' fogalmát is. Az adatok kora arra figyelmeztet, hogy a szónak ilyen alkalmazását nem is kell valami túlságosan elszigetelt, minden siker nélküli próbálkozásnak tekintenünk. A 'példázat', 'jelképes értelmű történet', illetőleg 'jelképes értelem' fogalmak kifejezésére több kihalt alakulatot is találunk, így a XVI. századból említhetjük a *közbeszéd*, *rólabeszéd*, *ábrázat*, *homályos* és *árnyekos értelem* kifejezéseket. Joggal felvehetjük ezek sorába a *mesé*-t is. — Mi lehetett az oka, hogy a szónak a 'jelképes értelem' fogalmkörében való használata megszűnt? Egyrészt az, hogy egyéb, ennél eredetibb jelenté­seiben való használata miatt nem képviselhette kellően a költött elbeszélés egyéb fajtáival szemben a 'jelképes értelmű' fogalmát. Másrészt a bibliafordítások — kezdve az elsőtől — mondták ki az ítéletet nemcsak az ilyen értelemben használt *mese*, hanem egyéb későbbi próbálkozások sorsa fölött is, mikor a *példázat*, *példabeszéd*, *hasonlat* szavak mellett döntöttek.

HEXENDORF EDIT.

Kolontár. Falu Veszprém megye devecseri járásában. A név eredetére vonatkozólag két ötletet ismerek. SCHWARTZ ELEMÉR a vas megyei Kóloom (R. Colon) helységgel kapcsolatban utal a veszprémmegyei *Kolontár*-ra is: „Kolon Nyitra és Veszprém (Kolon­­tár) megyében is van“ (NymNémHn. 63). JÁN STANISLAV egy 'crassus, atrox, inhumanus' jelentésű föltett **Kr9tar* ószláv alakból magyarazza *Kolontár*-t: „Etym.: **Kr9tar*-, ku kr9tb 'krutý“ (Slov-Juh. II, 277).

A helységre vonatkozó adatok és egyéb kapcsolatok összeállítá­­sából azonban kitűnik, hogy *Kolontár* vagy azonos *Karintia* tarto­má­ny nevével, és akkor olyan névadás, amilyen a *Velencé*-ből települt fehérmegyei *Velence*, vagy pedig a karantán-szláv népnévből alakult, és akkor olyan névadás, mint *Lengyel*, *Tót*, *Német*, *Olasz* stb. helyne­vünk. ?1019: *Korunthal* (PRT. VII, 33; a XI. században, KARÁCSONYI JÁNOS szerint a XIV. század elején hamisított oklevél) |

1345/1367: „portiones... in comitatu Wesprimiensi in *Korontal* existentes“ (i. h. II, 519) | 1360: *Korontal* (CSÁNKI III, 239) | 1364: „filius Benedicti de *Korontal*... de Comitatu Welprimiensi“ (ÓMOLV. 202) | 1429, 1466: *Koronthal* (PRT. VIII, 469, X, 669) | 1470: *Koronthar* | 1488: *Kiskoronthal*, *Naghkoronthal* (PRT. VII, 33) | 1550: *Koronthar* (Egyháztörténelmi Emlékek V, 461) | 1691: *Korontal* (PRT. VII, 497). — LIPSZKY és ma: *Kolontár*.

Karintiának és lakosainak régi magyar nevére ilyen adataink vannak: Székely István: Chron. 16, 149: *Corontalioc*, *Corontaloc* (MNY. XXXVI, 154) | 1553: *Korontál ország* | 1562: „az *Korontaly orzagj* haddal“ (MNYTK. 10. sz. 29) | SÁNDOR, Sokf. II, 32, XII, 230: „*Korontály* tartományban“; uő.: *Koront*, *Korontályos* 'Carinthus'; uő.: *Korontország*, *Korontály* 'Carinthia' | KRESZN.: *Koront* 'Carinthia' (Heltaiból); uő.: *Korontár* 'idem'; uő.: *Korontári* 'Carinthiacus' | CZF.: *Koront* 'Karintia'; uő.: *Korontár*: „*Koront* nevű tartománynak lakosa. A régiebbeknél néha: *koronthál*“; uő.: *Korontország*.

Népnévből vált személy- vagy családnév: 1409: „Blafium *Korontal*“ Ugoosa megye (ÓMOLV. 235) | 1559: „*Koronthal* Akos“ zalamegyei birtokos (PRT. VII, 33).

De nemcsak helynév és személynevek mutatnak a Karintiával, illetőleg a karantánokkal való régi magyar kapcsolatokra, hanem növénynevek is. MA., PP., KRESZN.: *korontár-répa* 'kerekded öreg répa' | LIPPAY: *korontári répa* (l. KRESZN. 328) | VESZELSZKI A. 1798.: *korontai*, *korontári répa* (l. MNYTK. IX, 29) | CZF.: *korontárrépa* 'kerekded torzsájú, nagy répa faj'. KRESZN.: *kolontár bajor* 'szőlő neme' | KASSAI: *kolontár*- vagy *korontár-szőlő* Szekszárd (MTsz.) | 1860—1873: *gyurgyóka-kolontár* Felsőnyék (GOMBOCZ: MNY. II, 150) | 1869: *kolontár* Csobánc (Mg. borászata. 1869.) | *kolontár* 'gömbölyű fehér szőlő' Balatonmellék (MTsz.) | 1949: *kolontári szőlő* Balatonkövesd; *térdes kolontár* 'vékony hëju, öregszemü, nagy ágos fejekkel' Szigliget; *kolontár* Sukoró Fehér megye (ez utóbbiak saját gyűjtéséből).

Idevonható népetimológias alakulatok a következők: ÉRDYK. 462: „zent paal apostol *korontalyok*nak“ | KazK. 194: „zenth pal iria az *korontal* tottoknak“ (MNY. XIV, 78). Itt nyilván a *Karintia*, *Koront* és a *Corinthus* városnév hasonlósága okozta a *korintusi*-ak helyett való *korontál*, sőt *korontál tót* szóhasználatot. (Vö. még DIEFENBACH, Gloss. 101: *Carinthus*, *corinth-us*, -i, -iani 'einer von kern-ten'.)

Megvilágításra szorul még a *korontál*, *korontár*, *kolontár*, *koront* stb. változatok átvételének és alakulásának kérdése. GOMBOCZ ezt írja: „*kolontár* (-répa, -szőlő) < ném. *Kärnthner*, ill. *Karnthner*“ (MNY. IV, 365). MELICH JÁNOS a *korontál* népvétet latin népnév többes számú átvételének tartja: „Székely István [Chron.] 16, 149: *Corontalioc*, *Corontaloc* 'karintiaiak' és klat. *Quarantani*, *Carantani*, *orom* MHK. index, SZENTPÉTERY, Script. I, 364“ (MNY. XXXVI, 154).

MELICH-hez hasonlóan közép-latin átvételnek tarthatjuk a magyar *korontál* stb. nép-, hely-, személy- és növényneveket. A VI. századtól szlovén néptörzset jelölő *karant*, *karint* szó korábban kelta törzs neve volt (vö. GR. HERDER VI, 1107). (NB! Esetleg összefügg a kelta *carim* 'amo', *Carantus* 'amicus' szavakkal. Vö. FÖRSTEMANN, AltdNb. 2. kiad. 358.) Ebből -ia képzővel latinositott országnév. *Karintia*. Melléknevek: -us képzővel: *carinthus*, *corinthus* (DIEF:

i. h.) || -anus képzővel: 1100—1200: *Carantanus* (FÖRSTEMANN 3. kiad. 1649. l.) | *Carentani*, *Carintani* stb. (GOMBOS, CatFont. index 38) || -inus képzővel: Anonymus: 53.: „cum exercitu *Caranthino*“ (ScriptRerHung. I, 107) | Anonymus 44.: „contra *Carinthinos*“ (i. h. 89) | Anonymus 50.: „*Carinthinorum* *Moroanensium*“ (i. h. 100).¹ Az -anus képzős alakból továbbképzett országnevek: *Carentania*, *Carentaria*, *Carentanum*, *Caruntanum* stb. (GOMBOS i. h.).

Mármost a magyar ajkon alakult formák többféle helyen és többféle változatból keletkezettek. Az olv. *karantánus* (nyúlás a hangsúlyos szótagon), *kárintánus*, *káruntánus* formákból a képzőnek érzett -s elvonásával és az r hatására szóvégi $n > r$ hasonulással *káruntár*, *kárintár*, *káruntár* stb. lehetett, de más vidéken vagy más beszélnél nyelvben az n hatására $n > l$ elhasonulással *kárántál*, *kárintál*, *káruntál*, hiszen a legtöbb nyelvben, a magyarban is igen gyakori jelenség az l, r, n hangok hasonulása és elhasonulása. Az illabialis $a > o$ változás is gyakori hangtörténeti jelenség, különösen, ha a szóban magas nyelvallású magánhangzó is van, mint a *kárintál*, *káruntál* formákban. A *kolontár* változat keletkezhetett elhasonulással a *korontár* formából, de keletkezhetett hangátvetéssel is a *korontál* alakból. Más nyelvjárásokban a MELICH fölvette többesszámból ugyanígy alakulhatott a név. *Koront* forma az -us képzős olv. *kárintus*, *korintus* változatokból elvonással alakulhatott.

HORPÁCSI ILLÉS.

Két szólás a vadászéletből. Az egyik *vérszem* *kapott*. Jelentése 'bátorságra kapott, nekibátorodott, szemtelen lett'. Ez a szólás a magyarság egyik ősfoglalkozásából, a vadászattól származik, s úgy látszik, Erdély szülte, mely „nagy vad“-ban még a Felvidéknél is gazdagabb része volt Magyarországnak. Legalább erre mutat a *kap* igének 'lel, talál' jelentése, mely Csíksban és Háromszékben, de valószínűleg másutt is Erdélyben, otthonos. A *vérszem*-nek 'vércsepp' jelentését pedig már az ország más részéről is meg lehet magyarázni. A Dunántúlon is mondják: „egy szem eső sem esett“, vagy „szemerkél az eső“. Tehát: *vérszem* *kapott* a. m. 'vércseppet talált'. — Ha a meglőtt vad a lövés helyén össze nem esik, keresni kell, mert a lövés találatát a vad testmozdulattal jelezni szokta, és ha a sebzett vad nem kerül a vadász kezére, hanem „a rókák eszik meg“, az nagy bosszúság és nagyobb séggyen, mintha a vadász elhibázta volna. Az ilyen vadászról mondják: *dögöt lött*. A vadás nem mindig indul meg rögtön a lövés után, a vad is gyorsan halad, és sokszor a lövés helyétől számítva jókora területet át kell kutatni vércsepp után búsan, bosszúsan, csüggedten, már-már lemondóan. De mikor a vadász az első vércsepre ráakad, akkor felmondul, nekibátorodik, reménysege visszatér, mert a vércsepp gyakorlott vadásznak nemcsak a menekülő vad útját mutatja, hanem a találat helyét is. Minden testrésznek más és más a vérzése, pl. a tüdőlövés vércseppje habos, úgyhogy a vézésből már arra is lehet következtetni, mennyire tudott még a vad szaladni.²

¹ Az Anonymus-féle adatokra nézve vö. PAIS i. m. jegyzeteit.

² A magyarázat érdekes és tetszetős. Azonban kár, hogy a szerző nem vette figyelembe a NySz.-nak a *vér-szem*-mel kapcsolatos adatait részben a *szem* címszó *vér-szem* tétele (III, 159), részben a *vész* címszó szólásai (III, 1110—1) alatt. A szólás megfejtéséhez — úgy látszik —

A másik szólás a *Hátrább az agarakkal!* Jelentése: 'Szerényebben! Ne olyan szemérmetlenül!' Ez a szólás is a vadászatból eredt: az agarászatból. Abból az időből, amikor még sok volt a megmunkálatlan, bevetetlen terület, s az agárral együtt, lóháton lehetett kergetni a felvert nyulat, hegyen-völgyön át, míg csak az agár a nyulat utól nem erte. (A nyúlnak is volt ám esze: ha lehetett, mindig hegynek szaladt, mert neki az első lábai jóval rövidebbek a hátsóknál, s így könnyebben szaladt hegynek, mint az agár.) — Minden kutyával való hajtóvadászaton volt egy ember: uradalmi vadász, komornyik, aki a kutyákat a hajtás megindulásáig pórázon vezetgette, hajtás után összesípolta és pórásra vette. Tudni kell most már, hogy minden ilyen hajsza- vagy hajtó-vadászatnak nemcsak a lovaglásban, a leshelyen való feszült várakozásban, a vad elejtésében, az esti vadászlakomában volt a gyönyörűsége, hanem az egyes hajtások közötti pihenőben, ebédidőben szabadon meg-eredt, néha igen pajzán tréfálkozásban is, melyek a vadászpajtásoknak legbensőbb és kényesebb viselt dolgait is kitergették, olyanokat, melyeket a cselédségnek, vadászoknak, komornyiknak már nem volt szabad hallania. A cselédség ilyenkor a kutyavezető körül, az urak csoportjától kissé félrehúzódva csoportosult, de néha készakarva nem annyira távol, hogy az urak tréfáit meg ne erte, hisz ők is mulatni akartak rajtuk. Ilyenkor aztán felhangzott az uraság finom figyelmeztetése: „Te Pista (Jóska, Miska stb.), *hátrább az agarakkal!*“ Így szóról-szóra ezt ugyan nem hallottam, mert az én életemben agarászat már nem volt, de igen sokszor hallottam így: „Te Pista! *hátrább [azokkal] az ebekkel!*“ (t. i. borzebekkel vadásztunk), s azt is jól láttam, mi okozta e felszólítást: a Pista komornyik igen közel jött hozzánk s még a nyakát is előrenyújtotta, hogy jobban hallja a tréfákat.

M. HORVÁTH ENDRE.

A főzés műveletének kifejezősköréből. I. A *forráz* igének mint főzési műszónak mai jelentése 'forró vízzel leönt vagy forró vízbe tesz valami nyersanyagot tisztítás céljából'. Ilyen jelentéssel van meg a szónak az első adata: SZIKFABR.: „Suffire vas: *Meg forrazni az hordot*“.

A mai népnyelvben is megvan. Háromszék megyéből idézi a MTsz. De amint a régiségben, a népnyelvben is több vidéken *forróz* alakot találunk 'forráz' jelentéssel: *forróz* ~ *fóróz* 'forráz'; *lő-forróz* 'leforráz'; *mög-forróz* 'megforráz' (MTsz.). A Szamosháton (*forráz*) *főráz* 'forró vízzel leönt (pl. tyúkot koppasztáskor)' és (*megforráz*) *mekfőráz* 'forró vízzel megönt, forró vízzel megfonnyaszt (salátát)' (CSÜRY).

A Radv. Szak.-ben 'tisztít' jelentésben jelentkezik a *forráz*, *ki-forráz*. Pl. *forráz* osztrigát (241); *ki-forráz* csigát (241), csukát sós

lényegesen latba esik, hogy a régiségben a *kap*, *kapat* igék mellett, sőt ezeknél inkább a *vész* igével együtt szerepel a *vészsem*. Fontosnak tetszik Gyöngyösi Charicliájából: „A sebes legénynek sebére irt tégyen, hogy holdára kelvén a *vészemet végyen*“. Továbbá Faludi: NE.: „Megkönnyeszik utána tested s lelked, *vészszemet vésznek* megszorult s fojtott erek“. Egyébként vö. LEHR, *Vészszemet* néz: MNY. V, 373–5. LEHR GRIMME utal, aki J. Paulból idézi: „Zorniges *Blutauge* des Mars“, s a *Blutblick*-et így értelmezi: 'oculus sanguinem sitiens'. — P. D.

vízben (112), harcsagyomrot és májat (127), mazsolaszöllőt (204), tehénlábát (26), disznólábát (59).

De a fent idézett jelentéstől eltérő 'főz, forral' jelentéssel bíró adatot is találunk. Ilyenek: *forráz*: „[lúdfit] sós vízbe *forrázd* és abálljad ki; ha megfő . . .“ (84 Lúdfi törött lével) | „*forráz* egy fazék sós vizet“ (32 Az egész ökörnek megsütéséről). — *meg-forráz*: „osztán mikor az tehénhús levét az hagymára teszed, *megforrázad*, de az hagymát igen el ne főzzed“ (15 Hagyma lével tehénhús) | „Az édes tejet *forrázd meg* vedd ki az tüztől, hadd hűljön meg“ (20 Tej torta) | „[meggyet] az tüznél *megforrázd* tiszta vízben, hogy a nyersséget kivége, az gyomornak könnyen emésztésére legyen“ (227) | „az laskát, tiszta vízben is *megforrázzad*, az forró vízből rostás kalánnal szedd ki“ (91—2 Tyúk szeges laskával) | „az jó káposztalevet *forrázd meg* (107 Csuka olajos lével, káposztalében, héjában). — *fel-forráz*: „Mikor osztán az húsa [tehénnek] elkészül, savát megadtad és fel akarod adni, ereszd reá az egest mind levestül, *forrázd fel* és annak utána feladhatod“ (20 Tehénhús egressel) | „*forrázd fel*, de igen el ne főzd [lúdfi levét]“ (83 Lúdfi egressel) | „Mihelyt *felforráztad*, mindjárt feladjad [tésztát tyúklében]“ (87 Saskával tyúk). — *hozzá-forráz*: „Az körtvélylyel is ügyélj . . . mondolát s malosa szöllöt *forráz hozzá*“ (65 Erdei disznóhús székfüves lével). — *meg-forráztat*: „Jó kövér megsült ludad lévén, végy szép tejfelt, *forráztasd meg* (81 Sült lúdhöz való tej).

A következő adat jelentése: 'főzéssel való íz-adás': „Borban hányj fejeér cipót, *forrázd meg*“ (123 Viza viza lével).

A *forraszt* ige jelentése 'főz' (első adat 'zusammenlöten' jelentésel: 1544-ből (ÖklSz.). Ilyen jelentésben szerepelnek Radv: Szak. következő adatai: *forraszt* fűgét (197), bort trágyával (143, 197), kenyeret (197), tengeri szöllöt borban (197), tejet (236). — *ki-forraszt* tikmonyt (214). — *fel-forraszt* vadalmát (23).

A 'főz' jelentés mellett 'kiforrázással tisztít' jelentése is van a *forraszt* szónak a szakácskönyvben. Pl. „Az disznó lábát szépen vágjad fel, forrázd ki, míg *forrasztod*, tiszta levét-tegyed fel neki; hogy *kiforrasztod*, azt abálljad tiszta vízben“ (59 Disznóláb tormával). — *forrasztás*: „Annak is úgy élj az felvágásával, *forrasztásával* és leve feltételével“ (59 Disznóláb „hidegge“ fokhagymával) | „Az malosa szőlőnek mind *kiforrasztásával*, megnyársolásával“ (178 Füge-fánk).

2. A *melleszt, megmellyeszt* szók jelentése 'állat tollát, szőrét lekoppasztja, forró vízzel lepörköli'. Az ige első adata DomK. 54: „*Megmellyezte* a verebet“ (NySz). — Több adat van még a NySz.-ban: Pesti: Fab. 8^b: „Az leg kewuerbyk dysnonak el meccze a fel labat, chak hamar *meg mellyezte*“ | Helt: Mes. 101: „Ha a szegény madarakat meg foghattya, ottan *mellyeszteni* kezdi őket“ | Com:Jan. 83: „Az madarac meg *mellyezetnec*, koppasztatnac“ | Gvad:Orsz. 171: „Kukta a fáczánt *mellyeszti*“. Ezek az adatok nem világítanak rá teljesen a 'koppasztás' jelentésre.

A Radv: Szak.-ben több adat van. Pl. *mellyesztenek* malacot (69, 71, 72), fürjet (240), verebet (186), lúdfit (83, 84), ludat (9, 75, 76, 77, 79), tyúkfít (97, 98, 99), tyúkot (86, 87, 90, 94), kappant (85), halat (10). Általában ezekben az esetekben nincs közelebbi meghatározás e szó jelentésével kapcsolatban. Egy esetben azonban olyan megjegyzésre találtam, amely a többi adataira is rávilágít:

„[lúdfinak] az *mellyeszteni* való vizét feltegyed s megcsináld, hogy meg ne égessed, mert míg ennek nincsen tolla, csak pelyhes, nem kell ennek olyan sebes víz, mint az malacznak, tyiknak, lúdnak, mikor *megmellyeszted*“ (82 Lúdfi leány sárjával).

A mai népnyelvben is megtalálható e szó. A MTsz.-ban: *melleszt* 'koppaszt (szárnyas állatot)' | *megmejeszt* I. 'megkoppaszt (pl. csirkét)'. Mindez arra vall, hogy a 'állat tollát, szőrét lekoppasztja, forró vízzel lepörköli' jelentés lehetett a *melleszt*, *mellyeszt* igének mint a főzés előkészületeként használt tisztítási műszónak a jelentése.

A NySz.-ben található egy adat Misk:VKert. 239: „Az petymetnek bőrit könnyebb róla lenyúzni mint sem szőrit *lemeljeszteni*“. A MTsz.-ban *megmejed* I. 'gyapját elhullatja (a juh)' és (*melled*) *melyed*, *mejed* 'szőrét, gyapját, tollát hullatja, a szemeit hullatja (a szöllőfürjt), koppad' adatok vannak Heves megyéből. A Radv:Szak. ben pedig a következő adat található: „Túzokot, vadludat, fáczánt, fajdot, havasi pávát, rezeneket, fogoly madarat, fúrjet, fuvat, húros rigót, efféle madarakat meleg vízben ne *mellyezd*, hanem csak szárazon.“ (9) Ezek az adatok rámutatnak arra, hogy a *melleszt*, *mellyeszt* igének 'koppaszt, állat tollát, szőrét kitépi' jelentése is volt.

3. A *kever* igének általános jelentése 'folyadékot vagy ételneműt főzés közben valamilyen eszközzel összezavar'. De a Radv:Szak.-ben 'forgat' jelentésben is megvan. Vö. „Ezzel [barackkal] is úgy élnek az fű mesterek, hogy csak négygyé hasítják, megöntözik borral *lisztben keverik* s úgy rántják meg“ (252 Baracz fánk) | „az tyúkfíat, rántsd meg benne, *keverd* az radóczban“ (101 Tyúkfí rántva). A *radóc* megfelel a mai palacsintatésztának, csak fűszeres.

CAL.: „offringo — *Keuerem*, földet törem, kereztwi zantom adataban a *kever* szó mögött a 'forgat' jelentés lehet. T. i. a föld feltörésével, felszántásával a földet magát megforgatják. Megvan a mai népnyelvben is: *kever* 'az ugarföldet másodszor szántja, ugarolás után ismét szánt' a Szamosháton (CsűRY); *kever* 'másodszor szánt' Göcsej (MTsz.).

Így lehetséges, hogy a PAIS DEZSÓTÓL (MNY. XIV, 68 és XVIII, 98) tárgyalt 1138/1329: *Keuerreg*, *Keuerug*; 1211: *Queueric*; 1240: *Queurug* személynévi adatok jelentése nemcsak a mai, hanem 'forgat' is.

4. A *habar* igének általában 'kever' a jelentése. Ezzel szemben a mai szakácstudományban a *habar* a. m. 'lisztből és tejből álló folyadékot folyékony ételbe önt, annak sűrűsítésére, de öntés közben az ételt keveri'. Megvan a népnyelvben is: *habar*, *habār* I. 'habarással, tej- és lisztkeveréssel készít (ételt)' a Szamosháton (CsűRY). Ez természetesen a korábban jelentkező 'kever' értelemnek a fejleménye.

A mostani 'habarás' műveletének, illetőleg jelentésváltozásának csírája található meg a Radv:Szak. egyik adataban: „Megkészült lévén az tej, tedd az tűzhöz, az hideg tejben is annyét megtarts, hogy az lisztet abba *bele habarhasd* . . . az tejet, míg forni kezd, hogy össze ne menjen, mely mikor meg kezd forrani, vedd az elkészült árpalisztet, tölts lassú *habarítva* belé s ottan *habarjad* míg forr“ (257—8 Beteg embernek való kása). Ez azért is érdekes, mert beteg embernek készítették, vagyis könnyű ételt főztek. (Az étel leírásából ez különben is kitűnik.) A mai habarással készült étel is

sokkal emészthetőbb, mint a rántással, vagyis zsírban piritott liszt-tel készült étel.

5. A mai háziasszonyok egyes sütnivaló tésztáknál, miután meggyúrták a tésztát, egy ideig *pihenni* hagyják, s csak azután nyújtják ki. A Radv:SZAK. is hasonló műveletet ír le: „tésztát . . . jól meggyúrjad osztán . . . megkend vajjal, hogy meg ne cserpez-zék s hadd *nyugodni* az tésztát, hogy megnyugszik az tészta . . . az asztalra szakasztod, az tésztát melisztezed . . . asztalon nyújtsd, mint egy rétesnek az tésztát“ (46 Borjúhús pecsenye pástétom-ban).

Csupor. Az 1. 'kisebb tartalmú, merítő cserépedény' és 2. 'hosszú-kás a'akú tejtartó cserépbögre' (Szamosháton) jelentésű névszó első adata: 1321: „Nicolaum, filium Stephani, dicti *Chupor*“ (OklSz.). Hasonló személynévi adatok még 1382, 1392, 1467, 1503-ból (OklSz.).

További, de már közszói adatok: Helt:Krón. 180: „Feladá egy kis *czuporból* az olaios káposztát az tűznél“ (NySz.) | Born:Préd. 393: „*Czuporkaba* kenetet forralnac“ | CAL: „ollula: *Tsupor*, Faze-katska“ | SZIKSZ: FABR.: „Vreus, vas quo aqua in vrnám infunditur, vulgo dicitur: Fazekaczka, *Bögre*, *czüpor*“. Ezekben az adatokban 'fazék, vízmerítő edény' jelentése van.

Ezektől teljesen eltér a Radv:SZAK. adata. Itt mint szűrőedény szerepel: „Egy tiszta *csupornak* az fenekét lyukaszd meg vagy négy helyen . . . az radóczot meg is sózzad, annak utána tölts az *lyukas fenekü csuporból* . . . csorgasd az vajban az *csuporból*“ (179 Fíketős fánk).

HUTÁS, MAGDOLNA.

Virgács és családjá. A *virgács* szónak régi *virgás* alakváltozata az eddig ismert legrégebb adatunk 1795-ből való (MNy. XL, 231). — Íme egy jóval korábbi adat: gróf Bercsényi Mik-lós ezt írja 1704. május 26-án kelt levelében: „az *virgást* ha nem is, de ferulát jót érdemlenek“ (RákTár. II, 68). E szerint a *virgás* súlyosabb fenyíték volt, mint a *ferula* nevű 'iskolai fenyítő vessző' (1708-ból EtSz.).

A *virgát hány* kifejezésre három debreceni adatot közöltem volt 1702-ből és 1711-ből (MNy. i. h.). Ehhez CSEFKÓ GYULA egy békésmegyei adatot fűzött 1717-ből. Ugyanő a *virgát vet* kifejezésre is közölt egy debreceni adatot 1693-ból. Amint helyesen megállapítja, ezekben az idézetekben a *virga* szó jelentése 'jövendőmondásra, jóslásra használt vessző' (MNy. XLIII, 136).

Ilyen *jósló vesszők*-ről van szó az alábbi adatban is, melyet WIEDER GYULA közölt egy valószínűleg XIX. század eleji kéziratból: „*Más virgával való mesterség*. Végy 12 szál mogyoró vesszőt és tekerj gyolcsot reája és mond el imádságot: . . . Mindenható úr Isten tekints mi reánk a te irgalmas szemeiddel, és az elrejtett kincset, oly nyilván megjelensd minékünk, mely nyilván a te szent fiad a Tábor hegyen megjelenté Istenségét az mi Úrunk Jézus Krisztus által, ki te veled él és uralkodik.“ (Ethn. I, 250.)

A *virga* szónak azonban 'varázsvessző, kincskeresésre használt kétágú mogyorófavessző' jelentése is volt. Az előbb említett kéziratból való az alábbi részlet is:

„*Virgát csinálni*. Mikor virga keresni mégy, jó reggel menj ki az erdőbe, és keress mogyorófát és a mely vessző azon esztendő-

ben nőtt, két szál egy gyökérről és azokat jegyezd meg, menj vasárnap napkelet előtt oda, és legyen nálad egy új kés, . . . az új késsel . . . mesd el, . . . annak utána mind a kettőnek a végeit csináld mint a nyil[n]jak az ágát, hogy [mikor] össze teszed, össze ragadjon és kereskedjél vele. Azzal pedig ekképpen élhetsz, midőn a virgát vered (?: veted) ezen imádságot mondjad: Oh ti vesszők, vesz[er]zők, mik (?: mit) állotok, mozdulatok és áljatok meg az elrejtett kincsen . . .“ (Ethn. I, 248–9.)

„*Mikor a virgát megveted**¹: Ti vesszők kényszerítlek titeket a hatalmas istennek hatalmasságára, ki mennyet és földet teremtetted, és mind azokban levő állatokat, hogy valahol elrejtett kincs vagyon, vagy tétemény, én nékem igazán megmutassátok, hogy onnét kivehessem, és élhessek vele istennek tisztességére és több felebarátim hasznára. Amen.

Ti vesszők kényszerítlek én titeket a Jézus Krisztus nevére, kinek nevére minden térdek meghajolnak, mennyieiek, földiek és pokolbeliek, hogy ti engedelmesek legyetek, az ő szent és rettenetes nevére *meghajoljatok** és én nékem valahol itt elrejtett kincs vagy tétemény vagyon, minden fogyatkozás nélkül igazán megjelentsétek, és megmutassátok, atyának, fiunak és szent lélek istennek nevében. Amen.

Nota 1. Innen megismered, ha ott léssen valami, mert megmozdulnak a vesszők és a hova *hajolnak**, utánuk kell menni és ha el haladnád meg visszafordulnak a vesszők és a hova hajolnak ott léssen, ha pedig elhajolna mindenfélé, vagy megmozdul, ott semmi kincsen.“ (Ethn. I, 251–2.)

Ezekben az idézetekben, mint látjuk, a 'varázsvessző' jelentésű virgával való kincskeresést is *virgavetés*-nek nevezték, nemcsak a vesszőkkel való jóslást. Viszont a kincskereső varázsvesszőt *jövendő vésző*-nek, *jósoló vésző*-nek is nevezték. „Ez egy ág kettős hajtásokkal, a' melly babonás emberektől bizonyos időben, és órában némelly szavaknak mormolása alatt egy mogoró fárol lemett-zettetetik, és a' melly a' földhöz való hajlásával* minden el rejtett dolgokat, különösen az elásott kincset meg mutatja, és fel fedezi.“ (P u c z A n t a l: A babonának és az ő sokféle nemeinek rövid előadása. Esztergom, 1822. 86). A jósoló vésző „annyi száz tallérokat mutat az el rejtett kincsből, a' hányszor a' föld felé hajlik*.“ (I. h. 88, vö. még uo. 14, 82, 86–9.)

Teljesség kedvéért a *virga* szónak még egy jelentését említjük meg. Egy 1728-i komárommegyei boszorkánypör egyik vádlottjának vallomásaiban az *ördög virgája*: 'penise' olvasható (A l a p i: Búbjások és boszorkányok Komárom vármegyében. Komárom, 1914. 46).

A *virga* mellett 'kétágú kincskereső varázsvessző' értelemben a népnyelvben a *virgula* szó is előfordul. A bácsbodrogmegyei Dávod község felvidéki származású magyar lakossága használta még néhány évtizeddel ezelőtt is. „A dávodi pénzások vezetőjükkal kimennek arra a helyre, merre égni látták a kincset. Ott a mester kézbe veszi a *virgulát*, a mely négy szál vesszőből van, s mindegyik szál kétágú . . . A vesszőket összeakasztják, kettőjüket az egyik fogja hüvelykje és mutatóujja között, a másik kettőt egy másik. Azután a virgula

¹ A * előtt álló dőlt szedésű részeket én emeltem ki.

gazdája a következőt mondja: „Az Atyának, a Fiunak, a Szentlélek Istennek nevében kérünk tikteket, négy szent evangyelisták, ha e helön pénz van, mutassátok meg; ha pedig nincs, szolgáljatok az Urnak!“ Ha a varázsvesszők jobbra *hajlanak**, akkor abban az irányban van a pénz, ha balra mutatnak, akkor balfelé húzódnak; ha nem mozdulnak, akkor előfelé indulnak.“ (Bácsbodrog vm.: Mg. vm. és vár. mon. I, 345).

A latin *virgula* szónak 'varázsvessző' jelentésére vö.: „Kints-mutatató veßbő: *Virgula divina*, eine Wunschel-Ruthe.“ PPB. 1782.

A latin *virgula* szó külön átvétele lehet az a lécalakú, vízi, illetőleg szélalmi alkatrészt (szerszámot) jelentő *virgulya* (*virgulya*) szó, melyre a Tisza mellékéről és Szegedről (MTsz.), illetőleg a Kiskúnságról és Félégyházáról van egy-egy adatunk (NéprÉrt. IV, 119 és Ethn. XXII, 362).

IMPLOM JÓZSEF.

Szilok. Hosszúpályi határának déli részén, a Pocsaj—Kismarja felé vezető országúttól jobbra, mintegy két km-nyire a falu szélétől, terül el a *Szilok* határrész. *Kaszálló*-nak is nevezik, bár nagyobb része hosszú idő óta szántóföld. Földje ritka, ú. n. „*csigás*“ feketeföld: mutatja, hogy egykor vízállás volt. Kedvező időjárás esetén kitűnő búzát és tengerit terem. Szíkes foltok és kaszálók találhatók rajta. Távolság egymástól 5—6 szilfa.

A *Szilok* elnevezés is minden bizonnyal összefügg a *szil* szóval. Csak az a kérdés, hogyan.

Növény-, fanevekből alakult földrajzineveink nagyobb része képzős alakulat: 1291: *Gyog*; 1397: *Dyog* Hunyad megye (CSÁNKI V, 53) | 1456: *Fyzezh* uo. (i. m. V, 90) | 1475: *Nyres* Középszolnok megye (i. m. I, 561) | 1341: *Fyzes* Kraszna megye (i. m. I, 582) | 1481: *Nyarag* Győr megye (i. m. III, 553). — Ez utóbbi példával kapcsolatban meg kell említenem, hogy SZABÓ T. ATTILA (MNY. XXXVII, 30—1) az *Almágy*, *Bikágy*, *Szilvágy*-féle adatok egyikében-másikában nem *-gy* képzős alakulatot lát, hanem a kihalt *ágy* ~ *áj* köznevünket, mint összetétel második tagját. — Számos földrajzinevünk alakult a *szil* főnévből: 1427: *Zylazow*, *Zylaszó* Gömör megye (CSÁNKI I, 147) | 1415: *Silas*; 1430 k.: *Zylas* Torna megye (i. m. I, 240) | 1445: *Zyilaagh* Zaránd megye (i. m. I, 745). Magából Bihar megyéből is idézhetünk ilyeneket: 1374: *Zylas*; 1475: *Zyl* (JAKÓ, Bihar megye 357), vízjárásos hely, erdők közé épült; a XVII. században elnéptelenedett és helyét a Méhkerék—Nagyszalonta közötti *Szill*-tanyák jelölik (vö. CSÁNKI I, 624) | 1292: „*dumus viminarum parvarum, quod vulgariter Scyl appellatur*“ (JAKÓ i. m. 18) Bagamér határában; ugyanez a 75000-es térképen *Szilos* (i. m. 202) | 1335: „*Zylas insula*“ Szeben határában (i. m. 348) | 1338: „*Zylas nemus*“; 1322: „*Zylas insula*“ Zsáka határában (i. m. 390) | 1351: „*Zyler rivulus*“ Petlend határában (i. m. 321) | 1322: „*Kerekzyl locus*“ Csekehida (i. m. 227) | 1472: „*Zylhalmathaya terrae arabiles*“ Tépe (i. m. 367) | 1307: *Negvenzyl* Bihar megye Diószeg közelében (CSÁNKI I, 617).¹

Ami mármost a mi *Szilok* helynevünket illeti, magyarázatára két lehetőség kínálkozik.

1. A *-k* képző, és azonos a kicsinyítő *-k*-val (vö.: BUDENZ, UgAl. 248; TMNY. 542; NyH.⁷ 92; MELICH: MNY. X, 150—1; GOMBOCZ:

¹ A *szil*-t és származékait mint helyneveket l. még SZABÓ ISTVÁN, Ugocea megye és CSÁNKI, számos helyen.

MNy. III, 29; LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 369—70, 370—7; stb.). Hogy e képző eredeti funkciója valóban a kicsinyítés volt-e, az most mellékes számunkra, hiszen a képzők funkciója és jelentése függ az alapszótól is (vö. ZSIRAI: MNy. XLI, 1—11). Mint ahogy a *-d* és az *-s* kicsinyítőképző válhatott gyűjtőnév-, majd helynévképzővé, ugyanúgy lehetett volna ilyené a *-k* kicsinyítő képző is. Vagyis a mi *Szilok* helynevünk ugyanolyan jelentésű volna, mint a *Szilos* ~ *Szilas* helynevek (l. fentebb, továbbá SZABÓ T. ATTILA, Kalotaszeg helynevei I, 190, 194, 195, 196, 199, 273, 274, 295, 296, 299, 300, 308). Egyébként *szilos* a. m. 'szilfa-erdő, -berek, -liget' Máramaros megye Hosszúmező (MTsz.).

E magyarázat valószínűségét nagyban csökkenti az a körülmény, hogy ilyen *-k* képzős, fanévből alakult földrajzinevünk nem igen van. A rendelkezésemre álló forrásokban mindössze egy ilyen régi adatot találtam Biharban: 1496: „*Fyzeek* pratum“ Gálospetri, Bihar megye (JAKÓ i. m. 321). A mutatóban *fűzek* szóval utal JAKÓ a Mihályfalva határában levő, 1329-ből adatolt „*Fyuzeg* fluvius“-ra is (i. m. 302). Ez azonban valószínűleg *fűzegy*. Nem nagyon erősítené e magyarázat valószínűségét egy olyan feltevés sem, hogy a régi adatok *-g*-je — mint a már idézettekén kívül még ezekben is: 1276: *Egreh* (CSÁNKI II, 602) | 1438: *Fyzygh* i. m. II, 118) | 1173—1196: *Fyzeg* (i. m. II, 150) stb. — *g*-nek volna olvasandó, nem pedig *gy*-nek,¹ s ez a *g* a kérdéses *k* zöngésült párja volna, amint ezekben: *balog*, *yog*, *iog*, *Olugnemet*; *sömörög*, *sēmērēg*, *göröngyeg* stb. (NyH.⁷ 92). Ugyanis ilyen *g*-vel hangzó földrajzinevünk sincs ma — én legalább is nem akadtam ilyenekre —, úgyhogy a régiségben *g*-vel írt, fanevekből alakult földrajzineveket továbbra is *gy*-vel olvashatjuk. (A *-gy* képzőre vö. különben: GYÖRKE: MNy. XXXVI, 34—41; SZABÓ T. ATTILA: MNy. XXXVII, 30—1; PAIS: MNy. XXXVII, 60—1, XXXIX, 64.)

2. A *-k* többszel. Igaz, hogy a fanevek pusztá többese mint földrajzinev szintén nem túlságosan gyakori. Ide kell vennünk a már fentebb idézett *Fyzeek*-et. Ilyen: 1891: *Nyárfák*, az élő helynév-anyagban: *Nyárfák* ~ *Plopt'* (SZABÓ, Kalotaszeg helynevei I, 158) | *Topolykák* Csenyete Abauj megye (Nyr. XI, 384; vö. ehhez *Tobolyka* Parád határában MNy. XXV, 152). Azonban igen gyakori helynévtípus a fanév többsese + rag vagy névutó²: Hosszúpályi: *Nyárfáknál* | Egeres: *Az akácoknál* ~ *La akats* (SZABÓ T. ATTILA i. m. 196) | Ketesd: *Almafáknál* (i. m. 65) | Gyerővásárhely: *Almafák közt* (i. m. 161) | Gyerővásárhely: 1785: *A Fűzfáknál*, *A' Fűszfák között*, *Nyárfák alatt*, *A' Nyárfák között* (i. m. 152); még számos példa SZABÓ T. ATTILA munkájában: 152, 153, 155, 156, 157; 42, 154, 161; 106, 202 | Désakna: 1842: *Fűzfáknál* (MNy. XXVIII, 124). — Vö. még Felsőtők: 1930: *Mészecsín*: rumén *mestea-căn* 'nyírfa', *mesteceni* 'nyírfák, nyíres' (MNy. XXVIII, 177). Ugocsa-ból is idézhetünk egy *-k* többsjellel ellátott helynevet; igaz, hogy ez nem fanév többsese, de kétségtelenül bizonyítja, hogy *-k* többsjellel ellátott névszónak helynevekben lehet ugyanolyan jelentése,

¹ A *gy*-s hangérték nem kétséges az olyan esetekben, midőn *d*-s alak is található a régiségben, pl. 1235: *Narad* (CSÁNKI II, 511) ~ 1321: *Naragg* (uo.).

² Ezekre nézve azonban vö. LŐRINCZE, Földrajzineveink élete 10.

mint az *-s* képzősnek: Tekeháza 1693: *Nyilas sor*; 1795: *Nyilas-ban föld*; 1865 (PÉSTY): *Nyilak* (SZABÓ, Ugocsa 499). BENKŐ szerint (MNyTK. 74. sz. 40) a Nyárádmentén sok példa van a többes *-k* jeles nevekre, idézett példái között azonban nincs fanév többese.

Az 1784-ből idézhető kidei *Sok Szilvába* adat magyarázza a mi *Szilok* helynevének ragozását, vagy inkább mondatbeli használatát: „Megyünk a Szilogba. A Szilogba mozs búza van nekünk. Szíp napraförgőja vó^{ut} eccer Faragó^u Sándörnak a Szilogba.“

A *Szilok* elszigetelődését különben elősegítette az a körülmény, hogy a *szil* alapszó kiavult a hosszúpályi népnyelvből, s csak a *szilfa* összetétel él ma is.

A szó hangalakjára l. a számos *Szilos* adatot és a MTsz. idézett *szilos* szavát, továbbá a hosszúpályi népnyelvi *ágok*, *ágos*, *lábok*, *lábos*-féle alakokat.

Minden bizonnyal összefügg a mi *Szilok* helynevéünkkel az 1683-ból idézett bánffyhunyadi *Sziloka* (!) *szélben* (SZABÓ T. ATTILA i. m. 7). Az összefüggés mikéntjét azonban egyelőre nem látom. A (!) mutatja, hogy SZABÓ T. ATTILA is problematikusnak találta ezt az adatot.

Egészen biztosnak tartom, hogy nem függ össze a *Szilok* helynévvel a VOZÁRI GYULÁTól Kemény Zsigmond „Gyulai Pál“-jából közölt *szilok* (Nyr. XXVII, 82). Az idézetek alapján e *szilok* jelentése 'darab, szilánk' lehet. Ez pedig azonos a SZD.²-ből idézhető „*Szilag*: *szilak*, *darab*“ szóval (vö. NyŰSz.). A Kemény Zsigmond *szilok*-ja, a SZABÓ DÁVID *szilak*, *szilag*-ja a *szil* 'hasít' ige származéka (vö. SzófSz. *szilánk* al.). Ezzel a *szilok* ~ *szilak*-kal függ össze a MTsz. Páparól közölt *szilos* 'szilánkos' szava is.

PAPP LÁSZLÓ.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK.

Jobbágylevelek a XVI. századból.

„Az embert fogták volt be szántani...“

Ölved, 1573. november 13.

Mink mező eüwediék Wraffagtoknak zegin megh nyomorod (!) Jobagy: öröкке walo zolgalatünkath es Ifteni Imatffagonkat Ayanliuk te Nagnak: mint Nagyffagosf feiedelminknek Ezeknek általa eörölünk az vrraffaghtok eltenek es io Zerenchyeteknek mind ezeknek általla Illen zonk el köniörgiffönk wagyon wraffaghtoknak hogý az te nagyffaghtok parancziollia hogý myel az nagyffagof wr borat arolliúk el akoiathol agiunk Illen beü bor Jdet niolcz pinz hian 2 fltot hol az myenket az eniet örömeft el adnank [örömeft el adnank] maf fel akoiawalif egy forinton de kiriök el köniörgönk az egy iftenert wraffaghtoknak feienkint zegin el bodog hogý hagian beket wraffaghtok azal ne niomoriczatok minket zegin meg niomorodot Job agýtokat had leheffönk wraffaghtoknak hiú Job agj el Imagiünk Iftent ertetek hogý az vr iften elteffe wraffaghtokat mert ha wraffaghtok ebböl raytunk nem köniöröl hanem megif arolyttatitotok (!) welönk hat nicez mit tenönk hanem az vrraffaghtok falúiat püztan kel hadnünk el vrraffaghtoknak Job agý nem

lehetünk Mert az hatalmaf poganioknakis eiel napal kezekben wagiünk ef azoknakif eiel napal zolgalatünk ef fizetffegönk megh nem zakad kiwolna törwönök ef ky nem wolnaif megh myeltetyk welönk ef az ket fele walo dolgot mink el nem gyözök ha nem pwtan kel hadnúnk az vraffagtok falüiat. maf az penig hogý az hatalmaf beek az török azt parancziollýa mind az zegin falúnak ef fö keppen az bironak hogý ha ez fele bort alla hozattok hat ha az vtban talallýa wele hat Az mely ember az vraffagtok borawal lezen az zekernek az rújaboly niaft czjnalat es azon vt mellet niafban wonatýa az bornak az feneket ky wagattýa ef az lowaknak az Inokat le wagattýa az býronak orrat aiokafol el metety azegýn falún 100 fltot wýzen ha penegh az falúban kaphattýaif ottj] azon modon chjelekezik Ezt meghýgye te nagf:tok býzonil hogý ezt paranchýollýa de kerönk ef kóniörgiük te nagf:nak mint Nagyf: feiedelmüknek, hogý mind ez Ille Imfflegek által kóniöröllön te nagf:tok Raýtünk mert ha nagjfsagtok Raýtunk nem kóniöröl hat nagýffagtoknak nem lehetünk Job agj mert zinten Imar el fogýat koztünk ez ket fele zolgalat ef fýzetýf miath:

Azert aznak ellöt walo vrak Ideiebenif arolthiünk ez felle bort de töbet nem wotek thöle hanem chýak az myre menth ef ha megh nem akartia hýni az ky arollýtta hogj menyre ment hat ot wolt az vr embere: az hordot vtanna myrte: de moftan význek akoiattol fl l d 92: Ille imffegönket nem tekýntyk. máft aztýf akariúik te nagýffagtoknak túdaftokra adnúnk hogý megh az regý vrak erflekkek ideieben sem voth törwönök az zantaf ha nem mykor egýel laknak wala az týzarthok ketýen kýrynek thölönk zanthokat ky thörwýnönk nem wolt nem lön mýt tenök adank zantot azert ot zantottak farat voth el egý zegýn embernek lowa ef az lo helebe az embert fogttak wolt be zantani akor meg búyttottak mykor az barmoth ef egjet keröltek raýta azert nagýf: fejedelmek mynk az túdtara adank az Regý erfeknek eztergamba pal erfeknek ef azt hagýa mynekönk hogý no zeginek fo ha nem zantotatok ef törwýntek fem wolt azert ezek vtannaif foha ne zanchýatok ef törwýntek se legýen azerth moftif kóniörgönk nagýf:nak az egý iftenirt hogý moftýf tarchjatok megh benne: mint az regý vrak hogý marathaffonk megh nagýf:tok eneth¹ de Jímegh moftth abba mynket megh nem tartanak ez moftani vrak hanem törwýnönkböl ky wotek zantatnak wetetnek welönk ef azt mind zemigh welönk takarttattyakbe kit mink el nem gyözönk ha nagýftok Raýtunk nem kóniöröl.

Maf az Jímegh hogj moft Jlle törwýnt költenek rank hogý kýrinek arattokat tölönk tardof kedýre ky fo (!) törwýnönk nem volt de nem lön mit tenök ha nem fel köldötök ef ot weztetek zegýnekel az egý nyarat ky myat zegýnek magoknak walo elleft nem takarhattak azert az bolýf kóniörgönk vraffagttoknak hogý aztýf fognattok el rolonk mert az fok meltatlanffagot my el nem gyözök. etc:

3 harmad dolog Jímegh ez hogý az fem wolt törwýnönk hogý mink kazalthönk wolna hanem attünk mynden Jún² kazalo pinzt vgj mint fl l tot az wolt törwýnönk azt mynden Jún megh attük de moft az ba fem tartnak megh hanem minden nyarom ot kel az nyarat wezttenönk ky myat magúnknak nem takarhattünk azert az bolýf kóniörgönk Nagýfagtoknak az egý iftenert hogý

tarchyon megh: Nagftok: azba az kÿbe az regÿ erffekek ef feiedelmek hogÿ maradhaffiunk megh az v raffagtok földjn e zegÿni megh nyomorulth hellen hogÿ zolgalhaffonk v raffagtoknak mynt Nagÿf: feiedelminknek:

aztÿf Jolÿ tÿgiak az wÿgh belÿ wÿtezek ef nemes nepek hogÿ mink az thöröknek zÿnten thörökben lakunk es iel napal zönetlen walo zolgalattal ef kÿzetÿffel Jket nem gÿözök thörwÿnönkben azok fem tartnak ef rayttunk fem köniörölnek mert ök poganiok

Mind ezeknek altala kÿrönk es köniörgönk mind eni Jmffegönknek altala Nagÿffagttoknak mint nagÿfagof ef kegÿelmef feiedelminket az egÿ Iftennek Jowoltaiert hogÿ az vr iften hÿgye megh nagÿffagttokat ez v raffagban ez wÿlagban nagÿ fok eztendeigh köniöröllÿetek rayttunk engegetek megh az rÿgÿ törrwÿnönket kÿbe az regÿ v rak: ef feiedelmek tarthottak had Jmagiunk iftent Jrtetek mind kÿchÿnig ef nagÿgh ef emlekezönk megh az v raffagttoknak v raffagÿrolÿ hogÿ megh nekönkÿf wagÿon iften vtan feiedelmönk

Az vr iften elteffe ef megh tarchja nagÿffagttokat ez wÿlagban ez v raffagban nagÿ fok eztendeigh egÿffeggel ef Jo zerenchjevel hogÿ zolgalhaffatok az Romaj chजारert hÿuen ef wÿffelhettetek Jiten vtan nagÿ gondot ez meg nyörölt (!) zegÿn orzagra ef Job agÿttokra:

Ez lewel költ eztergom war megjeben nagÿ eÿlwedben zent andraf howanak 7 napian In Ao domini 1573

Mink nagj eÿlwedÿek Nagÿffagttoknak zegÿn meg nyomorodot Job agÿttok Siriuk ef könyörgö(!)

v raffagttoknak hogj mynket tÿf ne feledne v raffagttok:

kiket³ Jrhattonk megh meeg moft nyawalÿank ef kyket³ nem mert az iften gÿöznyÿ azt mind ello zamlalni

[Címzés:] Ez köniörgö lewel Adasfek Az fel: Romaj czÿazar hÿiu Emberinek es fö kamoraffinak minekönk Nagÿffagosf es kegÿelmef feiedelminknek tÿlaydon kezekben

[A kamara jegyzése:] 13 9 bris 1573

Pozs. Kam. Lit. ad Cam. exar. 1393.

A levélben említett Pál érsek, Tomori Pál, s így az ekébe fçgás a mohácsi vész előtti időre esik. A Dózsa-féle felkelés után jöhetett divatba a parasztnak efféle megalázó lealjásítása.

A levél kétpontos jbetÿit is ŷ-vel adtuk vissza.

¹ enyett = alatt. ² éven = évben. ³ egyeseket — másokat.

Az OklSz. földrajzinévi adataihoz.

Ismeretes, hogy a NySz.-ba nem dolgozták bele az oklevelek nyújtotta szórványanyagot, s így nagyszámú személy-, helység- és földrajzinév maradt ki belőle. Tekintettel a sok hibás közlésre, ez az eljárás némileg megokolt volt (vö. SIMONYI: Nyr. XXXIII, 327). A NySz. pótlékául megjelent OklSz. — nagyon helyesen — az egyes közzók alá a megfelelő tulajdonneveket is besorolja. Ez azonban

kényes kérdés, mert könnyen tévedhetünk, különösen, ha csak egyetlen adat van rá. Így pl. az *óriás?* címszó alatt idézett 1275/1412: *Horyashegy-ről* PAIS DEZSŐ kimutatta, hogy az a *horhó*, *horhas*, *horog* szócsaládjához tartozik (MNy. XXIII, 51). Ilyen esetek: 1302: *Rykolffy* OklSz. *fi*, *fiú* al. | 1518: *Ludweg* OklSz. *vég* al. | 1270/1280: *Olburuh* OklSz. *bürü*, *bërü* al. | 1283: *R a g a* *Izuhaya* NySz. *zuhaj* al. (vö. PAIS: MNy. XXIV, 142, XXIX, 304–5, XXXII, 143–4, XXXVII, 136).

Azért szeretném a figyelmet az OklSz.-ba foglalt földrajzi nevekkal szemben való óvatosságra felhívni, mert legutóbb a *szücs* szó *szöcs* alakváltozataként BÁRCZI GÉZA is egy ilyen tévesen oda-került adatot idézett (MNy. XLV, 74). Ez az 1327: „Vnam piscinam *Zoochfertey* vocatam“ adat a SzófSz. és PAPP LÁSZLÓ (Az *ú* és *ü* hangok a hosszúpályi népnelvben 36) szerint is a *szücs* legrégibb előfordulása.

1. Első adat 1317-ből: „*terram Zoch cum stagno Spanthoua* vocato“ (AnjOkm. I, 429). Továbbiak: 1322/1324: *Zoch* (MNy. XL, 243) | 1323: „ad locum *zochte'lek* vocatum“ (uo.) | 1327: „*possessionem Zooch* vocatam . . . piscinam *Zoochfertey*“ kétszer (AnjOkm. II, 279) | 1368: „*Zochfertey*“ (KállayLt. II, 141) és „*Zochthona*“, másként „*Zochfertey*“ (i. h. 142).

„Szabolcs vármegye középkori víznevei“ című dolgozatomban (MNyTK. 53. sz. 30) még nem tudtam pontosan helyhez rögzíteni. A vele kapcsolatban szereplő *Ispántava* (1317, 1322/1324.) és *Falutava* (1322/1324.) azonban rávezet arra, hogy ez a település és a mellette levő halas a szabolcsmegyei Ibrány határában volt. Neve máig fennmaradt a Nagy- és Kissac meg a *Sacpart* határnevben. A *N a g y s a c* kb. 200 kat. hold területű, a *K i s s a c* mellette körülbelül 70 kat. hold területű homokföld. Közvetlen szomszédságukban kelet felől lápos, illetőleg ma már rétes terület fekszik, s a homokdombnak erre felé lejtő oldalát nevezik *Sacpart*-nak. A határnak ez a része — a 25.000-es térképen *K i s -* és *N a g y - s a c z*-nak írva — a falutól délre fekszik az említett két tó közelében. PESTY kézirati helynévtárában nincs feljegyezve. — A jó ibrányiak azt tartják, hogy nevét azért kapta, mert a *Sac* dombjáról mérték: *saccolták* a határ többi, körülötte fekvő részét. Valószínűleg a népetimológia: a *saccol*-al való összekapcsolás a ludas abban, hogy a *Szacs*-ból *Sac* alakult.¹

A földrajzinév talán személynévből származik. Egy 1256-ra keltezett hamis oklevélben szerepel *Zoch* (ÁÚO. VII, 422; vö. Krit.J. I, 340). 1267: *Zach* „comes“ (ÁÚO. III, 172) | 1288: „*vir nobilis*“ (CD. V/3, 443) | 1290: *Zoch* nevek a Ják nemzetségben (ÁÚO. IX, 537, 539). — 1297-ben egy CSÁNKI által nem ismert *Zoch* birtokot említenek Valkó megyében (ÁÚO. XII, 603).

2. Az OklSz.-ban *sarló* alatt ezt találjuk: „1505: *Quendam locum cuiusdam porcionis clausure piscium wlgo Saro* [a. m. sarró, sarló?] *nuncupate in fluuio Thicie*“. Sajnos, az eredetihez nem férhetünk hozzá, mert Leleszen van, s így nem tudjuk az oklevél adatait

¹ Egyébként bizonyosfajta részleges hangátvetés is közrejátszhatott a név hangalakjának a megváltozásában: a szókezdő *sz* spirans meg a végső *cs* affrikáta *s* spirans eleme helyet cserélhettek. — P. D.

helyhez kötni, mai nevekkal azonosítani. Azonban ennek ellenére valószínűnek tartom, hogy itt a Tisza mellett fekvő szabolcsmegyei Tuzsér határnevei közt előkerülő *Zsaró*-ra vonatkozó adattal van dolgunk, és nem a *sarró*¹ alakváltozat legrégebb említésével. Ez valamikor a Tisza árterében keletkezett tóféle volt, amelyen a folyó egy oldalága folyt keresztül; ma a rajta áthúzó csatorna tartja fenn emlékét és nevét (saját gyűjt.). Így érthetővé válik az egy *r*-rel való írás, amely a jelentéstani nehézség mellett szintén magyarázatra szorult.

A *Zsaró* név szláv eredetű és a *žeravŭ* 'daru' szóval függ össze (MOór: ZONF. VI, 115; KNIEZSA, Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei 13). Földrajzi névanyagunkban többfelé előkerül, így pl. Szatmár megyében Egriben, Panyolán és a vele szomszédos Kisáron (SzamSz.; KNIEZSA i. h. 14), Ugocsa megyében Fancsikán (SZABÓ, Ugocsa megye 331).

3. *Kormos* címszó alatt első adatként 1318-ból ez áll: „*Chormosnasfee*“ (AnjOkm. I, 492 után id.). Hivatkozik rá a SzófSz.² Az AnjOkm. idézett oklevéléből megállapítható, hogy a „*Chormosnasfee*“ nevű hely a sárosszegyei Kapronca határában volt (CSÁNKI I, 298 csak fiatalabb adatokat ismer). Azt hiszem, hiba *Chermosnasfee* helyett, s így rokona a galíciai *Cseremosnya* pataknak. Ez a szláv *čermŭha*, *čermŭcha* 'prunus padus, carpinus, cerasus; zelnicemeggy, kutyacseresznye' (PON. 235; BERNEKER, EtWb. I, 145) származéka. A *-fee* a. m. 'feje' utótagból következtetve völgy, illetőleg patak lehetett (vö. 1055: *aruk fee*, 1231: *Sciluasfee*, 1467: *Lygethfee* OklSz. fő al.). A harmadik szótagbeli *s* talán a másodikbeli hatására történt elírás. — Tudunk egy másik ilyen nevű patakról: a mai *Csermosnyá*-ról, amely Berzéte alatt ömlik a Sajóba (1291: *Chormasna* MonStrig. II, 279; LIPSKY; ORTVAY, Vízr. I, 187; SMILAUER, Vodopis starého Slovenska 164, 378, 613). Az 1291-ből való adat alapján arra gondolhatunk, hogy az *o*-s alak nem hiba *e* helyett, hanem hasonult forma. — Turóc megyében van *Čremošné*: Turóc-meggyes (Hnt. 1944.), amely LIPSKYNÉL *Čžremoffné* pagusként szerepel. ÚRHEGYI EMILIA a megye helységneveiről írt dolgozatában (MNyTK. 45. sz.) nem említi, tehát csak a XIV. század után kialakult település.

*

Az OklSz.-ban mindhárom tárgyalt példánál megtalálható a kérdőjel. De ez még nem elég, külön is fel kell hívnunk a figyelmet a legtöbbször jelentéstanilag sem teljesen odaillő földrajzi nevek kritikával való kezelésére. Csak akkor használhatjuk fel e neveket, ha ismerjük az oklevelek leírta vidéket, a helynevek mai alakját, esetleg származását, vagy ha teljesen világos értelmű és jelentésű a név.

MIKESY SÁNDOR.

¹ Vö. KolGl.: „secula, falx: *sarro* vel methete kes“ (NyelvTan. I, 84) is.

² *Kormus* adat van az AnjOkm. I. kötetében, de személynévi, 1311-ből való és a 222. lapon.

Szótörténeti adalékok.

Anyó 'anyácska' B. [= SzófSz.]: 1807. — 1778: „a' vén *Anyóm*“ Gellert S. I. [= Sándor István]: G. nevezetű Svédi Grófnénak rendes történeti 338 | 1790: „Édes *Anyó*“ Andrád: Elmés... Anekdoták II, 229.

apó 'apácska' B.: 1807. — 1790: Andrád i. m. II, 134, 302.

bácsika EtSz.: 1893. — 1792: *Bátsikám!* A magyar játék-szín I, 101 | vö. még 1838: Tzs. | 1862: CzF.

balustya 'ostoba' EtSz.: 1838. — 1757: „A' Lakói... igen oftobák, *baluftyák*“ Vetsei: Magyar Geografiaja 392 | 1807: MÁRTON | 1825: Erdélyi: Gúnyortzák 63.

bámász 'bámész' EtSz.: 1808. — 1770: „a-*bámász* fzémeit... vakíts'd-még“ Kalmár: Prodromvs 268 | *bámész* EtSz.: 1807. — 1803: *bámész* Nagy Tóth: Montagne 324.

bandsalít B.: 1877. — 1838: Tzs. | 1862: CzF.

banka 'mumus' EtSz.: XIX. sz. m. f.; *bankus* 'ua.' EtSz.: 1845. — 1790: *banka, bankus* 'ua.' (székely szók) Andrád i. m. II, 293.

banyakemence B.: 1838. — Vö. *banya* 'ua.' 1791/1798: „És fzolgálójának pilzka fát ígére, Ha nem lefzíz a' *banya* befűtve kedvére“ Mátyási: Verseinek folyt. 216.

banyó 'vénaasszony' EtSz.: XX. sz. — 1790: „vén *banyó*“ Andrád i. m. II, 225. — Vö. 1790: *banyóka* 'ua.' i. h. 381.

batár B.: 1835. — 1819: *batár* Nagy Pál: Vitézvári Báró Simonyi József 108 | *batárd* i. h. 121.

bérma-összetételekben EtSz.: XIX. sz. m. f. — 1822: *Bérmalevél* Peretsenyi Nagy László: Mester szavak 18.

bicsakol EtSz.: 1833. — 1792: „*Meg-bitsakolta* magát“ A'm. játék-szín 247 | 1807: MÁRTON 203.

bognár B.: 1808. — 1770: „*bognár*, a germanico *wagner*“ Kalmár i. m. 20, 40 | 1795: Debr. Gramm. 341, idézi EtSz. is.

bricska B.: XX. sz. — 1862: Üstökös XI, 189 | Nyr. III, 189.

dédelget NyÚSz.: 1890. Alakváltozatok: *dídelget* EtSz.: 1833.; N. *gédelget* B.: 1804. SzófSz.: „tálán összefügg a népný. *gedél* 'csalogat, becéz' [1784: SzD.] igével“. — XVIII. sz. el.: *gedélés* 'allectio, delectatio' NySz. — Vö. *gede* 'kedveskedő, hízelgő': 1772: „tsak azért egyedül hivatta a' Hertzeget magához, hogy ötet *gede*, és tündéres ékefségének kedveltetésével l'zerelmes érzékenységre inditaná“ Méészáros: Kartigám 49. Ehhez vö. *gyegyület* 'szerelmes-kedés, szerelmes csókolódzás' Tsz., innen MTsz.

délelött B.: 1831. — 1560: „Az k. levelet vem ma tiz oran *del elet*“ NySz. | 1772: „ki-kérte, hogy holnap mindjárt *dél előtt*... utánna kérdezkedni bátorkodhaffon“ Méészáros i. m. 21 | fn. 1807: MÁRTON.

fabrika 'gyár' B.: 1788. — 1757: *fábrica* Vetsei i. m. 90.

fabrikál B.: 1835. — 1741: „Azóta Sessiót sem tartottak, hanem az Insurrectionának módgyát és rendit *fabricállyák* a Méltóságok deputationaliter“ Éble: Károlyi Ferencz gróf és kora I, 586 | 1832: *fabrikálás* Mezei Gazda II, 49.

fárit 'fáraszt' EtSz.: Széchenyiből 1830. — 1819: *elfárit* Nagy Pál i. m. 15.

fattyaz EtSz.: 1864. — 1838: „A' másodszeri kapáláskor a' főlöleg [kukorica-] szálokat ki kell tépdetni, és csak kettőt hármat

hagyni egy bokorban: a' mit *fattyazásnak* szokás hívni“ E d v i I l l é s: Kézikönyv III, 28 | 1838: *fattyazik* 'ein uneheliches Kind gebären' Tzs.

fodroz B.: XX. sz. — 1838: Tzs.

fogdmeg B.: 1864. — 1836: Rajzolatok II, 59 | 1848: FOGARASI.

fónoz 'újakkal pótolja a kivesző dohánypalántákat' egy adat MTsz., idézi EtSz. — Valószínűleg sajtóhibás alak *fódoz* helyett, vö. *fódoz* 'az elpusztult palántákat pótolja' Gyula | 1820: *kifoldoz* 'ua.' N a g y v á t h i: Magyar Házi Gazdasszony 18.

fondor 'a gesztenye zöld burka, kopácsa' EtSz.: 1831. — 1820: „[a gesztenyét] a' *fondorjában* bent hagyják és száraz helyen hordóba nyomva tartják, 's használgák“ N a g y v á t h i i. m. 30.

fóra 'újról, hogy volt!' (színházi szó) EtSz.: XIX. sz. e. f. — Alakváltozat: *fuora*: 1838: „A' pesti magyar színházban . . . ha a' kedves hely' ismétlése akartatik, akkor kiáltanak: *fuora!*“ Századunk I, 467. — Vö.: BÁRCZI: MNy. XXXV, 42; TAGLIAVINI: MNy. XXXVI, 189—91.

furi 'fura, furcsa' EtSz.: 1879. — 1822: P. N a g y L á s z l ó i. m. 21.

füles 'csacsi' B.: 1836. — 1790/1798: M á t y á s i i. m. 39 | 1825: F á y: Mesék 96.

fütty B.: 1808. — 1790: „nagy kivánfággal várt a' *füttyre*; . . . még le füttytetett néki“ A n d r á d i. m. II, 114.

gabarra 'lapos átrakodó hajó' EtSz.: 1846. — Alakváltozata: *gabarr* 'ua.': 1832: „A' Rhone *gabarron* ujabban Anconába érkezett 450 francia fegyveres“ Jelenkor I, 295. — Pótlásul az EtSz.-hoz: olasz *gabarra* 'ua.' MELZI, Nuovo dizionario italiano-francese. Milano, 1917.

gagát 'schwarzer Bernstein' EtSz.: 1807. — 1799: *gagát*, *gagátkő* R a f f: Természethistoria 660 | 1803: „*gagát*, melyet késnyelekre . . . dolgoznak fel“ F á b i á n: Természeti tudomány 204.

gajak 'Franzosenholz' EtSz.: 1807. — 1790: *Gvajak* A n d r á d i. m. II, 160.

galagyl 'karatyl' EtSz.: 1816. — 1790: A n d r á d i. m. II, 263 (székely szó).

galéta 'selyemgubó' EtSz.: egy adat 1801-ből. — Más adatok: 1820: N a g y v á t h i i. m. 203, 208, 209 | 1829: Mezei Gazdák' Barátja VI, 345 | 1848: FOGARASI. Az EtSz. szerint az olasz *galetta* szó 'selyemgubó' jelentése nem mutatható ki: Íme egy adat 1766-ból: „*Galétte* f. pl. coccons de ver à foye, des Seidenwurms Háuslein, bombycus utriculus.“ VENERONI—PLACARDI, Il Dizionario Imperiale I.

galgánt 'fűszernövény' EtSz.: egy adat Radv: Szak. 113. — Más adat: 1792: „*galgánt* vagy galanga gyökeret“ M á t y u s: Ó és Új Diaetetica V, 344 | *galgántgyökér* i. h. V, 473.

galopp EtSz.: 'vágatás' 1835., 'táncnem' XX. sz. — *galopp* 'táncnem' 1832: Hazai és Külföldi Tudósítások 41. sz. Hirdetés 7 | 1837: H r a b o w s k y: Utazási rajzok I, 136; *kalop* 'vágatás' 1819: N a g y P á l i. m. 46; *kalup* 'ua.' 1801: G é d i k e: Francia Olvasó-Könyv 235 | 1809: SIMAI, VégtSz. I. — Vö. *kaluppol* 'vágat' Gyula.

galoppiroz 'vágat' EtSz.: 1835. — Alakváltozatok: *kalapéroz* 1799: R a f f i. m. 504, 505 | 1803: N a g y T ó t t h i. m. 56 |

1816: GYARM., Voc.; *kalopiroz* 1801: Gédike i. m. 235; *galopiroz* 1801: Földi: Term. Hist. 44, 58 | 1835: KUNOSS, Gyalulat.

galoppoz 'vágat' EtSz.: XX. sz. — 1836: *galoppoz* 'galoppot táncol' Rajzolatok II, 120 | 1832: „*kigaloppoztuk* magunkat“ Jelenkor I, 34.

gusztus B.: 1835. — 1788: Horváth: Holmi 132. Régi alakváltozat: *gustus* 1790: „*gustufom* fzerént való“ Andrád i. m. II, 46 | 1792: „az én *gustufom* fzerint“ Mátyus i. m. V, 80 | 1792: A' m. játék-szín 276 | 1798: CELLARIUS 324 | 1801: Gédike i. m. 236 | 1816: GYARM., Voc.

(Folytatjuk.)

IMPLÓM JÓZSEF.

NÉPNYELV.

A veszprémmegyei Szentgál XVIII—XIX. századi nyelvéből.¹

fűtő. — 1794: „*Fűtő* pénz“.

fűző. — 1801: „13 garasos fél réf pikét és egy garasos *fűzőt*“.

gádor. — 1805: „látto a kerekeket a *Gádorba*“.

ganéj. — 1806: „Bándi Kánya Fer marha hálási *ganéjért*“.

garas. — 1807: „tiz *garassal* alább adja mint másnak“.

gát. — 1788: „a *gátot* igazgattak 15 nap számmal“.

gatyá. — 1801: „egy ujj *gatyát* akart véle kitóldatni avét *gatyából*“ | 1802: „zöld *gatyát*, mándlit és baltát akarná vissza vinni“.

gazol: gazembernek mond. — 1802: „*gazolta* hunczfutolta“.

gázoltat. — 1785: „a kukoritzás földét nagyon *meggázoltatta*“.

gereben. — 1832: „*gerebeny*“.

gereblye. — 1801: „a fejét *gerebjével* be verte és vért bocsátott rajta“.

gerenda. — 1817: „szelemen és koszoru *gerenda*“ | 1817: „öllő *gerendák*“.

gerendely. — 1788: „a' *gerendőre* vaskarikát kellett csináltatni“ | 1800: „engedelem nélkül *gerendőket* faragott“ | 1802: „kis *gerendéből* 3 for. egy öreg *gerendéből* 5 forint“ | 1806: „*gerendőre* való lántzot“ | 1806: „két vésű és *gerendő* vas“.

Gergely. — 1757: „Varga *Gergely* leányának égetbor árát“.

gida. — 1785: „bárány helyett adjon bárányt . . . a *gidáért* ismet“ | 1796: „Néki adós maradt egy meg vett *gida* árával“ | 1807: „egy kecske és két *gida*“.

golyó. — É. n.: „szét öntő *golyóbits* öntő“ | 1801: „Öt funt fain puska-por, Öt funt sörét, négy funt szatyma . . . és *golóbits*“.

gombatapló. — 1798: „Kislódi Tuzli György *gomba* *tapló* árendát (fizetett)“.*

gombázás. — 1800 k.: „Az Tilos Erdőkben valo *Gombázások* birtokos lakosoknak 4 forint büntetéssel, az Zsölléreknek . . . 25 kemény korbácsütéssel tilalmaztatik“.

gombolyag. — 1831: „két *gombolyag* *tsóppü* fonál“.

gombolyító. — 1790: „Gombojító“ | 1807: „*Gombolyitto* allya“.

gombolyító levél: gombolyító szerszám (vö. MTsz.). — 1807: „*Gombolyító levél*“.*

¹ L. MNy. XLV, 94—6, 214—7, 340—7.

- gondviseletlenség.* — 1786: „Csikáját a Lo Pásztorok *gondviseletlensége* miá megették a farkasok“.
- gonosz.* — É. n.: „ezen rendelést ha valaki megtörné . . . *gonosz* példát szollok“ | 1815: „az Ekevezérekől ők kapkodták ki *gonosz* szándékkal a baltákat“.
- göboly.* — 1791: „ha valaki s. v. sörtvéles, vagy más *göböl* marhákat szerezni akarna“.
- grádics.* — 1795: „*grádics*nak való fát veszprémbe vitt“.
- gúzs.* — 1796: „juhának fél szemét ki ütötte, azután pedig egy berekben *gussal* megkötötte szarvánál fogva“.
- gyalogol.* — 1753: „Birói vagy Egyházi engedelem nélkül reggeli és dél utáni Isteni szolgálat előtt szekereinek, lovagolnak, *gyalogolnak*“.
- gyalogszék.* — 1831: „egy *gyalog* szék“.
- gyalu.* — 1807: „répa *gyalu*“.
- gyanú.* — 1785: „nagy *gyanuság* . . . hogy a' mészáros legénye . . . által lett megsebesítettése“ | 1785: „Bartos Istvánra *gyanuság* volt egy bizonyos meg öletett süldőnek elvitele iránt“.
- gyártó.* — 1791: „fazék-*gyártók* és más efféle mivesek . . . az erdőnek színét és javát rombollották“.
- gyep.* — 1813: „Ló-hágatói csapásban lévő földem . . . szántásától (melynek *gyöpijéből* való felszántásába . . . törvénytelen cselekedetben találtatván) örökre elállók“.
- gyeplő.* — 1806: „az loggos *gyeplüre* vendég szíjjat vartam“.
- gyeplőszár.* — 1806: „egy *gyeplü* szár“.
- gyepű.* — 1786: „szenájanak *gyepűjét* kirentotta . . . volna“ | 1800: „egy rét *Gyepűben*, egy vontató Petrenczét termő“ | 1846: „Vannak réttyei, az egyik *gyepűben*, mint egy hét ember kaszás“.
- gyerkőce.* — 1791: „Budai János nevezetű *Gyerkőcze* által . . . a Némedi Puztán lévő méh-háza és . . . méhei fölpörkölttettenek“.
- gyermek.* — 1809: „te ha arra való *gyerek* volnál mast el mehetnél bor Lopnyi“ | 1809: „kezes lett a Szolgájáért Czifra *Gyere*kért“ | 1831: „mivel Férfi *Gyermek*eink Oskolájja udvara szűk“.
- gyertya.* — 1794: „a pásztoroknak és feleségeiknek fagyut *gyertyát* vagy más effélet el adni nem szabad“.
- gyertyamártó.* — 1831: „*gyertya mártó* fazék“.
- gyolcs.* — 1804: „a fija beszegett keszkenőt adott néki, a melly uj volt, és nem síkált, hanem bodor *gyólts* volt“.
- gyökeresek:* a régi lakosok. — 1806: „három . . . részre osztatnak el (a lakosok) ugy mint régi *gyökeresekre* . . .“.
- Győrbe.* — 1770: „posztó vásárlására *Győrre* menvén“.
- gyűjt.* — 1798: „megmontam nékie hogy én *gyűtöttem*“ | 1798: „mikor a' szalmát *gyűtöttük*“ (ugyanebben többször: *gyűjt*).
- gyűll.* — 1788: „vasárnapokon és Inepnapokon a Templomban *gyűllt* Helységbeli Lakosok“.
- gyümölcs.* — É. n.: „az István részén az *gyümölcs*“.
- gyűsző?* — 1805: „egy pintes fazék zsir egy *Gyűsző*“.

(Folytatjuk.)

LŐRINCZE LAJOS.

Felelős szerkesztő: Pais Dezső.

Felelős kiadó: a Tudományos Folyóiratkiadó NV. vezérigazgatója.

52.426. — (252) Egyetemi Nyomda NV., Budapest. (F.: Tirai Richárd.)

Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában.¹

6. A magyar hangtörténet forrásai: a jövevényszók.

A hangtörténeti vizsgálódáshoz adatokat szolgáltathatnak a jövevényszók, mégpedig azok is, amelyeket mi kaptunk valahonnan, s azok is, amelyeket mi adtunk egy másik nyelvnek.

Erre utal GOMBOCZ, mégpedig nemcsak Hangtörténetében (67), hanem már „A magyar magánhangzók történetéből“ című, 1912-ben megjelent dolgozatában (MNy. VIII, 97—8) is. E dolgozata bevezetőjében a jövevényszókat hangtörténetünk közvetett forrásainak mondja, szemben a nyelvemlékekkel és a ma élő nyelvjárásokkal mint közvetlen forrásokkal.

A meghonosodott idegen elemek a nyelvfejlődés folyamataiban együtt úsznak az átvevő nyelv eredeti elemeivel. A „hangtörvények“ nem állnak meg az eredeti szókészlet határán, hanem átterjednek a jövevényekre is. — Így tudjuk felderíteni, minő hangtörténeti változások fejeződtek be valamely jövevényszó vagy jövevényszócsoport átvétele előtt, vagy melyek mentek végbe az átvétel után. Természetesen ezen a téren szabatos megállapításokra csak akkor van módunk, ha tisztázni tudjuk, milyen hangalakban került át a jövevényszó a nyelvünkbe. Ha pedig arra nézve is tájékozódni tudunk, hogy mikor került át a jövevényszó, a mi hangtörténetünk kronológiájához is értékes fogózt kaphatunk.

GOMBOCZCAL együtt a következő példát mutathatjuk be. A magyarban szóbelseji vagy szóvégi finnugor $*\eta k \sim * \eta g$ -nek *g*, finnugor $*nt \sim *nd$ -nek *d* felel meg: finn *onki*: genitivus *ongen* \sim m. *ág* | finn *tunke*: praesens egyes I. személy *tungen* \sim m. *düg* || finn *lintu*: genitivus *linnun* \sim vogul *lunp* \sim m. *lúd* | finn *-kunta* \sim vogul *xönt* \sim m. *had*. Viszont régi török, úgynevezett „bolgár-török“ jövevényszavainkban az ilyen ηg és nd megmaradt: török $*t\eta g\ddot{a}r$ \sim m. *teng\ddot{e}r* | török *t\eta ng\ddot{a}l* \sim m. *teng\ddot{e}ly* || török *k\ddot{a}nd\ddot{a}r* \sim m. *kend\ddot{e}r*. Hozzájuk vehetjük a török *qant\ddot{a}r* \sim m. *kant\ddot{a}r* megfelelést is (vö. SzófSz.).

¹ L. MNy. XLVI, 8—15.

A török jövevényszók *ng*-je, *nd*-je, illetőleg *nt*-je arra vall, hogy az *ng* > *g*, *nd* > *d* változás: denasalisatio a török hatás kezdete előtt már befejeződött. Hogy mikor, az már igen nagy kérdés. — Egyébként a magam részéről ezt a denasalisatiós jelenséget éppenséggel nem tartom kivétel nélkülének. Az ilyenek, mint *tomp*: *tompör*, *domb*: *domború* a *dob* mellett,¹ *kump* ~ *homp* 'halmocska' vagy azok az esetek, amelyekre annak idején (MNy. XI, 359) a *fitos*, *fitít*: *finta*, *fintor* alakviszonnyal kapcsolatban hívtam fel a figyelmet, pl. *büg* ~ N. *bung*, *búgat* ~ N. *bungat*, *bodor* (*bodri*) ~ N. *bongyor* stb., e tekintetben mindenesetre óvatosságot tanácsolnak.

Jeleztük, hogy a magyar *p* > *f* változás idejére még nagyon tág kronológiai határok között sem következethetünk. Itt hozzátehetjük: azért sem, mivel régi, honfoglalás előtti török jövevényszavaink között nem kereshetünk *p* kezdetűt, amennyiben a honfoglalás előtti időkben átadóként számbajövő török népek nyelvében szóeleji *p* helyén *b* van. Így nem számolhatunk török eredetű szóeleji *p*-vel, amely a *p* > *f* változás során megváltozhatott vagy a változás lezárulása után változatlanul maradhatott volna.

Más nyelvnek átadott magyar szó is nyújthat magyar hangtörténeti tanulságot.

Az *ország* a HB.-ben *uruzag* olv. *uruszág*, egy 1211-i személynévben *Vrzac*, a SchlSzój.-ben *vrzag(a)* olv. *urszág(a)* és *orzag(a)* olv. *ország(a)* formában jelenik meg. Vagyis eredetiben az elején *u*-val ejtődött, azonkívül pedig három szótagú volt. — A szót a szerintem finnugor eredetű *úr*-ból a *-ság* képző *-szág* változatával alakult származéknak fejthetjük meg. — A mi *ország* szavunk a bosnyákokban meg a csa-horvátban így van meg: *rusag* 'Staat, Provinz, Region'. — A finnugor nyelvészetnek, de több más ezzel rokon vagy távolabb eső tudományágnak, pl. a néprajznak is igen sikeres és több új irányt felvető, helyes megoldásokat végrehajtó vagy előkészítő művelője: MUNKÁCSI BERNÁT „Magyar elemek a déli szláv nyelvekben“ című dolgozatában (NyK. XVII, 69) a déli-szláv *rusag*-ot a HB.-beli *uruszág*-ból magyarázza, úgy, hogy a kezdő *u* magánhangzó elisióját, elveszését teszi föl. — ASBÓTH OSZKÁR, a jeles szlavista, „Magyar *o* — szláv *o*“ című dolgozatában (NyK. XXVI, 458—9) úgy vélekedik, hogy nem volna lehetetlen magyar *urszág* alakból magyarázni a déli-szláv *rusag*-ot: *ur* > *ru* hangátvetéssel, hasonlóan, amint a német *Karl*-nak a szlávban alakult *kralj* megfelelőjét: *ar* > *ra* hangátvetéssel. Egyébként ASBÓTH arra utal, hogy MUNKÁCSI példái közt egyetlenegy sem bizonyítja, hogy *uruszag*-ból a horvátban *rusag* lehetett volna. — SZINNYEI (NyK. XXVII,

¹ Máskép: GOMBÓCZ, Sömör: MNy. XX, 61; járulékhanggal EtSz. I, 1385 és SZINNYEI, NyH. 142; — vö. PAIS, Tömlő: MNy. XXX, 41.

256—7) belenyugszik az *urszág* > *rusag* hangfejlődés ASBÓTH felvetette lehetőségébe. Azonban a HB.: *uruzag* > déli-szláv *rusag* hangfejlődést sem tartja valószínűtlennek. Mégpedig ő arra gondol, hogy a gyakori **Magyar-oruszág*, **Horvát-oruszág* összetételekből ezeknek szláv *Magyaro-ruszág*, *Horvátó-ruszág* féle tagolódása révén válhatott ki a szláv *rusag*. Különben SZINNYEI sem az *ország* előzményeinek *u*-val való írásában, sem a szláv *rusag* szó *u*-jában nem lát kényszerítő bizonyosságot arra, hogy a HB.-beli *uruzag*-ot és a SchlSzój.-beli *vrzag*-ot *uruszág*-nak, *urszág*-nak kell olvasnunk. SZINNYEI t. i. ebben a „Középkori nyelvemlékeink olvasása“ című tanulmányában még azt az álláspontját tartja, hogy az *u* (*v*, *w*) betűt a középkorban nálunk az *o* hang jelölésére is alkalmazták. — MELICH JÁNOS (NyK. XXXV, 477) a szláv *rusag*-ot úgy magyarázza, amint ASBÓTH: a magyar *ur* + mássalhangzó kapcsolatból a szerb-horvátban metathesissel lett *ru* + mássalhangzó kapcsolat. Az ilyen jelenségre másik például azt mutatja fel, hogy mai *Orsova* helynevünk Anonymusnál *ursoua*, *vrscia*, szerbül meg *Rušava*. — MELICH magyarázatát elfogadja GOMBOCZ (67), és a szerb-horvát megfelelők *u* hangjában annak a bizonyítékát látja, hogy ezeknek a nyelvemlékeknek az *o*-ja korábban *u* volt. — A magyar és szerb-horvát megfelelést „Rusag, Ršava“ címen másképp — úgy vélekedhetünk: helyesen — fejti meg KNIEZSA ISTVÁN (MNy. XXXV [1939.], 27—9). Szerinte: A szerb-horvátban a *vo* ’-ban, -ben’ vagy ’-ba, -be’ praepositio szabályosan *u*-vá fejlődött. A magyarból átvett szó, illetőleg helynév eredeti szöveleji *u*-ját az **u urusagu* ’országban’ és **u urusag* ’országba’ szerkezetekben praepositiónak fogták fel és elvonták. Ebből azonban az következik, hogy a szerb-horvát alakok magyar eredetije a három szótagú *uruszág*, nem pedig a két szótagú *urszág*. Így lett KNIEZSA szerint magyar **Ursava* > szerb *Ršava* is. — Szerintem lehetett *Urusava* a magyarban, mert a bolgárban és ruménben *Rušava* formában jelentkezik a helynév (az *Orsova* helynév szláv megfelelőire nézve vö. MELICH, *Orsova*: MNy. XXII, 3). Az idegen nyelvi megfelelőkből kikövetkeztethető magyar **Urusava* — belőle Anonymus 44.: *ursoua* olv. *Ursova* — egyébként a mellett szólna, hogy ez a helynevünk nem a török ’ember, férfi, férj, hős’ jelentésű *ür* ~ *ir* szó magyar *-sü*: *-s* kicsinyítő képzős alakjának magyarított *Ürs* személynévből ered (így: MELICH *Orsova*: MNy. XXII, 1—6 és ehhez csatlakozó cikkben GOMBOCZ, Örs és Örkény: MNy. XXII, 6—12; azután MELICH, *HonfMg.* 206—8).¹ Ellenben lehet az alapja a magyar *ür* szó

¹ Hogy az *Ürsü*: *Ürs* személy-, illetőleg helynevek *-sü*: *-s* végződése — amint GOMBOCZ és MELICH vélik — magyar kicsinyítő képző volna, nem tartom valószínűűnek. Ilyen lehetőséggel komolyabban akkor számolhatnánk, ha vagy ki tudnók mutatni mint magyar közszót a szóban forgó *ir*-t, esetleg *ir* ~ *ér* ~ *ür* változatokban, vagy legalább hivatkozni

magyar -s képzős *Urus* vagy *Uros* kicsinyítőjéből való — a XII—XIII. században gyakori használatú — személynév, szláv nomen possessi képzős formában helynévvé alakítva (vö. PAIS: ScriptRer. I, 49, 6. j.). Az Anonymus 11. fejezetében felmerülő *vrscia* névalak olvasása nemcsak *Űrsa* vagy *Űrsa* lehet (vö. MELICH: MNy. XXII, 5—6, HonfMg. 208), hanem *Ursz(i)a* vagy *Urs(i)a* is, s így az *úr* képzővégi magánhangzós *Urszi* vagy *Ursi* kicsinyítőjéhez kapcsolható hozzá mint magyar -a képzős becéző forma. — Tehát az *ország* közszóval, valamint az *Orsova* helynévvel kapcsolatban az idegen nyelvekbe átkerült magyar nyelvelemek megerősítik a magyar nyelvemlékek tanúságait, sőt részben elősegítik a magyar adatok alapján homályban maradt előzmények tisztázását.

A muraközi horvátban van *vadluvati*, *vadlovati*, a szlovénben *vadlúvati* 'vallani' ige, a tótban *vodlovat* 'ua.'. Mind a három összefügg a magyar *vall* igével (MELICH, SzJövsz. I/1, 81, I/2, 407—8; KNIEZSA: NyK. L, 194—5). Összetartozásuk felismerésével bizonyítékot nyerünk arra, — amit egyébként nem tudunk magyar nyelvi adattal igazolni —, hogy ennek a *vall* igénknek valamikor **vadl* volt a hangalakja, vagyis olyan *dl* > *ll* hasonulás történt benne, amilyen HB.: *hadlaua* a. m. *hallá*, 1177: *Edltelmes* a. m. *ellő*: alkatilag olyan, mint *szerelemes* (vö.: MELICH: Nyr. XXXII, 233—4, XXXIII, 125; PAIS: MNy. XVIII, 29). MELICH (Nyr. XXXII, 234) ZOLNAI (Nyelvemlékeink 67) után a JókK. 154 felmerülő *vadlany* adatot a *vall* igével azonosítja. Aligha helyesen! A szóban forgó hely ez: „omolnak ram *vadlany*“. Ebbe pedig inkább *vádlani* a. m. *vádolni* illik bele az összefüggésből kitetszőleg.¹ JókK. 25: „*vadolom* magamot“, 35: „magamot *meguadlandom*“ és 87: „*meg uadoltatotuala* neky“ is található (vö. BALLAGI, RMNy. 146, 151). — Azonban a *vádol* és a *vall* származására nézve ugyanazon elem is lehet. Így magyarázza ASBÓTH (Nytud. V, 277—82) mind a kettőt a szerinte korábban 'hirdet', utóbb 'vádol, elárul' jelentésű szláv *vaditi* igéből, úgy, hogy a szláv *vaditi*-nak a magyarban először **vádol* felelt meg, s ebből egyik irányban *vádol* lett,² a másik irányban pedig **vádolok* > **vádlok* > **vállok* > *vall*. Ezt a származtatást elfogadja BÁRCZI, SzófSz. *vall* 1. alatt. Még vannak tisztázatlan mozzanatok e körül az etimológia körül.

tudnánk a török alapszót mutató magyarországi *Ir* ~ *Ēr* ~ *Űr* személynevekre. De sem GOMBOCZ, sem MELICH nem adtak ilyeneket. Ezért én inkább azt gondolom, hogy az *Űrs* a maga egészében török, az *är* ~ *ir* közszóval összefüggő török alakulat. A Gombocztól felvett és magyar -k, -ka, -kün (-künd) képzős alakulatokként idevont személynévi adatok vagy nem tartoznak ide (az *Urk* és *Vrka*, *Wrka* olvasata legalább olyan joggal lehet *Urk* vagy *Urka*, mint *Űrk* vagy *Űrka*), vagy pedig az *Irkün* ~ *Űrkün* lehet török képzős forma is.

¹ Vö GyulGl.: *vadulatia*.

² Jegyezzük meg, hogy a XVI. század második felében feltűnő *vád* elvonás a *vádol*-ból.

— Ha valóban beigazolódna ez a magyarázat, akkor egy olyan esettel volna dolgunk, hogy a szlávból átkerült egy szó a magyarba, és a magyarból annak a *vadl* fejleménye vissza-került a szlávba.

A *falu* szót a köznyelv is, a nyelvjárások is a végén rövid *u*-val ejtik (vö. MTsz.). A régi nyelvi adatokból (NySz.) nem derül ki, hogy a szóban rövid *u* vagy hosszú *ú* hangzott-e. Ellenben az ó-magyar szórványadatok között merül fel néhány ilyen írású adat: XIII. század: *-foluu* olv. *-foluy*, XIV. század: *-faluu* olv. *-faluy*. Sőt egy 1214-i, többször átírt oklevélnek XIX. század eleji másolatában található *Cus foloud* is, a végén *-d* kicsinyítő képző, előtte *ou* kettőshangzó. XIII—XIV. századi két adatban ezt találjuk: *-falow*, *-falou*, megint *ou* kettőshangzóval a végükön. 1393: *Wjfolo* olv. *Ujfoló* Turóc megye (ÜRHEGYI EMILIA, Turóc megye helynevei: MNyTK. 45. sz. 24).¹

— Hogy a szó korábban csakugyan hosszú *ú*-val, még előbb *uu* vagy *ou* kettőshangzóval hangzott, azt megerősíti, hogy a magyar szó a rumén nyelvbe átment helynevekben ilyen alakokban szerepel: *-falou*, *-faleu*, *-falău* velaris *e*-vel. T. i. a rumén nyelv a beléje került *h o s s z ú* *ú*-ra végződő közszókat *eu*-val, illetőleg *eu*-val ejti: *ágyú* > *agyeu*, *bornyú* > *bornyeu*, *gyalú* > *zsileu* stb. (Vö. PAIS, A *falu* alakváltozataihoz: MNY. XXX, 304—6.) — Mindez összevág a *falu* szónak tőlem „Fal“ című cikkemben (MNY. XXVII, 245—6) adott származtatásával, mely szerint az a 'darab — darabol' jelentésű *fal* nomen-verbumhoz tartozó *-γs*, esetleg *-vs* képzős alakulat, s eredetibb 'darab, csoport' jelentéssel a *falka*, *fol* szók rokonsága. Másképen MÉSZÖLY. (A kérdés irodalma idézett cikkemben; l. még EtSz. II, 149—50 és SzófSz.)

Tehát az idegenbe került nyelvelem is felhasználható nyelvtörténeti adatul.

Ezek szerint a hangtörténet kutatójának értékes szolgálatot tehetnek mindazok a nyelvelemek, amelyek a nyelvek csereviszonyában akár a „Tartozik“, akár a „Követel“ rovatban szerepelnek.

— Hanghelyettesítés. —

Azonban meg kell jegyeznünk valamit! — Amikor átvett vagy átadott jövevényszavakból hangtörténeti következtetéseket vonunk, számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy hanghelyettesítés történt. T. i. egész természetes jelenség, hogy az átvevő nyelv az idegen nyelvelemek olyan hangjait, amelyek a saját hangrendszerében nincsenek meg, nem képezi pontosan utána, hanem a hozzájuk legközelebb eső saját hangjaival helyettesíti. (GOMBOCZ 67—8.)

¹ E szerint a MargL. 139: *falobol* nem íráshiba, aminek MÉSZÖLY (A HB. hangtört. és alakt. sajátságai 37) tartja (vö. EtSz. II, 149).

7. Analógiás indítékú hangváltozás vagy alakmódosulás.

A „hangtörvények“ következetes érvényesülését befolyásolhatják, „zavarhatják“ a nyelvfejlődést irányító más természetű erők is. Köztük főképen az analógiás hatások különféle fajtái: az érintkezésen alapuló külső és a hasonlóságon alapuló belső analógia, mégpedig a belső analógia a maga különféle hasonlósági indítékekből származó változataiban mint alaki, jelentésbeli, funkcionális és az alak meg jelentés hasonlóságától kiváltott „grammatikai“ analógia játszanak jelentős szerepet ezen a területen is.¹

Az analógia hatásának következménye az a gyakori nyelvi jelenség, amit a változások reciprocitásának, viszonyosságának vagy keresztváltozásnak nevezhetünk. — Megvilágítjuk, mit értünk ezen.

Egyik eset. — Bizonyos finnugor elemek szóeleji *v*, valamint alveolaris *s* és *š* hangjai a magyarban eltűntek, azonban nem ugrásszerűen. Visszafejlődésük egyik késői fokán *h*-féle hang lépett a helyükbe. Így alveolaris *s* szókezdetű finnugor eredetire megy vissza a 'vena, Ader' jelentésű *ér* ~ *ér* főnév, valamint az *ered*, *ereszt* igék alapszava. És az *ér* meg az *erdő* szó, amely nem más, mint az *ered* ige *-eü* > *-ő* képzős igeneve, magánhangzós kezdetű alakokon kívül még a XIII–XIV. századi — a XIV. század közepe tájáig feljövő — adatokban is többször előfordulnak az elejükön *h*-val írva is; így: *-her*, *H[h]ere(h)*, *-heri*, *-heer*, illetőleg *Herdech-* vagy *Herdeu*. A szóeleji *h* elveszése bizonyos nyelvi változások természetének megfelelően nem katasztrófaszerűen, egyik pillanatról a másikra történt, hanem úgy, hogy ugyanazon nyelvi körzetnek vagy egyéneknek a nyelvében egy ideig a *h*-s meg a *h* nélküli formák egyaránt forgalomban voltak. Az ilyen *ér*: *hér*, *erdő*: *herdő*-féle ingadozás analógiás hatóerőként működött, azzal a következménnyel, hogy kiejtésben vagy írásban oda-odakerült a *h* olyan szavak elejére is, amelyekre nézve a *h*-s szókezdetnek etimológiai, illetőleg hangtörténeti feltételei nem voltak meg. Így pl. szóeleji *h*-val írva bukkan fel két török jövevényszavunk is: az *ökör* meg az *ölyű*: *ölyv*, noha a török alakok alapján, amelyek magánhangzós kezdetűek, nem lehetne ott *h*. Az adatok 1326/1428: „stagnum *Hwkurithou* nuncupatum“, azaz *Ökörítő* | 1367: „stagnum *Hwluespataka* vocatum“, azaz *Ölyvespataka*. Az ugyancsak török eredetű *Örs* helynevek közül egyik szintén mint *Hwrs* olv. *Hürs* merül fel 1360-ban. (Vö. PAIS, Hetevény: MNY. XXIX, 40 és XXXI, 41–2.)

Másik eset. — *Novaj* nevű helyiségeink vannak Abaúj, Borsod és Kolozs megyében. A helységek neve XIII–XIV. századi adatokban *Noe*, *Noe*, *Nohe* írású formákban jelenik meg.

¹ Az analógia-fajtákra nézve vö. Gombocz, Módszertan 35–6.

Noé, illetőleg hiatus-töltő *h*-val *Nohé* olvasás mellett az ótestamentumi *Noe* személynévvel egyeztethetjük őket. Egy 1275/1307-i adat a *Novoy* formát tünteti fel, de ez lehet átírási változás is. Mind a három helységnek a neve a XIV. század harmincas éveitől kezdve ebben és a XV. században *Nouay*, *Noway* írású és *Novai* olvasású alakokban fordul elő. A *Novaj*, esetleg *Novoj* alaknak ez a fejlődése: a) a *Noé* végső *é*-je hiatus-töltő *v*-vel kapcsolódott az előző *o*-hoz, mint JókK. 140: „*Nouenak* barkayaban“; b) az *é* hosszú hang *ei* diftongussá vált; c) az *ei* illeszkedéssel *ai*-nak adott helyet. (Vö. PAIS: MNY. XII, 79–80.) Minket ezúttal főképen a b) mozzanat érdekel, vagyis a szóvégi hosszú *é*-nek a diftongizálódása. Ez t. i. egy hangfejlődési reciprocum. Egész közönséges, hogy az *ai* kettőshangzó szóvégi helyzetben *ei*-en keresztül *é*-vé lesz. Így pl. a szláv *gnoj*-ból jött szavunkat a JókK. és egy 1425-i oklevél olv. *ganaj*, a BécsiK., MünchK., AporK. *gané* vagy *gane* írású, illetőleg *gané* olvasású formában hozza elő, s az utóbbinak nyilván *ganēi* vagy a most is ejtett *ganéi* volt az előzménye. Mármost ugyanazon egyének nyelvérzékében meglevő *ganaj*: *ganēi* (*ganéi*): *gané*-féle viszonyok kiváltották a *Nové*: *Novēi*: *Novai* viszony megalakulását.

Mint egy közelesen megjelenendő dolgozatomban kifejtem, analógiás indítékok magyarázzák az *é* ~ *i* váltakozások egyik csoportját. — Részben már ismételten rámutattam (így a *hód* ~ *hold* megfeleléssel kapcsolatban MNY. XVIII, 94), részben még alkalmam lesz kimutatni, analógiás hatások játszottak közre az *ol* ~ *ó*, *öl* ~ *ő* vagy *ál* ~ *á* váltakozások keletkezésében.

Ezekben az esetekben, de egyebekben is tehát azt látjuk, hogy mivel bizonyos hangváltozások történnek, a „nyelvérzék“ ingadozása, zavara következtében az illető hangváltozások fordítottjai szintén megtörténnek, többnyire alkalmilag, de bizonyos esetekben úgy, hogy állandósulnak.

Az ilyen természetű analógiás indítékú hangváltozások jelentékeny mértékben az okai annak, hogy ha valami hangváltozás lehetséges és megtörténik, rendszerint lehetséges és valóban meg is történik az ellenkezője is. — A fenti példákkal érintett jelenségkörben — mint általában a nyelvi életnek annyi más területén is — az „egyezés — különbség“ indítékától mozgatott fejlődés elve szerint való magyarázathoz kell folyamodnunk.¹

¹ Utólag fedeztem fel, hogy ezekkel a már 1916-ban érintett és lényegileg 1933-ban és 1935-ben nyomtatva közzétett (l. idézett cikkeimet), majd bővebben kifejtve ismételten előadott észrevételeimmel valamennyire rokon területen járok, mint amelyen H. PAUL mozgott „Prinzipien der Sprachgeschichte“ című művében: 84. §. 5. kiad. 117–20: „Lautwechsel nach Analogie“ (vö. még i. m. 204–5).

— Az analógiás indítékú alakmódosulás a tulajdonnevek esetében. —

A tulajdonneveknek lényegesen más a jelentéstani szerepük, mint a nyelv közszói elemeinek, és sokban elüt a mondattani használatuk is. Ezért a tulajdonneveknél a közszók esetében jelentkező analógiás hatások kevésbé vagy egyáltalában nem érvényesülnek, illetőleg egészen más irányú analógiák támadnak velük kapcsolatban. Így mivel egyfelől a közszókkal, másfelől a tulajdonnevekkel kapcsolatban nem egyféleképpen lép fel az analógia, a közszói és tulajdonnévi nyelvelemek hangalakjának „törvényszerű” változása gyakran más-más irányba terelődik.

A mai *szánt* igének *szántá-*, a mai *asz(ik)* igének *ászá-* volt a korai ó-magyarban a formansok előtti tőalakja. Ezekből a *-γ* vagy *-v*, illetőleg teljesebb alakjában a **-γá* vagy **-vā* igenévképzővel ilyen alakulatok keletkeztek: **szántáγá-*, **ászáγá-* vagy **szántāvā-*, **ászāvā-*. Az utóbbiak a félhangzós *-ī* birtoknévképzővel ilyen formákat ölthettek: **szántáγái*, *ászáγái* vagy **szántāvái*, **ászāvái*. Az ó-magyarban szóvégen *ai > ei > ii > i > i* fejlődés ment végbe. Egyszersmind az ó-magyar nyelv a magánhangzóközi *γ* vagy *v* kivetésével egész közönségesen hangúrt, hiatust idézett elő, és ezt számtalan esetben huzamosan fenn is tartotta. Birtoknévképzős alakul így hangtörténeti szempontból egész szabályosan keletkezett és szerepelt a *szántai*, *aszai* forma a szintén szabályosan kifejlődött *szántó*, *aszó* ragtalan és képzőtlen alanyesetek mellett. Hasonlóképen a török eredetire visszamenő **Sumlay* alakból szabályosan fejlődött a *Somló* nominativus mellett mint *-i* melléknévképzős alak a *somlai*. Vagy az ugyancsak török eredetű *Keszey*-ből a *Kesző* mellett lett az *-i* képzős *keszei*. — Így értjük meg, hogy éltek, sőt most is élnek az ilyen alakpárok: *Szikszó: szikszai*, *Jászó: jászai*, *Forró: forrai*, török eredetű *Üllő: üllői*, (török eredetű?) *Brassó: brassai*, sőt szláv eredetű elemek köréből is: *Szoboszló¹: szoboszlai*, *Orló Sáros és Szepes megye: orlai*, *Ocskó² Nyitra megye: ocskai*. A felsorolt nyelvelemek esetében az alapszó helynév; az *-i* képzős melléknévi alakok legtöbbször mint családnevek vannak általánosan forgalomban, s a hovávalóságot jelentő közszói használatban visszafelé szorulnak az ilyen formákkal szemben: *szántói*, *szikszói*, *jászói*, *somlói*, *üllői*, *szoboszlói*. T. i. már elég régen megindult egy olyan fejlődés, amely a szavak puszta megragos, illetőleg képzős alakjai között érvényesülő analógiás társulások révén az alanyeset alakjához kezdte hasonítani a ragos és képzős formákat. Ilyen analógiás fejlődés következ-

¹ Szláv *Sobieslav* személynévből vagy az ősi magyar pusztá személynévvél való helynévadással vagy a szláv *-iv* képzővel (vö. MELICH: MNy. XXV, 135).

² A szláv *oko* 'szem' szó *okō > očko* kicsinyítőjéből való szláv helynévi *Očkov* alakulat, amely országvédelmi kifejezésként keletkezett.

tében váltották és váltják fel az *ó, ő* végű nyelvelemeknél az *-i* képzős alakulatokban az *a, e* végű tőalakokat az *ó, ő* végű nominativusi tőalakok, ha az *-i* képzős melléknév közszói funkcióban szerepelt vagy szerepel. Ha azonban az *-i* képzős származék családnév, vagyis tulajdonnév, megmarad mindmostanáig — legtöbbször esetben — a szabályos hangtörténeti fejlemény, amelyben az *-i* képző előtt *a* és *e* végű a tő: *Szikszai, Forrai, Jászai, Keszei, Jenei*. A tulajdonnév ilyen maradiságának az oka az ilyen esetben természetesen érvényesülő történeti hagyományon kívül a családnévnek az alapszóként szolgáló helynévtől való elszigetelődése: ezért nem lép fel analógiás indítékként a helynév nominativusi formájának a hatása. — A szabályos régi forma egyébként néhány közszóban is megélt: *mezei, erdei, kései* igenévi alapszóból, továbbá *idei* és *esztendei* (az ez mutatónévmásból való *eszten* határozószó + *idő* elemekkel alakult *esztendő* származéka).¹ Amazok valószínűleg az *-i* képzős alakulatok gyakorisága miatt maradtak meg, az *ez idei* (vö. *ez idén*) szerkezetből lett *idei* pedig az *idő* alapszótól való jelentéstani elszigetelődés miatt (az elszigetelődésre nézve vö. *idétlen*). De más *ó, ő* végű közszavakból: *bírói, szülői, temetői, költői, írói, jegyzői* stb. T. i. az *-i* képzős alakulat ezekben az esetekben későn keletkezett, akkor, amikor a nyelvérzék a *hegyi, kerti, házi, apai* mellékneveket nominativus + *-i* képzőnek elemezte. — Az *ó, ő* végű helynevekhez tartozó *-i* képzős melléknemeknek szabályszerű *a, e* végű tőalakját néhány közszói kifejezésben, mondhatnók: műkifejezésben a köznyelv is meglehetősen szilárdan őrzi, nemcsak egyik-másik nyelvjárás: *somlai bor, kállai kettős, lipitai tőrő*, de *a somlói bíró, nagykállói születésű, Liptói-havasok*. (Vö. PAIS: MNy. XXIX, 235—7.)²

— Az analógiás indítékú hangváltozások vizsgálatának helyzete a nyelvészeti tanulmányok körében. —

Felmerülhet a kérdés, hogy az analógiás indítékú hangalakváltozások a hangtörténeti vizsgálatban számba veendőek-e, vagy hogy itt számon kívül maradjanak és másutt tárgyalassanak. — A kérdésre ez lehet a feleletünk: A hangok nem mint eldarabolt elemek szerepelnek, s nem is mint ilyenek változnak, hanem mint egy szervezetnek: a szónak, mondatnak, beszédnek, egy bizonyos — valameddig — állandó formát öltött nyelvszervezetnek a tagjai. Így magától értetődik, hogy egy-egy hang igen gyakran — sőt alighanem a leggyakrabban — nem függetlenül változik, hanem a szó keretében foglalt többi hangoknak társulással (pl. hasonító, elhasonító) hatása alatt.

¹ Vö. SIMONYI, TMNy. 346.

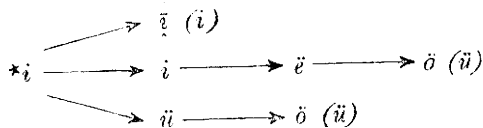
² Az *-ó, -ő* végű helynevek *-i* képzős melléknévi származékaival foglalkozott PONORI THEWREWIK EMIL: M. Tud. Akadémia Értesítője XX, 224. Az *ő* nyomán érintette őket SIMONYI, TMNy. 346 és GOMBOSZ, Alaktan 52. §.

De magától értetődik az is, hogy vannak, mégpedig nem ritkán vannak extraverbalis, szón kívüli indítékú hangváltozások, szóalak-módosulások is. — Ezért nem lehet a hangtant, hangtörténetet lezárni a szótan és mondattan, illetőleg a kettejükbe ágazó alaktan és jelentéstan felé. Legfeljebb gyakorlati okokból a hangtanban, hangtörténetben kisebb teret juttatunk az ilyen jellegű, többnyire igen bonyolult természetű jelenségek vizsgálatának s így az analógiás hatások fejtegetésének is.

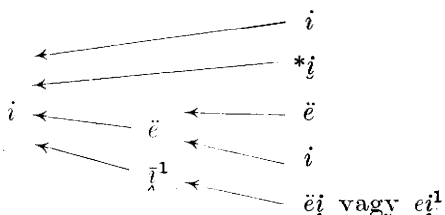
8. A nyelvvizsgálat két irányúsága: a múltból a jelen felé \leftrightarrow a jelenből a múlt felé.

A nyelvi jelenségeknek az idő egymásutánjában való, diakrónikus, történeti vizsgálata során két irányban, egymással ellentétes irányban haladhatunk. Egyik irányban kereshetjük a jelenhez a múltat, az újhoz a régít, az okozathoz az okot vagy okokat, a következményhez az előzményt vagy előzményeket. Ez az ú. n. ascendens, retrospectiv tárgyalásmód vagy irány. A másik irányban kereshetjük a múlthoz a jelent, a régihez az újat, az okhoz az okozatot vagy okozatokat, az előzményhez a következményt vagy következményeket. Ez az ú. n. descendens, prospectiv tárgyalásmód vagy irány.

Gombocz Hangtörténetében saját kijelentése szerint a magyar hangtörténet descendens vázlatát adja. Vagyis — amint jelzi — vázlatában a magyar nyelv hangfejlődési folyamatairól ilyen descendens átnézeti képeket nyújt, amilyen a szerinte „ősmagyar“ **i* hangra vonatkozólag:

Ezzel szemben szerinte a mai *i* forrásaira, előzményeire vonatkozólag a következő ascendens átnézeti kép nyerhető:

(I. h. 64—5.)

¹ Ez a kiegészítés tőlem való. — P. D.

GOMBOCZ a magyar hangtörténet tárgyalásában követendő egyik módszertani elvként vallja „A magyar magánhangzók történetéből“ című 1912. évi keletű dolgozatának bevezetésében (MNY. VIII, 97): „Valamely hangzórendszer fejlődéséről világos képet csak a descendens tárgyalásmód nyújthat. A mi esetünkben is nem a mai nyelv hangjainak »forrását« kell kutatnunk, hanem a z ősmagyarból, vagyis abból a többbé-kevésbé egységes nyelvalakból¹ kell kiindulnunk, amely a ma élő vagy nyelvemlékeinkben tükröződő nyelvjáráso^k kialakulását közvetlenül megelőzte, s a feltehető, illetőleg felteendő ősmagyar hangok fejlődését kell végigkísérnünk, lépésről lépésre haladva, nyelvemlékeinkben és nyelvjárásainkban.“

GOMBOCZnak az ősmagyar nyelvről való itt jelzett felfogása az immanens: a nyelvi jelenségek körén belül megmaradó — önelvűen, magánvalóan nyelvi, nyelvészeti, nyelvtörténeti — szempontnak jobban megfelel, mint a Hangtörténetbeli későbbi nézete, amely a nyelvi élet mozzanatait figyelmen kívül hagyja, s külsőséges körülményekre, a nyelvtől idegen formalisztikus sablonra van alapozva. — Az „ősmagyar“ nyelvnek az immanens nyelvi szemponthoz közelített felfogása mindenesetre jobb, mint az emléktelenség alapján való felvétele egy így nevezett nyelvalknak vagy nyelvi életszakasznak. Azonban az a kezelésmód, amelyet GOMBOCZ nemcsak az ősmagyar, de egyéb nyelvtörténeti szakaszokkal kapcsolatban is alkalmaz, nem egészen szerencsés, merthogy a nyelvet, — ami annak itt hangtörténeti vonatkozásait illeti, — nem kapcsolja bele még elég szervesen az emberi élet egyéb, főképen társadalmi folyamataiba.

Azután meg a descendens tárgyalási módnak GOMBOCZ javasolta kizárólagos alkalmazása körül is nehézségek merülnek fel. Akkor lehetne követni a descendens módszert, ha nyelvünk távoli múltjára, így az ősmagyarra vonatkozólag is megfelelő mennyiségű és minőségű adattal rendelkeznének. Sajnos, azokban a hajdani időkben nálunk nincs miből alászállni. És ha nyelvünk korai szakaszait tekintve valaki mégis ragaszkodik a descendentiához, a régiből való leszálláshoz, az ilyen eljárás a fakírt juttathatja eszünkbe, aki feldobja a kötelet — a kötél a descendens módszer —, a kötél megakad a semmiben, a fakír felmászik rajta és eltűnik a semmibe, — sőt egy idő múlva vissza is jön a kötélre. És mi érezzük, hogy nincs rendben a dolog. — Ha nem akarunk ilyen kötéltrükkös fakírrá válni, tanácsos a következőhöz tartani magunkat: Az „ősmagyar“ korra hangokat egyfelől a finnugor és ugor nyelvi kapcsolatok alapján csakugyan feltehetünk, — és ez descendens eljárás volna, — de másfelől az anyagnak jelen-

¹ Én emeltem ki. — P. D.

tékeny, sőt alighanem jóval jelentékenyebb részét, — mint GOMBOCZ is jelzi, — a későbbi nyelvfejlődési korokból kell merítenünk, ezek ismert jelenségeiből lehet visszakövetkeztetni, vagyis a feltevésekhez csak ascendens úton juthatunk el. Tehát a két módszert vegyíteni kell, váltakozva kell alkalmaznunk, ahogy váltakozva alkalmazzuk általában a tudományos munkaeljáráshoz az indukciót és a dedukciót.

1925-ből való Alaktanának bevezető megjegyzéseiben GOMBOCZ igen helyesen utal arra, hogy a magyar nyelv alakrendszerének fejlődésére vonatkozólag a descendens tárgyalásmódot lehetetlenné teszi az a körülmény, hogy az ó-magyar korból aránylag jelentéktelen anyag áll rendelkezésünkre. GOMBOCZ szerint az alaktan területén ez teszi ajánlatossá, hogy a mai nyelv jelenségeinek ismertetésével kezdjük, s a történeti fejlődés folyamán visszafelé haladva, keressük a vizsgált alaktani elem forrását és fejlődését.

9. A nyelvvizsgálat több vonalúsága: a nyelvtörténeti és nyelvjárástani szempontok összeegyeztetése.

— A régi magyar nyelvjárásokra vonatkozó nézetek. —

Az előző GOMBOCZ-idézet folytatása: „A fejlődés vizsgálatában a chronologiai elv mellett nem szabad megfélekednünk a földrajzi elvről sem; hisz tapasztalati tény, hogy a hangváltozásoknak nem csak időbeli, hanem térbeli határaik is vannak s így a különböző nyelvjáróterületeken egyidejűleg egymás mellett élő szóalakok igen gyakran a fejlődés egyes állomásait is jelzik.“

GOMBOCZ tehát itt eléggé pedzi, hogy a nyelvi fejlődés vizsgálatában a történeti szempont mellett a nyelvjárási szempontot is érvényesíteni kell. Sőt később is: 1924-ben a *sömör* és *szem* szók etimológiai viszonyának a megvilágításával kapcsolatban maga is érdekes és meggyőző bizonyítékait adja — egy ó-magyar nyelvjárási sajátágul — a szókezdő *sz* ~ *s* váltakozás megvoltának, s ezekkel az eltérésekkel a finnugor szókezdő palatalis *ś* kettős magyar megfelelését is magyarázhatónak nyilvánítja (MNY. XX, 62).

Hogy ó-magyar nyelvjárásokkal számolni kell, arra — mint igen sok másra — nyomatékosabban először MELICH JÁNOS gondolt. GOMBOCZOT is — mint ez utal is rá — ő készíti ez irányba. MELICH „Ómagyar nyelvjárások“ című rövid tájékoztatójában (MNY. XXI, 52—3) arra mutat rá, hogy az újabb magyar *é-ző* és *ö-ző* (*szém* és *szöm*) nyelvjárásoknak ó-magyar *i-ző* és *ü-ző* (*szim* és *szüm*) nyelvjárások voltak az ó-magyar nyelvi előzményei. MELICH hivatkozik HUNFALVY PÁLNAK „Magyarország ethnographiája“ című művében (385) közölt véleményére, mely szerint „a magyar nyelv nem épen egyetlen-egy dialectusnak az eredménye“, s részben a maga

és GOMBOCZ hangtani és a HUNFALVYtól kölcsönzött alaktani és szóföldrajzi érvek alapján azt a nézetét jelzi, hogy az ó-magyarban már voltak nyelvjárások, mégpedig valószínűleg két főnyelvjárás. — „Az *i* a magyar nyelvjárások egy részében már a honfoglalás előtt *ü*-vé vált, úgyhogy a honfoglalás táján s azután is több századon át az *i*-ző és az *ü*-ző nyelvjárások csoportja áll egymással szemben.“ Ezt írja GOMBOCZ Hangtörténetének 19. szakaszában (74).

LAZICZIUS GYULA „A magyar nyelvjárások“ című tanulmányában (MNyK. I. 11. sz. 19–20) foglalkozik a finnugor szókezdő velaris *k* ugor megfelelésének a problémájával. Arra az eredményre jut, hogy az obi-ugorágban és a magyarban egyaránt kettős megfelelést találjuk: egyrészt explosiva, másrészt spirans, a magyarban ritkábban *k̄*, gyakrabban, sőt rendszerint *χ* s ebből lett *h*. LAZICZIUS e munkájában is, „A finnugor szókezdő *k* magyar fejleményei mélyhangú szavakban“ című cikkében is (MNy. XXXIV, 32) ugor-kori, majd külön magyar szakaszbeli nyelvjárási eltérést lát a magyar *N. kúm* ~ *húny*, *N. húm*-féle és — mi tettük jegyzetben hozzá — a *komp*, *kump* ~ *homp*-féle váltakozásban.

— A múlt nyelvének nyelvjárásos volta mint magyarázati tényező. —

Tehát annak a hangoztatása, hogy a régmúlt magyar nyelvtörténeti szakaszokban voltak nyelvjárások, éppenséggel nem újdonság. Hogy beszéltek és bizonyos mértékig tudtak is korai magyar s így ó-magyar nyelvjárásokról, abban nincs hiba. Ámde az már hiba, hogy e tudatból eddig nem eléggé vontuk le a megfelelő következtetéseket. S így hiányolnunk lehet, hogy a nyelvtörténeti tárgyalás módszerébe egyáltalában nem vagy csak igen kevéssé iktatták bele a nyelvjárástani szempontot. Hiányolnunk kell, hogy nyelvünket a maga régebbi történeti szakaszaiban kelleténél egységesebbnek vették és nem fogták fel, hogy a fejlődések benne gyakran korántsem egyetlen vonalban folytak. A múlt nyelvére vonatkozólag igenis figyelembe kell vennünk, hogy a fejlődési vagy történeti különbségei mellett egyszersmind nyelvjárási különbségei is voltak, s többször ügyelni kell arra, hogy ami nyelvjárási különbség volt, azt ne minősítsük kellő alap nélkül fejlődési vagy történeti különbségnek, fokozatnak.

A javasolt felfogásmód az, amit úgyis megjelölhetünk: szinkronia a diakroniában vagy diakronia a szinkroniában. Kellőképen megválasztott és helyesen végrehajtott „összetett“ szempont nem szempont-zavarás. Sőt ilyen összetett szempontoknak az alkalmazásával a nyelvi életet jobban megközelíthetjük a maga valóságában, mint egy mesterségesen leegyszerűsített szempont felvételével. Kétségtelenül a szempontok egyszerűsítésével — amint a „zavaró“ tények mellőzésével is — meg-

nyerőbb rendet tudunk megrajzolni, csakhogy ez a rend nem a valóság képe lesz.

A nyelvjárás nemcsak egy körzet, csoport, de még az egyén nyelvében sem következetesen egységes vagy állandó. Az egyén nyelve is magában foglal „nyelvjárásokat”; az egyén gyakran valóban úgy beszél, ahogyan a nyelve jár. Az egyén nyelvébe belekerült vagy ott támadt ingadozások nyelvfejlődésbeli ingadozásokként, változatokként folytatódnak. Másrészt az egyén nyelve az, amelyben ezek az ingadozások, változatok összecsapnak és főképen a társadalmi közösség befolyására részben kiegyenlítődnek. Az egyén nyelve az, amelyen át pl. az analógia — fentebb jelzett hatásai révén — nem egy tekintetben alakítja a kisebb-nagyobb közösségek nyelvét.

Azt hiszem, nyelvjárási jelenségkörben lehet magyarázni, hogy az ó-magyar kor folyamán némely szók *a* meg *o* betűs írású formákban váltakoznak. Ugyanis nem tudok egész nyugodtan a most általában elfogadott nézethez csatlakozni, mely szerint ebben a jelváltakozásban egy olyan hangfejlődési folyamat tükröződik, hogy az illabialis *á* hang *o*-vá lett, ez meg az eredeti *o*-val együtt rendszerint labialis *a*-vá: $\dot{a} > o > a$ (vö. GOMBOCZ 81–2). Én inkább úgy vélekedem, hogy az eredetibb illabialis *á* bizonyos időtől kezdve zártabbá lett és labializálódott, de némely nyelvjárásokban kevésbé erősen *a*-vá, másokban erősebben *o*-vá. Ez magyarázza az *a* \sim *o* jelölés váltakozását. Később a XIV. század vége felétől kezdve az írásosságban az *a*-zó nyelvjárási alakok lépnek előtérbe, az *o*-zó formák pedig visszaszorulnak.

„A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék” című 1939-ben megjelent értekezésemben (MNYTK. 50. sz. 10) az oklevél olv. *Szombotu* a. m. *szombat* adatával kapcsolatban ezt írom: „A velaris magánhangzók zártsági foka a XI–XIII. században — sokszor összevissza — igen nagy ingadozásokon ment keresztül $u \sim o \sim a$ (*á*) fokokon át, és ha ebben a jelenségkörben merev szabályokat állítunk fel, ... nézetem szerint gyakran tévedhetünk, különösen, ha nem számolunk eléggé azzal, hogy az ó-magyar nyelvnek nemcsak nyelvtörténeti, hanem nyelvjárási különbségei is voltak.”

Hogy pedig az a bizonyos „ősmagyar” nyelv egységes lett volna, eleve valószínűtlennek tartottam és tartom jelenleg is. „Nyélk” törzsnevünk és ami körülötte lehetett” című 1948 márciusában tartott előadásomban meg is kíséreltem a honfoglalás előtti és körüli magyarság némely nyelvjárási eltéréseire rámutatni.

— Régi nyelvjárásaink folytonossága. —

Ebben a szakaszban még egy kérdést kell szóvá tennünk. Azt, ami a nyelvi változások önmagukba való visszafordulásá-

nak vagy a létrejött nyelvjárási eltérések folytonosságának lehetőségét illeti.

Példákkal világítjuk meg, mit értünk ezen.

GOMBOCZ (70—1) az *u* hangok szakaszában azt írja, hogy „a XVI. század óta az *o* sok esetben ismét zártabbá vált: 1209, 1211: *Vnufo/ca*, 1217: *vnucha* (Oklsz.) olv. *unukä* > 1446: *Onoka* (Oklsz.), *onoka* (NySz., MTsz.) > *unoka* < szláv...“ GOMBOCZ Hangtörténetében van egy külön ilyen szakasz: „A XV—XVI. század óta bekövetkezett zártabbá válás“ (82—3). — Nem állítom, hogy egy ilyen újabb zártabbá válásos folyamat nem volt lehetséges, azonban mégis inkább azt gondolom, hogy az esetek többségében nem egy nyíltabbá válás > zártabbá válás menettel van dolgunk, hanem azzal, hogy a nyelvjárások egyik részében megmaradt pl. az *unoka* kezdő *u*-val, a másik részben *u* > *o* változás történt, azonban a kifejlődő köznyelvben az eredetibb hangalakúnak maradt *unoka* jutott uralomra. — Megjegyezhetjük itt, — amit különben a nyelvtörténeti vizsgálatban mindig szem előtt kell tartanunk, — hogy a pusztá időrend, főképen egy — a rendelkezésre álló, sőt némelykor tetszőlegesen kiszemelgetett adatokból megszerkesztett — ál-időrend nem lehet magyarázati alap.

A szláv *močar* magyar megfelelőjét XIII—XIV. századi okleveleink így írják: *m[M]ochar*, *Mocharus*, 1336, 1341, 1360, 1367, 1476: *M[m]achar* alakban kerül elő a szó, vagyis első szótagbeli, nyílt szótagbeli *o* > *a* változás történt benne. Azonban később és ma *mocsár* hangalakban szerepel a szó. Bizonyára a második szótagban ejtett *á* hasonlatnító hatása az ok: ezért vagy nem is változott *a*-ra az első szótag *o*-ja a nyelvjárások többségében, úgyhogy ezekben *o* ~ *o* folytonosság van, vagy ha megváltozott némely nyelvjárásban, a következő *á* miatt újra *o* lett az *a*-ból bennük is.

Azt, hogy a kettőshangzók az egész magyar nyelvközöségnek, a nyelvközösség minden nyelvjárásának az ejtéséből a XIV. század végéig teljesen kivesztek volna, valószínűtlennek tarthatjuk. A nyelvjárások egy részében, sőt — azt hihetjük — jelentékeny részében tovább éltek azok. A hangjelölésben, a helyesírásban történhetett valami „reform“, amely a kettőshangzók jelölését az időtől kezdve mellőzte, illetőleg egyik elemüknek a jelével tüntette fel őket.

MELICH (MNy. XIII, 113) szerint a magyar *ly* hang nem finnugor örökség, hanem magában a magyarban kivétel nélkül *l*-ből fejlődött. Ilyen nézetét jelzi GOMBOCZ is Hangtörténete 67. „Palatalisatio“ című szakaszában (96) ezzel a képlettel: „*l* > *ly* (*j*, *l*)“. LAZICZIUS pedig „A magyar nyelvjárások“ című tanulmányban (31—3) nagyjában egyidejűleg megindult közép-magyar *ly* > *j* és *ly* > *l* változásra gondol. — Ez azt jelentené, hogy az eredeti *l* hang az egész magyar nyelv-

közösségben palatalizálódott, s az ily módon keletkezett *ly* a nyelvjárások egy részében utóbb megint depalatalizálódott.¹ Egy ilyen fejlődés—visszafejlődés természetesen elvileg nem lehetetlen. Ámde az adatok alapján én nem látok különösebb okot arra, hogy az *l*-et felváltó *ly*-ből kellene eredeztetni minden *ly*-lyel váltakozó újabb nyelvjárási *l*-et. T. i. az legalább annyira lehetséges, hogy a nyelvközösség vagy nyelvterület egyes — valószínűleg nyugati — részein bizonyos szók *l*-je vagy egyáltalában nem palatalizálódott, hanem mindmostanáig megőrződött, — vagy csak kevesebb esetben változott meg *ly*-re. Természetesen ingadozás volt az *l*-ező változatok használatában. Pl. egy nyugati embernek, Giczi Farkasnak 1559-i levelében (LevT. I, 354) *illyen* és *illen* tűnik fel, azonkívül *wyselye*, ami a felszólító *j* miatt érthető.²

10. A fejezet célja. A címbeli „irányelvek“ kifejezés értelmezése.

Az előbbieken a hangtörténet tanulmányozásának a körébe vágó általános tudnivalókat vagy szempontokat ismertettük. Lehetett volna a „Módszertani bevezetés“ vagy „Módszertani tájékoztatás“ címet is odatenni egy ilyen fejezet fölé. Azonban a „módszertan“ műszótól kissé idegenkedem. A kifejezésben levő „t a n“ elemhez ugyanis az én érzésem, de — azt hiszem — az általános felfogás szerint is a 'szabály, megkötöttség' fogalma tapad. Márpedig a tudományos vizsgálatban a munkát eleve szabályozni, előre elkészített merev sablonokba beleszorítani, a munka sikerét, eredményeinek a realitását veszélyezteti. A „m ó d s z e r“-t, az eljárást az anyaghoz és a célhoz kell hozzá alkalmazni. Az anyaghoz, mert hiszen előre nem sejthetjük, hogy az anyag milyen kérdéseket, milyen lehetőségeket hordoz magában. Azután meg a célhoz, a feldolgozott céljához, amely nem okvetlenül valamely kívülről szakadt adottság, hanem — és ez az eset a jobb! — a szerző egyéni leleménye, s ezt a leleményt szigorúan előírt eljárási szabályok károsan korlátozhatják, megbéníthatják.

Ezért választottam az „irányelvek“ szóval való megjelölést. Ebben sem az „irány“, sem az „elvek“ korántsem a megszabottságot akarják kifejezni, inkább arra utalnak, hogy én magam — természetesen sokban mások nyomán — hogyan láttam és hogyan látom ez idő szerint is a hangtörténet tanulmányozásának útját-módját, és milyen szem-

¹ BALASSA, TMNy. 123 a szóbelseji és szóvégi — szerinte — ritka *ly* hangot ugor *l*-ből vagy *lg* (*gl*)-ből, előbbi magyar *lj* (*jl*)-ből vezeti le.

² Hogy a régi nyelvjárási sajátosságoknak a folytonosságával és az új fejleményeknek a korábbi sajátosságokkal szemben való vissza-visszaszorulásával igen gyakran számolnunk lehet, sőt kell, egyetemi előadásaimban — az itt jelzett, valamint más mozzanatokkal kapcsolatban ismételtlen nyomatékosan hangoztattam.

pontok' figyelembe vételét ajánlom másoknak, — Az nem lényeges, hogy ezeket az „irányelvek“-et vagy én, vagy mások — későbbi tanulságok alapján vagy későbbi szempontoknak vagy követelményeknek megfelelően — módosítják. Az okszerű változtatás ugyanis feltétele az élet, a tudomány haladásának. És hogy a tudomány haladjon, mégpedig az élettel való kapcsolatban, sőt amennyire csak lehet, az élet előtt haladjon, — ez a lényeges!

PAIS DEZSŐ.

Szláv jövevényszavaink a gazdasági élet köréből.

Parlag — ugar.

A két rokonértelmű szó közül az *ugar* a háromnyomású gazdálkodásban a 'harmadévenként pihentetett szántóföld'-et, a *parlag* pedig a 'több éven keresztül nem művelt, elhanyagolt, műveletlen föld'-et jelenti. Valamennyi szótárunk a két szót ilyen jelentésben ismeri. És mégis a magyar nyelv olyan kitűnő ismerői, mint Arany János és Ady Endre, a magyar elmaradottság, műveletlenség szimbolusául mégsem a *parlag*, hanem az *ugar* szót használják. Arany János ugyanis „Széchenyi emlékezete“ című költeményében ezt írja:

Megrontva bűnöd és a régi átok
 Beteg valál s nem érzéd oh magyar
 Nép, a hazában nem volt már hazátok:
 Sírt még hogy adna, állt az ő s *ugar*.

De még nevezetesebb, már szinte szállóigévé vált Ady Endrének híres „A magyar Ugaron“ című versében a *magyar ugar* kifejezés:

Elvadult tájon gázolok,
 Ős, buja földön dudva, muhar,
 Ezt a vad mezőt ismerem,
 Ez a magyar *ugar*.

Mindkét esetben, de főleg Ady versében világosan látni, hogy az *ugar* tulajdonképen azt akarja mondani, amit különben a *parlag* szó fejez ki: 'termékeny, de elhanyagolt, műveletlen pusztaságot'.

TOLNAI VILMOS úgy akarja áthidalni a köznyelv és költőink szóhasználatában mutatkozó különbséget, hogy felteszi, mintha Arany a *parlag*-ot az *ugar*-ral csak a rim kedvéért cserélte volna fel (*magyar ~ ugar*), Ady pedig egyszerűen Aranytól

vette volna át (MNY. XXII, 50). BALOGH JÓZSEF viszont inkább azt hiszi, hogy az Arany-féle „ős *ugar*“ nem más, mint költőibb kifejezése a földnek (MNY. XXII, 125).

Egyik vélemény sem helytálló. Teljesen elfogadhatatlan TOLNAI nézete, hogy Arany a rím kedvéért használt volna egy, jelentésénél fogva ugyan rokon, de mégis lényegesen mást jelentő szót. De BALOGH ötletének sincs sok valószínűsége, mert az egész költemény értelme határozottan a 'műveletlen föld' jelentés mellett vall. Az sem éppen magától értetődő dolog, hogy a falun született és nevelkedett Ady egy, a földművelés köréből vett képért Aranyhoz fordult volna, és egy szót csak azért használt volna a saját tudása ellenére más értelemben, mert azt Aranynál így találta. Ennek magyarázata véleményem szerint csak az lehet, hogy az *ugar* és a *parlag* szavakat Arany is, Ady is nem az általánosnak mondható fenti jelentésekben, hanem éppen megfordítva ismerte. Erre ugyanis nemcsak azért van lehetőség, mert ilyen ellenkező jelentésre több magyar vidékről van adatunk (DEME LÁSZLÓ szíves közlése szerint), hanem azért is, mert e szavak szláv etimológiája szintén erre mutat.

A szláv nyelvekben a meg nem művelt föld jelölésére három szó is van: *lědo*, *perlogъ*, *ugorъ*. — Az elsőnek a jelentése 'műveletlen föld' (szemben a 'művelt föld' jelentésű *polje* szóval¹), amelynek több szláv nyelvben a mi *parlag* szavunkkal azonos jelentése van (pl. orosz *ljadá*, fehérorosz *ljado*, szerbhorvát *ledina*, cseh *lado*; vö. BERN., EtWb. I, 705). — Ezzel szemben a háromnyomásos gazdálkodás során egy-egy évig pihentetett földet a *per* 'át' praepositio és a 'tétel, tevé' jelentésű *logъ* főnév összetételéből keletkezett *perlogъ*-nak nevezték (vö. BERN., EtWb. I, 727). Ez az eredeti jelentés van meg még a következő nyelvekben: orosz *perelóg* 'a háromnyomásos gazdálkodásnál egy-egy évig pihentetett szántóföld' (DALJ⁴); bolgár *prèlog* (mai helyesírással *prelog*) 'ua.' (GEROV); cseh *přiloh* (KOTT), nyugati szlovák *préloh* 'Brachfeld, ugar' (BERNOLÁK). Ha a szlovák *prieloh* 'parlag, ugar' értelmezése HVOZDZIK szlovák-magyar szótárában helyes, akkor úgy látszik, a közép-szlovákban is van helyenként 'ugar' jelentése.

Ezt a 'műveletlen', illetőleg 'időnként pihentetett föld' jelentésű **lědo* — **perlog* kettősséget azonban a harmadik, hasonló jelentésű *ugorъ*, illetőleg *ugarъ* szó meglehetősen megzavarta. Ennek eredeti jelentése az égetéssel függött össze (a *gorěti* 'égni' származéka; vö. BERN., EtWb. I, 334) és lehet, hogy eredetileg azt a földet jelentette, amit szántóföld céljára a fák kivágásával és elégetésével szereztek. Az elégett fa, fű hamuja trágyául szolgált. A földeket sokszor még akkor is

¹ Ennek a származéka a magyar *lenygel* szó orosz megfelelője (vö. KNEZSA: MNY. XLIII, 241).

így trágyázták, ha nem volt már rajta erdő vagy bozót, hanem máshonnan kellett oda a fát hordani.¹ Mivel ennek az „ugarolásnak” legalább egy teljes nyárra volt szüksége, az így előkészített föld tehát szintén pihentetett föld volt. Ott tehát, ahol ez a trágyázási módszer volt divatos (ami egyrészt fában való gazdagéagot, másrészt háziállatokban való szegénységet tételez fel), az *ugor* szó könnyen felvehetette a **perlog* eredeti jelentését. Az eredeti *ledo* — **perlog* kettősségből így az *ugor* szóval hármasság lett, de az nyilván csak addig tartott, amíg az *ugar* csupán az égetéssel előkészített földet jelentette. Ennek a szokásnak a megszűnésével a három közül az egyik feleslegessé vált és általában kiveszett, vagy legalább is háttérbe szorult. Ez történt pl. a **perlog*-gal a lengyelben, míg az *ugor* a nagyoroszból és ukránból a *ledo* pedig a tótból, szlovénből és lengyelből veszett ki. De a három szó egymáshoz való viszonyát az egyes nyelvekben, helyesebben az egyes nyelvek nyelvjárásaiban nagyon nehéz megállapítanunk, mert a szótárak erre sehol feleletet nem adnak.

Ilyen megváltozott jelentésben a *perlog* a következő nyelvekben található: szerb-horvát (déli nyj.) *prijelog* ’műveletlen föld’ (VUK³, IVEKOVIČ—BROZ); szlovén *prelog* ’ein aufgelassener Acker, die Lehde, die Heide’ (WOLF—PLETERŠNIK); ukrán *perelih* ’néhány évig nem művelt föld’ (HRINČENKO). Ide vehető, ha a jelentésváltozás a magyartól függetlenül történt, a tót is, amelyben a *prieloh*-nak első sorban szintén ’parlag’ a jelentése.

Az *ugor* szó a következő nyelvekben van meg: bolgár *ugar* ’felszántott, de be nem vetett föld’ (DUVERNOIS); szerb-horvát *ugar* ’der zum künftigen Anbau aufgerissene Erde’ (VUK³); szlovén *ugar* ’ein unfruchtbarer Strich auf einem Acker, wo das Getreide leicht verdorrt’ (WOLF—PLETERŠNIK);² cseh *úhor* ugyanaz, mint *přiloh*, tehát ’ugar’ (KOTT), nyilvánvaló más nyelvjárásból; szlovák *úhor* ’pihenő föld’ (BERNOLÁK), ’ugar, parlag’ (HVOZDIK); lengyel *ugór* ’három nyomásos gazdálkodásban egy-egy évig pihenő föld’ (VarsóiSz.).

A ’műveletlen föld — pihenő föld’ jelentésű magyar *parlag* — *ugar* szópárnak az egyes szláv nyelvekben a következő szópárok felelnek meg:³ orosz *ljada* — *perelog*; ukrán *perelih* — ? ; bolgár *ledo* — *prelog*, *ugar*; szerb-horvát *ledina* — *prijelog*,

¹ Vö. ZELENIN, DMITRIJ, Russische (Ostslavische) Volkskunde. Berlin—Leipzig, 1927. 8; MOSZYŃSKI, KAZIMIERZ, Kultura ludowa Słowian. I. Kraków, 1929. 143.

² A szlovén szó valószínűleg nem is tartozik ide, hanem a fenti szavaktól teljesen független képzés a *goréti* ’ég’, illetőleg *ugoréti* ’megég, odaég’ igékből.

³ A szó helyett álló kérdőjel azt jelenti, hogy a megfelelő szót nem ismerem ugyan, de egyik sem a tárgyalt három szó közül.

ugar; szlovén *prelog* — ? ; cseh *lado* — *přiloh*, *úhor*; nyugati szlovák *lado* — *préloh*, *úhor*; közép-szlovák *prieloh?* — *prieloh*, *úhor?*; lengyel ? — *ugór*.

A magyar *parlag* — *ugar* ellentétnek tehát tökéletes szláv megfelelője — talán az egy szlovákon kívül, melynek azonban erre vonatkozó adatait tulajdonképpen nem ismerjük — semmiféle szláv nyelvben nem mutatható ki. A szavak ugyan külön-külön sok szláv nyelvben megvannak, külön-külön a magyarhoz hasonló jelentésben is megtalálhatók, együtt azonban sehol sem igazolhatók. Azért én azt hiszem, hogy ez a jelentésmegkülönböztetés a magyarban alakult ki. Ezért nem is meglepő, hogy egyes vidékeken a jelentések éppen ellentétesen oszlanak meg, és az *ugar* jelentése a 'műveletlen föld', viszont a *parlag*-é az 'egy évig pihenő'. És nyilván ilyen értelemben ismerte az *ugar* szót Arany és Ady is.

Palol.

A ma 'gabonát szór, ütöget' jelentésű tájszó a földművelés szókincsének szláv eredetű részéhez tartozik. A CzF. mint kevésbé ismert szót említi, a MTsz. azonban elég nagy területről idézi, mert a Dunántúl különböző területein kívül Bereg—Szatmár—Ugocsából és a Székelyföldről ismeri. Megvan CsúRY BÁLINT Szamosháti Szótárában is. A régi nyelvben azonban általánosan ismert szó lehetett, mert a NySz.-ban feltűnően sok adatot találunk rá. A szónak a XVI. század óta *palol*, *pall* és *parol* változatai vannak, míg ma a népnyelvben ezeken kívül még a *pelél* alak is előfordul. A szónak a régi és a mai nyelvben a következő jelentései vannak: 1. 'ver' (MTsz.), R. a XVI. századtól (NySz.); 2. 'gabonát szór' N. (MTsz.), R. a XVII. század elejétől (NySz.); 3. 'szétszór' R. a XVI. századból (NySz.); 4. 'legyez, szelet csap' N. (MTsz.), R. a XVI. század elejéről (NySz.); 5. 'porol' N. (MTsz.).

Ez a szó annak a szláv igének az átvétele, amely a szláv nyelvekben a következő alakokban van meg: orosz *polót poljú*, *pólješ* 'gäten, reuten, Graupenkörner reinigen, worfeln' (PAWLOWSKY, DALJ⁴, UŠAKOV); ukrán *polóty* ~ *poljú*, *póleš* 'ua.' (HRINČENKO) | szlovén *pláti* ~ *poljem* 'in wogende Bewegung versetzen, schwingen, durch Schwingung reinigen' (PLETERSNIK) | felső-szorb *ptoó* ~ *ptoju* 'worfeln' (vö. MIKLOSICH, EtWb. 254). E szavak egy eredeti **pol-ti* ~ **pol-jo*, **pol-ješi* szabályos változatai. Ezzel a szóval függ össze a cseh *pálati* és a lengyel *patać* is, ezek azonban a szó gyakorító alakjai: **pol-a-ti* (vö. BRÜCKNER, SIET.).

Azt hiszem, nem lehet kétséges, hogy a mi szavunk ennek a szláv igének az átvétele. Kérdés azonban, hogy melyik alakjának. Abban ASBÓTHnak nyilvánvalóan igaza van, hogy a

palol nem származhatik a cseh *pálati* alakból¹; ebből ugyanis **pálál* vagy **palál* válhatott volna. A magyar *pal-ol* (mert a különböző változatok közül csak ez lehet az eredeti) csak a másik, iteratívum *-a*-val nem bővült alakból származhatik. Csakhogy ennek az igének az egyik töve, a praesens-tő: *polje*-nem jöhet figyelembe, mert egyrészt belőle valami **palyol* alakot várnánk, amilyen sehol sem található, másrészt szokatlan is volna, hogy ebben az esetben a magyarság a szláv ige praesens-tövet vette volna át. Az infinitívus-tő ugyan *pol-*, ez azonban magában az infinitívusban az egyes szláv nyelvek sajátos hangfejlődése következtében lényegesen megváltozott: orosz, ukrán **polo-ti*, bolgár **pla-ti*, szerb-horvát **pla-ti*, szlovén **plá-ti*, cseh **plá-ti*, szlovák **pla-ti*, lengyel, szorb **plo-ti*. A lengyel és a szorb *e* szó forrása tekintetében már eleve sem vehető figyelembe, annak ellenére, hogy szavunk ebből hangtanilag kifogástalanul volna megfejtető. Körülbelül ugyanazt kell mondanunk az orosz és ukrán **polo-ti* alak átvételéről is. Mert még ha lehetségesnek tekinthetjük is, hogy a magyarság az oroszoktól néhány földművelési műszót is átvehetett,² nem látszik valószínűnek, hogy ilyen aránylag fejlett műveletet a magyarság már a honfoglalás előtt ismert volna meg.³ A többszláv nyelvek (délszlávok, csehek, szlovákok) infinitívusában viszont már *-a*- van, tehát ebből a magyarban csak **palál* alakulhatott volna. Nincs tehát más hátra, mint azt feltételezni, hogy a magyar szó ez esetben nem az infinitívusból, hanem az erős aoristosból van átvéve, amely — bár adatunk nincs rá — az egyes első személyben csak *polb* lehetett (2. *pole*, 3. *pole*, pl. 1. *polom*, 2. *poleté*, 3. *polq*). Ennek az aoristos *egyes* 1. személyű *polb* alaknak lehet az átvétele a magyar **polol* > *palol*. Mivel ez az egyetlen ige a magyarban, amely mássalhangzós tövű szláv igéből való, a magánhangzós tövűeknél pedig az infinitívus és az aoristos töve formailag is teljesen megegyezik, ezt a feltevést analógiákkal megtámasztani nem tudjuk.

Ebből a *palol* alakból a többiek teljesen megmagyarázhatók. A *pall* úgy viszonylik a *palol*-hoz, mint a *vall* a *vádol*-hoz (ASBÓTH: Nytud. V, 277), a *dallani* a *dalolni*-hoz (EtSz. I, 1258) stb. Ezek nyilván egy háromtagú *palolok*, *palolás* alakokból keletkeztek. — A *parol* bizonyára a *pall* alakból dissimilációval keletkezett, mint pl. a *kall*-ból a *karl* (Oklsz., NySz.; az *-l* > *-r*- változásra vö. egyébként Kniezsa: MNy. XXXVI, 108). — A *pelél* a magyarban gyakori hangrendi átcsapást tükrözi (vö. HORGER: MNy. XX, 78).

¹ ASBÓTH, Nėsk luko zamėčanij na soėinenie V. I. Jagiėa ob istorii proischozdenija cerkovnoslavjanskago jazyka. StPtb., 1903. 56.

² Hangalakjára nézve ennek látszik a *borona*, *borozda*. Erről más alkalommal akarok szólni.

³ A földművelés primitív fokán a lisztet nem tisztítják, hanem polyvával együtt sűtik a kenyérbe.

Ez a szó nemcsak azért nevezetes, mert szaporítja amúgy sem nagyszámú szláv eredetű igéink számát, hanem azért is, mert a *kapál* mellett az egyetlen ige a magyar nyelv földművelési szókincsének szláv eredetű elemei között.

Petrence.

Ennek az 1792-ben SzD.-nál feltűnő és 'kis szénarakás, amelyet két ember két rúdon egyszerre elvisz' jelentésű szavunknak eredete még mindig nincs tisztázva. Bár a szónak határozottan szlávossá jellege van, és ilyen hangalakú és jelentésű szó a szlovákban is él, a kérdés még sincs elintézve, mert a szlovák szó társtalan a szlávtságban, tehát végeredményben egyáltalában nem bizonyos, vajjon a szlovák szó nem a magyarból van-e átvéve. Nem tisztázta ezt a kérdést sem LESCHKA (Elenchus 174), sem MIKLOSICH (SIEl. 582 és EtWb. 244). Ezért ASBÓTH joggal tiltakozott az ellen, hogy SIMONYI a szót szláv jövevényszavaink néhány biztos példája között szerepeltesse (Nytud. II, 48; vö. BÁRCZI, SzófSz.).

Azonban bár ASBÓTH (i. h.) szerint a tót *petrenec* szó eredeti töve és jelentése még csak nem is sejthető, talán nem tévedünk, ha ezt a szláv **petro* szóban véljük megtalálni. Ez a *petro* a *pnno*, *pe-ti* 'feszít, összeilleszt, fűz' igező -*tro* képzős származéka (TRAUTMANN, Baltisch-Slavisches Wb. 219; BRÜCKNER, Słownik etym. języka polskiego 412), és a bolgár kivételével minden szláv nyelvben 'emelkedés, padlás, emelet' jelentésben van meg: orosz *pjáter*, *pjátra* (hím- és nőnemű alakok) 'der Vorsprung am Gebäude, Balkon, Schutzdach' (PAWLOWSKY), 'előregugró eresz a pajta bejárata fölött' (DALJ⁴); ukrán *pjatro* 'állvány, amelyre a fazekas a kész fazekakat állítja' (HRINČENKO) | szerb-horvát nyj. *petar* ~ gen. *petra* 'menyezet nélküli helyiség felső gerendaváza' (VUK³) | szlovén *pétre* (fem. pl.) 'ein Brettergerüst zum Aufbewahrung von Stroh oder Heu in Stallungen, Scheunen'; *pétro* 'der Heuboden' (PLETERŠNIK—WOLF) | cseh *patro* 'szénapadlás, emelet', ma csak 'szájpadlás' (KOTT) | lengyel *piętro* 'emelet'; nyj. 'a pajta padlása, ahol gabonát, szénát tartanak' (Varsói Sz.).

Ennek a *petro* (illetőleg hímnemű *petro* vagy nőnemű *petra*) szónak, amelynek — mint láttuk, — a szlovénben, csehben és lengyelben 'szénának való állványzat, szénapadlás' jelentése is van, lehet a származéka egy **petronice*. Az -*on*- benne melléknévképző, és valamihez tartozót jelent, a semlegesnemű -*ce* (és a hímnemű -*oci*) pedig főnevesítő képző, pl. lengyel *kurzeniec* (*kurniec* < *kura* 'tyúk'). A jerek kiesése, illetőleg teljes hanggá való fejlődése után pedig **petrence* lehet a szabályos alak. Ami pedig az első szótag nasalis *e*-jét illeti, a közép-szlovákban labialisok után rövid helyzetben *ä*, hosszúban pedig *ia* a megfelelőése, itt tehát **pätrence* volna várható, azonban

a szlovák nyelvjárások nagy részében ez a nyílt *ä* már összeesett a zárt *e*-vel. A szlovák nyelvterületnek déli részén, Nyitrától Gömörig már mindenütt az *e* van meg ebben a helyzetben.

Ebből a feltehető szlovák *petrence* szóból van átvéve a magyar szó. Ellenben a szlovákban ezt az alakot többes alanyesetnek fogták fel és egy új egyszámú (és hímnemű) alanyesetet vontak el. Így keletkezett a *petrenec*.

Ha azonban a magyarázatunk helyes, fel kell tennünk, hogy a **petro* a szlovákban azt az állványzatot jelentette, amelyen nedves vidékeken, s így a szlovák hegyvidéken is a szénát szárítják. Ezt ugyan kimutatni nem tudjuk, de a fenti adatok alapján könnyen feltehetjük. A *petro*-ból képzett *petronice* jelentette azt a szénamennyiséget, amennyi egy ilyen szénaállványon elfér.

KNIEZSA ISTVÁN.

Mál, ság, sziget.

A régi és a népnyelvből ismert *mál* szóra az első adat 1229-ből való: „Locum aptum ad vineas et arandum qui uocatur Beseneumal“ (Oklsz.). Régi nyelvi jelentései (az Oklsz. jelentés szempontjából világos adatai szerint): 'monticulus, collis': 1249: „Ad vnum monticulum qui uocatur kerekmal“; 1264: „Procedit ad quendam collem Kumoloumal dictam“ | 'mons': 1275: „In montem qui dicitur Gudulamal. In monte qui dicitur Keykmal“; 1409: „Ad quendam montem magnum Nagmal-gardia vocatur“ | 'promontorium': 1275: „Ad promontorium quod uocatur Arnykmal“ | 'latus montis [meridionale]': 1280: „Ad latus montis qui dicitur Mezesmal“; 1318/1320: „Vsque latus cuiusdam monticuli Mogyolmal vocati“; 1339: „Itur in latere vnus montis mal vocati“; 1435: „Partem vinee in latere meridionali montis Tarczalhege vocati existentis que Mezesmal vulgo appellatur“ | 'nemus, saltus, silva': 1327: „Ad vnum Berch Sumusmal dictum“; 1396: „Silua Satormal nominata“; 1419: „In prato wigo Bukmalalya“ | 'vallis': 1368: „In valle Heumaal dicta“. Vö. továbbá a NySz. adatait.

A MTsz. szerint a *mál* szó 'délnek fekvő (meleg) hegyoldal' jelentésben fordul elő a népnyelvben. Népnyelvi alakváltozatai: *mál, máll, mály, máj, mány, mán, már, má, ma* (PAIS: MNy. XII, 168–73; WEIDLEIN: MNy. XXXV, 322; ÁRVAY, A térszíni formák nevei Kalotaszegen. 1943.). Kalotaszegen a szó nemcsak összetételek második tagjaként él, hanem önálló használatban és helynévi összetételek előtagjában is előfordul: *Mál, Málhegy*.

TOIVONEN a szóban levő *mál* szót azonosította a 'venter, pars corporis infra pectus' jelentésű *mál* szóval és a votják

melá 'Brust', *mílá*, *melá*, *mél* 'Brust, Bruststück' szóval kapcsolta össze (FUF. XX, 56). — GYÖRKE (MNY. XXXVII, 305—6) a *mál* szót BUDENZ alapján egyszerűen *mell* szavunk mélyhangú változatának tartotta és — a szóvégi *-l* (*-ll*) hangot eredeti **-kl* (**-ly*) mássalhangzó-kapcsolatra vezetve vissza — a következő szamojéd szókkal egyeztette: Jur. SCHRENK *mal* 'Gipfel', C. *māl* 'Ende, Höhe, Gipfel, Spitze', Bud. *māl*, *mal* 'vég, vége vminek', LEHTISALO (MSFOu. LXXII, 210) *māt* 'Ende, Wipfel'. — LŐRINCZE (MNY. XLIII, 24—7) a *mál* szó eredetére vonatkozólag elfogadja GYÖRKE, illetőleg BÁRCZI, SzófSz. nézetét, hogy a helynévi *mál* a 'Brust' jelentésű *mell* közszo velaris változata. A 'délnek fekvő hegy- vagy domboldal' jelentést másodlagosnak tartja: ez a jelentés szerinte némely vidéken a 'földfelszíni kiemelkedés (hegy, domb) oldala' jelentésből fejlődött ki.¹

Az eddigi véleményekkel ellentétben arra a meggyőződésre jutottam, hogy a helynévi *mál* szó elválasztandó a régi és népnyelvi 'venter, pars corporis infra pectus; Brust, Wamme' jelentésű *mál* szótól, mert a helynévi *mál* nyelvünk legősibb rétegéhez tartozó térszinforma-név, s alapjelentése 'a földfelszín domborulata, collis, monticulus, mons' volt (vö. OklSz.). Ennek a *mál* szónak a megfelelőit a zürjében és a szamojédságban találtam meg: zürj. WIED. *mylk* 'Hügel, Erhöhung', WICHM.—UOT. *mylk* 'Erhöhung, Anhöhe, Hügelchen' (V., I., U.) 'kleiner Erdhügel' (S., Peč., L.); vö. még SCHRENK *myljk* (MSFOu. LXIV, 63) 'Hügel'. A szóvégi *-k* kicsinyítő képző (vö. UOTILA, KonsP. 126). A szamojédságból a következő adatok tartoznak ide: K. CASTR. *mija* 'Berg', *mijanzewi* 'bergig', DONNER—JOKI *mija* 'Berg, Felsen', *majē* 'ua.'. Vö. még PALLAS Koib. *muija*, Mot., Karag. *biá* 'Berg', KLAPR. Mot. *bija*, Koib. *myja*, Atl. Koib. *myja*, Mot. *bij*, Taigi *biē* 'Berg'. — A szóvégi magyar *-l*, valamint a szóközépi zürjén *-l'*, szamojéd *j*, *i* (↔) eredeti szóközépi *-*l'*- szabályos folytatói.

*

A régi nyelvi, ma már csak helynevekben élő *ság* szó tulajdonképeni jelentését nem ismerjük. PAIS (MNY. VII, 168) kifejezést adott annak a gyanújának, hogy a gyakran előforduló *Ság* helynevet a SZAMOTA felfedezte 'halom, domb, rakás' jelentésű *ség* szavunkkal lehetne összekapcsolni. M. J. (MNY. VII, 192) egy, a név értelmét tudakoló kérdésre azt felelte, hogy a *ság* esetleg a *ség* mélyhangú párja, de megjegyezte, hogy ezt csak igen-igen nagy tartózkodással mondhatjuk.²

¹ KARJALAINEN—TOIVONEN osztják szótára szerint az osztják nizjami nyelvjárásában a *mēwól* 'mell' szónak 'hegyoldal' jelentése is fejlődött: 'a domb melle, meredek part melle'.

² Csupán ezen az alapon sorolta be HEFTY GYULA *ság* szavunkat a térszinformák nevei közé (Nyr. XL, 274 és 306).

— PAIS később (MNY. IX, 356—60) egészen más irányban kereste a *ság* eredetét, s arra gondolt, hogy a magyar *Ság* talán az osztrák-bajor helynevekben előforduló *Schach* szó átvétele.

Ha megvizsgáljuk azokat az adatokat, amelyeket PAIS közölt, mindjárt feltűnnek azok a *ság* szóval való összetételek, amelyekben az összetétel előtagja valamilyen fanév: 1318: *Buchsag*, 1357: *Byksag* = *bükk* + *ság*; a sárosmegyei *Harság* (1427, 1481: *Hasaagh*, 1487: *Hassaagh*) = *hárs* (eredetibb *hás*, *háss*) + *ság*. Ugyanígy értelmezendő a nagyküüllőmegyei *Hásság*. A tordaaranyosmegyei *Magyaróság* = *mogyoró* + *ság*. A szilágymegyei *Sarmaság*-ra (1475: *Sarmassagh*) vonatkozólag PAIS elfogadta HEFTYNEK azt a nézetét, hogy az összetétel előtagja a „*sarma*“ növénynév. A győrmegyei *ság*-ok közül ebbe a csoportba tartozik az 1518-ban feljegyzett *Sugosagh*, amelyben az előrész *sugó* = *suhogó* 'vékony, hajlós vessző' (MTsz.; vö. *sug* = *suhog* a szél mozgatta fa), amilyen a fiatal, új erdőt, azaz új *ság*-ot alkotja. Mindezekben az összetételekben a *ság* kétségtelenül 'erdő; silva' jelentésben fordul elő.

Ehhez a csoporthoz csatlakozik egy 1193-ból való adat, amely egyike a szó első előfordulásainak: *Sag berk* (OklSz. *berek* al.). Ebben az összetételben a *ság* szó előtagja egy olyan összetételnek, amelyben az utótag egy 'nemus, saltus, lucus, virgultum' jelentésű szó. Ugyanebben az oklevélben „*predium Sag*“ után közvetlenül egy *Agar* nevű hely következik, s ez utóbbit PAIS az OklSz. *ágár* 'fűzcsérjékkel benőtt zátony' szavával azonosítja megjegyezvén, hogy *Ság* és *Ágár* a Fonyód és Keresztúr között elterülő balatoni Nagyberek táján tűnik fel. „1211-ben a név ebben az összefüggésben merül föl: Ultra 'Jouta' in villa *Sagh*, ahol 'Jóta ~ gyóta' am. 'saltus, silva, wald'. Egy 1230. folsorolásban *Sagu Almad* után következik (OklSz. Alma szárm.)“ — írja tovább PAIS.

Érdekesekek azok az összetételek is, „melyekben valami állatnév határozza meg mint birtokos jelzöt kifejező előtag a *ság*-ot“: 1347: *Daruság* Gömör m: *daru* 'grus; Kranich' + *ság* | 1437: *Olosag* és 1439: *Olohsagh* Krassó-Szörény, egykor Temes m.: *olló* fiatal bárány, kecske v. őz' + *ság* | 1479: *Zarwassag* Arad m.: *szarvas* + *ság*. Ezek mind birtokok nevei. Van még továbbá *Ölyves-Ság* Hunyad m. és *Hódság* Bácsbodrog m. helynév is.

Különös figyelmet érdemel PAISNAK CSÁNKIBÓL vett adatai közül: 1275 k.: „*Mons Sagsomlowa*“, az 1900-i Helységnevtárból vett adatai közül pedig a hontmegyei *Sághegy* bányanév.

„Fák és fás helyek régi nevei az uráli nyelvekben“ című dolgozatomban kimutattam (110), hogy a fáshely-, illetőleg erdőnevek egy csoportja 'magaslat, domb, hegy' jelentésű szavakkal függ össze (113—118. sz. egyeztetések). Nem meglepő tehát, hogy a magyar *ság* szónak, amelynek egyik régi

nyelvi jelentése kétségtelenül 'silva; nemus, saltus' volt, a rokon nyelvekben 'magaslat, domb' jelentésű pontos hangtani megfelelői vannak. *Ság* szavunkat a következő szókkal egyeztetem: vogul MUNK.—SZIL. *śáxl* 'halom; Hügel' (az -l elem képző, vö. LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 146—7) | osztyák ERDMANN (MSFOu. LXIV, 51) *Songum* 'der Berg', AHLQV. *šongam* 'Berg, Hügel', KARJAL.—TOIV. Ni. *šōn'k'* 'Unebenheit, Hügel, Stückchen (Brot, Holz, Zeug)', KAZ. *šōn'k'* 'Unebenheit, Hügel' '(nicht Bülte)', O. *šōn'k'* 'Unebenheit, Hügel; Bülte' (ERDMANN és AHLQVIST adatában a szóvégi -m képző, vö. LEHTISALO i. m. 84) | cseremiszi SZILASI *čongá* 'kis halom; kleiner Hügel; — hegyfok; Vorgebirge'; *čongata* 'domb; Hügel' (a -ta végzet képző, vö. WICHMANN: JSFOu. XXX₈, 24); K. PAAS.—SIRO *ťšongā: kurâk* *ťš.* 'Bergspitze, Gipfel (wo keine Bäume wachsen und der Schnee im Winter nicht haften bleibt)'; az adat mellett utalást találunk a mordvin *čongā* szóra (bizonyára PAASONEN még ki nem adott anyagából való adat) a jelentés megjelölése nélkül.

A szókezdő hangok: magyar s-, vogul š- (MUNKÁCSI ś = š, vö. KANNISTO: FUF. VIII. Anz. 195), osztyák ś-, cseremiszi *ťš-* szabályosan levezethetők egy eredeti jésített affrikata **ťš-* hangból. A szóvégi magyar -g és a szóközépi vogul -χ-, osztyák -ng-, -ŋk-, cseremiszi -ŋg-, -ŋ'- eredeti szóközépi **ŋk-* mássalhangzó-kapcsolatra mennek vissza.

A magyar *ság* szó tehát eredeti jelentése szerint térszínforma-név. Elsődleges jelentése: 'collis, monticulus, mons' és másodlagos jelentése: 'silva; nemus, saltus' egymás mellett élt a régi magyarban, és megőrződött számos, ma már érthetetlen helynévben, továbbá számos, részben vagy egészen elhomályosult helynévi összetételben.

*

Ismeretlen eredetűnek tartott *sziget* 'insula; Insel' szavunkra az első adat 1055-ből való: „Duabus continetur uis quarum una uocatur *ziget* zadu altera magna“. Az első szótag *i* hangja az egész nyelvtörténet folyamán változatlan. Vö. mégis a Bécsi Kódex *zègèt* adatát (GOMBOCZ, MTNy. 74), továbbá a MTsz. következő adatait: *szèged* Esztergom, *szèget* és *szeget* Dráva mell., Háromszék, *szöget* Csongrád m., *szüget* Hont m. A régi nyelvben (Oklsz.) a szónak 'silva, nemus, pratum' jelentése is van: 1327: „Quandam silvam *Zewzygeti* vocatam“; 1384: „Siluam *Hotzizgeth* dictam“; 1461: „Quandam Siluam wigo *Ilbewzygethe* apellatum“; 1482: „Siluam fratrum heremitarum *Remethezygethe* vocatam“; 1436: „Cuiusdam nemoris *Alzygeth* ac insule *Camarazygeth* vocatarum“; 1420: „In prato *Palfolnagzygethe*“.

A *sziget* szónak pontos hangtani megfelelője van a vogulban és a cseremiszi: vog. MUNK.—SZIL. *sänk* 'halom; Hügel', K. *säxlēñ* 'dombos; hügelig' | cser. H. RAMST. *šungā* 'Erd-

hocker, ein kleiner Hügel', *šūŋgän* 'hügelig, voll kleiner Hügelchen', WICHM. (TscherTexte 99) *šū.ŋgä* 'Erdhöcker, Haufen'. A szókezdő hangok — magyar *sz-*, vogul *s-*, cseremisiz *š-* — szabályos folytatói egy eredeti jésített sibilans **š-* szókezdő hangnak, a szóközépi hangok pedig — m. *-g-*, vog. *-ŋk-*, *-x-*, cser. *-ŋg-* — eredeti **-ŋk-* mássalhangzó-kapcsolatra mennek vissza. — A magyar *sziget* szóban a *-t* végzet ugyanaz a kicsinyítő képző, amelyet a *bozót*, *csalít*, *liget*, *malát* szavakban is kimutat-tam (vö. „Fák és fás helyek . . .“ című dolgozatomban a 107—110. sz.). Hasonlóképpen kicsinyítő képző a vogul *sänkw* adatban megjelenő szóvég *-w*. Ugyanez a képző van meg pl. az északi vogul *käseuw* halnévben (∩ *É. koasi*, *L. kási*; magyar *kesze-g*, *N. kesze*, *keszi*).¹

A 'domb, halom' = 'vízből, mocsárból kiemelkedő szilárd földfelület vagy földdomborulat' jelentésmegfelelés könnyen érthető és más biztos példákkal is támogatható; vö. pl.: finn RENV. *saari* 'insula in mari; locus elevatior in paludibus l. silvis' | észt WIED. *salu* 'morastinsel, Hügel im morast' | osztják PATK. *pai* 'domb, mocsárban emelkedő sziget; Insel; trockenen Landes zwischen Sümpfen, Hügel', KARJAL.—TOIV. V. *päi* 'Menge, Haufen, Heuschober; Hügel, Anhöhe, Insel', VK. *päi*, Vart. *päi* 'Heuhaufen; Anhöhe, Hügel, Inselchen, Insel' | stb. stb. N. SEBESTYÉN IRÉN.

Csal, csel.

1. Az EtSz. a *csal* ige és névszó eredetét ismeretlennek mondja és az idevágó adatok felsorolása után még a következőket jegyzi meg róla: „A *csal* igéről és a *csal* névszóról megjegyzendő, hogy a névszói *csal* (l. TMNy. 371 is) aránylag késői fejlemény (első adat 1557-ből . . .), s így *csal* nem olyan ősrégi névszó-igetű, mint a *lak*, *les* stb. SIMONYI Nyr. VII, 440, XXXVIII, 242 igen valószínű magyarázata szerint a *csal* névszó a tréfás, szeszélyes használatú *csalt vet*, *csalra visz* szólásokból vált ki s itt eredetileg 3. személyű igealak.“ A *csel* szó eredetét hasonlóképpen ismeretlennek mondja. MUNKÁCSI (ÁKE. 192) a *csel* szót a *csal* magashangú párjának tartja és árja jövevénynek magyarázza. BÁRCZI, SzófSz. a *csal* szót szintén ismeretlen eredetűnek jelöli, a *csel*-ről pedig megjegyzi, hogy „valószínűleg az elavult *csal* fn. (XVI. sz. k. NySz.) magashangú párja, ez meg a *csal* ige szárm.-a, talán játszai alakulás“.

A magyar szót először 1796-ban BEREGSZÁSZI (Aehnl.) vetette össze idegen szóval és úgy találta, hogy azonos jelentés-

¹ Az OklSz. a vogul *sänkw* szót, WICHMANN (TscherTexte 99) pedig a cseremisiz *šū.ŋgä* szót a SZAMOTA felfedezte rejtélyes magyar *ség* szóval egyeztette.

sel van meg a perzsában is: „pe. *Tschal: Schlinge: tsal* (tsalt vetni)“. Utána MÁTYÁS FLÓRIÁNNál bukkan fel ez a gondolat ismét: *csal* = szanszkrit *cshala*, újperzsa *dsual* 'csalás' (Magyar-árja nyelvhasonlatok. Pécs, 1857.). VÁMBÉRYNél: *csalni*, *csalás*, *csel* < ujjur *čal* 'csalás, álnokság', oszmánli *čalim* 'csalás, álnokság' és *čalmak* 'lopni' (NyK. VIII, 134). Ezt az egybevetést BUDENZ a „Helyes vagy egyelőre helyeselhető egyezések“ közé sorolja VÁMBÉRY magyar-török szóegyezéseiről írt jelentésében (NyK. X, 130).

Magunk részéről úgy vélekedünk, hogy a szó 'csalás, álnokság' elvont jelentése csak a gondolkodás fejlődésének későbbi szakában keletkezett. Eredeti tárgyi jelentésére utalnak a 'kötél, háló' értelmű török szavak: csagatáj *čil* 'Spinngewebe oder Netz'. Nyilván ugyanez a tő lappang a votják *csilki* 'madárfogó hurok' és az orosz hasonló jelentésű *снлкн* szóban (MUNK., VotjSz.). A vadászeszközzel való ravasz elejtésmódról került át a szó a gáncsolásra, a birkózás egyik csalárd fogására: csagatáj *čilik* 'den Fuss stellen; Griff der Ringer', *čilis* 'während des Ringens die Füsse um jene des Gegners schwingen und ihn zu Falle bringen' (KÚNOS, ČagOsmWb.). A szó alak és jelentés tekintetében összefügg az oszmánli *čalak*, *čalak* 'schnell, gewandt, flink, behende, listig; Dieb, Räuber; ein mäusefangender Vogel', valamint *čalmak* 'schlagen, leicht berühren, stossen, klopfen, umrühren (mit Löffel oder Quirl), auf etwas treffen oder werfen, streichen' (ZENKER, Dict.) alakokkal is. A török szó 'kötél, hajókötél' jelentésben átment az oroszba. BERNEKER (SlEtWb.) *čal* 'Tau, Strick' címszó alatt hozza; eredetét nem ismeri s csupán néhány litván szóval hozza kapcsolatba, mint pl. litván *kilpa* 'Steigbügel; Schlinge'. Törökből átkerült jövevényszónak tartja az oroszban LOKOTSCH (EtWb.): „Tk. *čal*:- *čalmak* 'umstossen, umdrehen'; hieraus russ. *čal* 'Tau, Strick (zum Anbinden am Ufer)', Vb. *čalit*, *čalivat* 'festbinden, am Ufer anmachen'.“ A 'kötéleszköz' jelentését megtaláljuk a csagatájban is: *čilik* 'gut; Strickwerkzeug' (KÚNOS i. m.).

A *csal* szó származéka személynévként: *Chalow* már 1165-ben felbukkan (EtSz.), helynévi megjelölésekben 1238 óta (uo.), egyébként a XV. század első felétől kezdve (JókK.) általános a használat. A szó eredeti 'kötél, hurok, tőr, háló' jelentése a magyar nyelvtörténeti adatokból is kiviláglik. Ezen az alapon keletkezett az ilyen állandó kifejezéskapcsolat is, mint *csalt vet*, azaz 'hurkot, tórt, hálót vet' először a vadászat keretében az állatoknak, majd átvitt értelemben az embereknek.

1557: „Az Árius sok *csalt* kezdé gondolni“ (NySz.) | 1664: „Mikor leg hívebnek látezik hozzád lenni (t. i. az asszony), Mint Siréna akkor szokot *csalra yenni*“ Gyöngy: MVén. III, 120 vsz. | 1693: „Vélvén a' Törökök hogy arra jónének, De azok *csalt vetvén*, más völgyre térének“ Gyöngy: KJ. (NySz.) | „Férre

vett úttýával de annak *csalt vetvén*, El tévesztik végre, más utakra esvén“ uo. | „Vigyázz ám, rád a' Nyul, — azomban kiáltják, Kergetik a' Kopók, Dèceire hajtyák, De *csalt vét* ott nékik, más felé szalajtyák“ uo. | „Az h a j ó h í d n a k valók vagy *csalvetésnek* által az Vágon“ Berce: Lev. (NySz.) | 1772: „*Tsalokat kell laba alá tenni*, hallyon az árokban, ne siesd ki-venni“ Gyöngy: Cup: (NySz.) | 1772: „*csal-lép*“ Mészáros: Kárt. 91 | 1790: „Igyekeztek . . . minden ki-gondolható *tsalokat vetni*, a' hadi Mesterségnek legtitkosabb Réguláival élni“ Gvad: Gond. 17 | „Fruzinának és az együgyű öregnek *vetett csal* volt csupán, mint h á l ó z t a b e Fruzinát maga álnokságával Zongor“ Kármán (Művei, Aigner-Abafi kiad. I, 152); itt még a *csalvetés*-hez a b e h á l ó z á s képzeje kapcsolódik az íróban | 1803: „Lest (*tsalt, tsel*) *vetni*“ SzD: MVir.; már pedig BARÓTI SZABÓ szerint a *les*-nek, *csal*-nak és *csel*-nek mint szinonimáknak 'háló' jelentése van: „Azon *les-háló*-ba fogódott, mellyet maga font vagy kötött másoknak“ i. h. 213 | „De jer, kerítsük hálóra (hajtsuk, szorítsuk részre, *lesre*; ejtsük keleptzébe, urokba, tzelebe, törbe“ uo. | „A' gerjesztő nyájaskodás *tsal* vagy *tsel*, nem próba-kő“ i. h. 345 | 1808: „*Tsal, Tsel*. R. Fraus, Dolus, Astus, Fallacia, Impostura, Laqueus, Decipula“ SI., Told.; az elvont jelentésárnyalatok feltüntetése mellett utal a 'l a q u e u s' értelemre is, mely nem más, mint: 1. 'hurok, hurokra vetett kötél, pányva'; 2. 'tör, hurokból álló tör' MÁRT., Lex. 1818. | 1816: „*Tsalás*, L. deceptio, jocus, nugae, versutiae. D. sala, Se. sal, I. chalaria, fraus. Pe. *Tschal*, die *Schlinge*, *tsalt vetni*, Chr. tsalaria, S. salenye“ GYARM., Voc. | 1835: „*Csalt vetni*: Falle legen“ Tzs. | 1843: „*Csalt vetni* az ellenségnek: dem Feinde eine Falle legen“ KISS KÁROLY, Hadi Műszótár (Pest).

Jellemző, hogy a *csal* szóval alkotott összetételek mind a vadászat és halászat körére utalnak:

„*Csaldögözni*: anasen, anludern; farkast, rókát döggel bizonyos helyre lövésre keríteni“ BÉRCZI, Vadászműszótár. 1860. | „*Csal-étek*: illecebrae“ SI., Told. | „*Csalétek*. Étek, nyálankúság, melyet horogra, törökre vagy más vadfogó eszközre tesznek, hogy általa a vadakat oda csábítsák és keleptzébe ejtsék“ CZF. — Ezt a szót német tükörszónak tartották és kérdést intéztek a Nyr. olvasóihoz, hogy ismerik-e a *csalétek* megfelelő magyar népi kifejezését. A levelezők csak a *csalétek* szót ismerték és ezt eredeti magyarnak tartották (Nyr. I, 151—2, 199). A *csalvetés*-ről és *csaltozás*-ról is az a levelezők véleménye, hogy „a nép maga csinálta kétségkívül“ (Nyr. IV, 407). A *csalétek* szót SIMONYI is „tűrhető“ magyar szónak tartja, mert „*csal* mint főnév és melléknév is előkerül a régiéknél s a népnél“ (Helyes magyarság. 1903. 111). „*Csalmadár*. A madarászok kalitkába zárt madara, melyet a lépfára vagy *hálóhoz közel tesznek*, hogy a szabadban repkedő madarakat

a lépvesszőre vagy hálóba csalogassák“ CzF. „*Csalszem*. Vadászok nyelvén csalétek gabona- vagy más fűmagokkal, hogy bizonyos helyre elhintve a szárnyas vadat oda édesgessék” CzF. *Csaltojtás* 'a fészek fenekén a végből hagyott tojás, hogy a tyúk onnan el ne kapjon' (Nyr. II, 422). Eredetileg *csal*-ba, *háló*-ba helyezett tojás volt. A sólymászlat divatozása idejéből számos leírásban olvashatunk arról, hogy a hálóba csalétkül tojást vagy élő madarat tettek. „*Csallott*. 1. A sólyomvadászoknál am. csomóba kötött madártollak, melyekkel a kibocsátott sólymokat visszacsalogatják. 2. Ragadozó madarak tollaiból alkotott ijesztő váz, a kisebb madarak elrezzentésére.” CzF.

A szó magyar nyelvi használata meggyőzhet bennünket arról, hogy valóban a 'kötél, háló' jelentést kell alapul vennünk, mely a vadászat körére utal, akárcsak a csagatáj *él* 'Spinngewebe oder Netz'. Ez a tárgyi értelmezés világosan meghatározza a *csalt vet*, *csalra visz* kifejezéseket és megmutatja a szó igei jelentésfejlődésének az útját is. A *csal*-ra helyezett és az állatok természetes ösztönére ható étkek az 'odacsal; locken, verlocken', a kötéthurkok és hálók sikeres működése pedig a 'megcsal; betrügen, prellen, hintergehen, täuschen' jelentések kifejlődését világítja meg.

A *csal* szó első igei előfordulását a XV. század első felében lehetjük fel, s származékaival együtt a kódexek koránai gyakori kifejezései közé tartozik: „Ew attya karhozott, azert valaky ewtett keweutt; meg czalatik” JókK. (NySz.) | „A zemel *čalt* meg tegedet“ BécsiK. (NySz.). CALEPINUS szótárában körülbelül 20 latin szónak felelteti meg a *csal* igét: 1. „allucinor: *Meg tsalatom*“; 2. „caluo: *Meg tsalom*“; 3. „circumscribo: Környwl irom, befoglalom, *Meg tsalom*“; 4. „circumscriptor: *Tsalarđ, tsalo*“; 5. „decipio: *Meg tsalom*“; 6. „defraudare: *Meg tsalni*“; 7. „defraudator: *meg tsalo*“; 8. „eludo: *Meg tsalom, meg iáczottatom*“; 9. „fallo: *Meg tsalom*“; 10. „fraudo: *Meg tsalom*“; 11. „implano: *Meg tsalom*“; 12. „illicio: Hozzam edesgetöm, edes hizzelkedessel meg tsalom“; 13. „ludifico: *Meg iáczottatom, meg tsalom, meg gunyolom*“; 14. „seduco: *Meg tsalom, el altatom*“; 15. „supplanto: *Meg tsalom, kaloda vetessel el eytem*“; 16. „vano: *Meg tsallak*“; stb.

Különösen érdekes a „supplanto“ szó megfelelése: „*Meg tsalom, kaloda vetessel el eytem*“. A *kaloda-vetés*-nek régen 'pányvétel, kötélvétel' volt a jelentése. MOLNÁR ALBERT is 'kötél, pórás, nyűg' szinonimákkal adja vissza a *kaloda* 'numella, vinculum, cypus, pedica' szót. Későbbi szótáraink a „supplanto“ szó jelentését így határozzák meg: 'valakinek gánecsot vagy csánkot vet' (FINÁLY, A latin nyelv szótára. 1884.). Világos tehát, hogy a régi nyelvben *megcsal* annyit is jelentett 'kötéllal a lábát hurokba veti, elgáncsol'. A szónak ez a használata szintén pontos mása a tanulmány elején idézett török szavaknak: csagatáj *čilik* 'den Fuss stellen; Griff der Ringer',

čiliš 'während des Ringens die Füße um jene des Gegners schwingen und ihn zu Falle bringen'. Népnyelvünk is őrzi a szó ilyen jelentését, mert *csalt* vagy *cselt vetni* országszerte azt jelenti, hogy 'elgáncsolni'. A zalamegyei Kővágóörsről írja egy levelező: „A *csal* főnév vidékünkön dívik a *csel* szó értelmével; pl. a gyerekek birkózáván, ha egyik a lábát a másiknak lábszárai közé vagy mögé tolva földhöz vágja, mondja: „*Csalt vetettem* neki!“ (Nyr. XVII, 415). „Bodrogközön a *csal* szót ilyen kifejezésekben használják: „A birkózásban *csalt vetett*“ (Nyr. XXV, 473). Hasonló értelmű adatokat közöl a MTsz. a Balaton mellékéről, Kiskunhalasról és a Székelyföldről is.

A *csal* szó 'pányva, háló, kelepce' jelentését a népnyelv következő elhomályosult kifejezései mutatják: Mátra vidékén: „*csalba hannyi*: rászedni, megcsalni“: „Biztam hozzâ, de *csalba* hagyott.“ (Nyr. XXII, 240). A baranyamegyei Bélyén *csalba* (néha *csóba*) *hanni* valakit 'megcsalni' (Nyr. XV, 372) és Csuzán ugyanígy (Nyr. XVIII, 93). Szatmár megyében szólásban él: *Csalt vetettek Eminek* 'törbe csalták, cselt szöttek ellene' (Csúry, SzamSz.).

2. A *csal* szó magashangú párja a *csel*. Története, használata, jelentése azonos utat járt meg. Személynévi használatára az első adat 1309-ből való: „Quendam serum nomine Budur filium *Chel*“ (OkI Sz.). A GyöngySz.-ben: „cauillum, dolus, fallacia: *Chely Vetes*, alnaksagh, hamysshagh“. Hódoltságkorabeli összeírásokban mint személynévből alakult helynevet találjuk: *Cselfalva*, ahol méheskertet tartanak számon adózás céljából (TAKÁTS, Rajzok a török világból III, 413) | 1613: *cselhányás* Pázm: Kal. 835 | 1637: *cselhányás* 'dolus; Ränke' (NySz.) | 1640: „Az vigyázatlan olvasó e *tse*-*vetés*-ét ő kegyelmének eszében ne vegye“ (uo.) | 1645: „Róka módon a *cselt* egyfelé is s másfelé is *hánnya*“ (uo.) | 1750: „Nem kémélte a *tse*-*vetést* és más egyéb hamisságokat“ (uo.). Faludi írja: „Én a városnak kiztő vagy gerjesztő nyájaskodását nem *vesztő cselnek*, hanem próbakőnek tartom lenni“ (uo.) | 1778: „Azt gondolja, hogy bátorságosan *hánnya a cselt*“ (uo.). | 1803: „Látván, hogy nem használ a' *tse* (*tse*-*vetés*), téritti a' ló' száját“ SzD: MVir. 349. „Róka farkkal készülni más ellen, és nem kimilleni a' *tse*-*vetést*“ uo. 350. „Mindenfelé két kézre *hánnya a tse*“ uo. 55.

Cselt vet 'insidiatur, struit insidias' KRESZN. „Schlinge: hurok, kacs, rekenyő; tör, les, *csel*, czeke“ BLOCH, Zsebszótár. 1847 | „*Csel*: ravaszság, titkos veszély, tör; Hinterlist, Schlinge“ KUNOSS, Szóf. 1835. | „*Csel*: selyemből, tollból és disznósértéből készült mesterséges légy, amellyel a pisztrángot és pérhalat fogják“ HERMAN, HalK. | *Cselfa* 'Fangbaum': „a végre döntött fák, hogy a fenyűszű rajta belefúrja magát, mely azután szaporodása alkalmával e fák kergének lehántása és megégetése által

megsemmisítették“ DIVALD—WAGNER, ErdMűszót. 1868. | *Cselja* 'zsilip; Fangbaum' RÉVÉSZ, TechnSz. 1926. | „*Cselhányás*. A kelepcezőnek, huroknak, vagy akármily titkos csalásra szánt eszköznek, módnak, fortélynak alkalmazása, elkészítése, hogy valakit, vagy vadászoknál valamely vadat, általa hatalmunkba kerítsünk, veszélyeztessünk.“ CzF.

A mondottakból kitűnik, hogy még az ilyen kifejezéseknek is, mint *cselt szó*, reális tárgyi jelentése volt. Ha meggondoljuk, hogy az úri szórakozást jelentő sólymászatok idején madárfogásra nemcsak durva zsinegből kötött hálókat használtak, hanem a főurak és fejedelmek külföldön külön selyemhálókat szövettek, magyarázatunk bizonyossá válik: „A fejedelmek és a gazdagabb urak selyemből készítették madarászó hálóikat. I. Rákóczi György például Konstantinápolyban csináltatja a selyemhálókat“ TAKÁTS i. m. III, 45. Rákóczi György levelezéséből pontos adatokat közöl TAKÁTS a madarászó hálók áráról és azokról az időpontokról, amikor ezeket megszőtték és hazahozták.

3. Tárgyi jelentése volt *csalja* szavunknak is, amelynek ma 'hűtlen' jelentése van. A tárgyi néprajz leírásai alapján ugyanis ismert dolog, hogy a töröket, *csal*-okat fához kötötték: „A hurok lószórból, zsinegből, drótból kötött fogószerszám, melyet *fához*, cövekhez stb. kötve a vad útjába állítanak“ (MNépr.¹ II, 38). „A hurokot faágról, bokorról lefelé, *fatörzsről*, cövekről oldalt, gyökérről felfelé irányítva vetik ki“ (i. h. 39). „A hurok elve érvényesül Erdélyben ma is használatos vaddisznófogó törünkön, amely Európában, hasonló formában, már a cölöpépítmények korában is több helyt divatban volt. Egy méternyi hosszú, 30 cm széles és 10 cm vastag *fa* közepébe, a vésett, hosszúkás négyszögű nyílásba kétszárnyú ajtó van beillesztve... A fogót az ajtóját szorító ívekkel lefelé a földre fektetik, *fához* vagy cövekhez kipányvázák, felülről száraz falavelekkel leplezik, tetejébe és környékére *csal*-étket szórnak“ (i. h. 42). Feltehető tehát, hogy azt a fát, amihez a hálót, *csal*t kötötték, *csalfá*-nak nevezték, mint ahogy, azt a fát, amire lépést tesznek, *lépfá*-nak nevezték. A szó 'trügerisch' jelentésének kifejlődése a tárgy lényege alapján adva van.

4. A mondottakat egybevetve láthatjuk, hogy *csal* és *csel* éppen olyan ősi szavunk, mint a többi névszói és egyben igei természetű alak: *les*, *nyom*, *fagy* stb. Honfoglalás előtti török jövevényelemeink közül a vadászat tárgykörébe tartozó *tör* és *hurok* szókból arra lehet következtetni, hogy a *csal* és *csel* is a vadászat technikájának azonos fokát képviseli, és mind a magyar, mind a török nyelvben ősi vadászati tárgyat, eszközt jelöl. Valószínű azonban, hogy a szó megfelelője mint közhasználati tárgy jelölője 'fonál, kötél' jelentésben a finnugor népek körében is ismeretes volt és összefügg ezekkel a finnugor

nyelvelemekkel: finn *syle-* | lapp *salla*; N. *sállå*; K. *sall* | mordvin *sel* | cseremiszi *šel, šulo, šulo* | votják *sul* | zürjén *sil* | vogul *täl*, melyek jelentése 'Faden, Klafter', elsődleges jelentésük pedig 'fónál' volt (NyH.⁵, FUF. II, 18—9, 253, VI, 18—9). A finnugorságon túl megtaláljuk a megfelelő indoeurópai alakokat is: ó-egyházi szláv *silo* és *siluku* 'Seil, Strick' | ó-északi *seil* | angol-szász *sāl* | ó-szász és ó-friz *sēl* | ó- és közép-felnémet, mai német *seil* 'kötél'. Végső elemzésben tehát a szót minden bizonnyal régi vándor kultúrszónak tarthatjuk.

5. Pusztai népek vadásztechnikája szoros összefüggésben áll hadi taktikájukkal, s így a *csal* és *csel*, valamint a *csal-* vagy *cselvetés* korán műszava lett a régi magyar katonai taktikának. Ez annál is inkább természetes, mivel a vadászó nép közvetlen szemléleti körébe eső tárgyakon látja a török és csalétek használatának eredményességét s tapasztalatait átviszi az élet más területére is. A görög kútfők a hadi csalvetés eredményességéről meg is emlékeznek. A honfoglalást követő évszázadokban az egyéni leleményességet és ravasszágot követelő cselvetést és az ezt végrehajtó könnyű lovasságot nyugati, frank mintára nehéz lovasság váltja fel, s más haditaktika jön divatba. A cselvetés feledésbe merül. Mikor azonban a törökök megszállják az országot, könnyű lovasságukkal ősi cselvetés-formáikat is alkalmazzák a magyarság ellen. Katonáink csak lassan tanulnak ismét bele ebbe a *csalvetés*-be. TAKÁTS (i. m.) számos hódoltságkorabeli *csal*- vagy *lesvetést* (meg kell jegyeznünk, hogy a *les* eredeti jelentése is 'háló') ír le, amelyekből kiviláglik, hogy a hadi *cselvetés* módja is olyan, mint a vadászaté. A katonák ligetekben, fontos utak mellett elterülő erdőkben és bokrokban elálcázzák magukat, az erdők előtti térségre pedig martalékot vagy lovas-martalékot, néhány mindenre elszánt ügyes katonát vagy éppen állatot hajtának „csalétek”-nek: „Az sem volt szokatlan dolog, hogy a vetésre marhát hajtottak csalétkül s éjjel köröskörül lesben állottak” (TAKÁTS i. m. I, 408). A csalba került ellenséggel azután a felkészült, leshelyeiről előtörő katonaság könnyű szerrel elbánhatott.

A vadászati, valamint hadászati *csal*- és *cselvetés* alapján a szó származékainak további jelentésváltozásait már minden irányban világosan nyomom követhetjük.

HEGEDŰS LAJOS.

Törlejt.

A szellemi élet tárgykörének magyar kifejezései közé sorozható *törlejt* szóra a XV—XVI. századból vannak adataink.

Először azt nézzük meg, a szónak milyen jelentéséről számolnak be szótáraink, majd röviden összefoglaljuk, hogy eredetére vonatkozólag milyen feltevések szerepeltek az eddigi nyelvtudományi irodalomban.

A NySz. a következő jelentéseket veszi fel: *törlejt*, *törlít* 'comparo, concipio; schaffen, verfassen' | *törlejtet* 'figmentum; Bild, Statue' | *törlejtő* 'statuarius; Bildgiesser' | *beszédtörlejtő* 'oratorius; rednerisch' | *írástörlejtő* 'auctor; Verfasser' | *verstörlejtő* 'ua.' (III, 760—1).

A CzF. szótár szerint (VI, 429—30) a *törlejt*, *törlít* jelentése a régieknél 'valamit bizonyos alakban készít, előállít, alakít, szerez', pl. verset, könyvet, képet, edényt. Származékai és ezek jelentései: *törlítés* 'készítés, előállítás, szerzés'; *törlejtet* 'készített vagy alkotott mű, készítmény'; *törlejtő* 'készítő, előállító, szerző' vagy 'a hely, ahol valamit készítenek', összetételekben: *verstörlejtő* 'versszerző', *beszédtörlejtő* 'beszédet alkotó, beszédtartó, szónokló'.

A szó származására nézve CzF. (1874.) több lehetőséget említ. Az egyik feltevés szerint a palóc nyelvjárásbeli *szerít* 'bizonyos szerrel, móddal csinál, alakít' szó elváltozása lenne a *törlít*. Származhat szavunk a *töröl*-ből is, mivel a *vers-* vagy *könyvtörlejtés* törlésekkel jár. Ezt a magyarázatot jelentéstani szempontból nem tarthatjuk helyesnek. Valószínűtlen, hogy komoly alkotás kifejezésére éppen az alkotás közben rosszul sikerült részletek megsemmisítésére vonatkozó kifejezés szolgált volna. — Találunk még e szótárban egy mongol, illetőleg török származtatást is.

A NySz. (1893.) a *töröl*, illetőleg további elemzéssel a *tör* származékának tekinti a *törlejt*-et.

NAGYSZIGETHI KÁLMÁN „Törlejt, vellejt” című közleményében (Nyr. XXV, 295—7) megkísérli a *törlejt*-nek olyan magyarázatát, amely — mint mondja — hihetőbb az eddigieknél. Szerinte a Nádor- és Winkler-kódexbeli *vellejt* a *vesz* ige nyelvjárásbeli gyakorítójának, a *velleget*-nek mozzanatos jelentésű párja, a *törlejt* pedig elhasonulással keletkezett alakja a **tellejt* ő-ző változatának, mely szintén mozzanatos jelentéssel szerepelhetett a *tesz* igének bizonyos nyelvjárásban ma is élő gyakorító származéka, a *telleget* mellett. A feltevés támogatására adatokat sorakoztat fel NAGYSZIGETHI a *beszédet* vagy *prédikációt tenni* kifejezésre, az írott művek szerzésével kapcsolatos *törlejt* mellett pedig az *írastevő*-re és egyéb *-tevő* utótagú összetételre hívja fel a figyelmet.

SIMONYI ZSIGMOND (Nyr. XXXV, 428—9) az előbbi magyarázatot alakítani szempontból nem tartja kielégítőnek. Az ő magyarázata azonban még kevésbé fogadható el. Egy szláv igéből, a 'készít, alkot, terem, képez' jelentésű *tvoriti*-ből próbálja származtatni szavunkat.

E megfejtési kísérletek után nem került elő a *törlejt* kérdése a nyelvtudományi irodalomban.

PAIS DEZSÓ a *törlejt*-tel kapcsolatban ezt a — hamarosan megjelenendő — magyarázatát közölte velem: „A *törlejt* a most 'frango, brechen' jelentésű *tör*, illetőleg az ebből való, újabban 'tergo, wischen' jelentésű *töröl* származéka és a 'frico, reiben' jelentésű *törsöl* > *dörzsöl* tartozéka; olyan, amely — mint a *töröl* és a *dörzsöl* is — a szócsaládnak 'dörzsöl, csiszol' jelentését hozta és fejlesztette tovább a 'dörzsöléssel, csiszolással alakít', majd ebből az 'alakít, alkot' értelembé.”

Bizonyos mértékig ehhez a megfejtéshez kapcsolódnak az alább előadottak.

*

1. — A Jókai-kódex 61/b. lapján olvashatjuk a következő mondatot: „Es keues bezed vtan kyket mondana kyralne azonnak zepfegerewl huzu zerbezedet tewrlewjyte“. Latinja: V. 115/b: „...post pauca v(er)ba qui refert lo(n)gam de regine pulchritudine historiam“. Bp. 12|b: „et p(ost) pauca v(er)ba q(uae) refert · lo(n)gam de regine pulc(hri)tudi(n)e textit historiam”¹. — A NySz.-ban a *hosszú szerbeszédet törlöjtte* latinjával ez van közölve: „longam refert historiam“. SZARVAS GÁBOR „A Ferencz legenda“ című tanulmányában (Nyr. I.), a teljesen kihalt szók csoportjában foglalkozva a *törlejt*-tel, szintén ezt a megfélelőt idézi (225). — KATONA LAJOS vizsgálatai kiderítették, hogy a mi szövegünk eredetijéül szolgáló latinhoz a budapesti kézirat szövege közelebb áll, mint a velencei nyomtatványé. Ebben az esetben is ezt látjuk. A budapesti kéziratban a „post pauca verba“ után a \bar{q} jel *quae* rövidítése lehet, a *refert*-hez tartozó tárgy tehát nem a *historiam*, hanem ez a *verba*-ra vonatkozó *quae*. A latin „et post pauca verba quae refert“ pontos megfelelője kódexünkben: „Es keues bezed vtan kyket mondana“; ezt pedig, az idézetet megelőző szövegrészletet figyelembe véve, így is mondhatnók: 'néhány szó után, melyet válaszul hoz vagy hozott (tudnillik a királynétől visszatérő szolgálak egyike a királynak)'. A „kyralne azonnak zepfegerewl huzu zerbezedet tewrlewjyte“ szavakban szintén pontos megfelelőjét kereshetjük a latinnak, mely a budapesti kéziratban így van: „longam de regine pulchritudine textit historiam“.

¹ V. = Speculum Vitae B. Francisci et sociorum ejus. Venetiis, 1504. Magyar Nemzeti Múzeum V. SS. 584. — Bp. = Budapesti kézirat a XV. századból. Magyar Nemzeti Múzeum CLM. 77.

A *textit* van tehát *törlejt*-nek fordítva. — A latin *texo* igének konkrét 'szó, fon' jelentése mellett már az ókori használatban is megvolt az általánosabb, elvontabb 'készít, épít, alkot' értelme. Ehhez hasonló jelentésben szerepelhet a magyar *törlejt* is. A szótárakból fentebb idézett jelentések rokonértelműnek mutatják a *szerez* igével. Szoros jelentésbeli rokonságukra vall az is, hogy a Bécsi Kódex 267. lapján szentírásbeli könyv alkotásával kapcsolatban *szereztetik* szerepel a latin *textitur* fordításaként: „Azert akar ki vege èz iraft akar ne vege monno my ertõnk vagon Mert auag vezi τ immar Abakuknac kõnuo a · lot dolog vtan *zerzèttètic* auag hanè vezi τ monnal ,ppheta iria mellèkèt iouèndõknèc èfmèr: Igitur sive quis recipit scripturam illam, sive non recipit utrumque pro nobis est. Aut enim recipit et iam post factam rem liber Abacuk *textitur*, aut non recipit et quasi propheta scribit, quae ventura cognoscit“. — A *historia*-t 'elbeszélés'-nek értelmezve, a latin mondatot így érthetjük: 'hosszan elbeszélte a királyné szépségét', 'hosszasan beszélt a királyné szépségéről'. Felvethető azonban az a kérdés, vajjon a *historia* csakugyan 'elbeszélés' jelentésben szerepel-e a latin szövegben. A közép-latinban a *historia*-nak és származékainak többek között a következő jelentéseit látjuk (DŰC. IV, 209—10): *historia* 'figura, imago'; *historia* 'pannus figuris intextus'; *historiare* 'historias picturis repraesentare'; *historiatus* 'intextus figuris'; *historiographus* 'pictor'; *histríatus* 'historiis sculptus vel depictus'. Ezek alapján feltehető lenne az is, hogy a *historiam texere*, mint valamilyen képzõmûvészeti ábrázolásra vonatkozó kifejezés, átvitt értelemben került a szövegbe a szavakkal való ábrázolással, lefestéssel, leírással kapcsolatban. Ha a fordító így értette a latin szöveget, akkor a *törlejt*-nek az anyagi megmunkálás, formálás, alakítás mozzanatát magában rejtõ jelentésére gondolva, választhatta ezt a szót a *textit* fordítására. Ennek azonban több körülmény is ellene szól. A *longa* melléknév nyilván az 'elbeszélés' jelentésû *historia* jelzõjeként szerepelhet. A *texo* ige használata leírt vagy elmondott szöveggel kapcsolatban általános volt, a *historia* mellett sem érezhették már átvitt értelműnek. A *historia* fordítása: a *szerveszéd* is óvatosságra int, hogy feltevésünk bizonyítása kedvéért ne gondoljunk a *törlejt* eredetibb jelentésére, ha a késõbbi jobban beleillik a mondat értelmébe. A *szerveszéd* tudomásunk szerint nyelvemlékeinkben máshol nem fordul elő. Adatok hiányában nehéz lenne helyes magyarázatot adni a szóról, és jelenleg nem is célunk ez, de talán nem tapogatózunk helytelen irányban, ha a *szere* eredeti 'sor, rend' jelentését szem elõtt tartva úgy gondoljuk, hogy *szerveszéd*-en ilyenfélét érthetünk: 'a szóban forgó dolog minden részletére kitérõ beszéd', 'egyvégtében elmondott beszéd', esetleg 'szépen elrendezett, jól megszerkesztett beszéd'. De bárhogy értelmezzük is, bizonyos, hogy vala-

milyen beszédet jelent, s így mellette a *törlejt* a beszéd elgondolására, megfogalmazására vonatkoztatható 'alkot, szerez' jelentéssel szerepel. Lehet, hogy a fordító a változatosság kedvéért alkalmazta a *szerebeszéd* mellett a *szerez* helyett az azzal rokonértelmű *törlejt*-et.

2. — Különösen fontosak számunkra a *törlejt*-nek a Bécsi Kódexben fennmaradt adatai, mert ezekben a szónak eredetibb jelentésével találkozunk, mint bármely más emlékünkből.

48. l.: „Es azañ τ èzuft zékéc zèzzèttèttékuala a pagimantomon ki Smazagdo τ Pezimis kouèl *tozleitètètùala*: Lectuli quoque aurei et argentei, super pavimentum smaragdino et Pario stratum lapide, dispositi erant“. A „pavimentum smaragdino et Pario stratum lapide“ fordítása ma ez lehetne: „smaragddal és paros-i márvánnyal kikövezett (vagy kirakott) padozat“. Valaminek kövekből való összeállításával, kőpadozat kirakásával kapcsolatban egészen természetesen alkalmazta a XV. századbeli fordító azt a szót, melynek keletkezését, eredeti jelentését a PAIS-féle magyarázat alapján a csiszolósos anyagmegmunkálással hozhatjuk összefüggésbe.

266. l.: „Laffad mel mèrez zo τ nemikeppèn karomlate o tèremtoiet itelètbè hiuni τ a: tørdèlmès èden a: *tørleitø* èllèn vètèkedni mirè illètèn auag ollatan loτ legen: Vides, quam temeraria vox sit et quodammodo blasphemantis: creatorem suum ad iudicium provocare et vas fragile adversus figulum, cur tale vel tale factum sit, disputare?“. A *figulus* magyarja ma *fazekas* lenne. A valamilyen anyagból csiszolással alakított edény készítőjének neve szolgálgatott később az agyagedények gyártójának elnevezésére: így kerülhetett bele a fordításba a *törlejtő* a Vulgata *figulus*-ának megfelelőjeként.

273. l.: „Mit haznal a: faraguan mert o teuoyo faragta azt az oτtèuèt τ a: hamis kepet: mert o teuoiø rømenkedet a: *tørleitètbè* hog tène nema faraguanokat: Quid prodest sculptile, quia sculpsit illud fictor suus, conflatile et imaginem falsam? quia speravit in figmento fictor eius, ut faceret simulacra muta“. A *törlejtet* itt a. m. 'alkotás, megalkotott mű' a *tevője* a. m. 'készítője, alkotója'. CzF. szerint Károlyi *csinálmány*-nak, Káldi és még a XIX. századi Tárkányi is *alkotmány*-nak fordította a *figmentum*-ot.

311. l.: „Es mōda vr ènnèkè Vèffèd azt a: *tørleitøbè* az ektèlènnèc beret kiuèl mègberlettèm oτolløc Es vøm a: harminc èzuft penzekèt τ vètè azokat vrnac hazaba a: *tørleitøbè*: Et dixit Dominus ad me: Proiice illud ad statuarium, decorum pretium, quo appetiatus sum ab eis. Et tuli triginta argenteos et proieci illos in domum Domini ad statuarium“. CzF. idézi a későbbi fordítók fordítását: Káldinál *képformáló*, Károlyinál és Tárkányinál *fazekas* a *statuarius* magyarja. XVI. századi szótárainkból idézhetők a következő adatok: CALEPINUS (1585.) 1003: „statuarius: *Agas oz lop* [!] *èntø farago*“ stb. |SZIKSZAI FAB-

RICIUS (1590.): „Statuaria — *Kep faragasrol valo tud* | Statuarius — *Baluany kep farago* | Statuarius, Sculptor — *Kep farago*“ (104 és 133). A *statuarius*-nak a *fazekas*-nál pontosabb, és amint az adatok mutatják, többször is szereplő megfelelője a *képformáló*, *képfaragó*. Arra gondolhatunk tehát, hogy a Bécsi Kódex 311. lapján a *törlejtő*-nek nem ’fazekas’, illetőleg ’fazekak készítésének helye: fazekas műhely’ a jelentése, hanem a 273. lapon található adattal együtt annak a nyomát őrzi, hogy használták a szót képzőművészeti alkotással, első sorban művészi faragással, mai szóval szobrászmunkával kapcsolatban is. Amint a kőből vagy más anyagból készített eszközök, edények kezdetleges megmunkálásából fejlődött ki a képzőművészet, éppen úgy vált idővel az egyszerű eszközkészítésre alkalmazott kifejezés művészi alkotómunkára is alkalmazhatóvá.

3. — A következő adat a *törlejt*-re a *Sermones Dominicales* budapesti kéziratának glosszái közt kerül elénk. Az egyik prédikációban a szerző valamelyik apostolnak a leveléből idéz, az idézet megmagyarázása végett kitérőt tesz, majd néhány bevezető szó után újra elmondja az idézetet. E bevezető szavak a németújvári kéziratban így vannak meg: „Et hoc pertractare i. e. dicere videtur apostolus in verbis praemissis, dicens . . .“ (II, 525). A *pertractare* ’értekezik valamiről, megtárgyal, megvitát, megbeszél valamit’, úgy látszik, nem volt valami megszokott kifejezés az ilyenféle fordulatokban, ezért van mellette magyarázólag a *dicere*. A budapesti kéziratban nincs benne a *dicere*, viszont két magyar értelmezést is találunk. Az egyik a latin szöveg folyamába van bérva, a másikat utólag jegyezték a lapszélre: „Et hoc pertractare videtur apostolus *forगत्या* in verbis praemissis, dicens . . .”, oldalt a későbbi glossza: „tractare *Therlejtény*“ (uo.). — Hogyan szerepelhet a *tractare* megfelelőjeként a *törlejt*, és hogyan egyeztethető össze egymással a két magyar glossza? A Jókai-kódex adatából láttuk, hogy a *törlejt*-et alkalmazták szóbelileg előadott beszéddel kapcsolatban, az eredetibb jelentésből fejlődött általánosabb ’készít, alkot, szerez’ értelemben. Éppen így használhatták akkor is, amikor valaminek írásbeli megvitátása, kifejtése, előadása forgott szóban. Ezért esett a lapszéli bejegyzés írójának választása erre a szóra, mikor — valószínűleg nem találva kielégítőnek a *forगत्या*-t — a *tractare* helyes magyar megfelelőjét kereste. Ha nem írásbeli előadásról volna szó, hanem szóbeli megvitátásról, vagy még inkább valaminek a meggondolásáról, akkor a *forगतनि* is helyénvaló lehetne a *tractare* mellett, hiszen ma is mondunk ilyesfélét: „jól megvizsgálja, meghányja-veti, megforगतja a dolgot“.

4. — Szalkai László glosszái közt találhatjuk a következőt: „Tua seria, sonosas sermones — te *terlejteth* bezydedeth“. Sajnos, maguknak a latin szavaknak a jelentése is homályos. A *seria*-val kapcsolatban esetleg valami komoly tárgyú értekezés-

félére gondolhatunk. A *sonosus* a közép-latinban *sonorus* helyett fordul elő (DrC. VII, 527), de így sem világos a kifejezés. Esetleg valamilyen jól hangzó, szónoklatszerű, szépen előadott beszédet jelenthet.

5. — A Guary-kódexben háromszor fordul elő a *törlejt*, mindannyiszor írásos alkotással kapcsolatban. 11. l.: „Kírl vğ mōd vers *törlejtō* mēltōr Qui feruit deo, regnat vt leo“. 20. l.: „Iras *törlejtō* mēltōr, vince new doctor egeb fok irafa kōzōt, ekkepē irt...“ 21. l.: „Ez fōlūl mondot irafocat *törlejtōt* es zēzōtte vilhelmos new doctor“.

6. — Egy kétségbe vonható hitelességű verses emlékünken, a Szabács Viadalában is megvan a *törlejt*: „Leg ottan twlbelwl Twrwknepek | Nagy vyadalth velek *turletenek*“ (61—2. sor). FOGARASI (Nyr. I, 177) szerint az itt szereplő *törlétének* a. m. 'szerzőnek'. A RMKT. I². Szójegyzéke az adatot a kötet 'alkot, tesz' jelentésű *törlít*-jei közé sorozza. (Megjegyezhetjük, hogy e jegyzékben ez az egyetlen adat, mely joggal van különválasztva a 'fogalmaz, szerkeszt' jelentés alatt csoportosítottaktól. Ezek azonban már a XVI. századból valók.) Más adatunk nincs arra, hogy a szó valamilyen harci tevékenységgel kapcsolatban szerepelt volna.

7. — A NySz. a XVI. század első harmadából idéz még néhány adatot a *törlejt*-re, egyet meg Poncianus Históriajának magyar kiadásából, 1573-ból. — Az idézetek legtöbbszörében beszédnek a *törlejtés*-éről van szó. Egy-két adat különösebb figyelmet érdemel. — A Nagyszombati Kódex 160. lapján ezt találjuk: „vğ *törleyte*, es vğ zaba az ő bezedet“. Ez az adat azért érdekes, mivel a *törlejt* mellett szereplő másik ige, a *szab* szintén az anyagi világban érzékelhető jelenségek kifejezőkészsétéből került ide: egy bizonyos eljárással végzett anyagi formálás kifejezője; itt átvitt értelemben van alkalmazva. Jelentésfejlődésének bizonyos pontjához érve a *törlejt* is ilyen átvitt értelemben való — mégpedig eleinte szórványos, később gyakori — alkalmazás révén került a szellemi élet kifejezései közé. — A JókK.-beli *szerebeszédet törlejt*-re emlékeztetnek az ilyen kifejezések: „nagi edős bezedōt *törlite*“ DebrK. 135 | „édes *beszédet törléteni*“ PontHist. | ugyancsak a *szere* származéka mellett szereplő *törlejt* is, Alexandriai Szent Katalin verses legendájában: „mynd eezekrewl ygy bezellek | Es ymyllyen zōrzeit *thōrlythek*“ (1454—5. s.). — Van szó *beszéd-törlítő könyv*-ről is: NagyszK. 288, aminek talán 'prédikációs kötet' a jelentése.

Az *írástörlejtő*-re, mely már a Guary-kódexben jelentkezett, a Winkler- és Nádor-kódexből idéz még adatot a NySz., a *vers-törlejtő*-re meg a Nádor- és Debreceni Kódexből. Alexandriai Szent Katalin verses legendájában olvashatjuk a következő sorokat: „Es hog ez ew rola mondwa legēn | virgilius ees tanwm legyen ennekem | ky mikort Cryftws zyletek | akort ew Romaban

leletheek | Es egyeb yraffy kewzze yraa | Es cryftwfrol ym eezth *teurlyttee*“ (2440—5. s.). Ezután következik néhány sor idézet, a Vergiliustól való első magyar fordításrészletek egyike. Feltűnő, hogy ezt az adatot, mely a legendának a többi, beszéd előadásával kapcsolatos *törlejt*-je mellett egyedül vonatkozik írásbeli alkotásra, mégpedig megnevezett költő alkotására, a NySz. nem közli.

*

A *törlejt* jelentésének fejlődését a következőképpen vázolhatjuk: A műveltségi fokozatok élesen el nem határolt voltánál fogva különösen könnyen válhatott az eredetileg egy anyag bizonyos eljárás útján való megmunkálásával kapcsolatban alkalmazott szó bármilyen anyag megmunkálásának kifejezőjévé. Ehhez a ponthoz érve bizonyos jelentéselágazódás következett be: egyrészt tovább haladt a fejlődés az általánosulás irányában, az 'alkot, készít' felé, másrészt pedig a 'valamilyen anyagból formál valamit' jelentés külön fejlődés alapjául szolgált. Ez utóbbi ág fejlődése párhuzamos volt azzal a fejlődési folyamattal, melynek során a fejlettebb eszközkészítésből kibontakoztak a képzőművészet kezdetei. A különféle anyag formálására, alakítására vonatkozó kifejezés az anyag művészi formálásának és a művészileg kidolgozott anyaggal való díszítésnek a kifejezésére is alkalmasnak bizonyult. A *törlejt*-nek e szűkebb körben továbbfejlődött jelentése, — mely az alkotás anyaghoz kötöttsége révén az eredetihez sokkal közelebb áll, mint az egyéb területen alkalmazott *törlejt*-é, — a Bécsi Kódexben kerül elénk. Az itt szereplő adatok egyrészt a fejlődés különböző fokán fellépő jelentést mutatják: 'edénykészítő', 'képformáló', másrészt a már művészi alkotás kifejezésére is szolgáló *törlejt*-nek különféle művészi jellegű munkával kapcsolatos alkalmazását: 'képformálás, díszítő kikövezés'. — A 'készít, alkot' jelentés felé meginduló fejlődést sem kell korlátlan általánosulásnak gondolnunk. Itt azonban az alkotásnak, melyre a *törlejt* kifejezés vonatkozott, nem anyaghoz kötöttsége, hanem csak gondos, aprólékos kidolgozása volt az, ami határt szabott. A legegyszerűbb eszközök kiformalása sem volt egyszerű feladat, hanem olyan munkát kívánt, amelyre — el nem homályosult jelentésű képzőivel — valóban találóan lehetett alkalmazni a *törlejt* szót. Mikor jelentése kezdett általánosabbá válni, akkor is első sorban bonyolult, különös gondosságot igénylő, esetleg hosszadalmas eljárás jelölésére szolgált. Ezért volt különösen alkalmas arra, hogy 'szellemi alkotás' kifejezésévé váljék. Eleinte bizonyára ritkábban alkalmazták ezen a területen, és átvitt értelmét világosan érezték, később, gyakoribb alkalmazás következtében, ez az átvitt értelem előtérbe került az eredetivel szemben: új jelentés lett belőle. Ez az a jelentés, mely nyelvelméleink adataiban leggyakrabban szerepel. Nem

akármilyen beszédet, írást vagy verset *törlejt*nek ezekben az adatokban, hanem aprólékos gondolatbeli formálást, alakítgatást, gondos megfogalmazást, szerkesztést, különleges hozzáértést, esetleg művészi hajlamot vagy tudós felkészültséget kívánó alkotást, és többnyire nem is jelentéktelen valaki a *törlejtő*. „Szerbeszéd“-et, „nagy édes beszéd“-et *törlejt*nek; az *írástörlejtő* „m e s t e r“-ek tekintélyes egyházi írók; az egyetlen megnevezett *versétörlejtő* nem kisebb költő, mint Vergilius; a beszédek *törlejtői* például Alexandriai Szent Katalin, Szent Sebestyén, sőt maga Krisztus. Úgy gondoljuk, nem tévedünk, ha ezek alapján a g o n d o s a l a k í t á s mozzanatát emeljük ki olyan tényezőként, mely a szó jelentésfejlődésének során végig megmaradt és a további általánosulásnak gátat vetett. A 'készít, alkot' értelemnél is általánosabb 'tesz, csinál, valami cselekvést (olyat is, melynek nem valamilyen anyagi vagy szellemi alkotás az eredménye) végrehajt' jelentésben nem alkalmazták a *törlejt*-et, vagy csak igen ritkán, esetleg más, helyesebb kifejezés meg nem találása esetében. Legalább is adataink közül egyedül a Szabács Viadalában élénk kerülőben láthatjuk az ilyenféle használat nyomát.

HEXENDORF EDIT.

Miskulancia.

A *miskulancia* szó nyelvünk nem-irodalmi rétegébe tartozik. Közismerten használja a familiáris beszéd, sőt — latinos-tudós formája ellenére — népiesnek érezzük. Ebből a szempontból olyanfajta, mint a *juss*, a *virtus*, a *portéka*, az *ámbitus*, a *patika*, a *porció*, a *cívís*, a *szervusz*, a *pertú*, a *piktor*, a *familia*, az *akkurátus* és társai.

Modern nyelvünkben nem regisztrálják a *miskulancia*-t: BÁRCZI (Szófsz. 1941.), BALLAGI MÓR (A m. nyelv. szót. 1872.). CzF. (IV, 1867.). Ellenben szerepel mint élő szó a MTsz.-ban, a magyar-idegen és idegen szavakat magyarázó szótárainkban. Ime a három kategória adatai.

1. Népnyelv. — MTsz. 1896: „*miskulancia*: családtság, család (Tokaj Nyr. XXIV, 96).“ [Hegyaljai tájszók: közli DEMJÉN KÁLMÁN.] Ez az egyetlen modern népnyelvi szótározott adatunk. Ami persze nem jelenti azt, hogy a nép nem ismeri a szót. Nem érdektelen, hogy a Tsz. 1838. még nem vette föl a *miskulancia*-t. KRÍZA JÁNOS Erdélyi Tájszótára sem tud róla. A MTsz. egyetlen adatát egyébként ez alkalommal megtoldhatom eggyel. R a f f y Á d á m író barátom értesít, hogy gyermekkorában, Érköbölkúton (Bihar megyében) született anyjától, gyakran hallotta a *miskurancia* szót 'tarka ruha' és 'föltűnő dísz, fityegő a ruhán' értelemben és ilyen

mondatokban: *Micsoda miskurancia ez?* „Tele volt az akasztva mindenféle *miskuranciával*.“

2. Köznyelvi adatok, magyar-idegen szótárainkban. — SAUVAGEOT, Magyar-francia szótár. 1937.: „*miskulancia* (populáris szó) tromperie, supercherie. *Kiderült az egész miskulancia* on a découvert le pot aux roses [= fölfedezték a titkot].“ — ECKHARDT SÁNDOR, Magyar-francia szótár. 1935.: „*miskulancia* (közönségesebb szó) manigances, machinations, tripotage.“ — KELEMEN BÉLA, Magyar-német nagy kézi szótár. 1929.: „*miskulancia* Falschheit, Täuschung, Schwindelei.“

3. „Idegen“ szavak magyarázatára készült szótárakban. — SÁNDOR KÁLMÁN, Idegen szavak marxista magyarázatokkal. 1948.: „*miskulancia* keverék, mesterkedés, csalafintaság.“ — TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF, Idegen szavak [1947?]: „*miskulancia* keverék; csalafintaság, mesterkedés.“ — SZENTGYÖRGYI EDE, Idegen szavak magyar szótára [é. n.]: „*miskulancia* mesterkedés; keverék; keveredés.“ [Itt a 'csalárdság', 'csalafintaság' hiányzik a jelentések közül.] — CSORBA FERENC, Idegen szavaink. 1930.: „*miskulancia* vegyítés, érdekből való összekeverése a dolgoknak. Közélatin: *misculantia*.“ [?] — TOLNAI VILMOS, Magyarító szótár. 1928.: „*misculantia* 1. keverék, kotyvalék, habarék, kófic, elegy-belegy (vö. pancs, mixtum). 2. mesterkedés, üzemek (vö. machinatio).“ TOLNAI latinosan írja a szót, nem gondolva arra, hogy akkor a kiejtése *miskulancia* lenne, aminek létezése nincs igazolva. TOLNAI célja nem a tényleges nyelvhasználat visszatükrözése a jelentésekben, hanem minél bővebb szinonima-készlet adása az idegen szó elkerülése céljából. — PINTÉR JENŐ Magyar Nyelvvédő Könyve (1938.) nem tarotta érdemesnek fölvenni a magyarításra szoruló szavak közé a *miskulanciá-t*, talán éppen népiessége miatt.

A mai nyelvre vonatkozó adatokon kívül a régiségből csak egy adatunk van a szó létezésére. A NySz. ennyit közöl: „*miskulancia* [mischung]. (TörtT.² I, 579).“ — Nagynehezen kinyomoztam az idézetet, amely a Történelmi Tár 1881. évfolyamában jelent meg (579), és egy XVII. századi szakácskönyvben található: „Olasz saláta. Vágj elegyes sokféle fűből. A ki akar *miskulantiát* csinálni, szedjen igen gyermekded salátát, sállya levelet, minta levelet...“ A kevert helyesírással írt szót a NySz. (1891.) magyarosan írja át, talán az élő nyelvre gondolva. Jelentését nem a hivatkozott szöveg alapján állapítja meg! — Az Akadémia 1899-ben kiadott Címszó-jegyzéke a NySz. nyomán közöl, jelentés nélkül, két adatot: *miskulancia* és *miskulancia saláta*. — Itt említetjük, hogy a 'kevert saláta' neve nem szerepel PÁVÓ ELEMÉR Magyar Kertészeti Szótárában (1940.).

A *miskulancia* eredetére vonatkozólag nyilvánvalóan latinra kell gondolni, esetleg német vagy olasz közvetítéssel. Mind a három lehetőséget végignyomozva előre megmondhatjuk, hogy

— bár a föltehető **misculantia*-nak megfelelő német szó kimutatható már a múlt századi bécsi nyelvben — legvalószínűbbnek látszik, hogy a *miskulancia* olasz hatás alatt keletkezett ál-latin szó, ami aztán lekerült a nép nyelvébe és jelentésváltozásokon ment át.

A klasszikus, a vulgáris és a középkori-újkori latin nyelv — a rendelkezésre álló adatok szerint — nem ismeri a *misculantia* szót. FINÁLY HENRIK (A latin nyelv szótára. 1884.) nem tud róla, és a *misceo* értelemei között sem szerepel a 'kevert salátát készít' vagy a 'csalárdság' jelentés. BRÉAL és BAILLY szótárában (Dict. étym. latin. 1886.) a *misceo* származékai között nincs ott a *misculantia*. Hasonlóképen nem tud ilyen származékról sem WALDE (LatEtymWb. 1910.), sem az ERNOUT-MEILLET-féle szótár (Dict. étym. de la langue latine. 1932.), de az utóbbi említi természetesen a **misculare* vulgáris alakot, amelyre román nyelvek származékszavai visszavezethetők. FORCELLINI szótára (Totius latinitatis Lexicon. Lipsiae, 1839.) nem ismer *misculantia*-t.

A romanisztikai szótárak adataiban szintén nincs nyoma egy *misculantia* szónak. DAUZAT (DictÉtym. 1946.) a *miscere*-ből származott **misculare* > *mesler* > francia *mêler* alakot regisztrálja: a 'keverék' értelmű *mélange* már belső francia származék. Minderre vonatkozólag a romanisztikában nincs semmi kétség. Elég, ha MEYER-LÜBKERE hivatkozunk (RomEtWb. 1911. 5604—6), aki három gyökérből vezeti le az idevonatkozó származékokat, — *miscere* (ol. *mescola*); **miscitare*; *misculare* 'mischen' — de a *misculantia* létezéséről vagy visszakövetkeztethető meglétéről szintén nem tud semmit.

A középkori és újkori latinságban szintén nem találtam nyomát a *misculantia*-nak. A. SLEUMER (Kirchenlateinisches Wb. 1926.) és BARTAL (A magyarországi latinság szótára. 1901.) nem ismeri. Az utóbbi említi a *miscula* származékot 'farrago (keverék)' értelemben, a 'keverék'-re még a *miscela* szót is említve. DUCANGE Glossariuma (V, 1885) említ egy *misclantia* alakot, ami eddig legközelebb áll hangbelileg a „magyar“ *miskulanciá*-hoz, de *miscedantia* = 'rixa [veszekedés]', 'jurgium [veszekedés, pör]' jelentéssel, amelyek közül egyik sem egyezik a magyarországi *miskulanciá*-val ['keverék, olasz saláta'].

Megemlíthetjük még, hogy KRESZNERICS 1831., aki a magyar szavak latin megfelelőit adja, a *kever* ige és származékai kapcsán sehohsem hozza föl a vulgáris *misculare* vagy **misculantia* (?) alakokat, a salátát pedig *lactuca*-val fordítja. SÁNDOR Toldalékában 1808. a *keverék* fordítása: *mixtura, promiscuum, farrago*.

Német szótárak és idegen-szótárak nem ismernek semmi olyan német szót (*Miskulanz?*, *Mischkulanz?*, a *tolerantia* ~ *Toleranz*, *excellantia* ~ *Exzellenz* analogiájára), amely egy *mis-*

culantia-ra volna visszavezethető. Negatív eredménnyel néztem utána a következő szótárakban: GRIMM, DWb. IV (1885.), WEBER (Handwb. 1908.), KLUGE—GÖTZE (EtWb. 1934.), SCHULZ (Deutsches Fremdwb. II, 1926.), HEYSE (Fremdwb. 1910.), HEMME (Das lat. Sprachmat. im Wortschatze der d., fr. u. engl. Spr. 1904.), valamint GÜNTHER—SAALFELD (Fremdwb. 1898.). (Egyébként többtagú német szóban sem mindig jelent latin eredetet az *-anz* végződés: példa rá a csehből való *Popanz*, az olasz *bilancio*-ból [$<$ latin *bilanx*] lett *Bilanz*, az ó-francia eredetű, német-analógiás [*vire-lai+tanz*] *Firlefanz*.)

A köznyelvi szótárakban való sikertelen keresés után az a meglepetés ért, hogy találtam a **misculantia*-nak megfelelő német alakot a XIX. századi bécsi nyelvben: *Mischkerlanz* 'Mischung, Verwirrung' (Fr. S. HÜGEL, Der Wiener Dialekt, Lexikon der Wiener Volkssprache. Wien, 1873. 108), amit THEODOR GARTNER (Fremdes im Wortschatz der Wiener Mundart: Zschr. f. hochdeutsche Mundarten IV [1903.], 267) fonetikusán így ír át: *miskolants*. Ebből azonban nem származhatott a XVII. századi magyar-latin *miskulantia* 'olasz saláta', sem pedig az ország keleti részéből szótározott népnyelvi latinos *miskulancia* 'csalárdság'.

Marad még az olasz eredet lehetősége. Itt azonban hangtani nehézségek vannak. Ime az adatok.

KOLTAY, SZABÓ és VIRÁNYI Olasz-magyar szótára (1938.): „*mescolanza* keverék“ [a 'saláta' értelem és a magyarban meglevő átvitt jelentés hiányzik.] — HEMME (i. m.) a latin *miscere* > ó-felnémet *miskan* > *mischen* megfelelői között idézi az olasz *mescolanza* 'Mischung' szót és a francia *mélange*-ot ['keverék']. — P. PETROCCHI (Novo dizionario scolastico. Milano, 1897.) a *mescolanza*-nak többfajta használatát és jelentésárnyalatát közli: 'piu cose mescolate', *mescolanza di colori* ['színkeverék'], *mescolanza di suoni* ['hangkeverék'], *la mescolanza del grave e del acuto; un bicchierino di mescolanza* ['kevert folyadék likőrös pohárban']; *mescolanza di più erbe, e specialmente un'insalata di più erbucce soporite e odorose* ['keverék-saláta']. — FRANCESCO VALENTINI (Dizionario portatile italiano-tedesco. 1895.): „*mescolanza* Gemisch-Kräutersalat“. — ZAMBALDI (Vocabulario etimologico italiano. 1889.) közli az olasz *mescere* < latin *miscere* származékait, köztük ezt: *mescolanza* 'keverés, keverék'; átvitt értelemben nem fordul elő a *mescolanza*, de a származékok között van két ilyen, a *mixtum* latin alapszóból; az egyik a *mestatore* 'chi tratta cose pubbliche o private per torto fine' (KOLTAY szótárában: 'keverő, izgató'); a másik: *mesticcione* 'chi fa qualche cosa di sutterfugio e alla peggio' ['aki valami rejtett dolgot csinál és hanyagul']. Egyiknek sem lehet hangtanilag köze a magyarországi *miskulanciá*-hoz, bár az utóbbi jelentésfejlődése mutat valami hasonlóságot. — GIOVANNI GHERARDINI

(Supplimento a' vocabolari italiani IV, 1855.): *mescolanza* a. m. 'keverék, összekevert dolgok, saláta, cerefolium (virág)'; lelki, átvitt értelme nincs. — Vocabolario degli Accademici della Crusca IV, 1806: „*mescolanza* = confusio, mixtura“; szerepel a szó a misztikus teológia nyelvében is: 'lelki-testi közlekedés, keveredés' értelemben: *si move senza mezzo in Dio, senza mescolanza d'alcuna creatura*. Ez az átvitt értelem persze igen távol áll a magyar 'csalárdság'-tól.

*

Vessünk egy pillantást a *miskulancia* legközelebbi magyar rokonaira. Ezek: *misöl*, *miskulál* (*miskuál*), *mismás*, *mísling*.

A familiáris *mismás* 'mindenféle összevisszaság', 'kotyvalék' (SÁNDOR i. m.): nyilván újabb keletű jövevény a *Mischmasch* 'Durcheinander' új-felnémet szóból (Sprachbrockhaus. 1935.). BALLAGI már tud róla (II. 1872.): „*Mismás* 1. különféle tárgyakból álló vegyülék, 2. átvitt értelemben: alattomos fondorkodással elkövetett csalás; *mismás* az egész dolog. *Mismásol* fondorkodik, hogy csaljon.“ BALLAGI jelentései közel állanak a *miskulancia* értelmezéséhez. A *mismás* átvitt értelme ma már nem ismeretes. A *miskulancia* viszont enyhébben, elnézőbben fejezi ki a 'csalárdság' fogalmát. LUMTZER és MELICH etimológiai munkája (DOLw.) a MTsz. két adatára hivatkozik: *mics-macs* 'savanyúvízzel elegyített bor'. Van azonban a MTsz. gyűjtésében a *mis-más*-nak még két jelentése is: *mis-más* 'löre' Gyöngyös és *mis-más ember* 'haszontalan ember'. Az utóbbiakban már átvitt, pejoratív értelem jelentkezik, ami fokozottabb mértékben megvan a szegedi *el-mismásol* 'ellop, elcsen' tájszóban (MTsz.). A NySz., ÓZF. nem tud a *mismás*-ról.

A *misöl* népi szó a *Mischmasch* alapszavából, a *miscen*-ből való. A MTsz. egyetlen adata szerint: 'kever'. MELICH JÁNOS említi is (Német vendégszók: Nyr. XXIV, 348). A Köm-lődről jelzett adat első közlője CHALUPKA REZSŐ (Tolnamegyei tájszók: Nyr. XIX, 479). A német *miscen* viszont az ó-felnémet *miskan* alakon keresztül a latin *miscere*-re megy vissza (HEMME i. m.). KLUGE—GÖTZE megjegyzi, hogy a latin átvétel ellen szól az a tény, hogy a román nyelvek számára nem a *miscere*, hanem annak továbbképzése, a *misculare* szolgált alapul (francia *mesler* > *mêler*, *méli-mélo*; ófn. *misculōn*, sváb *míšla*). A többi indoeurópai nyelvekből idéz alakokat a szótár, az ősi közös eredet támogatására. Mindez persze a magyar *misöl* szempontjából nem fontos. Egyébként az olasz *mescere* a latin *miscere*-ből való (ZAMBALDI i. m.).

A *miskulál* (*miskuál*) mindenképen latin eredetű. TOLNAINál (Magyarító Szótár) a. m. 1. 'kever, kotyvaszt, habar' és 2. 'mesterkedik'. — SZINNYEI, MTsz.: *meg-miskuál* a. m. 'rászed' Székelyföld, Kríza. — A népi használatban itt sincs nyoma

sem a 'kever', sem a 'salátát készít' jelentésnek, ellenben meg-
egyezik az igei jelentés a *miskulancia* 'csalárdság' főnévvel.

A *misling* 'csalamádé' egy adat Hajdúság (MTsz.) új-fel-
német eredetű (LUMTZER—MELICH, DOLW.), bár a *Mischling*
jelentése nem felel meg pontosan a magyar tájszónak: 'Mengsel
von Wicken und Hafer oder Erbsen und Gersten, im Juni oder
Juli ins Brachfeld gesät'; (osztrákban:) 'vermischte Brennholz-
gattungen', aminek magyarázata nyilván a helyi gazdasági
viszonyokban keresendő.

A magyarországi latinságból csak egy *miscula* 'farrago
[keverék]' főnévre van adat (BARTAL). DUCANGE (Gloss. V.
[1885.]) ellenben regisztrálja a *misculare* igét, csupán 'miscere'
jelentéssel. Említi még DUCANGE a *misculatio* származékot is.
Nem kétséges, hogy a román nyelvek megfelelő igéinek alapjául
is egy **misculare* vulgáris alak szolgált. A szó, *mescolare* 'kever'
formában, ma is része az olasz szókincsnek. P. PETROCCHI
átvitt értelmet nem ismer vele kapcsolatban: „*mescolare de
misculare metter insieme, confondendole, cose diverse. Mescolare
il caffè col latte* [kávét tejjel kever]. *Mescolare i colori* [színeket
kever].“ — ZAMBALDI hasonlóképen: „**misculare* > *mescolare
confondere insieme più cose.*“ A *miskulál* nyilván latin eredetű.
Az; hogy olaszból jött volna, fölösleges föltevés lenne. Ilyen
föltevés eddig föl sem merült (vö. KARINTHY FERENC, Olasz
jövevényszavaink. 1947.).

*

Az adatok alapján a *misöl*, a *misling* és a *mismás* új-fel-
német eredete nem kétséges. A *miskulál*-ról pedig nyilvánvaló,
hogy a középkori latinból került át nyelvünkbe. Mind a
három ma csak népi és familiáris rétegben él.

Nehezebb a *miskulancia* eredetének kérdése. Németre
— az egyetlen, dialektális és újabbkori *mischkerlanz* alapján
— nem lehet gondolni. Az olasz *mescolanza* ('saláta') hatása
föltehető a jelentés szempontjából. Hangtanilag azonban a
mescolanza népi átvételére gondolni igen ingatag föltevésekre
vezetne. Nincs is rá semmi adatunk. Hármias hangváltozásról
lett volna szó népi átvétel esetében: 1. *e* > *i* a szó elején;
2. *o* > *u* a szó közepén; 3. *a* > *ia* a szó végén.

1. *e* > *i* változásra van példa olasz jövevényszavainkban:
trombetta > *trombíta* (1428.), *ostrega* > *osztriga* (1571.), *zecchino* >
cikény (1691.) (vö. KARINTHY). Újabb jövevényszavainkban
az olasz *e* megmarad: *fregoli* (XIX. sz.), *taverna* (XIX. sz.).

2. *o* > *u* változás is van: *mostra* > *mustra* (XIV. sz.),
oglia potrita > *ulipotreda* (XIV. sz.), *mandola* > *mandula*
(XIV. sz.). De az olasz *o* sokszor megmaradt: *gondola* > *gon-
dola* (1665.), *datolo* > *datolya* (1827.), *costare* > *kóstál* (MTsz.).
(KARINTHY).

3. *-a* > *-ia*? Ez a hangváltozás népi úton elképzelhetetlen.
Az olasz szóvégi *-a* a magyarban általában megmaradt. Egy-két

esetben hiányzik (KARINTHY i. m. 16). Arra azonban nincs példa, hogy olasz -a a magyarban -ia-vá változott volna. A *garaboncás* az olasz *gramanza*-ból való; a *garabonciás* alakot megmagyarázza az olasz *gramanzia* változat. Az *ária*, amennyiben olaszból való, ott is *aria*. Az *angária* a középi-latin *angaria*-ból ered (EtSz.). A *butélia* eredetije a hazai latin *butelia*, esetleg valamely olasz -ia végzetű változat (*bottiglia* stb.) (EtSz.). A *cikória* < latin *cicoria* (EtSz.). Az *endivia* < középi-latin *endivia* (EtSz.). A *kompánia*, *patália* (németből latinosítva), *szaladia* és *vanília* (németből latinosítva) téves olasz egyeztetésnek számítanak (KARINTHY i. m. 42–4).

A tárgy eredete kétségtől olasz, ha a szó „latin” is. Az egyetlen régi adatban ’olasz saláta’ értelemmel jelenik meg a *miskulancia*. Bár egy latin *misculantia* létezése szótárakból nem mutatható ki, mégis (a bécsi *Mischkerlanz* meglétéből is) arra kell gondolni, hogy volt ilyen alak. Talán éppen a *mescolanza* tudós latinosítása, amit a *misculare* ige ismerete is támogatott. Kellett lennie, különben nem magyarázható meg a latin szó megléte mai népi és familiáris nyelvünkben. Ez utóbbi szavunknak jelentésfejlődése egyrészt a ’csalárdság’, másrészt a ’tarka dísz’ irányában: nem meglepő. Az idegen szó — tekintélye vagy barbarizmusa miatt — könnyen fejlődik amelioratív vagy pejoratív irányban. Mindenesetre világosabban meg lehetne magyarázni a *miskulancia* eredetét és sorsát, ha előkerülnének más magyarországi adatok is.

ZOLNAI BÉLA.

-ka, -ke képzős helységneveink kérdéséhez.

I.

A magyar nyelvterület észak-északkeleti részén, illetőleg peremén feltűnik egy olyan helységnevtípus, amely világosan magyar eredetű nevek: legtöbbször -s képzős növénynevek -ka, -ke elemmel továbbképzett származékait mutatja. — E típusra a következő adatokat sorolhatom fel: 1. *Nádaska* Abaúj-Torna m. tornai j.: 1428: *Nadasd* (CSÁNKI I, 240); 1773: *Nádaska* (LexLoc. 272); 1808: *Nádaska* (LIPSZKY I, 441); 1944: *Torna-nádaska* (Hnt. 584). — 2. *Mogyoróska* Abaúj-Torna m. csereháti j.: 1808: *Mogyoróska* (LIPSZKY I, 433); 1944: *Mogyoróska* (Hnt. 407). — 3. *Nádaska* Abaúj-Torna m. kassai j.: 1427: *Kys Nadasd* (CSÁNKI I, 200); 1477: *felsw Nadasska* (HazÖkmt. V, 337); 1773: *Nádaska* (LexLoc. 2); 1808: *Nádaska* (LIPSZKY I, 441). — 4. *Erdőske* Sáros m.: 1427: *Erdewske* (CSÁNKI I, 294); 1773: *Erdőske* (LexLoc. 247); 1808: *Erdőske* (LIPSZKY I, 167); 1947: *Erdőske* ~ *Lesièek* (Hnt. eles. ter. 30). — 5. *Szöllöske* Zemplén m. sátoraljaúj helyi j.: 1416: *Zewles*; 1468: *Zewlewske*;

1475: *Zewleske* (CSÁNKI I, 363); 1773: *Szölöske* (LexLoc. 300); 1808: *Szöllöske* (LIPSZKY I, 657); 1944: *Szöllöske* (Hnt. 561). — 6. *Komlóska* Zemplén m. sárospataki j.: 1404: *Komlostelek* (CSÁNKI I, 354); 1773: *Komloska* (LexLoc. 8); 1808: *Komlóska* (LIPSZKY I, 332); 1944: *Komlóska* (Hnt. 342). — 7. *Mogyoróska* Zemplén m. sárospataki j.: 1363: *Monyoros*; 1472: *Monioros* (CSÁNKI I, 357); 1773: *Mogyoroska* (LexLoc. 8); 1808: *Mogyoroska* (LIPSZKY I, 433); 1944: *Mogyoróska* (Hnt. 407). — 8. *Eperjeske* Szabolcs m. tiszai j.: 1438: *Eperjes*; 1446: *Eperjes* (CSÁNKI I, 513); 1773: *Eperjeske* (LexLoc. 225); 1808: *Eperjeske* (LIPSZKY I, 167); 1944: *Eperjeske* (Hnt. 193). — 9. *Szentpéterke* Szabolcs m., ma puszta Buj és Kótaj között: 1364: *Scenthpeter* (Kállay Lt. II, 127); 1484: *Zenthpether*; ma: *Szentpéterke* (CSÁNKI I, 526). — 10. *Szenteske* Ung m. szobránci j.: 1386: *Zenthushaza*; 1520 kör.: *Zenteske* (CSÁNKI I, 398); 1773: *Szenteske* (LIPSZKY I, 643); 1947: *Szenteske* (Hnt. 542). — 11. *Kendereske* Bereg m. munkácsi j.: 1773: *Kendereske* (LexLoc. 51); 1808: *Kendereske* (LIPSZKY I, 298); 1944: *Kendereske* (Hnt. 309). — 12. *Egereske* Bereg m. munkácsi j.: 1773: *Egereske* (LexLoc. 52); 1808: *Egreske* vel *Egereske* (LIPSZKY I, 163).

Tudott dolog, hogy kicsinyítő képzőink közül az *-s*, a *-d* (*-t) és az *-m* ~ *-n* ~ *-ny* földrajzínév-képző funkciót is kapott: *Füzes*, *Sáros*, *Rákos*; *Tövised*, *Homoród*, *Vadad*; *Somogyom*, *Bolgárom* stb. E kicsinyítő képzőink gyakran együtt is alkotnak földrajzineveket: *Nádasd*, *Kövesd*, *Hodosd*; *Berkend*, *Kövend*, *Ölyvend*, *Vasand* stb. — A fent közölt *-ka*, *-ke* képzőelemmel alakult helységneveket szemlélve, természetes megoldásnak látszanék, ha ezekben is kicsinyítő képzőt keresnénk, hiszen *-ka*, *-ke* kicsinyítő képzőnk Árpád-kori nyelvméleinktől kezdve a legéleterősebb névképzők közé tartozik. Első pillanatra igen valószínűnek látszanék tehát, ha feltennők, hogy *-ka*, *-ke* kicsinyítő képzőnk is földrajzínév-képző funkciót kapott, hasonlóan az *-s*, *-d*, *-n* képzőkhöz. Így a *Kendereske*, *Nádaska* típust a *Somosd*, *Füzesd* típushoz hasonló alakulásúnak vehetnők.

A fenti magyarázat — bármennyire valószínűnek látszik is első pillanatra —, nem állja meg a helyét a következő okokból: 1. A felsorakoztatott adatokból kitűnik, hogy azokban az esetekben, amikor a helységnévre elég régi történeti adataink vannak, a *-ka*, *-ke* elem kizárólag csak másodlagosan, későbbi időpontban járult a már kialakult helységnevekhez, jobbra *-s* képzős növénynevekhez. A *-ka*, *-ke* kicsinyítő képző koraisága mellett a főnti helységnevekben szereplő *-ka*, *-ke* képzőelem csak a XV. század második felében kezd felbukkanni, illetőleg hozzátapadni már korábban kialakult helységnevekhez. 2. Tárgyalt helységnévtípusunk előfordulása a magyar nyelvterületnek csak egy részére, mégpedig nem is olyan túlságosan nagy részére korlátozódik, holott *-ka*, *-ke* kicsinyítő képzőnk a régi-

ségben a magyar nyelvterület minden részén élő és divatos képző volt. — Így a nem személynevekből alakult helységnevekben szereplő *-ka*, *-ke* képzőelem időbeli és területi elszigeteltsége folytán eredet tekintetében nem azonosítható a magyar *-ka*, *-ke* kicsinyítő képzővel. A mégis kétségtelenül magyar szájon keletkezett helységnévtípus eredetének felderítéséhez tehát más magyarázatot kell találnunk.

A rutén és főleg a keleti-szlovák nyelvterületen a szláv eredetű helységnevek jelentős részében szláv *-bka* kicsinyítő képzőt találunk. E szláv helységnévtípusra, — mellyel tele van egész Kelet-Szlovákia és Ruténföld, — tucatjával idézhetnék példákat az említett területről, de helyszűke miatt csak néhányat említek első előfordulásában: 1345: *Luchka* (CSÁNKI I, 302) <: szl. *lōka* 'rét' | 1245: *Olsawka* (ŠMILAUER, Vodopis 400) <: szl. *olšava* 'égerfa' | 1352: *Stranka* (FEKETE NAGY, Szepesség 107) <: szl. *strana* 'hegyoldal' | 1460: *Polyanka* (CSÁNKI I, 360) <: szl. *poľe* 'rét' | 1451: *Porupka* (CSÁNKI I, 360) <: szl. *porob* 'vágás' | 1459: *Tharnoka* (CSÁNKI I, 364) <: szl. *trn* 'kőkény' | 1479: *Thvpoloka* (CSÁNKI I, 364) <: szl. *topl* 'meleg' | 1484: *Zavodka* (CSÁNKI I, 400) <: szl. *zavada* 'akadály' | stb. A területi egyezés miatt bizonyosnak látszik, hogy az északkeleti magyar-szláv nyelvhatár vidékén élő magyar lakosság ezt a *-bka*: *-ka* elemet mint helységnévképzőt vonta el a szláv eredetű nevek-ből. Az elvonást csak elősegítette az a tény, hogy a magyarban már volt egy *-ka* kicsinyítő képző. A helységnévképző funkciójú *-ka* képzőelem hamar azonosulhatott a magyar kicsinyítő képzővel, s a magyar magashangrendű helységnevekhez természetesen már magashangrendű *-ke* alakjában járult. — A történeti adatokból úgy látszik, hogy a *-ka*, *-ke* helységnévképző kialakulása az északkeleti magyar nyelvterületen, illetőleg a vegyes magyar és keleti-szlovák — rutén lakosságú vidéken a XV — XVI. században mehetett végbe.

Megjegyzem még, hogy ez a szláv eredetű magyar *-ka*, *-ke* képzőelem főként növénynevekhez kapcsolódva a határnevekben is elterjedt, s valamivel délebbre is lenyomult. A *Nádaska*, *Kendereske*, *Füzeske*-féle határnevek ugyanis többször felbukkannak Szabolcs, Borsod és Heves megyék újabbkori névanyagában is.

BENKŐ LORÁND.

II.

Sütő JÓZSEF cikkében (MNY. XLIV, 66) olvasom, hogy a Kunmadarashoz tartozó *Fábián(ka)* nevű szállás régebbi t u l a j d o n o s á n a k v a g y m e g s z á l l ó j á n a k *Fábiánsebestyén*-ből rövidült nevét örzi, tehát eredetileg olyan név, mint *Csorbajánosság*, *Besemihályszállás*, *Karapálszállás* stb. Tekintettel arra, hogy Csongrád megyében is van egy *Fábiánsebestyén*, vizsgáljuk meg, csupán véletlen egyezésről van-e szó!

A *Fábiánká*-ra vonatkozó adatok: LIPSZKY (1808.), VÁLYI (1796.): *Fábiánka*; 1746/1769: *Fabiánka* (GYÁRFÁS, A jászkunok személyes és birtokviszonyainak történelmi és jogi fejtegetése 13, 78); 1745: *Fabianka* pusztá (i. h. 52); 1629: *Fábiánka* (GYÁRFÁS, A jász-kúnok története IV, 205); 1618: *Fabianka* (i. h. IV, 197); 1567: *Fábián-Sebestyén* (i. h. 117); 1564: egy április 21-én kiadott és a Nagykúnságra vonatkozó adománylevélben szerepel *fábián-sebestyéni* Kochor Miklós és Ilona leánya (i. h. IV, 104); 1558: *Fábiánsebestyén* (i. h. IV, 61).

Fábiánsebestyén-re: 1560–1563: *Fabian Sebestien* és még több adat a XVI–XVII. századból (SZARKA GYULA, A váci egyházmegye történeti földrajza a török hódítás korában 15). VÁLYI ANDRÁS szerint 1561-ben Békés megyéhez tartozott. Ugyancsak VÁLYI szerint azelőtt *Fábián Sebestyén*-nek nevezetett, most *Fábián*-nak; LIPSZKY szerint pedig *Sebestény* vagy *Fábián-Sebestény* (így!). LIPSZKY idejében tehát még a név második tagja is állhatott magára. A mai népnyelvben *Fábiján* a neve.

Azt hiszem, mindkét településnév patrocínium, és *Szent Fábián* pápa († 250.) és *Szent Sebestyén* római katonatiszt († 298.) vértanúhoz van köze (ünnepük január 20.). *Fábiánká*-nál ezt bizonyítani is lehet: 1389/1406: „Datum in descensu Cumanorum circa Ecclesiam beatorum Fabiani et Sebastiani martyrum“ (GYÁRFÁS, A jász-kúnok története III, 511, CsákyOkl. I, 162). — A csongrádi falu, bár csak a török időkben kezd a feljegyzésekben szerepelni, minden bizonynyal középkori eredetű. Az ősi falu templomának romja a mostani falutól körülbelül 4 km-re egy 10 m magas mesterséges domb tetején még ma is látható.

A két szent hazai tisztelete igen régi, mert ünnepük mind a XI. századi (1073 előtt keletkezett) Szelephényi-, mind a Pray- és Hahóti Kódexben már megtalálható (vö. MKönyvsz. LXIII. 1939. évf.). *Fábián* és *Sebestyén*, akiknek már a legrégibb (VI–VII. századi) római misekönyvekben közös miséjük van, Róma védőszentjei is, s tiszteletük innen áradt szét Európába a hittérítéssel együtt.

A Losonchoz tartozó *Fabiankapusztá* (Hnt. 1944.) nevére csupán ezek a másfélszázévesnél nem régibb adataink vannak: *Fáblyánka* (VÁLYI), *Fabiánka* (LIPSZKY); magyarul mindkét forrásban *Fábiánfalva*. — LIPSZKY szerint Varazsd megyében van *Sanct. Fabian* és *Sanct. Sebastian* nevű „Ecclesia“. — A Vas megye muraszombati járásában fekvő *Szentsebestyén* falura régi adataink nincsenek. — Bár a szatmármegyei *Fábiánházá*-nak van *Fabyaneghaza* alakváltozata (MAKSÁI, Szatmár megye 135), — sajnos évszámát és leelőhelyét nem közli —, ez nem patrocíniumi eredetű, hanem valóban telepítője vagy birtokosa nevét tartja fenn.

A nagykunsági település 1567 júliusában még *Fábián-sebestyén* néven szerepel egy összeírásban, 1618-ban azonban már elpusztult község *Fábiánka* néven. A falu pusztulása tehát a XVI. század végének török háborúskodásaiban történt, és ez nevében is tükröződik, nyomot hagyott.

A *-ka* kicsinyítő képző helyneveinkben elég gyakran szerepel, különösen elpusztásodásoknál. Így Szabolcsból: *Eperjeske*: 1438, 1446: *Eperjes* (CSÁNKI I, 513) | *Győröcske*: 1406, 1408 stb.: *Gyewr*, *Geur* (CSÁNKI I, 348) | *Szentpéterke*: 1430, 1452: *Zenth-pether* (CSÁNKI I, 526). Egyébként e képző magából a Nagykunságból is kimutatható: 1746/1769: *Magyarka* Karcag város pusztái közt (GYÁRFÁS, A jászkunok személyes stb. 77); ma: *Magyarka* Karcag határában.

MIKESY SÁNDOR.

Függő egyenes beszéd.

Olyan ez, mint a fából vaskarika. És a magyar nyelvben mégis találkozunk vele.

Tudvalevő, hogy a hallott beszéd reprodukálása a nyelvnek mondattanban, stilisztikában milyen változatosan megoldott vállalkozása.

Valóban elég bonyolult lelki folyamat van e vállalkozás mögött: a beszéd ilyenkor eltér a rendes közvetlen emberi és társadalmi céljától: nem közvetlenül a beszélő gondolatainak közlésére szolgál, hanem mintegy dramatizál. A beszélő ilyenkor emlékezetéből merít és azt közli, amit vele közöltek, tehát ami egy másik ember tudattartalmának kifejezése volt. A beszédnek ez a kettős síkja, vagyis a közvetlen kifejezés síkjából a közvetettbe való áttérés, az elbeszélésből a játékra ugrás a nyelvi kifejezésben is visszatükröződik: a különféle nyelvekben, beszédstílusokban, írásban különféle módokon oldódik meg az egyik folyamatból a másikba való átsiklás.

A mai művelt magyar írásban, beszédben tudvalevőleg csak két módja van a hallott beszéd reprodukálásának: az egyenes és a függő beszéd. Amaz megszakítja az elbeszélés folyamatát és egy a közlést jelző igével, esetleg egy rámutató szóval (*azt*, *így* stb.) — írásban ezen felül még kettősponttal — vezeti be a hallott beszédet közvetlen hűséggel visszaadó mondatokat; emez a közlést jelző igéhez alárendelő szerkezettel köti a közlés tartalmát, mintegy kivonatos ismertetését. A két eljárás között mondattanilag még az a különbség is van, hogy míg az egyenes beszéd közlési része a személyek szempontjából teljesen független, tehát a beszéd síkját teljesen megváltoztatja, addig a függő beszédnél benn maradunk a beszélő síkjában, s így a beszédben szereplő névmási alany megjelölése más és

más lehet, és csak a 3. személyű alany azonos. Pl. *Azt mondta nekem: »Gyere ide!«* és: *Azt mondta, hogy menjek oda.* Ellenben: *Azt mondta nekem: »Jancsi menjen haza!«* és: *Azt mondta nekem, hogy Jancsi menjen haza.*

A közlésre való átmenet történhetik még ezenkívül közbevetett közlő igével is. Itt népi nyelvi példát idézek: *Na — aszongya — Kónyiba vannak a lovaim, nézzétök — aszongya — itt ety tizes — aszongya — akkor ez a tietök lössz.* (BANÓ ISTVÁN, Baranyai népmesék 150.) A közlő ige sűrű ismétlése jelzi a beszéd síkjából való kiugrás állandó tudatát.

De még népi nyelvben is bőven van példa arra, hogy a közlő ige egyáltalán elmarad, és az egyik beszédsíkból a másikba való áttérés csak a beszéd tartalmából derül ki. Példa: *Hát amint megy, mendégé nagy messze kinn a határba, látott egy kis házikót. Bemegy a házba: »Agyonisten jó estét kedves öreganyám«. Vót ott egy öregasszony.* (Pandur Péter meséi. I, 196.)

A népi nyelvben vannak példák arra is, hogy a két szerkezet összekeveredik. Így: *Akkor kérte a legkisebb kirájiu a kirájt, hogy: »Itt van ez a két vándor barátom«, hogy engeggye meg a kiráj, hogy az ő menyegzőjén az ő két vándor baráttya is részt vehessen. A kiráj megengette . . .* (Pandur Péter meséi I, 179.) *Akkor azt mondotta a jánnak, hogy: »Azt mondd, hogy én mentetem meg az életedet, mert ha azt nem mondot, levágom a te nyakadat is.«* (I. h. I, 149.) *A kiráji kastéba egyenest a kiráj elé mentek, aszmonta, hogy: »Ime megmentetem a jányod élettyit, én vagyok jogos hozzá . . .«* (I. h.) Persze a mesélő nem használt sem kettőspontot, sem idézőjelet; beszéde folyamatos volt. (De esetleg hangját leeresztette.)

Ezt a szerkezetet az úgynevezett művelt nyelv nem használja.

A régi magyarságban, mely még közelebb állott a népi nyelvhez, annál gyakoribb. XVI. századi jobbágylevelek gyűjtése közben lettem figyelmessé arra, hogy az egyenes és függő beszéden kívül elég gyakori a kettő keveredése. — Legrégibb példánk Koroknai Péter tizedszedő Gyalla, 1546. június 12-i leveléből való:¹ „Nadafdy vram kedigh azt mondia hogh o kegelme be nem agia [t. i. a dézsmát] oka ez hogh micor kyral o felfege ethalath volth egh nemeth vrtul, egh nag foma penzt kereteth, ez magarij vram kezeflegere egik en vagiok, egem, mig az megh nem lezen adigh be nem adia ez valazt teue o ke[gyelme]:“ Itt a függő beszédéről való átmenet az egyenesre minden jelzés nélkül történik, legfeljebb a régi nyelvben ilyenkor sűrűn használt *egyem* 'inquam' képviseli a közlés jellegét. Utólag azonban az író szükségesnek tartja hangsúlyozni a mondat közlés-jellegét. — Miser Márkus harmincados, Kru-csova Zemplén megye 1599. augusztus 28.² hosszú panaszos

¹ Pozsonyi Kam. Literaæ ad Cam. exar. 1386.

² Szepesi Kam. Representationes 3194.

levelében beszámol a vám megtelepítésének nehézségeiről, s elmondja, hogy maguk a kereskedők sem veszik komolyan: „12 Bekerell uoltak, ű magok azt wallottak hogi megh adnanak 300 frtot ha nalam harminczadlottak, de io Jo (sic) wram im lattiuk hogi fem wagi harminczados fem nem wagi, Azert mý homonnara megűnk az allando harmýnczadra, mýert hogi meghis wagion hagiwan, hogý itt ne harminczadolliunk, kjert kart nem akarunk vallanja, Im lattiuk hogi az orozokis nem hadnak harminczadlanod. En nekem nem leön mýt tenem hanem el boczatam űket, en magam haza Jűwek.“

Többi példánk azonosak népmesemondóink *hogy* kötőszóval bevezetett mondataival. Imre deák, tokaji kamarai irtok Tokaj, 1592. augusztus: „mýgh az Tizenötödnep elő Jöt addigh az Biroual Bus Calpar ózue habarodot, azt mondotta hogi, Te býro te magad penzen akarz hitló tarfokot az parazna melle kerefñj, mert ket Azzonj Emberis mondotta hogi te kereftecz hitló tarfokot melleie . . . Efmeg azt monda hogi nem mj rank zolloth [t. i. a kipredikálás] hanem az býrora felefegeftól, mondam hogi tudod azt, mj femmj dolgotokot nem tuggiuk, illien nagj gialazatot nem Erdemlwnk mert mj Jamborok uagiunk, ha te Emberfeghes volnal, nem kellett volna Vduarbirodot hatra hadnod, hizem nem az predicator uifelj ith az ű Fellegehe Jozaghanak gongýat, Erre nagj frifsen kezde morganj, tehat meg' ű foghia fellieb az dolgot . . .“

Az utolsó két mondat megint a levélíró elbeszéléséhez tartozik. — Somody Zsigmond tokaji contrascriba bodrogkeresztúri piaci kalandjából 1587. március 7.:¹ „az Babliamot nehezen megh otalmztam es nem hattam ký wonnj odalamrol, hanem az mj fegjuert az Boghamtol el raghadot uot, azzal fenieghetet es akart agion vernj, mj dolghokrol proteftaltam egj nehanej rendbelj embereknek, tudnj illik Kalfay, Debrecenj, Beßermený es ot valo Kerezturnj embereknekis, hogj en oknelkül es meltatlan Benjuedem azt az gýalazatot az ű fellegehe Bolgalattia mellet, feöt megh azt mongia uot az eggik keözuleök, hogj miczodak vattok tý egiem, ha mind koncrol koncra hannak benneteketis, megh adhattia az Varos gýotokat [= dijatokat] egiem, mit poczkaztok it egiem, egiebkor fem poczkazot it egiem harminczados, en proteftaluan ot hattam az olaýt az býro hazanal es ugj iúttem el onnan“. — Tabor János ráckevei ember, ki a török birodalomból átjött portékájával a magyarba, az ónodi harmincadon jelentkezik, ahol megtartóztatják holmijával együtt (1588. október): „Es mondanak hogi tartua uagi attiamfia mind marhaftul Kamora akarattiabol Mert minekwnk meg parancsoltak hogi rackeui embort, Kórófi Embort, Cogledi embört, Marofi Embort, tolnai embort, meg tarcfunk mind marhaftul, Es miuel hogi ot ualonak irattad magadat

¹ Uo. Repres. 3181.

feiemer fem mernem el halgatni, Hogi kamorának tuttora nóm adnam Az ert im leuelet irok es uid fol az kamorara es igazicad dolgodat Ez leuelet fol hoztam mint hogi en magamat be nem boclatnak Az tizodoftwīl atta es be kwldottet hetfw̄n io reggel de en nom tudom kinek attak“. Itt a reprodukált beszéd actora személy szerint nem is szerepel a levélben; a harmincad mint egység szerepel a levélíró tudatában, bár a bevezető ige többesben van.

Érdekes keveredése a személy és a szám síkjainak MNy. XLV, 332 közölt példa: „Thowaba arulis panazolkodunc Nag-fagtoknac... 'hog' fő fő emberekne mi közulunk nyncheñ femmý tiztefegünk az Ispanok eleöth fem iambor neuunk, kibul kerunk bochanatoth Nag'fagtoktul Istenert hogi megh bochaşon mi nekunk minemö rut undok bezeduel zidalmaznak bennunket Belfia kurwafiaknak, ebeknek neuezi)es annak főlette mongiak hogi' niakon fogua ala uizen mynt egy ebeket, es az tomloczbbe niakon uetlek.“ Tardoskedd, 1580.

Példánk arról tanúskodnak, hogy a XVI. századi nyelvnek ez a jelensége közelebb áll a mai népnyelvhez, mint az irodalmilag képzett magyarság nyelvéhez.

ECKHARDT SÁNDOR.

Munkamódszerátadás a nyelvtudományban.

Az 1949 december 18–21. között Budapesten rendezett Országos Nyelvész-kongresszuson a nyelvatlasz-értekezlet résztvevőinek közös kívánsága következtében történt megegyezés értelmében rendezte meg a Nyelvtudományi Intézet magyar osztálya a Nyelvatlasz-hetet 1950. április 3—8. között. Erről adunk itt beszámolót.

Cél: Az eddigi eredmények kiértékelése, a gyűjtési módszer összehangolása, a hangjelölés egységesítése, közös kérdései-feljegyzési gyakorlat, az esetleges vitás szakmai kérdések megbeszélése, valamint a falu mai problémáiban való elméleti és gyakorlati tájékozottságunk kiegészítése.

I. A Nyelvatlasz-hét résztvevői.

Bárcei Géza elnökletével jelen voltak: Budapestről Benkő Loránd, Deme László, Kálmán Béla, Kázmér Miklós, Kelemen József, Lőrincze Lajos, Sulán Béla; — Debrecenből Papp László; — Szegedről Péter László; — Celldömölkéről Végh József; a Nyelvatlasz munkatársai.

Résztvett néhány megbeszélésen és a kiszállásokon Király Péter és Kniezsa István, hogy a készülő szláv nyelvatlasz munkálatai megindításához tapasztalatokat szerezzenek; továbbá Hegedűs Lajos eszközfonetikus. Több alkalommal meglátogatta az értekezletet Telegdi Zsigmond, a Nyelvtudományi Intézet

igazgatója. Egy kiszálláson résztvett Kovács László néprajzos, aki a magnetofon-felvétel módszerét mutatta be.

A megbeszélések helye az egyetemi Általános Nyelvészeti és Fonetikai Intézet (Múzeum-körút 4/C.) volt.

II. Szakmai megbeszélések.

1. SULÁN BÉLA részletesen ismertette a Szovjet-nyelvatlasz történetét, kérdőívét, gyűjtési módszerét, eddigi eredményeit, amit a már megjelent próbafüzet szemléltet. Ismertette továbbá azt a kritikát, amelyet GRINKOVA gyakorolt az eddigi atlasz-munkálatok felett.

Az értekező megállapíthatta azt, hogy a mostani Magyar Nyelvatlasz munkálatai már a szovjet nyelvatlasz ismeretében kezdődtek el. A további gyűjtések során (GRINKOVA útmutatása nyomán) még nagyobb figyelmet kell szentelnünk a nyelvben bekövetkezett rohamos változásnak, s a változás által létrejött újnak.

2. Tanulmányozta és megtárgyalta az értekező GRINKOVÁNAK két értekezését a szovjet nyelvjáráskutatás új útjairól. (1. A kolhozfalu nyelvének tanulmányozása. 2. Anyaggyűjtés a kolhozparasztok új nyelvi jelenségeiről.)

GRINKOVA élesen kimutatta a régi nyelvjárás-kutatási módszer és nyelvjárás-szemlélet alapvető hibáit. Rámutatott arra, hogy milyen hibát jelent, ha csak a régiséget, az archaikus maradványokat keressük. Lényeges a főnyelvjárás megállapítása. Ismerni kell az elhaló kor maradványait is, ehhez kell viszonyítani a mai főnyelvjárást, de egyúttal rámutatni a fejlődés irányára is. Ennek az utóbbinak, a kialakuló újnak a vizsgálata igen fontos, ezen a téren még a Szovjetúnióban is a kezdetén van a kutatás.

Megállapította az értekező, hogy ez a szempont nyelvjáráskutatásunknak alapszempontjává teendő; ugyanakkor önkritikát gyakorolt az eddigi formalista és narodnyik színezetű nyelvjáráskutatás felett.

3. Megvitattuk a nyelvtani kérdőív mondatnyi részét és új kérdéstípusokkal egészítettük ki.

4. DEME LÁSZLÓ bemutatta az Országos Nyelvész-kongresszuson már elfogadott egységes hangjelölési rendszert, amely a fonematikus és a fonetikus jelölés követelményeit szerencsésen egyesíti: különbségek minél pontosabb megjelölése a lehető legkevesebb mellékjel alkalmazásával.

III. Ideológiai megbeszélések.

1. Április 4-én, felszabadulásunk ötödik évfordulójának ünnepén az értekező tagjai majdnem teljes létszámban résztvettek a Nyelvtudományi Intézet magyar osztályának ideológiai megbeszélésein. Ott KALININ műve alapján (A kommunista nevelésről) az emberekkel való érintkezésünk, bánásunk problémáit beszéltük meg. Megismerkedtünk továbbá M.

KRAJEV cikke alapján (A munkanap a kolhozban) a szovjet termelőcsoportok életének néhány igen fontos mozzanatával.

2. Az értekezők tagjai 4-én délután résztvettek a Nyelvtudományi Intézet ünnepélyén.

3. SZENTKIRÁLYI JÁNOS, a Szabad Föld szerkesztője, előadást tartott a falu társadalmának mai legégetőbb kérdéseiről. Vázolta a falusi osztályharc mai állását.

IV. Gyakorlatok.

1. Két kiszálláson vett részt az értekezők: egy palóc községben: a pest megyei Hévízgyörkön és egy ő-ző nyelvjárásterülethez tartozó faluban, a szintén pest megyei Apostagon. Brigádokra oszolva először ugyanazt az anyagot kérdezte ki minden gyűjtő, majd a tapasztalatok (kérdézési mód, hangjelölés) közös megbeszélése után a szóföldrajzi kérdőív egy-egy részét. Végül az összes résztvevő összegyűlt egy családnál, hogy ugyanazt a hangjelenséget ugyanazon adatközlőtől feljegyezve tanulmányozzák a fonetikus feljegyzés problémáit.

Apostagon kipróbálta az értekezők a magnetofonnal való gyűjtést is.

2. Az Apostagon magnetofon-drótra felvett szöveg egy részletét az értekezők tagjai közösen lehallgatták és írásban rögzítették.

V. Határozatok.

1. A gyűjtőterület szétosztása. — A nyelvtani kérdőívhez az 1950-ben felgyűjtendő 120 kutatópontból elkészült 23. A további gyűjtések a következő ütemben folynak: Deme László: Dunántúl északi része (13), Végh József: Dunántúl nyugati része (8), Szabó Dénes: Dunántúl déli része (9), Kelemen József: Dunántúl déli része (11), Sulán Béla: Duna—Tiszaköze és Fejér megye (9), Benkő Loránd: Börzsöny, Cserhát és Mátravidéke (13), Kázmér Miklós: Bükk-vidék, Hernádmelléke és Bodroghöz (12), Papp László: Tiszántúl északi része (11), Péter László: Tiszántúl déli része (9).

A szóföldrajzi kérdőívhez az 1950-ben felgyűjtendő 50 kutatópont közül elkészült 7. A munkálatokat Kálmán Béla és Lőrincze Lajos végzi, és a gyűjtőpontokat arányosan osztja fel egymás közt.

2. A fonetikus feljegyzés kérdése. — Törekedni kell a feljegyzéseknél a lehető legnagyobb hangtani pontosságra. Sohase egy személytől kérdezzünk adatokat, hanem legkevesebb négytől, de lehetőleg még ennél is többtől. Az egyes adatoknál utalási számmal jelezni kell az adatközlő személyét. A feljegyzett több adat közül azt, amelyik a község általános nyelvjárást mutatja, aláhúzzuk. A többi adat szociális vagy nemzedéki hovatartozását a megállapított rövidítésekkel jelezzük.

3. A kinyomás alatt levő gyűjtőfüzetbe beleveendő a rövidítések jegyzéke és a hangjelölés sémája is.

4. Egyes kérdőpontokhoz ábrák rajzoltatása is szükséges.

5. A gyűjtőfüzet végén általános leírását adjuk a nyelvjárásnak, különös tekintettel a hangtani problémákra és az észlelt nyelvi változásra.

6. Rögzítjük az egyes kérdőpontok kérdéseit. Javaslatot készít Papp László, Péter László és Kelemen József.

7. Feltétlenül szükséges a hangjelölési kézikönyv nyomtatásban való minél előbbi megjelentetése.

8. Tovább folytatandók a közös kiszállások, hogy a Nyelvatlasz egységét biztosítsuk. Ez első sorban úgy történik, hogy a nyelvtani kérdőívet kérdező mindig egy szóföldrajzossal közösen száll ki.

9. Igen hasznos volna, ha a Nyelvatlasz-héthez hasonlóan közös megbeszéléseket tarthatnánk a továbbiakban is. Erre legközelebb előreláthatóan a Debrecenben rendezendő Nyelvész-Vándorgyűlésen kerül majd sor.

10. A közös feljegyzések gyakorlására az ország különböző részein lakó munkatársak ugyanazt a nyelvjárási anyagot (magnetofonról vagy hanglemezről) feljegyzik, s a feljegyzett szöveget kicserélik egymással.

11. Szükségesnek látszik, hogy a Szabad Föld munkatársaival megbeszéléseket rendszeresítsünk a közben felmerülő problémák megbeszélésére.

Budapest, 1950. április 28.

LŐRINCZE LAJOS.

Gyarmathi Sámuel levelei.¹

8.

Gyarmathi Aranka Györgyhöz.

Göttingában Jun 14dikénn 1798.

Méltóságos T. A. Ur! Leg drágább Joakaro Uram!

Januarius 10dikén ezen esztendőbenn indított igen kedves levelet a Mlgs Urnak, a rendes időbe vettem nagy köszönettel; s olvastam sok gyönyörűséggel. Elég kár, hogy a mi leveleink olly ritkán váltogatják fel egymást. De ennek látom az Erdélyi igen lassu lábbonjáró dolgok fojása az oka; holott, mihellyt valami bé érkezik; akarmelly sebessen nyargalt is az előtt; mindjárt illendő méltosággal mérséklett lassu taktussal kezd lépegetni. Ezt a levelet hát, hogy egy néhány minutával hamarább érkezék, mint az

¹ L. MNy. XL, 215—24, 359—65, XLVI, 61—6.

elebbeniek, más utra inditám. Talánn még vállaszt is kaphatok réá elindulásunk előtt. De ha elindulnánk is utannunk indítják minden leveleinket. Sőt lesznek olyan levelezőim, kik tellyes életembe Göttingába küldik leveletemet, minthogy Göttingát a világ esmeri, Kolosvárt pedig; s Erdélyt tsak ritka ember. Mikor a minap holmi Frantzia Fogjokat Siebenbürgenbe akarták küldeni, iszonyuképpen meg ijedtek, és esdettek alázatosok: *mann soll sie nicht nach Siberien schicken*. Minthogy tehát a mi Édes Hazátskánkat az emberek nem igen méltoztatnak esmerni; meg hagytam minden tudos levelezőimnek, hogy küldjék tudositásaikat tsak Göttingába, mert én olyan rendeléseket tettem, hogy Kolosvár ezután közel essék Göttingához.

Illy böltsen eligazitván a levelek lassu járását; szállok már a dologra, és a Mlgos Urto!l vett igen kedves levélnek pontjaira felegetek. Hogy ezen levélre magamis illy későre felelek, vád alá eshetném, ha igen helyes mentséggel elé nem tudnék állani. Ugyanis elindíték a mult Martiusbann egy néhány arkus irást mellybe a Wolfenbütteli könyvtár leirása vala, és egy rakás Göttingai Recensiót, mellybe mind magyar könyvek, s dolgok valának többnyire recensealva; de imé az én nagy keserüségemre, postámat, kire küldeményemet biztam vala, vissza utasíták Passau-tól, mivel semmi idegen büzü teremtett állatot az Austriai sürü szitakonn (mert a rosták szitákká valltak) által nem botsátnak. Teremtett állatot mondom; mert félnék attol hogy valami szegény kakas képile ember is ki találna tsuszni. Az én szerentsétlen postám tehát, viszsza hozván az egész küldött málhát, tsak azt a vizasztalást hagyá hátra, hogy magam haza vihetem, és Vásárhelyre küldhetem, Mellyre Isten segilyen is mindnyájunkat Amen.

Igy én hát elég hamar'vállaszoltam, de a világ annak is ellensége volt. Nagy kár! Első pontja a Mlgos Ur levelének, igen nagy szívü és joltevő indulattal nekem annyi tehetséget kíván, (a Modelák le vihetése fordulván emlékezetbe) a mennyivel azt a nemes indulatot, hogy Hazámnak használhassak, vagy is haszonnal szolgálhassak; ki elégithetem. Ennél jobbat kívánni nem lehet, melyet hálával is kell vennem; de már ez rajtam bé tellyesedett; mert arra esztendők által elég tiz husz kontz papiros, legfellyebb (akar melly ritka betükkel s rendekkel irjak is) mert a mit esztendón által gondolok, vagy gyűjtögetek, minthogy én természet szerint igen rövid szoktam lenni; annyira bizonyosonn mind le fér, minthogy pedig a pappirossok országánn kívül nem léphetik igyekezetemnek munkássága; husz kontz pappirossat meg vehetek negyven sustakonn, ennyi jövedelemem pedig jó rendinn leszsz minden esztendőbe. Hogy pedig az idénn is bé irhattam vagy tiz kontz pappirossat bizonyítja im ez ide bézárt Recensio, vagy is igazabbann mondva *Anzeige*, mivel nem nyomtatott, hanem tsak irott munkárol beszél. Azonban már által verekedett a nyomtatványok seregébe is, mert Dieterick; az én igen kedves emberem Lichtenberg joszivü közbenjárásáért annak ingyen valo kinyomatását fel vállalván, már vagy 12 arkussát valósággal ki is nyomtatta. Itt megemlithetem azt is, a mint ezen *Anzeige* alig érdekel, hogy könyvemnek véginn vagy 700 Muszka (vagy Slavus eredetü) szokot is ki fogok nyomtattatni, majd mind ollyakat, mellyek ma a Magyar nyelvonn gazdasági és Mesteremberi szok: *Oeconomica*, et *Technologica*. p. o. Gazda, Tseléd.

kasza, kapa, sarlo, Járom, Borona, Iga, Bika, Bárány, Takáts, Ikra, Ernyő, Balha, Hambár, Szerü, Tsép, Tserfa, Gerezd, Galamb. Kults, Ontok, Kortsoma, Koszoru, Kalapáts, Kalász, Abrak, Szilva, Szolga, Rab, Kander, Fazek, Medentze, Bokáj, Koro, Kazuly, Turbolya, Kaláts, Király, Koro, Halom, Karmantyu, Koma, Komám-aszszony, Kupetz, Kokas, Kád, Kotsonya, Lésza, Merge, Mérő, Moly, Máz, Livágya, Liget, Bükfa, Juharfa, Kaloda, Kapots, Karima? Lakat, Lapta, Laboda, tégej, Lapát, lapotzka, Mészáros, Mák, Mesgye, Szekertze, Bárd, Pallos, Katzor, Kas, Raj, Teszta, Kovász, Szem (Granum), Örlő, Resnyitze, Szatska, Szalma, Széna, Parlag, Ebed, Vetsernye, Osonna, Guba, Gus, Gomba, Ugorka, Kontz, Laska, Lepény, lapotya, lapat, Lapotzka, kormány, Moha, Medve, Müszer, Málna, Major, Len, hiju, Matolla, Pók, kaposzta, szalonna, kolbász, Akol, Pásztor, Or, Or-kults, Abrázat, Német, Aba, Pujka, Pásit, Ros, Remek, Puszta, Papusa, Répa, Rosta, Sir, Sár, serte, Silip, Asztal, Vatka, Talyiga, Tsuda, Tsötörtök, Tsolnak, Tsoroszlya, Tsárda, Tsalma, Tseresznye, Tsuma, Ugar, Sapka, Tsin, Tsinos, Zábé, Zalog, Veréb, Villa, Veder, Varáslo, Unoka, . . . De most veszem magamat észre, hogy szinte az egész könyvemet ide írom. Tsak így jár az ember, mikor maga szüleménnyiről kezd beszélni. Egy szot se hát többet erről. A Göttingai Bibliotheca Catalogusának le küldéséről és vagy hat nevezetes Oeconomica oltsobb machinákról irt levelemre a Mlgos Gubernator Ur ó Exelja egy szot sem felelt, mellyből minthogy egyebet ki nem hozhatok, hanem hogy ó Exeja az ilyen színű dolgokat figyelmetességére méltatlanknak tartja; tehát és se bátorkodom többé, alkalmatlan levelemmel, különben is igen terhes foglalatosságába akadályoztatni. A Wolfenbütteli Bibliothecarol minap igen röviden tett tudositásom; mellyel tsak kívánságot terjesztettem inkább; méltan megérdemelte a dorgáldozást, — ha én is akkor többet tudtam volna; de tsak olvasmányt irtam; most pedig látományt fogok le vinni, egy nehány árkusra irva, meg leszsz abba minden Manuscriptuma Mátyásnak kívül belüll irva. Akkor kipotolom a mult hibát. A Büttner Máter és Filiáit, igazán leküldöttem, egy Diedrich nevű szász Academitatul, a keresztény Szigeti Pap fiával, ha még eddig sem adta meg, meg kell Szebenbe, vagy az Apjánál szollítani érette. Más irásokat is küldöttem volt tőlle, vagy 12 árkuszt, Benkő Uramnak Enyedre. *Nemnich* a ditsért Philisophischer Sprach Lehrer, nekem igen jo barátom, Hamburgba esmérkedtem meg vele, most itt van, minden nap együt vagyunk, a Bibliothekát hánnya-veti. *A' Philosophie der Sprache-* iránt, egy illyen leveletskébe igen kevesset irhatnék, kár is volna, e nemes dologrol valami hijjanos ideákat adnom; hanem viszen le Grof Bethlen Elek Ur, igen szép könyveket e részben is, a többek között, azokbol a megelégedésig lehet tudositást venni. *A' Magyar-Deák*, — és *Nemet Lexicon* — felett én már sok esztendeje hogy fejemet töröm, és hogy igen jo, talpra esett *Lexicon*t lehetne a világra botsátani, életemnek legfőbb vigasztalásául venném, akarkik által menne véghez, Nemzetünk e részben szörnyű rest, nem akarja az irokat segíteni, azoknak pedig nints pénzek. Én a legnagyobb gyönyörűséggel dolgoznom rajta esztendőig is, (másokat is esmérek, kik ere készek) de fel kopnék az állam. Meg próbálok; két *Planum*ot jegyzek fel, melly rég a fejembe kovájog. *I°* Egy könnyűszerrel készülné Magyar Szotár — *2°* és Egy Nem-

zetünk Méltóságához illendő modonn készülhető M. Szotár — — — elkészítése rendit, és modját. *Körösi* kinyomtatathatása, elmult, Füstbe ment, kidisputáltak belőlle, már en is letettem eszemet rolla. Ezzel is tsak ugy bántak — mint a Magyar Lexiconnal kinálkodo Ráth Mátyással. Et voluisse sat est. Nekünk otthon elég, ha minden nap megjár a 14 tál étel. Sublimi ferimus sidera vertice. En itt krumpilival élek, és soha életemben jobban nem éltem, mert a legjobb izü tsemegéket, a már rég megholt Szakatsok főzték számomra.

A Schäeseusrol irt Recensiot nagy gyönyörűséggel olvastam, sőt meg is vettem, s meg tartom. Fontos, velős, ügyes Recensio. De bezzeg most van dolog a Schlözer Szász-könyvinek Engel által (képzelt) Récensojával! Bezzeg ő is szegény-jól meg fizet érte, hogy gesztenye kikaparo matskává engedte magát tétetni! —

Elöre kikukorékolja, hogy ő akarja recenseálni a *Szász könyvet*, már most Schlözer, még is azt hiszi hogy igazán ő is recenseálta, — pedig tsak az ő lelke tudja (s meg a Gyarmatijé). Ám lássa, tartsa a hátát, hogy kopogt]assák minden felöll. Maga huzta magára. Othon erről commentariusokat kell beszélnem. Én nekem sok nevetségre adott alkalmatosságot. *Mentschenkentniss*.

A Schlözer könyviről azt írja a Mlgos Ur: *Az Urak tzélja, hogy meg tzáfolják igen dzséteres! Szerentsét kívánok hozzá.* etc. etc. Ezt ki írhatta a Mlgos Urnak nem tudom, (én arra tudom capax nem vagyok, holtig sem lehetek) én nem irtam, adná Isten hogy illyet irni elégséges volnék: De hát ki irta? mert a több itt tanulok bizonyoson még nem mostanság készülnek ugy el; hogy Hazájok mellett elég éles karddal kellhessenek fel. Ellembe azt tudom irni, hogy valahányszor együtt beszélgetésünkbe ezen materiáról szollottunk, ezt decretaltuk: Hogy M. Aranka György Urnak, Mlgos Cons. Tserei Urnak. M. C. Tür[j] Laszlo Urnak, M. G. M. Szent Pali Urnak, leg szorossabb kötelességek volna, ezen könyvet igen nyomosson meg-tzáfolniok, mellyet ha nem tselekesznek; egyebet nem gondolhatunk, hanem hogy azt gondolják szivekbe, (a mit a Pap mondat communico-kor, midőn a három vén kérdést fel tesz: *Hiszitek-é?* Én is ugy hiszem és vallom. Én szegény tudatlan Grammaticusul! s mi szegény inci-piens, Göttingai Tanulokul á[r]tanók magunkat belé olly temérdek nagyságu nehéz kérdéseknek eldöjtésébe, mellyeknek megtámogatására egy egész Alma natio minden tudományát és Lujdorját, mint valaha a Babel tornya építésére a sok műszert sok ezer targontzák-kal hordották öszve. Mit mondana a Tudos Politicus sereg rollunk? Azt, és méltán is, hogy *Musca in temone sedens*-ek vagyunk, kik azt hiszszük, hogy a paripak tombolásától fel emelkedett port; mi támasztottuk!

A Koppenhágai utunkrol valo jegyzéseket én irtam, és nem a Grof. Az első rende is mindjárt igy kezdődik: ha jól emlékezem; *Meg indulánk Grof Bethlen Elek Urival*. Hogy az a leírás igen kevés, tzelommal esett, mert tsak levelet, s nem könyvet akartam irni. Levélbe több nem igen fér. A Koppel Wirtschaft, nem egyeb, hanem mikor egy darab földet derék mély árku, magassan fel hányt sántzal bé keritnek; a sántz tetejire eleven gyepüt ültetnek, egyik végibe Porgolát kaput, hagynak, es a földet ugy osztják, s ugy mivelik, hogy abol kert, szántó föld, rét s a mi egy gazdanak kell, minden kiteljék. Ezt a mikor tetszik akkor szántja, akor veti, s akor aratja, mert senki marhája rá nem mehet, földit más el nem szánthatja, sem

retjiből el nem kaszállhat. Ennek hasznai sokak. A Tengerről a mit tudtam, sőt a Szigetekről is, mindent belé irtam. Három Szigetnél többbe, nem jártam, a többit csak messziről néztem, mellyekről; haneha Büschingből; irni nem tudtam volna, és az nem én látományom lett volna.

A Grof a Mlgs Ur köszöntését igen nagy szivességgel vizontagolja. Irja a Mlgs Ur, hogy: *Örvendi hogy mindenektől jó hirit nevit hallja.* Hát most: midőn megházasodott hirit még nem változtatja é meg elebbeni itelletét rolla? Uj Phoenomenon! Szokatlanotska a dolog! De vallyon minden uj rozsz é? Lehet hogy jo is leszsz? Isten adja! A mit most látok, mind jonak látom, akár melly nagyonn ellenemre esett légyen is a dolog. A Grofnénk, jeles, kellemetes, magát szerettető, tanult, szép iro, Szép munkája nemes tántza, 16 Ahnenekből származott, Stiftmässig. Attya Oberster, annak Battya Generalis volt. Hát még több is kell é? Ki birt többel Erdélybe? Pénz? Vagyon? Jo volna ha egy feleség se hozna a házhoz vagyont; mert ugy feleségnek; s nem Dominának állana. Mindezekről azonban az idő többet tanit.

Mi meddig leszünk még ide fel? Bizony jo volna, ma leindulunk, mint B Kemény Simon Urfinak! De még egy néhány napot várakoztat bennünket uti szükségeinkre megkivántato költségünk fel várása. Azonba igyekezünk, hogy olly hamar haza induljunk, a millyen hamar csak képes, mert jobb nyárba utazni, mint télbe.

Semmi nevezetes ujság most nintsen. Az Anglusok ellen elintezett Landung-ját a Frantziáknak lehetetlennek tartja a világ mar ma, illy okonn először: Hogy már el késtek vélle, mert a mult holnap lett volna az a tsendes holnap, mellyben olly szertelen nagy probát tenni képes leszsz vala, e mostani már szélvész, és veszedelmes probára vetik fejeket, a tutajjaikkal a tengernek neki fognak. Másodszor a sok készülődés által, annyit adtak az anglusoknak az ellenkészületekre, és sok s magavető fenyegetődzéseikkel, olly igen felferjesztették, a őket a nagy készületre, hogy már most, minden közelithető Partjaik, s ki kötöik a véghetetlen hadi készületekkel rakvák. Nem várhatnak hát vakmerő probajokra más jutalmat, hanem bizonyos halált.

Az igen tudákos Politicosok, mindenféle azt erőssitik, hogy Német ország felett ezen alkalmatossággal a Hatalmasabbak megsoztoznak, és az Északi — annak Északját, a Déli — annak Delét bizonyosson magához tsavarintja. Most nem rég menének az Hildesheimi Deputatusok a Prussus királyhoz, kik azon Hildesheim Hoch Stiftet, az ő Birodalma alá ajánlák. El hiszem, hogy kitsinnyen kezdik, s nagyonn végzik. Az a híretske is, mellyet a napokba megkonditának, némelly Hirharangok, hogy t. i. Sieyes a leveles Táskájába már készen hozza, Nemet Orzágnak egy uj Constitutioját; nevezetes híretske, melly ha most Fabula is; a mint hiszem; de nagyon félő, hogy idő fojtával valora ne váljék. Egy szoval: Ez a Nagy Politicum Corpus terhes nyavallyakkal küszködik, s az orvosai szüntelen versengenek az orvosságok felett, és minthogy csak már is, igen Heroicum remediumokkal kezdették némely részét éltetni; félek, hogy nagyon megerőltetik.

Grof Teleki, s Zejk Urfiak Sator Urral együtt igen szivessen tisztelik a Meltosagos Urat. Igen nagy szorgalmatosságúak azonn jeles Urfiak!

A Vén Büttner olvasván a Lipsia Mess-Katalog-ban hogy munkám minden órán ki leszsz nyomtatva, legottann nem tsak egy igen tzifra levelet küldé, hanem még abba zárá Excerptumainak egy tsomóját, mellybe sok Tsuvas, Tseremiss, Vatzják Szok valanak, hogy munkám tökelletesítésére hasznokat vegyem. Továbbá küldé ajándékban egy Lapland Lexicont is. Nem nagy szeretet é ez az öregtól? Én is ajándékoztam neki egy Molnár Oláh, Grammatikáját. Hasonló indulattal viseltetik a Norinbergai hires nyelv tudos Murr is, ki mihelyt a Lipsiai Mess-Katalogot olvasá, ide küldött levelbe meghagyá, hogy könyvem legelébb is hozzá érkezzék. Küldök ajándékba minden Nyelvtudosoknak, Halába, Rüdigernek, Parisba Saci-nak, Coppenhágába, Stockholmba, Torneoba Aboba Porthan-nak, Petersburgba, Londonba, Rigába s. a. t.

(Folytatjuk.)

JANCÓS ELEMÉR.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Ósi szavak eltűnése. Ha nyelvünk szókészletét átvizsgáljuk, akkor arra a megállapításra kell jutnunk, hogy egész sereg olyan fogalomra, amelyek a rokon nyelveknek ezekre vonatkozó szavai alapján kétségtelenül már a finnugor korban is ismeretesek voltak, nincs ósi szó nyelvünkben. Az ósi szavak kiveszésének több oka volt.

Az állattenyésztés és növénytermesztés körébe tartozó szavak kiveszhettek valami új fajtának vagy valami javított eljárásnak vagy szerszámnak meghonosodása esetén. Ilyen módon tűnt el nyelvünkéből a gabona ósi magyar *ed* neve (vö. EtSz.). Az a gabonaféle, amelyre ez az elnevezés vonatkozhatott, csak a kétsoros búza (*Triticum dicoccoides*) lehetett, amelyet a Káma mellékén votjákok, baskirok és csuvasok még ma is termesztenek.¹ Amikor pedig a magyarok a Káma-melléki őshaza elhagyása után valami török földműves néppel kerültek közelebbi kapcsolatba, ennek a révén megismerkedtek a *Triticum vulgare*-val, vagyis a ma is termesztett búzafélénkkel. Erre az új búzafajtára pedig már nem ruházták át a kétsoros búza ósi nevét, hanem annak elnevezését is átvették a törököktől. Az ő révükön valami javított ekefélével is megismerkedhettek, mert a feltételezhető ágeke ósi neve sem maradt meg nyelvünkben.

Költözéseik alkalmával vadon élő állatoknak és növényeknek új, az ismerttől esetleg feltűnően eltérő tájfajtaival is megismerkedhettek őseink, ami szintén lehetőséget adott arra, hogy az új tájfajta elnevezései a régi elnevezések rovására gyökeret verjenek nyelvünkben. Ilyesminek tulajdonítjuk például azt, hogy a *g ö r é n y*-nek finnugor elnevezése hiányzik nyelvünkéből. Őseink Dél-Oroszországban megismerkedhettek a görénynek azzal a különleges fajtájával, amely télen elfehéredik, de oly módon, hogy hosszú háti szőrének hegye fekete marad. Erre az állatra vonatkozhatott török eredetű *görény* szavunk. A honfoglalás után ugyan ez a görényféle ismét eltűnt a magyarság látóköréből, de neve — az egész

¹ Vö. RAPAICS RAYMUND, A kenyér és táplálékot szolgáltató növényeink története. 1939. 129.

Európában honos közönséges görény ősi elnevezésének rovására — nyelvünkben megmaradt.

Ilyenformán tűnhetett el nyelvünkéből a *jávorfa* ősi elnevezése is. Semmi kétségünk ugyanis arra nézve nem lehet, hogy őseink ismerték ezt az erdei fát. Keleteurópai elterjedésének területe szinte teljesen egybeesik a szilfa elterjedési területével, az pedig ismeretes, hogy a *szil* elnevezése nyelvünknek ősi, finnugor eredetű szókincséhez tartozik, ami azt is jelenti, hogy őseink a szilfa és jávorfa keleteurópai elterjedési területét sohasem hagyták el költözéseik során. Hogy mindezek ellenére a jávorfa elnevezésére nyelvünkben egy szláv származású szó honosodott meg, az annak tulajdonítható, hogy a Magyarország területén megismert 'Acer pseudoplatanus' szláv (*javor*) elnevezése — amely náluk is német eredetű (vö. BERNEKER, EtWb.) — kiszorította a használatból az 'Acer campestre' és az 'Acer platanoides' ősi magyar elnevezését. Ez utóbbiakat szláv népek *klen* néven ismerik. Keleteurópában ugyanis csak ez utóbbi fajták honosak:¹ főképp levelük alakjában különböznek az 'Acer pseudoplatanus'-tól.

Bizonyos fogalmi körökben eufémisztikus törekvések is elősegíthették új körülírással kifejezéseknek, valamint idegen eredetű szavaknak meggyökerezését, ami sok esetben az ősi elnevezések kivészését eredményezhette. — Más esetekben pedig valamely szó fogalmi értéke süllyedhetett a beszédben, aminek következménye szintén idegen eredetű szavak meghonosodása lehetett. Valami ilyes fejlődésnek tulajdonítjuk például azt, hogy a 'nösténylő' megnevezésére nyelvünkben — bár őseink lótenyésztők voltak — csak idegen származású szavak voltak és vannak használatban. Kétségtelenül szláv származású ezek közül a régibb *kabola* és az újabb keletű *kanca* szó; ismeretlen eredetű — de a szóbeljei -c- miatt feltétlenül idegenből származott — a ma már nem igen használatos 'nösténylő' jelentésű régi *kacola* szavunk is, amely esetleg a *kanca* és *kabola* összevegyüléséből származott. Hogy a 'nösténylő' jelentésű ősi szavunk kivészett nyelvünkéből, az egy élettani körülmény következményének tulajdonítható. A nösténylő ugyanis hamarabb vénül, mint a hímlő, és ezért az ősi 'nösténylő' jelentésű szavunk a 'gebe' jelentést vehette fel, illetőleg gyanításunk szerint mai (ismeretlen eredetű) *gebe* szavunk eredeti jelentése 'nösténylő' lehetett. Ilyen módon jutott a németben is az eredetileg 'nösténylő' jelentésű *Mähre* szó mai 'gebe' jelentéséhez (vö. KLUGE, EtWb.).

Ősi szavaink kivészésének egy másik igen fontos, sőt talán legnevezetesebb előidézője az a körülmény volt, hogy a hangfejlődés során több, egymástól eredetileg különböző szó alakilag egybeesett. Ennek következménye azután az lett, hogy a beszélők valamelyik ilyen két értelmű szóalak egyik jelentése helyett vagy az ősi szóanyag segítségével egy értelmű új kifejezést alkottak, vagy pedig a két nyelvűek valami egy értelmű idegen szót kezdtek valamelyik két vagy esetleg több értelművé vált szóalak valamelyik jelentése helyett használni. De morfológiai téren is — úgy látom — a legtöbb újítás annak tulajdonítandó, hogy a beszélők egy értelmű kifejezési

¹ Az 'Acer pseudoplatanus' elterjedésének keleti határát l. KARL BERTSCH „Geschichte d. deutschen Waldes“ című művében (1940.) közölt térképábrán.

eszközökkel igyekeztek helyettesíteni azokat a nyelvi elemeket, amelyeknek funkciója a hangfejlődés következtében beállott alaki egybeesések folytán több irányúvá vált. Különösen az affrikáták és tenisok változásai, valamint a denasalisatio révén jöhettek létre nyelvünkben ilyen egyező szóalakok.

Ez ok következtében szókészletünkben ilyen változások jóformán napjainkban is bekövetkeztek. Ezért ment ki például a 'csillag' jelentésű ősi *hugy* szavunk is a használatból. Sőt ilyen hangalakú szó eredetileg — úgy látszik — több is volt nyelvünkben. A finn *kaski* 'junge Birke' | zürjén-votják *kid'š* 'Birke' | osztják *χunt* 'Birkenholz' szócsoporthoz (vö. TOIVONEN: FUF. XIX, 187) ugyanis régi nyelvünkben valami **χ-u-gy* hangsorú szó felelhetett volna meg. Valószínűleg ezért kezdték el őseink a nyírfát *nyírfá*, vagyis 'vesszőfa' néven emlegetni. A nyírfá ugyan a magyarság legutolsós kelet európai szállásterületén, vagyis a Donyec-melléki Etelköz—Dentümogyer földjén nem honos; de a magyarság ezen a vidéken csak nagyon rövid ideig tartózkodott, úgyhogy a nyírfá ősi neve az alatt a néhány év alatt semmiesetre sem veszett volna ki nyelvünkéből. — De már b o r z kétségtelenül van a Donyec mellékén is. Hogy ennek az állatnak mégsem valami finnugor eredetű ősi neve van meg nyelvünkben, hanem egy török származású szóval nevezzük meg, annak talán szintén az az oka, hogy a régi magyarok ezt az állatot is *χud'* néven ismerhették; legalább is erre lehet következtetni ennek az állatnak osztják *χuñt'*, *k'ot'* stb. nevéből (vö. TOIVONEN: FUF. XIX, 170): az osztják *t'* finnugor *č'*-ből származott, amelynek a magyarban zöngés hangok környezetében *gy* felelne meg.

Legfeltűnőbb azonban, hogy nyelvünkben még egyes a beszédben gyakran előforduló testrészek elnevezésére is jövevényszavak szolgálnak. Ilyen például *gyomor* szavunk. Hogy a gyomrot eredetileg minek nevezhették a régi magyarok, azt nem nehéz megmondani, ha tekintetbe vesszük, hogy a finn *vatsa* 'Bauch. Magen' szó 'Magen' jelentésben a vogulban is megvan *vaš* alakban (vö. TOIVONEN: FUF. XIX, 160). A vogul *š* (= *š'*) a finn szóalak *ts*-jének tanúsága szerint gemináltfinnugor **č'č'*-ből származik, s ilyenformán a magyarban **vas* vagy **vacs* felelhetne meg neki. Nyilván azokban az ómagyar nyelvjáráásokban honosodott meg a török *gyomor* szó először, amelyekben a 'Magen' jelentésű fenti finnugor szó alakilag egybeesett az 'Eisen' jelentésű szintén finnugor eredetű *vas* szavunkkal. Mivel pedig az 'Eisen' jelentésű *vas* szó ehhez a hangalakhoz csak a honfoglalás után juthatott, amint ezt másutt már behatóbban is kifejtettem (vö. Nyr. LXXI, 86), a *gyomor* szót őseink nyilván csak Magyarország területén vehették át a velük egy törzsközösségben élő török nyelvű kabaroaktól.¹

Ősi szókészletünk átvizsgálása során az is feltűnhetik, hogy ősi szavaink közül hiányzik a 'hurok' jelentésű szó is. Nyelvünkben két 'hurok' jelentésű szó van használatban. Egyik a gyaníthatólag török származású *hurok* szavunk, a másik a már elavulófélben levő, mongolra gyanús *tör* szavunk (vö. NNy. X, 30—2); pedig

¹ Magyarországon átvett török jövevényszót ismertünk már fel *bükk* szavunkban is (Moór: MNy. XLIII, 287—8). A pontosabb vizsgálat során ilyen jellegű török jövevényszavunk gyaníthatólag még több is akad majd.

nem lehet kétséges, hogy a tör-, illetőleg hurokvetés mesterségéhez a vadászó ősmagyarok már akkor is értettek, amikor még hírét sem hallhatták a később Keleteurópába sodródott törököknek vagy mongoloknak.

A rokon nyelvek 'madárfogó hurok' jelentésű szavai közül egy az obi-ugor nyelveken kívül a zürjénre is kiterjedő szócsoport szűrhat nekünk különösen szemet, ha arra a kérdésre próbálunk feleletet adni, hogy milyen néven ismerhették a madarászgató ősmagyarok ezt a szerszámot. Ez a szócsoport a következő: zürjén *let's*, vogul *lēs*, osztják *lis*, *tis* (vö. FUF. XIX, 188).¹ Ennek a szócsoporthoz a magyarban **lesz*, illetőleg ha az ősmagyarban e szóban *é > ő* átmenet történt volna, **lecs*, **les* felelhetne meg. Ezt figyelembe véve azt hisszük, hogy ez a szó tükröződik ma is a *lest vetni* kifejezésünkben, ami eredetileg aligha jelentett egyebet mint 'madárfogó hurkot elhelyezni' (vö. *hurkot vetni*, *tört vetni*). Szóval gyanításunk szerint a *lest vetni valakinek* eredetileg képes értelmű kifejezés volt, amint a *tört vetni valakinek*, *törbe csalni valakit* kifejezéseket manapság szintén használjuk ilyes átvitt értelemben. — Ellenben a 'madárfogó hurok' jelentésű **les* szavunk egymagában mégis kiment a használatból, mert alakilag egybeesett az 'Anstand' és 'lauern' jelentésű, szintén ősi finnugor eredetű *les* szavunkkal. Arra pedig minden nyelvben számos példa akad, hogy elavult szavak szólamódokban őrződnek meg a legtovább.²

Alaki egybeesésnek, amihez esetleg még eufémisztikus hajlandóságok is járulhattak, tulajdoníthatjuk egy ősi 'ezer' jelentésű szavunk eltűnését és mai *ezer* szavunk meghonosodását is. Az ősmagyar 'ezer' jelentésű szóalak gyanításunk szerint a mai zürjén-votják *šurs* 'ezer' szó előzményének átvételéből származhatott. Ez a permi szóalak ugyanis PAASONEN (FUF. VIII, 69) szerint egy a permi nyelvekben nem szokatlan **-sr- > -rs-* hangátvetés eredményeképp jött létre. Ebből a másodlagos permi alakból származott PAASONEN szerint az osztják 'ezer' jelentésű *šores* stb. szóalak, az elsődleges szóalakból pedig a vogul *sätär* 'ezer' szó. Ez a mi felfogásunk is. Csupán azt nem tartjuk valószínűnek, hogy már az ősvogulok is kapcsolatba kerültek a permiekkal. Közül voltak az ősmagyarok; így tehát valószínűnek tartjuk, hogy az ő révükön honosodott meg nyelvükben, a mai *sätär* szóalak előzménye, amely az ősmagyarország permies, illetőleg talán helyesebben permi alaprétegének (vö. Moór: Nyr. LXXII, 242—4) nyelvéből származhatott.

Hogy a feltehető ősspermi **šors*³ szóalaknak a mai magyarban — tekintettel az ősmagyarban bekövetkezett **-s- > *-h- > ø*

¹ TOIVONEN (FUF. XIX, 188) e szócsoporthoz kapcsolta még — aligha helyesen — a finn *lämsi* 'Wurfschlinge, lasso' szót is; az ehhez fűzhető lapp N. *lavce* szó jelentése ugyanis 'Riemen, Zügel', de az idevonható cseremis *lapššm* jelentése is 'Halfterriemen', vagyis semmi közük a madárfogó hurokhoz.

² A finnugor affrikátáknak a fentiekben feltételezett fejlődése a szerzőnek később közlendő „Össze” című cikkében van behatóbban kifejtve. — A SZERK.

³ Az 'ezer' jelentésű permi és oszét szóalakok SETÄLÄ szerint (FUF. II, 265, 270; NyK. XXVI, 411; Nyr. XXVI, 6) az ósárja **žhasra-* szóalakból származtak volna; szerintünk e szóalak megmagyarázására ajánlatosabb JACOBSONNAL (Arier und Ugrofinen 106—13, 223) ósiráni **žhosro-* szóalakból kiindulni.

hangváltozásra (vö. MOÓR: Nyr. LXXI, 41) — valami *sz — o — r* vagy *sz — a — r* hangsorú szóalak felelne meg, alig lehet kétséges. Így tehát nagyon is érthető, hogy miért veszett ki ez a feltehető ősmagyarkori 'ezer' jelentésű szóalak nyelvünkéből.¹

Azok a példák, amiket ősi szavaink eltűnésére itt felhoztunk, tulajdonképpen mind esetlegesek voltak, és más irányú vizsgálataink során csak mintegy véletlenül bukkantunk rájuk. De talán nem volna tanulság nélkül való jövevényszavainkat abból a szempontból rendszeresen is átvizsgálni, hogy új fogalmak meghonosodásával kapcsolatban gyökereztek-e meg nyelvünkben vagy pedig valami ősi szavunkat szorították-e ki a használatból és hogy mi lehetett ennek oka.

MOÓR ELEMÉR.

A tréfás helynévadáshoz. A földrajzinévgyűjtés kérdéseit tárgyaló legutolsó, LŐRINCZE LAJOS-féle „Földrajzinév-gyűjtésünk” című (1949 13) összefoglalás külön említi a névkeletkezés érzelmi-hangulati tényezői közt a tréfás árnyalatú, néphumor anda neveket. Az ilyenfajta névadásra SZABÓ T. ATTILA hívta föl a figyelmet (MNY. XXIX, 52), közölve, hogy Marosújvárott *Bosznia* és *Hercegovina* városrész nevekről hallott. Amint kiderült, ez a két munkástelep onnan kapta furesa nevét, hogy a munkahelytől, a bányától messze, nehezen megközelíthető helyen volt, s így talán a boszniai okkupációban is részt vevő munkások úgy éreztették magukat, mintha a kellemetlen emlékü *Bosznia* és *Hercegovina* felé igyekeznének. „Az előbb tréfából így nevezett telepen aztán máig rajta ragadt ez a név” (i. h.). SZABÓ T. ATTILA analógiaként hozza fel, hogy a sziléziai Gross Silsterwitz-ben a határ legtávolabbi részének — nyilván az előbbihez hasonló okokból — *Walachei* a neve (FRIEDRICH GESCHWENDT, *Wie sammle ich Flurnamen*. Breslau, 1925. 12). Désen (MNY. XXVIII. 61) és Szegeden (NNy. I, 235) van *Jerikó*, Mezőbajon *Párizs* (Nyr. XLVI, 196), Nagybecskereken *Amerika* (MNY. XXIX, 52). Tudtommal Ózdon (Borsod m.) nemesak *Kis- és Nagyamérika* van, de *Velence* is. Van földrajzineveink közt *Osztria*, *Burgundia*, *Szicília*. *Róma*, *Amszterdam*, *Csikágó*, *Bécs*, *Babilon*, *Zsodoma*, *Jeruzsálem*. *Tömösvár*: falurész Fehérgyarmaton (id. SZABÓ T. ATTILA: MNY. XXX, 169). Ismét van *Boznya* (Bosznia) és *Galíciya* a szolnok-dobokamegyei Árpástón. Ez utóbbi eredetét szintén kinyomozta MÁRTON GYULA, s (MNY. XL, 63) azt írja róla, hogy az előbbi egy Boszniában járt ember ittasságában szokásos szavajárásából (mindig „Boznyába ment” olyankor) keletkezett, az utóbbi pedig a gyermekek nyelvéből eredt: olyan meredék domboldalt jelentett, amelyen a lesiklás éppolyan veszélyes, mint a galíciai haretér volt édesapjuk részére.

¹ *Ezer* szavunk legnagyobb valószínűség szerint alán **āzr* vagy **hāzr* szóalaktól származott. Ezt a szóalakat Vs. MILLER egy elavult s csupán népdalokban szereplő 'ezer' jelentésű *ärzä* szóalaktól következtette ki. Az -*rz-* hangkapcsolat e szóalokban szerinte korábbi -*zr-* hangkapcsolatból származott; az -*ä* pedig analogikus úton keletkezett végződésnek tekintendő (vö. Grundr. d. iran. Phil. I. Anhang 31). Nyilván ez a kikövetkeztethető *öszt* ősalak a kaukázusi nyelvekben található, a magyar *ezer* szavunkhoz hasonló hangalakú szavaknak is (vö. EtSz.).

A tréfás névadásnak csak egyik fajtája ez, amelyben idegen világrész vagy város neve süllyed városrész-, falurész-névvé. A tréfás névadás másik jelentős csoportja, — amint azt LŐRINCZE is (i. m. 14) hangsúlyozza, — a határozott igealakoknak tulajdonnévi használata. Ilyeneket összegyűjtött említett cikkében SZENDREY ZSIGMOND (MNY. XXV, 103), de különösképen a földrajzi-nevekkkel kapcsolatban NAGY JÓZSEF (Nyr. XXXIV, 349), s részben SIMONYI ZSIGMOND is (Nyr. VII, 434, XXXVIII, 24). NAGY JÓZSEF példái közül legérdekesebb a *Bárnevóna-utca*, a fehérmegyei Csurgóról (Nyr. X, 96). Ilyen az *Unomhegy*, *Bánom*, *Bánom-kert*, *Bánom-híd*, *Bánom-hegy*, melyek valamennyien hitvány bort adó szőlősöket jelentenek (Nyr. XXXIV, 350), ilyen a szegedi *Bánomkertsor*, amelynek eredetéről FERENCZI JÁNOS szegedi népiszkolai igazgató ezt írta: „A Tisza sok árvize miatt tulajdonosai megbánták itt nevelt kertjeiket” (Nyr. II, 95). Ide tartozik a jánoshalmi (Bács-Bodrog m.) *Illancs* is, amely egészen közeli eredetű: az első világháború után kiosztott rossz földekről *illantak el* szerencsétlen gazdáik, innét lett a szintén tréfás-nacs képző segítségével (vö. LACZKÓ GÉZA, Játszi szóképzés: NyF. 49. sz. 7—9 és SZENDREY: i. h. 108, jegyz.) tanulságos társadalomtörténeti adalékul ez a földrajzinév. A parasztság öngúnyja — vagy mások gúnyja? — tükröződik az olyan nevekben, mint amelyet a balmazújvárosi szegényparasztság teremtett a faluszéli napszámos-település nevéül: *Bánlak*: 'megbánták, hogy odamentek lakni', *Szibéria*: 'olyan irgalmatlan hideg volt itt' (ez alaktanilag az előbbi csoportba tartozik); *Loptak*: 'lopták a szalmát az uradalomból az itt lakók'; *Míglakhatsz*: 'tavaszi vizek ki-kizavarták a telep lakóit' (Veres Péter: Számadás⁵ 18—9 után LŐRINCZE, Földrajzineveink élete 32, 18. j.). Ugyanez a gúny nevezhette el a szintén szegények lakta dűlőrészt Székesfehérvárott *Gombócleső*-nek (SZENDREY ZSIGMOND: MNY. XXVI, 209), az osztott házhelyekből álló újfalut Kótajon (Szabolcs m.) *Potyásor*-nak (RADVÁNYI SÁNDOR: MNY. XXIX, 64), Kemeesén (Szabolcs m.) *Kegyelemvár*-nak (MIKESY SÁNDOR: MNY. XXXIII, 351). Egyebükt is lehet példát találni a KÁZMÉR MIKLÓSTÓL (MNY. XLV, 76) helyesen fölvetett társadalmi alapú olyan „párhuzamos helynévadás”-ra hogy az alsószigetközi Dunaszentpálon az első világháború utáni földreform során kiosztott földeket a nagybirtok eselédei *Leadottföldek*-nek, a falu lakói pedig *Proletárföldek*-nek nevezték el.

A szegénység gúnyos társadalomszemlélet tükröződik abban, hogy Kolozsvárt a reakciós román uralom korrump tisztviselőitől lakott villasort *Lopottjertáj*-nak nevezte a nép (MNY. XXXVIII, 64). Zilahon egy hírhedt korrump köztisztviselő villáját hívták *Loptalak*-nak, Brassóban pedig szintén hasonló társadalmi okok támasztották a *Tolvajсор*, *Lopottsor* elnevezéseket (MNY. XXXVIII, 64). S hogy mennyire nem nemzetiségi, hanem társadalmi okai voltak a névadásnak, jellemző, hogy a párhuzamos névadás itt nemzeti szempontból megfelelő kifejezést teremtett: a román szegénység is *Șirul hoștilor* (*Tolvajok sora*) névvel nevezte a házsort. A régebben *Szatyorlak*-nak gúnyolt tanya-központ is keserű társadalmi tapasztalatoknak köszönhette létét, noha HORGER (MNY. XXIX, 189) hangtani alapon fejtette meg.

FERENCZI JÁNOS véleménye (Nyr. II, 95) mai is népszerű: *Atokháza* (Szeged mellett) sokak szerint annak köszönheti nevét, hogy átkozott földje van, semmire se jó futóhomok.

A gúny és öngúny névadásbeli szerepéről tanúskodik a hivatalosan 1944 előtt *Bodótelep*-nek, azóta *Ujtelep*-nek nevezett falurész tréfás neve is Szőregen (Torontál m.): *Kányafalva*; *Kínai-negyed* most a neve. Ez a két, pár éve keletkezett név jellemzően mutatja az új névadások kispolgárian humoros jellegét, szinte mondhatni: stílusát (vö. LŐRINCZE, Földrajzineveink élete 29).

Nem sorolható egyik fönti csoportba sem, de a későbbi kutatás biztosan tudja még tovább is csoportosítani a tréfás nevek ilyen fajtáit is: *Világvége*, *Misemulasztó csárda*, *Pudéros ucca*, *Kurvadomb*, *Gyerekgvár-ucca*, *Sárgyilkosok uccája*, *Tetőfészek-tanya*, *Tetvespatak*, *Serkevár*, *Tetvestó*, *Kurvák útja*, *Csókoskut*, *Édenkert*, *Paradicsom* (MNy. XXX, 170), *Boszorkány-sziget* (NNy. I, 235, Nyr. II, 95) stb. Mindenesetre érdekes földadat lesz — s nem lesz minden társadalomtörténeti tanulság nélkül való — ezeknek a névadási jellegzetességeknek csoportosítása, ha majd az egész magyar nyelvterületről bőséges földrajzi-névanyag áll rendelkezésünkre. PÉTER LÁSZLÓ.

Az uráli—mandzsú-tungúz kapcsolatokhoz. DIÓSZEGI VILMOS „Urali halnevek mandzsú-tungúz kapcsolatai” című közleményéhez (MNy. XLIII, 35—8) szeretnék az alábbiakban néhány megjegyzést fűzni.

1. Diószegi első egyeztetése — szamojéd *kör* ~ tungúz *korra*, *korru* — feltétlenül helyes. Általában feleslegesnek tartom az ilyen egyeztetésnél valamennyi nyelvjárási alak felsorolását, jelen esetben azonban talán nem lesz érdektelen megjegyezni, hogy a szó a mandzsúban is előfordul. GABELENTZ *horó* „Name eines Fisches” alakban adja. A „San-ho-pien-lan” című 1780-ban megjelent mandzsú—kínai—mongol szótár is ismeri és a kínaiiban *hei jü*-vel fordítja (203. és 195. alapjel), ami szószerint ’fekete hal’-at jelent, de a MATHEWS-féle kitűnő kínai—angol szótár „snake-fish”-nek fordítja. A *horó* mongol megfelelője, a „San-ho-pien-lan” szerint *üker jüyasu*, azaz ’ökör-hal’.

2. Diószegi második egyeztetése kevésbé nyilvánvaló, de sokkal érdekesebb. N. SEBESTYÉN IRÉN nyomán három uráli adatot ad: finn *juominki*, zürjén *jumai* és *juman*, szamojéd *jáumgalé*. A nélkül, hogy a dologhoz érdemlegesen hozzászólhatnék, úgy rémlik, hogy amennyiben a Diószegi idézte uráli alakok valóban összetartoznak, természetes hangtani okokból a tungúz alakok nem a szamojéd, de a finnugor szavak megfelelői.

A Diószecitől említett gold és olesa *émmaza* szóhoz tartoznak a ’hal’ jelentésű gold GRUBE *imaza* és mandzsú GABELENTZ *nimaha* szavak is. — Az idézett mandzsú és gold alakok egyezéséhez alig férhet kétség — GRUBE is egyezteteti őket —, bár nem látok más mandzsú *n-* ~ gold *ø* megfelelést. Azonban vegyük figyelembe a következőket: Idegen nyelvi *y*-vel szemben a mandzsú gyakran mutat szókezdő *n*-t. A török—mongol nyelvterületről számos példát hozhatnánk fel, de egyelőre két, tudtommal új, mandzsú—tun-

gúz—szamojéd egyezéssel szeretném ezt az állítást támogatni. Jurák szamojéd CASTRÉN *ja, jea*; archangelszki szamojéd SCHRENK *ja* 'Erde' ~ mandzsu GABELENTZ *na* 'Erde', gold GRUBE *na* 'Land', olesa. oros SCHMIDT *na* 'ua.'. Jurák és tavgi szamojéd CASTRÉN *jam* 'Meer', archangelszki szamojéd SCHRENK *jaum* 'ua.' ~ mandzsu GABELENTZ és majdnem valamennyi tungúz nyelvjárás *namu* 'tenger'. A szóvégi *-u* nem okoz nehézségeket: a tungúz nyelvek általában nem szeretik a szóvégi *-m*-et és majdnem mindig *u*-val bővítik, pl. török—mongol *ärdäm* (magyar *érdem*) ~ mandzsu *erdemu*. Mármost az *y* ~ *ø* változás a goldban gyakori; DIÓSZEGI is számos példát hoz fel rá. A mandzsu *nimaha* ~ gold *imaza* párhuzam tehát megmagyarázható egy *n* ~ *y*- és egy *y* ~ *ø* megfelelés segítségével. Egyébként hasonló megfelelést mutatnak a mandzsu GABELENTZ *nimanggi* 'Schnee' ~ oros SCHMIDT *imasa, imaha* 'ua.' párhuzam szókezdői is.

Ami haluév-egyeztetésünket illeti: hogy az uráli és mandzsu—tungúz nyelvelemek közül melyik tartotta meg az eredeti szókezdőt, arra ez alkalommal nem akarunk kitérni.

A mandzsu *nimaha* 'hal' megfelelője megvan a mongolban is, bár tudtommal soha nem hívták fel rá a figyelmet. A fentebb említett mandzsu—tungúz alakokkal a következő mongol szócsoporthoz vehetjük össze: irodalmi mongol KOVALEVSKIJ *jiyasun* 'poisson', leideni kézirat POPPE *jiqasun*, Ibn Muhannâ MELIORANSKIJ *jiqasun*, khalkha POPPE *zagäs*, barg. burját POPPE *zagähü*, monguor SMEDT — MOSTAERT *džidäqase*, ordos MOSTAERT *džagasu*, kalmük RAMSTEDT *za;psü* 'ua.'. Ez az első pillanatban talán furcsának tetsző egyeztetés biztos hangtani alapokon nyugszik. A mongol szó *-sun* végzete, jól ismert denominális képző, kár rá szót vesztegetni. Maradt tehát egy mongol *jiya-* tövünk, amelyet egy mandzsu *nima-* szóval kell egyeztetnünk. A mongol *j* ~ mandzsu *n*- megfelelés nem gyakori. Iskolapéldája a jól ismert mongol *jiyu* ~ mandzsu *niru*- 'ír, rajzol' egyezés (vö.: POPPE: UJb. VI, 104; LIGETI: MNy. XLII, 14). A török *yaz*- 'ír' megfelelő arra mutat, hogy a tungúz *n*-el szemben a török ugyanúgy viselkedik, legalább is részben, mint az uráli nyelvek. Ez nem az egyetlen eset, ahol hasonló egyezéseket tapasztalunk, de ezek tárgyalására most nem térhetünk ki.

A mongol magánhangzóközi *-y-* csak konvencionális jelölés, amely csak néha felel meg palato-velaris explosivának, leggyakrabban hiatus-jel, vagy bilabialis spirans *-β-* helyett áll. Ez utóbbinak a tungúz nyelvekben gyakran *-m-* felel meg, pl. mongol *a;yu-*, *u;yu-* ~ mandzsu *omi-* 'ua.' (vö. LIGETI: NyK. XLIX, 244). — Műveltségtörténeti szempontból, azt hiszem, szintén érdekes ez a mongol—tungúz—uráli egyezés.

Jelzem, hogy a mandzsu *nimaha* szót már egyeztetették a mongol *jiirmaqai* 'kis hal' szóval GOMBOCZ (KSz. XIII, 9), RAMSTEDT (JSFOu. XXIV/1, 14), POPPE (UJb. VI, 104).

3. Diószegi 4 számú egyeztetéséhez csak annyi volna a hozzáfűzni valóm, hogy a mandzsu *kosha* haluév megfelelője a mongolban is előfordul: irodalmi mongol KOVALEVSKIJ *qosqa* 'nom d'un poisson de mer'.

SINOR DÉNES.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK.

Bitó. E sokat vitatott eredetű szónak¹ HEGEDŰS LAJOS újabban igen alapos és értékes tanulmányt szentelt (MNnyv. VI, 116). Nagy gondnal állítja össze a szóra vonatkozó adatokat² és a szó jelentés-elágzásait, lényegesen kiegészítve az EtSz. teljességre törekvő felsorolását, újabb adataival tágítja a szó történetére vonatkozó ismereteinket, valamint áttekintést ad azokról az idegen nyelvi alak- és jelentésváltozatokról, melyek szavunkkal feltehetőleg valahogyan összefüggnek. Magyarázatának egyes részei azonban nem győztek meg.

HEGEDŰS ugyanabban az irányban keresi a szó eredetét, mint annak idején SIMONYI és — feltételesen — a SzófSz., azonban nem az olaszra gondol, ahol megfelelő alakot eddig nem mutattak ki (EtSz.), hanem a provençalra. Jelentés szempontjából pedig úgy véli, hogy a *bitó* eredetileg 'szégyenfa, pellengér, vesszőzőhely' volt, a nyelvjárás *biton-* alakváltozat pedig talán mint szőlőművelési műszó került át, mégpedig a franciából.

Ámde e következtetések nem tekinthetők bizonyítottaknak, sőt nem egy meggondolás ellenük szól. A moldvai csángó *bitonág*, *bitanág* 'szőlőültető bot' hangtanilag ugyan megfelelne a francia *bitton* '... pièce de bois ronde, et haute de deux piez et demi, par où l'on amarre une galere en terre' szónak (P. RICHELET, Dict. de la langue françoise. 1769.), ámde semmi bizonyíték sincs arra, hogy ez a szó a franciában valaha is szőlészeti műszó volt, sem arra, hogy Magyarországon olyan vidéken is használatos lett volna, ahol francia telepések szőlőművelésére lehet gondolni. — Még kevésbé meggyőző a magyar *bitó*-nak a provençal *bito*-val való egyeztetése. Olyan magyar-provençal kapcsolatokról, melyek szóátvételt valószínűsítene, csak a XI—XIII. században tudunk (BÁRCZI: NyK. L, 18), s HEGEDŰS is első sorban a kereszties hadjáratok idejére gondol, bár későbbi francia zsoldosok közvetítését is lehetőnek tartja. A XI—XIII. században azonban a szóvégi idegen -o-ból a magyarban sohasem fejlődik -ó, hanem már az átvételkor hanghelyettesítéssel -a váltja fel, vö. pl. olasz *pálya*, *árticsóka*, szláv *borda*, *tészta*, *szita* stb. (MELICH: MNy. VI, 62, 115). A **bita* alakhoz ugyan képződhetett egy *bitó* kicsinyítő, mint *szittyá*-hoz *szittyó*, kérdés azonban, hogy bizonyítékok hiányában szabad-e ilyen fejlődést feltennünk. Csak látszólag megnyugtatóbb alaki szempontból a provençal *bitou* változat, melyre HEGEDŰS szintén hivatkozik. Ez a *bitou*n denazalizált fejleménye, s egyes nyelvjárásokban a denazalizáció lehet valóban régi, tehát feltehető egy *biton* > *bito* fejlődés. Ámde semmi sem bizonyítja, hogy a denazalizáció tiszta szóvégen nyúlással járt volna,

¹ VÁMBÉRY: a *bitang*, *bitos*, *bitor* (!) szókhöz tartozik (MEr. 589); MELICH: a **bit-*, *bitol* 'koszlat, koszpitól, elnyű; zsákmányt levág (?)' igéből (NyK. XXV, 292); SIMONYI: < olasz **bitto* (NyK. XXIII, 144); HORGER: *bot* + -ó (MNy. XXXV, 182); BÁRCZI: összefügghet esetleg a közép-latin *bitus* szóval (SzófSz.).

² Ezek közül elmaradhatott volna a nyilván csak a teljesség kedvéért fölvetett *bitó daru* 'Galgenkran' (RÉVÉSZ SAMU, TechnSzótár. 1926.). E hajózási műszó újkeletű fordítás a németből, s a szó magyarázatához nem járulhat hozzá.

s így ismét *bito* alakhoz jutunk, mely az előbbtől csak abban különbözik, hogy hangsúlyos a végén.

Nem valószínű azonfelül, hogy a *bitó* mint igazságszolgáltatási műszó került volna a magyarba. Arra, hogy egy közhasználatú, 'szégyenfa, vesszőzőhely, vesztőhely' jelentésű szó előfordulhasson, nyelvemlékeinkben bőven nyílt volna alkalom, s ennek ellenére a szót hiába keressük a XVIII. század előtt; csak e század elejéről mutat be HEGEDŰS néhány érdekes, eddig ismeretlen adatot. A középkori *Bytou*, *Bihow*, *Bytho* személynéveknek és *Bythohaza*, *Bitolaka* helyneveknek bizonyítóerejük nem lehet (vö. MELICH, SziJsz. I. 2, 161). E szó 'szégyenfa' jelentése az európai nyelvekben is ritka; voltaképen csak egy példa van rá, az Ehrfurti Glosszák *bitus*-a, melyet már az EtSz. említ.

A HEGEDŰStől feltárt adatokból igen valószínű, hogy a *bitó* szó összefügg a germán és a román nyelvi megfelelő szavakkal, s középkori vagy kései középkori vándorszónak tekinthető, mely valamely változatában szinte minden nyugateurópai nyelvben megvan a svéd-től az angolig és a németig, a franciától a spanyol-portugálig és az olaszig. Elágazó jelentései és alakváltozatai miatt azonban egyelőre nehéz volna megjelölni akár azt a fogalomkört, amelyhez hozzánk kerülésekor tartozott, akár azt a nyelvet, amelyet közvetlen átadónak lehet tartani. Annyi valószínűnek látszik, hogy ez utóbbi valamely román nyelv lehetett: megközelítő alakok csak ott vannak. Az idegen nyelvi jelentéseket vizsgálva az a lehetőség kínálkozik, hogy mint hajózási műszó került hozzánk, s ezt támogatná az a tény, hogy hajózási műszavaink között több újlatin eredetű van, mint *bárka*, *gálya*, *burcsella*, *rév*, *part*, *gondola* stb. (vö. KARINTHY FERENC, OlJsz.: MNyTK. 73. sz.; BÁRCZI, FrJsz. 19), ámde ezek körül is sok a homály, mert hajózásunk és vele kapcsolatos műszavaink története még teljesen tisztázatlan; legnagyobb baj azonban az, hogy e szó a magyarban mint hajózási műszó nincs kimutatva. A magyar adatok alapján gondolhatnánk arra, hogy eredetileg a kenderkikészítés műszava volt, vagy a mészáros mesterséghez tartozott, ehhez azonban a román-germán nyelvek nem nyújtanak semmi biztatót. A szótörténetnek tehát egy fontos része, a művelődéstörténeti mozzanat homályban marad HEGEDŰS idevágó lelkiismeretes munkája ellenére. A nélkül pedig szilárd eredményre alig juthatunk.

De szükséges tisztázni egyrészt a magyar alakváltozatok egymáshoz való viszonyát is, másrészt a nyugateurópai nyelvek alakjaival való összefüggéseket. Vándorszavak esetében nem ritka, hogy az átkerült szó alakváltozatai sem egymáshoz, sem az idegen nyelvi alakokhoz nem adnak kifogástalan megfelelést, vö. pl. *kukó*, *kókonya*, *csántér* ~ *gántér*, *bordély*, *must* stb. (FrJsz.). A jelen esetben azonban a rendezés nem látszik lehetetlennek. — Azt hiszem, a székely *bitos*, *bitonyás* 'fájóslábú, nyavalyás, göthös; sebekkel, fekélyekkel teljes', *bitonya* 'seb, fekély' (MTsz.) nem vehető ide, bármily szellemesen próbálja is HEGEDŰS a jelentéseltérést áthidalni. CzF.-nak az a megjegyzése, hogy a *bitonya* főleg ütés következtében keletkezett 'fekély' csak arra szolgál, hogy a szót FOGARASÉktól vélt eredetéhez (*bit* ütést jelentő gyök) közelebb hozza, mint ez magából a magyarázattól elég világosan ki is derül. — Alighanem szintén el kell innen választani a *bitol* 'bitangol, pazarol, bitorol' igét, mely bár egyes jelentésváltozataiban közel jár a *bitol* '(kendert) tör' igéhez; inkább

a *bitangol*-hoz tartozhatik. (Az EtSz. mind a kettőt a *bitangol*-hoz vonja.) — Nem tudom eldönteni, szavunkhoz tartozik-e az említett moldvai-csángó *bítónág*; ha igen, akkor más átvételnek látszik.¹ Marad tehát a *bitó* és a *bitól* (kendert) 'rontsolni, öszvetörni' (GYARMATHI, Voc.). Bár az ige általában csak rövid *o*-val fordul elő, kivéve egy nem egészen megnyugtató adatot (BALLAGI, TeljSzót. **bitól*), elvégre lehetséges volna, hogy a rövid *o*-s alak csak másodlagos, analogikus fejlemény az eredetibb *bitól*-ból.

Én azonban a *bitó* és a *bitól* összefüggését másként látom. — A magyar nyelvi *bitó*, egybevetve az idegen nyelvi adatokkal, legvalószínűbben *-ó* képzős származéknak magyarázható, amint már HORGER is gondolta, csak ő a *bot* főnévvel hozta szavunkat kapcsolatba (MNY. XXXV, 182). Az alapszó **bit*, esetleg, de jóval kevésbé valószínűen **bita* volna. Igaz, hogy ezek az alakok nem mutathatók ki a magyarban, s ez kétségtelenül nem válik a magyarázat előnyére. De ha nem ragaszkodunk ahhoz, hogy *bitó* szavunk az egész közép- és újkoron át igazságszolgáltatási műszó volt, — aminthogy nem is ragaszkodhatunk, mert ez esetben nyelvemlékeink némasága érthetetlen volna, — hanem föltesszük, hogy szavunk valamely más, szerényebb fogalomkörbe tartozva évszázadokig lappanghatott, akkor elképzelhető, hogy alapszava kiavult a nyelvből, mielőtt feljegyzésre jutott volna. A hosszú lappangás pedig szinte bizonyos. Alig volna t. i. hihető, hogy a *bitó* csak a XVIII. században került nyelvünkbe. Ennek a **bit* főnévnek az emlékét közvetlenül őrizné a *bitól* '(kendert) tör', melynek a *bitó* családjához tartozását HEGEDŰS kétségtelenné tette. E **bit* főnévhez legközelebb áll a francia *bitte* alak, de nem mellőzhető a közép-latin *bitus* vagy az olasz *bitta*, illetőleg ennek valamely tájnyelvi változata sem. Alkalmasint ezek között fog eldőlni az eredet kérdése, bár szláv nyelvi közvetítés lehetőségére is kell gondolni. A provençal *bito*, *bito(n)* már jóval távolabbi lehetőséget jelent, s magához a *bitól* igéhez közvetlenül nem is kapcsolható.

BÁRCZI GÉZA.

Kutyakaparó. (Vö. PÉTER LÁSZLÓ: MNY. XLV, 328.) Kétségtelen, hogy ez a csárdanévf éppen olyan tréfás-gúnyos eredetű, mint amilyen a *Pipagyújtó* (csak arra jó, hogy pipát gyujtson benne a vendég), az *Ebkérdi* (vagy még az se), a *Becsalí* (vö. ezzel a nótával: „*Becsaliban* laknak híres lányok, | *Becsaliba* járnak a betyárok“ stb.), a *Pendelyhajtó* (vö. az előbbivel), a *Csingilingi*, a *Kutyaszorító* (a betyárok egyszer megszorították benne a pandúrokat, a „vármegye kutyáit“), a *Papramorgó* (nagyon „mérgecs“ pálinkája volt), a *Huggyantó*, *Dübörgő* stb.

A *Kutyakaparó*-nak két magyarázatát ismerem. Az egyiket több mint ötven esztendővel ezelőtt hallottam (diákkoromban egy tanáromtól. Szerinte annak a Petőfivel szólva kívül-belül szomorú csárdának, melyben étlen-szomjan szokott maradni a jámbor utazó, mert eledelt nem kap, s hogyha rápillant borára, megátkozza Noét, mert szőlőt is vett be a bárkába, azért *Kutyakaparó* a neve, mert ott a kóbor kutya sem talál ennivalót, s így csak annyit ér az ilyen csárda, mint az, amit

¹ A székelységöen, úgy látszik, vannak nyugati-román nyelvi szavak (vö. pl. *doga*), ezekről azonban addig, míg az átvétel történeti lehetőségei nincsenek tisztázva, nem sokat mondhatni.

a szükségét végzett kutya bekapar, vagyis (némi enyhítéssel) egy kutyakaparást (vö. *Kutyakaparási csárda*). Eredetileg másként hívták, és csak elhagyatottságában, pusztulásában kapta ezt a gúnyos nevet, mikor leggyakoribb vendégeit, a betyárokat már kiirtotta a vármegye.

A másik magyarázatát SZŰCS SÁNDOR „Pusztai krónika“ című munkájában (120) olvastam. A szerző öreg pásztoroktól hallotta: Még mikor betyárok látogatták azt a csárdát [melyet később *Kutyakaparó*-nak, *Kutyakaparási csárdá*-nak neveztek], akkora legsoványabb fazéknak is zsíros lett az oldala, és még az üres hordó is bort eresztett. A juhász tréfa szerint fél Kiskúnságból ide járnak az ebek csontot rágni ma is. Kapargatják a régi lakomák hulladékát a szélsímitotta homokból. — Én az ezen a közlésen alapuló magyarázatot tartom valószínűbbnek, de bizonyosnak ez sem mondható.

Cz.F. egy borsodmegyei pusztát említ *Kutyakaparó* néven. Lehet, azért hívják vagy hívták így, mert valamikor olyan állapotú csárda állt ott, mint a Petőfi megénekelte *Kutyakaparó*.

Harminekét levelű rózsza. (Vö. MNy. XXV, 220.) A Hadi Történetek 1791. évfolyamából (IV, 322) idézi a kártyának ezt a tréfás nevét TIMÁR KÁLMÁN. Abban igaza van, hogy ez az elnevezés analógiás alkotás a *százlevelű rózsza* (rosa centifolia), a *harminekét levelű biblia* (kártyának szintén tréfás neve) mintájára. De nem tartom valószínűnek azt a feltevést, hogy a játékkártyát azért nevezték volna *harminekét levelű rózsza*-nak, mert rózsza volt hátlapjának a díszítése. Sok régi és új játékkártyát láttam már életemben, de egyiknek sem volt rózsás díszítése. Hihetőbbnek tartom, hogy azért kapta ezt a nevet, mert a játékos ujjai között úgy nyílnak szét a kiosztott kártyalapok, mint a fésző rózsza szirmai, akár a százlevelű rózsáé is.

CSEFKÓ GYULA.

c'ohoc. A *c'ohoc* szóra MELEGDI JÁNOS irányította nyelvészeink figyelmét (MNy. VII, 369—70). Ez a szó a Nádor-kódex 520. lapján Szent Apalin (= Szent Apollonia) legendájában a következő összefüggésben szerepel: „Zent Apalin azzont kedeglen micoron tüzzel vizzel vaffal *c'ohoccal* köveckel, onnal, feñő zvrokkal, fa eñóuel, Kenkóuel, Olyal es vas | (521) gerebenñel igõn góttrettevolna Iftenneç angala ezõcbõl mind ki mente ÷tet.“ Ugyanezt a Legenda Aurean alapuló legendát megtaláljuk a Debreceni Kódexben is. Ez az utóbbi kódex egészen hasonlóan mondja el a kínzás szomorú történetét: „... zent Apalin azzont kedeglen micoron tüzzel, vizzel, vaffal, çohottal kõeekkel, onnal, feñõ zvrockal, fa eñóuel, kenkõuel, olyal vas gerebenõkkel igõn góttrette volna Iftenneç angala ezõcbõl mind kimente ÷tet“ (570). „A két szöveg különben“ — KATONA LAJOS megállapítása szerint — „nemcsak ugyanazon fordítás két másolata, hanem mind a kettõ még ugyanannak a kéznek az írása is, minthogy a darab már a Debreczeni-codex ötödik kezétõl írt részbe, épen annak az elejére esik, az pedig... egy a Nádor-codex írójáéval“ (Nytár XV, XXI. l.; l. még VOLF: Nytár XI, VIII. l.).

Ez a *c'ohoccal*, *çohottal* szó sok fejtörést okozott nyelvészeinknek.

Ami a szó hangalakját illeti, tudjuk, hogy a DebrK. *çohottal* alakja csupán hibás olvasás; az eredeti kéziratban itt is *çohoccal* van (MNy. VII, 370; EtSz. I, 745). Persze a *c* és *t* felcserélése a DebrK.-

ben egyébként sem lenne feltűnő (VOLF i. h. XII—XIII. l.). Magyarázata pedig az, hogy a DebrK. „írói mind egyszerű másolók“ (i. h. XIV. l.), s „magyar eredeti volt előttük, melyben a *c* és a *t* az akkori idő rendes szokása szerint nagyon hasonlítottak egymáshoz“ (i. h. XIII. l.).

A csupán e két nyelvmémlékünkől ismert *c'ohoc* szónak értelmét MELEGDI természetesen első sorban a Legenda Aurea-beli latin szöveg alapján iparkodott megállapítani, azonban ebben a latin szövegben nem sikerült az itt idézett magyar résznek megfelelő helyet találnia. Így hát a szó értelmezésében és magyarázatában tisztán a magyar legenda szövegére vagyunk ráutalva, a magyar szöveg filológiai vizsgálata lehet egyetlen irányadónk, útmutatónk.

A szót MELEGDI szerint vagy *csohok*-nak kell olvasnunk (a *c'* gyakran a *cs*-nek jele; a DebrK.-ben a harmadik és a hatodik kéz így is jelöli a *cs*-t, amint ZOLNAI, Nyelvméml. 20, 21 és VOLF i. h. V. l. figyelmeztetnek rá), vagy pedig — minthogy a *c'* jegy a szóban levő két kódexben *c*-t is jelölhet (l. alább) — *cohok*-nak. Jelentése kétségtelenül valami fenyítő eszköz, mellyel a vértanú Apalint gyötrik. MELEGDI ezzel fejezi be észrevételeit: „Megvallom, én azt hiszem, hogy a szó íráshibás alak *bothoccal* helyett, de ezt csak a megfelelő latin szöveggel tudnám bizonyítani; ilyen pedig, mint láttuk, nincs.“ (I. h. 370.)

A szó megfejtésével MELEGDI után mások is megpróbálkoztak.

SZILY KÁLMÁN (uo.) így gondolkozott: „Minden elképzelhető, sőt elképzelhetetlen gyötrés el van itt sorolva, csak ami a nőknél a legközönségesebb, az ostorozás és vesszőzés nincs külön említve. Vajjon a *czóh* nem ostort, vagy vesszőt jelent-e?“ Éppen ezért az ő véleménye szerint szavunk egy 'vessző' jelentésű szónak, nevezetesen a (SCHMELLER bajor szótárában idézett) *zách* (*ä* = „volles o“) 'schlanke Rute' ('sudár vessző') szónak az átvétele.

Persze, ha már német eredetről lehetett szó, azonnal jelentkeztek olyanok, akik viszont hasonló hangzású és jelentés tekintetében is megfelelőnek látszó török és szláv szavakra tudtak rámutatni.

VÁMBÉRY a török *čok-mak* 'furkós bot', *čok-man* 'hosszú nyelű bot' szóban látja szavunk eredetijét (i. h. 413), azonban GOMBÓZ (i. h. 471) csakhamar kénytelen volt arra figyelmeztetni, hogy a kérdéses török szó alapszava nem *čok*-, hanem az *-ak*, *-an* kicsinyítő képző elhagyásával *čokm*- (vö. csagatáj *čokum* 'Keule'), és így ennek a török szónak semmi köze sincs a magyar *czóh* szóhoz.

A szláv eredet vitatója: PRUZSINSZKY JÁNOS már arról a szilárdnak látszó reális alapról is letért, hogy szavunk szinte határozott bizonyossággal 'bot'-nak, 'vessző'-nek, ill. bot-, vesszőfélének értelmezendő, és bonyolult okoskodással a tűz, víz és vas szavakból indulva ki, középkori próbatételekre és ezekkel kapcsolatban a iudicium vomerum-ra gondol; ennek alapján azután szavunkat az orosz *sochà* 'eke' szóval összefüggő német *zoche* 'Art Schwingpflug mit zweiteiliger Schar' szóval kapcsolja össze (i. h. 455). Jellemző, hogy PRUZSINSZKY nem feltevésnek, hanem egyenesen „kétségtelen“-nek tartja, hogy „a legenda eredetijében a *c'ohoccal* szónak megfelelő helyen a „v o m e r i b u s“ latin szó állott“ (i. h. 456).

Itt sem késett sokáig a cáfolat. MELEGDI megállapítja, hogy szavunknak az orosz *sochà* szóból (balti német közvetítéssel) való származtatása tárgyilag is, jelentésileg is valószínűtlen, de hajlandó

megengedni azt, hogy *c'ohoccal* szavunk egy latin 'vomeribus'-nak akart a fordítása lenni (MNy. VIII, 29).

A szó eredetének kutatása, sajnos, helytelen irányba tévedt, és most már a fantázia szabadon csaponghatott.

FIRTOS FERENC (i. h. 174) már azt bizonyíttatta, hogy a kegyetlen király Apalin asszonyt tüzes kemencébe, kohóba, azaz: *koh*-ba (vö. az *kohbol* DebrK. 495 és NySz.) vetteti; a latin legendában szerinte „fornacibus, caminis“ állhatott, ennek fordítása a magyar *kohokkal*. — ERDŐS JÁNOS (i. h. 240) pedig arra gondolt, hogy itt *csuhu*-val, azaz sással kínozzák Apalin asszonyt, a sással való metélés éles, metsző fájdalommal gyöttrik őt (a népnyelvi *csuhu* jelentése 'vékony káka, béka-sás'); legendánk — szerinte — talán azt kívánja itt közölni, hogy Apalint „szűrös növényi törmelékre vagy tövisre fektették“. A MNy. szerkesztősege rögtön cáfolja ERDŐS föltevését: sem a DebrK. (ötödik keze), sem a NádK. nem jelöli a *cs* hangot *é*-vel.

Tudomásom szerint ezek után már csak egyetlen egy kísérlet történt a szó megmagyarázására: SIMONYI az EtSz. I, 745—6 összefoglaló cikkéhez ezt az észrevételt fűzi: „Talán a. m. ösztörü, karó; vö. szlov. *soha*: karó? »*Czochia*, an truncus, caudex?« 1369, Codices regales, Ducange.“ (Nyr. XLV, 296.¹) Ezek az odavetett, közcelebről meg sem okolt megjegyzések legfeljebb érdekes ötleteknek mondhatók, de szavunk eredete szempontjából semmit sem mondanak.

Az eddigi magyarázatok tehát nem tudtak kielégítő eredményt felmutatni. De hátha mégis sikerül végre valami elfogadható magyarázatot találunk?!

Ismételjük: a szöveg alapján világos, hogy itt első sorban bottal, vesszővel (esetleg ostorral) való kínzásra kell gondolnunk. Ezt a kínzást valóban alkalmazták is Szent Apalin esetében; hiszen a legenda: DebrK. 565 elmondja, hogy Apalinnak saját elvakult atyja „harágaban hága, hog... ozlophoz kötözne, es vezőkkel oftorokcal vernek“ (NádK. 506 szerint: „haragyaban hága, hog... ozlophoz kötözne, es vezzőkkel es oftorokkal verne“).

A *c'ohoccal* való kínzás tehát nem azonos a vesszőzéssel, ostorozással, mert erre a most említett kifejezéseket használják szóban forgó kódexeink,² bár mégis okvetlenül valami hasonló büntetésről van itt szó.

Ami a szó alakját illeti, arra, hogy *c'ohoccal* íráshiba lehetne *bot(h)occal* helyett, nem gondolhatunk. Hiszen a *bot* szót is jól ismerte a fordító is, a másoló is (vö. DebrK. 167, az első kéz írásában: *botokal*, NádK. 98: *bottal*), helyette tehát egyikük sem írt volna egy hibás, tőle annyira elütő alakot.

Arra sincs semmi bizonyítékunk, hogy oly közönséges jelentésben, mint 'bot' vagy 'vessző' egy német *zäch* jött volna át nyelvünkbe; a mi szavunk, ez a *ἄπαξ λεγόμενον*, nem szól ilyen feltevés mellett. Kódexünk jól ismerte a *bot* szót is, a *vessző* szót is — mint fentebb láttuk —; nem volt tehát szükség újabb szóra.

A (*kemence*) *koh* szavakat sem helyettesítette volna kódexeink másolója egy másik, valószínűleg előtte is homályos szóval, illetőleg

¹ A Nyelvörkalauz II. füzetében tévesen: Nyr. XLII, 296.

² Vö. még, amit NádK. 264. Krisztus kinszenvedéséről olvasunk: „palmakcal megveretõch, oftorokcal megh oftoroztatoth“.

a rendestől eltérő módon írt szóalakkal. Az említett szavak ilyen alakban szerepelnek: (DebrK. 598: „az egő kemencebe“, NádK. 83: „eg kemencet“, „a kemenceeth“) DebrK. 495: „az kohbol“ stb. Azt pedig, hogy a *c* betű *k*-nak volna olvasható, nem látjuk igazolva. Persze azt is megemlíthetnők, hogy a *koh* nem jelentene mást, mint a felsorolásban már szereplő *tűzzel*, és nem valószínű, hogy egyszerre több kohóval: *kohokkal* kínozták volna Szent Apalint.

A *csuhu* szónak sem írásmódja, sem jelentése, sem feltett többeszámi használata: *cohoc* nem teszi lehetségessé, hogy az ötlettel komolyabban foglalkozzunk.

Térjünk tehát vissza az egyetlen pozitívnak vehető adathoz: a szó jelentése 'b o t - féle fenyítő eszköz'. Második mozzanatnak továbbá elfogadhatjuk okoskodásunk alapjául azt, hogy a *cohoc* szóban íráshibával számolhatunk.

Fel kell azonban tennünk azt, hogy ha a legendának a másolója esetleg nem is, de a fordítója egész bizonyosan olyan szót használt az eredeti kéziratban, melyet 'bot'-féle jelentésben ismert. Tollhiba persze beleszúszhatott a fordítónak az írásába is. A másoló azonban valószínűleg már nem ismerte a szót és ezért vagy hibásan olvasta, hibásan (esetleg az ott talált hibával együtt) másolta az előtte ismeretlen szót, vagy pedig a már az eredeti kéziratban talált íráshibát egy újabb hibával tetézte. Azonban nem tarthatjuk valószínűnek, hogy mind a két alkalommal: a DebrK.-ben is, a NádK.-ben is egyforma újabb hibát ejtett volna a szó másolása közben, és így mindenképpen abból lehet kiindulnunk, hogy a *cohok* egy legalább is a fordító előtt jól ismert szó volt, amelynek írását azonban esetleg véletlenül elvétette.

És mikor most már így vizsgáljuk, vallatjuk a szót, kénytelenek vagyunk arra gondolni, hogy hátha az eddigi magyarázatok azért nem voltak helyesek, mert a *cohoc* szóban a *t ö b b e s s z á m o t* láttak. Hátha ennek a kinzóeszköznek a neve ugyanúgy *e g y e s s z á m b a n* van itt említve, mint a *gerebeü* (bár a DebrK.-ben többesszámban: *gerebeüökkel*)? Vagyis: hátha nem is egy **coh*, hanem egy **cohok* szóval állunk szemben?

És alig hogy megtettük ezt az egy lépést, máris arra kell gondolnunk, hogy hiszen egy ehhez a **cohok* szóhoz hasonló alakú szót mi nagyon jól ismerünk!

Gondoljunk pl. a DebrK. következő helyére, amelyet ugyancsak az „ötödik kéz“ másolt, és ahol szintén vértanú-halálról: Krisztus kinszenvedéséről van szó; ott (614—5) t. i. azt olvassuk, hogy Júdás jön egy sereg emberrel, „kiknel valanac fégverők, tór, c h o l o n k o k“. A helyzet itt az az evangéliumból ismert történet, melyet Máté 26: 47. úgy mond el, hogy „... Júdás ... eljőve és vele együtt sok nép fegyverekkel és fustélyokkal: cum gladiis et fustibus“. Márk 14: 43. szerint pedig: „... eljőve Júdás ... és vele együtt nagy sokaság, fegyverekkel és botokkal: cum gladiis et lignis“. A WeszprK. 63 is így mondja el a történetet: „... be mene a kerbe az arulo iudas nagí fegerüf í fereggel czolonkokkal buzganiokkal tórokel...“

Íme! az evangéliumban említett fustélyok (és botok) a DebrK.-ben és a WeszprK.-ben mint *cholonkok* szerepelnek. És csakugyan, jól tudjuk, hogy a *colonk* (l. NySz. *cölönk*, EtSz. *colonk* al.) jelentése:

1. 'stipes, trunculus; Knebel, Klotz'; 2. 'Prügel mit Knoten, Stock, Knüttel; husáng, dorong . . .' (EtSz.)¹

Tehát a *c'ohoc*, *óhóc* alak mögött a *colonk* szó rejtőznék?

De vajjon lehetséges-e ez?

Nézzük tehát szavunkat ebből a szempontból. 1. *óhóc*: Hogy a *é*, *c'* jel jelölheti a *c* hangot, arra már MELEGGDI hozott fel példát. (A DöbrK. 3. és 6. kezének írásában, tudjuk, *é* = *cs*; l. Nytár XI, V. l.) Pl. *Erébelől* DebrK. 569 = *erc'belől* NádK. 518 | *lancókkal* DebrK. 570, tehát ugyanott, ahol a *óhóttal* szerepel = *lanczókkal* NádK. 519.²

2. *cholonk*. A *cholonkok*-beli *ch* is jelölhet *c*-t, bár a *ch* egyébként rendszerint *cs*-nek olvasandó. Vö. KeszthK. 32: *wlcha* 'utca', SchlSzój. 1060, 1062: *kemenche*. 1232: *cheuèk* 'cövek', BesztSzój. 1239: *polch* 'pole'. De a NádK. 532: *piac*, *lanč*, *kemenče*, *apaččaknac*, *včanac*, *apač'asagra* stb. (l. ZOLTVÁNY: NyK. XVII, 210), valamint az *anthio-čiabeli* (469), *zenth iohačín* (684) szavak *č* betűje is csak úgy érthető, hogy az eredetiben részben *ch*, részben *cz* jelzés volt (vö. pl. DebrK. 167: *Antiokhiat*, 584: *kulecz* | *lukacz*, *kencz* stb. ZOLTVÁNY i. h.), és ezt írta át másolónk *č*-nek.

Hogy ugyanaz a szó egyszer *ch*-vel, máskor pedig *é*-vel van írva, azon nem lepődhetünk meg. Az ilyen nagyon sűrűn előforduló következetlenségre talán elég lesz, ha egy jellemző példát idézünk. NádK. 438 a „szűnj meg“ kifejezés tévedésből kétszer szerepel, de más-más módon írva: „zönnyelmeg azért zenél meg“.

3. A nasalis rövidítése a megelőző magánhangzó fölé írt és *n* vagy *m* betűt jelző vízszintes vonással tudvalevőleg a legelterjedtebb jelzések közé tartozik; pl. NádK. 16, 182, 280: *mōdvan*, DebrK. 576, 681, 598, 600, NádK. 27, 387: *mondua*, DebrK. 577: *vrōc* 'urunk', NádK. 95: *égmōd*, DebrK. 584: *égmōd*, 574: *azzō* 'asszony', 597: *égmōd*, NádK. 191: *mādn* 'minden' (vö. Nytár XI. Előszó V. l.) stb. Ez a rövidítő jel el is maradhat. Erre az elég gyakori jelenségre példák: NádK. 387: *ezōkeppen* (vö. 399: *ezōnkeppen*), 466: *zetōle* (uo.: *zenth*), 224: *ellefegōfōk* stb.³

4. Törlőhiba tehát csak egy van a mi véleményünk szerint *óhóc* szavunkban, nevezetesen az, hogy a *h* betű *l* helyett áll. Ha meggondoljuk, hogy nem egy kódexünkben e két betű alakja meglehetősen közel áll egymáshoz (vö. pl. JókK. 66 a *heljuel* és *helyuel* szavak írását; a SchlSzój. 956 sz.: szava *huba* 'gomba' helyett *luba*-nak van írva [vö. NyK. XXIV, 248]), akkor érthetőnek fogjuk találni, hogy a másoló a kézirat *l*-jét *h*-nak olvashatta egy olyan szóban, amelyet egyéb okok miatt nyilván nem értett meg. (Íráshiba szép számmal akad szóban levő kódexeinkben; pl. DebrK. 566:

¹ Érdekes, hogy a *rúdis* szerepel ilyen összefüggésben: NádK. 191: „Iőttetők mikeppen tolvayra, tōrōckel, es rudackal megfogni engōmeth“. Vö.: WeszprK. 67: „ugi iőttetők en reiam mynt egi toluaira fegiuerōkkel buzganiokkal“; MünchK. 65, 101, 102, 163: „tōrōckel es rudackal“; Máté 26: 55. és Luk. 22: 52.: „cum gladiis et fustibus“, Márk 14: 48.: „cum gladiis et lignis“.

² Következő példánkban sem annak a jele a *c'*, hogy a *c* után valami kimaradt (hiányjel); DebrK. 563: „meg tōmlōcz'tethe“ = NádK. 503: „megtōmlōcz <öz>tete“ (vö. Nytár XI, VI. l.).

³ Persze más nyelvelékekben is; vö. pl. GyöngySzót. 1258., 1511., 1597., 4405. sz.

koj ɔ: hoj | 630: kozoróla ɔ: kozoruba | 616: hidrod ɔ: hidrol | NádK. 215: dalada ɔ: Delila; utolsó két példánkban is l helyett írt másolónk más betűt.)

Az elmondottak alapján tehát valószínűnek tartjuk, hogy az eredeti kéziratban (a fordításban) nem *cohoccal*, hanem **czolöccal*,¹ vagy inkább a rövidítési jel elhanyagolásával: **czoloccal* állott. Ebben a szóalakban a másoló nem ismerte fel az általa egyébként ismert és más helyen használt *colonk* szót, hanem a szót valamilyen okból *cohok*-nak olvasta vagy legalább így írta.

Így esett meg az, hogy két kódexünk Apalin asszonyt *cohokkal* gyötörtette, amiben filológusaink valami rejtélyes kínzóeszközt kerestek, pedig ez a kínzóeszköz nem volt egyéb, mint az oly gyakori *colonk* 'füstély, husáng, dorong'.

Befejezésül talán még csak annyit, hogy ha majd egyszer előkerül legendánk itt tárgyalt mondatának latin eredetije, akkor a *cohoccal* szónak megfelelő helyen bizonyosan a latin *fustibus* szót fogjuk találni.

FOKOS DÁVID.

Az Ómagyar Mária-siralom legújabb magyarázatához. Folyóiratunk legutóbbi számában megjelent cikkében ELEKFI LÁSZLÓ (MNy. XLVI, 47–9) az ÓMS.-nak azzal a részletével is foglalkozik, amelyet én PAIS tanár úr kívánságára megjelent közleményemben (MNy. XLV, 85–6) kérdő felkiáltásnak magyaráztam. — Nem óhajtom folytatni a megjegyzéseimmel akaratom ellenére megindult vitát, mert ami mondanivalóm volt a kérdésről, azt tavaly elmondtam. Nem hagyhatom azonban szó nélkül, hogy ELEKFI olyan, az én magyarázatomat „feltehető”-leg vagy „öntudatlanul” befolyásoló mozzanatokra utal, amelyek fellevésére az én közleményemben semmi alapot nem lehet találni. Váztoltam a két magyarázati lehetőséget, és röviden, de elég világosan megírtam, hogy melyiket és miért azt tartom valószínűbbnek. Sem a dallam öntudatlanul érvényesülő hatásával, sem a latin szöveggel való állítólagos egyezéssel nem magyarázható állásfoglalásom. Egyszer ugyan hallottam énekelve a szöveget, de ez előtt és még ez után is évekig PAIS DEZSÓ értelmezése szerint ismertem a költeményt, s nem is gondoltam arra, hogy a most vitatott sorok másképen is érthetők. Dallamtól függetlenül merült fel bennem a gondolat, hogy a két sor kérdő felkiáltás is lehet. Nézetem szerint az ÓMS. szövegének magyarázatában teljes bizonyossággal egyedül a leírt szövegre támaszkodhatunk, ez pedig szerintem a jelen esetben mind a két értelmezést megengedi. Mindezt kérésére már régebben közöltem ELEKFIVEL. Annál inkább meglep, hogy dolgozatában az én értelmezésemmel kapcsolatban a dallam hatásáról beszél. — Ami a latin szöveggel való egyezés

¹ Mély magánhangzó előtt *cz*, mint pl. a következőkben: NádK. 52, 62: *nolczad*, DebrK. 611: *nolczad*, NádK. 101: *n'olczad keñna a pocolnac*, DebrK. 622: *etczaka*, 609: *eczaka*, 563, 622: *orczaiat*, viszont: NádK. 76, DebrK. 559, 560: *miczron*, DebrK. 561: *coronaiat*, 568: *meg vacula*, NádK. 95: *zurocca* 'szurokká'. — A szó etimológiájának szempontjából természetesen már nem fontos annak a ténynek a tisztázása, hogy a **czolok* egyesszámi alakban haplográfiával van-e dolgunk (**czolokok* helyett), vagy pedig igazi egyesszámmal (vö. ugyanebben a mondatban NádK.: *gerebennel* ~ DebrK.: *gerebenökkel*).

kérdését illeti: a *quod*-ról és a *que*-ről nemcsak hogy nem írtam, de nem is gondoltam, hogy ezek kérdőnévmások. Annak idején éppen azért idéztem a részlet latin megfelelőjét, hogy igazoljam: a fordítás szabadsága miatt a latinnal való egyezéssel nem igen támogathatjuk egyik magyarázatot sem. Ha a latint tartottam volna szem előtt, akkor mégis inkább a másik értelmezésre hajlottam volna.

Mese. Későn vettem észre, hogy készülő dolgozatom „Mese“ címen (MNY. XLVI, 74–8) megjelent részletének megírásakor egy adat valahogyan elkerülte figyelmemet. A *Sermones Dominicales* németújvári kéziratának (1470.) glosszái között is megvan a *mese*: „... quia modo vident in aenigmatemeseben i. e. in speculo: tunc autem facie ad faciem ut dicit apostolus ...“ (II. 260). A szerző Pál apostol Korinthusbeliekhez írt I. levele 13. részének arra a helyére hivatkozik, melynek későbbi fordításait idéztem (MNY. XLVI, 77). Így tehát az adatokon alapuló fejtegetéseimet ennek az adatnak a tekintetbe vételeivel sem kell módosítanom. Helyesbítenem kell azonban azt a megállapításomat (i. h. 74), mely szerint a *mese* a XV. század végéig csak kétszer fordult volna elő nyelvemlékeinkben.

HEXENDORF EDIT.

Nem jó urakkal egy tálból cseresznyét enni. Ennek a közmondásnak értelme mindenki előtt világos. Azt értjük rajta, amit a SzamSz. I, 142 így fejez ki: *Nem jó nagy urakkal egy tálból cseresznyét enni*: 'magadnál nagyobb urak társaságát ne keresd, mert sokképpen megadhatod az árát'. Nem is kellene ezzel a szólással foglalkozni, ha régebbi, teljesebb változatai meg nem mutatnák, hogy a cseresznyeévés nem véletlenül, játszi alakulással került bele ebbe a közmondásba, hanem pillanatfelvételt örökít meg korábbi századok életéből: a XV–XVI. század társadalmi életének egy darabja tükröződik benne.

Néhány adat az újabb, rövidült változatokra: *Nagy urakkal nehéz ét tálból cseresznyét enni* (HORVÁTH ENDRE, A bakonyalji nyelvjárás 115) | CzF. I, 963: *Nem jó a nagy urakkal egy tálból cseresznyét enni* | KRESZN. I, 79: *Nem jó a nagy urakkal cseresznyét enni* | SZD: MVir. 110: *Nem jó nagy urakkal tserezsnét egy tálból enni* | DUG. I, 6: *Cseresznyét egy tálból nem eszik Urakkal* | Ő. II, 135: *Nagy Úrral egy tálból cseresznyét ne egyél.*

A régebbi teljesebb változatokból aztán kiderül, hogy milyen körülmények indították a nép fiát ennek a szabálynak megfogalmazására. — 1592. DECSI, Adag. 24: *Wrual ne egyél czerezsnét, mert az maguáual meg lóúldöz* | Ő. 235: *Nem kel Wrual czerezsnét enni, mert meg lóúldöz az maguáual* | Helt: Mes. 23.: *Nem jó az urakkal czerezsnét enni, mert lóúldözni kezdne a magokual.* — A kép így világossá válik: látjuk a cseresznyét evő urakat, akik jobbágyukat is megkínálják és közben a két újjuk közé tett maggal meglóvöldözik, mint manapság is még szokás a gyerekek világában. Megint egy példa arra, hogy szokások, melyek valamikor a felnőttek társadalmában divatoztak, tovább élnek a gyermektársadalomba leszállva, mint pl. a pogány magyar vallás egy-két nyoma a kiolvasóversikékben vagy a betlehemezés stb. a középkori misztériumjátékok csökevényeként.

HORPÁCSI ILLÉS.

Csonk. A magyar szókészletnek két *csonk* hangalakú szava van. Az egyik a köznyelv szokincsébe tartozik. Jelentése az EtSz. csoportosítása szerint (a *csonka* címszó alatt): 1. 'truncus, der Stamm eines Baumes'; 2. 'Schaft (pl. az ár csonkja)'; 3. 'valamely hosszabb vékony tárgynak megmaradt kisebb darabja: ág, fog, fül, gyertya, kasza, kés, köröm, láb, szarv, szivar, ujj csonkja'; 4. 'elmaradt, hitvány (malac)'. Ez a *csonk* elvonás a *csonka* szóból. A 'truncus' jelentés eddigi ismereteink szerint először Bugátnál jelentkezik, a 3. és 4. jelentésű *csonk* pedig az EtSz. szerint népi elvonás.

Másik *csonk* alakú szavunk tudomásom szerint csak a népnyelvből ismeretes. A nagyküüllőmegyei Halmágyról jegyezte fel HORGER (NyK. XXXI, 406): *csonk* 'egy csomó, csapat, falka, sereg'. A szó jelentését pontosabban megvilágítják a következő példamondatok (HORGER i. h.): „Ety *csonk* virágom vagyon. — E csuokák este min *csonkba* jáének (repülnek). — E divuofán had darab es van ety *csomba* (így!)“. — Az EtSz. szerint a szó eredete ismeretlen.

Véleményem szerint ennek a *csonk* szónak a származéka a *csonkolykodik* ige, amelyre szintén csak egy adatunk van a régiségből: DöbrK. 244: „En nemzetsegem el vetetet: es el tavozot en tölem: égbe *čonkol'kodot* mikent pazoroknak hayloki“. Az idézett hely Izaiás XXXVIII: 12. fordítása; a Vulgata szerint így hangzik: „Generatio mea ablata est, et convoluta est a me quasi tabernaculum pastorum“. Az említett bibliai hely modern magyar fordítása: „Nemzedékem eltűnt és összegöngyölődött előlem, Mint a pásztorok sátra“.

A *csonkolykodik* igét az EtSz. a *csomó* szóval hozza kapcsolatba, s utal a *csomó* egy másik származékára, a *csombolyít* igére, amelynek 'göngyölít' jelentése van.

Ha igaz a fentebb javasolt szófejtés, hogy a *csonkolyodik* ige alapszava a Halmágyról feljegyzett *csonk*, s másrésről elfogadjuk az EtSz. magyarázatát, hogy a *csonkolykodik* a *csomó* szóval is összefügg, tisztáznunk kell a *csonk* és *csomó* szavak egymáshoz való viszonyát is.

A *csomó* szó tudvalevőleg nyelvünk finnugor elemei közé tartozik. Megfelelői: mordvin *šulmo*, *šulma* 'Knoten, Bündel'; finn *solmu*: *solme*- 'nodus'; lapp N. *čuolbme*; stb. (EtSz.). A felsorolt finnugor szavak hangtani megfelelője *csom*, az ó kicsinyítő képző. — Szerintem ennek a *csom* alapszónak egy másik képzővel, a *k*-val való származéka *csomk* > *csonk*. Az *mk* > *nk* hangváltozásra vö. *Tomka* (az ó-magyar *Tomás* > *Tamás*-ból) > *Tonka* (MNY. XIX, 110), továbbá a többes első személyének birtokos és igei személyragja: *-mk* > *-nk*, pl. *uromk* > *urunk* stb. — A *csomó* és *csonk* jelentésbeli összefüggése nem szorul különösebb magyarázatra; a két szó mindegyikének van 'nodus, Knoten', 'fasciculus, Bündel' és 'caterva, Gruppe' jelentése. A Halmágyról feljegyzett fent idézett példamondatok mindegyikében a *csonk* szó helyére odatehetjük a *csomó* szót, a nélkül, hogy a mondatok jelentése megváltoznék. — A *csonk* szó ezek szerint olyan elhomályosult képzés, amilyenek *fészek*, *lélek*, *torok*, *halok* ~ *hajk* (MNY. XLIII, 17 kk.) szavaink.

A *csonk* szóból *-l* [ly] + *-kodik* képzővel alakult a *csonkolykodik*, melynek 'convolver, sich zusammenwinden, összegöngyölödik' jelentése van. Ez a jelentés, első pillanatra úgy látszik, magyarázatra

szorul. Azt várják ugyanis, hogy a *csomó* jelentésű *csonk* szó *-l* [*ly*]-*kodik* képzős származékának valami 'összecsomósodik' féle jelentése legyen. — Az 'összecsomósodik' — 'összegöngyölödik' jelentések közti távolság könnyen áthidalható. Figyelemre méltó ebből a szempontból az ugyancsak a *csomó* szó családjába tartozó *csombolyít* ige, mely a Tsz. és MTsz. szerint a székely nyelvjárásokban él. Ennek két jelentése van: 1. 'csomóba rak', pl.: „a havat *összecsombolyítani*. | *Csombojtsuk* össze a szénánkat, mert eső jó“ (MTsz.); 2. 'göngyöl, göngyölít', pl.: „*Csombojtsd* össze holmidat, aztán eredj, amerre a szemeddel látsz.“ (MTsz.), Halmágyon: *csombolyított* 'göngyöl, csomagol' (NyK. XXXI, 395). — Az ugyancsak székelyföldi *csombolyodik* igének, — mely képzés szempontjából a *csonkolyodik*-ra emlékeztet, — szintén 'göngyölödik' jelentése van (vö. MTsz.). Hasonló jelentésváltozás történik a *csonkolyodik* esetében is.

A fentebbiek alapján tehát a halmágyi *csonk* a *csomó* szó alap-szavának, a *csom*-nak *-k* képzős származéka; továbbképzése a DöbrK.-ből ismert *csonkolyodik* 'göngyölödik' ige. HORVÁTH KÁROLY.

Az étel elkészítéséhez szükséges néhány eszköz a régiségben.¹

1. A feudalizmus korában, amikor még a technika kezdetleges fokon állott, s az ipar és kereskedelem sem volt még annyira fejlett, az ételek elkészítéséhez szükséges eszközök között sok olyat is találunk, ami ma már nem használatos, vagy ilyen formájában felesleges. Azért, mert azokat a műveleteket, melyeket ilyen eszközökkel házilag bonyolítottak le, ma a fejlett technika — mondhatnók — „házon kívül“ elvégzi. Így például a törés, őrlés és morzsolás műveleteihez szükséges eszközök:

törő:

sótörő: BesztSzój.: „salterium: *sow therew*“ | SchlSzój.: „*falte(r)-iu(m)*: *fotere*“.

borsörő: SoprSzój.: „*pip(er)te(r)iu(m)*: *borstere*“ | 1579: „*borstörő*“ (Radv: Csal. II, 33; III, 30 is).

kásatörő: 1587: „*Eg kasa törő*“ (Oklsz).

Ezek az összetételek kifejezik az anyag minőségét, melyet összetörnek. A következők pedig az eszköz anyagának milyenségét jelölik meg.

fatörő: Radv: Szak. 196: „Az borsót tiszta *fatörővel* kell erősen keverni“ | 176: „az tésztát s egy *fa törővel* törd meg erősen“ | 255: „[mandulát] törd meg kőből való mosarban *fa mosár törővel*“.

vasörő: Radv: Szak. 245: „az dragantot egy tiszta ruhában facsard az mosarban, de módja szerint törd meg erősen az *vasörővel*“ | 255: „csak hogy *vasas törővel* ne törjed, mert az mondola megkeseredik attól s megfeketül“.

törő-kő: Radv: Szak. 255: *törő kő*, kiben az mondolát törik“.

Ide tartozik még összefoglaló fogalomként: SzikszF.: „Sagana: *Oly edény kiben valamit törnek*“.

¹ Részlet a főzés műveleteinek és eszközeinek kifejezékörét tárgyaló dolgozatból. Amit itt érintek, azt később egy újabb cikkben más adatokkal összefüggésben bővebben ki fogom fejteni. — HUTÁS MAGDOLNA.

A jelzett dolgozat a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetében készült. — A SZERK.

örló: 1586: „*Soo eorleo kew*“ (Radv: Csal. II, 60) | 1638: Egy rozsz semmire kellő bors örló“ (Oklsz.).

morzsolószerszám: MA.³: „Tyrocneftis, . . . : *Mor'oloßerßam*, Sayt es torma reßelő“ || SZIKSZ.F.: „Tyrocnestis: *Turo vag saytmorsolo szerszam*“ | MA.³: „*Sayt mor'oloßerßam*: Tyrocneftis“.

Láthatjuk, hogy ezek az eszközök ma már nem használatosak, vagy pedig e műveletek elvégzésére fejlettebb konyhaeszközök használatosak.

2. A tárolásra alkalmas edények is kevésbé fejlettek még. A főúri konyhákban, ahol többféle élelmiszer halmozódott fel, szükség volt ezekre az edényekre. Elnevezéseiket más eszközökről vitték át rájuk. A fogalomban való szegénység visszatükrözi azt, hogy ezek az edények még nem terjedtek el. Elterjedésüket pedig az a tárgyi körülmény gátolta, hogy egyrészt minden konyha máshol tárolt, másrészt pl. a drága fűszerek nem igen terjedtek el a nép széles rétegében.

Ide tartozó kifejezések a következők:

vaj-szekrény: 1586: „*Waj zekrenij*“ (Radv: Csal. II, 62). — Jelentése: 'vaj tárolására szolgáló faedény'.

só-üveg: 1605: „*Só üveg*“ (Radv: Csal. II, 115). — Jelentése: 'sótartó nagyobbmennyiségű só tárolására'.

ládácska: 1605: „*Fűszerszámnak való ládácska*“. — Jelentése: 'fűszer tárolására szolgáló fadoboz'.

Az alábbi eszköz már inkább elterjedt lehetett:

putton: 1545: „*Vöttem eg putton kenérhelynak*“ (Oklsz.) | 1586: „*Lizt hordany walo puthon*“ (Radv: Csal. II, 60).

3. Vannak egészen primitív eszközök, melyek — bár kevés adat van rájuk vonatkozólag — éppen egyszerűségüknél fogva egész biztosan szélesebb rétegben, sőt az egész nyelvközösségben a nép között is elterjedtek lehetnek. Adataik a következők:

-vessző: MA.³: „*Habaroveßßö*: Rudicula“ | MA.³: „*Abárlóveßßö*: Rudicula“. — Jelentésük: 'fakanálszerű kis rudacska, mellyel az ételt főzés közben keverik'.

-fa: Radv: Szak. 42 „[borjúhús kaszás levét] keményen *habaró-fával* habarjad“. Jelentése: 'keverőeszköz főzéshez'. Ezt az eszközt alakú vágóeszköz tészta is felhasználták. Pl. Radv: Szak. 14: „az tikmonyat, tiszta *habaró fával* törd meg“ | 73: „[tikmonyt] *habarófával* törd meg“.

rúd: 1638: „*Egy peczienie szaraszto Rud*“ (Oklsz.). — Jelentése: 'rúd, melyre a pecsenyét feltűzve a tűzön sütötték vagy szárítással puhították'.

4. A *sütés* műveletének kifejezései nem nagyszámúak. Abban az időben inkább sült húst fogyasztottak (bár azt nagymértékben), mint tésztát. Mégis van 1—2 érdekes kifejezés ebben a körben is.

A tészta elkészítéséhez használatosak voltak:

forma: 1561: „*Egy fanknak való forma*“ (Oklsz.) | Radv: Szak. 177, 264: „Tésztához való *forma*“. — Jelentése: 1. 'különböző alakú vágóeszköz tészta-forma kivágásához'; 2. 'edény, melynek bizonyos alakja után a benne sült tészta felveszi az edény alakját'.

-karika: 1544: „*Vöttem eg beles metelő karykath*“ (Oklsz.). — Jelentése: 'körformájú tésztavágó eszköz'.

Hús és tészta sütéséhez szükséges eszközök:

sütő-vasláb: 1586: „*Pechenýe swthev was lab*“ (Radv: Csal. II, 61). — Jelentése: 'vas szerkezet, melyre a húst felteszik, s az az alatta levő tűztől megsül'.

sütő-vas: 1548: „*Osthya sythew was*“ (Oklsz.) | 1577: „*Eg osthya sytő was*“ (Oklsz.) | 1586: „*Szjitho was*“ (Radv: Csal. II, 61). — Jelentése: 'eszköz tészta sütéséhez'.

sütő-cserép: CAL.: „*testus: Pogatsa, belős svtdő tserep rez edeny*“ . — Jelentése: 'cserépből való sütőedény'.

sütő-szerszám: SZIKSZF.: „*Canterium: Beles sütő haz, vag' szerszam*“ . — Jelentése: 'eszköz vagy edény béles sütéséhez'.

rántó: *ránt* 'süt' alapszóból -ó melléknévi igenévképzővel alakult. Bizonyára a *rántó serpenyő* vagy hasonló szerkezetből tapadás útján jött létre.

MA.³: „*Frictorium, . . . , Paráfolo Serpenyő, Rátto*“ | Radv: Szak. 163: „*rántó*“-ban vaját melegít | 152: „*rátóban*“ forró hal | 151: „*háromlábú rátóban*“ angolnát süt — Jelentése 'sütő-eszköz, serpenyő, melyben húst sütöttek, pirítottak. — A MTsz. Győr és Gömör megyéből idézi: 1. 'lábás' és 2. 'öblös fazék' jelentéssel.

5. A tésztafélék feladás előtti elhelyezésére, megvédésére használt eszközök:

deszka: 1586: „*czypo ala walo Dezka*“ (Radv: Csal. II, 61) | 1586: „*kýn kenyér all Dezka*“ (uo.). — Jelentése: 'kész tésztaféle alá való, annak tisztaságát védő falap'.

kezkenő: 1586: „*Czýpo feodeo hozw kezkenýok*“ (Radv: Csal. II, 61). — Jelentése: 'kész tésztát fedő ruha, mely a tészta tisztaságát megvédi'.

HUTÁS MAGDOLNA.

Babos. *Babos* szavunk jelentésének szótáraink (Oklsz., NySz.) első helyen a 'fabalis'-t adják és második helyen a 'maculosus, variegatus'-t. Ha viszont az idézett példákat nézzük, mind a második jelentést mutatják. A következőkben azt a kérdést vizsgáljuk, vajjon a korán jelentkező és ma is használatos *Babos* személynév (később vezetéknev) melyik jelentésű *babos* közszóból alakult. A *Babos* személynévre az Oklsz.-ból idézhetjük a következő adatokat: 1387: „*Anthonius dictus Babos*; 1424: *Stephanus Babos*; 1569: *Babos Ferencz*, 1602: *Babos István, Babos Ferencz*.

A 'foltos, pettyes' jelentésű szó a régebbi feljegyzésekben közönséges, és általában állatszínként jelentkezik. Pl. 1607: „*Equus albus griseo colore ad instar pomorum naturaliter variegatus vulgo babos lo*; 1651: „*Vörös deres babos lo*“; 1667: „*Négy ökör, egyik babos ordos . . .*“; 1677: „*Sárga, babos lo*“; 1686: „*Barna babos ökör*“ (Oklsz.). A NySz. Gyöngyösitől idézi a *babos* leopárdot, Kecskemétinek „*olyan babos, mint egy pisztráng*“ és Gvadányinak „*babos mint a tigris*“ hasonlatát. Ugyanitt megtalálhatjuk a „*tarka, babos abroszokkal terített asztalok*“ idézetet. A pettyes kendő neve ma a köznyelvben is *babos kendő*.

Babos szavunkat a MTsz. 'pettyes, pettyegedett, babhoz hasonló foltokkal tarkázott' jelentésben közli Szegedről, a Csallóközből, Székelyföldről és az Erdővidékről. LŐRINCZE LAJOS a veszprémmegyei Szentgálról ismeri a szót, a *babosdisznó* összetételben a 'torkán fekete-foltos disznó' jelentésben.

De személynévvé aligha válhatott volna a 'pettyes, foltos' jelentésben. A régebben olyan gyakori himlő azonban gyakran elcsúfította az emberek ábrázatát, és már a NySz.-ban s találan PPB. szótár 1767-ből egy „*Babos*, bibirtós ábrázatu: babilus“ adatot. A szó ilyen értelemben a MTsz.-ban is előfordul, *babos-képi* 'himlőhelyes' alakban Tolna megyéből. A MTsz. adatait még megtoldhatom a következőkkel: *babos* 'himlőhelyes' Kalocsáról (MNy. I, 331) és saját gyűjtésemből a fejérmegyei Sárszentmiklós községből, ahol a *babos* ugyancsak 'ragyás, himlőhelyes' jelentésű. LŐRINCZE LAJOS szerint a komárommegyei Dadon 'lúdbőrös' a jelentése. Lehetséges, hogy talán egyszer 'szeplős' jelentése is előkerül, hiszen a NySz.-ból idézhetjük Gvadányi „Ortáját szeplő *babozza*“ mondatát.

Hogy a személynévadásnak ez a módja természetes, mutatja a régiségben az ugyanilyen értelmű *Ragyás* szó gyakori előfordulása: 1479: „Dominicum *Ragyas*“; 1480: „Benedicto *Ragyas*“, 1484: „Valentino *Ragyas*“, 1496: „Anthonio *Ragyas*“, 1508: „Anthonius *Ragyas*“ (Oklsz.).

A *Babos* személynéveknek egy része tehát a 'ragyás, himlőhelyes' jelentésű *babos* közsőből fejlődött ki, és így PAIS DEZSŐ csoportosításában (MNy. XVIII, 29) részben a haj és bőr színéről vett nevek, részben pedig a testi fogyatkozásokról vett nevek csoportjába tartozik. A fentieket még megerősíti az, hogy Sárszentmiklóson a szemünk előtt játszódott le nemrég ugyanaz a névalakulási folyamat (*babos* 'himlőhelyes' → *Babos* ragadványnév): egy erősen ragyásarcú öregasszonyt „*Babos* Juli néni“-nek nevez a falu. Ez a név még az unokáira is átöröklődött.

A *babos* szó 'himlőhelyes' értelemben eddig Tolna, Fehér és Pest megyéből van kimutatva. Lehet, hogy a nyelvatlasz-gyűjtés során ez a terület még pontosabban körvonalaódik.

A fentiekkel természetesen nem állítom azt, hogy minden *Babos* névnek ez az eredete, hiszen *Buzás*, *Zabos*, *Lencsés* nevek okleveleinktől kezdve máig is élnek, és valószínűleg a foglalkozás tárgyát jelképező nevek közé tartoznak (vö. PAIS: MNy. XVIII, 97–8).

Mellékesen megemlítem, hogy LŐRINCZE LAJOS szerint a *bab* 'faba, phaseolus' szó Szentgálon nem használatos, hanem csak a *borsó*, mint általában a Dunántúl nyugati részén (l. MTsz.), viszont a *babos* 'foltos' értelemben megvan a *babosdisznó* alakban. — Ez felveti azt a kérdést, vajjon a *babos* 'foltos' melléknév valóban összefügg-e a *bab* főnévvel. Ennek nem mond ellene a MTsz. fent idézett jelentésmegadása: 'babhoz hasonló foltokkal tarkázott', mert ez lehet „népetimológia“ is. SULÁN cikke óta (MNy. XL, 23 kk.) a *bayka* szót törölni lehet a *bab* családjából. Lehet, hogy tüzetesebb vizsgálat magállapítja majd, hogy a *bab* és *babos* is két különböző szó eredetében is.

KÁLMÁN BÉLA.

Sordély.¹ Nemköltöző énekes madaraink egyike, mely BREHM és CHERNEL szerint a sármányok alcsaládjába tartozik. Legkorábbi adatunk a BesztSzój. *zordel* 'turdus' adata, melyet TAGÁNYI (Száz. XXVII, 326) a NySz. „*sordély*“ madarával azonosít helyesen. Megfelel neki SchlSzój.: *sordel* 'turdus, ascedula' | 1647: „szántoka madár-

¹ A budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetében készült dolgozatról.

kát, császárit, faytyukot, *sordélt*, kappant, szárcsát add szakátsnak“ (NySz. *sordély* al. megkérdőjelezve). A népnyelvben *sordély*, *surdé*, *surgyé* alakváltozatok jelentkeznek 'kölesmadár, emberiza miliaria' jelentésben.

Ugyancsak a sármányok alcsaládjába tartozik: MA. 1604.: *Sarmalo* 'Icterus' | MA. 1621.: „*Sármálo*: Icterus“ | 1673: „Hangos szavuac: a tengélicz, pacsirta, fülemüle, czinege, csipke madar, *sarmalyu*“ (NySz.) | 1685: *sármály* (NySz.) | MA. 1708.: *Sármálo* 'Icterus' | MA. I. 1708.: „Icterus: Madar neve, *Sármálo*“. Ide sorolhatjuk: 1702: „A patsirtáról... és a *sármányról*“ (NySz.) | PP. 1708.: „Icterus: Madár neve, *Sármány*“ | PPB. I. 1767.: „Icterus: Madár neve, *Sármány*“ | PPB. I. 1801.: „Icterus: Madár neve, *Sármány*“ | PPB. 1801.: „*Sármány*: Emberiza citrinella“ | 1702: „A *sármányka* is csak kised madárka, mint a pacsirta, felyül a hátatskája mintegy hamuszínű, begyi és hasa pedig szép sárga a honnét nevezet is vötte; *sármányka*, mintha mondanád sárgátska.“ (NySz.)

Az adatokból kitűnik, hogy volt egy *sordély* madárnevünk, amelyikkel a XV. század elején találkozunk utoljára szótárakban, tehát feltehetőleg a köznyelvben is. (A népnyelvben ma is él.) A XVII. században jelentkezik a *sármálo*, *sármályú*, *sármál[ly]*, mely török eredetű *sár* 'sárga' és a *mál* 'mell' elemek alárendelő összetételéből keletkezett (HORGER, MSZav.), a *sármálo*, *sármályú* esetében nomen possessoris képzővel ellátva. A XVIII. század elejéről való az első adatunk a *sármál[ly]*-ből fejlődött *sármány*-ra.

A *sármál[ly]*, *sármálo*, *sármályú*, *sármány* szók összefüggése világos (SzófSz.). De hogy a *sordély* 'turdus' is ide tartozik-e, annak eldöntését a szótárak latin értelmezése megnehezíti. A természet-tudomány LINNÉ alapján a rigók alcsaládját Turdinae, a rigók nemét Turdus névvel jelöli. A BesztSzój.-ben a *rigó* latin megfelelője 'merula', s így benne a *rigó* valószínűleg a BREHM-, illetőleg CHERNEL-féle *jekete rigó* 'turdus merula' megjelölője. Ezt, a 'merula' értelmezést nyújtja: SchlSzój., MURM., PESTI, KolGl., SZIKSZF., CAL., MA. 1621., PP., MA. 1708., PPB. 1767., PPB. 1801.: „*Rigó*: Turdus Merula. Amfel. Sárga rigó.“

Mivel a BesztSzój., SchlSzój. *sármány*-ra nem tartalmaz adatot, a 'turdus' értelmezés pedig nem jelölhette a *rigó*-t, mert arra más, a 'merula' szolgált, feltehetjük, hogy a *sordély* szóval jelölte nyelvünk az 'Emberiza: sármány' nemhez tartozó énekesünket.

Ha ebből indulunk ki, akkor a *sordél sor*-elemét a csuvasos török eredetű *sárga* melléknévvvel összefüggő *sár* szóval egyeztethetjük. „A 'gelb, bleich' jelentésű magyar *sár* szó egy csuvasos török nyelv *šary* szavára megy vissza“ (PAIS, VeszprÖkl. 20). — A *sordél o* hangját a rövid illabialis *á* hang kétirányú fejlődésével magyarázhatjuk. „A rövid illabialis *á* két irányban fejlődött: egyfelől megnyúlt: *á* > *á*, másfelől *c*-vá lett: *á* > *o*... Így: ösm. *áhszin* > *ohszin*, *ohszun* | öm. **Alup* > *Olap*... Néhány esetben az *á*-ból keletkezett *o* megmaradt... Így: szl. **batū* > m. **bāt* > *bot*... Többtagú szavak utolsó zárt szótágjában az *á* > *o* változás ritkább: *mádár* > *modor*“ (GOMBOCZ, Hangtört. 37–40.). VárReg.: *Latamas* személynév mellett van *Lotomas* is. Ez a váltakozás szintén a *lát* kétirányú fejlődésével magyarázható: a mai nyúlással keletkezett *lát* alak mellett a *Lotomas lot*-alapszava labialisatióval jött létre (vö.

PAIS a HB. szemináriumi magyarázatában). Ugyanilyen kétirányú fejlődés mehetett végbe a török *šary > m. *šari, šar 'gelb, bleich' szavunkban is. Egyik nyelvjárásban megnyúlt az illabialis á. Lehet, hogy ez a nyúlás a tővégi magánhangzó lekopásával állott be, bár tővégi magánhangzós alakra adatunk nincs. Egy másik nyelvjárásban labializálódott, s az o > a változás idején is megmaradt o-nak. A fenti idézetekben az utóbbira is találunk példát.

A *sordél* *d*-je kicsinyítő képző, amint állatneveink közül pl. a *vakondok*-ban. Az *-ély* is kicsinyítő képző, ahogyan a *seregély*, *harkály*, *hangyal*, *fogoly -ély*, illetőleg *-ály* eleme is az (GOMBOCZ: NYK. XLV, 4, 16). Problémát okoz azonban az *-ély* rész *é*-je. Felfoghatnók dissimilációs változásnak, de analógiát nem találtam rá. [Az történetet, ami — ha nem is pontosan ilyen hangkapcsolatban — a *hajlok* ~ *hojlok* > *hajlék* esetében (vö. PAIS, A tővégi *ok*, *ak*, *uk* ~ *ék* viszony kérdéséhez: MNy. XXXIX, 195—201, különösen 196—7): **sardal* ~ **sordél* > **sordél* ehasonulás, majd második szótagbeli *ë* > *é* nyúlás. — P. D.]

A névadás indítéka elég természetes, hiszen tudjuk, hogy a *sordély* főszíne felül szürkés világosbarna, alul sárgásba hajló szennyes-fehér (CHERNEL), felső része földesbarna, hasa sárgásba hajló piszkos-fehér (BREHM). Tehát a madárnak kiemelkedő része sárgás. BREHM és CHERNEL szerint sokat tartózkodik a földön, gabona-földek és rétek körül mindenütt igen közönséges. Tehát alapos közeli megfigyelésre alkalmas. BREHM idézi MARSHALL természet-tudós véleményét, mely szerint a *sordély*, valamint a kerti sármány kelet felől nyomult nyugatra, a földművelés, kivált a gabonatermelés nyomán. A madarat biztosan ismertük már az ó-magyar korban (amit véleményem szerint hangfejlődés is bizonyít).

Tehát közép-magyar nyelven valószínűleg az 'Emberiza calandra' neve volt a *sordély*. A rá vonatkozó adatok olvasata *sordél*, *sordély*, *sordél*, *sordély*. Bár a BesztSzój.-ben *zordel* alakban fordul elő, biztos, hogy a *z* itt *s* hangértékű, mert ugyancsak a BesztSzój.-beli *kezeyley* 'keselyű', a SchlSzój.-beli *zeregel* 'seregély' adatokban a *z* szintén csak *s* hangértékben szerepelhet.

A *sordély*-t a XVII. században felváltotta a *sármál*, majd a *sármány*. A hasonló szemléleten alapuló *vörösbeigy* 'Erithacus rubecula' madárnév első előfordulása is igen késői: PPB. 1801.: „*Veres bögyü: Motacilla rubecula. Rothkehlchen*“.

SIMON GYÖRGYI.

Szekerény. BÁRCZI GÉZA: MNy. XL, 365—6 MÁRTON GYULÁNAK egy kis közleményére hivatkozva, a címszó érdekes változatának tartja a kalotaszegi *szekrin* és *szekrén* szót. Amit ezzel kapcsolatban az ó-felnémet *scrini*-ből való származtatás nehézségeiről és a tőle régebben ajánlott olasz *scrigna*, *scrigno* vagy a latin *scrinium* alakból való származtatás lehetőségének az újabb adatok világánál való megerősödéséről ír, bizonyító voltával az utóbbi származtatás helyességéről győz meg.

Mégis a kalotaszegi *szekrin* változattal kapcsolatban meg kell jegyeznem, hogy ez az *i*-ző kalotaszegi népnyelvben a *szekrény* szó *szekrén*-ből lett *szekrin* alakjának rövid *i* hangú változata lehet. A Kalotaszeghez tartozó Bábony *i*-zéséről szólva, közölt példák alapján már régebben megállapítottam, hogy itten, de újabb gyűjtéseink alapján, úgy látszik, Kalotaszegnek még több pontján

„az $\acute{e} > i$ változás természetes fejleményeképpen már nagyon sok esetben $i > i$ változást figyelhetünk meg“. A *szekríny* > *szekriny* változás szempontjából az is fontos, hogy ez a változás első sorban hangsúlytalan szótagban következett be, hangsúlyos szótagban csak a nagyon gyakran használt szókban figyelhető meg. Közölt példáim közül csak egynéhányat említek; íme: *egyik* (*egyék*), *enyim*, *eplin*, *fösvin*, *göriny*, *keminy*, *leginy*, *nyöstiny*, *reminsig*, *söriny*, *törtinik*, *törviny*, *törvinszék*, *vinsig*, *firfi*, *ippen*, *nihány* stb.¹ Közleményem további részében utaltam arra is, hogy az i e mennyiségi változása Kalotaszegnek félreeső pontján terjedőben van. Az azóta végzett gyűjtések alapján e megfigyelésemet néhány más kalotaszegi pontra nézve is érvényesnek tarthatom.

Ha — véleményem szerint — a kalotaszegi *szekrin*-t csak a *szekrény* > *szekriny* előzményből fejlődött harmadlagos alaknak is lehet tekinteni, még mindig megmarad BÁRCZI fejtegetéseinek alapos bizonyítékeként a *szekrén* alak. Ez tudniillik eddigi ismereteink alapján nem fejlődhetett a teljesen új fejleménynek látszó *szekrin*-ből; a *szekrény*-ből meg éppen nem, mert ilyen alak az i -zű kalotaszegi népnyelvben már régen nem volt. Véglegesen azért nem tisztázható ez a kérdés, mert a kalotaszegi i -zéssel kapcsolatban is az mondható, amire BÁRCZI a Dunántúl egyik i -zés körébe tartozó jelenséggel kapcsolatban hivatkozik: nem ismerjük eléggé a kalotaszegi i -zés történetét sem. De talán most gyűlő levéltári adataim alapján rövidesen ezzel a kérdéssel is lehet majd foglalkozni.

SZABÓ T. ARTILA.

Gugyori. A *vitnyilló* jelentésű *gugyilló* vagy *gugyori* szó magyarázatával legutóbb CSEFKÓ GYULA foglalkozott (MNY. XLV, 83). A népnyelvi *gugyori* szó előfordul mint helynév is. A *Gugyori* helynevet háromféle alakban találjuk:

1. *Gugyori puszta*. A biharmegyei Kéc (Magyarkéc) község határához tartozott 1826-ban *Gugyuri* „praedium“. 1827-ben ugyanott két csárdát említenek: *Gugyuri csárda* és *Lebuj* (az utóbbiról 1826-ban még nem esik szó). Az 1902. és 1907. évi Helységnévtárban: *Gugyori csárda*. Bihar vármegye monografiája (1901.) *Gyugyori puszta* néven említi. A biharmegyei Újpalota leányegyházaként említik az 1850-es és 1860-as években *Gugyori* „praedium“-ot. Később, pl. 1896-ban, *Gugyori csárda* a filia neve.

2. *Gugyori tanya*. A biharmegyei Köbölkút község külső lakott része *Gugyori tanya* (Hnt. 1902. és 1907.).

3. *Gugyori csárda*. A helynév leggyakrabban mint csárdanévfordul elő. A legtöbb e nevű csárdát Bihar megyében találjuk. — Hosszúpályi leányegyházai között 1829-től 1851-ig felsorolják *Gugyori csárdá*-t. — Biharpüspöki filiáiként 1834-ben említik meg először *Aligáll* és *Gugyori csárdá*-kat. (1896-ban *Csillag*, *Gugyori* és *Mérges* csárdaneveket találjuk ugyanott.) — Fegyvernek (Hnt. 1877. és 1882.) és Köröstarján (Hnt. 1877. és 1902 között) határa-

¹ Az adatokra nézve l. tölem: Az i -zés állapota a bábonyi népnyelvben: ErdMúz. XLVIII, 342–4, valamint a GÁLFFY MÓZES és MÁRTON GYULA gyűjtötte anyagból együttesen kiadott „Huszonöt lap »Kolozsvar és vidéke népnyelvi térképé«-ből“: i. h. XLIX, 456 kk. és kny. ErdTudFüz. 181. sz.

ban is volt *Gugyori csárda* (Köröstarján község határos Újpalotával). Magyarkéc és Újpalota községeket már említettem. Bihar vármegyében e szerint hat *Gugyori* nevű csárdát találunk. (A Hnt. mellett a nagyváradi római katolikus és görög katolikus egyházmegye papi névtárainak (Schematismus) adatait használtam fel.)

Tiszántúl másutt is volt ilyen nevű csárda. Ismeretes pl. a debreceni (Hnt. 1902.) és a türkevei (Szolnok megye) *Gugyori csárda*. Úgy látszik, leghíresebb volt a Túrkeve határában levő *Gugyori csárda*. Tanyai emberek még ma is mesélnék róla, hogy a szabadságharcot követő önkényuralom idején hogyan tréfálta meg itt az osztrák zsandárokat Kis Víg Miska, a híres bihari betyár. (Vö. r.: Betyárok tréfája. Kis Újság 1949. 170. sz.)

A debreceni adat támogatja CSEFKÓ GYULA nézetét, hogy Csokónai a *vityilló* és *gugyilló* szavakat nem Földi János műveiből merítette, hanem a népnyelvből.

TIMÁR KÁLMÁN.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK.

Magyar nyelvmlékek a körmendi levéltárban.

A Magyar Nyelv XXXVII. és XLIII. évi folyamában a körmendi levéltárból összesen 28 magyar nyelvmléket közöltünk. A levéltár rendezése, illetőleg újrarendezése során azonban még mindig kerülnek elő 1540 előtti, eddig ismeretlen nyelvmlékek. Ezek közül elsőnek egy 1535-ből való magyar nyelvű összeírást közlünk, melyben jegyzékbe vétetnek valahol azok, akik bizonyos ruhadarabokat, dolmányt, nadrágot, subicát kaptak, nyilván mint szolgálataukért járó természetbeni illetményt. Az összeírás — sajnos — önmagáról közelebbit nem árul el: nem tudjuk, ki, hol, miért írta össze, kinek a meghagyására történt az összeírás; annyi azonban valószínű, hogy a ruhák kiosztása a Battyhányak valamelyik uradalmában történhetett.

Jegyzéke azoknak, akiknek ruhadarabokat osztottak ki.

1.5.3.5.

[Az évszám az eredetiben.]

Korlattkýnak eghý nadragott.
 Berttolan deaknak eghý nadragott.
 Terek anderafnak egy fwbychatt.
 Fhabýannak dolman fwbycha nadragh.
 Alýasnak dolman fwbycha nadragh.
 Was Bernalttnak fwbycha nadragh.
 Laczkonak Tamafko folgájanak dolmantt.
 Tarrodýnak dolman fwbycha nadragh.
 fewld ýanosnak torony, dolman fwbycha nadragh.
 Ferencz fanko fwbycha nadragh.
 Palkonak eghý fwbychatt.
 Lwkachnak fwbycha nadragh.

- Thamas mefter-fwbýchatt.
 fekerwezettew Jakabnak fwbýchá nadragh.
 Hanzhanok nadrag fwbýcháa.
 febefthýennek egy fwbýchá.
 Berttalan deaknak poftho fyng VII 1/2.
 Wrattýfhanak fwbýchá.
 fekerwezette martonnak dolman.
 Chezer wrammak hachoka.
 Chalokanak dolman fwbýchá nadrag.
 Az kett paraztt leanýnak kett rwhatt.
 fanko Ferenznek egy dolmantth.
 fholmanok dolmantt nadraghott.
 Prýbek ýsttwannak fwbýchatt nadraghott.
 Terek Ánderas ewchenek — fwbýchatt nadragott.
 Matthýas deak fýanak nadragott fwbýchá kez myndeneftel.
 Horwatt myhalýnak az lowaznak fwbýchatt nadragott.
 Az lowaz gywrkonak tott orlagynak.
 Sebefthýen ghýermeknek fwbýchatt nadraghott.
 Shabo gergelnek fwbýchatt nadragott.
 Melharos ýmrenek poftho fyng VIII1/2.
 Ishmeg az felefheghenek eghý rwhara walo poftho.
 Themelnek dolman fwbýchá nadrag.
 Sýttew martonnak poftho fyng VIII.
 Garthner geben gruen tuech eln 6.
 Benczenek fwbýchá nadrag.
 Hanzkonak fwbýchá.
 1. Eghý wegh feýer pofthobol fhabttak wagh Bernalttnak egh
 zhwbýchza ala egy nad nadragh ala.
 2. Prýbeg ýsttwanak belles poftho fwbýchá nadrag.
 3. fanko Ferenznek belles poftho zwbýchá.
 4. Hanzhanakýs zwbýchza.
 5. Chalokanak fwbýchza nadrag.
 6. Matthýas dyak fýanak zwbýchá nadrag.
 7. Benchenek zwbýchza nadrag.
 Maratt 3 fyng.
 Az mazhodýk wegbewl attak gyéryk kowacznak fyng VII 1/2.
 Temelnek — fyng VIII1/2.
 Zentt ywanýnak fyng III1/2.
 Hanczkonak fyng 1 fertaly 1.
 Zhamkonak rewff 1.
 falmanak fyng VIII.
 Eredetije egy ív papiron, a körmendi levéltár XVI. századi szám-
 adásai közt.

Batthyány Ferenczné Swetkovic Katalin magyar esküje, hogy Németújvár várát senkinek el nem idegeníti.

1538. április 8. Németújvár.

1538-ban megjelent a németújvári várban Révay Ferenc nádori helytartó, aki előtt Batthyány Ferenc volt horvát bán, majd vasi főispán felesége Swetkovic Katalin, továbbá Batthyány Kristóf egyezséget kötnek, melynek értelmében Katalin, akinek nővérét, Swetkovic Erzsébetet Kristóf feleségül veszi, azon 28.000 forintot, amelyért Németújvár

várát zálogban bírja, Kristófnak elengedi, és kijelenti, hogy ezen várát férje, Ferenc halála után senkinek el nem idegeníti, azt a magyar koronától és Magyarországtól, magyar kéztől el nem választja, senkinek semmiféle címen oda nem adja, és erre a nádori helytartó előtt a szent evangéliomra esküt is tesz, mégpedig magyar nyelven, magát az egyezséget azonban a nádori helytartó latin nyelven állítja ki.

En Katheryna azzon Az en Zerelmes wramnak Batthyaný Ferencznek felefszeghe Eskewzem Az elew Istenre es az ew zenth Ewangelyomra, Hoğ ha az en zerelmes wramnak halala tewrtin-nik en elewttem, soha semmi modon es semminemew zewn alat, en ez Nemethwýwarat az en zerelmes wramnak Atthýaffyatwl Batthyaný Kríftof wramtwl es az ew magzatýtwl elnem Ideghenýtom es soha az Batthyaný Krýftof wram hýre nekewl es akarathýja nekewl az Nemethwýwarba porkolaboth nem walaztatok es wý porkolaboth nem tewzek, A kit kediglen Igenlew akarattal walaztonk, azt Krýftof wramnak mint Jgaz magamnak eskewttetem. De Maga a mint a kerall ew felfeghe lewelybe wagian, ký ez maý napon az en wram wallaffara es az ew atthýfiaera, es az enýmre ith Wýwarat az ew felfeghe Itelew pechetý alat Rewaý Ferencz wram keze által mý kezewttewnk kewlth, A neeğ ezewr Magýar forintot Krýftof wram twl megh kewanom keez penzewl. Ha kediglen Kríftof wramnak halala tertinneek magtalan (kith Isten ne Aggion) ezen hit alath kethewlezem magamath Both Gewrgnek Dersfý Istwannak dersfý Farkasnak az en wramnak hwaý Germekýnek mýndenben azon modon A mý keppen kethewleztem magamat Krýftof Vramnak, ezen fellewl megh Irth eskeweffem es fogadafsom zerinth kethelewzem magamat az magýari koronanak es egheez Magýar orzagnak, hoğ semmý nemew esetbe, semmi nemew tertýnethbe, sem týtkon sem Nýlwan waloo chelekedewffemwel az magýari koronatwl es Magýar orzaag twl, magýar keez twl, soha el nem Ideghenethom enghemeth az erewk Isten mind lelekbe mind testbe wğ seghellýen. Ennek Býzonffagara Rewaý Ferencz Vram elewth, ký kerallý felfseghe zemellynek tewrwenbe hel tarthoýa, A mint en az fellen megh mon-doth keppen zabad akaratom zerinth megh eskewtttem az zenth Ewangelyomon, kezem irafsawal es pechetemmel e leweleth megh erewffitettem es nagyob Bizonffaagh erth, hoğ en ezt zabad akaratom zerinth mielem minden kethelenffeegh nekewl, Rewaý Ferencz wramees az ew keze irafsawal es ezimeres pechetýwel es Laký Balas pofoni Vicelfpan, az ennen keze iraffawal es az pofoni Ipan wram Ithelew pechetý wel, en kerefemre megh Jeczeek es megh erewffetheek, ebben a dologban Bizonffaghwl Sarkan Bernard es az waswarý kanthor Gewrg Mether Jelen voltanak. Datum in Arce Nemeth-wýwar feria secunda post dominicam Judica, anno domini millesimo quingentesimo tricesimo octavo.

(Három rányomott pecsét.)

Franciscus de Rewa personalis praesentiae regiae maiestatis locumtenens manu propria subscripsit.

Blasius de Lak vicecomes Poseniensis manu propria subscripsit.

Katerina Schwekobigyn, her Franczyskh von Bat-tian etc. gemahell manu propria.

Eredeti je egy ív papíron, a körmendi levéltárban, Acta Antiqua Alm. I. Lad. I. Németújvár nro 45.

Körmend vára hadi leltára.

1539. január 23.

1539 előtt Batthyány Ferenc bán Bánffy Boldizsár körmendi várát rövid ideig bírta, mert Bánffy Ferdinánd ellen Zápolyai János királlyal tartott. De miután Ferdinánd hűségére visszatért, a király Batthyánytól az ideiglenesen bírt körmendi várat visszavette és Bánffynak visszaadatta. Ekkor a vár hadi felszereléséről inventáriumot vettek föl, és ezen leltár mellett kapta vissza Bánffy a vár hadi felszerelését, mely ekkor elég szegényes volt. A leltár magyar nyelven két példányban készült, és mind a két példány ma is megvan a körmendi levéltár XVI. századi számadásai és leltárai közt. Az inventárium 1539. január 23-án készült, A) és B) példányban. Mi az A) példányt vesszük alapul és a másik példány eltéréseit zárójelben közöljük.

Anno 1539 die 23 Januarii. Registrum factum super ingenia in castro Kermend, habita relictá domino Balthasar Banffi. (A B) példányban: Registrum factum super ingenia in castro Kermend habita per me Franciscum Batthyani domino Balthasari Banffi in eodem relictá.)

Primo Tarazk III
 Item Zakalos XXXVIII
 Item Seregh Bontho II
 Item kezi pwska VIII.
 Item oon darab III.
 Item pro Nyegel (a B) példányban: Negel) III.
 Item Zakalos Globis negel I 1/2.
 Item apro eregh Tarazba valo globis Negel I.
 Item chakan XI. (Ez a tétel utólag törölve.)
 Zamzery II. (A B) példányban: Item Zamzery)
 Item keenkew fel korsowal.
 Item formak tarazkhoz valo puskahez valo V.
 Item puska palazk III.
 Item kew soo XVIII.
 Item Buza hordo II. (A B) példányban: Item Buza, hordowal . . . II.)
 Item ros hordo VII. (A B) példányban: Item ros hordowal . . . VII.)
 Item ros liztet cub. . . . X, ki a kasba vagion. (A „cub . . . X“ utólag törölve.) (A B) példányban: Item ros lizt, ki a kasba vagion.)

Mindkét eredeti fél-fél ív papíron, a körmendi levéltár XVI. századi számadásai és leltárai közt. A B) példány hátán ez a közel egykorú megjegyzés olvasható:

Kermendi Inventarium mit Banffj Boltisarnak hagiót wram Mikor megh atta neki a hazat.

Körmendi levéltár: Acta Antiqua, Alm. I. Lad. I. Németújvár nro. 44. IVÁNYI BÉLA.

Szótörténeti adalékok.¹

gyepesedik B.: 1838. — 1791/1798: *begyepesedik* M á t y á s i i. m. 238 | 1807: MÁRTON.

hagyján B.: 1784. — 1615, 1618: *hadgyán* NySz. II, 18.

hajnalka B.: 1884. — 1801: Földi i. m. I, 328 | 1825: Erdélyi i. m. 75.

¹ L. MNy. XLVI, 93 5.

hancúroz B.: 1838. — 1792: „Apád azt akarja hogy el-vegyelek, te pedig itt az erdőben máfsal *hantzúrozol*?” Kelemen: Tsapó Péter 23.

helyre mn. B.: 1867. — 1749: „*Helyre* leányzó“ NySz. | 1792: „no te ugyan *herre* Meny-Azfizony vagy!” Kelemen i. m. 22.

hempereg B.: 1831. — 1767: *hempergő* NySz. I, 1507 | 1772: *hempörög* uo. — Vö. 1788: *hemperget* Pétzeli: Mesék 5 | 1820: *meghemperget* Nagyváthi i. m. 123, 175.

hemperedik B.: 1890. — 1860: „*meghemperedik* a sárba“ Űstökös VII, 124.

hitves fn. B.: 1784. — 1772: „el-tekéllette magában, Kriftinát . . . *hitvesének* el-jegyezni“ Mészáros i. m. 45 | 1778: „Talán nem az én *Hitvesem* vagy többé?“ Gellert — S. I. i. m. 133 | „Kedves *Hütvesem!*“ i. h. 158. — Vö. 1588: „Hazasság török es nem elégöznek egy hitösökkel“ NySz.

horgol 'häkeln' B.: 1864. — 1838: Tzs.
írka/*firkál* B.: 1838. — 1791/1798: „Krajtzáros Ujságot kezd írka-firkálni“ Mátyási i. m. 97.

kecsegtet B.: 1800. — ? 1659: „Ne hidgyen hamar a *kecsegtető* szónak“ NySz | 1786: „nem *ketsegtethetem* magamat azzal“ Mándi: Szívet sebheto . . . Próba 38 | 1792: „vigsággal *ketsegtet* tekintete“ A' m. játék-szín I, 238.

kéredzkedik B.: 1838. — 1798: „Imé *kéredzkedik* bútsúzó fozlátok, Hogy záfzlótok alól ötet botsáfsátok“ Mátyási i. m. 384.

kiabál B.: 1808. — 1778: Gellert — S. I. i. m. 118 | 1791/1798: Mátyási i. m. 119; — *kiabálás* 1792: Kelemen i. m. 4 | 1792: A' m. játék-szín I, 26 | *kiabálás* uo. I, 21.

komisz B.: 1837. — 1819: *komisz* ruha Nagy Pál i. m. 10 | *komisz* kenyér uo. 20 | *komisz* pokrocz uo. 96 | 1835: „*Comisz*: czudar; hitvány; aljas“ Kunoss, Gyal. | 1838: *komisz* 'hitvány, alávaló' Edvi Illés i. m. III, 193.

kopogtat B.: 1807. — 1786: Mándi i. m. 259 | 1790: Andrád: i. m. II, 240, 242 | 1791/1798: Mátyási i. m. 148.

koppint B.: 1831. — 1790: „mintha a' fejét ürefs fazék módjára valaki jól *meg koppintotta* vólna“ Andrád i. m. II, 324.

korcsosul B.: 1831. — 1758/1770: „Azért nem *kortsosúlt* könnyen a Nemesség“ Kolumbán: Néhai . . . Vida György 16.

kucik B.: 1713. — 1653: Melotai Nyilas: Agenda 179.
kuncog 'vihog' B.: XX. sz. — Vö. 1792: *kutzog* 'ua.' A' m. játék-szín I, 281.

lazít, *lazul* B.: 1890. — 1836: *lazít* 'nachlassen', *lazul* 'relaxari' NyÚSz.

lebernyeg B.: 1836. „Ugyanazon tő származéka, mint a *lebeg*, *lebben*.“ — Régi alakváltozata: *lepenyeg* 'palearia' a XVII. sz. elejéről NySz. | 1795: Tolnay: Barmokat orvosló-könyv 211, 216 | 1801: Földi i. m. I, 87.

loval B.: 1834. — 1791: „Dóris *lovalt* e're a' tréfára“ Szent-Jóbi Szabó: Költ. Munkái 124 | 1803: „hogy ötet a' Frantzia Országí Király ellen, *fellovalja*“ Nagy Tóth i. m. 63 | 1807: *felloval*, *fellovalás* MÁRTON | 1822: *Fellovallás* P. Nagy László i. m. 18.

- malter* B.: 1835. — 1787: *malterosláda* Bártfai Szabó: A Széchényi család tört. II, 537. — Vö. *mortály* 'vakolat' 1848: FOGARASI | 1867: CzF.
- máma* B.: 1788. — 1778: „még máma útomnak eredekek“ Gellert—S. I. i. m. 224.
- maszat* B.: 1832. — 1792: „Én se foghatom-meg, mit tud egy Afzfony izemély egy *maszat* Ifjában izeretni“ A' m. játék-szín I, 148.
- matróz* B.: 1807. — Alakváltozatai: *mátró[o]c*: 1794: Bert a: XVI. Lajos 86, 151 | 1801: Gédike i. m. 249 ~ *mátróz* Szaller: Frantzia Grammatika 241 ~ *matró[o]sz*: 1807: NySz. ~ *matróz*: 1837: H r a b o w s z k y i. m. II, 142 | 1838: Tzs.
- méricskél* B.: XIX. sz. m. f. — 1820: *méretskél* Nagyváthi i. m. 109 | 1821: *méritskél* Szépliteraturai Ajándék I, 159.
- mérgelődik* B.: 1808. — 1790: „*mérgelődöm* magamra, . . . hogy miért nem tudtam . . . reá halgatni“ Andrád i. m. II, 255.
- metélt* 'laska' B.: 1836. — 1807: MÁRTON | 1820: Nagyváthi i. m. 201.
- muszáj* B.: 1850. — 1816: GYARM., Voc.
- nagyobbodik* B.: 1792. — 1778: „*nagyobbodék* bennünk a' kívánság“ Gellert — S. I. i. m. 197 és 131.
- napraforgó* B.: 1843. — 1791/1798: „nem különben bámúlt tsudájára, Mint a' *napra-forgó* a' nap ortzájára“ Mátyási i. m. 100 | 1807: MÁRTON | 1832: Mezei Gazda I, 223 | 1838: Tzs.
- nyelvel* B.: 1808. — 1758/1770: „Káromlya Telekit, ha kerül fzájára, *Megnyelveli* úgy mond: vén Afzfony formára [módjára]“ K o l u m b á n i. m. 20.
- nyurga* B.: 1808. — 1801: „Testek többnyire hosszú, *nyurgá*“ Földi i. m. I, 71 | i. h. I, 337.
- páhol* B.: 1784. — 1758/1770: „bizony *meg páholom*“ K o l u m b á n i. m. 25.
- paprikáz* B.: 1852. — 1819: „de mivel sójok sem igen volna, többnyire ama jó *paprikázott* kövér gulyás húst puskaporral főzték“ Nagy Pál i. m. 20 | 1820: *megpaprikáz* Nagyváthi i. m. 146. (Folytatjuk.)

IMPLOM JÓZSEF.

NÉPNYELV.

A veszprémmegyei Szentgál XVIII—XIX. századi nyelvéből.¹

- ha*: hogy. — 1795: „feledékenységből meg lehet *ha* elhozta“. * + *hajába esik*: megtépi a haját. — 1802: „Kun Sándor pedig *hajába esett* néki“.
- hajt*: 1. vesz; 2. üz, kerget. — 1753: „a közönséges végzést semmiben *hajtván*“ * + 1802: „öreg kósza sertését ne *hajtsa* eleibe“.
- hájzás*. — 1797: „Hal 'sirra *hájzásert* a Legenyeknek“.
- hál*. — 1809: „már egy asszonynak száz ftoit ígért csak egy éjjel *hájjon* vele“.
- hálás*. — 1806: „Bándi Kánya Fer. Marha *hálási* ganéjért“.
- halaszt*. — 1785: „a cserfiatalosok más Trnusra [terminusra] *hallasztatnak*“ | 1785: „Fülöp István dolga . . . el *hallasztatott*“.

¹ L. MNy. XLV, 94—6, 214—7, 340—7, XLVI, 95—6.

- halomás*: halál. — 1854: „Ha Kájdi Bálintnak *halomása* történnék“ | é. n. „az feleb említett Nemes Joseff Eöcsém Uramnak Pedig *halomása* történnék tehát az maradéki tartoznak az jószágot kiadni“.
- halzsir*. — 1797: „*Hal 'sirra* hájzésert a Legenyeknek“.
- hám*. — 1806: „egy szíj *hámot* két istránggol“.
- hamuégetés*. — 1775: „Bük, Szil, Ihar és Jábor fábul szabados *Hamu égetést* engedünk“ | 1800 k.: „*Hamu égetés* sem Compossesornak, sem pásztornak sem cselédnek egy átollyában... meg nem engedtetik“.
- hamuház*. — 1775: „a *hamuházat*... szabad lészen más helyre építeni“.
- haragpénz*. — 1785: „... másnak adta el a sertést, ezért a' *harág pénzt*... fizetni tartozik“. * +
- harangláb*. — 1757: „*Harang Lábok* erősítésekre vasaroltam...“ | 1758: „*Harang Lábok* erősítésére való vasat vettem“.
- haraszt*. — 1791: „ide nem értetődik mind azon által a túske vagy *haraszt*... ezeket szabad elégetni“.
- harasztos*. — 1793: „egy darab berkes és *harasztos* szántó föld“.
- harkály*. — 1762: „*Harkán* kut fojására dülőben“. +
- hársfa*. — 1799: „*hársfa* héjja eladásáért 2 for büntettetik“.
- hársfejtés*: hársfahéj? — 1757: „engedtünk erdőt egy szekér és egy kocsi *hársfejtésre*“. *
- hasas*. — 1800: „egy *hasas* tehén“ | 1800 k.: „a hosszas ut terhes lenne a *hasas* sertéseinknek“.
- hasló*: itt a ló hasát átfogó öv (vö. MTsz.). — 1806: „*Haslot* meg-béltetem“. *
- hasogatvány*. — 1791: „Törsököt, avagy csutorának, *hasogatván*nak, karfának vagy más effélének való fát sem lészen szabad senkinek is különösen el adni“. *
- hasonlóképpen*. — É. n.: „Mihály Fijam... azt vajja hogy még Toth néven sem neveztetni magát azért *hasonlóképpen* semmi szerzett javaimbol részt nem vehet“. *
- hasznosabb*. — 1788: „a' következő hosszabb napokba lett volna *hasznosabb*“.
- haszon*: tej. — 1786: „reá fogta, hogy tehene *hasznát* elvette“.
- haszonvétel*. — 1814: „azon Rétnék 814-ik Esztendőbeli *haszon vétele*“. +
- hatalmasan*: önkényesen. — 1780: „a tilalmasba *hatalmassan* lovaikat legeltetvén“. +
- hatalmasul*: erőszakkal. — 1786: „*hatalmasul* tizenegy tölgyfát levagdaltatott“. +
- hatalmat ad*: engedélyt ad. — 1775: „az alattomban némellyektől megjelelt vagy kerengtetett fáknak levágottatására *hatalmat* nem *adunk*“. +
- hatalom*: erőszak. — 1780: „a meg ért borsot *hatalommal* el horta“. +
- határoz*: elhatárol. — 1753: „Kint az Határunkban valamit el végzünk igazityuk és *határazuk*“. +
- határozás*. — 1753: „ha megye köveknek ki hányásával *Határozás*-unkat el rontaná“. +
- hátasszék*. — 1817: „a kis Házban két *hátas szék*“ | 1832: „négy *hátos szék*“. *

- hátastarisznya.* — 1795: „annak kaszállójában talált lépet . . . egy *hátos tarisznyára* valót“ | 1807: „vit Kis Susitol egy *hátos tarisznyábo* egy kis utsut“. *
- hátas zsidó.* — 1807: „Minden *hátos Sídók* ki tiltatnak az helységből hogy itt ne árulyanak“. *
- ház:* 1. szoba; 2. lakóépület. — 1817: „a' kis *Házban* két *hátas szék*“ | 1817: „A' nagy *Házban* három *hátas szék*“ | 1821: „Az egész Épületnek fele részét, a' mely áll két *Házból*, edgy benyiló szobátskából, konyhából, kamrából, pintzéből, kotsi szintartóból, Istálóból és pajtából“ | 1845: „a *Házom* folyásában . . . vett belső fundusomat“.
- házas.* — 1777: „az ilyen ujj *Házos* Gazdák“.
- házastárs.* — 1857: „Devecseri Zsuzsánna *házastársamnak* hagyom és testállom“.
- házfa:* épületfa. — 1806: „egy kis *házfa*“. * +
- házhely.* — 1786: „Füzi teleken a *Házhelben* osztatott földek is két részekre osztattassanak közöttük.“ | 1806: „többet ide ne jöjjetek mert ha itt kaplak öszve törlek ki mérem a *ház helyet*“.
- házülés:* házhely. — 1814: „Azon *Ház ülésen* lévő minden Épületeimet, mely nehai Toth Adám föl szélről valo Épületes fundusa, al szelről pedig Gombás Pál *ház ülése* között vagyon“ | 1831: „adjuk által cserképpen *Ház ülésnek*“. * +
- héj:* huzat. — 1807: „egy fejr varrásos vánkos *héj*“ | 1819: „két vánkos *héjj*, madaras vánkos *héjj* kettő“ | 1831: „egy pár vánkos *hejba* való“.
- hely.* — 1753: „a' mely . . . tüzellő *Hel* körül való ház Falak rosznak találatnak“ | 1800 k.: „az kő *Helben*“.
- helyett.* — 1791: „a 4 f. büntetés *helett* csak 8 garas tetessék le“ | 1800: „méltóztassanak . . . mesterünk fölyge *helett* más hasznosabb földet adni“.
- helység.* — 1800 k.: „Az Nemes Szentgali *Helsegben*“.
- helység ládája.* — 1753: „[a büntetéspénz] az *Helység* közönséges *Ládájában* fog menni . . . és . . . az fog lenni egyedül Birák és Eskütt Uraimék“.
- helytelen:* jogtalan. — 1799: „mely kérése *helytelennek* találatott“.
- hermetszj:* nyeregszj (vö. NySz.) — 1800 k.: „negy *Hermet szj*“. +
- hétfő.* — 1753: „a Törvény Biró minden héten *Hetfőn* . . . Gyülést hirdessen“ | 1809: „*hetfén* ki huzattya az házból, az ó házába ne fajtalanokodjon lányostul“.
- heveder.* — é. n. „Uj *Heveder* föl ranto szijat“ | 1800 k.: „egy uj *Heveder* föl rantoval együt“.
- hiába.* — 1799: „fáradsága költsége *heában* esvén“.
- hibás.* — 1795: „azért vitte el mert a fa *hibás* volt“.
- hidálja.* — 1795: „*hidajjából* egy néhány marhát bé akarván hajtani“.
- him.* — 1807: „Tót *him*“ [hagyatékbán, himzésfajta].
- hímes.* — 1817: „Vörös Pamukos Toth *Himes* Ujj“.
- hír:* tudomás. — 1791: „Irtást tenni az Elöljáróknak *híre* nélkül . . . senkinek sem szabad“.
- híradás:* bejelentés. — 1791: „A' Communitás meczőjére sem lészen szabad *hir adás* nélkül tørsököt hordani“.
- hírnév.* — 1828: „mig *híret* *Nebet* viseli. Az házban békességes Lakása legyen“.

- hírré tesz*: közöl. — 1775: „a Két fél egymásnak tartozik . . . *hírré-tenni*“ . +
- hisz*. — 1800 k.: „talán *meghisznek* Nztes [nemzetes] Uraimék“ .
- hiszen*. — 1815: „felfogván puskáját egyenesen a' Biróra mondván: no *iszen* Krisztus uttse lövök“ .
- hit*: eskü. — 1771: „le tett *hite* után vallyá“ .
- hitet ajánl*: megesküszik. — 1788: „a kortsmáros *Hitit* is *ajánlja*“ .
- hítezet*: esket. — 1753: „Malom, Bor, Vadász és Mak *Birák*“ . *meghitesztessenek*“ . +
- hitvány*. — 1776: „egy *hitván* szekrény“ .
- hiu*. — 1802: „megtalálták Kása Ferenc istálló *héjján* széna között“ .
- hív*. — 1796: „elől *hivattatván* és a béri fel vettétven ment 4 ftra“ | 1798: „az Uram kétszer *hitt* enni“ | 1802: „Bogárdi Rector Urat szándékozik meg *hinya* Oskola Rectorának“ .
- hivatal*. — 1753: „a Vadász Biró . . . *hivatallyában* el járjon“ .
- hóha!* — 1815: „azt kiáltotta *hoha*, meg ájatok az ökorrel“ . +
- hold*. — 1777: „a kender földek között egy *hodbul* álló kender földemet vőmnek . . . ki attam“ | 1780: „Szardo bokornál lévő egy *hód* szántó föld“ .
- holmi*. — 1805: „a Gondviselők kiküldetvén az Helységben *holmi* jószág keresésére, Tóth István Istálló padlásán találtak következő *holmi* jószágot“ | 1831: „*holmi* dirib darab kötelek“ . +
- holt*. — 1799: „a mentéjét is meg *holt* urának tőle el vitték“ .
- hombár*. — 1757: „Soos István Uram *Hombárja* árában“ | 1807: „egy avét nagy *hombár*“ .
- homlok*. — 1801: „a fejszével *homlokba* ütötte“ .
- honnan*. — 1752: „a *honnénd* . . . a füvet hatalmasul lekaszálván elhordották“ | 1753: „*honnénd* mit vettek s mit hova költöttek, számot adni kötelezteszenek“ .
- hord*. — 1799: „két fát az gunyohoz *hortak*“ .
- hordó*. — 1785: „a *hordaját* nem akarja vissza adni“ | 1800 k.: „kalamász *hordó*“ .
- horog*. — 1800: „leányától a kuton erővel el vette a víz merő *horgot*“ .
- hosszas*: hosszú. — 1800 k.: „a *hosszas* ut terhes lenne a hasas ser-tesseinknek“ .
- hosszó rosta*: ?. — 1800 k.: — *
- hosszu kendő*. — 1819: „Rosás *hosszi kendő*“ . *
- hosszulánc*. — 1800 k.: „*hosszú lántz*“ *
- hosszu szűr*. — 1799: „mellyért a *hosszu szüre* el hozattatván zálogban“ . *
- hová*. — 1809: „kérdezte hogy *hová* megy kentek“ .
- huncfut*. — 1802: „gyalázatos lesz még a számadásod is ebatta *hunczfuttya*“ | 1799: „rutul meg mocskolta és össze is *hunczfutolta* őket“ | 1802: „gazolta *hunczfutolta*“ .
- hurcolódik*: civakodik. — 1795: „mivel sokat vesződtek és *hurcolódtak* velek“ . +
- hütlén*. — 1852: „*hüségtelen* feleségem Vörös Sára“ . +

(Folytatjuk.)

LŐRINCZE LAJOS.

Felelős szerkesztő: Pais Dezső.

Felelős kiadó: a Tudományos Folyóiratkiadó NV. vezérigazgatója.

52.650 — (331). Egyetemi Nyomda NV., Budapest. (F.: Tirai Richárd.)

M A G Y A R N Y E L V

XLVI. ÉVF.

1950. SZEPTEMBER

3. SZÁM

Sztálin megnyilatkozása a nyelvtudományról.

A Pravda f. é. május 9-i számában jelent meg a Sztálin nevét viselő Tbiliszi Állami Egyetem professzorának, ARN. CSIKOBAVÁNAK tanulmány méretű cikke „A szovjet nyelv-tudomány néhány kérdéséről“ címen. A cikket a következő szerkesztői megjegyzés vezette be: „Azzal a nem kielégítő állapottal kapcsolatban, amely ma a szovjet nyelvészet terén uralkodik, a szerkesztőség szükségesnek tartja, hogy a »Pravda« c. lap hasábjain szabad vitát rendezzen abból a célból, hogy a szovjet tudósok kritika és önkritika útján küzdjék le a szovjet nyelv-tudomány fejlődésében tapasztalható pangást, és helyes irányt adjanak a további tudományos munkának e területen.“ Amint a szerkesztőség ugyanitt bejelentette, a lap ez után hetenként május 16-i, 23-i, 30-i, június 6-i és 13-i számaiban két lapnyi terjedelemben közölt a nyelv-tudomány kérdéseit megvitató cikkeket. A közleményekben az N. J. MARR munkásságához és nevéhez fűződő irány kritikusai és hívei fejtették ki álláspontjukat. A vélemények — ellenvélemények kifejtése igen termékeny szempontokat vetett fel, azonban a marrizmus rendszerének és módszerének helyes vagy helytelen voltára nézve nem hozta meg a döntést.

Így avatkozott bele a vita menetébe Sztálin, mégpedig úgy, hogy az igazi tudomány demokratizmusához illendő módon a Pravda június 20-i számában cikket tett közzé. A „Marxizmus és nyelv-tudomány“ címen megjelent cikket a lap július 6-i számában „A nyelv-tudomány néhány kérdéséhez“ címen és „Válasz Je. Krazenyinnikova elvtársnőnek“ alcímen egy másik nyilatkozat követte. Majd a Bolsevik 14. száma „Válasz az elvtársaknak“ címmel 3 levelét közölte Sztálinnak a nyelv-tudományra vonatkozólag.

Harminc év óta egyre fokozódóbb mértékben a marxizmus nyelvészetének hirdette magát a MARR-féle jafetita elméletből kinövesztett rendszer, amennyiben „rendszer“-nek lehet nevezni valamit, amiben sem rend, sem szer nem volt. Tudomány helyett MARR és követői mitológiát csináltak, és felültek ennek a mitológiának az Olimpusára, csak hogy ezt az Olimpust nem fény és derű övezte, hanem köd, áthatolhatatlan köd, és a marrista mitológia istenségei nem húsból és vérből voltak, mint a görög mitológia istenei, hanem szavakból, amik mögül többnyire teljesen hiányzott a lélek, az élet, az értelem.

A MARRÉKTól gyártott és erőszakosan ide-oda felragasztott elméleti címkék nem arra valók voltak, hogy a tényeket, az élet folyamatait, a társadalmi fejlődés igazán történeti mozgását megvilágítsák, hanem éppen ellenkezőleg arra, hogy ami volt vagy van, elrejtsek, és az igazságok kutatóját tévutakra vigyék. „A nyelvről szóló új tanítás“ dolyfös címen árult mitológiának türelmetlen és hatalmaskodó teológusai így minden komoly munkát megakadályoztak, egyrészt mivel elméleteik szétfolyó ködével bizonytalanra tették minden mozgást, másrészt ellene törtek annak, aki az ő mágikus körükből szabadulni törekedett.

Szerencséje a nyelvtudománynak, hogy az, akinél nemcsak a világrésznyi hatalmas szovjet birodalom, hanem az egész világ gondja összefut, a kiélezett világválság napjaiban is módot tudott találni arra, hogy a nyelvtudománynak MARRÉKTól elrontott dolgát röndbe tegye.

Nem lehet itt feladatunk, hogy Sztálin nyilatkozatainak gazdag tartalmát részletesen ismertessük. Minden nyelvésznek vagy a nyelv iránt érdeklődőnek magának kellett vagy kell a minél behatóbb ismerkedést elvégezni, a bennük levő félreérthetetlen és félremagyarázhatatlan tanulságokat levonni. Csak arról a hatásról akarunk számot adni, amely a közlemények nyomán bennünk és mindazokban támadt, akiknek a nyelvtudományhoz vagy a nyelvhez jóhiszemű közük van.

Megragad bennünket Sztálin hatalmas valóságérzéke. Ez az, amivel a nyelvnek, a nyelvtudománynak minden lényeges kérdéséhez hozzányúl, és amivel azt, amit MARRÉK a természetellenesség sajátos szenvedélyével a feje tetejére állítottak, ő természetes mozdulattal a talpára igazítja. Kétségtelen nyilvánvalósággal kimutatja, hogy a marrizmusnak semmi köze nincs a marxizmushoz, mivel semmi köze nincs a valósághoz, a történehez, a dialektika alapelvéhez.

A nyelvészetről talán az volt a szélesebb közönségnek, sőt nem jelentéktelen számú tudósoknak is a véleménye, hogy az játék és fényűzés. Sztálin messze tekintő és mély pillantású nyilatkozataiból mindenki megérthette, hogy a nyelv a társadalom életének gyökeres, valóban komoly, sőt nem egy tekintetben döntő tényezője. Önként adódó tanulság, hogy a vele foglalkozó tudománynak is igen jelentékeny súlya van, illetőleg ezt a tudományt jóval nagyobb szerephez kell juttatni, mint ahogy azt eddig szokásban vagy divatban volt megtenni. Természetesen önként adódó tanulság az is, hogy a nyelvet és tudományát, sőt a kapcsolatos egyéb tudományokat nem szabad ködös elméletgyárosok vagy többé-kevésbé jóhiszemű dilettánsok és kontárok harmincadjára hagyni.

Rendkívüli örömmel és megnyugvással tölt el bennünket, hogy Sztálin bölcsesége félreérthetetlenül rámutatott arra, hogy a tudomány útja a szabadság útja, a vizsgálódás és a kritika szabadságáé.

Aligha tévedünk, ha azt olvassuk ki Sztálinból, hogy a múlt robbantása nem okvetlenül a jövőt építi a tudományban sem, és hogy a múlt „sínei“ megfelelő váltók és kitérők beiktatásával jó úton vezethetnek az igazi tudomány felé. Sztálinból világosan kiérthető az is, hogy nincs mindenben éles törésvonal a „polgári“ és a szocialista-marxista nyelvészet között, ahogyan a MARR-iskola hirdette — itteni visszhangjaiban is.

És itt nem hallgathatunk el valamit, mert ha a múltról hallgatunk, nem okvetlenül szolgáljuk a jövőndőt. Tudniillik a közel múltban a marrizmusnak nálunk is jelentkezett néhány „szakértője“ és híve. Ők maguk saját munkásságuk keretében nem nagyon igazolták, hogy a MARR-féle irány alkalmazásával valóban lehet komoly tudományos eredményeket elérni, ellenben a dolog könnyebb végét fogva másoknak írták elő a marrizmust, és ezen az alapon tilalomfákat állítottak, vagy mások munkáiba tétettek bele marrista szólamokat és elfeuttatásokat.¹ A magyar nyelvtudománynak általában egészséges előzményeinél fogva nem sok „sikerük“ volt ezen a téren, és Sztálin fellépése is még idejében történt, mielőtt nálunk erősebb marrista eltévelyedések estek volna.

A polgári nevelkedésű magyar nyelvészek zömének javára kell írni, hogy nem indult a valóság feletti elméletek után, nem gabalyodott bele az élettől elvonatkoztatott, formalista fantazmagóriákba. Most, a szocialista realizmus korszakában még inkább az élet, a társadalom fejlődésének a titkaihoz akarunk hozzáférközni a nyelv jelenségein keresztül. És — talán nem alaptalanul — meg vagyunk győződve, hogy ezen a téren használni tudunk, még ha pillanatnyilag semmiségeknek tetsző vagy politikailag egyelőre kevésbé értékesíthető nyelvészeti vizsgálódásokba, fejtegetésekbe bocsátkozunk is. Eleve ugyanis ebben a körben sem lehet elhatározni, hogy miből nőhetnek ki a tudomány fontos, sőt legnagyobb, gyakorlatilag is életbevágó, világfordító felfedezései.

Mi, nyelvészek eddig is komolyan fogtuk fel a magunk hivatását, de a sztálini értékelés után még nagyobb lendülettel és bizalommal folytatjuk tudományunk művelését és e tudomány eredményeinek az élet számára való értékesítését. — De hogy ezt megtehessük, ahhoz meg kell szűnnie annak az irányzatnak, amely a nyelvnek, a nyelvvel való tudományos foglalkozásnak az alsó és felső fokú oktatásban, nevelésben harmad-negyedrendű szerepet juttatott.

PAIS DEZSÓ.

¹ Erre vonatkozólag lásd azokat a kijelentéseket, amelyeket TELEGDY ZSIGMOND tesz „A magyar nyelvtudomány új korszak küszöbén“ című cikkében (Szovjet Kultúra II. évf. 9. sz. 1950 szeptember 10—1. l.).

Észrevételek a mondat eredetének, fejlődésének és mivoltának kérdéséhez.

Önvallomással kezdem. Ez az önvallomás részben magyarázat, de részben mentség is akar lenni.

Amit itt közlök, azt az 1940/1941-i egyetemi tanévben „Fejezetek a magyar mondatanból“ című egyórás kollégium egyik részeként adtam elő a második félévben. — Miután ismerttettem a mondatra vonatkozó véleményeket, mégpedig kiváltképpen JOHN RIES felfogását és ennek GOMBOCZ-féle változatát, különösen RIES „Was ist ein Satz?“ című művének (1931.) „Satzdefinitionen und Verwandtes“ című függelékének áttekintése alapján úgy láttam, hogy ha bizonyos fokon túl folytatom a mondatra vonatkozó irodalom tanulmányozását és ismertetését, az egy órás kollégiumban jóformán semmit sem tudok magamból nyújtani, azcnfelül pedig az ezen a területen rendkívül buján tenyésző, irdatlan véleményrengetegben aligha tudom a magam útját megtalálni. Ezért vágtam neki, bizonyos szűkebb körre korlátozott előismeretekre és tájékozottságra támaszkodva, az alább közlendő felfogás kialakításának.

Amit akkor előadtam, változatlanul hagyom; csak néhány helyen teszek jegyzetet, amelyben az azóta megismert egyezésekre, vonatkozásokra utalok.

Lehet, hogy ez az eljárás kissé „tudománytalan“, talán nem egészen felel meg a szokványos tudományos illendőség előírásainak, de talán nem is minden tanulság nélkül való.

*

1. Az ősmondat; fejleményei; folytatólágossága.

A világ dolgainak, folyamatainak a felfogása alkalmával szinte gépiesen keletkezett hangok, tagolatlan hangcsomók lehettek az emberi nyelv kezdeti képződményei. Ezek a túlnyomórészt bizonyára az illető egyén alkalmi indulatát tükrözőtő hangoztatások egyszersmind a legelső mondatcsírák. Annálfogva, hogy az illető egyén, lelkének a világra való visszahatását fejezték ki „nyelvileg“, megvolt bennük a valósághoz való viszonyítás mozzanata. Márpedig ez — szerintem is, mint J. RIES (Was ist ein Satz? 72—7) szerint — az emberi beszédnek az alapfunkciója, az a jellegzetesség, ami a beszédet beszéddé teszi, azzal, hogy az okát és célját magában foglalja. Az egymástól elszigetelten ki-kitörő indulathangoztatások az egyénnél bizonyos okokból kifolyólag esetleg egyformán ismétlődtek, majd utóbb a társas érintkezés révén fellépő lelki kölcsönhatások következtében másokra is átterjedtek. De ekkor már értelmi és akarati jellegű lelki megmozdulások átszállítóivá is kifejlődtek. Szerepük megint olyanféle, amilyen a mi mondatainké: a cselekvő lélek megnyilvánulásai, erőfeszítései. — A gyakori és mind

szélesebb körben való használat ezeknek az ősmondatoknak az élményszerűségét egyre jobban csökkentette, a hozzájuk fűződő közvetlen benyomások érzéki elemeit mindinkább háttérbe szorította, a dolgoknak és jelenségeknek nagyobb és nagyobb tömegét magába fogadó fogalmi vázák nyelvi hordozóivá szikkasztotta. Vagyis az ősmondatok lelki mozgalmak kifejezőiből lelki tartalmak nyelvi jeleivé váltak. Már nem a cselekvő lélek mozgalmi szikráztak bennük, hanem többé-kevésbé homályos fogalmi képekhez társulva az emlékező lélek raktáraiban helyezkedtek el. Így fejlődtek az ősmondatok szóká.

Az emberi lélek teremtő hatalma gondoskodott az erejüket vesztett ősmondatok pótlásáról. A valósághoz való viszonyítás szerepében bizonyos módon megalkotott szókapcsolatokat alkalmazott. Az, hogy mi az a „bizonyos módon“, az az illető kezdetleges nyelvközösség keretében kifejlődött szókástól függött. Természetesen a szokás ezen a területen is, mint más vonatkozásban, csak bizonyos mértékig állandó szabályozója az egyéni és együttes lelki élet menetének. A szokás módosulása változtatta és váltogatta a mondatalkotás funkciójára szolgáló eszközöket. Tehát más-más módon adta meg a nyelvek vagy nyelvfejlődési szakaszok „mondatai“-nak azt a sajátosságot, amelyet RIES mondatdefiníciójában a grammatikai formáltság követelményének mond.¹ — Azt a veszteséget, amit az ősmondatnak szóvá szegényedésével szenvedett a nyelv, határtalanul felülmúlta az a kifejező készség, amit a szókapcsolatok alkalmazása révén nyert a lelki életnek ez a terméke, de egy-szersmind eszköze.

A kezdetleges nyelven beszélő ember bizonyos mértékig mindig feltámad a gyermekben. A gyermek a nyelvet csak részben tanulja el, jelentékeny részében maga újra teremti meg, és így sok tekintetben végigmegy a nyelvfejlődésnek, sőt a nyelvetkezésnek azokon a fokozatain, amelyeken nemcsak az illető nyelven, de egyéb nyelveken beszélő nyelvközösségek korábbi nemzedékei keresztülmentek. — A gyermek azt kiáltja: *Madár!* Ez nem egy szó. Mert hiszen azt fejezi ki, hogy a gyermek valamit felfogott, valami érzelem ébred fel benne, vagy akar valamit. Tehát mondat a valósághoz való viszonyítás értelmében. — Hasonlóan mondat, amikor azt mondja: *Mama!* Megint valami tapasztalására figyelmeztet, vagy az anyja iránt való szeretetét jelzi, vagy akar tőle valamit.

Vannak jelenségek, lélektani vagy tárgyi helyzetek, amelyekben a fejlődés magas fokára jutott nyelvek is egy szavas mondatokat alkalmaznak. Ilyenek pl. a vezényszók. *Vigyázz!* — *Cél!* — *Tűz!* Ősmondat típusú kifejezései, másra való átvitelai a vezénylő személy akaratának. A körülményekkel kapcsolata-

¹ L. alább!

tos lélektani helyzet semmi kétséget nem hagy arra nézve, mi azokkal az egyszókkal kapcsolatban a valósághoz való viszonyítás mozzanata. — Afrikának olyan vidékein, ahol oroszlánok élnek, elkialtott *Oroszlán!* mondat: tapasztalatnak, érzelemnek, a felkiáltó egyén magára és társaira vonatkoztatott akaratának a nyilvánítása. Ugyanúgy mondat a mi viszonyaink között egy megfelelőképpen nyomatékozott és modulált *Egér!* vagy *Darázs!* vagy *Gödör!* szó.

Tehát vannak egy szóból álló mondatok is, vagyis egy szó is hathat mondatként, lehet a valósághoz való viszonyítás nyelvi hordozója. Ilyen egy szavas mondatokban szintén viszony fejeződik ki, nem a beszélőtől kimondott két vagy több szó jelentette képzetek közötti viszony, hanem a helyzet támasztotta képzetekből meg az egy szó jelentette képzetből szövődött viszony. — Sőt azt gondolhatjuk, hogy a kezdet kezdetén a beszélő szerv működése, vagyis a beszéd csupa mondat volt: minden hangcsoport állásfoglalás eszköze, úgy, hogy a helyzet támasztotta képzetekkel viszonyba lépett a hangcsoport jelentette képzet.

2. A „mondatpótló“ kérdése.

KLEMM ANTAL Magyar Történelmi Mondattanának a legelején, az 1. szakaszban ezt írja: „Kezdetben vala az ú. n. m o n d a t p ó t l ó és a m o n d a t . . . Tehát nem előbb keletkeztek a szavak s azután ezekből a mondat és a mondatpótló, hanem a mondatban és a mondatpótlóban keletkeztek a szavak.“ Majd valamivel alább így folytatja: „A legrégebb, az ősi mondatok egyesek szerint oly hangcsoportok voltak, amelyeknek teljesképzetek (gesamtvorstellungen) feleltek meg, azaz tagolatlanul fejeztek ki egy tudattartalmat. (*Sentencewords*. JESPERSEN: *Progress in language*² 9. f., 348. *Language*. 1923. 21. f. *Satzwörter*. DELBRÜCK: *Grundfr. d. sprachforsch.* 88, 119.) Később a teljesképzet tagolódott, s ennek megfelelőleg a hangcsoport kisebb hangegységekre, azaz szavakra oszlott azáltal, hogy a hangcsoport egyes részeivel egyes képzetek társultak. SCHUCHARDT (*Sprachursprung*.) szerint az ősi mondatok e g y t a g ú a k voltak és egy-egy egységes közlendő tudattartalom kifejezésére szolgáltak, tehát mondatértékű szavak voltak. Két ily mondatértékű szó kapcsolatából keletkeztek szerinte utóbb a k é t t a g ú m o n d a t o k.“ — Amit KLEMM itt JESPERSENRE és DELBRÜCKRE utalva mond, az nagyjában megfelel annak, amit DELBRÜCK 1901-ben (i. m. 119) így fogalmaz meg: „Ha a legősibb nyilatkozatok vagy legalább sokan közülük olyanok voltak, ahogyan JESPERSEN elképzei őket (vö. fentebb 87¹), az esetben hangcontinuumok² voltak, amelyeknek egy összképzet felelt meg. Ha mármost az összképzet egyesképzetekre

¹ Ahol az emberi beszédet, illetőleg nyelvet az énekből származtatja.

² Az eredetiben itt „lautliche Continua“, lentebb „Lautcontinuum“ van. Nem éppen szerencsés magyarításuk a KLEMM-féle „hangcsoportok“. Szerintem „tagolatlan hangoztatások“ vagy „tagolatlan hangcsomók“ lehetne a megfelelőjük.

és a hangcontinuum kisebb hangegységekre bomlott, ezek a hangegységek nyilván nem suffixumos szók voltak, hanem a nélkül valók...“ — Ellenben SCHUCHARDTtal kapcsolatban megítélésem szerint KLEMM kissé mást mond, mint amit mondani lehet. SCHUCHARDT „Sprachursprung“ című tanulmányának 1919-ben napvilágot látott I. részéből idézek: „Közlés: ez általában nyelv; az egyes közlés az egy m o n d a t ; a hallgató álláspontjáról a mondat egy tapasztalat. — [Bekezdés.] A legeredetibb mondatok, az ősmondatok egy tagúak; egész a jelenig megvan a folytatásuk, mégpedig egyrészt a kívánság kifejezései között (imperativusok, felszólítások [Ausrufe o: Aufrufe?]), másrészt mint alanytalan kijelentések (impersonalia, megszólítások). Az elsők az embereknek közös tulajdonai az állatokkal, amelyeknél mint fenyegető, óvó, segély- és csalogató hívások jelentkeznek... — [Bekezdés.] A mondatot tehát minden nyelv fő alkotóelemének tekinthetjük; a szó csak a mondatból nőtt ki, mint a fogalom a gondolatból. Két egymásra vonatkoztatott szó lett egy egyetlen mondatnak a két szavává.“ (H. Schuchardt-Brevier. 1922. 208—9.) A SCHUCHARDT-idézet utolsó mondatában (én ritkítottam!) kifejezett felfogást — ahogyan én megítélem — nem egészen szabatosan adja vissza KLEMMnek ez a mondata: „Két ily mondatértékű szó kapcsolatából keletkeztek szerinte [!] utóbb a két tagú mondatok.“ Ilyen értelmű észrevételt SCHUCHARDT fejtegetései során egybűt sem találok.¹

SCHUCHARDT-ra vonatkozó megjegyzései után így folytatja KLEMM: „Azonban sem nyelvtörténetileg, sem lélektanilag nem lehet igazolni ily JESPERSEN-, DELBRÜCK-, SCHUCHARDT-féle tagolatlan ősmondatokat. A viszonylag legkevésbé fejlett nyelvekben (pl. az eszkimó nyelvekben, vö. FINCK: Die aufgabe u. gliederung d. sprachwiss. 1905. 26. Die haupttypen des sprachbaues 31.) sem találunk tagolatlan ősmondatokat. Ha pedig a gyermeknyelvben valamely hang vagy hangsoport mondattal egyértékű is, mindamellett e hang vagy hangsoport csak egyetlenegy képzetnek nyelvi kifejezője, az illető mondat többi képzetei ezt a helyzetből kifolyólag kísérik, de nyelvileg nem jutnak kifejezésre. A gyermeknyelv ily hangjai vagy hangsoportjai nem mondatok, hanem csak ú. n. m o n d a t p ó t l ó k. A JESPERSEN-, DELBRÜCK-, SCHUCHARDT-féle ősmondatok szintén csak ily értelemben vett mondatpótlók lehetnének. Lélektanilag lehetséges volna ugyan, hogy valamely nyelv kezdetben ily értelemben vett mondatpótlókból állott, ámbár ezt kimutatni nem lehet, azonban tagolatlan ősmondatokat feltételezni nem lehet, ha csak nem akarunk ellenkezésbe jutni a nyelvfejlődés ismert tényeivel. A mondatban mindig egy egységes tudattartalomnak (teljesképzetnek) alkotó elemeire való szándékos tagolása jut nyelvileg kifejezésre, a mondatpótló pedig egy tagolatlan tudattartalomnak nyelvi képviselője. Ez utóbbiaknak a nyelvfejlődés kezdő korában bizonyára nagyobb szerepük volt, mint a fejlődés későbbi folyamán.“ (I. m. 1—2.)

¹ A bekezdés helyén eredetileg nem egészen ez volt. A módosítást azután hajtottam végre, hogy a KLEMM-féle hivatkozásokban szereplő szerzők számbajövő helyeit magam közelebről szemügyre vettem.

KLEMM tehát úgy gondolja, hogy a tagolatlan ősmondatokat nem lehet feltenni, mivel a mondatnak lényeges saját-sága a tagolás. Igen! Lényeges saját-sága WUNDT álláspontja és definíciója szerint. És KLEMM — mint a fentebb idézett részletet követő szakaszban rögtön jelzi is — WUNDT-ból indul ki.

És itt ütközünk bele az elmélet meg a definíció veszedel-meibe. Az emberi szellemnek egyik erénye, de egyszermind hibája is, hogy szerelmes a maga gondolataiba és logikai sablon-jaiba. Ami ezekbe nem illik bele, azokat mellózi, vagy legalább is gyanús szemmel nézi, s ilyenkor gyakran azzal nyugtatja meg magát, hogy ami nem felel meg az ő valamiről alkotott fogalmainak, azt más elnevezéssel, más címkével átragasztva másik kategóriába utalja. — Így tesz WUNDT is, meg így tesznek követői, amikor szembeállítják, sőt élesen elkülönítik a mon-datot a mondatpótlótól.

WUNDT (Die Sprache. Zweiter Teil.⁴ 239—42) „Vollstän-dige und unvollständige Sätze“ című szakaszában foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a mondat tipikus példájától meg-különböztethetjük a tökéletlen mondatot: *Vater Garten gehen*; a még tökéletlenebbet: *Vater Garten*. Ellenben a *Vater* már nem is tökéletlen mondat, hanem Satzfragment: mondat-törmelék. — WUNDT továbbá megjegyzi, hogy a mondatnak a felfogását és az egyes-szótól való elhatárolását bizonytalanná teszi még egy körülmény. Ez az a fontos tény, hogy minden nyelvi kifejezésnek: az egyes szónak, a mondatrészletnek, az egész mondatnak lehetnek helyettesítői. Ezek némely-
kor egészen kívül esnek a nyelven, de máskor bele tartoznak abba. Ilyen helyettesítők a beszélés gyakorlati szempontjaiból Äquivalente: egyes -, illetőleg hasonértékesei a nyelvi funkcióknak, azonban természetesen soha sem teljesen pontos megfelelői. Így jelentkeznek mint Wortäquiva-lente: szóhasonértékesek egyes taglejtések. Mint Satzäquivalente: mondat-hasonértékesek egyes szók — legtöbbször a beszéd — ellenbeszéd sorába bekap-csolódva —, nemcsak fogalomjelölő szók, hanem indulatszók, igenlő-tagadó szócékkák is. Ezeket a WUNDT-féle Satzäqui-valente ket nevezi GOMBOCZ (Syntaxis. Kiadta a Pázmány Péter Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete. 1949. 29) és KLEMM — mint láttuk — mondatpótlóknak.

WUNDT (i. h. 242) azt a kérdést veti fel, hogy milyen lélek-tani feltételeknek kell jelen lenni, hogy egy egyes-szó vagy valami más kifejezésforma, pl. egy taglejtés, mondatpótlóvá legyen. — Egy későbbi szakaszában (251) ad rá feleletet, amit különben csekély módosítással GOMBOCZ (uo.) is átvesz. Erre a kérdésre: *Örömet nálam maradsz-e?* így felelhet valaki: *Örö-mest nálad maradok*. Vagy így: *Igen*. Gyakorlati szempontból mindegy, de lélektani szempontból nem. A teljes feleletnél a cselekvés szándéka és annak végrehajtása egymásra következésé-

ben világosabban kerül a tudat nézőpontjába. Az egyszerű *Igen* mondatpótló kimondása esetében pedig mindezek egy teljesképzetben maradnak egyesítve, vagyis a mondatpótló egy tagolatlan összképzet nyelvi kifejezése. Az ilyen mondatpótlók valóságos mondatok helyett csak akkor léphetnek fel — jegyzi meg WUNDT —, ha a beszélőben a mondatpótlóként használt szó vagy más jel a teljesképzetet egyenértékűen jeleníti meg, és alkalmas arra, hogy ugyanolyan teljesképzetet ébresszen a hallgatóban. Ez pedig akkor történhetik meg, ha a helyzet, amelyben a beszélő meg a hallgató van, olyan, hogy a mondatpótlóul használt egyes jelhez a teljesképzet többi alkotóelemeit társulás útján felébreszti.

WUNDT tehát a mondatpótló fősajátosságát a mondattal szemben a helyzetnek, a szituációnak erős képzettársulást keltő hatásában látja. — WUNDT-nak azonban abban nincs igaza, hogy a lélektani, illetőleg tárgyi helyzetnek ilyen szerepét az ú. n. mondatpótlókra korlátozza. A lélektani vagy tárgyi helyzet igen fontos, sokszor döntő mozzanatként játszik bele a „szabályos“ mondatok hatásába is. *Egy csomó papír esik lefelé!* Ez a szabályos mondat egészen mást jelent, ha cédulázó nyelvészek társaságában hangzik el, mint ha egy börzeügynök mondja a másíknak az értékpapír-piac helyzetével kapcsolatban. A valósághoz való más-más viszonyítás fejeződik ki mindkét esetben, és ez az eltérő lélektani vagy tárgyi helyzet következménye. — Tehát a lélektani helyzet éppenséggel nem olyan mozzanat, amely sajátosan jellemző volna az ú. n. mondatpótlóra. Esetenként persze különböző mértékben, de szerepe van mindenféle lelki élményünk nyelvi kifejezésében és más lelki élményének a felfogásában.

Mi a WUNDT—GOMBOCZ—KLEMM-féle felfogással szemben, amely a mondatpótlót külön választja a mondattól, PAUL nézetén vagyunk. WUNDT azért tagadja meg a mondattermészetet *Az esernyőd! A gyerek!*-féle figyelmeztető felkiáltástól, mivel a mondat fogalmának a meghatározásába nem szabad belefoglalni olyasmit, ami kívül esik a nyelv területén, azaz ami nincs szavakkal kifejezve. PAUL (Prinzipien⁵ 130, terjedelmes jegyzetben) azt mondja, hogy a nyelvi közlés lényegében benne van, hogy nemcsak kivételesen, hanem általában hozzá kell gondolni valamit, ami a szókból vagy mondatképződményekben nincs megadva. „Satzäquivalent“-té is, ha ezt a terminust elfogadjuk, az illető kifejezések — írja PAUL — csak akkor válhatnak, ha valami nyelven kívülit hozzájuk gondolnak. Ameddig ehhez: *tűz* csupán a szó jelentését gondoljuk hozzá, mindaddig az éppen olyan kevésbé mondatpótló, ahogy nem mondat. — Meglepő, hogy WUNDT, aki olyan termékenyítő szempontokat szolgáltatott a nyelv lélektani felfogása számára, a mondat és mondatpótló fogalmának éles elválasztásával,

a nyelven kívüli mozzanatok elhárításával, vagyis a mondat grammatikai jellegének túlzott előtérbe állításával annyira lélektan ellenes álláspontra helyezkedik.

A mondat — azt vallhatjuk — a lélektani vagy tárgyi helyzetből rávetett fényből nyeri színeit, domborulatait, akár egy, akár több szóból alakul is. Ezért a „m o n d a t p ó t l ó“ műszó csak annyiban jogosult, hogy az olyan formákat jelöljük meg vele, amelyek nagyon távol esnek az illető fejlett nyelv grammatikai normáinak megfelelő mondat típusoktól.

Amikor a nyelvi megnyilatkozásokkal kapcsolatban a lélektani helyzet jelentőségét emlegetjük, meg kell jegyeznünk valamit. A beszéd, a mondat: a valósághoz való viszonyításnak ez a nyelvi formája egyáltalában nem követeli meg — mint keletkezésének az alapfeltételét — a t u d a t n a k valami felsőfokát, mondhatnók: ragyogását. A nyelvi jelenségek, mint a lelki jelenségek — mégpedig az igen fontosak is — nagy részben a léleknek a tudat küszöbe alatti félhomályos, derengő rétegeiben mennek végbe. Ezért volna helytelen a nyelvet, a beszédet p u s z t a l o g i k u m n a k minősíteni, és csupán logikai vagy — ami ezzel sokban közös — grammatikai kritériumok szerint meghatározni, mi a mondat és mi nem az. — Ezért nem fogadhatjuk el WUNDT mondatmeghatározását e g é s z e n sem a logikai vonatkoztatás, sem pedig a teljesképzet tagolása mozzanatának felvétele miatt. Vannak mondatok, amelyek valóban megfelelnek ezeknek a követelményeknek. Vannak azonban olyanok is, mégpedig egészen „szabályosak“, amelyek nagyon távol esnek azoktól. — A mondat igen gyakran nem teljesképzet tagolásának az eredménye. Hiszen számtalanszor megtörténik, hogy belekezdünk a mondókánkba, amikor még nem is tudjuk, mit akarunk közölni, vagy hova lyukadunk ki. Hol van ilyen esetekben az a WUNDT megkövetelte teljesképzet? Amikor egy mondatot szerkesztünk, sőt inkább azt mondhatjuk: amikor egy mondat szerkesztődik, — t. i. hogy a szándékosságnak kizárólagos szerepe volna a mondatok alakulásában, nem valljuk —, ismételjük, amikor egy mondat szerkesztődik, a mondat alakulását, a mondat elemeinek a fellépését nem mindig predestinálja egy teljesképzet, hanem nagyon sokszor az alakulás során felvetődő mozzanatok irányítják, a kezdetben felvettől eltérő irányba terelik, a képzettársulásnak más menetét idézik fel. S ami ilyen módon jön létre, az nem volna mondat? — csak azért, mivel nem felel meg a teljesképzet tagolására alapított kritériumnak? S az így: nem-teljesképzet tagolása útján támadt „termék“ hallója, felfogója hogyan állapítja majd meg, hogy ami az ő lelkéhez elhatolt, miképen keletkezett? Nem az alakulás módja, menete dönt, hiszen az többnyire nem is ellenőrizhető, külsőségekben való megnyilatkozás híján, — hanem dönt az alakulat hatása. Ami bennem, a beszélő-

ben vagy rám, a hallgatóra mondatként hat, az mondat, még ha nem igazodik is a WUNDT-féle kritériumokhoz.¹

Mi azon a nézeten vagyunk, hogy a nyelv keletkezése ősmondatokhoz fűződik A beszélni kezdő emberiség első megnyilvánulásai nem mondatpótlók, hanem mondatok voltak, akármilyen kezdetleges mondatok — a későbbi grammatikai „szabályok“ szerint —, de mondatok.² T. i., hogy mondatok legyenek, azt a funkció azonossága dönti el, nem pedig akármilyen elmeélel, de mégis tetszőlegesen konstruált formalisztikus definíciók.

3. Mondat és grammatika.

Azokkal a nézetekkel kapcsolatban, amelyeket a mondat eredetére, fejlődésére és mivoltára vonatkozólag J. RIES fejtett ki „Was ist ein Satz?“ című művében, az alábbi — csak legújabbban írásba foglalt — megjegyzéseket tehetjük.

RIES művének „Gedankensatz und Sprachsatz“ című szakaszában (33—9) foglalkozik a címül tett műszók jelölte mondatfajok létének és egymáshoz való viszonyának a kérdésével. Ismert tényként utal arra, hogy fejlett nyelvekben a nyelvmondat elég gyakran olyan formákat ölt, amelyek nem felelnek meg a gondolatmondat keletkezésekor fellépő folyamatoknak (33). Majd ezt vonja le belőle: „Ha a nyelvmondat elég gyakran nem hű tükrözője a gondolatmondat alakulásával kapcsolatos folyamatoknak, akkor a gondolatmondat definícióját nem húzhatjuk rá egyszerűen a nyelvmondatra. És a pszichogenetikus mondatmeghatározásokat, amelyek csak a mondatalakulás pszichikai folyamatainak leírását adják, de nem ragadják meg az alakulás eredményének a lényegét, még csak a gondolatmondat tulajdonképeni fogalommeghatározásának sem lehet tekinteni; de semmiesetre sem lehetnek meghatározásai a nyelvmondatnak. — [Bekezdés.] E körülmény félreismerésében látom az alaphibáját sok, különösen újabb mondatmeghatározásnak, és ebben látom a fő okát annak, hogy miért kellett megfeneklenni a tisztán pszichologikus vagy pszichogenetikus szempontból való mondatmeghatározás minden kísérletének. Közülük a leghíresebbnek is, a WUNDT-félének.“ (35.) — Ezután a gondolat- és nyelvmondat elkülönítésének alapján kritikáját adja a WUNDT-féle mondatfelfogásnak, majd ekként folytatja: „A mondat felépítésének végtelen sokfélesége magyarázatlan és magyarázhatatlan maradna, ha a gondolatmondat nem csupán a pszichikai alapja volna a mondatnak,

¹ A hatás, a teljesítmény, a funkció mozzanatának jelentőségére nézve vö. RIES a „Valósághoz való viszonyítás“ szakaszában (72—7, 195, 96. j., 199, 145. j.). Vö. még erre nézve FRIEDRICH KAINZ, Psychologie der Sprache. I. Grundlagen der allgemeinen Sprachpsychologie. 1941. 67—72.

² Szerintem nem tanácsos az ősmondatokat „mondatpótlók“ gyanánt emlegetni, illetőleg azt mondani, hogy: „kezdetben vala az ú. n. mondatpótló és a mondat“, mivel így olyan hatást érhetünk el, mintha azt mondanók, hogy előbb volt a pótlóké és azután lett a kávé.

hanem már az utóbbi maga volna, a valóságos nyelvmondat. — [Bekezdés.] A nyelvmondat a pszichikai tevékenységnek és az ő nyelvi-grammatikai alakulásának közös eredményeként mint egy más, új, önálló valami kilép a tisztán pszichikai jelenségek területéről és sajátlagos lényé válik. — [Bekezdés.] A nyelvmondat nyelvi képződmény és mint ilyen nem vizsgálati tárgya a pszichológiának, amilyen kevésbé tárgya a logikának, minthogy mind a kettőjüknek csak a gondolatmondattal van dolguk; a nyelvmondat a nyelvtudománynak a tárgya, különösképen a grammatikáé.“ (38.)

„Der Ursatz (und der Kindersatz)“ című szakaszában (40—4) RIES folytatja a gondolatmondattal és nyelvmondattal megkülönböztetéséből — szerinte — eredő következtetések levonását. A szakaszban ellene nyilatkozik a „Kezdetben vala a mondat“ felfogásnak, illetőleg — ahogy ő mondja — tannak, minthogy a nyelvi problémák egyoldalú lélektani kezelésének az eluralkodását látja benne. Szerinte helyesen csak ezt lehet mondani: „Ami kezdetben volt, az — mai műszavaink értelmében — sem szó nem volt, sem mondat, hanem az egyik éppen úgy, mint a másik, mivel mind a kettő egyszerre volt. T. i. a nyelvfejlődés kezdetén szó és mondat még nem különülhettek el, éppoly kevésbé, amint névszó és ige nem voltak különülvéva. Ilyen grammatikai kategóriák nem lehettek a nyelvi őskorszak tulajdonai, ellenben gyaníthatóan egy sokkal későbbi idő szerzeményeinek kellett lenniök, a nyelvnek viszonylag előhaladottabb fejlődési fokán léphettek fel, amint a gyermek is csak lassanként szerzi meg őket és tanulja meg, hogy úr legyen rajtuk! — [Bekezdés.] Az ősmondat szómondattal volt, mert mondatszó volt. A kezdetleges ember megnyilatkozásai — a tiszta indulatszók és puszta megszólítások kivételével —, mint a mai gyermekekéi, sőt a felnőtt kultúremberek legtöbb megnyilatkozása is — ugyanazokkal a kivételekkel — pszichológiailag természetesen mindig mondatok voltak; mondatok voltak intenciójuk és funkciójuk szerint egyaránt: különben éppenséggel nem került volna a sor a kinyilvánításukra. És ebben az értelemben állott ott bizonyára a nyelv kezdetén a mondat. Mielőtt azonban az ősember — mint a mai gyermek is — hangmegnyilatkozásokat mondatszándékkal és mondatjelentéssel tudott tenni, az ő számára bizonyos hangokhoz és hangsorozatokhoz bizonyos jelentésnek kellett hozzáfűződni, vagyis az ősembernek szükségképen voltak szavai, és ebben az értelemben mégis a szó állott minden nyelvfejlődés kezdetén.“ (41—2.)

RIES — mint láttuk — elkülöníti a nyelvmondatot a gondolatmondattól. De hogy ezt az elkülönítést miképpen lehet vagy miképpen tudja ő megtenni, bőséges fejtegetései során nem derül ki világosan. Sőt, hogy mennyire nem lehetséges a mondatot függetleníteni a gondolati, illetőleg — mi inkább azt mondjuk — a lelki vagy tárgyi előzményektől, háttértől vagy mellékletektől, arról nem utolsó sorban maga RIES tanúskodik a saját gondatmeghatározásával, amely — amint határozottan kijelenti (51) — kizárólagosan a fejlett nyelvek tényleges mondatára, a „Sprachsatz“-ra vonatkozik.

Íme, a RIES-féle mondatmeghatározás: „Ein Satz ist eine grammatisch geformte kleinste Redeeinheit, die ihren Inhalt im Hinblick auf sein Verhältnis zur Wirklichkeit zum Ausdruck bringt.“ (99.) Vagyis: „A mondat egy grammatikailag formált legkisebb beszédegység, amely a tartalmát e tartalomnak a valósághoz való viszonya szempontjából fejezi ki.“ — RIES ennek a meghatározásnak egyes mozzanataihoz bővebb értelmezéseket fűz (99–101). Ezek egyikében jegyzi meg: „A meghatározásnak az a mozzanata, hogy a mondat tartalom a valósághoz való viszonya szempontjából fejeződik ki, a mondatra jellemző, sajátos kifejezések alakítását jelöli meg, amelyben egy a képzettartalom ténylegességének kérdésére irányuló lelki folyamat¹ nyilvánul meg. Ez minden mondatalkotásnak alapjául szolgál. A lelki folyamatnak a mozzanatát felesleges a definícióba külön beleiktatni, mivel a valósághoz való viszonyítás mozzanatában szükséges feltételként már úgyszólván benne van. Éppen oly kevésbé kell külön rámutatni arra, hogy a mondatnak mindig valami jelenlegi lelki történés az alapja, minthogy a múlt lelki folyamatokon csak azok a képződmények nyugszanak, amelyek a mondat tagjaiként beszéddarabokból nyernek alkalmaztatást, de maguk nem beszédegységek: ők tehát a definíció fajmeghatározása által magától értetődően ki vannak rekesztve.“

Meglepő, hogy a mondat: a nyelvmondat mivolta RIES szerint a valósághoz való viszonyításon, azaz lélektanin indítékon sarkallik, és a nyelvmondatot mégis külön kell választani a gondolatmondattól, mégpedig nemcsak a lélek belsejében megmaradó képződményektől, hanem olyanoktól is — ő „Satzworte“ vagy „Satzversuche“ névvel illeti őket —, amelyek nyelvi eszközök révén mondatszándékkal és mondatfunkcióval kerülnek a külvilágra (196, 109. j.). Hogy ezek, mint az ősemler megnyilatkozásai is, még miért pregrammatikusok (197., uo.), nem vagyok képes megérteni attól a RIEStől, aki könyvének „A definíciónak tekintetbe kell-e venni a hallgatót?” című szakaszában ilyen mondatot ír le: „Egy mondat csupán a beszélő pszichikai és nyelvbéli tevékenységének a terméke és az is marad“ (46), s aki általában olyan világosan és mélyrehatóan ragadta meg a nyelv életének számos lényeges vonását.

RIEST tudtán és szándékán kívül a nyelvnek a grammatikával való azonosítása, illetőleg a nyelvi jelenségeknek kissé törénetietlen módon bizonyos grammatikai rendszerekhez való túlzott hozzábagozása terelte ebbe az irányba.

Mondatmeghatározásának kétségtelenül fontosnak tekintett mozzanata: „grammatisch geformte“. — A „grammatikailag formált“ jelleg mint a mondat lényegének egyik kritériuma, követelménye azt jelentheti, hogy mondat tulajdonképpen csak azóta és azáltal van, hogy grammatika

¹ Ezt én emeltem ki. — P. D.

van. De erre felvethetjük és fel is kell vetnünk azt a kérdést, hogy mondat, mondatok nélkül miképen jöttek létre a grammatikák, amelyek szerint a nyelvmondatoknak formálódniuk kell. Vagy meg kellene kísérelni a feleletet arra, hogy ha a grammatikák létrejötte előtt nem voltak mondatok, akkor mik voltak azok az alakulatok, amelyek a beszédet beszéddé tették, amelyekből a nyelvek rendszerei lecsapódhattak. — A nyelv t. i. mint a beszéd eredménye kifejlődésének bizonyos fokán rendszer, és különösen rendszer voltánál fogva forrása, alapja és egyik fő mozgatója is a beszédnek. A grammatika pedig a nyelvénél is rendszerebb. És a grammatika éppen ennél fogva kétségtelenül nagy hatalom, de nem mindenható. Például önmagát megteremteni nem tudja (illetőleg rendszerint baj van, ha önmagát teremti meg). És aligha tudta a mondatot, az első mondatokat is megteremteni. Egyszermind aligha a RIES-féle grammatikai formáltság az, ami a gondolatmondattól a nyelvmondatot elválasztotta és most is elválasztja.¹

Hogy a grammatikai formáltság, vagy amint ő egyébként még így is kifejezi: „sprachgemäss“: 'nyelv szerint valóság' kritériumát (100) mennyire bizonyos nyelvszerek szerint kiszabott körre szorítja, azt is mondhatjuk: mennyire értékeli RIES, az kitetszik a „Nominalsätze“ címen közölt megjegyzéseiből. Munkájának abban a részében, amely mondatfelfogásbeli szempontjainak alkalmazását foglalja magában, a mondatjelleg tekintetében vitatott képződmények között tárgyalja ezeket: „Die Nominalsätze“ (158—82, 186—7). Fejtegetéseiből érezhető, hogy próbál, de nem tud szabadulni az indoeurópai nyelvszerek kategóriáinak a szorításából.

„De egy valóban eredeti, a nyelvfejlődés kezdő koraiban keletkezett nominalis mondatformát (talán már viszonylag korán a tehetesebb törzseknél) kiszoríthatott egy későbbi tökéletesebb forma, a verbalis; és miután az előbbi már hosszú idő óta az enyészete volt, bizonyos körülmények között és bizonyos célokra egy hozzá hasonló forma újra képződhetett; mégpedig akár közvetlenül, akár közvetve

¹ Talán még lesz módom SZTÁLINNAK a nyelvről való megnyilatkozásait a felvetett kérdések szempontjából behatóbban értékesíteni. Most a „Marxizmus és nyelvtudomány“ című tanulmányból csak ennyit idézek: „A nyelvtan (alaktan és mondattan) a szavak ragozása és a szófűzés szabályainak gyűjteménye. Következésképen a nyelv éppen a nyelvtan segítségével kap lehetőséget arra, hogy az emberi gondolatokat anyagi nyelvi burokba öltöztesse.“ (Marxizmus-leninizmus Kis Könyvtára 63. sz. 22.) Alább meg: „A nyelvtan az emberi gondolkodás hosszú elvonatkoztató munkájának eredménye, a gondolkodás hatalmas sikereinek jele.“ (I. h. 23)

A szovjet nyelvészetben felvetett mondatfelfogásokról, illetőleg mondatmeghatározásokról tájékoztatást ad V. VINOGRADOV a Pravda-vita során 5. folytatásként közzétett cikkének „A modern nyelvek vizsgálatának legnagyobb akadályai“ című szakaszában. (A sokszorosított magyar fordításban 11—3. l.).

az uralkodó mondatformából az igének a megtakarítása útján. Az időköz, amely a történetileg adatolható mondatalakzatokat azoktól az ósállapotoktól elválasztja, elég nagy ahhoz, hogy még többszöri elenyészésnek és újrafeltámadásnak is teret nyisson.“ (161.) RIES érvelésének egyik lényeges fordulatát idéztük itt. — Érthető tehát, hogy a nominalis mondatokra vonatkozó álláspontját így alakítja ki: „Azokban a nyelvekben is, amelyek verbum finitummal rendelkeznek, vannak ige nélküli képződmények, amelyek a szó teljes értelmében nominalis mondatok... A nominalis mondat mind formájára, mind pedig alkalmazásának a méretére és módjára nézve melléktípus. Ennek a mondat szerkezetnek az eredetisége bebizonyítatlan.“ (186.)

Mi, magyar beszélők, akiknek a nominalis mondatforma a vérünkben élő természetesség, különösen pedig közelebbről mi, magyar nyelvészek, akik a magyar nyelvtörténetnek, valamint a nyelvhasználatnak idevágó tényeit ismerjük, tisztában vagyunk azzal, hogy a nominalis mondat nem melléktípus. De erőltetettnek látjuk RIESnek azt a felfogását is, amely ezen a téren a nyelv életéből az esetleges folytatólágosság szempontját kizárva az ősi formák fennmaradásának lehetősége helyébe az újrakeletkezésével való magyarázatot állítja oda.¹

4. A mondat jellemzése.

Az összetélt tárgyaló tanulmányom bevezető fejezetében a szóalaktan mivoltával összefüggő kérdésekkel foglalkozom.² Ennek az első szakasza: „Mi a mondat? — mi a szó?“ Benne ilyen jellemzést adom a mondatnak: „A mondat alkalmi meg- vagy újratereemtése egy szó csoportnak, melynek az alakulása során fellépő képzetváltakozásból a beszélő és a hallgató tudatában a tényleges, elképzelt, elképzeltetésre szánt vagy akart valósághoz való viszony fejeződik ki.“ Azt mondtam, hogy jellemzést adom a mondatnak. T. i. amit az imént idéztem, korántsem teljes definíciónak, meghatározásnak szántam, hanem arra célra, hogy feladatomban keretében a mondatot egy bizonyos oldalról: a szóval szemben jellemezzem. Hogy valóban a mondat meg a szó viszonyának a meghatározása volt a célom, azt eléggé igazolja, amit utána mondok: „A mondat a lélek eleven erejének, úgy is mondhatjuk: dinamikájának a megnyilvánulása, valami lendület feszül benne. A mondat lelki élmény, átélés. — Ezzel

¹ KAINZ „Wort und Satz“ című szakaszában (111–2) elismeri, hogy RIESnek igaza van abban, hogy a mondat lényegéhez hozzátartozik a valósághoz való viszonyítás, azonban nem fogadja el, hogy ennek szükségképpen grammatikai velejárója volna a finitumosságigeforma.

² Megjelent: Magyar Szóalaktan I. Szóösszetétel. Egyetemi tanári előadás az 1948–1949. tanév második félévében. — Először az 1936–1937. tanév első félévében adtam elő a „Magyar alaktan I. Szóalkotás“ című kollégiumban; azóta ismételtelen.

szemben a szó nem erő, a szónak nincs élményszerűsége, hanem előző lelki erőfeszítések lecsapódása, korábbi élmények emléke. A szó nem dinamikus mozzanat, hanem eszköz, amely az anyagraktárból előkerül, ha valami erő kifejtéséhez szükség van rá. Mert szükség van rá! Nélküle nem hathat a léleknek az a dinamikus képessége, ahogy akármilyen egyszerű gép nélkül a természet erőivel sem meggyünk sokra.¹

A fentebbi jellemzés annyiban nem illik az ősmondatra, hogy ez nyilván nem állott szócsoporthoz. De amint közleményem elején jeleztem, abban igenis egyezett az ősmondattal a későbbi fejlett mondattal, hogy az is a valósághoz való viszonyt fejezte ki, mégpedig ugyancsak képzetváltással, illetőleg jobb, ha úgy mondjuk: a lélek tartalmának a váltásával fejezhette ki azt. Csakhogy ez esetben a képzetváltás, a lelki tartalmak váltása nem a hangoztatott nyelvelemektől jelölt képzetek, lelki tartalmak között történt, hanem egy a „hangos“ megnyilatkozás előtt támadt, hangos megnyilatkozással meg nem jelölt képzet, lelki tartalom meg egy másik, hangoztatással kifejezett képzet, lelki tartalom között.

Beszélhetünk a mondat tartalmáról; mint láttuk, RIES is beleveszi a maga mondatmeghatározásába. A mondat tartalma szerintem voltaképen a lélek tartalma: tudatos vagy többé-kevésbé féltudatos képzetek, gondolati, érzelmi és akaratjelenségek, valamint ilyenek kapcsolatai (vö. RIES 100). A lélek tartalma azonban éppenséggel nem állandóan nyugvó valami, hanem gyakran folyamat. Sőt mint folyamat sem mindig bizonyos elemek passzív társulása, hanem tevékenység, — folyamat, amelynek fokozott dinamikája van. Ennek a fokozott dinamikának az eredménye a mondatnak más nyelv-

¹ Hogy a mondat valami lelki élmény nyelvi kifejezése. azt a neves graecista, ALBERT THUMB veti fel korábbi definíciójában, amelyet — érdekes — nagy fenntartással és ideiglenesnek ad. A későbbi meghatározásban el is ejti ezt a mozzanatot. (Vö. RIES 223.)

KAINZ révén (i. m. 112, 352) legújabbban jutott tudomásomra, hogy J. RIES munkálataival való kritikai összedolgozásból a mondatnak és szónak egy rendkívül használható elhatárolása származik. Ezt pedig E. WINKLER „Sprachtheoretische Studien“ című munkája (55 k., 61) tartalmazza. KAINZ összefoglalása szerint: „A mondat a szótól sajátos aktusjellegénél, nem pedig méreténél vagy formájánál fogva különbözik. A szók virtuális gondolkodáshozközök, a mondatok gondolkodásteljesítmények. A mondatok a legkisebb, a beszéd összefüggésében értelmes-önálló darabjai egy nyelvi-gondolati állásfoglalásnak. Hogy a »Setzungsakt«-ban (az odaállítás vagy beállítás aktusában?) van-e, nincs-e dinamika, dönti el, hogy egy bizonyos nyelvi képződmény mint szó vagy mint mondat érvényesül-e.“ — Amit itt idéztem, ahhoz eléggé hasonlít az, amivel én a mondat és szó viszonyát próbáltam jellemezni. Hogy melyikünk nyilatkozott meg korábban ez irányban, nem tudom megállapítani, mivel WINKLER könyvének a megjelenési ideje nincs KAINZnál jelezve.

elemekkel szemben bírt fő sajátossága: a valósághoz való viszonyítás mozzanata.¹

A valósághoz való viszonyítás a mondat egészéhez fűződik hozzá: a mondatban foglalt teljes folyamathoz, vagy ahhoz a teljes folyamathoz, amely a mondat lélektani, illetőleg tárgyi előzményének meg a hangot öltött nyelvelem mögötti lelki tényezőnek az összetevődéséből származik. Ebből a teljes folyamatból pattan ki a valósághoz való viszonyítás cselekvénye, élménye mint a villamos áram hatásaként a szikra.

A mondatban, mégpedig a fejlett mondatban foglalt folyamatban, az egyes mondatelemek kifejezte lelki tartalmak között még részviszonyítások is vannak. Ezeknek az — egyébként a fejlett mondatnak igen lényeges sajátóságaként szereplő — részviszonyításoknak a tárgyalását nem kerítem sorra a jelen közlemény keretében.²

*

A közleményt úgy adtam nyomdába, hogy meghatározást, definíciót nem tettem bele. A definíciók érvényességéről ugyanis sohasem volt valami különösen kedvező véleményem, mivel abban a meggyőződésben voltam, hogy a definíciók olyan fokú abstrakciós tömörítést kívánnak, amely tárgyaik lényegét természetesen megfoghatatlanná teszi.

A nyomdába adás után bukkantam a megjegyzésekre, amelyeket ENGELS vetett fel az Anti-Dühring előmunkálataiban a definícióval, meghatározással kapcsolatban. „Meghatározások a tudomány számára értéktelenek, mert mindig elégtelenek. Az egyetlen reális meghatározás magának a dolognak a kifejtése, ez pedig nem meghatározás többé. Ahhoz, hogy megtudjuk és megmutassuk, mi az élet, meg kell vizsgálnunk és összefüggésükben ábrázolnunk az élet valamennyi formáját. *K é z i h a s z n á l a t r a* azonban gyakran hasznos, sőt szükséges lehet a legáltalánosabb és egyben legjellegzetesebb jellemvonásoknak egy úgynevezett definícióban való rövid kifejtése, és nem is árthat, ha nem kívánunk tőle többet, mint amennyit éppen mondhat. Kíséréljük meg tehát, hogy az élet ilyenfajta meghatározását adjuk, amibe annyian törték bele a fogukat.“

¹ A mondatképződésnek, a valósághoz való viszonyítás keletkezésének „lelki folyamat“ és „jelenlegi lelki történés“ alapját érinti RIES (101).

² Most, hogy ezt a közleményt kiadásra előkészítettem, igen nagy haszonnal forgattam FR. KAINZ idézett művét. Ez nemcsak a fő problémák vagy tárgyrészeket irodalmi előzményeiről nyújt hiteles és kellő kritikájú tájékoztatást, hanem a benne foglalt észrevételek, állásfoglalások is rendkívül körültekintően, józan mérlegeléssel vannak kialakítva. — Ebbe a közleménybe nem dolgoztam bele, azonban amit nála találtam, a legtöbb ponton megerősített korábban kialakult felfogásomban.

(ENGELS FRIGYES, Hogyan „forradalmasítja“ Eugen Dühring úr a tudományt. „Anti-Dühring.“ Szikra. Bp., 1950. 357.)

Megelégedéssel olvastam az idézetben foglaltakat. Azt is helyesnek fogadom el, hogy a definíciónak lehet bizonyos haszna. Éppen ezért közzéteszem azt a mondatmeghatározási kísérletemet, amelyet magannak, házi használatra akartam megtartani. Ez így hangzanék:

A mondat — az ősmondat és a fejlett mondat egyaránt — a valósághoz való viszonyításban aktivizálódó lelki jelenségnek hangoztatással kapcsolatos kifejezése.

Talán felesleges is hangsúlyoznom, nem várom, hogy ez a definíció különösebb lelkesedéssel fogadtassék. Most én így tudom sűríteni a mondatra vonatkozó felfogásomat, de az nem bizonyos, hogy magam is egyszer s mindenkorra módosíthatatlanul kitartok mellette.

PAIS DEZSŐ.

A magyar nyelvtörténet korszakbeosztásának kérdéséhez.*

Azt, hogy a mai magyar nyelven belül van bizonyos rétegződés, mereven GOMBOCZ ZOLTÁN sem tagadta, noha a mai nyelvjárások igen zavarták hangtörténeti rendszerét, mert gyakran olyan alakokat mutatnak, melyeknek szerinte már régen ki kellett volna halniok. Tagadni — mondom — nem próbálta, de ezeket a neki ellentmondó adatokat igyekezett elhallgattatni azzal, hogy a tanárképzős vizsgák követelményei közül a nyelvjárásokat törölte.

Miért zavarták GOMBOCZ rendszerét a mai nyelv különbségei? Csak részben azért, amit fent mondtunk: hogy régen lezárt történeti fokozatok sajátosságai tűntek elő bennük. Zavarták másrészt azért is, mert figyelmeztették arra, hogy amint a mai nyelvben eltérések vannak, különböző táji nyelvrendszerek, nyelvjárások élnek egymás mellett, ugyanúgy a múltban is voltak vagy lehettek a történeti eltérések (nyelvtörténeti korszakok) mellett, illetőleg azokon belül, korabeli, táji alapon mutatkozó különbségek is. GOMBOCZOT ezek a korabeli (szinkrón) eltérések még jobban zavarták; az erre vonatkozó adatokat így még a mai nyelvjárásoknál is kevésbé vette figyelembe. Hangtörténetéből egyszerűen kihagyta azokat a gyakran felbukkanó jelenségeket, melyeknek egy-egy korban már nem

* Cikkem hónapokkal Sztálin elvtárs nagyfontosságú nyilatkozata előtt készült, és néhány kisebb méretű, kevésbé jelentős változtatás leszámításával így is jelenik meg. A nyilatkozat érint több fontos, itt is felvetett kérdést: ezeknek további konkretizálása és tisztázása egy remélhetőleg meginduló vita feladata.

vagy még nem lett volna szabad — rendszere szerint — jelentkezniük. Önigazolásul azután hivatkozik — egyetlenegy esetben — arra, hogy egy neki ellentmondó adat törlendő, mert az oklevél, amelyből származik, hamis (ÖM. II, 70).

Miért zavarták GOMBOCZOT a mai nyelv jelenbeli eltéréseinél is jobban a régebbi korszakokban fellelhető táji különbségek? Azért, mert egész rendszere két sarkalatos — bár e formájában ki nem mondott — tételre épült: 1. A magyar nyelv országosan teljesen egységes volt története folyamán egészen a legutóbbi időkig. 2. Az összes nyelvtörténeti adatok közvetlenül a mai köznyelv előző fejlődési állapotainak adatai, s így minden történeti jelenség a mai köznyelvi állapothoz vezet. — E két tételt így kimondani természetesen már GOMBOCZ korában sem lehetett volna, s így nyíltan ezt ő nem is mondja ki. De az a mód, ahogyan minden jelen- vagy múltbeli nyelvi rétegződésnek adatait kezelte, világosan bizonyítja ezt az állásfoglalást. Kiderül ez egész rendszeréből, egész tárgyalásmódjából is. Mikor ómagyar vagy középmagyar nyelvállapotról beszél, ez nála egy országosan teljesen egységes nyelvet jelent. Mikor egy-egy jelenséget magyaráz, a fejlődés végső pontja a mai köznyelv. „Hiányolnunk kell“, — írja erről PAIS DEZSŐ (MNY. XLVI, 109) — „hogy nyelvünket a maga régebbi történeti szakaszaiban kelleténél egységesebbnek vették és nem fogták fel, hogy a fejlődések benne gyakran korántsem egyetlen vonalban folytak.“

Ebből a mechanikus és formális szemléletből természetesen sok, a mi számunkra kevésbé meggyőző következtetés származik. Így a régi *unszol* és a mai köznyelvi *unszol* alak közt, úgy 1600 táján, néhány nyelvemlékben *onszol* alak fordul elő. Mire kellene itt gondolnia? Arra, hogy a mai köznyelvi alak a régi *unszol* egyenes folytatása, az *onszol* forma meg a mai nyelvjárási *onszol* alakokra vonatkozó emlék. De ehhez fel kellene tenni azt, hogy a nyelv nem volt egységes régebben sem, s el kellene ismerni azt, hogy a jelenben vannak táji különbségek. Mindez ellenkeznék GOMBOCZ nyelvszemléletével. Ennek elkerülésére felteszi, hogy a régebbi (szerinte egységesen használt) *unszol* alakból a XV—XVI. században (országos érvényűséggel) *onszol* lett, majd a fejlődés megfordultával később (ismét országosan) visszaváltozott *unszol*-lá (i. m. 72). De teljesen hasonló ehhez HORGER ANTAL változásszemlélete is, aki a magyar nyelvjárási kettősmagánhangzóit (pl. *lou*) a XVI. századi hosszú magánhangzókból (*ló*) származtatta (A magyar nyelvjárási 38). Tudjuk azonban — s HORGER is tudta — azt, hogy ezeket az állítólag országosan egységes XVI. századi magánhangzókat GOMBOCZ úgy származtatja, hogy azok a XV—XVI. században keletkeztek, mégpedig kettősmagánhangzókból (i. m. 83—5). Így tehát a mai vagy akár a XVII.

századi kettősmagánhangzók is nem a XV—XVI. századi kettősmagánhangzók folytatói lennének, hanem egy odavissza fejlődéssel *lou > ló > lou* változásokat mutatnának. (E felfogás ellen l. PAIS: MNy. XLVI, 111.) — Azzal az ennél is kezdetlegesebb módszerrel, mely a mai nyelvjárási alakokat a mai köznyelvből származtatja, részletesen foglalkoztunk másutt (l. tőlem: A nyelvjárási anyag feldolgozása: A Népkutatás Kézikönyve II/27.). E szerint a szemlélet szerint a mai nyelvjárási *lú* a köznyelvi *ló* alakból, a *kísír* meg a *késér* egyaránt a köznyelvi *kísér* formából származtatandó. Ezt a módszert még ma is alkalmazzák (pl. MNy. XLV, 338).

E felfogások mind — tudatosan vagy tudattalanul — a polgárság történelemszemléletének szempontjait tükrözik. Haladó történelemszemlélete nálunk a polgári korszaknak nem lehetett, mert polgárságunk forradalmi sohasem volt; reakciós lett, mielőtt komolyan haladó lehetett volna, s reakciós tendenciája az uralkodásba való bekerülésével és megerősödésével egyre nőtt. Nem nevezhetjük haladónak, de még tudományosnak sem azt az egész polgári korszakot kitöltő „történelemszemléletet“, mely szerint a történelmet királyok és hadvezérek „csinálják“ a maguk egyéni és szeszélyes elgondolásai szerint. A polgárság minden lehető, közvetlen és közvetlen úton azt igyekezett hirdetni, hogy a történelemben semmiféle fejlődési törvényszerűség nincsen, a fennálló rend örök, s ha valami a véletlen folytán megváltozik, azt visszaváltoztatni jog, sőt kötelesség.

A nyelvegység bizonygatásának egyik szerepe a társadalmi egység bizonygatásának öntudatlan támogatása volt. A Horthy-reakció az osztálykülönbségek létezését célszerűen tagadta, s az ebből származó ellentétek elkenésére minden lehető meg is tett. Többek között pl. a „hivatás-szervezetekbe“ való tömörítéssel igyekeztek az érdekegység mezejét elhítni, azt hirdelve, hogy a munkás és gyáros érdekei közösek, s ellentétesek a földbirtokosoknak és kisparasztoknak ugyancsak egymással közös érdekeivel. A nemzeti egység, az osztálykülönbségek nemlétének jelszava természetesen magával hozta minden egyéb különbség tagadását is. Ennek a szemléletnek szüleménye, és — funkciójában — támogatója az az állítás, hogy a magyar nyelv egységes, és egységes volt mindig is.

Ugyanennek folyománya, de egyben az uralkodó osztály és végrehajtó apparátusa osztálygőgjének is kifejezője az a harmadik módszertani eljárás, amely a nyelvjárási adatokat a köznyelvből vezeti le, s így próbálja a helyest és helytelent, műveltet és műveletlent szembeállítani. Nem sokat szépít ezen az sem, ha az ezt alkalmazó, pl. HORGER is a bevezetésben (MNyj. 3) ezzel ellentétes értelmű nyilatkozatot tesz, mely szerint, ha egyáltalán van romlott forma, akkor a köznyelv az. — a mű további részében viszont változatlanul alkalmazza

az általa elvben megtagadott módszert, mikor pl. a diftongusokat a köznyelvi hosszú hangokból származtatja.

De az előkerülő adatok ezt a képet sokban megváltoztatták. Ugyanaz a GOMBOCZ ZOLTÁN, MELICH JÁNOS és HORGER ANTAL, akik a szinkrón nyelvi különbségeket munkáikban a régebbi korokra vonatkozólag a legmerevebben kikapcsolták, — ugyanők veszik másutt elsőként észre és jegyzik fel azt, hogy ilyen különbségek voltak és vannak. Koruk és osztályhelyzetük által korlátozott szemléletük természetesen itt is keresztültör. Egyrészt e megállapításukat nem tudják a gyakorlatban munkáikban keresztülvinni (vö. PAIS: MNY. XLVI, 109). Másrészt céloznak ugyan arra, hogy az „ómagyar“ korban „bizonyos“ szinkrón eltérésekkel kell számolnunk, — HORGER azonban, idézve ezeket, önkénytelenül így fogalmazza meg a tételt: bizonyos, hogy „m á r¹“ a honfoglaló magyarság nyelve sem volt egységes“ (MNYj. 12). Ez a „m á r“ elmondja azt, hogy ha HORGER — de mások is — elismeri ugyan a hajdani szinkrón különbségek meglétét, továbbra is azon az elvi alapon marad, hogy kezdetben egységes volt a nyelv s csak később bomlott meg. — Ezt a történelemszemléletet, azt hiszem, nem kell ma már cáfolgatnunk, bár felbukkan ez változtatás nélkül ma is (MNY. XLV, 335).

A polgári tudományosság vagy nem ismerte el a fejlődést, vagy — ha elismerte — formálisan kezelte. A hangok fejlődtek, a ragok alakjai is, — ezt észre nem venni nehéz lett volna; a gondolkodás törvényei, formái azonban nem változtak, azokat „örök és általános emberiek“-nek tartották. GOMBOCZ jelentésében panchronisztikus, tér és idő feletti törvényeket találunk (pl. Jelentésben 6—7), s mondattanában is csak a külső formák fejlődnek, a mondatszerkesztés formái, de a mögöttük húzódnó gondolkodási formák nem. Ezt a felfogást mutatja az is, hogy mikor GOMBOCZNAK a nyelvtörténetet korszakokra kell osztania, nem a nyelvtörténetet, csak a hangtörténetet, a formák történetét korszakolja. Pedig „a hangváltozások jelentékeny része... az összetettebb, felsőbb rendű nyelvelemeknek [t. i. szó, szintagma, mondat — D. L.] a keretében... megy végbe, vagyis nem egyszerűen hangtechnikai tényezők eredője“ (PAIS: MNY. XLVI, 9).

De még a hangtörténet korszakolása sem olyan nála, hogy magából az anyagból, a történelemből, a fejlődésből vezetné le: a megállapított korszakhatárok mindegyike másik elv alapján válik határrá. — Korszakbecsztését teljes terjedelmében érdemes közölnünk, mert sok mindenben önmaga beszél: bevezetésében és az egyszerre két idegen szakkifejezés megadásában nagy tudományos nekifutás látszik, mely élesen

¹ En emelem ki. — D. L.

szembenáll s mégis szükségszerűen egybe esik a magában a felosztásban mutatkozó ürességgel.

„A hangváltozásoknak nemcsak földrajzi, hanem időrendi határaik is vannak: a változás egy bizonyos korban megindul, s egy bizonyos idő (néhány évtized, egy-két század) multán ismét befejeződik. A magyar hangtörténet, midőn a magyar nyelv történeti korában végbement változásokat összeállítja, azokat a kisebb-nagyobb szabályossággal végbement változásokat, amelyeknek eredményeképpen a mai magyar hangrendszer létrejött, természetszerűleg igyekszik az egyes változások geográfiai és kronológiai határait, viszonylagos időrendjét is megállapítani. A könnyebb időrendi tájékozódás kívánatossá teszi, hogy a sokezer esztendősi finnugor és magyar hangtörténetet kisebb korszakokra osszuk.

1. A finnugor kor: a finnugor népek az őshazában területi kapcsolatban élnek, s egy többé-kevésbé egységes nyelvet, a finnugor ősnyelvet beszélnek. — — 2. Az ugor kor: a vogul-osztják-magyar nyelvegység kora. — — 3. Az előmagyar kor (die vorungarische Periode; la période proto-hongroise): a magyaroknak a többi ugor népektől való elszakadásától az ősmagyar kor kezdetéig. — — 4. Az ősmagyar (urungarisch, hongroise initiale) kor: az előmagyar kor végétől kb. Kr. u. 1000-ig. Ősmagyaroknak nevezzük azt a nyelvvalakot, amelyre a nyelvemlékek és a nyelvjárások segítségével visszakövetkeztethetünk. A régi török hatás már az ősmagyar korban esik. — — 5. Az ómagyar (altungarisch, vieux hongrois) kor: 1000-tól kb. a XIV. század közepéig. — — 6. A középmagyar (mittelungarisch, moyen hongrois) kor: a XIV. század közepe tájától Károlyi Gáspár és Pázmány Péter koráig.

E beosztásban csak az előmagyar és ősmagyar korszak megkülönböztetése szorul némi megvilágításra.“ (ÖM. II. 63.)

Az első két korszak határát Gombocz őstörténeti érvekkel húzza meg. Most nem foglalkozhatunk azzal, hogy ezek az érvek vajjon helytállóak-e. — Az előmagyar és ősmagyar korszak határát — mint erre a végső mondat céloz — bővebben kifejti: itt hangtörténeti érveket sorakoztat fel, bizonyos hangváltozások bekövetkezésének idejével határolja el a kettőt egymástól. — Az ősmagyar kort a felhasználható segédeszközökön keresztül próbálja megfogni, mint mondja: ez az a nyelvállapot, melyre a nyelvemlékek és nyelvjárások segítségével visszakövetkeztethetünk. — Ennek végét, az ómagyar kor kezdetét körülbelül 1000 tájára teszi: ez akár a végleges megtelepedés időpontja (ekkor történelmi érv), akár az írásos emlékek kezdetének jelölője (ekkor technikai jellegű írás), semmiképpen sem illik az előzőkkel egy síkba. — Az ómagyar és középmagyar kort egymástól ismét hangtörténeti meggondolások alapján határolja el: szerinte az általános nyiltabbaválás

(pl. *pulgár* > *polgár*) a XIV. század közepén fejeződött be (ÖM. II, 70–2). — A középmagyar kor végét a nagyobb nyilvánosság elé került irodalmi művek sora jelezné, — s ez megint új szempont. — Az azóta eltelt időben, úgy látszik, lényeges változás GOMBOCZ szerint nem történt a nyelvben, mert kimondatlanul, egységesen újmagyarának veszi a Pázmánytól saját műve megjelenéséig terjedő korszak nyelvállapotát.

Látjuk: GOMBOCZ korszakfelosztásának semmiféle egységes szemléleti alapja, elvi háttere nincsen. Eszközei a határok megvonásához korok szerint változnak; így felosztása és az abból kikerülő korszakok egyáltalában nem egyneműek. Mindez azonban nem meglepő, hanem természetesen következik abból a szemlélethől, mellyel GOMBOCZ általában a nyelvi változásokhoz közelít. A nyelvi változásnak szerinte oly sokféle oka lehet, s ezek az okok oly bonyolultan kereszteződhetnek egymással, hogy a változás okát megállapítani szinte lehetetlen, az ilyen irányú kutatás eredménye nagyon bizonytalan, s így jobb az okokat nem is kutatni (Jelentéstan 11). Pedig a hangtörténész feladata nem az, hogy meghátráljon az ilyesféle nehézségek láttán, hanem, hogy „kimutassa a változások időrendjét, más változásokkal való összefüggéseit és — amennyire lehetséges — okait“ (PAIS: MNy. XLVI, 9).

GOMBOCZnak ezt az agnosztikus magatartását csak HORGER szárnyalja túl, aki viszont minden egyes változásnak megpróbálja a mechanikus értelemben vett közvetlen okát kikutatni. Így pl. az *embër* eredetileg kétféle *e* hangjának egybeesését, vagyis a zárt *ë* eltűnését úgy magyarázza, hogy először a *kezdë*-féle *e* — *ë* magánhangzós alakok hasonultak *kezdék*-félékké, azután — ennek hatására — a *vészë*-féléből *vészek*, majd hasonulással *veszek* lett (MNy. 73). Nem egyetlen nagy törvényszerűség működik tehát az egész jelenségesoport felett, hanem apró konkrét okok: törvényszerűség HORGER szerint tulajdonképpen nincsen.

GOMBOCZ korszakolása ma már nem korszerű. Ezt részletesen és igen érdemesen mutatja meg PAIS DEZSÓ folyóiratunk két legutóbbi füzetében. Új rendszert nem ad, de a régivel, a GOMBOCZ-félével szemben sok komolyan megalapozott ellenvetést tesz. Ezeket nagy haszonnal illeszthettük bele tanulmányunkba.

Ugyancsak folyóiratunk márciusi számában tesz kísérletet BÁRCZI GÉZA (MNy. XLVI, 1) arra, hogy a GOMBOCZ-féle korszakolást módosítsa, s az ő álláspontján túlfelldve új elgondolást mutat be. E kísérletnek kétségtelen pozitívuma a kérdés újrafelvétele, sok részlet élesebb megvilágítása és fejlődésünk legújabb tanulságainak alkalmazása. Néhány pontján azonban — mind elvi alapjaiban, mind pedig a konkrét korszakolás-

ban — hogy némi kétséget vagy legalább is megtárgyalandót maga után.

BÁRCZI egyik tétele szerint a korszakbeosztás nem elméleti, hanem gyakorlati kérdés, mint a helyesírásé; a fontos az, hogy állandóságot hozzon. Ebből adódik az a további következtetés, hogy a korszakhatárok megvonása mindig csak önkényes lehet, mert a nyelvi változás állandóan folyó folyamatos történés s éppúgy lezárhatatlan, mint egy izoglossza. Ez az utalás a nyelvföldrajzi kutatóknak azt a vitáját idézi fel, mely a német nyelvjáráskutatók és GAUCHAT közt folyt le. SCHUCHARDT szívárványelmélete és SCHMIDT hullámelmélete ugyanis azt tanította, hogy a nyelvjárásoknak nincsen határuk, hiszen az egyes jelenségek határa sem vonható meg élesen; következésképpen nem beszélhetünk nyelvjárásokról, mint megfoghatóan létező nyelvterületi egységekről. Magyar viszonylatban HORGER vallotta ezt (MNYj. 7).

Jellemzője mind HORGER nyelvjárás-osztályozásának, mind pedig BÁRCZI történeti korszakolás-kísérletének az, hogy egyikük sem magát a nyelvjáróterületet, annak gócpontját, központi sajátosságait, illetőleg nem a korszakot, annak jellemzőit keresi, hanem a határokat. Azt ugyanis, hogy a dunántúli és a nyugati nyelvjáróterületnek vagy akár a labialis tendenciának pontosan hol húzódik a határa, valóban nehéz lenne meghúzni, mégis mindenki tudja, mi jellemzi a nyugati és a dunántúli nyelvjárást. Ugyanígy: attól, hogy egy hangváltozás nem zárható le dátumszerűen, s egy történeti kor határa nem húzható meg élesen, a korszak főbb jellegzetességei még nagyon jól és élesen megállapíthatók lennének. A korszakhatárok kérdése kétségtelenül fontos, de nem döntő. A döntő a történeti tudományokban MARX óta maguknak a korszakoknak, a korszakok jellemző jegyeinek helyes felismerése, a korszaknak fejlődésében való jellemzése, a korszakokban uralkodó erők és tendenciák helyes megállapítása, azok összhatásának felderítése. Ez a módszer alkalmazható a nyelvtudományban is. Aki azonban a korszak jellemzése helyett a határok kérdéséhez nyúl, kiteszi magát annak, hogy a sok felvetődő kérdéstől megtévesztve túlértékeli ezek jelentőségét, s azt az eredményt szűri le, hogy mivel a határ pontosan nem vonható meg, mindegy, hogy hol vonjuk meg, megegyezés vagy egyéni szeszély kérdése az egész.

BÁRCZI maga nyelvi kritériumok alapján mondja megvonhatóknak a korszakhatárokat azzal érvelve, hogy a nyelv változása szakadatlan ugyan, de nem egyenletes ütemű. De ezt az alapelvet nem tudja következetesen alkalmazni. Láttuk GOMBOCZ felosztásában, milyen heterogén, korántsem ugyanazon a síkon mozgó az egyes korszakok jellemzési és elhatárolási alapja. Szándéka és alapelve ellenére beleesik e hibába BÁRCZI is. Főkorszakai előmagyar és ősmagyar: ez történeti

szemlélet; harmadikul pedig van történeti vagy forrásos kor: ez nyilvánvalóan technikai jellegű megfogása a kérdésnek. A három főkorszak tehát nem egysíkú, még akkor sem, ha az 1000. esztendőttől BÁRCZI nyelvtörténetileg is fontos fordulópontnak mondja kommentárjában. Elnevezése sem szerencsés a korszaknak, mert „valamely nyelvfejlődési szakasznak nem sajátos vonása, hogy van-e, nincs-e rá vonatkozó nyelvemlékünk. Az emléktelenség nem a nyelv dolga, hanem azé, aki vele foglalkozik, a nyelvészé. (PAIS: i. h. 10.)

Fontos, de nem döntő kérdésekre alapít BÁRCZI az úgynevezett emlékes kor egyes korszakainak elhatárolásakor is. Az új-magyar nyelv C) korszakát az ortológia visszahatásának kezdete jelzi. Ez természetesen az irdalmi, sőt bizonyos fókig a köznyelv szempontjából is valóban bírt némi jelentőséggel. Semmiesetre sem gondolhatjuk azonban azt, hogy a magyar nyelv egészére, a széles tömegek nyelvhasználatára korszakalkotóan mély hatást gyakorolt volna az ortológia felújulása: a nyelvjárásokat szinte egészükben változatlanul hagyta, s úgy látszik, nem volt nagyobb hatással a munkásosztály nyelvére sem. — 1900, a D) korszak kezdőpontja sem világos és félreérthetetlen fordulópont nyelvünk fejlődéstörténetében.

BÁRCZI az újmagyar korszak B) pontjának határát, a nyelvújítás kezdetét, 1750-re teszi, de megjegyzi, hogy a tudatos nyelv bővítés természetesen nem 1750-nel kezdődik. Ez tény. Letagadhatatlanul tudatos a magyar nyelv történetében a fordításokkal kezdődő állandó szóalkotási folyamat, amit az addig ismeretlen fogalmak kifejezésének szükségessége indít és tart folyton napirenden. S mégis, ha azt mondjuk: a nyelvújítás kora, senki sem gondol erre. De még csak 1750-re sem. Mindenki arra a hatalmas megmozdulásra, a polgári eszmék beáramlásával kezdődő és a nemesség egy részének, majd egyre nagyobb részének gazdasági és politikai törekvéseivel szorosan egybekapcsolódó mozgalomra gondol, amelynek kezdőpontját legkorábban 1772-re tehetjük. S egyébként is, ha a nyelvújítás korát ilyen pontosan elhatároljuk a korábbi kényszerű és időszakos szócsinálásoktól, ezzel éppen szorosan össze is kapcsoljuk vele; az ilyen magyarázkodás tehát inkább megtevesztő, mint tisztázó. A nyelvújítás mint társadalmi mozgalom, mint nyelvtörténeti korszakalkotójellegű hatótényező, minőségileg és gyökeresen különbözik a hasonló előző törekvésektől és semmi esetre sem teveszthető össze azokkal. Találóián nevezi PAIS e korszakot a magyar nyelv történetében fordulónak (MNY. XLV, 314). Ezért kár összekapcsolni az előző, minőségileg más törekvésekkel. Az előző próbálkozások felemlítése és a korszak kezdetének 1750-re tétele azt a veszélyt hordja ugyanis magában, hogy Bessenyei, majd Kazinczy és köre teljesen elsikkad a maga nyelvileg igen jelentős és valóban korszakalkotó polgári törekvéseivel. Ugyanezt a célt érheti el

könnyen az a megállapítás, hogy a magyar irodalmi nyelv a középmagyar kor végére, a XVI. század végéig kialakul. Nem tudjuk, mit nevez BÁRCZI irodalmi nyelvnek és mit nevez kialakultságnak. Az azonban kétségtelen, hogy a XVII. és XVIII. század ingadozó, a táji nyelvek minden különbségét felölölő, egyetlennek elfogadott főtípust azonban egyáltalában nem mutató állapotát irodalmi nyelvnek nem nevezhetjük; e kijelentés viszont könnyen hozhatná azt a bizonyára nem szándékolt eredményt, hogy az olvasó Bessenyei és Kazinczy mellett Kossuth, Petőfi, Táncsics, Arany és általában a plebejus-népiesek és haladó demokraták nyelvteremtő szerepét is alábecsülve látná.

BÁRCZI túllép a monogenezis és a hajdani teljes nyelv-egység elméletén, amely pedig nemrég egyeduralgoló felfogás volt még. Az „uráli egység kora“ szerinte ma már csak a kezdővel hiteti el azt, hogy ott egységes nyelvet és még inkább, hogy egységes népet tételezne fel a tudomány; az uráli őshaza és a finnugor őshaza kifejezés szerinte ugyanígy csak a kezdőt tévesztheti meg. — De ezt a monogenezissel való szembezállást nem viszi következetesen végig. Erre mutat pl. az, hogy az ómagyar kor változásairól úgy beszél, mint amik egy e g y s é g e s nyelvben egységesen folytak le. Holott igaz, hogy a diakrónián belüli szinkrónia kikapcsolásával „ — amint a »zavaró« tények mellőzésével is — megnyerőbb rendet tudunk megrajzolni, csak hogy ez a rend nem a valóság képe lesz“ (PAIS: i. h. 109—10). Elvben BÁRCZI is elismeri ezt, de gyakorlatában nem vitte még keresztül.

E hiányosságoknak nagy része abból értetődik, hogy BÁRCZI nem vette még figyelembe a szovjet nyelvtudomány eredményeit és az újabb magyar történeti kutatásokat. Nem egy, ma már nálunk is közkezen forgó szovjet munka foglalkozik a nyelvtörténeti korszakok, bővebben a népi és nemzeti nyelv különbségeinek kérdésével, pl. AVANYESZOV dialektológiai összefoglalása. MOLNÁR ERIK is kutatásainak eredményét közlő könyvében meglehetősen bőven foglalkozik a nyelv történetével is a kezdetektől az Árpád-korig: ezt — akár helyesli BÁRCZI, akár nem — kár figyelmen kívül hagyni egy ilyen vállalkozásnál. Ezekre vonatkozólag érdembeli válasznak vagy cáfolatnak ugyanis aligha tekinthetjük azt a néhány megjegyzést, amit a hordanyelvekre és a törzsi nyelvekre tesz, annál inkább nem, mert ezekről úgy beszél csak, mint egyesek kidolgozatlan ötleteiről.

Így nem értékesíti a marxista történelmi és nyelvészeti kutatások gazdag eredményhalmazát más téren: a korszakolás elvi alapjainak terén sem. A korszakolást gyakorlati és lényegében szubjektív kérdésnek tekinti. Beszél a nyelv változásáról, de a változás okáról nem. Korszakokat próbál megállapítani a nyelv fejlődésének történetében, a nélkül, hogy a nyelvet

alkotó, beszélő és változtató társadalmat figyelembe venné: a másodlagos változót tárgyalja az elsődleges nélkül. Ez ma már a tudományos hitel komoly veszélyeztetése nélkül nem tehető meg; a nyelvi változás ténye mellett ma már annak okát is feltétlenül kutatnunk kell. PAIS a nyelvtörténet feladatai közé iktatja a változások okainak vizsgálatát is; szerinte a nyelv „tárgyi indítékok: anyagi, gazdasági, társadalmi, művelődési, politikai körülmények hatására“... változik (i. h. 8).

Valóban: a nyelvi változásról nem beszélhetünk ma már úgy, mint aminek okát nem tudhatjuk. Az ok egyszerű, világos és könnyen megfogható. A nyelv az azt beszélő társadalom alkotása, annak legfontosabb gondolatközlési eszköze. Ha a társadalom ismeretköre, fogalomkincse bővül, vagy új társadalmi viszonyok keletkezésével új gondolatformák születnek: a nyelvnek mint kifejező és közlő eszköznek ezt a változást követnie kell. A nyelv tehát azért változik, mert az ezt használó társadalom változik, s így annak kifejeznievalói is változnak. A nyelvi változás társadalmi változás, a nyelv története a társadalom történetének egyik oldala; kísérő jelensége a gazdasági-politikai változásoknak.

A történelmi materializmusnak e néhány szavas tétele élesen világít rá a nyelvtörténet korszakolásának egyetlen lehetséges alapjára is. Ha a nyelvi változások a társadalom gazdasági-politikai változásainak kísérői, a nyelvtörténeti korszakok határköveinek — természetesen több-kevesebb fáziseltolódással — a történelmi korszakok határköveivel kell egybeesniök. A termelőeszközök lassú, felhalmozódásszerű fejlődése minőségi változásokban robban ki akkor, mikor a termelő eszközök túlfelődtek a fennálló társadalmi rend adta fejlődési lehetőségeken, amikor tehát a termelés fejlettségi foka már nem illik bele az elavult termelési viszonyokba. Az ilyen robbanásck egy-egy új társadalmi forma születését eredményezik. Az új társadalmi forma a fejlődés számára egy időre tág lehetőséget nyit; addig, amíg a fejlődés menete magát ezt az új formát is elavulttá nem teszi s fel nem veszi vele a harcot a még újabbért. — A nyelvben ugrásszerű minőségi változások nincsenek, de fejlődése lényegében ugyanígy folyik le: a réginek és újnak állandó küzdelme, az egyre bővülő kifejeznievalónak állandó szorítása a kifejezési eszközök és módok tökéletesedése érdekében.

A nyelvtörténet korszakolásának alapját aligha képezheti tehát — a valóságtól való elszakadás veszélye nélkül — más, mint a társadalom anyagi életének és az erre épülő felépítményeknek fejlődése, e fejlődés korszakai. Nyilvánvaló, hogy minden társadalmi formációhoz egészen más nyelvi állapot tartozik, hiszen minden új korszakban a megváltozott körülmények megváltozott embere fejezi ki megváltozott gondolatait, s e változás a nyelv jellegére is rányomja bélyegét.

Kutatásaink mai állapota mellett nem bocsátkozhatunk még korszakolásba úgy, hogy durva tévedéseknek ki ne tegyük magunkat. Néhány szempontra azonban máris felhívhatjuk a részletkutatásokba bocsátkozók figyelmét.

A polgári nyelvészet a nyelvi változásban általában a nyelv jellegében végbement változásokat figyelte csak meg. Ezt hangállapot, szókinés, morfológia és szintaxis területén kereste és mutatta ki. Így jutott BÁRCZI is arra a megállapításra, hogy a magyar irodalmi nyelv a XVI. század végére kialakult már: talált ugyanis a korabeli sokféle nyelvi rendszer között egy olyat is, mely jellegében a mai irodalmi nyelvhez többé-kevésbé közel áll. De ugyanígy azt is mondhatnók, hogy a magyar nyelvjárások is akkor alakultak ki végleg s azóta nem is változtak meg, mivel a XVI. századi kódexekben szinte hiánytalanul megtaláljuk azokat a nyelvtípusokat, melyek ma egyik vagy másik nyelvjárás képében bukkannak fel. Ez a következtetés azonban formalisztikus lenne. Mert igaz lehet az, hogy a ma köznyelv vagy nyelvjárások néven ismert nyelvi rendszerek a XVI. században nagyjából megvoltak már, s azóta jellegükben nem mutatnak lényegesen nagy fejlődést, — bár ennek az állításnak igazságához is sok kétség fér, — a valóságnak azonban ez csak egyik s kevésbé súlyos oldala. A döntő kérdés itt, különösen korszakolás szempontjából, nem a vizsgált nyelvi rendszerek jellegének, hanem funkciójának, s így nem is jellegbeli, hanem funkcióbeli megváltozásának kérdése.

A feudális társadalomban — tudjuk — az egyes ország-részek között nincsenek szoros kapcsolatok. A feudális gazdálkodás autark; ipart és kereskedelmet a termelő erők viszonylagos fejletlensége miatt nem fejleszthet ki még oly mértékben, hogy az az ország egész lakosságát egybekapcsolná, és a távolabbi részek közt is az állandó érintkezést biztosítaná. A feudális urakkal szemben a központi hatalom sem olyan erős még, hogy centralizált kultúrát tudna kiépíteni, s az azt hordozó nyelvi változatot a többi fölé emelné. A feudalizmus alatt tehát — még olyan további kedvezőtlen körülmények nélkül is, mint amilyenek nálunk az ország három részre szakadása, török megszállásunk, német gyarmatosításunk, szabadságharcaink stb. s a nyugati fejlődés sodrától távol esett helyzetünk és a fentiek okozta súlyos gazdasági elmaradásunk voltak, — objektíve sem a szűksége, sem a lehetősége nincs meg annak, hogy bármelyik nyelvtípus a többi fölé emelkedjék, mint egy — amúgy sem létező — központi nemzeti műveltség hivatalos terjesztője. A feudalizmus alatt az írók aligha tehetnek mást, mint hogy saját tájuk nyelvét írják le, legfeljebb a sokat olvasók vagy a több helyen hosszabb időre megfordultak keverik eredeti táji nyelvallapotukat másféle hatásokkal. Ezek a táji nyelvek tehát funkciójukat

tekintve önálló, egymás mellé rendelt nyelvtípusok, gyakorlatilag önálló nyelvek, melyek azonban hasonlítanak egymásra jellegükben.

A kapitalizmus fejlődésével azonban ez a helyzetük és egymáshoz való viszonyuk gyökeres változást szenved. A kapitalizmus az ipar kifejlesztésével, a belső piac megteremtésével élénk kapcsolatot teremt az ország egyes részei közt, az egész lakosságot bekapcsolja egyetlen nyelvileg, területileg, gazdaságilag és kulturálisan centralizált egységbe; a népet nemzeté teszi. A kifejlődő polgárság kezdetben a feudális-egyházi ideológia elleni harccal, továbbá az iparhoz és kereskedelemhez szükséges természettudományok kifejlesztésével, később az irodalom, művészet és a társadalmi tudományok kialakításával és központosításával nemzeti kultúrát teremt, melynek nyelve — a tömegek bizonyos fokú bevonásának érdekében — nemzeti. E központosított nemzeti kultúra fejlődésével párhuzamosan s ennek terjesztésére előbb-utóbb kialakul a hivatalnokréteg, az irodalom, a tudomány és a politika nyelvének kompromisszumaként egy köznyelv, mely, mint a nemzeti műveltség egyetlen hivatalos hordozójaként elismert nyelvállapot, jelentőségében a többi fölé emelkedik. A köznyelv keletkezhetik úgy, hogy valamelyik táji nyelv a táj gazdasági és politikai súlyánál fogva válik köznyelvvé; keletkezhetik tájnyelvi keveredményként stb. Jelleget tekintve tehát mindenütt más és más eredetű. Funkciója azonban minden esetben az, hogy a táji nyelvek fölé emelkedve a nemzeti kultúra hivatalos közvetítője, s ennyiben valóban a „köz“ nyelve legyen.

A köznyelv kialakulásával és a fenti értelemben vett elterjedésével azonban gyökeresen megváltozik a táji nyelvszisztemek funkcionális helyzete és egymáshoz való viszonya. Azelőtt ezek funkciójukban önálló, bár jellegükben egymásra hasonlító nyelvi szisztemek voltak. A köznyelv kialakulásával, s a köznyelv kialakulásának és viszonylagos elterjedésének folyamánként centralizálttá vált nemzeti nyelv megszületésével a táji nyelvek korábbi funkcionális önállóságukat elvesztették, s a köznyelvnek, mint a nemzeti nyelv főtípusának változataivá, altípusokká váltak. Ezzel a táji nyelvek koordinált helyzete megszűnt, s — egymásnak továbbra is mellérendelve ugyan — valamennyiük alárendelődött a köznyelvnek. Korábban tehát a táji nyelvek önálló nyelvi szisztemek voltak, melyek — funkciójuk felől nézve — hasonlítottak egymásra; ma önállóságukat elvesztett változatok, melyek — ugyanilyen szemmel tekintve — különböznek egymástól. A korábbi állapot a sokféleség egysége volt; az újat viszont az egység sokfélesége jellemzi.

A táji nyelvek önállósága: a népi nyelvek kora. Ez az állapot a feudális társadalom jellemzője. A köznyelv kialakulásával és elterjedésével s a táji nyelveknek változatokká

L28

Tli

L28

válásával a népi nyelvek kora a nemzeti nyelv korába nő át. Ez a kapitalizmus nyelvállapota. Erre a korszakra és állapotra vonatkozólag találóan nevezi PAIS egyetemi előadásai-ban a köznyelvet a nemzeti nyelv főtípusának, a nyelvjárásokat pedig részlegtípusoknak. Az átnövés folyamatos előkészítő fejlődés alapján minőségi változással következik be akkor, mikor a táji irodalmi nyelvek kiszorulnak, provincialitásokká válnak, ha tovább élnek is, — mikor az iskolák hivatalosan és egységesen a köznyelvet kezdik tanítani, — mikor a sajtó nyelve egységesen az uralkodó osztálynak és végrehajtó apparátusának nyelvállapotát kezdi terjeszteni. A népi nyelvekből így nemzeti nyelv lesz. — A változás „minőségi“ volta azonban a nyelvnek nem jellegében, hanem funkcionális helyzetében mutatkozik.

A jellegükben tehát esetleg változatlanul maradt táji nyelvek funkcionális helyzetük szempontjából gyökeresen átalakultak a népi nyelveknek nemzeti nyelvvé válásával. Ez azután visszahat jellegükre: a műveltséget terjesztő köznyelv tényei lassan-lassan, majd — a kapitalizmus megdöntése után, a szocialista kultúrforradalomnak a műveltség hatókörét hatalmasan kiszélesítő robbanása után — meggyorsult ütemben beszüremlenek a táji nyelvekbe s átalakítják azokat. E jellegbeli változás lehetőségét megteremteni és irányát megadni azonban csak a funkcionális helyzet megváltozása képes. Az alapvető korszakolási szempont tehát nem az, hogy valamelyik nyelvi rendszer jellegében ez vagy az a változás vagy változáscsoport mikor indul meg és mikor záródik le: ez következmény; hanem az, hogy funkcionális helyzete mikor alakul át, s ezzel mikor születik meg a jellegbeli eltolódás szükségessége és lehetősége: ez ok. A funkcionális helyzet eltolódása ismét nem önmagától, hanem a termelő eszközök fejlődése okozta társadalmi formáció-változás tényétől, irányától és erősségétől függ. A nyelvben számtalan változási tendencia működik egymást keresztezve, egymásnak ellentmondva; az a kérdés, hogy miért ez vagy az a tendencia győz ilyen vagy olyan mértékben a másik felett. mindaddig megoldhatatlan rejtély marad, míg a változás ténye mögött a változás okát meg nem találjuk; de egyszerre világossá válik, ha a nyelvet nem szakítjuk el az azt alkotó, beszélő és változtató társadalomtól.

GOMBOCZ korszakolása tehát nemcsak részleteiben avult el, de elvi alapjaiban is. A remélhetőleg hamarosan meginduló új kísérletek, akár részletkutatások lesznek, akár az egész nyelvtörténetet átölelő próbálkozássá válnak, nem tekinthetik már a nyelvet másnak, mint társadalom alkotta és társadalom fejlesztette gondolatközlési eszközrendszernek, mely a gondolkodás konkrét kifejezési formája, melynek változása okozat, s így az okoktól egy pillanatra sem szakítható el.

DEME LÁSZLÓ.

A magyar hangtörténet tárgyköréből.

A török szóvégi *-q*, *-k*, *-g*, *-γ* megfelelései.

Ismeretes, hogy a török *-g*, *-γ*, *-q*, *-k* szóvégeknek a magyar nyelv török jövevényszavaiban nem egyöntetű a megfelelésük.

Ha számbavesszük régibb török jövevényszavainkat, főleg a BTLw. alapján, a következő megfeleléseket találjuk:

A) Egytagúakban: 1. *-ú*: ?*bú* (EtSz. I, 543; RÁSONYI L.: NyK. LI, 10). — 2. *-ő*: *bő* (PAIS: MNy. XXIII, 502). — 3. *-k*: *kék*, *csök*, *ok*.

B) Többtagúakban: 1. *-ó*, *-ő*: *apró*, *békó*, *borsó*, *bölcső*, ?*Csalló* (RÁSONYI L.: NyK. LI, 112), *dió* (TÖRÖK JÁNOS: KCsA. II, 238; LIGETI: NyK. XLIX, 242), *dísznő*, *erő*, *gyarló*, *gyeplő*, *idő*, *író*, ?*kancsó*, *kanyaró* (LIGETI: MNy. XXXIII, 300; HASAN EREN: MNy. XXXIX, 360), *karó*, *komló*, *koporsó*, *kóró*, *kőrő*, *olló*, *orsó*, *sarló*, *süllő* (RÁSÄNEN, Die tshuw. Lehnw. in Tsch. 264; K. KATONA LAJOS: MNy. XXIII, 190), *szeplő*, *szólvó*, *tarló*, *tinó*, *teknő* (BTLw. 227), ?*túró*, *ünő*. — 2. *-ú*, *-ű* (> *-u*, *ü*): *bertü*, *betü*, ?*búcsú*, *csepü*, *gözü*, *gyűrü*, *gyűrűfa*, *gyűszü*, *kapu*, *keselyü*, *kölyü*, *ocsú* (RÁSONYI L.: NyK. LI, 292), *ölyü* (LIGETI: MNy. XXXI, 39; NyK. XLIX, 238), *sarú* (LIGETI: MNy. XXXI, 281), ?*szapú*, *szérü*, *tanú*, *ürü*. — 3. *-a*, *-e*: *béke*, *csipa* (de vö. NÉMETH Gy.: MNy. XVII, 25), *dara*, *eke*, ?*kapca* (K. KATONA L.: MNy. XXVII, 127), ?*kelengye*. — 4. *-k*, *-g*: *árok*, *bicsak*, *csanak*, *hatak* (HASAN EREN: MNy. XI, 58, 207), *hurok*, *kobak*, *köldök*, *kölyök*, *köpönyeg*, *öreg*, *örök* (NÉMETH Gy.: KCsA. I, 75; RÁSONYI L.: NyK. XXXIII, 296), *sereg* (vö. LIGETI: NyK. XLIX, 212), *sőreg* (GOMBOCZ: MNy. XIII, 188), ?*süveg*, *szunyog*, *tőzeg* (LIGETI: MNy. XXXIV, 207), ?*tulok*, *tűzok*, *tyúk* (eredetileg kéttagú).

Minden magyar nyelvész előtt világos, hogy az *-sγ*, *-šγ* szóvégek egyrészt *-ó*, *-ő*-vé, másrészt *-ú*, *-ű*-vé való elágazó fejlődése attól függ, hogy a *-γ*, illetőleg a *-γ*-ből fejlődött *-u*, *-ü* előtt a magánhangzó milyen zártsági fokú volt eredetileg, vagy milyen zártsági fokúvá vált a hangfejlődés során; ez az elágazó fejlődés tehát, legalább részben, a magyar hangtörténet rovására írható, de semmiesetre sem jelent különbséget a kérdéses szóvégi mássalhangzó minőségére. Ugyanazon szó vége nemcsak a magyar nyelvtörténet folyamán ingadozott *ó* ~ *ú*, *ő* ~ *ű* között, de ez az ingadozás néha még ma is megvan (*gyeplő* ~ *gyeplü*, *sőpró* ~ *sőprü*). — Hasonlóképen közismert dolog, hogy a szóvégi *-a*, *-e*-k ugyancsak a magyar nyelvtörténet folyamán fejlődtek *-aγ*, *-eγ*-ből, bár itt magára a folyamatra nézve többféle lehetőséget kell megengednünk. Pl. *-aγ*, *-eγ* > *-ai*, *-ei* > *-i*, *-é* → (illeszkedéssel) *-á* (> *-i*, *-e* ~ *-a*); 2. *-aγ*, *-eγ* > *-au*, *-eü* > *-á*, *-é* (> *-a*, *-e*); 3. *-aγ* ~ *-ayat*, *-eγ* ~ *-eyet* > *-au* ~ *-át*, *-eü* ~ *-ét* → (analógiával) *-a* ~ *-át*, *-e* ~ *-ét* stb. Abban mindenki egyetért, hogy itt is csak magyar nyelvtörténeti tényekről

lehet szó, de minden ilyen magánhangzós szóvég kétségtelenül azonos kiinduló pontból: ősmagyar $-a\gamma$, $-ä\gamma$ -ből származott. — Azonban világos, hogy a $-k$, $-g$ magyar szóvégek nem vihetők vissza ősmagyar $-a\gamma$, $-ä\gamma$ -re. A $-k$, $-g$ végűekben lehetett eredeti egyrészt a $-k$, minthogy a szóvégi $-k$ zöngésülése a magyarban nem ritka jelenség, másrészt a mai $-g$ -k visszamehetnek $-g$ -re is, de sem a $-k$, sem a $-g$ -ből nem származhatik.

Hasonló kettős megfelelés tapasztalható személyneveinkben is, pl. *Üllő*, de *Inak* (GOMBOCZ: MNy. XI, 43—6). Végeredményben tehát a magyar szóvégek alakulása két főtypusba osztható: magánhangzós végűekre és $-k$, $-g$ végűekre.

Ehhez a kérdéshez eddig csak a török hangtörténet oldaláról próbáltak hozzáférközni, s részben a kettős magyar megfelelésben útmutatót kerestek arra, hogy a magyar szó milyen jellegű (csuvasos vagy nem csuvasos) török nyelvből származott, vagy ezzel kapcsolatban azt igyekeztek megvilágítani, hogy az átvétel milyen korba tehető. Így tudva azt, hogy a mai magyar magánhangzós szóvég kétségtelenül ősmagyar $-a\gamma$, $-ä\gamma$ -re mehet csak vissza, GOMBOCZ (BTLw. 170) úgy véli, hogy a bolgár-törökből $-g$, $-k$, $-q > -\gamma$ változás állott be, aminek feltevésére az is följogosítja, hogy a mai csuvasban ilyenkor magánhangzós a szóvég. A szépszámú ellentétes adat azonban arra készíti, hogy e $-g$, $-k$, $-q > -\gamma$ változást mégse tekintse általánosnak a bolgár-törökből. NÉMETH GYULA viszont éppen kritériumot keres e kettős megfelelésben arra, hogy a magyar szó csuvasos eredetű-e, tehát jövevéyszavainknak ú. n. bolgár-török rétegébe tartozik-e, vagy pedig hogy a második, ú. n. kun-besenyő rétegbe sorozandó, így azután a magánhangzós végű magyar szavak a csuvasos $-\gamma$ végűekre, a $-k$, $-g$ végűek meg kun-besenyő $-k$, $-q$ végűekre mennének vissza (MNy. XVII, 24). Ennek alapján olyan, már igen régi időben sűrűn előforduló szavak, mint pl. *árok*, *homok* a második rétegbe kerülnének. Egypár szóban pedig ellentmondó kritériumok mutatkoznának, pl. a *sereg* szóvégi $-g$ -je kun-besenyőre, szókezdő *s*-se csuvasos jellegre, bolgár-törökre mutatna, a *csepű* szóvége viszont bolgár-török, *cs*-je ellenben kun-besenyő volna. Nyilvánvaló, hogy itt valami nincs rendben. LIGETI (NyK. XLIX, 210 kk.) valóban török nyelvtörténeti alapon meggyőzően kimutatta, hogy a magyar kettős megfelelés nem alkothat kritériumot csuvasos—nem csuvasos szavak között. Hivatkozik BANG megállapítására (UJb. XIV, 206 kk.), amely szerint a törökből élesen elválik egymástól a szóvégi $-\gamma$, $-g$ egyrészt és a $-k$, $-q$ másrészt. Ez utóbbi tudniillik soha és sehol sem válik $-\gamma$ -vé vagy g -vé, viszont a $-\gamma$ éppen a kunban és a besenyőben $-v$ -vé fejlődik, s a $-sv$, $-äv$ a magyarban ugyanolyan magánhangzós szóvégnak lehet a forrása, mint a $-a\gamma$, $-ä\gamma$, tehát még viszonylag kései ily típusú kun-besenyő jövevéyszavainkban is természetes volna a magyar

magánhangzós szóvég. Sajnos, az egyes török nyelvek nem viselkednek szabályosan a BANG-féle megkülönböztetés szempontjából, úgyhogy a szóvégi török *-g*, *-γ* és a *-k*, *-q* ilyen éles szétválasztása a magyar jövevényszavak kérdésében szintén nem ad még csak megközelítően biztos fogódzót sem, sőt magánhangzós végű szavainknak alig a fele viselkedik ebből a szempontból szabályosan. — A magyar eltérő alakok magyarázatában tehát e török hangtani megállapítással nem sokra megyünk.

Magyar nyelvtörténeti szempontból nézve a dolgot a kettős megfelelés kritérium-jellege még ingatagabbnak bizonyul, sőt a magyar szóvégek, legalább részben, függetlenül a török *-g*, *-γ* és *-k*, *-q* különfejlődéstől, mely mint láttuk, amúgy sem ad megfelelő szétválasztásra lehetőséget.

Egyáltalában nem vonom persze kétségbe azt, hogy esetleges török hangjelenségeknek, pl. a török *-γ* szóvégeknek, igen fontos szerepe lehet a magyar szóvégek alakulásában. Ha egy szóra kimutatható vagy valószínűsíthető, hogy a magyarral érintkező csuvasos vagy akár nem-csuvasos nyelvben már régen (a magyar-török érintkezések idejében) *-γ*-re végződött, és a magyarban valóban magánhangzós szóvéget találunk, nagyon valószínű, hogy a török szónak *-γ* végű változata került át a magyar nyelvbe, és sodródott bele a magyar hangfejlődés áramlatába. Másrészt ilyen szavak, mint *kobak*, *bicsak*, *csanak* stb. valóban nagy valószínűséggel sorolhatók — különféle megfontolások alapján — későbbi rétegbe, s kiinduló pontjuk mindenesetre egy török *-q* végű alak lehetett. Az esetek nagy részében azonban ez a kettős megfelelés nem tekinthető kritériumnak, a *csepű*, *csípa* vagy a *sereg*, *söreg*-félék, de akár a *homok*, mely a maga szókezdő *h*-jával, mint egy más alkalommal ki fogom fejteni, török jövevényszavainknak egy még régebbi rétegébe tartozhatik, ezt eléggé bizonyítják. Viszont a *sereg* *-g*-je nem vág a török *-γ*-hez, a *csípa*, *kanyaró* és sok más nem illik a török *-k*, *-q*-hoz, ahová BANG elgondolása értelmében sorozni kellene őket. — Ha pedig török jövevényszavainkat megpróbáljuk elhelyezni a magyar hangfejlődés szempontjából az átvétel korába, kiderül, hogy a magyar szóvégek alakulásából az átadó nyelvre biztos következtetéseket nem lehet levonni.

A magyar szóvégi rövid magánhangzók eltűnésének történetét vizsgálva kétségtelen, hogy a *γ* utáni helyzetben igen régen eltűnt a redukálódás útjára lépett magánhangzó. Konstantinosnál soha a magyar szóvégi *-γ* után nem jelentkezik magánhangzó. Különösen feltűnő ez a törzsnevek felsorolásában, hol mindegyik végén (legfőjebb τριάνου lehet kétes) ott találhatjuk a végmagánhangzót, s a sorozatból kirí γενάχ a maga mássalhangzós végével. Hasonlóképen ιέλεχ és έξέλεχ ragozatlan és végmagánhangzótlan alakban szerepel. Sőt a βουλιζούς,

βουλιζοῦ arra mutat, hogy már a X. században a hangfejlődés a $-γ$ vokalizációjáig is mehetett (vö. GYÓNI, A m. nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei 37), márpedig ennek előfeltétele a $-γ$ szóvégi helyzete. Hasonló a helyzet XI. századi nyelvemlékeinkben is, így 1001/1109: *σάματα*, 1055: *azah*, *meneh*, *oh*- stb., ugyanekkor pedig a $-γ$ -nek már igen gyakori vokalizációját tapasztalhatjuk, pl. 1055: *gisnav*, *monarau*, *feu*, *ferfeu* stb. Általában valamennyi példánk közül egy-két kétes esetünk van arra, hogy $-γ$ után a szóvégi hangot jelöljük, pl. 1239: *Behu* (PAIS: MNy. XXIII, 503), 1138/1329: *Behu* (SZABÓ DÉNES: MNy. XXXII, 133). Mindebből világosan következik, hogy $-γ$ után a szóvégi rövid magánhangzó eltűnése igen korán következett be, és feltehető, sőt valószínű, hogy már a honfoglalás előtti jövevényszavak átvétele idején $γ$ után vagy egyáltalában nem volt magánhangzó a szó végén, vagy legalább is a magánhangzótlanság már gyakori volt. Ha még mind a két szóvégtípus élt, azt nem lehet eldönteni, hogy az átmeneti ingadozások kora volt-e ez, vagy, ami valószínűbb, a $-γ$ és a $-γi$ nyelvjárási-lag oszlott meg.

Ezzel szemben kétségtelen, hogy a $-k$ és $-g$ után a magánhangzó eltűnése jóval későbbi jelenség. Nemcsak Konstantinos ír vékn-t, azaz $-k$ után véghangzót, s nemcsak a XI. században találunk ilyen gyakori alakokat, mint 1055: *feku*, *turku*, *kereku*, *kerekv*, 1086/XII—XIII. sz.: *Scecu*, *Guru*, *Erecu*, *Gneucu*, *Scumoku* stb. (ÁÚO. I, 31), hanem a XII. században is, ezek a gyakoribb változatok: pl. 1138/1329: *Bucicu*, *Cencu*, *Hercu*, *Dumcu*, *Scecu*, *Turcu*, *Burcu*, *Guku*, *Beku*, *Neku*, *Tocu* stb. vagy *Sagu*, *Mogu*, *Degu*, *Cegu*, *Gugu* stb. (SZABÓ D.: MNy. XXXII, 54 kk., 130 kk., 203 kk.), sőt még a XIII. század első felében is jócskán akadnak rá példák, mint: 1211: *Micu*, *Thencu*, *Vocu* (ÓMOLv. 75—6); VárReg. 1229: *motcu*; 1237: *Petku* (ÓMOLv. 91) stb. Ezek alapján minden valószínűséggel feltehető, hogy a török hatás idejében $-k$ és $-g$ után a magyarban még mindig megvolt a szóvégi magas nyelvállású rövid magánhangzó. Tehát ugyanakkor, amikor a magánhangzótlanság $-γ$ szóvégi már lehetséges, sőt gyakori, esetleg uralkodó volt, $-k$ és $-g$ a szó végén még nem állhatott, hanem finnugor szavakban $-k$ és $-g$ után az eredeti tömagánhangzónak még nyoma volt a szó végén is.

A meghonosuló idegen szavak azonban beleilleszkednek az átvevő nyelv rendszerébe, s hogy ez a szóvégi magánhangzókkal kapcsolatban is megtörtént, arra Anonymus *tosu* és *ecilburgu* példái (az utóbbi éppen g után!), bár viszonylag késeiek, annál meggyőzőbbek. Minek kellett tehát történnie, ha egy $-k$, $-g$, $-g$ -re végződő török szó megvetette lábát a magyarban? A névragozás rendszerébe való beleilleszkedés két irányban történhetett. Vagy a magánhangzótlanság döntött, s ehhez igazodott a szó

alakja; ebben az esetben a *-k*, *-q*, *-g* helyét hanghelyettesítéssel a megfelelő zöngés spiráns: *-ɣ* foglalta el. Vagy a végső mássalhangzó színezete bizonyult szilárdabbnak, és ehhez alakult a szó; ebben az esetben a rendszer kényszerére folytán szóvégi magánhangzót: *-i*-t (*-ü*-t), illetőleg *-i*-t (*-u*-t) kapott a végére. Azaz a rendszer kényszerének játéka szerint ugyanaz a török szó két — a szóvéget tekintve — teljesen eltérő típusú magyar névszóként honosodhatott meg. A *-ɣ* végűek azután a *-ɣ* vokalizálódása következtében különféle irányban magánhangzós végűekké fejlődtek, a *-ki*, *-gi* (*-ki*, *-gi*) végűek ellenben idővel elvesztve véghangzójukat, mediopalatalis zárhang-végűek alakjában éltek tovább. Hogy mi határozta meg az egyik vagy másik irányban való alakulást, azt nehéz megmondani. Lehetett ennek alapja magyar nyelvjárási különbség: ha a *-ɣ* után a szóvégi magánhangzó eltűnése még nem terjedt ki az egész közösségre, akkor a *k*, *q*, *g* → *ɣ* hanghelyettesítés csak azokban a nyelvjárásokban volt lehetséges, melyek ebből a szempontból a fejlődés előrehaladottabb stádiumában voltak már. A többiekben csak a *-ki*, *-ki*, *-gi*, *-gi* (*-kü*, *-ku*, *-gü*, *-gu*) helyettesítés volt lehetséges. — Az ilyen hanghelyettesítések azonban nincsenek okvetlenül nyelvjárási adottságokhoz kötve, hanem rendszeresen szeszélyesek, és gyakran szűkebb területen is egy időben lehetnek több irányúak (vö.: LAZICZIUS, Egy nagy per felújítása 34; KNIEZSA: MNy. XXXV, 201).

Ebbe az elgondolásba nagyon jól beleillenek azok a török jövevényszavak, amelyekben a *-ɣ*, *-g*, *-k*, *-q* után még egy magas nyelvállású magánhangzó (*i*, *ü*, *i*, *u*) volt a törökben. A *ɣ* után ezeknek a magánhangzóknak a magyarban az átvételkor vagy kevéssel ezután le kellett esniük, hogy a szavak a magyar szóvégrendszerhez igazodjanak, azaz úgy kellett fejlődniük, mint a *-ɣ* végűeknek. S valóban azt találjuk, hogy *burayî*, *ɟapayî*, *büɟü* pontosan úgy fejlődnek, mint az *-aɣ*, végűek, hiszen tudjuk, hogy *borjú*, *gyapjú* szükségszerű előzményei **buroɟ*, **ɟapouɟ* < **burauɟ*, **ɟapauɟ* voltak (GOMBocz, ÖM. II/1, 84). A **bayî* > *báj* nem meglepő, a szóvégi *-ɣ* tudvalevőleg a magyarban két irányban fejlődhetik: labialis *-y*, *-ü* hanggá vagy illabialis *i*-vé. A *-k*, *-g* + magas nyelvállású magánhangzó kapcsolatából álló török szóvég ellenben minden nehézség nélkül illeszkedett a magyar névszók közé, de természetesen *-k*-ja, *-g*-je érintetlen maradt, pl. **bilgü* > *bélyeg*, **toqu* > *tok*. NÉMETH GYULA eredetileg magánhangzós végűnek tartja a *söreg*-et a mai csuvas *сәурәгә* alapján (MNy. XVII, 25). Nem tudom, hogy a mai csuvas *-ε* megfelelhet-e régi csuvas magas nyelvállású szóvégi magánhangzónak. Ha igen, akkor nincsen baj; ha nem, akkor inkább *šörek*-féle, esetleg GOMBocz elgondolásának (MNy. XIII, 188) megfelelően *šiwrik*-féle alakból származtathatjuk a magyar szót. Ez esetben szóvégi *-g*-jét csak úgy magyarázhatjuk, mint az *öreg* vagy a *sereg* végső *g* hangját.

Az ősmagyar *i*.

Ahhoz nem fér kétség, hogy valamikor volt a magyarban *i* hang (MELICH: Szily-Emlék 34; SIMONYI: Nyr. XXXVIII, 289; LEWY: KSz. XVII, 201, 223; PAASONEN: NyK. XLII, 55; GOMBOCZ: NyK. XXXIX, 262, MNy. XVI, 3, BTLw. 144, 149 stb.). Az is kétségtelen, hogy bár hangsúlytalan helyzetben ez az *i* gyakran *u*-vá labializálódott, az esetek túlnyomó részében általában palatalis *i*-vé lett. Így török *i*-re vagy ehhez eléggé közel álló hangra megy vissza pl. *szirt*, *ír*, *író*, *ildom* stb. szavunk *i*-je, vagy finnugor velaris magánhangzóra mutat pl. *szilfa*, *nyíl*, *bízik*, *csillag*, *szilaj*, *szilánk* stb. *i*-je, melynek közvetlen előzője a magyarban aligha lehetett más, mint *i*. (Máskép MELICH i. h. és PAASONEN i. h.) A szláv *y* rendes magyar megfelelője szintén *i*, pl. *bivaly*, *vidra* stb., vagy ennek valamely fejleménye, pl. *szekeerce*, *tök* stb.; ámde ezekben vagy már a szláv nyelvekben megtörtént az *i* > *i* változás, vagy a magyar *i* hanghelyettesítéssel is magyarázható, sőt nem a legrégebb rétegekbe tartozó szavaink esetében más magyarázati lehetőség nincs is.

Amilyen világos, hogy velaris *i* volt a magyarban, annyira fogós kérdés annak a meghatározása, milyen időre tehető az *i* < *i* változás, azaz volt-e nyelvünkben az ősmagyar kor végén és az ómagyar kor elején ilyen hang. SIMONYI határozottan igennel válaszol erre a kérdésre (i. h.). GOMBOCZ eleinte szintén ebbe az irányba hajlik, megállapítva, hogy a török *i*-től a magyarban szigorúan különbözik az *ī*. A török *i* a magyarban ugyanis részint *ē*-vé (pl. *bētū*), részint *ū* (>*ö*)-vé (pl. *ünő*) fejlődik (GOMBOCZ szerint a fejlődés vonala *i* > *ē* > *ö* > *ū* volna), az *ī* azonban (mellőzve azokat a kétféle fül nem derített eseteket, amikor török *i* ~ m. *a*) *i*-vé (pl. *szirt*, *ír*) lesz. E különböző fejleményekből GOMBOCZ arra következtet, hogy a *szirt* stb. szavakban még hátrább képzett *i* volt a magyarban, amikor az *i* > *ē* változás megindult (MNy. XVI, 114).¹

Később azonban GOMBOCZ az *i* meglétét csak a történet előtti korba helyezi (ÖM. II/1, 73). KNIEZSA sem tárgyalja e hang jelölését (A m. helyesírás a tatárjárásig: MNyTK. XXV.).

MELICH a változást, melyet GOMBOCZ *i* > *i*-nek magyaráz, *o*, *u* > *i* elhasonulásnak fogja föl, és ezt igen réginek tartja. Ő ugyanis úgy véli, hogy egy *i* tőhangzós idegen szó a magyarban csak akkor válhatott vegyes hangrendűvé, azaz olyaná, amelyhez palatalis *i*-je ellenére velaris hangzójú ragok járulnak, amikor a magyarban már voltak belső hangfejlődés következtében vegyeshangú szavak, tehát amikor a tőle feltett *o*, *u* > *i*

¹ Ez az eltérés ugyan csak nagy általánosságban érvényes, pl. a török *kiči*-nek a legelterjedtebb magyar megfelelője *kis*, a *gyírū*-nek (melyet GOMBOCZ *gyiriy* alakban átvettnek tart) van a régiségben és a népnyelvben *gy ró* alakja; az *ildom* viszont előfordul nyelvjárási *édom* (-os, -talan) változatban is.

változás (melyet mi $i > i$ változásnak tartunk) már megtörtént, és a *nyíl* — *nyíllal* félék analógiául szolgáltatottak a *zsír* — *zsírral* félék (szláv *žir*) számára. Már pedig, amint erre MELICH rámutat, a legrégebb ilyenféle hangrendváltó jövevénytípus a *híd*, mely jóval a honfoglalás előtt került a magyarba (MELICH i. h.). Minthogy azonban a *nyíl*-félék *i*-jének minden valószínűség szerint nem *o*, *u*, hanem *i* volt a közvetlen előzője (a török jövevénytípusainkban tapasztalható $i \sim i$ megfelelés is erre mutat), ha MELICH gondolatmenetének többi részét, mely valóban igen meggyőzően hangzik, elfogadjuk, ebből látszólag az következne, hogy az $i > i$ változás már igen régen, alán jövevénytípusaink átvétele előtt megtörtént.

A *híd* tudvalevően egy alán χid , χed átvétele, s első pillanásra valóban meglepő, hogy e szavunkhoz a ragok mélyhangban járulnak, teljes töve pedig (*hida-t*, *-k*, *-s* stb.) vegyeshangrendű. Ámde ez semmiképpen sem bizonyítja az $i > i$ (vagy akár $s > i$) fejlődés igen régi voltát. A *híd* magánhangzója hosszú, oszét megfelelői, valamint ezek iráni egyeztetései alapján az átadó nyelvben is hosszú volt. Olyan vegyes hangrendű szavak azonban, melyekben i , i foglalt helyet velaris magánhangzókkal együtt, már régen voltak a magyarban, mégpedig belső hangfejlődés útján keletkezettek. Tudvalevő, hogy az i -s kettőshangzók, ha monftongizálódtak, két irányban fejlődtek: i -vé vagy e -vé, a szerint, hogy zártabb vagy nyíltabb magánhangzórendszerű nyelvjárásban történt az egyszerűsödésük. Az e azután a -vá illeszkedhetett. Hogy e fejlődés igen régi, kezdetei bizonyosan visszanyúlnak a honfoglalást megelőző századokba, azt bizonyítják pl. a lativusrag ilyenféle, korai előfordulásai, mint 1055: *rea*, *baluana*. Mint tudjuk, a lativusrag eredetileg ($-k > -\gamma >$) $-i$, ritkán $-ü$ ($-u$) (vö. BÁRCZI: MNy. XLIII, 44); ez a tövégi magánhangzóval $-si$, $-ši$ kettőshangzót alkot, ebből viszont $-i \sim e$ ($\sim -á$) lett. Ha 1055-ben már $-á$ -t találunk, mégpedig általánosan (bár az $-é$ nyelvjárásokban ma sem példátlan), a megelőző foknak, $-é$ -nek kétségtelenül a XI. századnál régebbinek kell lennie. (Igen réginek tartja MÉSZÖLY: MNy. XXII, 88.) De nemcsak a lativusrag viselkedik így, hanem ugyane következtetést lehet levonni a 3. személyű birtokos személyrag $-á$, $-já$ alakjaiból, pl. 1055: *zenaia*, *holmodia*, *zarma*, *azaa*, *cuta*, *holma* stb., továbbá az $-i$ kicsinyítőképző történetéből, pl. 1055: *ursa*; stb. Nem meglepő tehát, ha feltesszük, hogy már az alán-magyar érintkezés idején ilyen $-i$ -s kettőshangzóból fejlődött i , e lehetett a magyarban, vegyeshangrendű szóban is, és mintául szolgálhatott a *híd* szó hangrendűségének alakulásához. — Annak azonban, hogy a *híd* vegyes hangrendűvé vált, különösebb oka is van. Az alán szó χ -val kezdődött, s e hang mint tudjuk, még a történeti kor első századaiban is megvolt a magyarban (MELICH: NyK. XXXIV, 132, XXXIX, 342, XLIV, 334; GOMBOSZ, ÖM. II/1, 92). Ezek a szókezdő χ -k mindig velaris magánhangzó

előtt álló finnugor **k*-ból fejlődtek, s alkalmasint ezekhez sorakozik — szépszámmú ismeretlen eredetű szót nem számítva, melyeknek kora, valamint szókezdő mássalhangzójuk eredete bizonytalan — két igen régi, a többi honfoglalás előtti török jövevényszót jóval megelőző átvételű török szó, a *harang* és a *homok*, melyek ugyancsak velaris hangrendűek. A *híd* átvétele idejében tehát szókezdő *χ*- a magyarban csak velaris hangrendű szóban volt, s innen magyarázható *híd* szavunk meglepő viselkedése. Semmiesetre sem lehet azonban a *híd* vegyeshangúságából az *í* > *i* változásnak a *híd* átvételi idejének megfelelő korai voltát bizonyítottnak tekinteni, minthogy e két tény között semmi összefüggés sincs.

BÁRCZI GÉZA.

Tővégi magánhangzók rövidült keresztneveinkben.

Egyházi-latin eredetű keresztneveink a magyarság kereszténységre térése után — legnagyobbbrészt még a XI. század folyamán — kerültek be nyelvünkbe. Az átvett keresztnevek természetesen átmentek azon a szabályos hangtani alakulásra, amely latin eredetű jövevényszavainkban is észlelhető. A magyar nyelv alakító hatása azonban ezzel még nem ért véget keresztneveinkben. Nyelvünk ugyanis tovább formálta, alakította e neveket, változásokat hozva létre a hangalakban és hangtestben. Így a régiségben keresztneveink jó része nem teljes, mondhatnám: hivatalos, egyházi alakjában élt, hanem a különböző névalakító módok létrehozta formáiban.

A közhasználatban forgó neveknek ehhez az alaktani elváltozásához egyrészt a névrövidítés, másrészt az úgynevezett becéző névképzés szolgáltatott alapot. A névrövidítés abban állott, hogy a keresztnévnek csak az első felét hagyták meg, egy vagy két szótagos, nyílt vagy zárt alakban. E lerövidített nevekhez legtöbbször kicsinyítő, becéző képzőket csatoltak, így jött létre a nagyon népszerű becéző névképzés. A lerövidített nevek egy kisebb részét azonban nem képezték tovább, ezek az úgynevezett puszta névrövidítések, amelyek az Árpád-kor egyházi eredetű névanyagára igen jellemzőek. Négy fajtájukat ismerjük: 1. Egytagú nyílt rövidítések: VárReg. 18., 26.: *Leu* <: *Laurentius*; VárReg. 282.: *Pou* és 1272: *Pou* (ÁÚO. VIII, 403) <: *Paulus*. — 2. Egytagú zárt rövidítések; 1139 k.: *Jan* (ÓMolv. 27) <: *Johannes*; 1177 k.: *Ant* (PRT. I, 685) <: *Antonius*; 1211: *Pet* (PRT. X, 503) <: *Petrus*; 1255: *Fyl* (ÁÚO. XI, 410) <: *Philippus* stb. — 3. Kéttagú nyílt rövidítések: 1150–1154: *Sala* (ÁÚO. I, 64) <: *Salamon*; 1165 k.: *Berta* (ÁÚO. VI, 104) <: *Bartholomeus*; 1299: *Borla* (MonStrig. II, 475) <: *Barnabas*

stb. — 4. Kéttagú zárt rövidítések: 1200 k.: *Kelem* (ÁÚO. I. 35) <: *Clemens*; 1242: *Bortol* (HazOkl, 21) <: *Bartolomeus*; 1259: *Bened* (ÁÚO. VII, 516) <: *Bencdietus* stb.

A pusztá nevrövidítések négy típusa közül a legfontosabb a második, azaz az egytagú zárt rövidítések csoportja. Ezek teszik ugyanis a pusztá rövidítések túlnyomó részét, s kicsinyítő képzőkkel is főként ezeket képezték tovább. — Az egytagú zárt rövidítések már régebben is megragadták nyelvészeink figyelmét. Az ilyen fajta keresztnévtípusra PAIS DEZSŐ hívta fel először a figyelmet; a *Lád* <: *Ladislaus*, *Lomp* <: *Lambert*, *Tad* <: *Tadeus* és *Tob* <: *Teobald* neveket magyarázta ilyen alakulatoknak (MNY. IX, 32). Utána MELICH JÁNOS a *Pét* <: *Petrus*, *Ják* <: *Jacobus* és *Mois* <: *Moises* nevekkal kapcsolatban mutat rá ugyanerre a jelenségre (MNY. X, 106). PAIS szerint az 1211-i *Mot* személynév a *Matthaeus* keresztnévből való csonkított forma (NyK. XLIV, 328). Ugyancsak PAIS utal a régi magyar *Sikstus* keresztnév rövidült *Siks* és *Sik* alakjaira is (MNY. XII, 366, 367). PAIS egy későbbi cikkében, mely a latin *Philippus* magyar megfelelőivel foglalkozik, a *Ják* <: *Jacobus*, *Pét* <: *Petrus*, *Lád* <: *Ladislaus*, *Lomp* <: *Lambert*, *Tad* <: *Tadeus*, *Tob* <: *Tobias* vagy *Teobald* és *Fil* <: *Philippus* neveket említi (MNY. XXI, 110). KNEZSA ISTVÁN a *Bon* <: *Bonifatius*, *Dom* <: *Dominicus*, *Don* <: *Donatus*, *Fil* <: *Philippus*, *Gab* <: *Gabriel*, *Gyir* ~ *Györ* <: *Georgius* és *Pet* <: *Petrus* zárt rövidülésekre utal (AECO. I, 190).

A XII. és XIII. századi oklevelekben és összeírásokban az egytagú zárt keresztnév-rövidülések elég szép számban jönnek elénk. Számuk azonban még gyarapítható, mert több olyan név is csoportjukba tartozik, amely az oklevelekben kétszótagú formát mutat, és felső nyelvállású magánhangzóra végződik. Hogy ezen *i*, *u*, *ü* végű kétszótagos keresztnévek valójában az egyszótagos nevrövidülések csoportjába sorolhatók, az az alábbiakból ki fog tűnni.

Az Árpád-kori oklevelekben a következő kétszótagos, felső nyelvállású rövid magánhangzóra végződő keresztnéveket, helyesebben keresztnév-rövidüléseket találjuk: 1. A dömösi prépostság 1138/1329-i adománylevelében: *Sebu* (97) <: *Sebastianus*; *Antu* (112, 358, 395) <: *Antonius*; *Galí* (130) <: *Gallus*; *Filí* (246) <: *Philippus*; *Mícu* (332) <: *Nicolaus*; *Lompu* (346) <: *Lambert*. — 2. XII. századi egyéb oklevelekben: 1165: *Petu* (ÓMolv. 44) <: *Petrus*; 1199: *Sebu* (HazOkm. V, 3) <: *Sebastianus*. — 3. Az 1211-i tihanyi összeírásban: *Marcu* (PRT. X, 503, 516) <: *Marcus*; *Peti* (PRT. X, 503) <: *Petrus*; *Mícu* (PRT. X, 504, 506, 507) <: *Nicolaus*; *Timu* (PRT. X, 504) <: *Timotheus*; *Sycu* (PRT. X, 507) <: *Sikstus*; *Bertu* (PRT. X, 507) <: *Bartholomeus*; *Vitu* (PRT. X, 509) <: *Vitalis*. — 4. A Váradi Regestrumban: 153. (1213): *Ellu* <: *Elias*; 288., 289.: *Balu* <: *Blasius*; 318.: *Mícu* <: *Nicolaus*; 382.: *Sícu* <: *Sistus*;

387.: *Petu* <: *Petrus*; 308. (1214): *Matu* <: *Matthaeus*; 29. (1217): *Petu* <: *Petrus*; 343. (1226): *Isu* <: *Johannes* vagy *Isac*. A Váradí Regestrumnál későbbi oklevelekben felső nyelvéllású rövid magánhangzóra végződő névrövidülést már nem találunk.

A fenti nevek olvasata a következő: *Sebü, Gáli, Fili, Miku, Peti* és *Petü, Timu, Siku* vagy *Sikü, Bertu* vagy *Bertü, Vitu, Elü* vagy *Ellü, Bálu, Mátu, Izsü*, esetleg *Izsu*. — Ha e kétszótagos keresztnevekből elvesszük a végső *í, i, u, ü-t*, akkor pontosan azokat az alakokat kapjuk, amelyek a keresztnévek egytagú zárt rövidülései útján jönnek létre, s amelyek Árpád-kori névanyagunkban sokszor felbukkannak: *Seb, Gal, Fil, Mik, Pet, Tim, Sik, Bert, El, Bal, Mat, Is* stb. Nem lehet tehát kétséges, hogy az *í, i, u, ü-s* végű alakok is a keresztnév-rövidítésnek az egytagú zárt formájához tartoznak, s bennük a felső nyelvéllású véghangzó inetimológikus eredetű, eredetileg nem tartozott a tőhöz. Azaz a *Miku, Petü* stb. alakokban a *Mik, Pet* stb. rész kétségtelenül a *Miklós, Péter* stb. nevek rövidülése útján jött létre, a végmagánhangzó csak későbbi járulék, amely a keresztnév teljes alakjában nem található meg.

Az a kérdés mármost, hogy az *í, i, u, ü* hangelem hogyan került az egytagú zárt keresztnév-rövidülések végére. Kicsinyítő, becéző képzőre nem gondolhatunk. Az *-i* becéző névképző ugyanis csak a XVI. században tűnik föl, első jelentkezései már jórészt a családnevekben találhatók: 1521: *Barj* (ZichyOkm. XII, 348), 1570: *Beni* (SZABÓ, Ugocsa megye 354), 1587: *Peti* (JAKÓ, Bihar megye 240), 1588: *Jani* (JAKÓ, Bihar megye 338) stb. Az Árpád-korban tehát nem vehetjük számításba az *-i* képzőt. A szóvégű *u, ü* elem még kevésbé fogható fel képzőnek; ilyen becéző névképző ugyanis a magyar régiségben egyáltalán nem volt. A megfejtést tehát más irányban kell keresnünk.

Ismeretes, hogy közszeveink egy részében még az Árpád-kor folyamán is megvolt a finnugor eredetű tővégi *í, i, u, ü* magánhangzó: Konst. Porph.: *ἀρπαδί, μεγέρον*; TihAL: *hodu, utu, harmu*; Anonymus: *hetumoger, zeguholmu* stb. Árpád-kori közszevekből lett személyneveinkben szintén megtaláljuk a tővégi rövid magánhangzót, főként a *-d* képzős és az egytagú alapszóból való nevekben: 1138: *Muncadí* (DömAd. 155¹) (*munka* + *-d*); *Apadi* (DömAd. 167) (*apa* + *-d*); *Halaldí* (DömAd. 307) (*halál* + *-d*); *Mogu* (DömAd. 240) (*mag*); *Wadí* (DömAd. 382) (*vad*); *Cofu* (DömAd. 62) (*kos*); 1211: *Gumbu* (PRT. X, 507) (*gomb*); *Vocu* (PRT. X, 508) (*vak*); VárReg. 195. (1215): *Bandu* (*bán* + *-d*) stb. — Az Árpád-kori magyar névanyag

¹ DömAd. = A dömösi prépostság adománylevele (közölte SZABÓ DÉNES: MNy. XXXII.). A forrásjelzés után álló arab szám az oklevél sorsszámát jelzi, a MNy.-beli közlés szerint.

egyik jellegzetes típusát alkotják azok az ismeretlen, megfejt-hetetlen eredetű egytagú zárt személynevek, amelyek valószerűleg egy ősbibb magyar névtípus kihalófélben levő maradványai. E nevek végén is gyakran találunk felső nyelvválású magánhangzókat, amelyek minden bizonnyal a nevekhez etimológiailag hozzátartozó tővéghangzók: 1138: *Kaku* (DömAd. 45), *Beku* (DömAd. 48), *Budi* (DömAd. 116), *Bedu*, *Bedi* (DömAd. 135, 162), *Kobu* (DömAd. 150), *Mocu* (DömAd. 417) stb.

A magyar közszoí vagy ismeretlen eredetű személynevek tővégi magánhangzói természetesen erős analógiás hatást gyakoroltak azokra a személynevekre, amelyekben már etimológiájuk szerint sem lehetett meg és nem is volt meg a tővéghangzó. — Több olyan adatunk van, amely ezt a feltett analógiás fejlődést igazolja. Bizonyosan későbbi a felső nyelvválású magánhangzó a következő idegen eredetű személynevek végén: 1138: *Tofu* (DömAd. 196), *Derfi* (DömAd. 233), *Boqu* (DömAd. 232); 1211: *Widu* (PRT. X, 503) stb. Nem lehetetlen, hogy analógiás úton tővéghangzó tapadt a latin eredetű *Mihály*, *György*, *Márk* keresztnevekhez a következő adatokban: 1138: *Mihali* (DömAd. 165), *Gurgu* (DömAd. 249, 273, 359, 398); 1211: *Marcu* (PRT. X, 503, 516).¹ — A fentiekkel azonos analógiás fejlődést tehetünk tehát fel a *Sebü*, *Fili*, *Petü*, *Miku*, *Izsü* stb. nevek esetében is: a megrövidített *Seb*, *Fil*, *Pet*, *Mik*, *Izs* stb. nevek az egytagú tővéghangzós nevek hatására tővégi magánhangzót vettek magukra.

A tővégi magánhangzók végleges eltűnésekor, lekopásakor: a XIII. század első felében azután — a közszókhöz hasonlóan — e keresztnev-rövidülések végéről is eltűnnek az *í*, *ü*, *u*, *ü* hangok. A felső nyelvválású rövid magánhangzók eltűnése után az egytagú zárt rövidítések a maguk eredeti, mássalhangzós végű formájukban éltek tovább mindaddig, míg a XIV. és XV. század fordulója táján e névtípus végleg ki nem halt. — A tővéghangzó lekopása folytán a névrövidülésekben megnyúlik a többelseji magánhangzó, teljesen hasonlóan ahhoz a fejlődéshez, amely a magyar közszavak egy részében is világosan kimutatható. A többelseji magánhangzó megnyúlását a mai *Pét*, *Ják* helységnevek bizonyítják, melyek a *Péter* és *Jakab* keresztnevek rövidült alakjait őrzik: *Pét* Veszprém megye: 1086 (1200 után!); *Peyt*, 1436: *Peeth* (CSÁNKI III, 247); *Ják* Vas megye: 1221: *Jaak*, 1249: *Jaak*, 1325: *Jaak* (CSÁNKI II, 759).²

BENKŐ LORÁND.

¹ A *Leurenci*, *Egudl*, *Tiburci*, *Pangracij*, *Pangrati* stb. adatok nem tartoznak ide, bennük az *i* nem analógiás úton tapadt tővéghangzó, hanem etimológikus hang: a latin *-ius* végződés *i*-je (vö. BENKŐ: MNy. XLV, 77).

² PAIS DEZSŐ későbbi (MNy. XXIV, 174—5) véleménye szerint a *Pét* helységnev a *Bő* személynév *-t* \curvearrowright *-d* képzős származéka, szó-

Nemzetközi szavak földrajzineveinkben.

A magyar földrajzinevek rendszere genetikus szempontból különböző elemekből tevődik össze. A névadó közösség vagy közneveket, vagy személyneveket használ fel egy-egy tájrész jelölésére, — bizonyos szempontból hasonló jellegű tájrészek esetében pedig ugyancsak köznevek és személynevek felhasználásával (grammatikai funkció szempontjából ilyenkor a felhasznált elem egy-egy jelzős összetétel alárendelt tagjaként szerepel) differenciálja a meglevő neveket és szaporítja ilyen módon a lehetőségek számát. A következőkben a köznevekből alakult földrajzinevek egyik olyan típusával kívánok foglalkozni, amelyik földrajzineveink legfrissebb rétegébe tartozik. Típusnak azért nevezhetjük az ide sorolható neveket, mert közös, jellemző tulajdonságuk van: a magyar (legalább is a „köznyelvi“) nyelvérzék még tökéletesen meg nem honosodott idegen szavakként tartja számon, ezenkívül mindegyik úgynevezett nemzetközi szó, amelyik egy csomó európai nyelvben jelentkezik. Csak futólagos átnézésre is kiderül, hogy az *allé*, *kanális*, *lénia*, *rámpa*, *remisz* kivétel nélkül megvan — legtöbbször gazdag jelentésváltozatban — a franciában, a németben, az oroszban, a csehben stb. Nem foglalkozom részletesebben a közszók idegen nyelvből való átvételének problémájával — ez legtöbb esetben amúgy sem kétséges —, mert a felsorolt elemek mindegyike réteg- vagy csoportnyelvi közvetítéssel vált földrajzinevalkotó eszközzé. Megkísérlem, amennyire rendkívül hiányos földrajzinev-gyűjtéseink erre módot adnak, kimutatni az idetartozó nevek elterjedését, jelentkezésének gazdaság-, illetőleg birtoklástörténeti okait, azonkívül az átadó réteg- vagy csoportnyelvet. Valamennyi itt tárgyalt névre jellemző, amint majd a részletekből kiderül, hogy mezőgazdaságunk fokozottabb piacra termelésével párhuzamosan jelentkeznek, szélesebb körű elterjedésüket a jobbágyfelszabadítás után, az agrárkapitalizmus kialakulásakor tapasztaljuk, akkor, amikor az allodizált nagybirtokok, majd a parasztbirtokok is a gabonatermelés, legelőgazdálkodás céljaira folyószabályozással, vízlecsapolással, gátakat építő és gondozó árvízmentesítő társulatok alakításával igyekeznek újabb területeket hódítani, tervszerű erdőgazdálkodással a fatermelést fokozni, illetőleg akkor, amikor a nagybirtokos osztály birtokszépítési, vadvédelmi célokkal is végez beruházásokat.

eleji *b* : *p* váltakozással. Én azonban úgy gondolom, hogy *Pét* helység neve, amely minden bizonnyal a *Pet* : *Pét* személynévből alakult, inkább a latin *Petrus* keresztnév magyar megfelelőjének rövidült formájával függhet össze. — BENKŐ LORÁND.

Hogy a *Petrus*-sal való összefüggést valószínűsíteni lehessen, meg kellene magyarázni, mit keres a *Pét* helynév legkorábbi adataiban *e* : *i* ket-
tőshangzó: Anonymus 48.: *Peytu*; 1082?: *Peyt*; 1171: *Peit*. — PAIS DEZSŐ.

Allé. A köznyelvben 'fasor, sétány' < német *Allée* 'ua.', először a német kertészeti nyelvben (DÉSINÉ, A XVIII. század francia szavai a magyar nyelvben 28), a németben francia jövevény (KLUGE, EtWb.). A DOLw.-ben a magyar megfelelő: *alé*, a népnyelvben közsői és földrajzinevi funkcióban is szintén rövid *l*-el jelentkezik: *alé* ~ *álé*. Az *a* ~ *á* megfelelésre vö. a *lampi* ~ *lámpi*, *kaszli* ~ *kászli* népnyelvi változatokat, valamint a továbbiakban tárgyalt *rampa* ~ *rámpa* megfelelést. Ezek a párhuzamos alakok hanghelyettesítéssel keletkeztek idegen nyelvi, illabialis *á*-val jelentkező alakok megfelelőiként (l. LAZICZIUS, Egy nagy pör felújítása: MNyTK. LXV, 34). A mai köznyelvi kiejtése tapasztalatom szerint *allé* ~ *állé*, tehát ikerített *l*-el. Valószínű, hogy a mai alakon újabb, franciáskodó ejtésdivat hagyott nyomot (vö. DÉSINÉ: i. h.).

Az első magyar adatot HARTNAGEL ERZSÉBET idézi Halmágyi István naplójából, 1752-ből (MNy. XXX, 26). Érdekes irodalmi jelentkezése a Mondolatban, 1813-ban: *Hárs-allée* (DÉSINÉ: i. h.). 1835-ben megtaláljuk KUNOSS ENDRE Gyalulatóban: *allée* 'fasor, sétány'. Idegen szavakat tárgyaló szótáraink azóta is ilyen jelentésben közlik.

Földrajzinevi adatok.¹ 1. Zala m.² Keszthely: *Főálé*, *Fenyves-álé*, *Gesztényésálé*, *Hercegiálé*, *Oplétányiálé*, *Ördögálé*. Fenékpusztá: *Kisálé*, *Nagyálé*. Sármellék: *Főmajoriálé*, *Gulamajoriálé*. Hévíszentandrás: *Álé*. Balatongyörök: *Álé* (TARY ÉVA szóbeli közlése). Rédcis: *Csöbrösiálé* (Nyf. XXXIX, 188). Veszprém m. Vaszar: *Hossziálé* (Nyf. XXXIV, 178). Lovászpataona: *Ómadálé* (Nyf. XVII, 50). Győr m. Ráró: *Iskolaálé*, *Teléfonálé*. Győrújfalú: *Sólinkajiálé*. Maros-Torda m. Harasztkerék: *Álé* (MNyTK. LXXIV, 29): a felsorolt adatokban az *allé* 'két oldalt fasorral szegélyezett út' jelentésben szerepel. — 2. Zala m. Zalavár: *Alsórámpajiálé*, *Fölsórámpajiálé*, *Hossziálé*, *Magaslesiálé*, *Szálla-álé*. Czerszegtomaj: *Gyötrösálé*, *Dékmárálé*, *Csókaköjiálé*, *Szivás-álé*, *Zódestójiálé*: az *allé*-nak ebben a csoportban 'erdővágás, mérnökileg kimért erdei szekérút' a jelentése. Ide tartoznak a talált közsői adatok is: Vas m. Felsőőr: „*áljé* (-t, -ja) fn. 1. 'erdőben mérnökök által kijelölt út'. *Ha ez ember ez áljém vígig mēdsz, ippēk küjut e domp tetejire. Ez alién nēm lehet szekereznyi, mer mētēr magas e fűj.* 2. 'két mérnöki út közötti erdőrészt'. *Ez erdűöket kűmürtik áljégba. Edzs áljé kiétszáz öl.*“ (MNny. IV, 185). Veszprém m. Kádárta: *álé* 'erdővágás' (MORVAY, Kádárta helynevei 61). Szatmár m. Gebe: *alé* 'erdei szekérút'.

Az első jelentésre vonatkozó, saját gyűjtéséből közölt adatok kizárólag volt nagybirtokhoz tartozó területről valók

¹ A továbbiakban minden adat, ahol forrásjelzés nincs, saját kéziratossá gyűjtéséből való.

² Ahol ugyanabból a megyéből több helyről van adat, a megye neve csak először van kitéve.

(Festetich-birtokok Keszthelyen és vidékén, Héderváry-birtokok Szigetközben), tehát itt a német műveltségű nagybirtokos osztály nyelvéből került a népnyelvbe az *allé*. A második jelentésre közölt adatok olyan erdős vidéken bukkantak fel, ahol a nagyüzemi mezőgazdasági termeléssel párhuzamosan a tervszerű erdőgazdálkodás is megindul, itt tehát egy erdészeti műszót (l. DIVALD ADOLF és WAGNER KÁROLY, Magyar-német és német-magyar erdészeti műszótár. Pest, 1868. *Allee* címszavát) használt fel a népnyelv földrajzinévadására.

Kanális. A köznyelvben 'csatorna' < latin *canalis*. FLUDOROVITS JOLÁN (A magyar nyelv latin jövevényszavai: MNyK. I. 12. e) nem közli, azonban nincs okunk rá, hogy ne tartsuk latin jövevényszónak. Latinból való átvételnek tartja KOVÁCS GYULA (Latin elemek a magyar nyelvben. 1892.), RELL LAJOS (Latin jövevényszavak a magyar népnyelvben. Kolozsvár, 1898.), TOLNAI meg éppen ezt a szót sorolja fel azok között a latin példák között, amelyek analógiájára több német jövevényszó latinos végződést vett fel (Ál-latin jövevényszavak: Szily-Emlék 85). A NySz. 1683-ból közli „... A Nilus vizét, *canalisokon*, árkokon, barázdákon folytatta...”. Idegen szavakkal foglalkozó, magyarító szótáraink a legkorábbiaktól mindmáig 'csatorna' jelentésben közlik.

Közszói előfordulásai a népnyelvben: Cegléd: „... s ezen esővízzel telt *kanálisba* többen belevesztek...” (Nyr. IX, 92). Tolna m.: *kalánis* (Nyr. VI, 523 után MTsz.). Győr vid.: *kalánis* (Nyr. VI, 272 után MTsz.). Törökbecse: *kalányis* (Nyr. IX, 92). Szamoshát: *kanális* 'víz-levezető barázda' (SzamSz.). Csángóság: „*kānāliš* 'kanális, Abzugskanal, Kloake’” (WICHMANN, CsángóWb.). Csallóköz Ekecs: „... Mosási dülő. A *kanális* partján, ide járnak a falubeli asszonyok mosni.” (Nyr. XXXI, 119). RELL *kálnis*, *kalányis* adatokat is közöl, azonban helyes forrásmegjelölés nélkül.

Földrajzinevi adatok: Baranya m. Szabolcs: *Kalányos* (Nyr. XLV, 422). Szekszárd: *Kanális* (FÖGLEIN JÁNOS szóbeli közlése). Székesfehérvár: „Folyók, csatornák. *Aszalvölgyi kanális*. *Szél k. Jancsár kuti k. Mogy k. Sörház malmi k. Hosszu hidi k. Vár k...*” (Nyr. I, 565), *Szélkalánisi dülő* (Nyr. XXXIX, 33). Veszprém m. Marcaltó: *Cigánkalánis*, *Ságikalánis* (NyF. XVII, 43). Salamon: *Kanális* (i. m. 45). Alsógörzsöny: *Kanállisra düllő* (i. m. 48). Felsőgörzsöny: *Kanális* (dülők között felsorolva! NyF. XXXIV, 172). Vas m. Szergény: *Kalányis* (NyF. XXXIII, 28). Kocs: *Nakkanáris* (i. h.). Csöngye: *Kanáris* (i. m. 31). Győr m. Malomsok: *K'étékalányisköz* (Nyr. XXXV, 438). Koroncó: *Kalanis* (Nyr. VI, 431). Écs: *Kalánis* (Nyr. XXXVI, 332). Szabadi, Kisbajcs: *Kanális*. Alsóvamos: *Kalánis*. Dunaszeg: *Gyűrűsikanális*. Csallóköz Hódos: *Újkanális*, *Natykanális*. Szabolcs m. Kemeese: *Kanális*, *Zsidókanális* (MNy. XL, 384).

Demecser: *Kiskanális* (MNY. XXXVII, 213). Sényő: *Kanális* (Ethn. LIV, 40). Zemplén m. Szürnyeg: *Kanális, Kanálisköz* (Nyr. X, 236). Szatmár m. Gebe: *Natykertikanális, Peresfődi-kanális, Varrókutikanális*. Bereg m. Jánd: *Főükanális, Kiskanális*. Ung m. Deregnyő: *Kanális-tábla* (Nyr. XXXVIII, 95).

A saját gyűjtéséből való adatok kizárólag mesterséges csatornát jelölnek, tehát kétségtelen, hogy ezeken a helyeken a *kanális* mérnöki műszóként vált földrajzinevalkotó eszközzé. Mivel a szót műszaki szótáraink is vízépítési műszóként közlik (ACSÁDY JENŐ, Magyar és német műszaki szótár. 1900.; RÉVÉSZ SAMU, Technikus szótár. 1926.), a népnyelvben is köznévi funkcióban 'terv szerint kimért és kiásott mesterséges csatorna' jelentésben fordul elő, biztosra vehető, hogy a modern technikai eszközökkel dolgozó árvízmentesítési, folyószabályozási, lecsapolási munkálatokkal párhuzamosan kerültek földrajzinev-készletünk vízrajzi kifejezései közé. Hogy mennyire szerves részévé vált a népnyelvi szókészletnek, illetőleg ezen belül a földrajzinev-adásnak, nemcsak az bizonyítja, hogy rugalmasan hozzáfűlt egy-egy nyelvjárás hangrendszeréhez — ezt a közölt adatok hangalakai változatossága igazolja: *kanális ~ kanállis ~ kanáris ~ kálnis? ~ kalánis ~ kalányis ~ kalanis ~ kalanyis* —, hanem az is, hogy a magyar nyelvterület legnagyobb részén megtaláltam, azonkívül, hogy sűrűn jelentkezik megkülönböztető elemmel ellátva: *Újkanális, Cigánkanális* stb., sőt néha önmaga is differenciáló elemmé válik: *Kanalistábla, Kanálisköz*.

Lénia. A köznyelvben 'vonal, vonalzó' < latin *linea*. FLUDOROVITS csak a *lénia* első jelentkezését közli 1816-ból (i. m. 40 és 44), nem sorolja fel azonban a sokkal korábban jelentkező és valószínűleg eredetibb változatokat. A latin *linea* magyar megfelelői CAL.-nál *linea, vonás*, PP. és PP. 1.-ban *linea*, illetőleg *linia*. A NYSZ. a *linēa, linia* címszó alatt sorolja fel az idetartozó változatokat. Azt gondolom, hogy a múlt század elején jelentkező *lénia é-ző* változata a korábbiaknak, amely fokozatosan kiszorította az eredetibb változatokat, bár ma már ennek a használata is egyre ritkul, valószínűleg azért, mert hangsúlyában bizonyos tájnyelvi, illetőleg csoportnyelvi (diáknyelvi) színezetet vett fel.

A népnyelvből való közszói adatok: *lénia, línea* 'vonal, vonalzó' (RELL i. m.) | *lēniā* 'lénia, Lineal' (WICHMANN, CsángóWb.) | *lénija* 1. 'vonalzó', 2. 'egyenes vonalban húzódó irtás az erdőn keresztül, csapás' (SzamSz.) | „*lénia* Erdőbe van. A fa ki van irdva, ijjen kösköny, mind itt a járda é! Sz. [Szenna] Körösztü mögyünk ezön a lénian. Szi. [Szilvásszentmárton] (NYÍRI, A zselicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása 142) | Csongrád m.: „Karasz Juczi fehér lába Kivírít a *lénia*ra,“ és *-os jegyzetben „*Lénia* = mellék-út, ellentétben az ország-

úttal.“ (Arany—Gyulai: NépkGyűjt. II, 49 után MTsz.) | Baranya m. Csúza: *Lénia* 'dülő út' (Nyr. XVIII, 478 után MTsz.) | Bereg m. Jánd: *lénija* 'erdőben kivágott, kimért egyenes szekérút'.

Földrajzinévi adatok: Brassó m. Pürkerec: *Lénia-ut* — egy erdei út neve (ÁRVAY, A barcasági Hétfalu helynevei. Kolozsvár, 1943.). Nógrád m. Panyidaróc: *Madátslénia* (Nyr. XLVII, 94). Veszprém m. Lovászpátona: *Kovács Ferenc lénia, Kriptalénia, Öregpagon-lénia* — erdei utak (NyF. XXXIV, 173). Győr m. Dunaszeg—Gyulamajor: *Göndörösilénia, Szürüskertilénia, Vargatójilénia*.

A népnyelvi közszoói és földrajzinévi adatok utcát, dülőutat, vagy erdei utat jelölnek, illetőleg ahol a jelentés pontosabban megállapítható, ezeknek a kimért, egyenes fajtáit. A *lénia* 'vonal, vonalzó, sor' földrajzinévi funkcióban való felhasználásának okait a következőkben láthatjuk: az 'utca' jelentésben akkor kerülhetett forgalomba, amikor a települések terjeszkedésével az új házhelyek kijelölése és ennek megfelelően új utcasorok keletkezése mérnöki terv szerint, előljárási ellenőrzéssel történt. 'Egyenes, kimért dülőút, határút' jelentésben a kataszteri felvételezéssel, 'egyenes, kimért erdei út' jelentésben a tervszerű erdőgazdálkodás kialakulásával párhuzamosan jelentkezhetett.

Rámpa. Változata *rampa* 'lejtő, feljáró' < német *Rampe* (TOLNAI i. m. 85). A *rámpa* ~ *rampa* megfelelésre l. az *allé* megfelelő részét.

Közszoói előfordulásai a népnyelvben: Bácsmartonos: *rampa* 'zsilip' (Nyr. XLII, 92). Vágkirályfa: *rampa* 'korlát az átjáróknál' (NyF. XX, 21). Szentés: *rompa* l. 'sorompó'; 2. 'vasuti kocsiatjáró' (MNy. XXXVIII, 201). Szekszárd: *rámbo* 'vasuti sorompó' (FÖGLEIN JÁNOS szóbeli közlése). Ezek a jelentések, kivéve a 'vasuti kocsiatjáró'-t, jelentésátvitel eredményei. Földrajzinévalkotásban elsődleges jelentésében alkalmazták.

Földrajzinévi előfordulások: Győr m. Dunaszeg: *Csernyei-rampa, Mosóirampa, Marharampa*. Győrzámoly: *Zátonyirampa, Vidocsairampa, Sujokrampa, Patkányosirampa, Országuti-rampa, Olajszállító-rampa, Marhahajtó-rampa, Klauzrampa, Kiszszigetirampa, Kalacsirampa*. Kisbajcs: *Szavairampa*. Nagybajcs: *Csápónakirampa, Marharampa, Molnárrampa, Paprampa, Szigetirampa*. Nagybácsa: *Bukrosirampa, Kardicsrampa, Mocsójairampa, Torokirampa*. Szőgye: *Rampa*. Győrújfalu: *Csóka-szigetirampa, Marhahajtó-rampa*. Vének: *Fehérikrámpájo, Hegedűsrampa, Középső-rampa, Ökörhajtó-rampa, Szentjánosirampa, Zúgójí-rampa*. Zala m. Zalavár: *Fölső-rampa, Alsó-rampa*. Bereg m. Jánd: *Péitërgazdají-rampa, Szopají-rampa, Békaszegirampa, Tiszají-rampa, Nagygodörirampa*. Udvarhely m. Nyárádszentlászló: *Hörgösrámporéttya, Egyenesrámporéttya* (MNy. VI, 155).

Műszaki szótáraink német útépitési, vasúti, építkezési műszóként közlik 'lejtő, feljáró, átjáró, sikló, rakodó' jelentésben (vö.: ACSÁDY JENŐ i. m. I.; RÉVÉSZ SÁMUEL, Vasúti szótár. 1885.; RÉVÉSZ SAMU i. m.; PÁVÓ ELEMÉR, Idegen-magyar műszaki szótár. Bp., 1938.). A földrajzinévi adatok, kettő kivételével, saját gyűjtésemből valók. Minden esetben árvízmentesítő töltéseken átvezető kocsiatjárókat jelölnek. Mindenütt megtaláltam ezt a típust, ahol tervszerű folyószabályozás történt: Alsószigetközben, amelyet a Duna és a Kisduna vesz körül, Zalaváron, ahol a Zala ideeső szakaszát csak a közelmúltban szabályozták, Jándon (Bereg m.), amely ugyancsak ilyen jellegű területen, a Tisza északi partján húzódó töltése mellett fekszik. Az átjáróknak két típusa van: az egyiknél a töltéssel párhuzamosan vezet fel a töltés magasságáig a lejtő, a keresztezés után ugyanabban az irányban ugyancsak párhuzamosan lejt, a másiknál a töltésre merőleges lejtőkkel építik meg az átkelőhelyet. A keskenyebb utakhoz, alacsonyabb töltéshez megfelel az első típus; a szélesebb, fontosabb utakhoz, magasabb töltéshez a másodikat alkalmazzák. A *rámpa* ~ *rampa* név a fogalommal együtt terjed, valószínűleg a múlt század elejétől kezdve, amikor a fokozott fejlődésnek induló gabonatermelés és állattenyésztés folyószabályozással, árvizes területek, mocsarak lecsapolásával szerez új, művelhető területeket. A megalakuló árvízmentesítő, lecsapoló társulatok erős, állandó gátak közé szorítják a folyókat, az ártérrel, révvel való közlekedést pedig átjárók építésével biztosítják. Ezeknek a munkálatoknak során mérnöki műszóként válik ez a név is földrajzinévadásunk egyik eszközévé. Hogy mennyire eleven eszközzé, azt leginkább Alsószigetközben tapasztaltam. Ezen a területen majdnem minden falu határa a Dunáig vagy a Kisdunáig terjed, tehát minden falu határában végighúzódik a Duna-töltés kisebb-nagyobb szakasza. A szerint hogy egy-egy faluból hány út vezet az árterületre, az ú. n. *hullámtér*-be, a megfelelő töltésszakaszon ugyanannyi átjáró van. Ha csak egy van, akkor *Rámpa* a neve, ha több, akkor a név is differenciálódik, és a földrajzinévalkotás megszokott módján a közel lakó birtokos, a szomszédos dülő neve stb. válik a *rampa* jelzőjévé: *Bukrosirámpa*, *Molnárrámpa*.

Remisz. Jelentése 'kisebb erdő, bozótos, apró vad részére befásított hely' < német *Remise* (vö. SIMONYI, Adalékok német jövevényszavainkhoz: Nyr. XXX, 471 és BÁRCZI, A magyar nyelv francia jövevényszavai 33).

Közszoói előfordulásai a népnyelvben: Fejér m.: *remisz* 'kisebb erdő, fás hely' (Nyr. IX, 284 után MTsz.). Sárszentmiklós: *remisz* 'a kert, telek végén ültetett facsoport'. Sopron m. Mihályi: *rēmīs* 'bozótos; kisebbszerű erdő' (MNy. IX, 464). Somogy m. Gamás: *remic* 'kis erdő, bokros cserjés erdő rész' (KELEMEN JÓZSEF szóbeli közlése).

Földrajzinévi adatok: Sopron m. Horpács: *Remisz* (Nyr. IV, 286). Csepreg: *Remész* (Nyr. II, 94). Vas m. Vép: *Remisz* (Nyr. XXX, 446). Somogy m. Lengyeltóti: *Nagy-Remicz*, *Buger Remicz* (JANKÓ JÁNOS, A Balatonmelléki lakosság néprajza 44). Csallóköz Ekecs: „*Remisz*, egyuttal magát a fogalmat is jelöli; van *kis*, *nagy* és *öreg Remisz*“ (Nyr. XXXI, 119). Zala m. Fenékpusztá: *Láposiremic*, *Bihalrétiremic*. Keszthely: *Ujremic*. *Meleggátiremic* (Balatoni Múzeum Értesítője 1942. 8). *Nagy-Remicz* (JANKÓ JÁNOS i. m. 45). Cserszegtomaj: *Kisremic*, *Nagyremic*. Győr m. Hédervár: *Nyárágairemis*, *Papremis*. Ráró: *Dögremisz*, *Papcsucskairemisz*, *Gyulairemisz*. Ásvány: *Remisz* (Nyr. XXXIX, 283).

A *remisz* földrajzi köznevünk mint erdészeti, illetőleg vadászati műszó került a népnyelvbe. Ilyen tárgyú régebbi szótárainkban még mint német műszót találjuk meg: „*Csenderes*, *Remise*, úrú bozótos csalitos hely, melly mezőégek közt apróbb vadaknak menhelyül szolgál“ (BÉRCZY KÁROLY, Magyar-német és német-magyar vadász-műszótár. 1860.). „*Csenderes*, *Remise*; a mezőkön álló kisebb erdő vagy cserje, melynek czélja a vadnak menedékkül szolgálni“ (DIVALD—WAGNER i. m.). A saját gyűjtésemből közölt adatok (a közölt adatok többsége) volt nagybirtokok területéről valók. Keszthely vidékén a Festetics-hítbizomány felosztott birtokain, Szigetközben a volt Héderváry-birtokokon találtam meg ezt a típust. Ez természetes is, hiszen csak a nagybirtokokon volt meg egyrészt a szükséglet, másrészt a lehetőség, hogy az akkor még kizárólag „úri foglalkozás“, a vadászat céljainak megfelelően búvóhelyek létesítésével védjék és szaporítsák az apróvadat.

A közölt adatokban a *remisz* a következő hangalakú változatokban fordul elő: *remisz* ~ *remisz* ~ *remész* ~ *remic* ~ *rémis* ~ *remis*. A szóvégi affrikálódásra vö. *atlasz* > *atlac*, *kanavász* > *kanavác* alakokat, az *sz* ~ *s* megfelelésre csak szóeleji és szóközépi helyzetben találtam analógiát: *szárcsa* ~ *sárcsa*, *szédér* ~ *sédér*, *eszenc* ~ *esenc*. Feltűnő, hogy a földrajzinévi adatok mind, a közszóiak egy kivételével nyílt *e*-vel jelentkeznek olyan vidéken is, ahol a nyelvjárás *ē*-zű. Nyílt *e*-vel találtam azokban a közlésekben is, amelyek egyékként pontosan jelölik az *ē*-t. Úgy látszik, a nyelvhasználat ebben az esetben a köznyelvi vagy köznyelvinek tartott ejtéshez ragaszkodik. Hasonló jelenség derült ki a nyelvátlasz-munkálatoknál a *spenót*-nál, amely ugyancsak nyílt *e*-vel jelentkezik minden eddig felkutatott *ē*-zű területen.

A *remisz*-nek *remiz* ~ *remíz* változata megvan a köznyelvben 'kocsiszín', illetőleg 'villamos kocsiszín' jelentésben. Újabb szótáraink francia eredetűnek jelzik, ennek tartja egy francia jövevényszavainkkal foglalkozó munka is (MAGYAR ZOLTÁN, A magyarországi franciaság. Debrecen, 1933.); e szerint egy

másodlagos vagy párhuzamos átvétellel lenne dolgunk. A szóvégi z támogatja ezt a lehetőséget, bár az is lehet, hogy a *remizbe*, *remizből*-féle alakokból vonódott el a zöngés mássalhangzós változat.

KÁZMÉR MIKLÓS.

Az békességről és az hadról.

Vannak problematikus irodalmi és stílustörténeti korszakok, amelyek rendszerint összeesnek a gazdasági, társadalmi és ideológiai válságok, fordulatok időpontjaival. Az írók és költők jó része ilyenkor rendszerint tanácstalanul áll az új helyzetekből adódó feladatokkal szemben, s ha a maguk erejéből, a régi eszközökkel képtelenek megoldani őket, más irodalmakhoz fordulnak tanácsért és útbaigazításért. Ilyen nálunk a reformáció és Kazinczy kora: mind a kettő fordításokon, utánzásokon keresztül vezet az önállósághoz, új terminológiák kialakulásához.

Régebbi kutatásunk sohasem nyúlt le a „korváltások”, a szellemi—irodalmi—nyelvi változások materiális gyökereire, s így nem is foghatta fel igazi értelmüket. A Németszágban járó papoknak és tanítóknak, a magyar nyelvű bibliának, néhány teológiai könyvnek, istenes éneknek aligha sikerül pl. olyan gyorsan meggyökereztetni és elterjeszteni a reformációt, a nemzeti nyelvnek aligha sikerül olyan gyorsan kiszorítania az irodalomból a latint, megváltoztatni irodalmi életünk szerkezetét és arcát, s az egész reformáció alighanem megmarad felülről ható „eszmei” forradalomnak, ha nem felel meg a kialakuló félben levő polgárság, a köznemesség, a jobbágság ideológiai szükségleteinek és részben a főnemesség érdekeinek. Még ma is kísért az a felfogás, amely a reformáció korának fordításaiban és átdolgozásaiban nem lát egyebet ideológiai közvetítésnél vagy pusztán gépies fordításnál és átdolgozásnál. Pedig itt másról, többről van szó, dialektikus folyamatról, amelyben a fordító és átdolgozó nemcsak recipiálja, hanem teljesen át is alakítja az idegen tartalmakat és formákat, s közben új nemzeti feladatok megoldására mozgósítja a szellemi termelés erőit. Amíg ezek az új feladatok nincsenek megoldva, háttérbe kell szorulnia minden más tisztán „művészi” feladatnak. Itt is érvényes az a marxista tétel, hogy a problémák rendszerint olyankor vetődnek fel, amikor megjön megoldásuk ideje. S ebben az összefüggésben végre megértjük azoknak a késéseknek, elmaradásoknak az okát, amelyek más irodalmakhoz képest mutatkoznak a magyar irodalomban.

A reformáció korának időszerű magyar szükségletei, gazdasági, társadalmi, ideológiai szükségletei és nem a véletlen határozta meg, hogy esetről-esetre milyen munkákat fordít-

sanak le, vagy mit írjanak meg mindjárt magyarul. Szükség volt bibliafordításra, zsoltáros könyvre, oktató versre, históriás énekekre, iskoladrámára, világtörténetre, iskolakönyvre stb. — szórványos ellenpéldák, amilyenek a Ponciánus, Argirus, Toldi, Szilágyi és Hajmási vagy a Bornemisza „Magyar Elektra“-ja, nem változtatnak az általános helyzeten, — annál kevésbbé, mert hiszen közvetve-közvetlenül ezek is az átfogó pedagógiai-teológiai programot szolgálják. Innen XVI. századi irodalmunk látszólagos rendszertelensége, ötletszerűsége és sokfélesége. (Balassi problematikájának is itt vannak a gyökerei.)

A Pázmány előtti magyar irodalmi próza kialakításában döntő része van Heltai Gáspárnak, Bornemisza Péternek és Magyar Istvánnak. Közöttük a humanista Bornemiszának van a legfejlettebb, legtudatosabb stílusérzéke, a plebejus, úrelleves Heltai a legőszönösebb. Ideológiailag ma ő áll hozzánk a legközelebb. Viszont problémáival és nyelvileg a jóval fiatalabb Magyar érdekel a legjobban.

*

Magyar a XVII. század fordulóján él. Sárvári evangélikus prédikátor és Nádasdy Ferenc dunántúli főkapitány udvari papja. Ellenfele, Pázmány Péter, akinek pedig ő oldotta meg a nyelvét, gúnyosan írja róla, hogy „Regulát ír az Vitézlő rendnek, maga gyermekségétül — fogva Szamosfalván az taliga kenéshez értett többet, hogy sem a vitézlő fő emberek tisztéhez“. Holott az az igazság, hogy Magyar ura kíséretében többízben járt a harctéren és résztvett Esztergom 1594-i ostromában. A háromrészre szakított Magyarország különben is ebben az időben egyetlen harctér, török, osztrák, vallon, spanyol, olasz zsoldosok szabad prédája.

Pázmánynak egyébként Magyar tudományáról sincs jobb véleménye: szerinte „alig gázolt be térdig az Philippi Grammatikába (Melanchthonról van szó), alig tud »magyar« írást“, holott a plebejus, evangélikus Magyar műveltségének egyszerűen más a köre, mások a forrásai, mint a nemesi származású, újskolasztikus, jezsuita, reakciós Pázmánynak. Klasszikus tudománya jóval szerényebb, rendszertelenebb a Pázmányénál, viszont jobban ismeri a protestánskor gazdag profán történeti, demonológiai irodalmát, s a néphez meg a beszélt magyar nyelvhez való viszonya is közvetlenebb, természetesebb. Főműve „Az országokban való sok romlásoknak okairól“ 1602. egyetlen vádirat a katolikus egyház és a pápaság ellen. Történet-filozófiai koncepciója régi középkori hagyaték: a népek története lényegében abban áll, hogy teljesítik Isten akaratát és programját (Gesta dei per Francos, Germanos, Hungaros . . .), harcolnak az Antikrisztus, azaz a világ, a testi valóság ellen, egy irreális célért, az Isten országának megvalósításáért a földön. De a

hosszú századok alatt a népek elárulják az isteni programot, letérnek az egyetlen igazi útról, mire Isten megbünteti őket. Büntető akaratának végrehajtói a hunok, a magyarok, a tatárok s végül a török. A világtörténelem ilyenformán egyetlen dialektikus folyamat: bűn és bűnhődés, állandó romlás és hanyatlás, s végül is zsákutcába torkollik. Ez a koncepció könyvekből, prédikációkból, röpiratokból szétáradva valósággal materiális erőként hat és mélységesen pesszimiztikus, nyomasztó súllyal nehezedik Európa népeire, meghosszabbítván „középkoruk“, kiskorúságuk időtartamát.

Már ENGELS rámutatott a középkori és középkorvégi misztikus eretnekmozgalmak, parasztfelkelések, a XVI. századi paraszt- és vallásháborúk materiális-társadalmi alapjaira, arra, hogy jórészt teológiaiailag álcázott osztályharcok. Ehhez a megállapításhoz jól illik az a tény, hogy úgyszólván kivétel nélkül magukévá tették a hagyományos történetfilozófiai koncepciót, s előbb általában az egyházra meg a pápára, Luther korában pedig a katolikus egyházra ruházzák az Antikrisztus jegyeit, és a „romlás“ előtti, evangéliumi őskereszténységhez való visszatérésben látják az egyetlen utat, amely kivezet a világtörténeti zsákutcából.

Nálunk a társadalmi-politikai helyzetnek és szükségleteknek megfelelően egy új nemzeti-politikai elemmel bővül a koncepció, amennyiben az Antikrisztust a katolikus egyházzal s ugyanakkor Béccsel azonosítják. Végleges és legvégletesebb alakjában a magyar nyomorúság legsötétebb éveiben, Magyarai Istvánnál jelentkezik.

Magyari megrázó reális képet ad korának egyetemes nyomorúságáról: egy eresztekeiből kifordult, reménytelen világ áll előttünk. Csupa feslettség és bujaság, kötelességmulasztó többség, tisztviselők, bírák, község, fegyelmetlen katonaság. Mindennek tetejében pedig itt a török.

Magyari látszatra nem forradalmár, nem rebellis, elitél minden erőszakot, pártütést és a Luther egyezményes-reakciós álláspontját követve, a fejedelemséget éppen olyan istentől rendelt intézménynek tartja, mint a jobbagyságot. Viszont minden rokonérzése a kiszarolt, elnyomott magyar jobbagyé, közelállónak érzi magához, s ez a rokonérés pátoszának egyik kiapadhatatlan forrása. S van egy pont, ahol nem ismer engedményt, s ahol kitör belőle a lázadó: ez gyűlölete egyfelől a katolikus egyház s benne az egyházi feudalizmus, másfelől az idegen elnyomók ellen.

Egyetlen régi magyar íróban sem egyesül ilyen mértékben az erkölcsi pátosz a politikaival, mint Magyariban. Egyik sem mozgósítja ilyen egyoldalú szenvedéllyel a klasszikus, a bibliai s a modern világtörténelem nagy és kis példáit, mint ő, hogy minden oldalról megvilágítsa a maga történetfilozófiai tételét.

Évekkel ezelőtt kijelöltük Magyarai történeti helyét a romlás és hanyatlás, a törökvész egyetemes irdalmában.¹ De valójában csak ma látjuk igazán viszonylagos önállóságát azokhoz a munkákhoz és írásokhoz, főleg a XVI. század egyetlen nagy német történetírójához, Turmair-Aventinushoz képest, akikhez ideológiai útmutatásért fordul, eredeti magyar szempontjait, amelyek szerint megválogatja, módosítja vagy átalakítja őket. Félzségsége, rendszertelensége, egyoldalú szenvedélye híven tükrözi protestantizmusának félig haladó, félig maradi jellegét, állandó habozását a régi és az új, ingadozását a parasztság és nemesség között és az egész vajudó átmeneti korszak ideológiai ellentmondásait.

Stíluskutató számára izgalmas tanulmány megállapítani, hogyan érvényesülnek a szubjektív személyi és objektív társadalmi vonatkozások Magyarai nyelvében. Ez a nyelv is csupa ellentmondás, feszültség és nyugtalanság. Ha egyéb nem, már csak az ellentétes szópárok és mondatpárok feltűnő használata is erre vall. Kétségkívül az eresztékeiből kifordult, ellenséges elemekre bomló társadalmi valóság tükre az az előadásmód, amikor a nyelv legkisebb atomjai, a szavak, főnevek, igék elszigetelten állnak egymás mellett, mintha semmi közük sem volna egymáshoz, a mondat pedig sokszor merő felsorolásból áll. De még egy másik jelenséget is megfigyelhetünk itt, amely persze nemcsak Magyaraira, hanem valamennyi kortársára jellemző. Ahol Magyarai a reális szükségletek elől a könyvvilágba, a bibliába, a történelembe menekül, ott idegen normák szerint építi meg mondatait, könyvízü, magyarul is idegenszerűen beszél, ahol viszont saját személyi tapasztalataiból, a megélt magyar történelemből merít, ott minden esetben önmagából, természetesen adódik a gondolat és mondatforma dialektikus egysége, ott diadalmasan kerül ki a magyar nyelv a latinnal és némettel való versenyéből. Ilyenkor az írott szöveg úgy hat, mintha csak az élő, beszélt, osztatlan magyar nyelvet folytatná.

Magyarai munkájának van két kisebb önálló fejezete. Az egyik a Békességről, a másik a Hadról (háborúról) szól. Lényegében Rotterdami Erasmus békeszövegeire támaszkodik bennük. Nem kell mondanunk, a szerény sárvári prédikátort világok választják el az ünnepezt európai humanistától. Látszólag összemérhetetlenek. Mégis, a magyar prédikátornak ma több mondanivalója van számunkra, mint Erasmusnak.

Erasmus humanista, s mint ilyen, fellépésének időpontjában haladó tendenciák, viszont ugyanakkor egy kiváltságos műveltségi réteg képviselője. Nemzete, hazája az antikvitás. Igaz, nem vonatkozik el kora időszerű kérdéseitől, de a valóság-

¹ Turóczy-Trostler József, Az országokban való sok romlásoknak okairól, 1930.

hoz, a konkrét élethez való viszonyát illuzóriussá teszi, hogy választott anyanyelve a latin, hogy igazi anyanyelvén, a hollandin, csak egyszer, halálos ágyán, szólalt meg. Latinul ír; tehát egy olyan nyelv kategóriáiban érez és gondolkodik, amelynek lezárult a fejlődése, amely tehetetlennek bizonyul az ellentmondások között fejlődő élet gazdagságával, egyre újabb szükségleteivel, a társadalmi és történelmi fejlődés törvényeivel, az éppen most kibontakozó kapitalizmus új távlataival szemben. Egész életében foglalkoztatja a háború és béke kérdése. A béke a félelemtől nyugtalanított, fegyverzajtól, anarchiától, betegségtől irtózó, érzékeny Erasmus legszemélyibb „élménye“. Békevágának őszinteségéhez nem fér kétség. Csakhogy az európai háborútól, főleg a törökvészttől, első sorban a maga érdekeit, a humanista réteg és benne a maga nyugalmit félti, a mindenki békéjének, az európai népek egységének megmentésétől a maga külön békéjének és érdekeinek megmentését várja. Békéje utópia. Békeszózataival és kiáltványaival az egyházi és világi nagyhatalmak képviselőihez, egy „elvont“ emberiséghez fordul, ami magában véve nagyobb ünnepélyességgel és hatalmasabb történelmi okfejtéssel jár, de a közérdek mögül mindig kihallani személyes érdekelttségének hangját. Tökéletes antik pátoszformulák, ragyogó deklamációk, — de elragadtatott európai olvasói között aligha akadt akárcsak egy is, aki e deklamációk hatása alatt kész lett volna fegyveres kézzel megvédeni a békét.

Magyarinak is legszemélyesebb ügye a béke, csakhogy mindig osztálya és társadalma, a magyar közösség nevében beszél. Ő is elvi és eszmei síkon áll, de a konkrét magyar nyomorúságból emelkedik ebbe a magasságba. Erasmus feltétlenül békepárti, pacifista, nem igen lát különbséget háború és háború között, és elvileg még a török elleni védekező háború ügyében is csak óvatos, félreérthető módon mer nyilatkozni. Magyarai is békepárti, de nem minden áron az; elveti az igazságtalan rabló háborút, viszont helyesli a védekező, támadó és megtorló háborút, amelynek végső célja a béke. Aztán: magyarul ír, tehát állandóan közel érzi magához, másképp látja, tükrözi, rögzíti meg a valóságot, mint Erasmus. Ezért ma is megragad, meggyőzően és közvetlenül hat.

Ma, amikor a Szovjetuniónak s korunk legnagyobb emberi — történelmi jelenségének és legátfogóbb, legeredetibb gondolkodójának, Sztálinnak, vezetésével a béke jegyében egyesülnek a háború elleni harca a világ dolgozói és minden haladó szellemű emberséges ember, olyan időszerűnek érezzük Magyarai Béke-evokációját, mintha nem is 348 évvel ezelőtt írta volna. Az itt közölt „béke“-szemelvény régi prózánk legszebb lapjai közé tartozik.

AZ BEKESSEGRŐL

Az gyönyörűség és kívánatos békességnek is, felette igen szeretői voltak, mind azok az régiek, valakik országok maradását és nemzetek jóvát kívánták és azért az békességgel ellenkező dolgoktól igen óltalmazzák magukat. Ezeknek példájukhoz képest, mi is békességnek és egyességnek legyünk szeretői és követői, oltalmazván magunkat mindazoktól, valamelyek az békességet felbontják. Bizonyára pedig csak ott maradhat meg az alkópé, ahol az igazság uralkodik, mely kinek kinek az mivel tartozik, azt meg adja. Az Helveciaiak erősek voltak, mert mindennek ki szolgáltatott igazsága, senki méltatlanságot nem cselekedett, mely miatt szeretet és nagy jó akarat volt egymáshoz mindenkiben. Erős ország az, melyben az igazság szép békességben tartva és szeretetben az lakosokat, nagy erővel sem árthatni annak.

Oh kívánatos és gyönyörűség igazság, békesség és egyesség, vallyon s mikor jössz, az mi el epedett és nálad nélkül megszakadott szegény országunkban, magadnak fészket vetni és lakóhelyet szerzeni? Vallyon s mikor foltozod meg elszakadozott ruháját édes hazánknak? mikor vetsz véget az mi sok ronlásunk miatt való bujdosásinknak. Oh kedvesség békesség, mikor csendesítesz le ugyan országunkban ennyi sok változásokat, kerülj mi hozzánk is valaha immár egyszer, találsz sok pusztá helyeket itt is földünkben, építs meg azokat jobb állapotra.

Nem kívánják ugyan sokan az békességet s kiváltképen azok, kik nem az közönséges jóra, hanem az magok hasznokra néznek... Mert jól tudják mely hasznos dolog legyen az békesség. Az békesség idején, zöldellenek és virágoznak minden rendek, az törvények, tisztességes deák tudomány és kézi mesterségek. Akkor minden háznál bátorságban lakhatnak s mind utokban békével járhatnak az emberek: akkor az község is, nyájára, ménesére, méhére; marhájára csendesen gondot viselhet; ki-ki mind békességben lakhatja jószágát, örökségét, élheti erdejét, rétét; vizét; szőlőjét; száthatja-vetheti földjét s táplálhaja magát s házanéjét iga majorságából: akkor vagyon az bornak, búzának és bornak bősége, akkor az olcsóság és a szép tisztességes lakodalomnak, játékoknak és vigasságoknak csendességben, rettegés nélkül kiszolgáltatása, sok több jókkal egyetemben, mint az Saturnus idejebeli boldog állapotról írnak a z poéták.

Vaj ki drágálatos az békesség. Boldog város az, mely ennek szeretője. De most az sok visszavonás minden jót elfordított és minden helyeket rettegéssel, félelemmel töltött be... Az ki azért országát s nemzetségét szereti, őrizze magát az békességnek ellenző dolgaitól...

Nem kevésbé mozgalmas, időszerű és „példaszerű“ a béke ellenképének, a háborúnak a rajza:

Vajon s mit látsz az hadban szomorúságra indító dolognál egyebet? szemben áll az két had, dobok, trombiták harsognak, csattognak a szerszámok, villámlanak az fegyverek, szólnak az ágyuk, rikoltanak az seregek, az eget leszakadni, s az föld megnyílni láttatnak. Iszonyú kiáltások és oly fene dolgok lesznek, hogy még az erős és bátor szívű embert is ideig... félelmissé teszik... Az had alatt hallgatnak az jó törvények, szabadságot vesznek magoknak minden latorságok, akkor az gonoszok büntetés nélkül ölnek, vágnak, dúlnak, fosztanak és ragadoznak. Akkor az barnok elhajtatnak, eltiportatnak az vetések, az lakosok elfogynak, megöletnek, vagy szerelmes (?) emberektől az halálnál is keserűbb rabságra vittetnek, elégtetnek az faluk, pusztítottak az tartományok, erős várak, és sok költséggel s munkával építetett városok vagy elrontatnak vagy ellenség kezére jutnak. Az polgároknak kazdagságok idegen latrok kezére kel, mindenek félnek, sírnak, jajgatnak, sápolódnak és törődnek. Ki siratja urát, atyját, anyját feleségét, gyermekét, atyafiát s ki jó barátját. Nincs az műnek keleti: az szegények éheznek, és idegen földön esőben, hidegben, sárban, vízben sok nyomorúságot szenvednek...

(Magyari művének új kiadása: RMK. 27. sz. Az idézett részek: 229—30, 234.)

Ha mármost a Magyari-idézeteket egybevetjük a megfelelő Erasmus-szövegekkel, a különbségeken lemérhetjük a két nyelv funkcionális különbségét. Egyfelől a szókincsében, nyelvtani kategóriáiban megmerevedett klasszicisztikus latin, amelynek nem felel meg konkrét valóság, amely megszűnt egy élő, fejlődő társadalom nyelve, — SZTÁLIN szavaival — az emberi érintkezés eszköze, egyúttal a társadalom harcának és fejlődésének nyelve lenni, nem „össznépi“ nyelv, hanem a legjobb esetben egy műveltségi elit, az európai humanisták társadalom nélküli,

társadalom feletti nyelve. Akárcsak a humanista költészet és tudomány egészének, a „hamisítatlan“, tiszta antikvitás feltárásának, ennek a nyelvnek is megvan a maga nagy történeti jelentősége, mindaddig, amíg a haladás, a népek közötti megértés ügyét szolgálja, amíg résztvesz a világi és egyházi feudalizmus „felszámolásában“, a nemzeti irodalmak kialakításában és „nagykorúsításában“, az írói öntudat kifejlesztésében. A nemzeti irodalmak kialakulásával ez a szerepe véget ér. A haladás eszközéből idővel a haladást késleltető tényezővé válik. Ezzel szemben a Magyar nyelv kevesébbé „tökéletes“, darabosabb, egyenletlenebb, de minden ízében élő, a forrongás, fejlődés állapotában levő nyelv, mint az egész társadalom, amelynek szükségleteiből kinőtt, amelynek szükségleteit szolgálja. Nemcsak múltja van, mint a latinnak, hanem jelene, jövője, perspektívája is. A magyar stíluskutatásnak ezen a ponton még sok a tennivalója. Sőt, ha jól látjuk, határozottan új feladatok előtt áll. Főleg ami a mélyebb, átfogóbb történeti összefüggések felderítését illeti, ahogyan ma SZTÁLIN korszakos, iránymutató tanulmánya (Marxizmus és nyelvtudomány) óta látjuk.

TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF.

Gyarmathi Sámuel levelei.*

9.

Kolosvárt. Febr. 14 dikén
1799 ben

Meltóságos T. A. Ur!
Leg drágább Pártfogy Uram.

Hetek fojának el, miolta mind készülök hogy a' M. Urnak megérkezéséről, 's az el küldött darabokrol számot adjak. Eddig tudom rég megérkezett azon két darab, mellyet T. Nagy Dániel Úrtól küldöttem Takáts Urnak a' Grof Feltetits György Secr. Bibliothecáriusának. Ezen levelemmel vífzont inditok két Pakétot, mellyet Pelt-ről küldének kezemhez, az uj Bába Prof Ecksteiner által. Ide zártam a' Wolfenbütteli Bibliothecában tett jegyzéfeimet is, a' Mátyás Király 12 Ms.ma iránt, mellyeket által adtam volt Juniusbá Kemény Jánosnak, hogy hozza le, 's küldje Váfarhelyre. Le hozta ugyan, de Váfarhelyre nem küldötte, 's vífzsa kérémm tölle. Hát a' Keresztyén Szigeti Száfz Pappnak Dietriknak Akadémiáról le jött fiától máffél eftzendövel ez előtt leküldött *Büttner Irá'ait* kézhez lehet é keritni? Kár volna ha elvesztek volna.

Mi Grof Bethlen Gergely Urral Szent Miklosra ki megyünk ezen holnapban lakni, minthogy már a' Grof többé Kolosvári lakos nem lejénd; és onnan reménlem Váfarhely felé is tekintünk. Én legalább valami utonn modonn tsak meglátogatom Váfarhelyt, mert szeretném már valaha élő szót is egy nehányat szollani a' M. Urral,

* L. MNy. XL, 215—24, 359—65, XLVI, 61—6, 153—8.

's más jó barátimmal Vásárhelyt. Hát ép néhány exempláromat nem lehetne é valakivel eladatni Vásárhelyt két forintjával? Jó volna valami részbe megjutalmaztatni azon jó emberféges Göttingai Bibliopólának Dietrichnek, Magyarokhoz való szeretetét, ki tsupánn Magyarokhoz vonzó sziveffégből, nyereffég várhatás nélkül nyomtatá ki könyvemet, melyet csak ritka emberek fognak meg vásárolni, és olyanok, kiknek a' Magyar Hiftoria tfemegéjek. Száz exemplárnak eladását vállaltam magamra, melyből vagy 30 darabot, már Bétsben, és Magyarországon el is adtam. Grof Szétseninek küldöttem, és Grof Feftetits Györgynek személyyefen ajándekoztam egy Exemplárt. Ez utolfo Ur igen jó indulattal méltoztaték irántam lenni.

Bezzeg Magyarorlfzágon jól forgódnak, mert már a' Magyar szo-tár (talám) már sajto alatt is van, a' mint ezt az ujságokból látt-hatta a' M. Ur. Azok jól ismerik a' Nemzetet, nem akarnak igen pompás szotárt nyomtatni hanem oltfót és jót, hogy el kelljen.

Várva várván személyyefen lehető találkozáfomat, sziveffegibe magamat bizodalmafön ajánlom, lévén
a' Mlgos Urnak

alázatos fzolgája
Gyarmathi Sámuel s. k.

Kív ül:]

Dr. Gyarmati 14 Febr. 1799
vettem 18 ejus die hozta Pr. Incze Ur
mellette egy Irás a' Wolfenbütteli Bibliothekától
in 4 ov. — ezt vízfzfá varja.

*

Kolosvar 19. Febr. 1799.

Gyarmati Samuelnek Fő Titoknok Aranka György Urhoz küldett tudofito levele, mely mellett, a volfenbütteli Bibliothekában Mátyás Király 12 mfma iránt tett jegyzefeit küldiegyéb tudofitafai között.

10.

Kolofvár Dec. 18. 1799

Méltosagos T. R. Afsefsor Ur!
Legdragabb Joakaro Uram!

Két kedves leveleit egyszeribe tífztelvén a' Méltosagos Urnak, abból bizonyossá levék, hogy éppen el nem felejtette, de söt érdemem felett emlékezetében tartja érdemetlen nevemet, mind munkámmal nagyon kedvező itéletet tévén, mind pedig Peremben meg kívántato hathatos segedelmét kegyessen ígervén. Én is a' Mlgos Ur parantsolatjának eleget kívánván tenni; imé ezen betfülletes compactor által küldöm egy békötött Exemplárját *Affinitas* — — nevű munkámnak a N. M. Társaság számára. Mi holnap fogunk G. B. Gerg. ö Ngával Béts felé indulni, hova levelét a' Mlgos Urnak jó szível elvárom, ha mit Bétsbe velem parantfolni tetteznék. Ma vevék egy levelet Peterfburgból Collegien Rath Koch Urtól, ki már a' mu t tavafzon is irt volt nekem még egyfzer. Jeles dolgotskákat lehet ki nézni leveléből, nevezetesen Pál Csáfzárnak a' Tudosokhoz, 's tudományok hoz vífeltető indulatja iránt. (Der Kayfer hat noch nicht Zeit gehabt an unfern Handwerk zu denken) etc. etc.

Azt javalja Koch Ur hogy a Courir által küldjem Pál Császárnak a' bé ajánlott munkámat. Már az meg is egett, mert Grof Kolonits egyik kiferő Kavallérja a' Palatinufnak bévivé Peterfburgba az Exemplárt. Mi lett belőlle, 's hogy fogadták? Meg tanulom Bétíbe, 's a' Mlgos Urnak megírom. Ebben Görög Ur segített leg többet rajtam.

Bátorkodom még egyszer emlékeztetni a' Mlgos Urat joltévó igéretére, ügyem elősegillésében, hogy valaha mondhattam én is, hogy nem tsak a' verébnek vagyon fészke, hanem nekem is. Felfogodom a' Mlgos Urnak, hogyha azon fészkebe egy néhány nyugodalmas holnapot eltölthetek, még ott is valamit nemzetem halznára szülni igyekezem.

Magamat védelmébe a' Mlgos Urnak nagy tífztelel ajánlván,
állandoul vagyok mig elek
a Mlgos Ur

alázatos szolgája
Gyarmathi Sámuel.

[Kívül:]

Kolosvár 8 xbr. 1799 Gyarmati
vettem 2 Apr. 1800.

[Más írással:]

Gyarmati Samuelnek Fő Titoknak Aranka György küldett Levele, melyben több tudofitáfai mellett a Társafágnak küldeni affinitás név alatt ki adott Munkáját

[Cím:]

a Monsieur
Monsieur George Aranka
Assefseur de la Table
Royale, tres affectionnement

a/M. Vásárhely.

II.

Méltóságos T. R. Afessor Ur!
méltoztatott drága Joakaro Uram!

Oly nagy szivességgel méltoztata éngem minapi Vásárhelyt lett megfordulásomban fogadni, hogy az tellyes bátorságot ad, egy nagy kéréfemnek bizodalmas előterjesztéfire. Betses írásokat méltoztatván velem közleni, figyelmetes valék egyikben nevezetefen; hogy a' székeleyeket minden ketelkedés nélkül, Atilla maradékinak lenni erőfsíté. Ezt én szoval is elő hozván, a' leve a' felelet, hogy már azt egy más munkában igen fontos okokkal meg bizonyította a' M. Ur. Ezt én nem kevés örömmel hallám, tudván hogy Bél Matyás azt végbe nem vihette. Ha azért az a' bizonyítás nem a' Béla Notáriufsából van (a' ki maga sem adja okát honnat tudja azt nyomosonn; hogy a' Magyaroknak igazán volt köze Atillával;) hanem sokkal bizonyosabb íróbol; melynek hiteles volta engem annyira világosíthatna azon nagy homalyombol, engem a' M. Ur egy nagy historiai tévelygésből térítne meg, és nem állanék az Eliséumba háládatlanul, a' Nagy Ati la elibe, 's nem nézném ötett tsak ugy, mint egy Gengis

Kánt, vagy más ilyen forma Hérost; hanem érdeme szerint, tenném neki tífzeteletemet. Illyen nagy jót senki velem könnyebben nem tehet, mint a' M. Ur, mert ha azon iráfát, ezen leveletemet bé nyujto betfűlletes Tisztartotol nékem által küldenü méltoztatnék; én azt nagy kívánsággal elolvafnám, igen háládatofon, hamar vífzsa küldeném, és ha a' munka igen sok arkufokbol nem fogna állani; még ezen három tudomány szerető Grofokat is arra igyekezném venni, hogy azon sárkalatos igazságot világosságra hozo könyvet nyomtattatnák ki, hogy a' sok nevezctes Historikusok kételkedésit üzhetnök el, és a' Historiát tanulo Magyaroknak ellene-mondhatatlanul tennök szemek eleibe azt, a' mit edig tsak régi meg rögzött Temondából erőfsítve olvaftak, és mindnyájan tsak azért is igen könnyen el hitték, hogy nagyon dífzes dolog, ha az ember a' maga Nemzete eredetét egy nagy Hérostol hozhatja le, mint Sándor Jupitertől. Ily bátor kéréséről nagy tífzetelettel kérvén engedelmet, magamat érdemem felett tapafztalt fzíves indulatjába tellyes bizodalommal ajánlván, a' leg hivebb tífzetelettel maradok

a' M. T. R. Afsefsor Ur
N. Bun 8a Oct. 1812.

alázatos szolgája
Gyarmathi Sámuel

[Aranka kezével:]

Gyarmati Sám. vettem Oct. 10d. feleltem az nap.
küldöttem 1. az 1533 beli K. Irás fordítáfát
2. arra tett Jegyzefeket
3. Annak Indexit.

12.

Méltóságos Grof Ur!
igen szívesen tífztelt Pártfogóm!

Hogy aszt a' gratiát véllem tenni méltoztatott hogy küldendő Papirofsaimat Budára 's Bécsbe fel adni nem sajnálja, alázatosan köszönöm, küldék két ket Theatrumi Darabot, s két levelet, egyet Döbrenteinek, mást SzenGyörgyinek. Kivánom, hogy az Iften tökelletes egéfségbe juttafsa azon szép Uttyának vegire, és politicus pályafutáfának is, kívánt czéljára, kedvelseinek, hazánknek, 's mindnyájunknak valóságos örömére.

Be jo szívvel elderregtetnék Nagyságoddal Bécsig, ha a' 75 elfzendők nagy pondust nem ragafztattak volna vén teftemhez. Tífzetelem az egész Meltosagos Uri házat, 's grátiájokba holtomig ajánlott, maradok

Nagyságodnak.
Nagy Bun 14. Sept. 1825.

alázatos leghivebb sz[olga]ja
Gyarmathi Sámuel.

Szakaszsa ketté Ngod
e' levelet, és a darabját
adafsa a vivő Czigánynének
testimonium gyanánt.

JANCSÓ ELEMÉR.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

A Jókai-kódex mondattani magyarázatához. A JókK. 104 ezek a sorok olvashatók: „Es hogy valaky mend ew yonhauual zeretne ez zerzetett legymely ygen bewnews legyēn de maga yrgalmaz neky ysten.“

Nyelvtörténeti szempontból figyelemre méltó itt a *legymely* kifejezés. A megfelelő latin szövegben így van ez a *legymely* kifejezve: „quantumcunque sit peccator“. Ez a kifejezés a ráhagyó határozatlan általános névmásoknak egy érdekes régi alakja, mely más magyar nyelvemlékekből nincs kimutatva. Más kódexekben helyette *akármely* ráhagyó határozatlan általános névmás fordul elő. Pl. DebrK. 128: „sinkit neh merezkögienek meg vtalni akar megv nōs legiōn es.“ (Vö.: NySz.; EtSz.; KLEMM, MTörtMondt. 612.) A JókK.-nek ez az érdekes ráhagyó határozatlan, általános névmása két elemből van összetéve: a *légy* főszólító igealakból és a határozatlan *mely* 'valamely' névmásból.

Az ÓMS.-ban is előfordul *légy* főszólító igealak: „ne leg kegulm mogomnok“. GRAGGER szerint (UJb. III, 39; MNy. XIX, 8): „ne leg = nec sit. Föltűnő 3. szem. alak“. GOMBOCZ (UJb. X, 10, A magyar igeragozás 4) *légy*-nek olvasta és a mai *legyēn* alaknál régebb személyragnélküli 3. sz. alaknak tartotta. MÉSZÖLY (NyK. XLVIII, 66—7) szerint: „valóban, mint a *hiszēn*, *vagyon* egykor *hisz* és **vagy*, úgy a *higgyēn* és *légyēn* is **hiqy*, **légy* lehetett valamikor . . . Az ÓMS. *légy* szava csak egyes második személyű.“ HORGER szerint (A magyar igeragozás története 25) az egyesszámú 3. személyű alany az iktelen ragozású igék főszólító módú alakjain *-n* személyraggal van megjelölve. „Egyetlen kivétel volna e szabály alól az ÓMS.-beli ne leg (olv. légy v. légy a. m. 'legyen') kegulm mogomnok. E páratlan volta miatt feltehetőnek ugyan, hogy talán csak íráshiba *legen* helyett, de viszont a vers ritmusa az egytagúság mellett szól.“

Így tehát most már két ily főszólító *légy* igealakot tudunk kimutatni a magyar nyelvtörténetből. Ismeretes, hogy a *lenni* ige kiegészüléssel párjának, a *vol-*, *val-* létigének j e l e n t ő m ó d ú egyes 3. személyű alakja szintén előfordult régen *-n* személyrag nélkül is: *Mavog*, *Numvog* 'ma van, nem van' óvónevekben, és a *vagy* kötőszó is ily személyragnélküli igealak szerintem (MTörtMondt. 425; vö. JUIász: MNy. XXVI, 298).

A főszólító *légy* és a jelentőmódú *vagy* igealak végéről hiányzó *-n* személyrag nem teljesen azonos eredetű. Tudvalevő, hogy a *vagyon*, *van* igealak *-n* személyragja deverbális névszóképző, ezekre az igealakokra mint névszói állítmányokra ráértették a 3. személy fogalmát. A *legyēn* főszólító igealakban azonban az *-n* személyrag az egyes 3. személyű személynévmás maradványa (vö. SZINNYEI, NyH.⁷ 122, 124).

Az a kérdés, hogyan magyarázható a *legymely* ráhagyó határozatlan, általános névmásban a *légy* igealak. Vehetjük egyes 3. személyű felszólító igealaknak. A kiindulás ily mondatban történhetett: „*Légy* (= legyen ő) *mely* (= valamely, valamilyen) igen bűnös, de maga irlalmaz neki Isten“. A *mely* e mondatban határozatlan, általános névmás jelzői szerepben. A határozott, nyomatékos kérdő-főlkialtó *mely* szintén előfordul így: VirgK. 47: „Mely igen keiges w bezede“ | Kár: Bibl. I, 611: „O melyly igen ió léssen“ (NySz.). Ilyen használat-

ban a *légy mely igen bűnös* összetett, igei-névszói állítmány. Ebben a *légy* elvesztette igei állítmányi szerepét és összetapadt a rákövetkező határozatlan *mely* névmással egységes ráhagyó határozatlan, általános névmással: *légymely*, miként az *akár* ráhagyó, fölszólító igealak az *akármely* ráhagyó, határozatlan, általános névmásban vagy a *bátor*, *bár* ráhagyó módhatározószó a *bármely*-ben. Ilyen módon a *bűnös* szót a *légy* szó 3. személyű igei állítmányi szerepének megszűnése után egyszerű névszói állítmánynak lehetett érteni ilyformán: *légymely igen bűnös ő* 'akármely igen bűnös ő'.

Miután elvesztette a *légy* 'legyen' igei-állítmányi szerepét a mondatban, később, mikor már -n személyrag járult az eredeti személyrag nélküli egyes 3. személyű fölszólító *légy* alakhoz, újra kezdték használni a ráhagyás, megengedés nyomatékosabb kifejezésére a *legyen* vagy más fölszólító alakú ráhagyó igei állítmányt: *legjümmely igen bevévnews legjümm*.

A JókK.-ben tehát a *legjümmely* már egységes ráhagyó határozatlan, általános névmással használatos.

Arra is lehetne gondolni, hogy a *legjümmely* ráhagyó határozatlan, általános névmással keletkezésében a kiindulás az egyes 2. személyű fölszólító igealakból (*légy te*) történhetett ilyenformán: „*Légy (te)* mely igen bűnös, de maga irgalmaz neked Isten“. Ilyen magyarázat ellen a következő nehézség merül föl. A „*légy (te)* mely igen bűnös“ igei-névszói állítmányban a *légy* fölszólító igealaknak egyes 2. személyű szerepe nem homályosult volna el, mert a *bűnös* szó egymagában nem lehetne egyes 2. személyre vonatkozó névszói állítmány, miként egyes 3. személyre vonatkozólag. Nehézség volna továbbá az is, hogy a második mondatbeli egyes 3. személyű szerkezet nem férne össze az első mondatbeli 2. személyű szerkezettel: „*Légy te* mely igen bűnös, de maga irgalmaz neki Isten“.

Tehát csakis az egyes 3. személyű fölszólító *légy* 'legyen' igealakkal tudnám megmagyarázni a ráhagyó határozatlan *legjümmely* névmás eredetét. A JókK. *legjümmely* kifejezésében megmaradt az eredeti személyrag nélküli egyes 3. személyű fölszólító *légy* alak. Egyébként a létige egyes 3. személyű fölszólító alakja a JókK.-ben mindig *legjümm*.

KLEMM ANTAL.

A személyrag nélküli igeragozási rendszer nyomai nyelvünkben. Azt hiszem, Gombocz mutatott rá elsőnek arra (UJb. X, 5), hogy a magyar *vár*-, *kér*-féle igealakok a személyrag nélküli igeragozás maradványainak tekintendők; vagyis az *én vár*, *te vár*, *ő vár* sorból a *vár* alak jelentése a 3. személyre különült el. De így magyarázandó szerintünk a *vársz*, *kérsz* alakok létrejötte is. Hogy ezeknek -sz-e az egyik gyakorító igeképzővel azonos, azt már BUDENZ is megállapította. Ez az -sz képzős igealak azonban egyáltalán nem tekintendő praesenstőnek, amint azt BUDENZ nyomán több helyütt még ma is tanítják, hanem egyszerűen csak gyakorítóképzős igealaknak, amely a jelentés szempontjából éppúgy a 2. személyre különült el, mint a képzőnélküli igealak a 3. személyre. Az -sz képzős igealak eredetileg nyilván csak a cselekvés tartósságának, intenzitásának kifejezésére szolgált: *látsz* jelentése tehát csak az lehetett: 'jól lát'.

Ha az alanyi ragozás 2. és 3. személye az egyes számban a személyrag nélküli igeragozás maradványának tekintendő, akkor

semmi okot sem látunk arra, hogy az első személy alakjában miért akarjunk GOMBOCZCAL többszámú alakot felismerni, amiből PAPP ISTVÁN még valami társas tudat meglétére is következtetett a régi magyaroknál (vö. MNy. XLVI, 15—27). PAPP ISTVÁN erre vonatkozó nagyon érdekes fejtegetése azonban egyáltalán nem teljes bizonyítás; nem mutatta ugyanis ki, hogy bizonyos kezdetleges társadalmi, és gazdasági viszonyok között élő embereknél valóban megvan-e az, amit ő társas tudatnak nevez, mert hisz nyelvbötlásokből és szerkezetvegyületekből társastudat meglétére következtetni még egyáltalán nem lehetséges. Ezenkívül nyoma sincs az állítólagos (ősmagyar-kori?) társastudat érvényesülésének a birtokos személyragozás terén, pedig első sorban is ezen a területen volna az ősi nemzetiégi vagyoni-közösségre való tekintettel ennek nyelvi téren való érvényesülése leginkább várható.

E problematikus társastudat feltevésénél a *-k* személyrag létrejöttét véleményünk szerint sokkal egyszerűbben magyarázhatjuk, ha abból indulunk ki, hogy ugyanolyan módon jöhetett létre, mint a 2. és 3. személy alakja; vagyis ha a *-k* személyragot is a személyragnélküli igeragozás alakjának tekintjük.

Ismeretes, hogy van a finnugor nyelvekben egy mozzanatos *-k* képző; az pedig szintén tudott dolog, hogy a mozzanatos igéknek inchoatív vagy perfektív jelentésük is lehetséges. Szerintünk tehát egy ilyen jelentésű igealakban keresendő *-k* személyragunk eredete is. Ezek szerint az ú. n. alanyi személyragozás összes egyesszámú alakjai kiegészülés révén a személyragnélküli igeragozásból fejlődhetek ki.

De semmiesetre sem véletlen, hogy miért speciálizálódott a mozzanatos *tő* az első személyre, a gyakorító *tő* meg a második személyre. Ez a beszédből, illetőleg a beszélgetésből természetesen adódhatott: *látsz?* eredetileg annyit jelenthetett 'jól látod ezt vagy azt?' (ekkor tárgyias ragozás természetesen még nem volt). Erre a felelet: *látok*, vagyis 'kezdem látni' lehetett.

Mivel ily módon a mozzanatos *-k* képző különleges funkcióhoz jutott, mint egyszerű képző teljesen kiment a használatból, illetőleg csak nyomokban maradt meg (vö. SZINNYEI, NyH.⁷ 69).

A személyragnélküli igeragozás korának beszédében nyilván nagy szerepe volt az orosz igeragozási rendszerhez hasonlóan az akciómód kifejezésének. Abban a korban pedig, amikor bizonyos akcióalakok kifejezése bizonyos személyalakok kifejezésére foglaldott le, az akció módjának kifejezése természetesen már elhalványodott a beszédben. Nagyon kezünk ügyébe eshetik, hogy e jelentős nyelvi változást valami más jellegű nyelvet beszélő népcsoport nyelvcserejével magyarázzuk. Ilyesmire, amint azt a magyar mássalhangzórendszer kialakulásának elemzése útján kimutattuk (vö. Moór: Nyr. XXI, 153, LXXII, 106, 242, LXXIII, 20), nyelvünk és népünk legősibb történetében többször is volt lehetőség. Amíg azonban a mássalhangzórendszerben bekövetkezett változások kronológiailag valamennyire rögzíthetők, — legalább is a változások relatív kronológiája többnyire megállapítható —, a ragozási rendszer gyökeres megváltozását emlékek híján a nyelv fejlődésébe időrendileg beállítani már alig-alig lehetséges.

MOÓR ELEMÉR.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK.

Belső keletkezésű és egyházi eredetű személyneveink keveredése. JAKUBOVICH *Neste* című cikkében (MNY. XI, 385–7) megdöntötte azt a MOLNÁR ALBERT óta fennforgó állítást, hogy a régi magyar *Neste* női név etimológiailag azonos az *Anasztázia* egyházi névvel. Elmés megfejtése: *Neste* a. m. *nyest* közszó + *-a* ~ *-e* kicsinyítő képző, és bizonyító erejű példája: a *Neste* és *Nwz* 'nyuszt' testvérpár neve közti jelentéstani kapcsolat kétségtelen hitelre találtak nyelvészeink körében. WERTNER MÓR ugyan igyekezett megvédeni a *Neste* = *Anasztasia* azonosságot (Nyr. XLV, 371–3), de az ő névmagyarázatai általában csak feltevészerűek, s nélkülözik a nyelvészeti módszereiséget és megbízhatóságot. Ebben a kérdésben azonban az igazság mégsem teljesen JAKUBOVICH oldalán van.

A tárgyalt női névre vonatkozó adatok a következők: 1212, 1274, 1345: *Nesta* 2 a., 1 d.¹ (HazOkm. VI, 10, V, 51, AnjOkm. IV, 546), 1251 (2), 1264, 1312, 1368, 1390, 1398, 1399, 1400: *Neste* 2 a., 8 d. (MonStrig. I, 389, PRT, X, 522, ZalaOkl. I, 47, AnjOkm. I, 271, HazOkm. VII, 412, SztárOkl. I, 369, JAKUBOVICH: MNY. XI, 424, TemesOkl. IV/1, 279, HazOkl. 329). Összesen 1400-ig² 4 szolgáló és 9 úrnő, tehát jóval több a JAKUBOVICHTÓL közölt példáknál. JAKUBOVICH ezt írja vele kapcsolatban: „Feltéve, hogy a XI–XIV. sz.-ban a magyarság közt az *Anasztasia* (esetleg alakváltozással *Anesthesia*) keresztnévi használatban el volt terjedve, akkor is előbb ki kellene mutatni egy magyar **Nastasiá*-t, s ebből **Nastá*-t, s azután meg kellene magyarázni, miért lett **Nastá*-ból *Nesta*, mert hiszen ez az alakulás is érthetetlen. Egy XI–XIII. sz.-i magyar *Anas(z)tázia* > *Nas(z)tázia* alakulás azonban lehetetlen, mert hiszen *Nesta* > *Neste* már a XIII. század legelején előfordul (l. OklSz. és a Marg. L. adatát), holott ekkor a magyarban névelő még nincs. Az *Anasztázia*-beli *A* tehát nem is maradhatott el.“ (MNY. XI, 386.)

Vizsgáljuk meg közelebbről a kérdést! Az *Anasztasia* név 1231-től kezdve, ha nem is széles körben elterjedt, de ismert volt nálunk (1400-ig 8 úrnő). 1391-ben van *Anestasia* (HazOkm. I, 230), 1315-ben *Nestasya* (HazOkm. III, 65), 1231-ben és 1301-ben *Nestesia* (MonStrig. I, 280, II, 492). Megjegyezzük, hogy a JAKUBOVICH szerint feltételezendő **Nasta* változat is előfordul egyszer: 1274-ben (HazOkm. V, 51), bár ugyanő feljebb *Nesta*, s így WERTNERREL szemben megengedjük, hogy első *a*-ja íráshiba is lehet a gyakoribb *Nesta* *e*-je helyett. A JAKUBOVICH szerint megmagyarázhatatlan **Nasta* > *Nesta* fejlődést nem is szükséges feltennünk, hiszen a *Nestasiá*-ból és *Nestesiá*-ból közvetlenül rövidülhetett *Nesta* és *Neste*. Az *a*-kezdőhang nélküli változatok szerintem sem magyar elvonás eredményei, hanem idegen eredetű változatok (vö. orosz *Nasztaszja*, Demeter magyar bojár felesége: HODINKA, Az orosz évkönyvek 434). Még az sem elháríthatatlan akadály a egyeztetésnek, hogy *Nestesia* húsz évvel később fordul elő, mint *Neste*. (Ugyanez a helyzet *Erzsébet*-nél is: az 1231-ben először előforduló teljes alakkal szemben már éppen

¹ Rövidítéseim: a. = ancilla 'szolgáló', d. = domina 'úrnő'.

² Anyaggyűjtésem csak eddig az időpontig terjed. Későbbi adatokat l. WERTNER i. h.

1212-ben van *Eles.*) WERTNER perdöntőnek tartott adata szerint ugyanaz a személy 1431-ben *Nesthe*, 1469-ben *Anasztasia* néven szerepel (ZichyOkm. IX, 377, XI, 42).

Ennek ellenére a *Neste* zömében korábbi és gyakoribb előfordulása — kezdetben csak szolgálók között — és a fentebb említett jelentéstani kapcsolat *Neste* és *Nwz* neve közt kétségtelenné teszük, hogy *Neste* eredeti név és azonos a *nyest* közszóval. JAKUBOVICH a névnek az *Anasztaziá*-tól való etimológiai függetlenségét helyezi előtérbe, és a *Neste* = *Anasztázia* azonosítás szerinte késői utólagos és helytelen feltevés: a cikkből úgy tűnik ki, hogy MOLNÁR ALBERT és a többi szótárírók tudákos és önkényes eljárásának tartja a két név összekapcsolását. — WERTNER adatából azonban látjuk, hogy a gyakorlatban már 1431-ben él a két név azonosságának tudata. Itt tehát nem valami mesterséges és elítélendő összekapcsolásról van szó, hanem a nevek életének egy természetes és szükségszerű folyamatáról.

Már a XI. században megindult, de a XIII—XIV. század folyamán éri el tetőpontját nálunk két névadási szemlélet küzdelme. A régi korszak kezdetleges névadási módja a közszókból keletkezett, eleven jelentéssel bíró neveket igyekszik fenntartani, mint látjuk, néha még későn is szép sikerrel, — amilyen pl. 1394-ben *Szépasszony* és *Hölgyasszony* (SoprVmOkl. I, 518) testvérek nevének jelentéstani kapcsolata, — de az új társadalmi rend és műveltség kialakításában vezető szerepet vívó egyház mind erősebben érezteti hatását ezen a téren is: nagy tömegű idegen eredetű név áramlik be a magyar névanyagba és rohamosan terjed; jelentésük nincs, de egy tisztelt egyházi személlyel, az ú. n. védőszenttel állnak kapcsolatban. Nem kétséges, hogy az újabb, e korban haladóbb névadásmódnak kell győznie. Mi történik az eredeti nevekkel? Nagyrészt kivesznek: a XIV. század második felében mindössze 16 különböző eredeti nevet találunk, ezeknek is legfeljebb csak a fele életképes. Ha megvizsgáljuk ezeket a gyakoribb eredeti neveket, sajtáságos közeledést látunk rajtuk az egyházi nevekhez. *Sebe* és *Csala* az eredeti nevek régebbi alakváltozatosságával szemben ebben az egy alakban merevedtek meg, valószínűnek látszik, hogy jelentésük is elhomályosult már.¹ *Rózsa* ~ *Róza* a XIII. századtól már egyházi név, védőszentje van. *Gyöngy*-öt talán *Margit* fordításának tarthatták (vö. JAKUBOVICH: MNy. XI, 366). A mi szempontunkból legérdekesebb a régen gyakori és kétségtelenül közszói eredetű *Mag*-névcsalád továbbélése: a XIV. század második felében 5 úrnő viseli a *Magich* nevet (AnjOkm. III, 40, 349, V, 613, VI, 55, SztárOkl. I, 412); van 1282: *Magycha* (ÁrpÚjOkm. XII, 368), 1357: *Magyha* (KARÁCSONYI, Az első Lónyayak 100), 1359: *Mago*, 1366: *Magou* (ZichyOkm. III, 144, 320). *-ics*, *-icsa*, *-ita* képzőre eredeti nevek közt nem találunk példát (*-ou* > *-ó*-ra is csak egy kétest), de ha a gyakori *Anics*, *Katic*s, *Agics*, *Katicsa*, *Anita* nevekre gondolunk, világos lesz előttünk, hogy itt — részben vagy egészben — a *Magdolna* egyházi név bealakjaival van dolgunk. Ugyanígy összevethető a *Neste* név *Anasztaziá*-val. Az egyházi névadáshoz már hozzáidomult gondolkodás

¹ *Sebé*-t WERTNER *Erzsébet*-tel azonosítja, de erre sem a régiségben, sem később nincs bizonyítékunk.

természetesen tarthatta a *Neste*, *Magics* neveket a megfelelő egyházi nevek származékának, sőt az eredeti nevektől függetlenül is alakulhatott *Neste* és *Magics* becealakja a *Nestasia*, *Magdolna* neveknek.

BERRÁR JOLÁN.

Habuckol. Keresztesi József református prédikátor 1791-ben Pesten jár és meglátogatja a nagy nevezetességet, az optikát, amely a mai mozgó fényképek valamiféle őse. Ebben szerepel a hajótörés. „Hogy esteledett be, hogy jöttek a terhes fellegek, villámlás és menydörgés minden irtóztató csapkodásával, szél futt, eső szakadt, a hajók szaladtak, végre egyet miképp ütött meg a mennykő, felgyulladt, elmerült, a rajta levő emberek deszkadarabokon usztak, *habuckoltak*, hogy szaladtak mások ezeknek segítségére stb.“ (Kronika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. század végén. Keresztesi József egykorú eredeti naplója. Pest, 1868. Kiadta S. Hoffer Endre.) — K a z i n c z y Erdélyi Levelek című művében (1816.): „... magát semmi kérelem, semmi pénzsörtetés, semmi fenyegetés és harag által nem akará arra indittatni, hogy szállást adjon, vagy szekerem előtt a sárban Mohal ur házáig *habuckoljon*.“ (Nemzeti Könyvtár XII, 293.)

KRESZNERICS szótára (1831–1832.) szerint a szó jelentése: 'internandum aut piscandum commoveo, conturbo aquam'. — A NySz. szerint német jelentése 'plätschern'. Ugyanitt a legrégebbiről ismert előfordulása Gvadányi Pöstyéni Főrödésében: „Vizbe *habuckolván* észre sem vehette.“ — CzF. szerint értelme: 'úszás közben vagy másként is a vízben kezeivel vagy lábával vagy evezővel, stb. vevén a vizet, habokat indít'. A szót a MTsz. Baranyából, Borsodból, Gömörből, Beregből, Szatmárból *habuckol*, a Székelyföldről *habuckol* alakban és 'lubickol, vízben vergődik (kézzel-lábbal csapkod), vízben vagy sárban gázol' jelentéssel közli, egyszerűs mind vele kapcsolatban utal a *habog*, *habarcol* 'lubickol' tájszóra.¹

Engem a magyarázatok nem elégítenek ki, mert az idézett helyeken a szó sokkal többet fejez ki, legalább is másként hat képzeletemre, mint ahogy a szótárak magyarázzák. Ugyanis hangutánzást hallok ki belőle, az olyan ember tagolatlan üvöltését, akinek tele ment a szája vízzel. Különösen érzem ezt, ha Keresztesi hajótörés-leírását olvasom, hiszen a deszkadarabon csüngő emberek nem kapálódtak, igyekeztek jól megfogódnani. — Érdekelne, hogy használatos-e ma is még a szó, és értelme az-e, ahogy én érzem.

CSATKAI ENDRE.

Kürtöskalács, kürtöskalács. (Vö. MNy. XL, 307, 384, Magyarosan XII, 148, XVI, 29, 54–5.) A Pallas-Lexicon szerint *kürtösfánk*, Erdélyben *kürtöskalács* annak a süteménynek a neve, melyet régen te nyitott tűzhelyen vajjal megkent dorongon sütöttek, ma félkör alakú bádogon vagy henger alakú fán sütik, és azért nevezik így, mert mikor megsül s a mintáról lehúzzák, belül üres marad, mint a *kürt*. — Ez mind igaz, csak azt nem értem, miért nem rövid ő-vel írja a Lexicon, miért hosszúval: *kürtös*. A Pallas-Lexicon magyarázata meg a Révai-Lexicon-é is CzF. szótárán alapszik, csak hogy ez a forrás következetesebb az elnevezés jelölésében: „*Kürtös fánk*, sütemény,

melyet dorongra tekergetve sütnek, miért másképp *dorongfánk* v. *botratekerics* a neve. *Kürtösnek* mondják, mert ha lehúzzák a dorongról, olyan üres, mint a kürt.“ Rövid *ö*-vel írja a NAGY J. BÉLA: MNy. XL, 307 említette forrásokon kívül a MTsz., azután egy gyergyói (Nyr. XXXIV, 268), egy miriszlói (MNy. III, 331.), egy nagyszalontai közlés (Nyr. XLII, 393), BALLAGI TeljSz.-a és SIMAI KRISTÓF „Végtagokra szedett szótár“-ának (1809.) Toldaléka is: „Dorongos fánk, *Kürtös kalács* Botra-tekerics.“

Erdélyi tanárkodásom idején (1901–1908.) *kürtöskalács* nevét is hallottam, és mikor érdeklődtem e név eredete iránt, azt válaszolták, hogy azért *kürtös*, mert olyan a formája, mint a *kürtő*-é, vagyis a vasbadóg kályha- vagy kemencecsőé. Hosszú *ö*-vel írja CSÜRY, SzamSz.: *Kürtősfánk* 'dorongfánk, dorongra tekert tészta megsütve', *kürtőskalács* = *kürtősfánk*, SZINTE GÁBOR egy dolgozata (NépÉrt. I, 109) és CSÁSZÁR KÁROLY (MNy. XL, 384). Legtöbb erdélyi ismerősöm azonban *kürtöskalács*-nak nevezte, és nézetük szerint ez a helyes elnevezés, hiszen a sütemény olyan, mint az egyenes hangjáratú kürt. Kalácsunk ezzel a hangszerrel csakugyan több alaki hasonlóságot tüntet fel, mint a 'kályhacső' jelentésű *kürtő*-vel. Eredetileg ugyanis simára gyalult hosszán elnyújtott esonkakúp alakú dorongon (l. *dorongfánk* nevét) izzó parázs felett óvatosan forgatva sütötték, és néhol most is ilyenén és így sütik. Azért ilyen, mert erről a keskenyebb vége felé könnyen le lehet húzni a süteményt (l. LÉSTYÁN ISTVÁN közlését is: Magyarosan XVI, 55), és így valóban olyan alakú, mint a 'Schäferhorn' jelentésű kürt. Növeli ezt a hasonlóságot az is, hogy a kalács nyers tésztáját úgy tekerték fel a sütődorongra (l. *botratekerics* nevét), mint ahogy pásztorokürtté, havasi kürtté csavarják a székelyek a szádokfa (= hársfa) nyers kérgét, mikor szádokürtöt készítenek (MgNépr. II, 437). Mindennek alapján tehát *kürtöskalács* volna a kifogástalan elnevezés. *Kürtkalács* nevét BÁTKY idézi (i. m. I, 102). Ezt sehol másutt nem olvastam, de nem is hallottam sehol.

Igen ám, csak hogy ennek a jeles süteménynek tudtommal legrégibb neve nem *kürtöskalács*, hanem *kürtöskalács*, hanem *kürtökalács*. BAKSAY SÁNDOR ősi süteménynek véli (Összegy. Irod. Dolg. III, 51). De aligha lehet ősi, mert nemcsak régi szótáraink hallgatnak róla, de nem említik régi szakácskönyveink sem, még a „Szakács mesterségnek könyvecskéje“ 1771-i kolozsvári kiadása sem, pedig az első sorban az erdélyieknek van szánva, és az ételek sorát is erdélyi étellel, a kolozsvári káposztával kezdi. Valószínűleg azért nem szól róla, mert ez a munka szerényebb háztartások részére készült, és a *kürtöskalács* akkoriban mint újfajta, eléggé drága és sok fáradságot kívánó sütemény az úri konyhák készítménye lehetett. Legkorábbi adatát csak a XVIII. század harmadik évtizedéből tudom idézni. Gróf Ferrati Lajosné Kálnoki Ágnes írja 1723. december 22-én a moldvai vajda jászvásári udvarából nagynénjének, Apor Péterné Kálnoki Borbálának: „... a méltóságos vajdané kéreti, ... amely inas felől ígerte kegyelmed jóakarátját, hogy megtaníttatja, most postákkal kiküldötte, kérvén kegyelmedet, ... ne sajnálja kegyelmed annyi jóakarátját, mind cipősütésre és egyéb gyenge [= finom] süttögetésekre és *kürtö kalácsra* ... megtanítani“ (MonÍrók XXXVII, 110). Ez az idézet az erdélyi magyar konyha moldvai hódításáról is tanúskodik.

De tanúsít mást is. Ha a *kürtöskalács* valóban ősi sütemény és Erdélyben valamikor olyan kedvelt, mint most, akkor már jókor lejut a nép közé, és már jóval 1723 előtt eljutott volna Moldvába is. Apor Péter sem hagyná említetlenül az erdélyi eledeléről írtában. De a Metamorphosisnak sem a prózai, sem a verses kidolgozásában nyoma sincs. Pedig kétségtelen, hogy Apor ismert, hiszen a felesége konyhájában is sütötték. Hanem, úgy látszik, nájmódinak tartotta, afféle paszomántos gyomorba való eledelnek, mint a kávé, herbathét vagy a csokolátát. Nagyon valószínű, hogy ennek a ma jellegzetesen erdélyi, sőt székely süteménynek készítését a szász atyafiaktól tanulta el Erdély magyarsága, éppúgy, mint a *flökkén* ~ *flékén*-ét vagy a *fatányeros*-ét, vagy ahogy a ruménektől megtanulta a *puliszká*-t meg a *bálmos*-t 'kukoricalisztriból íróval vagy tejföllel készült étel' (MTsz.), az örményektől az *angagsábor*-t 'levesfajta' meg a *hurutleves*-t és a *dalauzi*-t 'mézből és dióból vagy mákból készült étel', továbbá az Erdéllyel sokat érintkező törököktől a *dalmás* 'töltelikes' káposztát. Az erdélyi szászok ugyanis szintén ismerik, sütik és kedvelik a kürtöskalácsot, a *põnkuchen*-t (baumkuchen). De ismeri az Erdélytől távolabb lakó németiség is. GRIMM, DWb. a tanú reá: „*Baumkuchen* ein feines Gebäck, stangenkuchen“. Hihetőleg bajor-osztrák területről került a Dunántúlra, s ott *dorongfánk*, *durungfánk* lett a neve (Balaton mell. és Tata MTsz.). A veszprémmegyei Csesznekén a parasztlakodalmak parádés étele volt (MNY. XL, 384). Legrégibb előfordulását a komáromi születésű Illei János „Tornyos Péter“ című farsangi játékából (1789.) ismerem: „Pedig tudom, hogy utoljára is tsak az én hátamon kél és sül meg a *dorongos fánk*“ (RMK. XXXIII, 31).

Hogy visszatérjek fentebb említett *kürtöskalács* nevéhez, azt hiszem, ennek az összetételnek előtagjában szereplő *kürtő* 'kürt'-öt jelent és az alapszónak -ó, -ő nagyítóképzős származéka, mint ahogy a 'Schornstein, Rauchfang' jelentésű *kürtő* is az (vö. CzF. és MNY. XXII, 319), és feltehetőleg annak az időnek emléke, mikor a *kürt* és *kürtő* még nem vált el annyira egymástól, mint a mai köz- és irodalmi nyelvben. Így azután *kürtöskalács* a. m. *kürtkalács*, -s képzővel *kürtöskalács*, ahogy ma legtöbbször ejtik és írják.

Befejezésül megemlítem, hogy kalácsunknak a fentiekén kívül van még *fánsült kalács* Debrecen (Osztrák-Magyar Monarchia: Mg. II, 313) és *teőke-beéles* Gyergyó (MTsz.), *tőkebeéles* Gyergyó (Nyr. XXXIV, 268) neve is. Az előbbit nem kell magyaráznom. Az utóbbi valószínűleg tréfás elnevezés. A *kürtöskalács* ugyanis nem 'béles', hanem 'béleletlen'. Bélésének csak azt a sütőfát, dorongot, tréfás nagyítással azt a *tőké*-t nevezhetjük, amelyen sütni szokták.

CSEFKÓ GYULA.

Hars. Nemrégiben elég sok szó esett *hars* melléknevünknek az elmúlt félszázad irodalmi nyelvében megfigyelhető újjászületéséről (MNY. XLV, 125–32; Nyr. LXXIII, 159–60, 248, 312). Láttuk, hogy az úttörés munkáját — részben Csokonai hatására — Ady végzi el; az ő „*hars* nótákat“ kifejezésében 'harsány' értelme van a felújításnak. Nem lehet független az ő szóhasználatától József Attila példája sem, bár a nála előforduló „*hars* erények“ szerke-

zetben már a német *harsch* 'kemény, érdes, durva' jelentésének a hatása is felismerhető. Az utóbbi mintát követte versében és regényfordításában L á n y i S a r o l t a.

Ezt az újabb íróinknál jelentkező nyelvi összefüggést most még egy láncszemmel egészíthetem ki. Újból elolvastam t. i. a nemrég elhunyt J ó z s e f J o l á n n a k 1940-ben megjelent életrajzi könyvét („József Attila élete“), s ott D é r y T i b o r n a k néhány idézett sorában, mellyel József Attila párizsi életét jellemzi, megint csak elém bukkant a *hars* szó. Mintája ismét csak József Attila verses szövege lehetett: „gyerekkorának nyers nyomora után telitüdővel élvezte a könnyű szegénységet, *hars* fehér fogakkal rötta a párisi utcákat“ (263). Persze érdekes volna utánanézni, hogy József Attilának és barátainak a levelezésében, prózai töredékeiben előfordul-e ez a szó; remélhetőleg ezek a szövegek most már nemsokára olvasóközönségünk elé kerülnek. (Déry Tibornak újabb írásában nem találtam példát a *hars*-ra.)

TOMPA JÓZSEF.

Heveng. A MTsz. szerint *heveng* 'szőlőfürtökkel telefont ágas-bogas vessző, amely egy hosszú szőlőfürtözhöz hasonlít': Közép-Baranyából Nyr. IV, 236; Pécsről KASSAI, Szókönyv II, 185, 218. A szóval magam is Pécssett ismerkedtem meg és a Pécs körüli falvakban hallottam több ízben. A pécsi szőlősgazdák mind ismerik és ők mondták el, hogy a *heveng* Pécs ú. n. „budai külvárosa“-ban élő bosnyákok különlegessége volt még az előző évtizedekben is. Ezek a pécsi bosnyákok jóhírű szőlőtermelők voltak és a pécskörnyéki szőlők nagy részét ők művelték. Ősszel erős kőkényágakra sűrűn kecskecsőszű és másfajta csemegeeszőlőt kötöztek fel. A két lábnyi hosszú ágról a tömérdek szőlőfürt úgy csüngött lefelé, hogy messziről az egész egyetlen szőlőfürtnek látszott. Régen — még húsz-harminc évvel ezelőtt is — házról-házra járva hangos szóval kínálták a *heveng*-et téli tárolásra.

A szó a XVII. században került a magyar nyelvbe a szőlőművelő bosnyákok közvetítésével, s így végső elemzésben oszmánlitörök közszó. A *heveng* Baranyának olyan különlegessége lett, hogy a vármegye 1694. év október 10-én nyert címerébe is belekerült. A címer magyarázója így szól róla: „A nagy *heveng*-et hordó emberek a nagy bortermelést jelképezik, melyről Baranya vármegye már Zrínyi téli hadjárata óta híres“ (VÁRADY FERENCZ, Baranya multja és jelene. Pécs, 1898. II, 511—2).

A szó pécsi bosnyák eredetére utal egy kis könyvecske is, mely „Koabakoavics Andró vincellér és budai városi tervényes gyerek regínyes élettörténete“ címen Pécssett jelent meg az 1930-as években évszám nélkül. Leírja, hogy Kabakovicst gyermekkorában tanítója úgy tanította alaposan, ha *heveng*-et vitt neki ajándékba s megígérte neki, hogy „meg csinálunk belíled joagaszt mint tebbi gyerekből kik horták *heveng*-et nekem“ (i. h. 11—2).

A szó a köztörökből került a bosnyákok nyelvébe, ahol a magyarul azonos jelentése van. Így jelzi ZENKER és az újabb szótárak is: *hevenk* 'grappe de fruits suspendus pour être conservés' (ALI SEYDI, Resimli. Istambul, 1929.).

HEGEDŰS LAJOS.

Pirhács. A zemplénmegyei Vajdácskán jegyeztem fel ezt a tájszót, 'denevér' jelentésben. Sem régi előfordulását, sem más tájnyelvi változatát nem ismerem. A MTsz.-ban, valamint az eddigi szétszórt tájszóközleményekben nem bukkantam rá. Nyilvánvalóan szlovák eredetű szó, azonban a szlovák irodalmi nyelv nem ismeri, ott *netopier* a neve (HVOZDIK). Megtalálhatjuk azonban mint keleti szlovák tájszót főképpen Zemplén és Sáros megyékben. A keleti szlovák szót HVOZDIK szótára is közli „vsl.“, azaz keleti szlovák tájszóként *špirhanec* 'denevér' változatban. Egyéb változatai közül a következőkről van tudomásom: Zborovban Bártfa mellett *pyrgacek* (Sborník Matice Slovenskej XIV [1936.], 103), Dlhá Luka faluban *pyrgac* (103), Sveržov *pirgac* (XV, 65), Haylín *pyrgacik* (68), Stropkov *prihač* (XVI–XVII, 130)¹ mindenütt 'netopier', azaz 'denevér' jelentésben. A fenti észak-zempléni és sárosi adatok azonban hangalakban annyira eltérnek a fenti magyar *pirhács*-tól, hogy közvetlen átadónak egyik sem tekinthető. Közelebb állnak a középzempléni Malčice (Málca) községből való *špirhačmiš* 'ua.' (KIRÁLY PÉTER közlése) és az ugyancsak középzempléni Vel'ké Ozorovce (Nagyazar) községből való *špirhač* ~ *pirhač* alak (HVOZDIK JÁNOS közlése). Ez utóbbi már hangtanilag teljesen meg is felel a magyar *pirhács* szónak, de még a *špirhač* is, hiszen számos példánk van az újabb német vagy szláv *šp-* > magyar *p-* szókezdetre. Vö. a különböző nyelvjárásokban előforduló *pacéroz* (< ném. *spazieren*), *pagét* (< ném. *spagat*), *panyor*, *panyol*-méggy (> ol. *spagnolo*, *spagnuolo*), *porhelt* ~ *parhelt* stb. (> ném. *sparherd*) stb., amelyről a közeljövőben még bővebben szándékozom írni. A szlovák szóhoz vö. *prchat* 'illan' (HVOZDIK). A denevér cikázó repüléséről kaphatta ezt a nevét.

KÁLMÁN BÉLA.

Boldva. Ismeretes, hogy a mai Szlovákia nyugati részének néhány folyója germán eredetű nevet visel, mint pl. *Vág* ~ szlovák *Váh*, *Nyitra* ~ szlovák *Nitra*, *Garam* ~ szlovák *Hron* ~ német *Gran* (vö.: ERNST SCHWARZ, Die Ortsnamen der Sudetenländer als Geschichtsquelle. München u. Berlin, 1931. 10; MELICH, HonfMg. 334–9; ŠMILAUER, Vodopis 307, 338, 350). Germán eredetűnek tartja ŠMILAUER a *Dudvág* nevét is: germán *dauda* 'holt', német *tot* (i. m. 299), bár MELICH (ÉtSz. I, 1429) ezt hangtani és tárgyi okok miatt nem tartja valószínűnek. Hangtanilag azonban e magyarázat ellen komoly kifogást emelni nem lehet, mert akár a germán *dauda*, akár az ó-felnémet *dōd* alakból indulunk ki, a szlávban szabályosan **dudz* alakot kapunk, mert az *au* kettőshangzóból a régi szlávban mindig *u* fejlődött, a korai ó-felnémet *ō*-nak pedig szintén *u* a rendszeres szláv megfelelője (pl. szláv *buky* 'bükk' > germán **bōkō*; vö. KIPARSKY, Die Gemeinlav. Lehnwörter aus dem Germanischen. Helsinki, 1934. 217, 285). Igaz, hogy a *Dudvág* nem a *Vág* holt vize, sőt nem is mellékfolyója, azonban egyrészt hosszú útvonalon egészen közel egymáshoz — helyenkint alig 1 km-nyire — párhuzamosan folynak, alsó folyásuk pedig mocsaras területen érintkezik, és valószínű, hogy egykor e mocsáron keresztül összefüggött egymással. Sőt úgy látszik, hogy a Kisdunának a *Dudvág* torkolatától a *Vág*

¹ A Sborníkra KIRÁLY PÉTER hívta fel figyelmemet.

torkolatáig terjedő részét még a XIII. században is *Dudvág*-nak hívták (ŠMILAUER, Vodopis 299).

Ugyancsak felvettem az ötletet, hogy a Dudvág egyik jobbparti mellékvizének, *Blava* pataknak a neve is germán eredetű: *blawa*: német *blau* (KNIEZSA, A zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei, mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek. Debrecen, 1949. 61. sz.).

Egy további ilyen germán eredetű víznév a *Boldva*, a Sajó baloldali vizének neve is. Neve ma magyarul *Bódva*, szlovákul *Bodva*, a rávonatkozó adatok azonban világosan tanúsítják, hogy eredetileg *Boldva* volt: XII. sz. (Anonymus 18.): *Buldua*; 1249: fluv. *Buldua* (HazOkm. VI, 53); 1255/1392: *Boldua* (CodDipl. IV/2, 300), „fons *Bulduajeu*“ (i. h.; vö. ORTVAY, Vízr. I, 142, 165; ŠMILAUER, Vodopis 391). Erre mutat különben a folyó német neve is, amely a mai Sepsí városka német és szlovák nevében maradt meg: német *Moldau*, ebből szlovák *Moldava* (LIPSZKY, Rep.). [O: *Szepsi*. — P.D.]

Az eddigi magyarázatokra nem érdemes sok szót vesztegetni. Vagy helytelenül a *Bodva* alakból (ŠACHMATOV: AfslPhil. XXXIII, 56; KOZIEROWSKI, Nazwy rzeczne: SIOcc. X, 255. — a mai *Bodva* és a régi *Buldua* nála két folyó), vagy teljesen kalandos ötletből indulnak ki (RÉSO S., A helynevek magyarázója I, 238: szláv *vodova*; HUNFALVY: EPhK. IV, 594: *Bold*-folyó), vagy pedig nem foglalnak állást, mint pl. ŠMILAUER (Vodopis 391) és STANISLAV (Slovenský Juh v stredoveku II, 65). Az utóbbi szerint eredete nem világos, bár a szóvégi *-va* szláv eredetre mutat.

Az ó-magyar *Buldua* alak egy szláv **Buldva* átvételére mutat, ez pedig egy régibb **Buldy* ~ gen. **Buldve* alakból analógiásan keletkezett, mint pl. a szlovák *mrkva*, orosz *morkva* stb. a *mrky*-ből (magyar *murok*-répa), egyházi szláv *ploskva* a régibb *plosky*-ből (> magyar *palack*), szerb-horvát *rotkva*, *rdakva*, szlovén *retkva* stb. a régibb *reduky*-ből (> magyar *reték*)¹. Ennek az egész típusnak túlnyomó többsége germán eredetű, és a szóvégi *-y* egy germán nőnemű hosszú *-ō* helyén hanghelyettesítéssel alakult, illetőleg beleilleszkedett a nőnemű hosszú *ū* tövek ragozásába.

Maga a **Buldy* ~ gen. **Buldve*, illetőleg a belőle alakult **Buldva* a szlávból nem fejthető meg. Szláv nyelvterületről sem tudjuk sehonnán igazolni. Ilyen szó vagy név a szlávágról nem található. Ezzel szemben egy feltehető germán **Fuldō* névnek pontosan megfelel. A germán név az ó-felnémet *fulda*, angolszász *folda*, ó-skandináv *fold* stb. szóból való, ugyanabból, amelynek a német *Feld* a változata (KLUGE, EtWb.¹¹). A szóból számos vidéken víznevek is keletkeztek, leghíresebb a Weser mellékfolyója, a *Fulda*, de másutt is, pl. Norvégiában 8 *Folda* nevű víz is található (ROZWADOWSKI, Studia nad nazwami wód słowińskich. Kraków, 1948. 183).² A megfelelés teljesen szabályos. A germán *f* > szláv *b* hang-

¹ KNUT KNUTSON, Die germ. Lehnwörter im Slav. vom Typus *buky*. 1929.

² ROZWADOWSKI (Studia nad nazwami wód słowińskich. Kraków, 1948. 182) és LEHR—SPŁAWINSKI TADEUSZ (O pochodzeniu i praocjyzynie Słowian. Poznań, 1946. 80) ebből a germán *fulda* szóból magyarázza az orosz *Polota*, *Polock*, *Poltava*, *Poltva*, valamint a lengyel *Płock*, *Półtaw* neveket. Mivel a *pol*-tőnek csak a germánban van *-t* képzős származéka (a szlávban csak a *pol*-je van meg), e neveket szerintük csak a germán-

helyettesítésre számos példánk van főleg a nyugati szláv nyelvekben. Mivel ugyanis a szláv nyelvekben eredetileg nem volt *f*, a *v* pedig, úgy látszik, sokáig bilabialis spirans volt, a germán (és később ó-felnémet, közép-felnémet) *f* helyettesítésére csak a *b* kínálkozott. Így pl. a közép-felnémet *vasant*-ból a csehben *bažant*, a lengyelben *bažant* (a lengyelből orosz *bažant*), szorb *bažan* 'fácán'; a közép-felnémet *vr̃thof*-ból cseh *břítov* 'temető', a német *Friedrich*-ből cseh *Bedřich*, lengyel *Bedrzych*, a német *Dreifuss*-ból lengyel *drybus* lett (vö. LESSIAK P., *Beiträge zur Geschichte des deutschen Konsonantismus*. 1933. 64). A germán név *-u*-ját a szlávok a régebbi időben (kb. a VIII–IX. század előtt) *z*-nek, később *u*-nak vehették át. Mivel a névre csak magyar forrásokból van adatunk, ez hangtanilag nem dönthető el, mert a magyarban mindkét változatnak teljesen azonos a megfelelője. Történeti okokból azonban a *z* (kemény jer), illetőleg a *zl*-ből fejlődött *l* sonans a valószínű. A név végéről már szóltunk.

Ha azonban feltesszük, hogy a *Boldva* első, Anonymusnál található *Buldva* alakja már egy jelentős magyar nyelvfejlődésen átment alakot tükröz, kiindulhatunk egy szláv **Boldava* alakból is, amely viszont egy germán **Fuldahwa* átvétele volna. A magyar **Buldava* > *Buldva* fejlődés a XII. század végére már nem feltűnő, mert pl. a veszprémmegyei Torna patak nevének az 1075/1217. oklevél *Tornowa* adatán kívül később csak *Turnva* és *Turna* változatai vannak (1233: *Turnua* stb. MELICH, *HonfMg.* 107), a Rima folyóra pedig, bár ez is *Rimava* alakból származik, kezdetűl, a XIII. század második felétől fogva csak a *Rima* alakot ismerjük. A germán *Fuldahwa* alapalak megvan pl. a német *Fulda* folyó és a mellette levő város nevében, amelyet a VIII. században *Fuldaha* alakban írnak.

A Bódva folyó német *Moldau* neve, amely a folyó mellett, fekvő Szepsi városka nevében maradt fel, kétségtelenül összefügg a folyó régi szláv és mai magyar nevével, a hangtani megfelelések azonban nem egészen világosak. Csak annyi kétségtelen, hogy a német név nem a régi germán **Fuldahwa* megszakítatlan folytatása, hanem a magyar *Boldva* átvétele.¹ A *B* > német *M*- legvalószínűbben disszimiláció, bár ilyen változásra egyebütt is van példánk. Így pl. a tiroli *Malgrei* 'Kirchengerossenschaft' egy latin *basilicaria* szóra megy vissza (ZONF. VI, 220). Hasonló megfelelést mutat a német *Moldau* a cseh *Vltava* alakkal szemben (az Elbának Prágán keresztül folyó mellékvize). Hogy e névpárnak mi az eredete, még mindig nincs tisztázva, az azonban kétségtelen, hogy a német név a másodlagos és a csehből alakult (vö. SCHWARZ, *Die ON. der Sudetenländer* 28). Nem azonos eredetű tehát a német *Milde*, *Mulde* stb. víznevek-

ből lehet magyarázni. Viszont mindezeknek a neveknek a szókezdő *p*-jük miatt még a germán *Lautverschiebung* előtt kellett a szlávba bejutniuk, hangtani kritérium tehát a germán eredet mellett nincs. A *Bódva* folyót egyikük sem említi. Hogy igazuk van-e vagy sem (azaz feltehető-e, hogy a szlávok helynevekben megőrizték a *pol* tőnek *t* képzős származékait vagy sem), az a mi magyarázatunkat kevésbé érinti, mert a mi nevünkben a germán *Lautverschiebung* szembeszökően jelentkezik (* > germán *f* > szláv *b*).

¹ PARIS Dezső szerint (SRH. I, 58) a *Boldva* név a szláv *Moldava* névből származik („in nomine appellatio aquae Slavica *Moldava* commutata est“). Ez azért sem lehet helyes, mert a *Moldava* nevet a szláv-ból megfejteni nem lehet.

kel, amelyek valóban a németből származnak. A Csehország határán eredő és Szászországban folyó *Mulde* patak nevérol ma az a nézet, hogy német eredetű ugyan, de mai német alakja szláv közvetítésre mutat; t. i. < *mild*: 836: *Milda* > szorb **Milda* > **Milda* > német *Mulda* > *Mulde* (SCHWARZ i. m. 33).¹

A *Bódva* nevének germán eredetét a római korban itt történetileg igazolt germán kvádok jelenléte teljes mértékben valószínűvé teszi. Az is jól megfelel eddigi tudásunknak, hogy a magyar folyónév nem közvetlenül a germánból származik (akkor ugyanis valami **Foldva* volna várható, mert a magyarban van *f* hang), hanem szláv közvetítéssel került a magyarba. A többi germán eredetű név is a magyarban mind a szlávok közvetítése mellett tanúskodik. Ez pedig azt jelenti, hogy a honfoglalás idején a magyarság itt már germánokat nem talált.

Volt azonban egy másik *Bódva* patak is. Ezt Baranya megyében hasonló nevű falu mellett a mai Ráckozár, Köblény és Kárász vidékén említik: 1325: „riv. *Boldapataka*, riv. *Bolda*, *Boldua*“; via *Bolduavta* (AnjOkm. II, 181—2) (a helysére vö. CSÁNKI III, 419). Mivel nincs okunk ennek a nevének elválasztani a *Bódva* folyóétól, magyarázatunk erre a névre is érvényes. Csakhogy míg a borsodi *Bódva* esetében a germánból való magyarázatnál számos más, szintén germán eredetű névre hivatkozhattunk, itt egyelőre ilyenek még nem kerültek elő. Tekintettel azonban arra, hogy e vidéken gepidák és langobardok is tartózkodtak, germán eredetű nevek jelenléte szintén nem valószínűtlen.

Magyal, muzsdal. Sajnos, én sem tudom ezt a rokonjelentésű, feltűnően a szláv *ragya* ~ *rozda*, *megye* ~ *mezsgye* szópárokra emlékeztető két szót megmagyarázni, csak egy adalékkal akarok hozzájárulni, amely talán a magyarázatuknál egyszer felhasználható lesz. A *magyal*, a MTsz. szerint a 'mohostölgy' (*Quercus pubescens*) neve, a régi nyelvben igen gyakran fordul elő: 1233/1345: „sub arbore *mogiol*“ | 1277: „ad quendam ilicem vulg. *mogoltul*“ stb. (OklSz.) | 1256: „arbor ulmi, que vulgari nostro dicitur *magolja*“ (MonStrig. I, 433. = NySz.). A *muzsdal* pedig *muzsdaj* alakban Szilágyban egy tölgyfajtát jelöl (MTsz.). Az utóbbi a régiségben Baranya megyéből került elő: 1412: „duo surculi arborum *musdal*“ | 1413: „quatuor arborea, que *musdal* vulg. dic.“ (OklSz. = ZichyOkm. VI, 243) | 1420: (i. h. VI, 589). Ma a botanikai irodalom mindkét szót a tölgynek más-más változatára használja: *magyal* 'Quercus lanuginosa Lam.', *muzsdal* 'Quercus conferta Kit.' (GOMBOCZ ENDRE: MNy. X, 19).

Már SIMONYI (Nyr. XXXVI, 232) felvetette az ötletet, vajjon a magyar szópár nem szláv eredetű-e, mint a *ragya* ~ *rozda* stb., azonban MELICH (MNy. VI, 398) szerint a szláváságból egyik alak sem mutatható ki (BÁRCZI, SzófSz.).

KOZAROV a bolgár népi növénynevekről írt munkájában (Bálgarski narodni nazvanija na rastenijata. Sofija, 1925. 56.). Bulgária több vidékéről közli a 'quercus pubescens'-nek *moždela* és *maždel* neveit. Ez a szó, amely egy ősszláv **mǫdǫjelo* különböző nyelvjárási

¹ Valószínűleg szintén germán eredetű a romániai *Moldova* (a középkorban mindig *Mold-a-va*) folyó neve is (< **mǫld-ahwa* > orosz **Mǫldava* > *Moldava*). A kérdésre azonban máskor térek ki bővebben.

bolgár változatának látszik, sehol másutt nem található. Nem ismeri MLADENOV helyesírási és etimológiai szótára; semmi nyoma ŠULEK horvát növénytani szótárában; nincs meg egyetlenegy más szláv nyelv szótárában sem. Pedig mégis csak megvan és aligha idegen eredetű. A maga *žd*-jével bolgár színezete van. Arra pedig lehetetlen gondolni, hogy a különböző keleti és déli (macedon) nyelvjárásokban élő fanév a magyarból származzék.

Kokojza. Székely tájszó; változatai *kakójza*, *kukujza*; jelentése 'fekete áfonya' (Tsz., MTsz.). Másutt úgy látszik, ismeretlen. A székely szónak megfelelő alakú és jelentésű szó a bolgárban található: *kokáz*, többes *kokázi* 'vörös áfonya' (KOZAROV, Bálgarski narodni nazvanija na rastenijata. Sofija, 1925. 73). MLADENOV, EtReč. 245 szerint a bolgár szó a 'mag' jelentésű görög *κόκκος* szóból való, ez azonban a jelentéskülönbségek miatt nem kétségtelen. Más szláv nyelvből nem mutatható ki, a ruménben sincs meg.

A székely szó egy **kokazuje* átvétele, amely a *kokaz* szóból szláv *-bje* collectivum-képzővel alakult. Az ilyen nevek a szlávban nagyon gyakoriak, bár a szótárak kevéssé ismerik. Számos növénynevünk ilyen szláv collectivum-képzésű alakra megy vissza (*bodza*, *perje*, *szittyó* stb.). A szó **kokazje* vagy többes nominativusi **kokazja* alakban került át. A $z + j > j + z$ változás a székely nyelvjárásokban szabályos, pl. szláv *bizuje* > közmagyar *bodza*, székely *bojza*, ómagyar *huszjú* > közmagyar *hosszú*, székely *hojszú* stb.

KNIEZSA ISTVÁN.

Csik. A SzófSz. halfajtának mondja, pedig szabatosan halnem (Cobitis), melyhez hazánkban 3 halfaj tartozik: a réti, kövi és vágó csik; e fajok fajtáit vagy alfajait halrajzunk nem tartja számon. Mint halnevet a BesztSzój. a XIV. századból említi először; mint személynév már 1138-ban előfordul. Finnugor eredetét BÄRCZI helyesen elveti, mert *šy* egész más halfajt — egy Coregonus-félet, magyarul marénát, oroszul *csir (szig)* — jelent a vogulban; valószínűtlennek tartja az elvonást a *sikos* halból is, amiben szintén egyetértünk vele. Itt említem APÁTZAI TSERI meghatározását (1653.): „A Tsik ingolna vagy menyhal szabású“, ami némileg talál a réti csikra, megjegyezvén, hogy APÁTZAI nyilván összekeveri az Erdélyben is honos ingolát (Petromyzon) a Hollandiában, a Magyar Encyclopaedia szerzése helyén közönséges, magyar vizekbe csak ritkán betévedő angolnával. — Szerintem, kinek kezében sok eleven példány volt a *csik*-nak mindhárom fajából, s kövi meg vágó *csik*-ot pedig akváriumban is sokat tartottam megfigyelés alatt, e hal neve hangfestő eredetű. Kézbevételekor, kis nyomásra ugyanis e halacska (a legnagyobb, a réti csik sem igen nő nagyobbra 30 cm-nél) nemcsak igen elevenen ficáncol, hanem gyenge, *csikk*-nek felfogható hangot is hallat, amit sajátos, nemcsak kopolyús, hanem egyben bélen át való lélegző képességével magyaráznak (Darmatmer). HERMAN OTTÓ még nem ismerte e halfajoknak (réti és kövi csik) ezt a sajátosságát. A WILLER berlini professzor, LAMPERT nagy limnológiájának III. (1925.) kiadásában ezt így írja le: „Nimmt man das Fischchen aus dem Wasser, so wird durch den Druck der Finger die Luft aus Mund und After zum Entweichen

gebracht, was mit einem *quietschenden Ton* geschieht . . .“ (698.) E hal nem néma tehát, mint a csuka vagy más halak, hanem *csikkan*, mikor kézrekerül.

Cibék. Ama halászeszközök közül való, melyekről MUNKÁCSI BERNÁT (A magyar népies halászat műnyelve: NéprFüz. I. sz. 1893.) azt írja, hogy eredetét egyelőre biztossággal meg nem fejtheti. Az EtSz. szerint is: „eredete ismeretlen“. Villás bot ez — írja HERMAN Ottó a MHal. „mesterszótárában“ (II, 779) —, nyelve végén láncsal és hámmal; a balatoni jégi halászatnál kötélhúzó szerszám, de arra is használják, hogy büntessenek vele. HORVÁTH ZSIGMOND balatonmelléki tájszógyűjteményében (TudGyűjt. 1839. XII.) helyesen mondja balatonmellékinek ezt a „lyékes halászatnál kötélhúzáshoz kívántató láncos, nyakba akasztandó botot“. Mint kővágóörsi lelkész, gyakran láthatott ilyet munkában is. — MUNKÁCSI jól sejtette, hogy e mesterszó „németes“. A német tavak jégi halászatának leírásában (SELIGO, Die Fischerei in den Seen und Fliessen Mitteleuropas. Stuttgart, 1925. 101) olvastam, hogy: „Die Fischer . . . reihen sich an der Heeling (kihúzó lék) und ziehen . . . mittels eiserner Zieh-Haken [ugyanaz oldalon feljebb ismételt „Bicke“-nek nevezül], die mit Seil oder Kette versehen sind, und mit Arm und Schulte gezogen werden, die Oberleine langsam rückwärts schreitend heraus.“ A *cibékesek* a kötélhúzásnál tehát nem a kezükkel dolgoznak, — a naphosszat jég alatt húzódó kötél fogásától még oly kerges marok is lefagyana, — hanem a vállukkal, törzsükkel és lábukkal. A kötéltre vetett *cibék* ugyanis a lékből előbújó fagyos kenderfonatról a munkát a vállnak-törzsnek adja át, a lábak pedig közben ütemesen aprókat lépegetnek hátrafelé. S mivel ez a kemény munka reggeltől napestig elhúzódik, ebédszünet nélkül, — mert a háló a jég alatt meg nem állhat, különben a bekerített halak kísétálnak belőle, — hála a *cibék* nevű kezdetleges, de igen ötletes gépnek: a hat-hat *cibékes* halász mindegyik hálózárnyon bicskájával a szalonnás kenyerét is tempósan szeldelheti és fogyaszthatja, mialatt egész, hátradólt testével — nagyobb erőfeszítés nélkül — a háló kötelét húzza. A *cibékeseket* hálózás közben világosan szemlélteti a 4., 6. és 8. kép „Jégi halászat a Balatonon“ című dolgozatomban (TermtudKözl. 1929. március 1.). — A *cibék* mesterszó tehát a német *Ziehbicke*-ből ered. Aligha lehet két és negyedszázadnál régibb a Balatonon, akárcsak a szintén német eredetű *istáp* hálóalkatrész (a Dunán-Tiszán *apacs*) vagy a *varsinta* (Bärschling) és *Ökle* halnevek (*Uckley*). Mindezekkel — éppúgy, mint a veszedelmes süllőpusztító „eresztőhálóval“ — az 1715 körül, az altenbergi bencéseknek átadott tihanyi apátságtól Örvényes halászfaluba telepített sváb halászok ajándékozták meg a szomszéd tihanyi őshalásznépet és ennek révén az egész Balaton halászságát. A *cibék* szó éppúgy él ma is a balatoni halász száján, mint — eltiltása óta — az eresztő vagy pamukos háló az orvhalászok kezén.

LUKÁCS KÁROLY.

Pennabor. Az OklSz. 1554: „Vinum quod *penna bor* vocatur“ és 1567: „Vinum *pennabor* vocatum“ adatait kérdőjellel közli. Természetesen értelmezést sem ad, bár az utána következő, egyházlátogatási jegyzőkönyvből való 1603: *penna kéve* adat sejteti, hogy a szó —

a dézsmaszedéssel lévén kapcsolatos — valamilyen szolgálmányt jelöl. Jelentését tökéletesen megmagyarázza a csepregi protestáns tanító jövedelmének 1585-ből való felsorolása (MNY. XXXV, 123). Ebben azt olvassuk, hogy az iskolamesternek a szőlőkről regestromot kell készítenie, jelen kell lennie, amikor az összeírt szőlőkről a hegyvámot: azaz a földesúrnak járó mustdézsmát beszedik, és fel kell jegyeznie a hegyvámot beszolgáltatottakat, hogy a szegény emberektől még egyszer ne kérhessék. „Es az szegenj emberek tartoznak az Scholamesternek szolgálattiaert *Penna bort* adnj, az eö io akarattiok szerent, kj teöbbet, kj keuesebbett, de nem ereöltetesbedöl, sem szabas szerent“. A földesúr is tartozik a tanítónak e működéséért: mégpedig szabás szerint 25 mérítés mustot¹ köteles adni neki azzal a vödörrel, amellyel a hegyvámot szedi.

A címül írt szó jelentése tehát világos: 'az a bor (ez természetesen bizonyos helyeken vagy személyeknek megsabott, másutt vagy másoknak tetszés szerinti lehetett), amit az íródeáknak, a „jegyző“-nek személyes szolgálataért adnak'. A tanítót ebbeli adminisztrációs ténykedésében mai kifejezéssel *születi ellenőr*-nek mondhatnók a *cséplési* és *malomellenőr* mintájára. Hasonló hozzá az OklSz. által ugyancsak megkérdőjelezett 1624: *látó-bor*, amely a *borlátók*-nak (TAKÁTS: MNY. I, 356) vagy *borbírák*-nak (SZENDREY: MNY. XXXV, 327) megízlelésre, kóstolásra adott vagy küldött bor volt. Mint később látom, ZOLNAI GYULA a Pótlékokban az értelmezést már TAKÁTS cikkének megfelelően adja. — Maga az elnevezés emlékeztet a Kalotaszegből — sajnos évszám nélkül — közölt *cédulapénz*-re, amely a dézsmabeszolgáltatást igazoló cédulátért járt a dézsmásnak (SZABÓ T. ATTILA, A kalotaszegi nagybirtokok jobbágyságának szolgáltatása és adózása 19). Az OklSz. *cédulapénz* címszava mást jelent. Ilyen volt a vámosnak a vámból járó tized is, amit akkor is meg kellett fizetni, ha alacsony víznél a szekeret nem hajtották fel a hídra (1590, 1640: JAKÓ, GyalUrb. 13, 56).

Az adónemnek ilyen: a működéssel (vagy bármiképp) kapcsolatos valamilyen tárgyról való megnevezése a régiségben gyakori. Ilyen pl. az erdélyi *ostoradó* 'marhaszám szerint fizetendő adó' (SZABÓ i. m. 10; 1590: JAKÓ i. m. 12, 17 stb. I. mutató és LIV—LV), amelyre nézve nem áll a NySz. és OklSz. 'multa (helyesen: mulcta); Geldstrafe' értelmezése. Ilyenek: *füstpénz* 'háztartásonként: tűzhelyenként, kéményenként szedett bizonyos összeg, amit még a nincsteleneknek és az özvegyeknek is fizetniök kellett' (SZABÓ i. m. 8; EtSz. II, 704; 1640: JAKÓ i. m. 56); ugyanilyen jelentésű a *füstszab* (SZABÓ i. m. 8) és a *kemencezab* (OklSz.) | *láncpénz* 'váltság, szabadulási díj' | CAL.: „*Pötsét pénz*: cerarium“ a. m. 'hitelesítési díj' (vö. MA. 1604.: *Peczettöl pénz*) | 1624: *cégérpénz* 'a kocsmárlás engedélyezéséért: azaz az azt jelképező cégér kifüggeszthetőségéért járó bér' (OklSz.) | 1585: *asztalbora* 'étkezéshez személyes fogyasztásra adott bor' (MNY. XXXV, 123) és *gyertyapénz* 'világítási hozzájárulás' (i. h. 124). — Ilyen az 1640-ből és 1652-ből közölt *bikabírság* kifejezés (JAKÓ i. m. 57, 122), amelynek a *paráznabírság*-gal való egyenlő nagyságából, valamint az 1652-i *connumeratio* asszonyfalvi részében olvasható „*Bika bírfaq*“ az Neötelen legendyeny“ megjelöléséből (i. h. 142) biztosra vehető, hogy ezt az akkoriban sokkal szigorúbban vett — a faluból való kiűzés is

¹ A *must* itt a. m. 'vinum novum' (vö. NySz. *must-bor*).

járhatott érte (i. h. 13) — fajtalankodásért kellett fizetni. Így magyarázható SZABÓ T. ARTILA bizonytalansága (i. m. 33). (Vö. OklSz. is *bikapézn* és *paráznabírság* al.; CzF. *bikapézn* al. és a *falu bikája* ma is élő szólást.) — Ilyen az 1652-ből ismert *nyelvbírság* (JAKÓ i. m. 134; vö. 1656: *nyelve válthatatlan* Nyr. XXV, 80 után OklSz., 1680: *nyelve váltása díja* OklSz. 1190 a. m. 'rágalmazásért kapott büntetés'), amelyet „miltatlan panaž“ esetén fizettek (i. m. 13). Van 1640, 1652 stb.: *kékbírság* 'verekedésért, könnyebb testi sértésért fizetett büntetés' (i. m. 50, 57, 64, 73, 127 stb.; vö. CSEFKÓ: Melich-Emlék 53). Ilyen a Nagybánya régi jegyzőkönyveiből közölt *talpa munkája bére* 'hírvivésért, küldönködésért, gyalogpostálkodásért adott vagy járó pénz' (Nyr. X, 470, XIV, 219, 514), a Szegedről ismert *talpalópénz* 'tanúnak fizetett költség' (MTsz.) meg a tolnamegyei *talpaló* 'borraló, melyet annak adnak, aki utána járt valaminek' (Nyr. VI, 230 után MTsz. 5. jel.).

Ugyanazon kifejezésmód ez, mint amikor valamely kódex első, második vagy harmadik *kezé*-ről beszélünk, jóllehet a betűvetési, helyesírási, nyelvjárási, szókészlet stb. sajátosságok az illetők személyiségével és nem kezével kapcsolatosak, vagy amikor egy író jó vagy ügyes *tollá*-ról esik szó, stb. Népünk szereti az ilyen „képszerű“ látást és ennek „képszerű“ nyelvi szemléltetését. L. erre nézve KULCSÁR ENDRE „A magyar nyelv képes beszéde“ című tanulmányát (Nyr. XX, 4—9). MIKESY SÁNDOR.

Szottyant. Kurkó Gyárfás székely, csíkszentdomokosi író „Nehéz kenyér“ című regényében (Bukarest, 1949.) olvastuk ezt a szót 'szül' jelentésben. A regényben az iskolásgyerekek az óráközi szünetben hevesen vitatkoznak arról, hogy ki hogyan látta meg a napvilágot. Idézem ezt a részt: „Engemet a *gólya költött*¹, — mondotta Mihály . . . — Engemet a *víz hozott*, — kiabálta Gergely . . . — Az semmi, de engemet az *angyal hozott* karácsonyra, — kiabálta Marci . . . — Hát akkor anyád *kit szottyantott az izébe?* — kiáltja oda Bara János . . . A vita egyre jobban elfajult. János a markába köpött s a másik pillanatban már az almafánál kiabált. — Hát ha mindegyiket a víz, a gólya, s az angyal hozta, akkor anyátok *kit szotyogtatott?* Süldő malacot-é? . . . — Engemet *édesanyám szült a gyermekágyban* s ti mért volnátok különbek . . .“ A vita verekedéssé fajul, még bicskáznak is, csak a szünet végét jelző csengetés és a pap megjelenése vet véget a nagy csetepaténak. Mikor a pap a zsebkendővel bekötött véresarcú áldozattól a verekedés okát tudakolja, az így vall: „Igen, mert azt mondta, nem a gólya, s nem az angyal hozott, hanem anyánk *szottyantott a világra*“ (211—4). Amint kivonatos idézetünkéből kitetszik, Kurkó Gyárfás a szülés kifejezésére a *szottyant* igét használja. Ez a *szottyant* ige *ki-* és *el-* igekötővel hasonló jelentésben megvan a MTsz.-ban is, székelyföldi adatokban: *kiszottyant* 'kipottyant, kiejt'; példa rá: „A terhes asszony a gyereket magából véletlen rögtön *kiszottyantotta*“ | *elszottyant* 'elpottyant, elejt'; példák rá: „A tyúk a tojást a fészken kívül (v. a vízben) *elszottyantotta*. A hogy a kerten hágott átal, *elszottyantotta*.“ A MTsz.-ban

¹ Vö. *Engem sem a gólya költött* (BEKE: Nyr. LXXII, 115). Változata Rideg Sándor elbeszéléséből: „Pestre se mehetek föl csak így mezteláb, mint *akit a kácsa költött*“ (BEKE: Nyr. LXVII, 39).

megvan a *kiszottyán* ige is 'kipottyán, kiesik, kicsúszik' jelentésben és a NySz. is ismeri ugyancsak 'excido; ausfallen, entgleiten' jelentésben. Adat rá 1760-ból: „Az is megesett, hogy az ilyen öröm mondó lova seggibe tyúktojást dugtak, s mikor lovára felült és megindult, *kiszottyant* a lova seggiből, mely nagy nevetséget okozott.“ — A *szottyant* és *szottyán* igéknek 'kiejtés, kicsúztatás' és 'kiesés, kicsúzás' jelentését a szülés és születés jelentéssel nem nehéz kapcsolatba hozni, mint azt a MTsz. idézetei is mutatják.¹

A *szottyán* igéről eszembe jut MÓRICZ ZSIGMONDNak egy nényelvi megjegyzése, melyet ELEK ILONA értekezésének (Móricz Zsigmond stílusa és nyelve. 1911.) egy példányába saját maga írt bele, és amelyet a Nyr.-ben (LV, 62) közöltünk. ELEK ILONA ezt írja: „*szotty*: lelkem *szottyá* (Tragédia 15) vö. Tsz. *vén szotty*: vén *trotty*, totyakos vén ember (Szatmár m.)“. MÓRICZ a következő megjegyzést fűzi hozzá: „*szotty* bizony nem annyi, mint *trotty*. Kedvesebb szó, inkább becéző, mintha azt mondaná, hogy »be könnyen *szottyantál* ki a lelkemből. Ha jobban kínlódtam volna veled, te is különb volnál«. Hasonlít a »lelkemtől lelkedzett« képhez, de durvább kép. Különb a *trotty* is ugyanez a kép, csak hogy a *szotty* a szülés, a *trotty* az emésztés hangutánzásából kelt. »Ó te *trotty*« = te malé = olyan vagy, mint egy . . . ezt a szót így szokták leírni a nyelvészek.“ MÓRICZ tehát a *szottyán* (*kiszottyán*) igét szintén a születéshez kapcsolja és a *szotty* szóban a szülés hangutánzását érzi. Felfogásához két megjegyzés is fűződött a Nyr.-ben (LV, 155–6). VIDA IMRE ezt írja: „Hogyan, a *szotty* a szülés h a n g u t á n z a t a ? Ez egészen új. A *szotty* a puhának zuhanását jelenti. *Szottyán* = zuhan. A pisze orra és a beesett arcra, mint a puha beütődésére, formáltságára szintén használtatik a *szotty* és *szottyant* szó. A *szottyán*-t használhatták tán egyesek olyan értelemben is, mint azt Móricz írja, az általános jelentése azonban a puha ütődésének hangutánzása. *Trotty* jelentése hasonlatos a *szottyé*hoz, a durvább tömeg esését, összeesését jelenti. Eredeti jelentése az összeesett testet jelölte. »Be könnyen *szottyantál* ki a lelkemből. Ha jobban kínlódtam volna veled, te is különb volnál«. Ez a mondat nem egyezik a nép gondolkodásával. A nép nem gondolja, hogy a gyermek sikerültsége a szülés kínjával egyenes arányban áll. Sőt fordított arányt hisz. Emellett szól a szólásmondás: »Könnyen szült mint a tik, mikó toji a tojást, de jegességös is a gyerekek, mint az állat.« — ZOLNAI VILMOS azt írja: „A *szotty*-ot inkább gúnyos értelemben használják, mint becézőnek, pl. *szívem szottyá* valaki valakinek, mikor nem szereti valóban, csak gúnyolódik az esetleges lehetőségével a hozzá való szerelemnek, mikor tréfásan megöleli és mondja *szívem szottyá*. Vagy ha nem egyenrangúról, vagy nem hasonló korúról van szó, ha fiatal férfi idősebb, többnyire rokon asszonynak mondja *szívem szottyá*.“ — ZOLNAI VILMOS állítását erősíti CSÚRY, Szhsz. adata: „*szotty* fn. *Lélekem szotty!* (gúnyos megszólítás).“

Hogy a *szottyant*, *el-*, *kiszottyant*, *kiszottyán* igékben és a *szotty* szóban hangutánzást érezhetni, azt nem MÓRICZ állította először. CSAPODI ISTVÁN (Nyr. XXII, 184) a BARTHA JÓZSEF (Nyr. XXII, 79) közölte palóc *szotyog* 'hullik' igével kapcsolatban azt írja, hogy ő

¹ A szócsalád *szotyor* 'vízen uszkáló hó- és jéggomoly' tartozékáról I PARIS: MNy. XI, 359, XIV, 69, XXII, 134.

a *szotyog*, *szotyogó* vagy *szotyogós körte* szavakban nem annyira a 'lehullás, potyogás' értelmét látja, hanem inkább „olyan hangutánzó szót lát bennük, mintha az érett körte azt mondaná: *szotty*“. CzF. (V, 1435) szerint is: „*szoty* [!] természeti hang, mely bizonyos lágy nesznek felel meg, mint *szotyos*, *szotyós*, *szottyán* származékai mutatják. | *szottyán*. 1) Mondják holmi lágy, puha testről, midőn esés vagy ütődés, vagy mozzanás következtében *szotty*-féle hangot ad. | *szottyant*. Eszközli, hogy valami *szottyán*jon.“

A felhozottak szerint a *szottyant*, *szottyán* igecsoport az *el-* és a *ki-* igekötőkkel a 'szül, születik' jelentésű szók csoportjában is helyet foglal, a *szotty* főnév pedig hangutánzó szó. Ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy MÓRICZ a szülés és hangutánzás együttes megjelenését látja a *szotty*-ban.

PROHÁSZKA JÁNOS.

Kürtöskalács, kürtöskalács. Miután NAGY J. BÉLA: MNy. XL, 307—8 a címszóban jelzett ételnév előtagjának *kürtös* és *kürtös* írásmódjával kapcsolatban felsorolja az irodalomból ismert jelentősebb adatokat, megjegyzi, „lehetséges, hogy a kiejtés a kalácsnem hazájában, Erdélyben is váltogatja a rövid *ö*-t a hosszú *ó*-vel (*kürtös kalács*, *kürtös kalács*)“. A *kürt* és a *kürtő* szó közös eredetére való utalásából, de fejtegetése más részéből is, úgy látszik, NAGY arra következtet, hogy a *kürtös* és a *kürtös* alakú változat két különböző szemlélet eredménye.

Mielőtt rámutatnék arra, hogy az eredeti szemlélet miből indulhatott ki, néhány újabban szerzett adatot sorolok fel. Előjáróban megjegyzem, hogy Császár Károly: MNy. XL, 384 egy székely származású barátja szóhasználatára hivatkozva, a *kürtös kalács* alakot közli. Magam ezt az ünnepi tészta-számba menő kalácsnevet természetesen kora gyermekkoromtól fogva jól ismerem. Erdély különböző vidékein falusi és városi környezetben is gyakran jutottam közeli ismeretségbe vele, nevét meg éppen számtalanszor hallottam emlegetni. Magam ugyan e nevet *kürtöskalács*-nak ejtem, de nagyon gyakran hallottam váltogatva *kürtös*-, sőt *kürtös* ~ *kürtös*- előtaggal is ejteni. KELEMEN LAJOS kolozsvári és marosszéki emlékei alapján a kalácsnem nevét *kürtöskalács* alakúnak ismeri. Ugyanezt az alakot használja háromszéki nyelvjárási sajátosságokat őrző édesanyja kiejtése, saját háromszéki, aranyosszéki és kolozsvári emlékei alapján GÁLFFY MÓZES. Háromszéken ma is ez az alak él (GAZDA FERENC és K. SEBESTYÉN JÓZSEF szíves szóbeli közlése). MÁRTON GYULA is a Szilágyságból *kürtös*- és *kürtös* előtagú formát ismer. CSÚRY BÁLINT pedig e tészta-nem nevéként a *kürtöskalács* alak mellett a *kürtösifánk* formát is közli (SzhSz.). Az aradi származású BLÉDY GÉZA szerint nálukfelé nem ismerik e kalácsnemet. Maga tehát csak Erdélyben ismerkedhetett meg vele, emlegetni is csak itt halhatta; ő a nevet *kürtös* előtaggal ejti.

Az erdélyi házi „édesipar“ e kedvelt termékére a NySz.-ban és az OklSz.-ban nem találok adatot. Cs. BOGÁTS DÉNES háromszéki oklevél-szójegyzékében azonban a következő adatokat találjuk: 1810: „Egy *Kürtös kalács sütőfa* cseréppel behuzva“ | 1834: „*Kürtös sütőfa* 1 xr.“ (azaz 1 krajcár) | 1838: „Négy kis lapito és egy *kürtös kalács sütő fa*, betsü áron 22 xr.“ (Bogáts, Háromszéki oklevél-szójegyzék: Erd. Tud. Füv. 163. sz. 85). — Bogáts adatait magam is megszerezhetem az erdélyi oklevélszótári anyagom cédulái közül

hevenyében kiválogatott néhány adattal. Időben legelső az az 1772-ből való, melyet egy kolozsvári konyha-felszerelésre vonatkozó leltárból ilyen alakban írtam ki: „*Kürtő (!) kalács Sütő tserép*“ (Erd. Múz. Gr. Mikó-lt. Gazdasági iratok). Egy másik kolozsvári összeírás 1793-ban „*Kürtös Kalács forma*“ alakban tartotta fenn e kalácsnem készítésében szerepet játszó eszköz nevét (Erd. Múz. Teleki László-lt.). Ugyanannak a levéltárnak egy másik, egy évvel előbbi összeírásából ezt az adatot jegyeztem ki: „*Kürtös kalács forma*“ (uo.). A kolozs megyei Mezőőr egyik 1811-i udvarház-összeírásában a konyhaszerek között „*egy Kürtös kalács sütő fa*“ is előfordul (Erd. Múz. Mikó-lt. i. h.). 1810-ben néhai Sziggyártó Trintsini Mihály ingóságainak marosvásárhelyi összeírásából jegyeztem ki a következő adatot: „*Egy Kürtös kolács sütő fa*“ (Erd. Múz. Marosvásárhely város lt.). Br. Gyalakuti Lázár József 1822-ből való nyárádszentannai udvarház-leírásában a konyhaeszközök között egy ilyen adalék olvasható: „*Egy Kürtös Kalács sütő fa*“ (i. h. 8. cs.). Ez adatokból a *kürtös*, illetőleg *kürtös* alak közötti kérdést az előbbi javára dönthetnék el, ha a XVIII–XIX. századi források ilyen tekintetben megbízhatatlan hangjelzése nem intene óvatosságra. Kellő óvatossággal csak annyit mondhatunk, hogy — úgy látszik — a forrás-leírók kiejtésében a *kürtös* előtag lehetett az általánosabb. — A mai erdélyi kiejtésre nézve a két alak váltogatva való használatát az eddigi adatok alapján valószínűnek kell tartanunk, úgy azonban, hogy gyakoribbnak mégis csak az eredetibb *kürtöskalács* alakot kell tekintenünk.¹

Mert aki a *kürtöskalács* készítését és eredeti alakját ismeri, annak nem lehet kétsége affelől, hogy e kalács-nem neve a *kürtő* szóval és nem a *kürt* hangszernévvel van kapcsolatban. Már az itt felsorolt történeti adatok is utalnak arra, hogy a *kürtöskalács* sütésében fontos szerepet játszik valami faeszköz. Hogy ez a faeszköz az idézett történeti adatok korában milyen lehetett, azt tárgyi emlékek híján pontosan nem tudom, de úgy hiszem, nem sokban különbözött azoktól a *kürtöskalács-sütő fáktól*, amelyeket gyermekkoromban még nagyanyám, édesanyám s mások háztartásában Désen meg másutt is láttam. Megerősít ebben a vélekedésemben K. SEBESTYÉN JÓZSEFnek a háromszéki *kürtöskalács-sütéssel* kapcsolatos ama szíves szóbeli közlése is, hogy ott az ilyen sütőfák nemzedékről nemzedékre öröklődtek, s maga látott aránylag egészen régi, XVIII. századvégi — XIX. század eleji darabokat is. Maga a fa egy körülbelül 1 méter hosszú vasrúdból és egy körülbelül 30–35 cm hosszú 9–10 cm átmérőjű fahengerből áll. E henger tengelyvonalán középen fut át, mozdíthatatlanul rögzítve, az említett vasrúd. A vékony, körülbelül 2 cm-es lapos szalagokra nyújtott, finom kalácstészát erre a hengerre tekerik fel úgy, hogy a kalácscsíkok széle szorosan egymáshoz tapad, és sütés közben úgy egybesül, hogy mikor a hengerrel leveszik, az egész sütemény egy darabban egy körülbelül 25–30 cm hosszú *kürtő*-, illetőleg *cső*-alakú kalácsfélét képez. Minthogy ezt a kalács-kürtőt a családtagok és vendégek elé ilyen alakban teszik, s a fogyasztók a szalagszerűen szakadó tészát ilyen jellegzetes alakjában látják, nyilvánvaló, hogy a névadási szemlélet csak a kalácstészta *kürtő* alakjából indulhatott ki.

¹ Megjegyzem, hogy a háromszéki Zaboláról származó NAGY ALADÁRNÉ jelenleg 56 éves édesanyjától mindig *kürtöskalács*-nak hallotta ejteni a nevet; e szerint tehát Háromszéken is ingadozik a használat.

A *kürtő* faluhelyen s városban is mindennapi, közönségesen ismert dolog, a *kürt* annál kevésbé. De különben is ezt a tésztaemet alakjáról csak nagyon erőszakolt szemlélet nevezhette volna el a *kürt*-ről.

Ami a történeti adatokból kielemezhető tanulságokat illeti, az 1810-ből való adat, mely cseréppel behúzott *kürtőskalács*sütő fáról beszél, érdekesen azt mutatja, hogy régebben — legalább is Háromszéken — a sütőfát cseréppel vonták be, hihetőleg azért, hogy a sütés tökéletesebben menjen. Az 1772-ből való kolozsvári adat *kürtőskalács-sütő cserépe*-e már nem ilyen fahenger-behúzó cserépre vonatkozhatik. Mint ugyanis K. SEBESTYÉN közléséből is tudom, faluhelyen a *kürtőskalács*ot a nyitott tűzhely padkájára kihúzott bőséges parázsban sűtik úgy, hogy egy vékony vas, pléh vagy régebben cserép-tepsi féle köré húzzák a szentet. A tepsi két végén vagy egy-egy felálló vasvillába vagy két felállított téglába vajt rovátkába illesztik be a sütőfa vasrúdjának két végét, és úgy forgatják a kalácstésztát, hogy egyenletesen pirosra süljön. A tésztát egy hosszú fakanállal vagy libatollal¹ állandóan öntözgetni kell olvasztott friss vajjal, libazsírral, illetőleg kengetni kell cukrozott tojásfehérjével azért, hogy szép pirosra, fényesre, ropogósra, de ugyanakkor foszlósra süljön. A lecsorgó vaj, zsír az előbb említett tepsifélébe csepeg bele.

A történeti adatokból az is kiderül, hogy Háromszéken egyszerűen *kürtős*-nek is hívták a *kürtőskalács*-ot. (Ezt a jelentéstapadásal keletkezett alakot mintha magam is hallottam volna, legalább is ilyen kérdésekben: *Kérsz még kürtöst?*). Kolozsvárt a XVIII. század végén láthatóan a *kürtő kalács* alakot vagy legalább ezt is ismerték. Ez megint csak a mellett bizonyít, hogy a szemlélet a *kürtő*-ből indult ki. A BÁTKY ZSIGMONDTÓL (MgNépr.² I, 84) idézett *kürtkalács* név sem mond ellent ennek, mert hiszen a *kürtő* a *kürt* származéka (MNy. XXII, 319; SzófSz.). Így érthető az is, hogy a besztercenaszódi Zselyken a *kürtőskalács* neve *kürt* ~ *kürt*, a *kürtőskalács-sütő* fát pedig ugyanott *kürtfá*-nak nevezik. (Az odaváló HUNYADI ÖDÖN szíves szóbeli közlése.³) Megjegyzendő, hogy közlőm felvilágosítása szerint itt a sütőfa valóban teljesen, egy darabból faragott fa. Ez lehetett ennek az eszköznek eredeti anyaga. Később egyes vidékeken, alkalmasint a fazekas-központokhoz közelebb eső helyeken ezt cseréppel vonták be.³ Újabbban, HUNYADI közlése szerint a szolnok-dobokai Magyardécsén például pléhből készítik. A gazdasági életben való változás így alakítja át ezt az egyszerű eszközt is.

SZABÓ T. ATTILA.

¹ A besztercenaszódi Zselyken e helyett egy hosszabbacska fapalcára kötött rongydarabból készített kenegető eszközt, a *lecsegető*-t használják a kenegetéshez.

² HUNYADI szerint itt a *kürtő* szót ismerik ugyan, de nem használják. A *kürtő* neve nem *kürtő*, nem is *kürt*, hanem *kemény*. Megjegyzem, hogy ugyanilyen használatra emlékszem Désről is. Nekem magamnak is a *kürtő* irodalmi szó, ritkán is élek vele.

³ NAGY ALADÁRNÉ édesanyjától és 70 éves nagynénjétől úgy hallotta, hogy az ő fiatalukorukban még cserépen sűtötték a *kürtőskalács*-ot. Arra azonban már nem emlékszik, hogy az egész sütőeszköz cserépből lett volna. A cserépsütőt is csak úgy lehet elképzelni, hogy egy cseréphengeren fa- vagy vasrúd volt áthúzva, mert egyébként nem lehetett volna a kalácstésztát forgatni.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK.

Jobbágylevelek a XVI. századból.

A nagyvarosi magyarság pusztulása az »ostoradók« miatt.

1588. december 4.

Tekintetes es Nagos wrak: Eorokke walo zolgalatunk Aiánlafanak wtha'a kyanünk az mjnden Joknak kutfeíteol Nagfaghtoknak, lelki es tefti Jokatt: Veúenk az Nagfagtok leúelet, Meliben fizetetlenfegwánk miatt feguerrrel fenegett Nagfagtok bennünket, Melj fenegetelt Nagfagtoknak mi El nem zenuedhettiwk, Meljet fokzor megh Irtwánk Nagfaghtoknak, hogi ha Nagfaghtok az eo fellege warafatt megh ne' menthi gondwifeles által, ez fok tiztartoknak valo fizetsteol, tehatt my az my tervezett zerinth walo verünknek es feiedelmünknek be zolgalando adott, megh ne' adhattiuk melliett Nagfaghtok kezehez kellenek zolgaltathnunk, mertt ezek ez vegekben lakúan ereos sarzczioltatafokkal, niomorgattak bennünkett, fok fogfaggal, az mi elejnkett, ez fok adora, kiertt moft meegh az zulejnketis atkozzuk, kik megh holtak, hogi Inkab halalt ne' zenuettek hogi ne' Maradekiokra, Enni oftor adokatt hattak zallany, Melj oftor adokatt ez ideig fok sarzczioltatafokkal, az vraink es tiztarthoink megh vettek raitünk Marhank fottaig fizettwánk, Moft Emm'ar vgia' nincz mitt Adnünk, hane' ha Magünkatt az vafra, es teomleotzre, melj kinra giarlo teftwánk sem mehett, hane' az mint Ennek eleotteis megh Irtuk Naigfaghtoknak Mi elejteol foghua biztuk Magünkatt az Felfeges Romaj Ciazar Rodolfus feiedelmünk Maga Aianlafahoz, mikor eo Felfeghenek suplicaltunk volna, hogý eo Felfege minkett ez moftani Tiztartoktül Racz Paltol, es Forgacz Imreteol el zakasztana, mertt my azoknak kyanlagok zerinth nem fizethetwánk, Melj Suplicacionkra ilj valasztott tett vala, eo Felfege hogi, Ezek[ne]k Eltekig el ne' vehetlek twlok, Mertt Attia' adott nekik bennetekett birni tizteol, de azoknak holtok vthan nem adlak mafnak, ez Ideigh ahoz tartottuk Magünkott, de azon fai feiünk hogý Anni Tehetfegwánk Ninche' az Rajtwánk valo nagi Infegh, es zeginfegwánk miatt hogý meegh cziak vthi keolchegwánknekis gongiat vifelhetne'k, hogi kiuel eo Felfegett Megh talalhatnank, es eo Felfegett, ez Igeretire emleketethetnenk, ha ne' hogý Ennek mi az mi zeginfegwánknek, es niomorult allapathünknek miatta veghez ne' vihettiwk, Megh maradafünk feleol femmy Remenfegwánk, hane' erre vittwk magünkatt kiczinteol fogua nagig, hogý Im megh moft egizer, Irtünk, es leüelwánkbe' keriwk Nagfaghtokatt hogý ha az Racz Pal vrunkra nezendeo fizetefnek le zallejtalaban Modott talal Nagfaghtok gondvifele által Nagfaghtoknak, vgi hogi az az ado fizetes vgia' el feledue legien nalwánk tehatt megh Maradünk ez niomorodott helien, es az eo Felfege warafatt, puztan nem hadgiük, ezt penig azertt akarank Nagfaghtoknak tuttara adnünk, hogý ha Nagfaghtok hirinekwl mentwánk volna az eo Felfege warafarol el¹ netala' nehez neucn vette leend Nagfaghtok teolwánk, zwkfegh kezeritett penig bennünkett arra, hogi ez dologfeleol Nagfaghtokatt talalliuk megh, mertt Nagfaghtokra bizta eo

¹ Betoldás.

Felfege Jozaganak es orzagaban lakozo Jobbaginak gondgia vifelefeft: ez dologhfeleol penigh az mi kegl'mes feiedelmönknekis az felfeges Erneftüs Herczeghnek ez zerinnt Irtünk, Melj Leüelwknnek kezehez valo zolgaltatalfatt Nag'faghtokra biztük, es eo Felfegeoteol kegl'mes valaztiatt,

Mertt Egi nihanzor megh Irtuk Jwuendó Pwztwlawnkatt Nag'fagtok[na]lk de meeg ez Ideig el ne' tuttuk hitetni Nag'fagtokkal, Mierthogi nem ereze Nag'fagtok az mi firalminknak faidalmitt, hane' hogi eo Felfeghenel bwneofeoknek ne talaltaffünk lenni hogy hirnekwl mentwnk legien el az varafrol, ezokaertt kezeritete'k megh talalnünk Nag'fagtokatt, leüelwnk által, az veghre penig az eo Felfege varafabol nem megíwnk el, hogi tellieseggel eo Felfegenek tauolb feoldereis feiet nem akarnank haitanj, melj mi pwztulafünknek feo oka az Idege' nemzetlegh keozott valo nagi Infegh, es az vtha' az felfeo vrajnknak tiztartojknak valo fok fizetes, Racz Pal Vrünk es Forgacz Imrenek Zent Georgi es Zent Mihalj Adoiatt fizettwnk ez Ideig Egiegi Eztendeoben R 150 ftot, 32 ako bortt .2. zonieget, 2 vizatt, Leuara az zolgalatertt Rf 60 minden eztendeoben. az Nagi Zombathi kaptalanhoz mind borünkbol buzankbol az igaz tizedet ki adgiwk, az eo Felfege komrajara Rf 40. melliett az teobbj keozeott ez Ideig mez gianantt tartottuk, es faitt feiwnk Raita hogi ez felwl megh neüezett oftor adok miatt ez természetzerinth valo vrwnknak es feiedelmünknek zolgalando adott megh ne' adhattwk, kinek saiatu vagiwnk es igazan bir minkett, annak igazatt kj ne' zolgaltatthattiük, My ezertis Edes hazanktol moft vtolfo leüelwnkbe' bwczott vezwnk Nag'fagtoktol, mertt mi elegek ne' lehattwnk moft minekokaertt, keüefen vagiünk vg minth 42 ferfi Jobbagi lakja moft haro' Ezten-deoteol fogüa, ez varatt, teob ne', es hogi gieozne el Enni fizetett, hane' keferwlegwnkben hogy ez alfo Idegen feiedele' megh ne' Engette ez Ideig az varafrol e' menetelwnkett, moft rea rohanuan halalunkatt kertwk, hogi vejet tegien Itthon eletwnkben, hogi nem gialazatwnkra, horczolliarak kj hazünkbol bennünkett, Netala' az kik mi heliwnkbe' az varatt megh zalliak azok Inkab el gieozik az fizetett, de mi tellis'seggel el fogitünk, melj vakmerefegwnkeo' az Idegen feiedelemis czudalkozott, de lattia hogy mindenesteol fogüa halalra zantuk magünkatt, es ez az oka.

Ez Irafban ha walami vetket, es fogiatkozalt talaland Nag'fagtok, vak mereofegwknnek uagi gonozra valo Indolatunknak ne tulajdo- necza Nag'fagtok. hane' haborudott, es elkeferedett ziuel wagiunk, es azok Ingattak fel bennwnkett, Mertt halua' ez mi fok vrajnkat tiztartoinkat, es azoknak valo fok fizetesinkett, mind az Egez düna mellett valo kereztienfeg czudalkozik raita, mertt vgia' azt mondgiak hogi ha teo eoknek egi pinz adot nem adnankis, megis fok volna Enni Som'a az ni feiüнкеon. Zama nincz menizer Irtuk megh Nag'fagtok- nak hogy Itt ez veg beli vrajnk vezik el teolwnk azt az pinz, az melliel ez mi természet zerinth valo feiedelmwnknek tartoznank, ezekhez kepeft², mez gianantt tartottuk az Nag'fagtoktol való haboru'agínkatt ez Ideig, Meljrol Egi nehanzor panazolokottunk Nag'fagtoknak, de lattiuik hogi nincz nekwnk teob gondvifeleo vrünk az Egi Iftennel, Embernek Job Egeffegben, es bekeffegben feiet el vinni, minth hazanal Eoreokfege mellett megh halnj, es

² Javitva: pepelt.

Embernek magat, val'ra es teomleoczre Adnj, Vegezethre keonieorge-
fwnknec Sum'aja hogi ha Nag'fagtok, ez mi leuelwnkre kegl'mes
valaztot teze', es biztat Nag'fagtok hogý modot talal az mi fokfele
walo fizetefwnknec le zallejtafaban, tehat Egi keues Ideig, mig
alliuk Zerenezekre, hon nem, megh Jegiezhet Nag'fagtok Raita, ha el
vegezet zandekwnkatt veghez vizzwk auagi nem, Merth mi az fokfele
walo es természet elle' walo zokatlan fizetefeket el ne' gieozwk

Istennek Irgalmaffaga es kegl'mefsege zallia az Nag'fagtok
ziuett.

Date Marufini 4 die 9bris. Ann'o MD. 88

Mi Marufi Elkwttek, es Polgarok

eo felfege niomorodott

Jobbagi.

[Címzés:] Tekintetes es Nagos Wraknak, Pofomba', az Felfeges
Romai Ciazar, Magiar komrajanak feo gondgia uifeleoynec, es eo
Felfege Tanaczynak, nekwnk kegl'mes, wraýnknec.

Orsz. Levéltár; Pozs. Kamara; Lit. ad Cam. exar. 1401. A külső
oldalón a kamarában ráírt dátum: 22 dec. 88.

A levél rávilágít arra, hogyan pusztult el a végbeli magyarság a
három felől rája nehezédő állandó sarcoltatás következtében. A nép
forrongó lelkülete itt eléggé érthetően megnyilatkozik, mikor hol a halálba
akarnak rohanni, hol meg szüleiket átkozzák, hogy miért nem haltak
meg inkább — vagyis miért nem keltek fel nyíltan —, mielőtt ezt a rette-
netes megterhelést elfogadták. Maga a kézírás gyakorlott, sőt túlságosan
kiírt írás, míg a stílus nehézkes, a gondolattal küszködő, a jobbagyok
kifejezési módját tükrözi.

ECKHARDT SÁNDOR.

Szótörténeti alálékok.¹

párológ B.: 1808. — 1792: NyÚSz. | 1793: „*párológva* omoljon
-ki vére“ Nagy Ferenc: Hunyadi László történetei 22.

párosodik B.: 1787. — 1778: „G. nevezetű Svédi Gróffal *meg-
-párojo'dám*“ [‘megházasodtam’] Gellert—S. I. i. m. 19 | 1772:
párosodás 'házasság, egybekelés' Mészáros i. m. 350 | 1778:
„*meg-párofo'dáfunk* után“ Gellert—S. I. i. m. 31.

piszseg B.: 1792. — Vö. 1772: „azonnal egynélány *pe'zfzgeté'sel*
jelt adott“ Mészáros i. m. 189 | 1777: „ő *pe'szget* [mult idő!]
s én voltam jó kedvel“ RMK. XXI, 348.

piszke B.: 1832. — 1807: MÁRTON II, 169 | 1800: Pank:
Compendium oeconomiae ruralis 361.

pityke B.: 1808. — 1801: „Pikkelyes teste hasonlő, a' fenyő-
fák *pitykés* barkáihoz, vagy Tobozzaihoz“ Földi i. n. I, 56 |
1807: *pityke* MÁRTON | 1848: „*petyke* (pityke), ein flachr Knopf“
FOGARASI.

póru' jár B.: 1800. — 1772: *póru' járna* Mészáros i. m.
281 | 1778: „valő, hogy *póru' jártál*“ Gellert—S. I. i. n. 279 |
1792: *Póru' járnék* Kelemen i. m. 47.

potom B.: 1808.; mn. 1811. — 1792: „Miért hívtad-ki a: Urat
— azért a' *potom* [‘haszontalan’] Leányért?“ A' m. játék-szín I 83.

¹ L. MNy. XLVI, 93—5, 187—9.

potyogot B.: 1808. — 1770: K a l m á r i. m. 370.

rakéta B.: 1835. — 1784: MNy. XXXVIII, 305 | 1792: „Mint a *Rakéta* ... fénylik ... És el-pattan“ A' m. játék-szín I, 250 | 1794: Berta i. m. 5 | 1819: Nagy Pál i. m. 118 | 1832: „congreve-rakéták“ Jelenkor I, 80 | 1826: *raketta*, *rakétta* Hasznos Mulatságok II, 360.

reklí B.: 1870. — 1799: Raff i. m. 591 | 1807: MÁRTON | 1816: GYARM., Voc. | 1836: DANKOVSKY, Lexicon || *reklí* 1805: Szaller i. m. 57, 58 | 1837: Hrabowszky i. m. II, 210.

remekel 'remeket alkot' B.: 1807. — 1790/1798: „Még a' termézfet-is, a' minémű fízivet Te vífeltél, ritkán *remekel* olly mivet“ Mátyási i. m. 28.

ring B.: 1857. — 1838: „*ring*: sich leicht bewegen, sich wiegen“ Tzs. | 1848: FOGARASI.

ripakodik, régibb alakváltozata: *rivalkodik* 'sír' B.: 1832. — XVII. sz. el.: *rivalkodik* 'kiált; jajveszékel' NySz. | 1689: „*Reá rivalkodnak* és kiáltanak“ NySz. | 1792: „valamint meglátott, azonnal *reám rivalkodott*“ A' m. játék-szín I, 66 | 1819: „illy kemény *ripakodással*, menny innent ilyen amolyan téntás képű deákja, ... elhajtódott“ Nagy Pál i. m. 16.

roskad B.: 1784. — 1772: „valamint a' fzikéről fel-kelt, úgy ismét *le-roskadtt*“ Mészáros i. m. 331 | 1778: „Azon fzezpillantásban Mariána *le-roskada*“ Gellert—S. I. i. m. 98.

rögtön B.: 1835. — 1822: „Extempore, *Röktön*, hamarjában“ P. Nagy László i. m. 27.

rugdál B.: 1808. — 1791/98: „deres lova ókdalba *rugdala*“ Mátyási i. m. 241; — *meg-rugdál* 1768: B. P.: Szent Hilárius 153.

silány B.: 1784. — 1763: NyÚSz. 563 | 1778: Gellert—S. I. i. m. 310.

sonka B.: 1800. — 1787: *sunka* B. Szabó i. m. II, 536.

sugdós B.: 1808. — 1790: Andrád i. m. II, 207 | 1807: MÁRTON.

sut B.: XVIII. sz. vége. — 1758/1770: „Keresik ... Olban: tsürben: *fulban* de nem lelik“ Kolumbán i. m. (24).

szedett-vedett B.: 1832. — 1809: „*Szedett-vedett*: (tisza, válogatott) Perpurgatus, selectissimus“ SIMAI, VégtSz. I.

szilánk B.: 1808. — 1801: „fa *szilánkok*“ Földi i. m. 348. — Alakváltozat: 1790: „mintha a' *szilakokra* akarna hafadozni“ Andrád i. m. II, 376 | 1792: *szilag*, *szilak* NyÚSz.

szipa 'szipirtyó' B.: 1808. — 1798: „vén *szipa*“ Mátyási i. m. 293.

szomj B.: 1805. — 1798: „A' hol első *fzomját* az állat le-ifzfza“ Mátyási i. m. 261.

szunyókál B.: 1792. — 1768: B. P. i. m. 85 | 1770: *szűnnjókál* Kalmár i. m. 232.

szürkül B.: 1792. — 1758/1770: „Már pediglen *szürkül* 's közeledett az eft“ Kolumbán i. m. 8.

talár B.: 1900. k. — Régebben: *taláris* 'ua.': 1837: „A' lelkészek' fekete *talárisa*“ Hrabowszky i. m. II, 78 | 1872: „Álltól talpig fekete *taláris köntösben*“ Keresztyén Család I, 110.

terringette B.: 1845. — Régi alakváltozatok: XVIII. sz. el.: *teréngette* NySz. | 1792: „tüzes *teregette!*“ A' m. játék-szín 214 | 1874: *teregette*, *teréngette* CzF.

tivornya 'dözsölés' B.: 1836. — 1791[1795: „Ki győzne ketekkel éjjel nappal enni, 'S az egél'z életet *tivornyává* tenni?“ M á t y á s i i. m. 112 | 1807: MÁRTON II, 317.

topog B.: 1808. — 1772: „Hallván a' fzaladóknak *topogásokat*, gyanakodtak mindjárt” M é s z á r o s i. m. 373.

toppan B.: 1792. — XVIII. sz. el.: „Rajtam *toppanának* az sok idegen országi levelek“ NySz. I, 512 | 1778: „egy azon Utazód közül hozzám jöve *toppanva*, engem meg-ölel“ G e l l e r t—S. I. i. m. 130.

totyog B.: 1808. — 1799: R a f f i. m. 340.

ütleg B.: 1808. — 1792: *ütletek* K e l e m e n i. m. 28 | 1792: *üttek* 'ütleg' A' m. játék-szín I, 28; többesszáma: *ütletek* uo. I, 35. — 1819: *megüttelek* N a g y P á l i. m. 6.

vatta B.: 1890. — 1826: Hasznos Mul. II, 13 | 1835: *Watta* KUNOSS, Gyal. | *vata* 1838: Tzs. | 1873: BALLAGI, TeljSz. — Vö. 1832: „*vattirozni* való vitorla vászon“ Hazai 's Külf. Tud. 19. sz. Hirdetés 3. | 1835: „*Wattiroz*: bélel, gyapottaz“ KUNOSS, Gyal.

vijjog B.: 1853. — Vö. 1836: *vijjong* (a vércse) Rajzolatok I, 220.

zokszó B.: 1785. — 1758/1770: „afféle *zok szónak* . . . Másfzor hadgyon békét“ K o l u m b á n i. m. (20) | „az Urat *zok-szóval* illetvén“ uo. (22).

(1944.)

IMPLÓM JÓZSEF.

Egy régi adat a magyar tolvajnyelvre. Tudjuk, hogy nem számítva OLÁH MIKLÓS híradását, melyben a simándi koldúsok titkos nyelvéről emlékszik meg (TOLNAI: MNy. XVIII, 38), a magyar tolvajnyelv legrégebb emléke az 1782. évi kis szójegyzék, melyet a Hajdúkerület főjegyzője állított össze (Nyr. XXXII, 395, XXXIV, 328, LIII, 5 stb.). Ez után következik az ú. n. egri szójegyzék, mely a XIX. század elejére tehető (MNy. IV, 268), és amely szemmel láthatólag ugyanazon a tolvajnyelven alapszik, mint az előbbi, bár a két forrás egymástól független (BÁRCZI: MNnyv. IV, 74). Minthogy a század közepéig aztán a tolvajnyelvre nincs más adatunk (MNnyv. IV, 76), ilyen szókincsnek minden megemlítése igen becses. A két első szójegyzék egymástól nem nagyon távoli vidékről származik, joggal vélhetjük tehát, hogy e tolvajnyelv regionális jellegű, az Alföldön, talán a Tisza középső folyása táján keletkezhetett, és csak lassan terjedt. Ezt még megerősíteni látszik az a körülmény, hogy a következő fontos forrásunkat, a TORONYAI-féle szójegyzéket békéscsabai ember írta,¹ ez tehát ugyancsak az Alföldre mutat.

Ezeket a feltevéseket megerősíti SÁNDOR ISTVÁN egy, sajnos csak futó megjegyzése: „Ehhez a Vakok Nyelvökhöz (t. i. a simándiakéról van szó) hasonlít az alföldi vásáros Zsiványok 's a bor és serházi testáros Leányok különös Nyelvök.“ (Sokféle 1801. VIII, 225, jegyz.) Sándor István csallóközi birtokos volt (uo. 206), de sokat utazott, mégpedig nyitott szemmel és füllel, és ha e különös nyelvet az alföldi zsványoknak tulajdonítja, bizonyára nem ok nélkül teszi.

¹ A rablóknak, tolvajoknak és kozákoknak együttvaló hamis és zavaros beszédek, hasonlóan hamis és titkos cselekedeteik felfedezéséül összeíratott és kiadatott a köznépek óvakodási hasznára és a rossz emberektől való őrizkedéseikre Toronyai Károly által Békés-Csabán. Pest, 1862.

Sajnos, azt, hogy a testüket áruba bocsájtó bor- és sörházi leányokon ugyancsak az alföldi „csárdás“-okat kell-e érteni, vagy az ország egyéb vidékeinek hasonló páriáit is, nem mondja meg, s az sem egészen világos, hogy a zsványok és a prostituáltak nyelve azonos-e, de a mondatból inkább az valószínű, hogy igen. Bármilyen szűkszavú is SÁNDOR ISTVÁN megjegyzése, a magyar tolvajnyelvre vonatkozó gyér adatok közt figyelmet érdemel.

BÁRCZI GÉZA.

NÉPNYELV.

A veszprémmegyei Szentgál XVIII—XIX. századi nyelvéből.¹

- icce.* — 1788: „a Bor tajtékjával valamennyire felüttette az *itzét*“ | 1807: „Három *itzés* üveg” | 1809: „2 *itze* bort ittak“.
- idő.* — 1772: „*üdü* jártával a csivatagokbul ki tisztogatta.“ | 1779: „kiváltásnak *üdejeig* szabadon birhassa“.
- igásmarha.* — 1794: „kivétetnek az *igás marhák*, mellyeknek külön legelő tartassék“.*
- igazságosan.* — 1785: „kissebb mértékkel mint sem *igazságossan* tartoztak volna“.
- igaztalanul.* — 1800 k.: „a vádló 4 forintra Nyelv váltságért büntettesék . . . ha *igaztalanul* vádol“.
- ihar.* — 1775: „Bük, Szil, *Ihar* és Jábor fábul szabados Hamu égetést engedünk“.
- illan.* — 1815: „Puskáját ot hagyván el *illantott*“.
- illendő?* 1800 k.: „büntetése 4 forint, vagy ha *illendőbb*, 30 páltza ütés“.
- ilyen.* — 1777: „*ilyen* rendű Paraszt embernek olyan alkalmatlan helyeken ház csinálásra való szabadság . . . nem engedtetik“ | 1777: „az *ilyen* ujj Házos Gazdák“.
- ing.* — 1806: „egy hosszú *üngöt*“ | 1821: „egy gyolts fél *ing*“.
- innen.* — 1771: „*innend* bizonyos tudományából le tett hite után vallyá“.
- inni.* — 1785: „nem lészen mit enni *innya*“ | 1800 k.: „Bé mentünk Szigeti Josep komám Uramhoz egy vagy két liter bor *innya*“, | 1805: „ától ment a Ferentz Sidóhoz ser *innya*“.
- int:* 1. figyelmeztet; 2. megró. — 1795: „*intette* arrul hogy a rétet ne etesse“ | 1806: „az öreg Szüts . . . meg is *intette* a káromkodásról, hogy az olyanokért az előtt a nyelvét is kihuzták az embernek“.
- interes:* kamat. — 1795: „Kaszálló rétet bir Németiben *interesre*“ | 1807: „Ugyan annál husz forintom *interes* nélkül“ | 1825: „a melnek az *Interesére* Nyist Földén a Rétemet átol atam“.
- instáns:* folyamodó? — 1800 k.: „ide haza osztán az *Instánsok* csörlök pörlök“.*
- insurgens.* — 1800 k.: „egy *Insurgens* mente“.
- ír.* — 1801: „meg egyeztünk . . . az alább *irt* módon“.
- iránt.* — 1757: „a Metalis *eránt* hogy kétszer a N. Káptalanba mentünk“ | 1759: „Gombás István . . . elvitele *eránt* admoneáltattunk“ | 1785: „az erdő kerülök és fa lopók *eránt* való vigyázá“.

¹ L. MNy. XLV. 94—6, 214—7, 340—7, XLVI, 95—6, 189—92.

- sával. . . ezen Candidatióra magát méltóvá tette“ | 1785: „egyeb-
aránt a kérdésben való kender el nyövetésekre nem oculálta-
tott“ | 1796: „ámbár számot vetettek a bérük *eránt*“ | 1821:
„ez *eránt* Szent Gáli Helység' Erdemes Birája szállítsa is meg“ |
1875: „fiamnak *erántunk* telyesített hűségét meghálalni ohajt-
ván“.
- irtást tesz.* — 1791: „*Irtást tenni* . . . senkinek nem szabad“.
- irtókapa.* — 1831: „egy *irtó* vagy bujtó *kapa*“.
- irtószerszám.* — 1796: „az *irtó szerszámot* kapát és fejszét alattomban
el dugta“.
- iskola.* — 1784: „*Oskola* mester Uram S. V. malatzát le akarta vágni“ |
1794: „az *oskolás* gyerekek számára (!) vettem“ | 1800: „leg
kissebb főhajtó szolgája Bársony Jóseff . . . Pápista *Oskola*
mester“ | 1802: „Bogárdi Rector Urat szándékozik meg hinya
Oskola Rectorának“ | 1831: „mivel Férfi Gyermekeink *Oskolájja*
udvara szűk“.
- ismeret.* — 1798: „azt mondotta: Oh kintsem komám asszony félek
bizony vádolódik a lelkem *ösméreti*“.
- ismerős.* — 1800 k.: „a Helységből ki tiltották a rosz életükrül
esméros (!) sellereket“.
- istáló.* — 1805: „Tóth István *Istálló* padlásán találtak következő
holmi jószágot“ | 1821: „áll két Házból, edgy benyiló szobátská-
ból, konyhából, kamarából, pintzéből, kotsi szintartóból, *Istáló*-
ból és pajtából“.
- istráng.* — 1806: „egy szij hámot két *istránggol*“.
- ital:* ivás. — 1785: „panaszt tett . . . hogy a' bor *ital* közben őket
meg mocskolta“.*
- itató:* itatóhely. — 1910: „egy kecskéjét . . . Bolláné kutyái *itatónál*
öszve rágták“.
- izsop.* — 1800 k.: „egy Marok zsájját vagy *Izsopot* két pint vízbe meg
kell főzni“.
- ja ~ -je (-a ~ -e) birt. személyrag. — 1786: „az malatz árrát
megfizetni köteleztetik“ | 1786: „egy malattzát elsikkasztotta“ |
1791: „némely Gazdák . . . kanásszaiknak, Juhásszaiknak,
Béresseiknek és más efféle cselédjeiknek felettebb való . . .
marha tartást szoktak meg engedni“ | 1799: „Elönkben jöttek
Bodai Ferentz maradéki“ | 1800: „Az Veji koslernak“ | 1801:
„meg is találtatott az ágyban a bétetlen nadrága“ | 1805:
„Tamás Ádámnak lennyét ő maga nyütte“ | 1809: „Király
kutánál egy szán bor van“ | 1830: „Tiszteletes ur fájjo 25 óll“.
- jankedli:* ruhadarab. — 1812: ~ * +
- jármos.* — 1786: „a mult nyáron egy *jármos* ökrét a csordáarul lopás
által el vesztették“.
- járófűrész.* — 1791: „egy *járó fűrész*“ (a metszőhöz). * +
- jávorfa.* — 1775: „*jábor jábol* szabados számu egetést engedünk
esztendőnként“ | 1800: „az első fedélfát a többi pedig *jáborfát*
vittek el adni“.¹
- jelesnap.* — 1800 k.: „ez *jeles* innepi napok“.
- jelöl.* — 1771: „még hellebb azon Moroczi fölén más nagy Bükk fát
megh *jelelvén*“ | 1771: „Főnt álló Gyertyán fát *megjeleltük*“.* +
- jó:* nagy. — 1772: „ott egy *jó* petrencze szénát . . . takarétott“.
- jobbanya:* nagyanya? — 1750: „*Jobb Anya* Jussát Boday familia
után bir (!)“.

- jobbatya*: nagyatya? — É. n. „Deli István *jób Atyán*król maradtott parlagot“ | 1802: „Kis István az én *Jób Atyám*“.
- jószág*: vagyon. — 1801: „Demeter Pál felesége Úrának mindenféle keservesen keresett *jószágát* . . . a torkára költi“ | 1805: „a Gondviselőék kiküldetvén az Helységben holmi *jószág* keresésére, Tóth István Istálló padlásán találtak következő holmi *jószágot*“ | 1806: „Mindenféle *jószág*nak még a fának is az árra csudálatos módon sokkal fellebb emelkedett“.
- jön*. — 1802: „a tapogatás után ki *jött*, hogy . . . (kik) lopták el“ | 1815: „oda várok akárkit az Ebatta *gyűjjön* agyon Lövöm“.
- jöttment*. — 1785: „az a bajunk, hogy sok az idegen *jött ment* közöttünk“ | 1800 k.: „az ujjabb *jöttek mentek* már a tűz fábul is kipusztitnak bennünket“.
- juh*. — 1796: „egy *juhát* agyon verte egy tokjóját pedig el vesztette“ | 1796: „*juhának* fél szemét ki ütötte“.
- juk* ~ *-jük* (-uk ~ -ük) birt. személyrag. — 1757: „Harang Lábok erősítésekre vasaroltam“ | 1770: „szenvetések rövittsége is bonificaltassék“ | 1773: „dolgozat föllebb vinni kívánnyák“ | 1775: „munkájokban ne akadályoztassanak“ | 1775: „magok rátájokon kívül tilalom ellen foglalták“ | 1780: „fele részébe el vehetik a magok rátájukat“ | 1791: „magoknak meg érdemelt büntetésekre, másoknak pedig megrettentésekre vasárnap reggel a kalodába tetessenek“ | 1796: „ámbár számot vetettek a bérük eránt és meg is fizetett nékik“ | 1801: „az magok szalonnájokat el lopták“ | 1801: „Magos Bércz nevü kaszálló réttyekben öszve veszvéen“ | 1802: „csupán lelki esméretre bizott Beneficiumok elpazérlásához . . . *jussok* vagyon“ | 1802: „elpazérolják mindeket“ | 1802: „egy Jósef nevü seggen csuszó nyomorult testvérjek meghalálozván“ | 1804: „Sok csak az olyan gazdáknak száma is, a kiknek még Attyok, annyok, ipok, napok élnek és még semmihez semmi *jussok* nem volna de szüleiket nem bötsülvén elhagyták, vakmerő bátorsággal már jó darabokat irtottak“ | 1809: „az ő műhelyekben“ | 1815: „az egész Előljáróságot Több izben sok Vadász Legények fülök hallatáro Huntzfutnak mondotta 's Huntzfutolta“ | 1831: „azt mindenikönk és mind edgyikönk edgy másnak általadta“.
- juss*: 1. jog; 2. örökségrész. — 1746: „mellyhez a Nyikavicsnak semmi *jussa* sincsen . . . mivel jó lelkiismeretem szerint valлом most is, hogy a fákat én kerengtettem meg“ | 1800 k.: „nem jut több egy *jusra* mint ahova egy Ágot le tud tenni“ | 1801: „a kiknek itt *jussok* nincsen, azok is éppen semmit sem árulhatnak“.
- jut*. — 1811: „akkor szabadon hozzá *gyuthatok*“.
- kalamász hordó* a. m. *kulimász* (MTsz.). — 1800 k.: ~ *
- kalap*. — 1812: ~
- kalapács*. — 1807: „Három *kalapács* és egy fogó“ | 1831: „egy kasza *kalapács*, ülő és kasza örv“.
- kalendárium*. — 1811: „Curator Úram parancsolatjából 26 *kalendárium*“.
- kaloda*. — 1791: „a büntetendő személyek pedig . . . vasárnap reggel a *kalodába* tetessenek“.
- kálvinista tűz*: ? — 1801: „mocskolta, . . . hogy lopott hussal él és azt *kalvinista* tűznél süti főzi“. *

kamra. — 1814: „*Kamorára* tsinyáltam egy ujj Pléhet a konyhára a Pléhet igazítottam“ | 1821: „áll két Házból, edgy benyiló szobátskából, *kamarából* . . .“.

kan. — 1786: „egy *kan* malacot pedig atyafiságosan engednek neki“.
(Folytatjuk.) • LŐRINCZE LAJOS.

Szövegek a vasmegyei Alsó-Őrségből.

A Vas megye délnyugati sarkában levő Őrségben (Alsó-Őrség) 1947. és 1948. években feljegyzett népnyelvi szövegeimből közlök három mutatványt az alábbiakban. A hangjelölésben az 1941-i népnyelvkutató értekezéslet megállapította átírást használok. A hangok értékére vonatkozólag meg kell jegyezmem, hogy a nyílt *e* hangot hangsúlyos helyzetben erősen nyíltan ejtik. Ezt szövegeimben nem jelöltem. Az *a* hang után következő, a köznyelvi *a* hangnak megfelelő *o* hang nyíltabban képzett, pl. *házo*. — Szövegeimet öreg emberektől jegyeztem le, mégis az *ő* beszédükbe is belecsúszik egy-egy köznyelvi alak. Így a köznyelv egységesítő hatására ugyanazon egyéntől származó szövegben is akadnak vegyes alakok.

Nyomdatechnikai okokból a kettő hangzókat nem lehet pontosan jelölni. A szövegben előforduló *uo*, *üö*, *ie* kettőshangzóknál a nyomaték az első tagon van. De mindkét tag rövid. Ezt a hangállapotot találjuk az öregek beszédében. A fiataloknál a nyomaték áttolódik a második tagra. Így érvényesül a köznyelv kiegyenlítő hatása.

F a r k a s o k.

1. Farkasos üdü vuot, annyijā vuotak, hogy begyütték ide a hászho. A riégi üdübe ollan naty keritēt¹ házog vuotak, hogy oda a farkasok nēm mēnteg be. Ahun iē laktam elsübe, az is ollan naty keritēt ház, oda nem jöhetēt a farkas. Hát ot nagyon ugat a kutya, mēk siékodik, hotyhát osztám, monygya a bátyám, hogy esz farkas, farkas bāncs a kutyát. A kutya oda beugrott az is, és az ajtu betellēt utāno. Osztám bem maratt a kutya mēg a farkas is az udvarba. Nahát osztán abba maratt, mer nem gonduták, hoty farkas. Hanēm mikor rége a disznuknak ēnni vüttek, hát osztán az ién napam asz monygya az uránok, a tezsviérgyinek: Tē Dani, eriggy, a Szalárok kutyájo id van, hajzsd e! A disznuknak nēm mertē neki adni az az iételt, mer akkor is od vuot a sorogba, a szemēji mint a tűz iéktek a sorogba. Az osztám mēnt kü. Az ám, asz monygya, de nēm a Szalárok kutyájo, hanēm farkas. Akkor osztán összehitták a szomsziédokat és osztán ki mive tutta, ollan öldöklü szērszámokke, dárdáve, välláje, aki mive iértē, ütöttiég, vertiék.

2. Na ez meg az uram házáná törtiént, hogy üönekig vuot ot kin tehenyék. Hát osz csordás elejbe járt. Este mikor a csordás hazahajtott, asz kiérdesztē a gazdātu: a tehennyék mēg-gyüttē. Monygyák, hogy nēm. Akkor osztán aziér, mer a Szalábo gēmēt innya, de ién nēm láttom, hoty kigyüd vuona, mer ott ivutt a tehen, mēnnyen, osz niézze mēk, hogy od vā, vaty hú van. Osztán emēt, a dárdát a váiláro vētē és mikor odaiér a Szala partra, a tehen iészrevētē a gazdáját iés ekezdēt nyöszörögni, be vuot ott a Szalánok

¹ A régi időben úgy építkeztek, hogy a telek teljesen körül volt véve épülettel. A lakóházzal szemben volt az istálló, az egyik oldalt volt a pajta, a másik oldalon pedig az ólak, a középen volt a trágyadomb.

a közepibe, ott iés a farkas ot mők szinte az is ott elötte vadgalta a vizet, szorta a szemé közötté. Hát oszt e mők sziép lassan odamént, a farkas n_o vetté iészre, ennek oszt a viékonyábo beleszurta aszt a dárdát. Kiét kis fija mők ott a Szala partyán jáccadozott, várták a priédát, hogy mikor hozza ki az aptyok. Akkor osztán azaz embér hazahajtotta a tehent, mer ha nēm mēnd vuona, a farkas mēgüötö vuona. Másik rēgge az embērek ēggyüt mēntek és azon a viérziésē, hogy abbu a farkazsbu folt a viér iés azon emēntek egy juo darap hellēn, legalább is kiét puskalöviésnyire iés od vuot mēgdögüövē, a kiét fija mők od vuot hēgyēttē, ott osztán űket is agyovērtiék.

(Őriszentpéter, 1947. Tóth Sándorné Könye Juliánna 82 éves.)

Lánykérés.

3. Akko a vüölegén nēm mēnt e maga, ēggy embērt ehitt. Maga nēm mēnt e. És az beszit helēttē. Az asztán dicsiértē fütü fātu, hogy millē juo embēr, mők mille juo hellē lēssz. Dicsirtē, mint a török, hogy e nē szalassza, mer másik ille juot nēm kap. Iēppem mint a törög dicsiértē a felesiegit, miko elaggya, hoty sziép mők juo, pedig be van kötözvē, nēm lēhet látnyi. Hát akko az a léán nēm felet sēmit, csak monta magábo: Ez osztá, ha lēhet, mēgyék is hozzá. Akko másocco emēnt maga is, harmacco áldomás kēle adni. Szombat este lēssz a kiészfoguó, nēm sokad vár. Hát akko osztán jeggyürüd vēttek. Vaes csak av vuot hátro. Hátho ēppen nēm tēcēt neki, eleget szabadott. Akko mēgirták neki a kiadulevelet. Akko hiēt-nyuoc legiēn mēkkiérte a léánt, ma ēggy is alig akad. A levelet mēgirogatták, hogy enná az okná fogva várok, miég nincsē sēmim, miég nem izs vagyok ekiészittēvē.

A vüölegiēntü kiérteék, hoty tē miég zsuppot nēm kaptá. Hát akko bizott a legiēn, hotyha levelet nēm kapott, akko miég bizot hozzá. Miko oszt látto, hogy ēgy másik legiē jár oda, akko mēkkapta a zsuppot. Ha vuot ēgy mēgbizott ismeris, ha mők más falubeli vuot, akko eküttē. Ma pedig asz monygyák, csag gyüjjön, ha druotos, ha favágu, ha sánto, ha vak, csak gyüjjön. Ma asz hiszik, hogy a favágitutörzsök is juo.

Akko osztán a legiēny asz monta, ha zsuppot kapott, ha küesik is a kalapom, fővészēm, osz mēgyék továb. Ha hamarosan ebocsátották, nēm sziégylēttē. Ha mēgbánták a duogot, akko valakit talátok, os sugot, hogy erēty tē vissza, mos mán odaggyák. Akko oszt visszamēnt. Másik legiēm mők asz monta, ha ēccē nēm köllöttem, akko bányo a fēnye, mēgyék továb. Nēm mēnt vissza.

(Ispánk, 1948. Német Jánosné Dávid Lidia 69 éves.)

Nagy vihar 1925-ben.

4. Kümēntünk a sargyut lékaszányi, láttok, hogy ere nyugotnak nagyō sōtiét a fölhü, vagy rosszat mutat, huszonöbde vuot ugyē. Nēm iértem haza, ēty szomsziédnak ēty pusza istáluja alá áltom be, ot nēm iért engēm a zivatar.. D'ott enyütt mindē fa, rastogott¹ a pusza istálu. Ejj, mondok, gyerünk innem, mer az az istálu rámszakad. Kümēntem, a füöthö ütött engēm, innen akkor kemiē² lépiézsbe mēntem el aho a másik szomsziétho. Akkor onnan kēl mēnni haza, mer a marhák kí vannak, mer viérit kēl venni a marhák-nok, ugyis evērtē a viér,³ pedig nē vert e ēggyet sē. Mēgyék lē, a viz-

¹ 'ropogott'.

² A. m. 'gyors'.

³ vihar.

mosásó sē tuttam átmēnyyi. Akkor ién nēm tudok neki mēnyyi az ároknak. Akkor vissza kíváncoroktam, a parton emēntem a telek felüö, fö a csucsra, od van éty kis égyenessiég. Gatyábo vuotam akkor is, főhusztam, de akkor is ollan nagy viz vuot, hoty tiérdig vízbe állottam. Hát az a nagy vijér³ a fákot, tizet, tizēnötöd dobált ki tövestü. Tudom, nekēnk annyid dobált ki az iérdemesegbü. — Na mikor iény gyüttem lē a pajtáktu, látom a sindöld vittē lē a tetükrü. A riétekēm mēg a gyiéktozlasz, tuggya a fēnye, hány helt nē vuot. Olla zuhaj vuot, mint mikor a niémeték mēg az oroszok összeütöttek. Zuhogott akkorát, azokat a nagy tölgyeket eszagatta dērēgba, akki olla vastak, hogy mēk sēm lēhet mondani. Hát mikor a tusu dombom mēgyék, hát látom, hogy nincs miéhes, hēgyettē mēg vuot égy naty fa. A miéz mēk folt, a gyöp telle vuot miézze. (Szalafó, 1947. K o v á c s J á n o s 80 éves.)

VÉGH JÓZSEF.

KÜLÖNFÉLÉK.

† Zolnai Gyula.

Néhány év híján hét évtizedig tartó nyelvtudományi munkásság után 1949. december 24-én, 87 éves korában elhunyt Zolnai Gyula, a magyar nyelvnek szenvedélyes buzgalmú kutatója. Még egyetemi tanulmányai előtt, 1880-ban közölte tollából a Magyar Nyelvőr egy gyermekjáték leírását (IX, 141) és a nagybányai nyelvjáráshoz írt megjegyzését (IX, 469). E korai próbálkozás után 1883-ban már rendes dolgozótársa a Nyelvőrnek, s attól kezdve szakadatlanul munkálkodott mindaddig, míg a halált hozó betegség a múlt év szeptemberében kezét meg nem bénította.

Társaságunk folyóiratában 70. éve betöltésekor KLEMM ANTAL (MNy. XXVIII, 257—9), születésének 80. évfordulója alkalmával GYÖRKE JÓZSEF (MNy. XXXVIII, 321—5) méltatta gazdag tudományos munkásságát. Az utóbbi évfordulón a Magyarosan szintén hódoló cikkel köszöntötte mint a nyelvművelés szellemi vezérét (LOVÁNYI GYULA: Msn. XI, 129—31). Ezek az ünnepi megemlékezések megkönnyítik szomorú feladatunkat, hogy elhunytát gyászolva aránylag röviden vázoljuk tudományos pályája főbb mozzanatait.

Amikor 1882-ben a budapesti egyetemen megkezdte tanulmányait, a három évtizeddel előbb Hunfalvy Páltól megindított történeti magyar nyelvészet már nagy eredményeket mutatott fel. Két nagy tekintélyű folyóirat, a Nyelvtudományi Közlemények 1862-től, a Magyar Nyelvőr 1872-től szolgálta az új nyelvtudományt. BUDENZ JÓZSEF Magyar-ugor Összehasonlító Szótára hatalmas bizonyítéka volt a magyar nyelv finnugor eredetének. A Nyelvtörténeti Szótár anyaga szerkesztés és kiegészítés alatt állott. Zolnai már egyetemi éveit olyan alapos nyelvtudományi ismereteket szerzett, hogy Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond megbízásából részt vehetett a NySz. szerkesztő munkájában (SZINNYEI, MÍRÓK). Ez a kitüntető megbízás alkalmat adott neki nyelvtörténeti ismeretei mélyítésére és nagy hatással volt további munkájára. Amit a NySz. szerkesztésében megkezdett, élete végéig folytatta: gyűjtötte, magya-

rázta és védelmezte a magyar szókincset. Munkásságának fő területe mindvégig a magyar szótörténet művelése volt.

Mindjárt az első években olyan kitűnő szómagyarázatot írt, mint a *Bennünket, benneteket* (Budenz-Album. 1884.). HUNFALVY lehetetlennek tartotta e névmásoknak a *-ben* ragból származását, SIMONYI is csak addig jutott a rejtélyes alakok magyarázatában, hogy a *bele (bél)* gyökkel függenek össze. Zolnai a NySz. adatai alapján megállapította, hogy amint a *-ben* ragos határozó, ugyanúgy a *bennünk, bennetek* is egyaránt járatos volt határozó és részleges tárgy szerepében, s a tárgyragos *bennünket, benneteket* csak a XVI. század második felében kezd terjedni. Ez a történeti fejlődés egyúttal bizonyítéka annak, hogy a névmások a *-ben* rag származékai. RÉVAI is a *-ben* raghoz kapcsolta ezeket a névmásokat, de Zolnai magyarázata tette világossá a névmások keletkezését és fejlődését mondattani szerepük történetének kifejtésével. — A Nyelvőrben ekkortájt megjelent többi szómagyarázatában is a történeti és a mondattani szempont érvényesül. Hogy a szómagyarázathoz nem elég egy-két adat, hanem minden található adatot figyelembe kell venni, tanulságosan bizonyítja „Visszaigazított sajtóhibák” című cikkében (Nyr. 1885. XIV, 365—7). SZARVAS sajtóhibának gondolta CALEPINUS *top* és *lol* szavát. Zolnai tovább kutatva azt látta, hogy a *top* három helyen is megvan CALEPINUSban, tehát nem lehet sajtóhiba. Hogy csakugyan nem az, más régi és népnyelvi adatok is igazolják; ugyanúgy igazolják a *lol* valóságos szó létét is a nép nyelvében előforduló adatok.

Szómagyarázatok az eredményei „Mondattani bűvárlatok” címen írt tanulmányának is (NyK. 1893. XXIII.). „Mondatban él a szó” — olvassuk a nagy dolgozat szállóigévé lett legelső mondatát, s aztán mindvégig tanulságos fejtegetésekben látjuk annak az igazolását, hogy a szó fejlődése a mondatból indul ki. Nem a tárgyias, határozós, jelzős szerkezetekből aránylag nagy számmal alakuló szabványos összetételek keletkezését tárgyalja, hanem azt, hogy miként válik a mondatban két egymás mellett álló, bár külön szerepű s szorosabban nem kapcsolódó szóból új, egységes szó, mintha a tapadás általános fizikai tüneménye érvényesülne a szavak keletkezésében is. Mondatrészletek, sőt egész mondatok tömörülnek, tapadnak szavakká vagy viselkednek úgy a mondatban, mintha egységes szavak volnának. Vizsgálja a mondatrészek eredeti szerepének megváltozását, egy-egy szónak más szónembe való átcsapását, végül a mondatok határkérdését, a mondatok elkülönülésében is kimutatható ingadozást. A főmondat *úgy* mutató szava és a mellékmondat *hogy* kötőszava összeforrad *úgyhogy* kötőszóvá. Ezen a módon fejtj meg a vonatkozó névmás teljesebb alakját (*aki, amely, ami*). CZUCZOR—FOGARASI mutató szócskának, BUDENZ pedig névelőnek tartotta e névmások első elemét. Zolnai a történeti adatok vallomására hallgatva eldöntötte, hogy ezek a névmások a főmondatbeli az mutató névmásból és a mellékmondatban álló *ki, mely, mi* vonatkozó névmásból tapadtak össze. Ez a fiatalkori dolgozata olyan érett, kiforrott tudományos gondolkodásra valló munka, hogy ma is szinte minden eredménye közkincese a nyelvtudományi tanításnak. WUNDT a mondattani tapadás lélektani elemzésével később egészen hasonló eredményre jutott, mint Zolnai nyelvtörténeti megfontolások alapján (GOMBOCZ: NyF. VII, 26—7). Méltán tüntette ki az Akadémia

ezt a kiváló dolgozatot Sámuel-díjával, amivel szómagyarázatait már előbb is megtisztelte.

Munkássága első évtizedében a Nyelvőrnek egy történeti magyar nyelvtan készítését célzó tervéhez adatokat szolgáltat azzal, hogy összeállítja a Németújvári Glosszák nyelvtani, különösen hang- és alaktani sajátságait (Nyr. 1885. XIV.). Ugyanilyen céllal vizsgálja, fejtegeti később több más nyelvemlékünk egyes szerkezeti sajátságait (Nyr. 1896. XXV, 164—70).

A régi nyelven kívül tanulmányozza a nép nyelvét, ugyanúgy mint egykorú jeles nyelvésztársai. Hozzá tartozott akkor a teljes nyelvészeti készültséghez a népnyelv ismerete s legalább egy nyelvjárás leírása. Legnagyobb dolgozata ebből a körből „Mátyusföld nyelvjárása“ (Nyr. 1890—1891. XIX—XX.). A maga megfigyelései és a Nyelvőr közleményei alapján rendszeres képet rajzol erről a nyugati, dunántúli és palóc nyelvjárás határai között elterülő nagyobb népnyelvi egységről. Legcélszerűbbnek tartja, bár nem tökéletesnek, az irodalmi nyelvvel való egybevetést, de vizsgálja anyagát abból a szempontból is, hogy a tárgyalt népnyelvi jelenség az irodalminál eredetibb-e vagy újabb fejlődés. Legterjedelmesebb feldolgozásban részesülnek a hangtani sajátságok, de kiterjed a dolgozat az alaktani, a jelentéstani és a mondattani jelenségek rendszeres tárgyalására is, ezenkívül idegen hatások cím alatt felsorolja a nyelvjárás német és tót jövevényszavait, függelékül pedig egy félféves szójegyzékben közli a terület tulajdonképeni tájszavait igen gondos összeállításban. A bírálat szerint a dolgozat gondos és pontos megfigyelésről tesz tanúságot annyira, hogy még az egyéni sajátságokat sem hagyta figyelmen kívül (BALASSA: NyK. XXIII, 325). — Az akkori általános felfogás szerint a nyelvjárások egyúttal nyelvemlékekül szolgálnak; mert a köznyelvvvel szemben megőriznek számos régiséget (vö. SIMONYI, MNy. I, 192). Zolnai is ezt a felfogást vallja. „Népnyelv és nyelvtörténet“ című dolgozatában (Nyr. 1892. XXI, 6—12) néhány újabb szólelet közzétételével kapcsolatban ismétli a „számtalanszor hangoztatott igazságot, hogy népnyelvünk ereiben nem sejtett kincsek, elveszettek vélt ősi emlékek lappanganak“. Így a népnyelv vizsgálata szorosan kapcsolódott a történeti vizsgálathoz.

Munkássága első évtizedében megjelent dolgozatai azt mutatták, hogy a szorosabban vett magyar nyelvtudományt teljes készültséggel és kiválóan éles ítélettel műveli, úgyhogy joggal várható tőle nagyobb feladatok megoldása is. Hamarosan alkalma nyílt erre. Az Akadémia megbízta a régi magyar nyelvemlékek ismertetését tárgyaló munka megírásával. E megbízás eredményeként jelent meg 1894-ben „Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig“ című munkája. Az Akadémia kettős célt akart elérni a kiadvánnyal. Az egyik volt, hogy a nagyobb közönség is megismerkedhessék nyelvünk régi állapotával, a másik, hogy a magyar nyelv és irodalom tanításában könnyebben lehessen a nyelvemlékeket használni. Zolnai szerint harmadik, legfontosabb célja a műnek, hogy kedvet ébresszen a nyelvemlékek tanulmányozására, s megnyerjen tehetségeket alapos és teljes feldolgozásukra. A kitűnően szerkesztett, tudományos pontossággal megírt és megfelelő kiállításban megjelent munka mind a három célra kiválóan alkalmas volt. A nyelvemlékeknek a nyelvészeti kutatásban való fontosságát tárgyaló bevezető rész után elmondja a nyelvemlékek olvasására vonatkozó észrevételeit, majd

közli időrendben nyelvemlékeink jegyzékét a rájuk vonatkozó legfontosabb adatokkal, azután ismerteti a nyelvemlék-kiadásokat és a nyelvemlékeinkkel általánosságban foglalkozó műveket és értekezéseket. Ez általános rész után következnek maguk a nyelvemlékek: 28 nyelvemlékből vett szemelvények hasonmásokkal. Minden szemelvényt közöl betű szerint és eredeti kiejtése szerint; megtaláljuk több helyen, ha fordítás a szemelvény, a latin eredetit is; végül pedig értékes jegyzetek, nyelvi magyarázatok fejezik be a szemelvények közlését. A bíráló is elismerte, hogy Zolnai nagyon jól megoldotta feladatát, munkája minden részében teljesen megüti az alkalmazható szigorú mértéket (SIMONYI: NyK. XXV, 250). — Tíz év múlva a Magyar Nyelv 1905. évfolyamában a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 1. számaként újra kiadta a szelvényes új adatokkal kiegészítve nyelvemlékeink rövid ismertető jegyzékét.

Egerben és Székesfehérváron töltött hét évi tanárság után 1894-ben Budapestre helyezte át a vallás- és közoktatásügyi minisztérium. A következő évben a budapesti egyetem magántanárrá kiegészítette, majd 1897-ben az Akadémia levelező tagjává választotta. Közben újabb megbízást kapott az Akadémiától. A korán elhunyt Szamota Istvánnak középkori okleveleink magyar szavaiból készült nagyértékű gyűjteményét kellett szótárrá szerkesztenie mint a NySz. pótlékát. Az átvett anyagot rendezte, kiegészítette, értelmezte és mintaszerű pontossággal szótárrá szerkesztette. Így jelent meg a Magyar Oklevél-Szótár (1902—1906.). Ez a munka nagy nyereséggé lett a magyar nyelvtudománynak. Mint megbízható, rendezett forrásanyag megkönnyítette a részletesebb nyelvi vizsgálatnak a kódexek előtti korra, a XI—XIV. századra való kiterjesztését.

Még javában dolgozott az Oklevélszótár szerkesztésén, amikor máris újabb kitüntető feladattal fordult feléje az Akadémia bizalma. Szily Kálmán akadémiai főtitkár tudományos tervének megfelelően az Akadémia 1898-ban állandó szótári bizottságot alakított, és főfeladatául a magyar nyelv nagyszótárának folytonos javítását és új kiadását jelölte meg. A bizottság Zolnait választotta előadójává, s megbízta a nagyszótár általános tervének elkészítésével és a szótári gyűjtés megindításával. Új munkakörében nagy lendülettel hozzáfogott a nagyszótári munka megszervezéséhez és a szótár tervének elkészítéséhez. Megírta „Az új Nagy Szótár feladatáról“ című székfoglaló értekezését (Akad. Értesítő 1899: 51—78), elkészítette az új szótár rövidre fogott általános tervét, a gyűjtők utasítását és a szótári cikkek általános vázlatának szemléltetésére próbacikkeket szerkesztett. Székfoglalójában részletesen fejtegeti, hogy milyen legyen az új nagyszótár. Tanulmányozza a külföldi nagyszótárakat, a szótárirás kérdéseivel foglalkozó munkákat, köztük TELEKI JÓZSEF-nek, az Akadémia első elnökének, ma is tanulságos 1818. évi jutalomfeleletét. Addigi szótáraink fogyatkozásait látva, egy valóban nagy tudományos szótár alkotását tartja szükségesnek. Kimondja, hogy az új szótár „történeti alapon készült együttes földolgozása legyen a legelső emlékek szóadataitól kezdve napjainkig kifejlődött köznyelvi, népnyelvi és műnyelvi szóanyagnak“ (i. h. 53). Maga is látta a NySz. és a készülő OklSz. adatainak egybevetéséből, hogy a nyelv teljes szóanyagának összegyűjtése kivihetetlen, de azt vallotta, hogy e cél felé, ha elérhetetlen eszményként lebeg is előttünk, szakadatlanul törekednünk kell (OklSz. bev. VII. l.). A szótári bizottság az ő

javaslatát fogadta el a nagyszótár általános tervéül. Megkezdődött a gyűjtés, de csakhamar kiderült, hogy a rendelkezésre álló anyagi erők nincsenek arányban a hatalmas tervvel. A szótári adatgyűjtést csak 1906-ig vezethette, mert akkor a kolozsvári egyetem tanárává neveztetett ki. De nem vált meg teljesen a szótári munkától. Megírta a bizottság 1898—1906. évi történetét (Akad. Értesítő 1909: 581—96), s ígérte, hogy a dolgozat második részében néhány nevezetesebb külföldi nagyszótár szerkesztését fogja tárgyalni. Az ígélet nem teljesedett, de később megírta egy tanulmányos cikkben, hogy hogyan készül a finn népnyelv nagyszótára (MNy. 1925. XXI, 180—8). A nagyszótári adatgyűjtést folytatta egészen 1949. augusztus haváig egy napilap nyelvének rendszeres, napról-napra történő megfigyelésével. Ez az ötven éven keresztül végzett gyűjtés egyik nagyértékű forrása lehet a XX. század irodalmi nyelvének, ha az Akadémia ismét megindítja a főváros ostroma alatt félbeszakadt nagyszótári gyűjtő és rendező munkát.

Egyetemi tanári évei alatt (1906—1930.) még egy szótár terve foglalkoztatta. Nagy magyar- finn szótárt készült szerkeszteni bőséges adatgyűjtés és Finnországban végzett tanulmányok alapján (vö. MNy. XXVIII, 259). Nyilván ebből a munkájából sarjadt a „Magyar szók a finn nyelvben“ címen közzétett dolgozata (MNy. 1936. XXXII.).

Szómagyarázatok mellett mindig gondja volt nyelvtani kérdések megfigyelésére és magyarázatára. Ebből a tárgykörből is csak néhány, elvi kérdéseket érintő vagy egyébként nevezetes dolgozatát említhetjük. — „Elemismétlődés a szóalakulásban“ című dolgozata (Hunfalvy-Album. 1891.) bő példatár alapján keresi a magyarázatát annak a jelenségnek, hogy a szóban valamely jelentős elem, képző vagy rag, kétszer, sőt többször is előkerül (pl. *időses, váltat, ötlet, egyikük*). — A nyelvszerkezeti jelenségek közül is különösen érdekelték a folytonos fejlődést tükröző alakulatok. Maga mondja, hogy a teljesen végbement fejlődményeknél nem kevésbé érdekesek a nyelvkutatóra nézve a véglegesen még meg nem állapodott, átmeneti jelenségek (Nyr. XLVII, 8). Új nyelvtani elemek alakulására hívja fel figyelmünket, amikor rámutat a *való* igenévről képzőszerű használatára, határozószóknak igekötővé fejlődésére, új névutók és egy új névrag (*darabszám, halomszám, évszám*) keletkezésére (Nyr. 1918. XLVII.). Ugyanígy átmeneti jelenségeket tárgyal „Igeként ragozott és továbbképzett névszók“ című dolgozatában (MNy. 1944. XL.).

Korán kialakult határozott módszertani felfogása, de később is mindig figyelemmel kísérte az általános nyelvészet újabb eredményeit, s nem zárkózott el új szempontoknak elismerésétől, sőt azoknak a maga kutatásaiban való alkalmazásától sem. Különösen jellemző erre nézve „A *-si* képző eredete“ című értekezése (NyÉrt. XXIII/10.). A képzők, ragok keletkezését a történeti irány nálunk is sokáig agglutinációval magyarázta. SCHMIDT JÓZSEF egy 1910-től 1917-ig megjelent (Nytud. III—VI.) nagy tanulmányában kísérletet tett az indogermán flexió keletkezésének adaptációval való magyarázatára. Ugyanebben az időben GOMBOCZ ZOLTÁN és MELICH JÁNOS is több jelenséget sikeresen magyaráztak ezen a módon. Zolnai is ezt a módszeres eljárást alkalmazza idézett értekezésében, amely bizonyítja, hogy a *-si* képző fejlődése szókincsünk egyetlen alakjából, a *városi* melléknévből indult ki az eredetileg két képzőből álló szóvégnak egységes képzővé alakulása útján. Még két egészen hasonló

fejlődésű képzést állapít meg: a *kettőnk* alakból kiinduló *hármónk*, *négyőnk* stb. népies képzést meg a középfok képzőjének kettős -bb-jét, amelyet a *szépb* > *szébb* hatásából származtat. Magyarázataiból levonja az elvi tanulságokat. Az első tanulság, hogy a képzők és ragok egyetlen szóalaknak eredetileg más szerepű végződéséből is keletkezhetnek; a második, hogy a hangváltozások kutatásában is szem előtt kell tartani az egy pontból való kiindulás lehetőségét, ezért a kivételnélküliség elvét helytelennek kell mondani. Ezek a tanulságok megváltoztatják a nyelvújítás szóalkotásának megítélésében korábban vallott ortológus felfogását. Most már úgy látja, hogy a nyelvújítás fennmaradt alkotásai között alig van olyan, amelyet a nyelv életének új szemléletével igazolni ne tudna. — Ugyanezt a nyelvművelés elvi alapjára igen fontos tanulságot bővebben is kifejti a „Bölcsész, bölcselő; bölcsészet, bölcsélet“ című cikkében (Nyr. 1921. L., 1–5). „Mondatátzövődés“ című akadémiai rendes tagsági székfoglalójában (NyÉrt. XXIV/8.) az alárendelő mondatfűzésnek azzal a bonyolultabb módjával foglalkozik, amely úgy alakul, hogy a mellékmondat egy része kerül az élre, utána közbeékelődik a főmondat, s csak azután fejeződik be a mellékmondat leginkább úgy, hogy a főmondat után nyomban a mellékmondat kapcsoló szava következik. A jelenség nem volt ismeretlen mondattani irodalmunkban, de Zolnai tette részletes vizsgálat tárgyává. — Nyugalomba vonulása után is figyelemmel kíséri nyelvtudományi életünket. Hozzászól 1937-ben (MNY. XXXIII.) annak a termékeny vitának mondattani részéhez, amelyet MELICH JÁNOSNAK a főnévi igenév képzőjéről írt alaktani fejtegetése (NyK. L.) indított meg. Majd 1944-ben (MNY. XL, 1–9) védelmére kel annak a régi tanításának, hogy az *istenadta* és hasonló kifejezések nem igenévből, hanem mondatból alakult szerkezetek.

Munkásságának jelentős része a nyelvművelést szolgálta. Nem csatlakozott azokhoz a nagy tekintélyű külföldi és hazai tudósokhoz, akik szerint nem a nyelvtudomány itéli meg a nyelvbeli kifejezés helyes vagy helytelen voltát, hanem a közhasználat (vö. Nyr. XXV, 39), mert az volt a meggyőződése, hogy a nyelvtudomány mint a nyelv életét és törvényeit vizsgáló tudomány a legilletékesebb bíró a nyelvi kifejezések helyességében (MNY. XXIII, 410). SZARVAS halála után 1896-tól kezdve SIMONYI folytatta a Nyelvőrben az ortológia harcát. Zolnai ebben az időben kezd rendszeresen foglalkozni a nyelvhelyesség kérdéseivel. A Budapesti Hírlap ortológiájáról szóló cikkében (Nyr. 1896. XXV, 447–53) Szarvas Gábort idézve dicséri a lap szerkesztőségét, hogy a nyelvújítás kores szavai helyett szabályosan képzetteket terjeszt, de figyelmezteti is, hogy ortológus buzgalomból nem egyszer rémeknek nézi a magyar szellemnek eredeti, igazi nyilvánulásait is. Még föl-föllobant a harci tűz a nyelvújítás ellen, de mind általánosabb lett a felfogás, hogy a nyelvújítás életben maradt szavai irodalmi nyelvünk értékes gyarapodását jelentik, és hogy egy másik veszedelem fenyegeti nyelvünket és műveltségünket: az idegen szavak és szólások áradata. — Zolnai az első világháború idején az eredeti magyar szavak védelmében a főlölesleges idegen szavak ellen hirdet harcot a „Magyar Keleti Műveltségi Központ“ címen írt dolgozatában (Nyr. 1916. XLV.). Majd kifejti, hogy a háború után legelső teendőnk lesz a nyelvművelés megszervezése és egy népszerű nyelvművelő folyóirat megindítása (Nyr. 1917. XLVI, 279). — SCHMIDT JÓZSEFFEL folytatott vitájában

(Nyr. 1918. XLII.) tiltakozik a jó magyar nyelvtudományi műszavak mellőzése, a tudományos előadásnak fölösleges idegen szavakkal való tarkítása ellen, s ismételten hangsúlyozza, hogy célja „nem az idegen szók kiirtása, hanem a magyar szókincs eredeti elemeinek lehetőségig való megőrzése és fejlesztése“ (uo. 216). — Az Akadémia nyelvtudományi bizottsága elé 1921-ben javaslatot terjeszt a nyelvművelés ügyében. Folyóiratokban, napilapokban harcol a magyar nyelv, a magyar stílus tisztaságáért, s amikor 1932-ben az Akadémia megindítja nyelvművelő folyóiratát, a Magyarosant, fiatalos hévvel és munkakedvvel áll az ügy szolgálatába. Korát cáfoló szenvedélyes buzgalommal írja egymás után a nyelvművelés elvi kérdéseit hatalmas adatgyűjtemények alapján megvilágító nagyobb dolgozatait és nagy számban egy-egy szó használatát bíráló kisebb cikkeit. — Csak egy összefoglaló tanulmányát említjük meg ezek közül, azt, amelyben a nyelvművelő bizottság célját, eszközeit és kilátásait tárgyalja (Msn. 1939. VIII.). Kifejti ebben, hogy a nyelvművelő bizottság feladata és célja a nyelvi öntudatnak tervszerű ébren tartása, az irodalmi és művelt társalgásbeli nyelvhaszálatnak ellenőrzése és irányítása, de kiterjeszti figyelmét a mesterségek és iparágak, valamint a kereskedelem nyelvére is. Tisztázza a helyes magyarság és a magyarosság fogalmát, visszautasítva a magyarkodás vádját. Meggyőződése, hogy a nyelv művészete nem kívánja magyarságunk megtagadását, s az az igazi magyar nyelvművész, akiben a művészet a magyarsággal szerencsésen össze bír olvadni. A bizottság működése nem jelenthet a nyelv természetes fejlődésébe való erőszakos beavatkozást, eszközei csak a fölvilágosítás és a meggyőzés lehetnek. Örömmel állapítja meg, hogy a bizottság működése nem kilátástalan. A sajtó legnagyobb része, hírlapok és szaklapok egyaránt magukévá tették a nyelvvédelem, a nyelvművelés ügyét. A sport nyelve néhány év alatt mintaszerűen megtisztult a szükségtelen idegen szavaktól, nagyobb számmal készültek és még készülnek is szakszótárak. Pintér Jenő és munkatársai nyelvvédő könyveikkel a tanuló ifjúságot nyerik meg a nyelvvédelem ügyének. Nem hiábavaló a bizottság munkája! Hozzátehetjük, hogy a mozgalom helyes irányának és sikerének egyik legfőbb biztosítéka volt Zolnai Gyulának határozott általános nyelvészeti elveken, évtizedekre visszanyúló nyelvtörténeti kutatáson s gazdag irodalmi és népnyelvi ismereteken alapuló munkája. — Az Akadémia 1945-ben tiszteleti tagjai közé választotta, s ezzel a kitüntetéssel nemcsak a nyelvtudomány, hanem a nyelvművelés terén szerzett nagy érdemeit is óhajtotta jutalmazni.

Zolnai Gyula hosszú évtizedeken keresztül végzett kutatásaival bővítette, gazdagította nyelvünkről való tudományos ismereteinket, s nagy tudásával irányította nyelvünk gyakorlati művelését. Egyik nyelvművelő cikkének a címe: *Szeressük jobban a magyar szót!* Munkásságának minden mozzanata tanúságot tesz róla, hogy ő valóban szerette a magyar szót, a magyar nyelvet. Ezt a szeretetet sugározzák a magyar szellemi életre örökül hagyott munkái azok felé, akik hivatásuknak érzik nyelvünk tudományos megismerését és gyakorlati művelését. Kegyelettel ápoljuk tiszteletre méltó emlékét!

SÁGI ISTVÁN.

Felelős szerkesztő: Pais Dezső

Felelős kiadó: a Közoktatásügyi Kiadó igazgatója

A nyelvész Vörösmarty.

December elsején ünnepelte a magyar nemzet Vörösmarty Mihály születésének 150. évfordulóját. Nyelvészeink és irodalomtörténészeink előtt ismeretes (jobban mondva — adatok és részletesebb feldolgozás híján — csak sejtett) az a szerep, amelyet Vörösmarty költői nyelvteremtő és nyelvformáló egyénisége a magyar irodalmi nyelv kialakításában és megszilárdításában betöltött és betölt.¹ Most inkább munkásságának arra a területére szeretnők a figyelmet ráirányítani, amely mind a nagyközönség, mind szakköreink előtt egyaránt meglehetősen kevésbé ismert: Vörösmarty nyelvtudományi működésére. Pedig nem csekély méretű és nem csekély hatású ez a működés! Csupán azért nem általánosan ismert, mert egyrészt költői működése elhalványítja tevékenységének egyéb oldalait, így a nyelvészt is, másrészt mert e nyelvészi munkásság az Akadémia keretében s így a külvilág felé részben névtelenül folyt. Ehhez még hozzájárul az a körülmény is, hogy az ilyen irányú munkásságát tárgyaló cikkek szétszórva találhatók.²

Valószínű, hogy a költőt mindig is érdekelte a nyelvnek, művészeté alapanyagának a tudománya. De hogy erőteljesebben foglalkoztatta a nyelvészet, ennek első jelét 1826 elején találjuk. Ekkor jelent meg a Tudományos Gyűjteményben (III. 61—83) „Némelly nyelvünkbeli különözésekről” című cikke, amelyben sorba veszi és sorra cáfolja Versegly tétéleit. Nem kezdőként mutatkozik be, hanem mint az ugyan már lezajlott, de még teljesen le nem zárt vita kitűnő ismerője, aki az érveket és ellenérveket jól ismeri és helyesen tud ítélni köztük.

1827 őszen későbbi komájától, a „Göcsej szélén”: a zalamegyei Kehidán lakó Deák Ferencetől kér a göcseji nyelvre

¹ Ennek a szerepnek a kifejtésére és bemutatására a közel jövőben még visszatérünk. — A SZERK.

² Két méltatásról tudok, mindkettő a múlt századból való: ifj. SZINNYEI JÓZSEF, Vörösmarty mint nyelvész (Figyelő 1878.) és KISS ERNŐ, Vörösmarty mint nyelvész (A váci kegyesrendi gimnázium értesítője. 1895.).

A kéziratáron kívül a főttkári iratok átnézése és felhasználása is szándékomban volt, azonban ezt az 1950 őszen az Akadémia épületében folyó munkálatok lehetetlenné tették. Az ottani anyagot értékesítette BRISITS FRIGYES „Vörösmarty Mihály és az Akadémia” című 1935-ben tartott székfoglalójában (NyÉrt. XXV/8 és IrtörtFüz. 59. sz. 36—49).

adatokat (Deák válaszáat közli CZAPÁRY LÁSZLÓ, Vörösmarty emlékkönyve 99—101; a minket közelebből érdeklő részt újra kiadta TÖRÖK PÁL: MNy. XXXVII. 53). Majdnem bizonyosnak látszik azonban, hogy nem ez volt egyetlen levélváltásuk e tárgyról. A Deáktól kért és kapott adatok ahhoz a cikkéhez kellettek, amelyen ekkortájt dolgozott, és amelyben fel is használta azokat. Vörösmarty 1828 januárjában vette át a Tudományos Gyűjtemény szerkesztését, és a februári kötetben már közölte is „Gondolatok a' Magyar nyelv' eredetéről“ címmel (II, 45—60).

Határozottan ügyes cikk, amelyet érdemes elolvasni mind stílus, mind tartalma miatt. Írásmódja gördülő, kifejező, olvastató; meglátszik rajta, hogy írója teljesen tisztában van a tárggyal. A korabeli vélemények közt jól eligazodik és helyesen lát több — akkor még erősen vitatott — igazságot. Természetesen nem ment kora tévedéseitől, így a túlhajtott gyök-kereséstől és a különféle eredetű szóknak azonos szótagok szerint való tagolásától. Pl. *zsib-ár-os*, *mész-ár-os*, *kád-ár*, *husz-ár*, *tim-ár*, *bu(v)-ár*, *mocs-ár*, *szi(v)-ár-vány*, *szik-ár*.

Józan, reális, a szélsőségeket kerülő gondolkozásának¹ bemutatására álljon itt a következő — időszerű — részlet:

Ott kezdem tehát fejtegetésemet, midőn a' már társaságos ember tagzatos hangokon (sonus articulatus) kezde beszélni. Akkor minden szava olly tág értelmű volt, a' millyen lehetett annak kimondásakor, érzete, gondolatja, mellyet a' szó által kifejezni akart. A' személy tehát, vagy akarmelly tárgy, annak munkája, vagy nyugvása, kiterjedése, 's általában egész külseje; továbbá a' mit most az ige, személy, szám és idő szerént kifejez, az többé, vagy kevesebbé. a' mint elméjében megfordult, úgy szavában is foglaltatott; mert a' szó belsejének tolmácsa lőn. Még akkor nem volt meg nyelvében az igének (verbum) 's a névnek (nomen) különbsége. Homályban, 's el nem választva fekött mind kettőnek tulajdona, mint lelkében, úgy szavában is, 's a' mint lelkében a' beszélni törekedés által világosabb lett, az egész gondolat gyülevészből elvont képzeteket kezde szakasztani, 's úgy lének külön válva a' név, és ige, amaz a' létnek jegyeivel; emez a' személy, szám és idő határai közé szorítva későbbi össze tétel által. Midőn a' mennyet nap' tüztől derülni látta, az ég neki igen bő jelentésű szava volt csodás örömeiben = a r d e t és c o e l u m. Ha menőt látott, látta nyomát; de a' n y o m = premit —

¹ Azt hiszem, érdemes itt idézni egy Toldy Ferenchez írt leveléből néhány sort: „Tudod, hogy én a különzőket nem szeretem kézi- és tankönyvírónak. Magam ebben az országúton szeretek járni, érdememet abban helyezvén, hogy a közdivatú közöl a legjobbat tegyem szabályúl.“ (CZAPÁRY i. m. 308.)

vestigium, neki nem csak a' mozduló nehézség hátra hagyott jele, hanem egyszersmind ige jelentésű is volt, a' mint e' két szó maig is mind a' két értelemmel bir. Szabad legyen az illy teljes értelmű szavakat név-igéknek mondanom, minthogy mind a' kettőnek tulajdonával birnak. Illy név-ige sok fenn maradt nyelvünkben: fűz, tűz, ér, tér, rak (falat rak és rak-szőlő); a' több taguakból zavar, sodor (sodrába jőni) irat, falat, szelet, szeget 's a' t. 's hogy ennek sokáig így kellett lennie, bizonyítja

1-ör mind a' névnek, mind az igének egymáshoz leg-hasonlóbb változtatása

Vestigium	Premo
nyom-om-meum	nyom-om-ego
nyom-od-tuum	nyom-od-tu
nyom-a-illius	nyom-(i-a)-ja-ille

2-or bizonyítja az is, hogy az illy név-ige nálunk általában gyökül szolgál; 's csak hozzá adással, vagy is ragasszal (suffixum) változik: ég-ek, ég-(e)sz 's a' t.

Mindkét cikkében főként mestere: Révai Miklós nyomán jár. (A másodikhoz l. SÁGI ISTVÁN, Révai szófajelmélete: MNy. XXIII, 116—7.)

Ismeretes, hogy a M. Tud. Akadémia rendszabásainak 1. §-a így szól: „A M. T. Társaság a nemzeti nyelv kiműveltetésén igyekszik egyedül.“ Ennek megvalósítása céljából az 1831-ben megtartott első nagygyűlés három feladatot tűzött ki: egy tökéletes magyar nyelvtan, egy a lehetőségig teljes szótár készítését és egy folyóirat kiadását. Vörösmartynek mindhárom munka létrehozásában, illetőleg előkészítésében jelentős része volt.

A készítendő grammatikából a tervezet szerint (l. VISZOTA: MNy. V, 2) legelőbb a helyesírás, a név- és igeragozás fejezteit kellett megvitatni és rögzíteni, mivel az Akadémia kiadandó folyóiratában, — amelynek valószínűleg Vörösmarty lett volna a szerkesztője, de fedezet hiányában végül is nem indult meg, — „az írásbeli tétovázás 's botránkoztató tarkaság csak ez által háritathatik el“. A munkára az első nagygyűlés — mai kifejezéssel élve — kimondotta a sürgősséget. A szabályokat a nyelvtudományi osztály pontról-pontra haladva megvitatta, és e tárgyalások alapján Vörösmarty szövegezte meg. Így jelent meg 1832-ben a „Magyar Helyesírás' és szóragasztás' főbb szabályai“ a Magyar Tudós Társaság „különös“ (azaz saját) használatára. Nem árt ezt felelevenítenünk most, amikor e szabályzat kilencedik kiadása éppen a közel múltban látott napvilágot.

Vörösmarty egyébként mindig igen kényes volt helyesírására, és félt, hogy más valaki változtatást tesz azon. — 1851

nyarán Toldy — tudván, hogy a költő szűkös anyagi helyzetben van — megbízásból sírverset rendelt nála. Vörösmartynak rosszul esett a „kalmárias szellemben“ írt felszólítás, de teljesítette. Levele végére azonban odatette: „NB. Az orthographiát nem szabad változtatni, különben nem áll az alku.“ (CZAPÁRY i. m. 306.) — Ismertetéseiben és bírázataiban gyakran bukkanunk a könyv vagy pályamű helyesírására tett megjegyzésekre. — Igen jellemző e tekintetben vallott állásfoglalására az az 1839 szeptemberének legelején kelt levél, amelyet Bajzával közösen írtak Toldynak.

„Édes barátom,

A' Figyelmező' végelőtti számában igen megütköztünk rajta, hogy noha eddig az Athenæum 's Figyelmezőben minden idegen orthographiával írott jelentések reformáltattak, az Athenæum' orthographiájára, te most azon újságot kezded, hogy nem csak Nagy Ignác' jelentését c-vel és apostrophok' kihagyásával közlötted, hanem ma Szontagh' munkájáról hirdetést írván azt ezen orthographiával nyomattad ki. Ha ez, barátom, neked szabad csak úgy erőszakofan, magad feje szerint, akkor kinyilatkoztatom, hogy a' jövő számú Athenæum azon orthographiával lesz nyomva, mellyet én követék, mielőtt az Athenæumnak a' többféleg egyezéfevel orthographiát határoztunk; 's akkor ebből igen szép tarkafág lesz, még szebb mint most, mert most is van; például a' Figyelmező mindig *kereszttyént* ír keresztény helyett, és *gyanítat*-ot gyaníttat helyett, holott úgy sem Vörösmarty sem én nem írunk, hanem csak te *magad*. Bocsáfs meg, édes barátom, de ez erőszak, a' mi köz egyezéfünk ellen van, melly azt tartja, hogy mindent a' többféleg határoz.

Vörösmarty velem együtt kér ezennel, hogy ilyeneket ne tégy, mert ezek botránkoztató dolgok a' publicum előtt, hogy még íráf-modban is divergál az Athenæum a' Figyelmezőtől; tőled egyéb iránt igen furcsa, hogy úgy szó nélkül akarod becsúsztatni saját orthographiádat a' Figyelmezőbe.

Határozottan ellene mondok minden egyes újításnak; mert ezt köz egyezéssel lehet [kitörölve: csak] folyóiratunkba behozni. Ne tégy nevetségessé bennünket 's magadat olly gyengeségek' kitüntetéfe által, mellyeken ellenségeink csak örvendhetnek. Ha újítani kell, én bizonyosan megyek annyira, mint te, de csak előleges értekezés 's köz egyezés szerint.

Vörösmarty“

A levél jobb felső sarkában ceruzával, amely — úgy nézem — Toldy Ferenc József írása, ez van: „1839. fept. 3.“ — A levél Bajza kezével íródott, de ő nem írta alá, mert helyet hagyott Vörös-

martynak, s később nem írta oda a nevét. „Vagy betoppant közben a címzett? — A jól olvasható levelet átírt helyesírással közölte BADICS FERENC: Bajza József Összegyűjtött Munkái VI, 340—1.

Híven jellemzi e pár sor Vörösmarty magatartását. Helyteleníti a *c* használatát, de csak azért, mert az akadémiai helyesírás, amelyhez az Athenaeum és a Figyelmező is tartotta magát, *cz*-t írt. Kifogásolja, noha maga is ezt tartotta helyesnek, hiszen éppen ő volt az, aki már négy évvel a közölt levél megírása előtt, 1835-ben „Az összetett mássalhangzók egyszerűsítéséről“ értekezett (A' magyar Tudós Társaság Évkönyvei II. köt.). S ebben a kétjegyű mássalhangzók kiküszöbölését célzó javaslatában, melyet közvitatás után a nyelvtudományi osztály is elfogadott, az első helyen ez áll: *cz* helyett *c!* Cikke befejező szakaszából érdemes idéznünk: „Egyébiránt ezek mind csak ajánlatok. A m. t. társaság ugy akará, hogy osztálybeli ezen javaslatunk mint oly dolog, mely az egész magyarságot illeti, mielőtt létesítésére elhatározó lépés történék, köz ítélet alá bocsátassék.“ — Az „elhatározó lépés“ nem történt meg, s Vörösmarty egyéni meggyőződése ellenére ehhez tartotta magát.

Az 1831. február 19-én kelt és Vörösmartytól írott említett tervezet a helyesírás és szóragasztás elkészítése után a szókötést, azaz a syntaxist jelölte meg következő feladatnak. Az 1838-i nagygyűlés utasította a nyelvtudományi osztályt, hogy készítse el és terjessze elő a szókötés alapelveit. Vörösmarty Czuczorral és Nagy Jánossal együtt az 1840-i nagygyűlésen be is mutatta dolgozatát. A végleges formába öntés azonban lassan haladt előre. Vörösmarty a munka minden fázisában részt vett. Csak 1843 őszén jelentek meg „A magyar szókötés főbb szabályai“, amelyek a szóegyeztetés, szóvonzat és a szórend törvényeit tárgyalják.

Ugyanekkor, 1843 őszén, a helyesírási szabályzat átdolgozásáról írt jelentésében — az osztály nyilván már régebben kialakult véleményét tolmácsolva — egy teljes nyelvtan elkészítésére tett indítványt. Az Akadémia őt és Nagy Jánost bízta meg a nyelvtan kidolgozásával. A munka az osztály, de főleg Czuczor és Jászay közreműködésével el is készült és 1846-ban „A magyar nyelv rendszere“ címen megjelent. Egyik részének, a mondattannak a kéziratai között fennmaradtak a névelőről és a szórendről szóló Vörösmarty kidolgozta fejezetek. (Kiadásuk: VISZOTA: MNy. VII, 436—41.)

Ma már szinte hihetetlennek tűnik fel, de sajnálatosan való, hogy gimnáziumainkban csak 1844 októbere óta hivatalos nyelv a magyar. A magyar tannyelv bevezetésekor azonban megfelelő tankönyvek nem voltak, így a magyar nyelv és irodalom tanítására sem. Ezért a helytartótanács a nádor útján felszólította az Akadémiát, hogy írasson a teljes magyar nyelvtant felölelő gimnáziumi tankönyveket. A nyelvtudományi osztály

válasza, amely Vörösmarty közreműködésével készült és ő is írt alá, a következő volt:

Méltóságos Gróf Másod Elölülő Ur!

A nyelvtudományi osztály, mai ülésében, tárgyalás alá vevén Fens. Főherceg-Nádor-Pártfogónknak némelly nyelvészeti tankönyvek tárgyában költ, s az academia által, eszközlés végett, az osztályhoz utasított, K. Leirata tartalmát: ugy hitte, nem felelhet meg jobban e magos bizodalomnak, mint ha a kívánt munkák elkészítését olly tagokra bizza, kik mind a magyar nyelv és irodalom tudományos ismeretének már is jeles tanúságait adták, mind, előadás tekintetében, viselt tanítói hivatalaik által a szükséges gyakorlati képességet magoknak megszerezték; 's e' szerint a nyelvészeti tankönyvekre nézve Czuczor Gergely rendes tagban, a széptudományiakra nézve pedig Schedel Ferencz rendes tagban központosult az osztály bizodalma; kiknek munkáikat, mihelyt benyujtatnak, szigoruan megvizsgáland, és ugy terjesztend felsőbb elfogadás alá.

Hasznosnak, sőt szükségesnek tartaná pedig az osztály, hogy a Szókötés is olly alakba öntetnék által a gymnasiumi tanulók számára, millyenben a nyelvtan többi részei lesznek kidolgozva, azon javításokkal, bővítésekkel, 's az ékes szókötés hozzá adásával, miket az osztály, a nagyobb nyelvtan kidolgozásakor szükségeseknek látott.

Továbbá nélkülözhetetlen kelléknek tartja az osztály, hogy a kívánt tankönyvek mindenikéhez egy gyakorlati rész, vagyis példánygyűjtemény legyen kapcsolva, melly minden korokbeli legjelesb íróink munkáiból olly példányhelyeket foglaljon magában, mellyek az elméletet mintegy valósitva mutassák, e mellett az ifjúság lelke kiképzésére alkalmasak, egyszersmind pedig a tanulókat a hazai irodalom 's különösen a jobb írók és munkáik ismeretébe bevezessék. Illy példánygyűjtemények vagy olvasókönyvek most is divatosak nálunk a deák nyelvtudományhoz; illyek léteznek az ausztriai birodalom német iskolái számára a német nyelv, szónoklat és költészet tanai mellett is: [át-húzva: mindazonáltal szükségesnek itéltük Méltóságodnak tisztelettel könyörögni, hogy ez iránt a nm. kir. Helytartó Tanács rendeletét ÓFensége útján kikérni, 's ennek nyomán bennünket utasítani, méltóztassék] ez utóbbira nézve tisztelettel kérjük Méltóságodat, méltóztatnék eziránt ÓFensége útján h. t. rendeletét számunkra kieszközölni.

Ezek után Méltóságod kegyeibe ajánlott, megkülönböztetett tisztelettel vagyok

Méltóságodnak

Pest, augusztus 8. 1845.

alázatos szolgálja
[ceruzával:] Vörösmarty Mihály

Az akadémiai kéziratárban levő fogalmazványt Toldy írta, de Vörösmarty átjavította. Kihagyta a könyörgést és a *szolgája*-t *szolgái*-ra változtatta.

Végül is Czuczor és Vörösmarty 1847 nyarára elkészítették a három kötetből álló első hivatalos magyar nyelvtan tankönyvet. Először a III. kötet jelent meg 1848-ban, az I. és II. kötet a szabadságharc és következményei miatt csak 1851-ben. (Részletesebb ismertetését l. VISZOTA: EPhK. XXVII, 838—9.)

Az 1831-i akadémiai nagygyűlés, mint fentebb említettük, legsürgősebb feladatai közé iktatta első elnökének szíve-vágyát: egy tökéletes magyar szótár készítését. A munkálatok tervezésénél és elindításánál, mint az Akadémia 1831 és 1848 közti minden nyelvtudományi megmozdulásánál, ott áll Vörösmarty. Ő készíti el az első terveket és véleményeket (l. VISZOTA: MNy. V, 2—6, 54, 58). Teleki 1817-i jutalomfeleletéhez a nála fiatalabb Toldyval együtt adott észrevételeiben olyan fokú nyelvészeti jártasságot és tisztánlátást árul el, hogy az Akadémia ennek alapján is bátran tagjai közé vehette volna. Az 1834. évi kisgyűlés őt bízta meg a nagyszótár belső elrendezésének kidolgozásával. Vörösmarty meg is csinálta, és „Terve a nagy magyar szótár belső elrendelésének” címen 1834-ben jelent meg. Ugyancsak Vörösmartytól példákkal és mutatványszókkal bővített második kiadása 1840-ben látott napvilágot. Költőnk továbbra is élénken részt vett a nagyszótári munkálatokban, egészen a szabadságharcig. Így 1847-ben szakértő tagja a szótári munka ellenőrzésére kiküldött bizottságnak. Ebből a munkából lett a CZUCZOR—FOGARASI-féle akadémiai nagyszótár.

A nagyszótári munkával kapcsolatos az akadémiai zseb-szótár létrejötte. Ennek tervét ugyancsak Toldy és Vörösmarty készítette (MNy. IV, 64—6), és ők voltak a munka végrehajtásának mozzatói is. Ez a kis német-magyar és magyar-német szótár kiváló mű, sok esetben jobb, mint némely később megjelent hasonló, úgyhogy a nagyszótárnak is vezérkönyvévé lett.

A fentiekből nagyjában képet kapunk arról a jelentős működésről, amelyet az Akadémia nyelvtudományi osztályának tagjaként kifejtett. Láttuk, hogy az ő nevéhez fűződik az első helyesírási szabályzat megszüvegezése; láttuk, hogy milyen része volt a hivatalos nyelvtan és a nagyszótár elkészítésében. De ezen felül még számos jelét adta a nyelvtudomány iránti hajlandóságának és hozzáértésének. Így például nem érdektelenek azok a bírálatok, amelyeket nyelvészeti pályamunkákra és beküldött dolgozatokra tett, s amelyeket nyelvészeti munkásságának legjobb ismerője és szorgalmas kutatója, VISZOTA GYULA közölt folyóiratunkban (MNy. VIII. k.; l. még továbbá Akad. Ért. 1939: 140—74). Lehetne (s egyszer kellene is) írni nyelvhelyességi megjegyzéseiről, szóajánlásairól; pl. neki köszönhetjük a *honosítás* és az *igekötő* szók megvédelmezését s így megmaradását (l. MNy. II, 364, IV,

69—70, VII, 434). Szerkesztői működésének nyelvészeti vonatkozásai, így a Figyelmező „Szóbírálatok“ rovata (az Athenaeumba és melléklapjába, a Figyelmezőbe írt nyelvi cikkeit l. ÖM. 304—15) s az a kiegyensúlyozó, fontolva haladó — gondolva maradó szerep, amit a nyelvújításban játszott, szintén megérdemelnék, hogy foglalkozzunk velük. Nem szenvedhette az odvaikból jóra, rosszra huhogó maradiakat, de — mint „A veszprémi Phaedusról“ 1834-ben írt kritikájában bejelenti — az újítók botlásai felett igen kemény bírálatot akart tartani.

Nyelv és irodalom a legszorosabb kapcsolatban, elválaszthatatlan egységben vannak. A költőnek figyelnie, vizsgálnia, tanulmányoznia kell a nyelvet, s ezt minden valamire való költő és író meg is teszi. Minden nagyobb és nagy írónknál találunk a nyelvre megjegyzéseket: Kazinczynál, Csokonainál, Berzsenyinél éppen úgy, mint Jókainál, Babitsnál stb. Arany Jánosról mindnyájan tudjuk, hogy nyelvészkedett. Azonban kétségtelen, hogy kiváló íróink közül senki sem volt jobban, sőt annyira nyelvész, mint Vörösmarty.

MIKESY SÁNDOR.

Mondatrészek — beszédrészek.

I. Vélemények a beszédrészek különbségéről és elkülönüléséről.

Ember, jó (négy), lát: jelentés és nagyobbbrészt a mondatbeli szereplés tekintetében is lényegesen eltérő szókat említettünk. Az idézett szók más-más szófajba oszthatók be, más-másféle beszédrészek. — Arról teszünk megjegyzéseket, hogy az ilyenféle szófajok meglétének mi az alapja, mindig megvoltak-e, s ha nem, miként keletkeztek és miként fejlődtek ki.

Már régóta igen sokat vitatkoztak a nyelvtudósok arról, hogy melyik beszédrész, szófaj fejlődött ki előbb: az ige-*e* vagy a névszó.

— Az ige elsősége. —

Régebben az a nézet uralkodott, — pl. ennek híveként emlegetik HERBERT vagy a kitűnő múlt század eleji német nyelvtudóst, BERNHARDT, — hogy az ige a korábbi beszédrész.

Igen meggondolkodtató észrevételeket tesz az igeről mint az ősmondat maradványáról, továbbá az ősmondatok jelentésének a változásáról és ezzel összefüggésben az ugyanazon alakjukban névszói meg igei fogalmat kifejező nyelvélemeknek 'folyik, fagy' értelmű mondatokból való keletkezéséről BALOGH PÉTER (1888. Az ige szereplése a mondatban: Nyr. XVII, 342, 347 kk., azonkívül BRASSAIK adott válaszában: Nyr. XIX, 548 kk.).

„A nyelvnek szavai eleinte egész mondatot értek s így inkább igék voltak, mint névszók“ — ekként vélekedik SIMONYI 1889-ben a Magyar Nyelv 1. kiadásában (II, 137). De 1905-ben a mű második kiadásában (317—8) már így ír: „Arra nézve azonban, hogy a szók a beszédnek kezdőkorában egész mondat-értékűek, azaz igetermészetűek voltak-e vagy pedig inkább a látott tárgyak és személyek nevei: a nyelvészek nem értenek egyet, csak többé-kevésbé tetszetős föltevéseket állítanak föl.“ Tehát a kérdésben most nem nyilvánít határozott véleményt. Nem nyilatkozik felőle 1907-ben a Die Ungarische Sprache „Die Redeteile. Verbum und Nomen“ című fejezetében (243—4) sem.

SIMONYI a 2. kiadásból idézett részlethez ezt a jegyzetet csatolja: „Az első nézet [a kezdő igetermészet] mellett kardoskodik újabban JESPERSEN [OTTÓ] dán nyelvész Progress in Language című rendkívül elmemozdító könyvében, a második mellett WUNDT a Völkerpsychologie c. munkájának a nyelvről szóló részében.“ SIMONYI nem jelöli meg, hogy JESPERSEN közelebbről hol beszél erről. Nyilván SIMONYI nyomán sorolják fel a jeles dán nyelvtudóst az ige elsőbbségének a hívei között CSÜRY BÁLINT „Az ige“ című 1910-ben megjelent értekezésében (NyF. 63. sz. 47), KLEMM a Magyar Történeti Mondattanban (44) és GOMBOCZ a mondatant, illetőleg a syntaxist tárgyaló egyetemi előadásáiban (1949. évi Syntaxis-kiadás 54). — Sajnos, JESPERSENnek nemcsak idézett, de Language című művében sem sikerült felfedezni azt a részt vagy azokat a részeket, amelyek alapján őt úgy szerepeltetik, mint aki az ige elsőbbségét vallja.

— A főnév, illetőleg a névszó elsősege. —

Az előbbiekkal ellenkezőleg a főnév elsőségét vallja WUNDT. Idevágó megjegyzései: A tárgyfogalom jelentőségét az emberi gondolkodás fejlődése terén már az egyéni tudatban is világosan láthatjuk. A tulajdonságot csak azzal a tárggyal kapcsolatban gondolhatjuk el, amelyhez hozzátapad. S ugyanez még fokozottabban érvényes az állapotokról, folyamatokról, történésekről, amelyek a tárgyképzeteknek vagy vonatkozásaiknak a megváltozását, mással való felcserélődését fejezik ki. A tulajdonság- és állapotfogalmak tehát a tárgyak megkülönböztetését és megnevezését feltételezik. Innen van, hogy a főnév: a nomen substantivum, minden nyelvben a gondolatnak tulajdonképeni hordozója; az a szófaj, amely mindig és mindenütt teljesen kifejlődik, ellenben a többiek, köztük az ige is sokszor többé-kevésbé kiképzetlen marad. (Vö. Völkerpsychologie. Die Sprache II.⁴ a mű hatodik „Die Wortformen“ című fejezetét.).

PAUL a Prinzipien 1880-ban megjelent 1. kiadásának X. „Urschöpfung“ című fejezetének végén a következőket írja:

„Ha valamit korábban egy szó fejezett ki és most legkevesebb két szó adja vissza, logikailag tekintve az most mint a szemléletnek dologra és cselekvésre vagy tulajdonságra való felbontása tűnik fel nekünk. Nem szabad azonban azt képzelnünk, hogy ennek a felbontásnak meg kellett előznie az első mondatok keletkezését. Sőt az ilyen felbontásra való képesség csak lassanként a mondatalkotás útján vált megszerezhetővé. A kezdetleges mondatok nem logikai ítéletek. Nem felbontáson, hanem összefűzésen alapulnak. Azáltal keletkeznek, hogy két szemlélet, amelyek mindegyikének már szóban való megfelelője van, egyidejűleg vagy közvetlenül egymás után percipiálódnak... A szóknak a dolog, tulajdonság vagy cselekvés kategóriái szerint való differenciálódása csupán mondatbeli funkciójuk differenciálódásával egyidejűleg fejlődik, ami az alany és állítmány megkülönböztetésével kezdődik, és hosszabb hagyomány szükségessé hozza.“ (I. h. 198—9.) — A Prinzipien I. kiadásának XI. „Die scheidung der redeteile: A beszédrészek szétválasztása“ című fejezetében ezt olvassuk: „Österemtés útján semmiféle grammatikai kategória nem keletkezik. Az eredeti szó szemléletet jelöl, az eredeti mondat szemléletek kapcsolatát. Egy dolognak, egy tulajdonságnak, egy cselekvésnek, egy vonatkozásnak a jelölőjévé a szó csak lassanként, hosszú hagyományos használat folytán fejlődik; éppen így a mondat csak lassanként válik tagolt egésszé, amelyben az egyes részek funkciójuk szerint vannak differenciálódva. A szónak és a mondatnak ez a fejlődése ugyanaz a folyamat. Éppen a mondat szerkezetén belül fejlődnek ki a szóosztályok, a beszédrészek, ahogy ehhez képest egész illendő módon nevezik is őket.“ (I. h. 200.) PAUL (uo.) emezt az I. kiadás IX. „Der positive wert der isolierung: Az elszigetelődés pozitív értéke“ című fejezetében tárgyalta jelenségekkel kapcsolja össze.

Amikre itt PAULból hivatkoztunk, ismerteti CSÚRY BÁLINT „Az ige“ című idézett értekezésében (32—3), de nem jelzi, hogy PAUL művének az I. kiadásából merít.

PAUL idézett — nagyon figyelemreméltó — észrevételeit művének 3., 4., 5. kiadásában nem vette fel.

PAUL a Prinzipien 4. és 5. kiadásának „Die Scheidung der Redeteile“ című fejezetét következésképpen kezdi: „A beszédrészeknek az indogermán nyelvekben szokásos szétválasztása, ahogy az lényegében az antik grammatikusoktól öröklődött át, nem következetesen végrehajtott logikai elveken nyugszik, hanem inkább nagyon különböző viszonyok figyelembevételével jött létre. Ezért az önkényesség jellegét hordja magán. Hiányai könnyen kimutathatók. Azonban nem lehetséges valami lényegesen jobbat a helyébe tenni, ameddig arra törekszik az ember, hogy minden egyes szót egy határozott osztályba soroljon be. A kísérlet: szigorúan logikai módon tagolt rendszert

felállítani, teljességgel keresztülvihetetlen. [Bekezdés.] Három olyan pont van, amelyek a szokásos osztályozásnál irányadók voltak: a szónak magában való jelentése, a mondat szerkezetbeli funkciója, a flexióval és szóképzéssel kapcsolatos viselkedése.“ (244. § i. m.⁵ 352.) — Utóbb ezeket a megjegyzéseket teszi PAUL: „Ha a beszédrészek szokásos elválasztásánál annyira különféle tekintetek jöhetnek szóba, amelyek egymással összeütközésbe kerülhetnek, egészen természetes, hogy egy ilyen szétválasztás általában valósággal nem hajtható végre. Az amellet szem előtt tartandó viszonyok túlságosan sok fajtájúak és igen-igen sokféle kombinációkban jelentkeznek ahhoz, hogy nyolc vagy kilenc rovatba való besorolás elegendő lehetne. Egész tömegük fordul elő az átmeneti fokozatoknak, amelyeknél fogva az egyik osztályból a másikba való lassú átmenet lehetséges. Ilyen átmenet a jelentésváltozás és az analógiás alakulás általános szabályai szerint történik, amint ezt az előző fejezetekben bemutattuk. Ha ezeket az átmeneteket nyomon követjük, akkor ezzel egyszersmind felvilágosítást nyerhetünk az okok felől is, amelyek eredetileg a beszédrészek elkülönülését előidézték.“ (248. § i. h. 355.) — PAUL ezután az egyes beszédrészek közötti átmeneteket tekinti át. Foglalkozik a substantivum és adjectivum közötti különbséggel, mégpedig egyrészt azzal, hogy miképpen válhatik a jelentéstartalom gazdagodásával a melléknévből főnév, másrészt ennek a fordítottjával: hogy miképpen lesz a főnévből melléknév úgy, hogy tulajdonságok komplikációjában egyetlen összetevő ellenében minden egyéb visszaszorul, kiküszöbölődik.

PAUL szerint a jelzett módon lehet megfejtani az egyszerű minőségek megjelölőinek az első keletkezését. — És ezzel összefüggésben teszi a következő észrevételeket, amelyekben át betekintést kaphatunk a beszédrészek keletkezéséről illető felfogásába: „Hogy az egyszerű minőségek megjelölői fiatalabbak, mint a komplikációkéi, magától értetődik, ha abból indulunk ki, hogy egész szemléletek szolgáltatják a legeslegelső alapot. Ez esetben is a beszélő pillanatnyi felfogása lehetett az, mi által a szövedékben foglalt többi minőségeket egyetlen minőség háttérbe szorította. Alapjában ugyanaz a folyamat ez, mint a szónak képes alkalmazása. Ha pl. azt mondjuk: *Ez az ember számár, ökör, birka, róka*, az illető állatnak mindig egy határozott sajátosságát tartjuk szem előtt, és elvonjuk a benne levő egyéb tulajdonságoktól. Ez csak úgy lehetséges, hogy egy szó állítmánya vagy jelzői szerepet ölt. Amennyiben ugyanis egy önálló dolognak a képzetét kötjük vele össze, összekötjük vele egyszersmind a tulajdonságok egész szövedékének a képzetét is. Ha bizonyos számú szónál, amely erre különösen megfelelő, az ilyen alkalmazásmód hagyományossá vált, megvolt az első hajlandóság egy különleges szófaj kiképződésére.“ (I. h. 359—60.)

Amit idéztünk, abból a szófajok keletkezését illetőleg

olyan vélemény szűrhető le, hogy elsőnek a főnév kategóriája jött létre, és belőle kikülönülve később lépett fel az ige. — Érdekes, hogy határozott megfogalmazásban PAUL nem nyilatkozik a beszédrészek kialakulásabeli egymásután kérdéséről, legalább én ilyen nyilatkozatot nem találok nála. Ezért PAULLal kapcsolatban nem írnám azt, amit CSÚRY ír idézett értekezésében három helyen is. — CSÚRY-nél az egyik helyen (33) ez van: „A beszédrészek közt a főnevet látja legrégebb eredetűnek.“ A másik helyen (47) meg ez: „Újabban PAUL is, WUNDT is a névszót tartja eredetibbnek s későbbi keletkezésűnek az igt.“ CSÚRY ennél a Prinzipien „Isolierung“ című fejezetének a végére, annál pedig az „Isolierung“ című fejezetre utal. Én a fejezetben, de a fejezet végén meg éppenséggel nem találok olyasmit, amiből efféle nézetet tudnék PAULnak tulajdonítani. CSÚRY harmadik helye (34): „Az ige a névszóhoz viszonyítva eredetileg PAUL szerint szintén [mint az adiectivum] névszó volt.“ CSÚRY ezt a „Die Scheidung der Redeteile“ című fejezet ismertetésébe illeszti bele és a 4. kiadás „360 s köv. 1.“-ra utal. Ez a részlet pedig a mi utolsó PAUL-idézetünkhöz csatlakozik, amiből — mint láttuk — valóban egy a főnév eredetibb voltára vonatkozó felfogás hű v e l y e z h e t ő k i.

SCHMIDT JÓZSEF „Az idg. flexio genesisének problémája“ című munkájában (Nytud. IV, 194—5) 1913-ban így nyilatkozik: „... a nominális és verbális flexio eredetileg azonos volt. A mi már most a kétrendbeli flexio chronologiai viszonyait illeti, minden oda mutat, hogy a nominális flexio az eredetibb... Indirect bizonyítékot az az analogia szolgáltat, hogy a földön beszélt nyelveknek túlnyomó numerikus többsége a nomen és verbum ellentétét vagy egyáltalán nem juttatta kifejezésre vagy legalább nem határozott szóalakokban, a mennyiben a nomen végzi azt a funkciót, a mely az idg. és semita nyelvekben a praedicáló verbumot illeti meg (WUNDT, Völkerpsych. I. Die Sprache. 2.² 1904. 139., 141. l...).“

KLEMM „A belső nyelvalak“ című cikkében (Minerva IV.) WUNDT értelmében látja a szófajok kifejlődését: „Továbbá a kezdetleges lelkű és beszédű embernek csak tárgyképzetei voltak, s ennek megfelelőleg névszói természetű szavakkal beszélt... A szemléletben ugyanis valósággal soha nincsenek elválasztva a tárgyak és ezeknek állapotai, tulajdonságai, azaz az utóbbiak sohasem abstractok, hanem mindig csak mint valakinek vagy valaminek az állapotai, tulajdonságai fordulnak elő, tehát mindig concretek. E megkülönböztetés csak fogalmi természetű actusa tudatunknak. Az állapot és a tulajdonság képzete tehát kezdetben a tárgyképzettel egy teljesképzetben folyt össze mint ennek velejárója. A fokozatos lelki fejlődés folyamán az állapot és a tulajdonság képzete mindinkább előtérbe lépett, a tárgyképzet pedig mindinkább háttérbe szorult

az illető szóban, úgy hogy az ember kezdte a teljesképzetet tárgyképzetre és állapot-, tulajdonságképzetre széttagolni. E lelki műveletben segítségére volt az embernek a környező természet... A kezdetleges lelkű és beszédű ember tehát kezdetben csak tárgyfogalmak segítségével gondolkodott (tárgyas gondolkodás; gegenständliches, objektives Denken, WUNDT) s ennek megfelelőleg csak névszói természetű szavakkal beszélt, csak lassan fejlődött ki az állapotszerű gondolkodás (WUNDT: zuständliches, subjektives D.), az előbbi tehát eredetibb.“ (I. h. 109—10.) — „WUNDT, Die sprache³ II, 504“ utalással lényegében ezt ismétli még KLEMM „A finnugor mondat őstörténete“ című dolgozatában (MNY. XXIII, 330—1) 1927-ben, valamint Mondattanában (43—4) 1928-ban. Hasonlóan „A mondattan elmélete“ című tanulmánynak (1928.) „A mondatrészek és szófajok lélektani és logikai alapja“ című fejezetében (68—72).

GOMBOCZ már 1910-ben a SZINNYEI-féle Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft I. kiadásának ismertetésében (Nytud. III, 50) WUNDTra utalva előtérbe állítja a finnugor ige nominalis természetének kérdését, és bátran feltehetőnek jelzi, hogy a finnugor alapnyelvben a kétféle szónem kategoriális különbsége alig vált még tudatossá. — Ugyancsak GOMBOCZ később is mondattani előadásának 1929. évjelzésű — nem éppen szabatosnak látszó — közlése szerint WUNDTnak fentebb idézett véleményére hivatkozott.¹ Sőt amint az ez után tett megjegyzése: „Az ősi mondatforma a nominális mondatforma“², valamint a következő „Nominális mondatforma“ című szakaszban előadottak is mutatják, a névszó elsőbbségének a tanát vallotta.

J. VENDRYES „Le langage“ című művének (1921.) „Különféle szófajok“ című fejezetében (140) SZINNYEIRE (FUF. V, 62) való hivatkozással ezt olvashatjuk: „A finnugor nyelvekben az ige és a névszónak annyi közös pontjuk van, hogy azt mondhatták róluk, hogy — különben alaptalanul — semmiben sem különböznek. Az tény, hogy az ige gyakran névszói eredetűnek tűnik fel, és hozzá még néha ugyanazokkal az alaktani elemekkel is van ellátva, mint a név.“

— A névszó-ige közössége mint kiindulás. —

HUMBOLDT VILMOS 1822. december 30-án kelt és Schlegel Vilmoshoz intézett levelében ezt írja: „A mi elméletünkben,

¹ A „főnév: nomen substantivum“ helyett a közlésben helytelenül „névszó“ van.

Valószínűleg Csúry után indulva említi GOMBOCZ PAULT is, mint aki WUNDT mellett a névszó elsőbbségét vallja.

² Ezt a nyilván töredékesen feljegyzett részt az 1949. évi Syntaxis-kiadásban (55) így próbáltam valamivel szervezesebben kialakítani: „Ha a névszó elsőbbségére vonatkozó elméletet fogadjuk el, azt kell mondanunk, hogy az ősi mondatforma a nominális mondatforma.“

még Bernhardinál is, emlékezetem szerint ilyesmiket olvastam a beszédrészek szukcesszív keletkezésére vonatkozólag. Én azonban nem hiszek ebben. A grammatika mindenesetre szukcesszív keletkezik, egy tökéletesebb fajta a tökéletlenebb után, ámde az mindig egész, egy beszédrész nem következik a másik után. Ez ellene mond minden nézetnek, amelyet a nyelvről egyáltalában alkotok.“

BUDENZ a MUSz. 1881. júliusában kelt előszavában (IX. 1.) az „ugor“ szóképzésre vonatkozó nézeteinek — munkája haladtával beállott — módosulását ekként magyarázza: „Így az elején még gyakrabban fogadtam el lappangásba jutott denominatív igeképzést, míg későbbben azt találtam, hogy az ugor alapnyelvnek nagyobb számmal még külön nem vált ige- és névszó-értékű szótő tulajdonítható.“ Hasonlóan ír a névszó és igező kategorikus elkülönödéséről az UAL.-ban is (9).

SZABÓ DEZSŐ a vogul szóképzésről írtában, midőn rámutat arra, hogy a finnugor nyelvekben a denominális és deverbalis képzők jórészt azonosak, azonkívül arra, hogy e nyelvekben személyragok igehez és névszóhoz egyaránt járulhatnak, a következő észrevételeket teszi: „... ha e jelenséget akkor tekintjük, midőn az alapnyelvben a személynévmások személyragokká fejlődtek, az »ige« és »névszó« kifejezések anachronizmusnak vehetők. Nem volt ekkor még sem ige, sem névszó: voltak szavak, melyeknek bizonyos képzetek feleltek meg. Ezen szavaknak igei vagy névszói értéke az általuk jelölt tüneményben volt... Így tehát az igeiség vagy néviség nem a szóban vagy annak formájában, hanem a helyzetben volt.“ (1904. NyK. XXXIV, 57—8.) — Hasonlóan SCHÜTZ JÓZSEF, Az északi-osztják szóképzés (NyK. XL, 26).

CsÚRY (i. m. 47) úgy idézi HUMBOLDTOT, hogy amikor a beszédrészek szukcesszív keletkezését tévedésnek tartja, meggyőződése teljes erejével csatlakozik HUMBOLDTnak az idézetben nyilvánított felfogásához. CsÚRY ifjúkori jeles tanulmányában ezeket hangsúlyozza: „[Az ige mivoltát illető] probléma megoldása máskép, mint a mondat alapján, nem lehetséges... A szavak nem a mondatokon kívül, hanem a mondatokban fejlődtek. Az emberi beszéd nem szavakkal, hanem mondatokkal kezdődik... Nem volna természetellenesebb annál a folyamatnál, melyben a szavak kifejlődése után következnek a mondat kifejlődése. Minden szó viszonyrészre valamely mondatnak. Megérteni nem a mondatból kiszakítva, hanem a mondat segítségével lehetséges. [Bekezdés.] Tovább menve ezen az alapon nem beszélhetünk nagyobb képtelenségről, mint a beszédrészek kifejlődésének történeti egymásutánja.“ (I. h. 46—7.) Amikor CsÚRY a mondat segítségével meg akarja fejteni az ige problémáját, PAULnak azt az észrevételét tartja szem előtt, hogy minden grammatikai kategória egy lélektani kategória alapján keletkezik, s a grammatikai kategória [a mi

esetünkben a beszédrész: az ige] nem más, mint a lélektani kategóriának külső jelenségbe való átlépése (Prinzipien⁵ 263). Csűrny ehhez kapcsolódva kimondja, hogy „az ige keletkezése egyidejű az első mondat elhangzásával, s az ige nem más, mint *metafora*“ (i. h. 47). Fejtegetéseiből olyan nézetet vonhatunk le, hogy a szónak — 'mint állandó, eredeti megértékelést kifejező névnek'¹ — névszói és — mint 'másodlagos metaforában való megértékelésnek vagy ideiglenes névnek'¹ igei szerepe egyaránt lehet, s csak a mondat alapjáról tehető köztük lényeges különbség (vö. i. h. 69—71, 74).

MELICH „A magyar tárgyvas igeragozás“ című tanulmányában (1913.) tett megjegyzései szerint arra a felfogásra hajlik, hogy a finnugor alapnyelvben az esetek túlnyomó többségében nem volt meg a névszó és az ige közt a különbség, s a kettő differenciálódása éppen hogy megindult (MNY. IX, 253).

RIES „Der Ursatz (und der Kindersatz)“ című szakaszának MNY. XLVI, 204 idézett részében olvasható: „T. i. a nyelvfejlődés kezdetén szó és mondat még nem különülhettek el, éppoly kevésbé, amint névszó és ige nem voltak különválva.² Ilyen grammatikai kategóriák nem lehettek a nyelvi őskorszak tulajdonai, ellenben egy gyaníthatóan sokkal későbbi idő szerzeményeinek kellett lenniök . . .“

Nem vállalkozhattam arra, hogy a szófajok keletkezésére, illetőleg elsőségére vonatkozó nézetekről általánosságban számot adjak. (Gondos könyvészeti összeállítást közöl róluk KLEMM, Mondattan 44.) — Az eddigiekben talán fölösen is bemutattam, hogy a tárgykörben miféle kérdések és megoldási lehetőségek vetődtek fel.

Mindenesetre a mások felfogásáról elmondtam annyit, hogy most már a magaméről is nyilatkozhattam a következő jóval rövidebb szakaszban.

2. Összefüggések a mondat- és beszédrészek keletkezésében és fejlődésében.

Az emberi gondolkodás a jelenségeket háromféle módon foghatja fel: a) mint egységes nyugvó valamit, vagyis mint dolgot; b) mint egy időben való (szimultán) különbséget, vagyis mint tulajdonságot; c) mint az időváltásban (szukcesszive) beálló különbséget, vagyis mint változást. Ezért fogalmaink három főcsoportra oszlanak: dolog-, tulajdonság- és változást-fogalmakra. — Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a három felfogásmód, illetőleg a három fogalomcsoport vagy fogalomfaj lélektani szempontból gyökerében egy eredetű. Az egy időben való és az időváltásban beálló különbségek mozzanatai nélkül

¹ A félidézőjel ez esetekben azt akarja feltüntetni, hogy a Csűrny-nél jelentkező fogalmazásbeli ingadozást próbáltam egységesíteni.

² Én emeltem ki. — P. D.

egységeket, viszont egységmozzanatok nélkül különbségeket nem foghatunk fel. Csupán súlyponteltolódáson fordul meg a felfogásmód, illetőleg az, hogy a felfogásmód eredményeként milyen fajú fogalom alakul meg bennünk. Tehát ezek a fogalomfajták az egység-különbség vagy egyezés-különbözés ellentétének az emberi lélek útján különféle módon való feloldásai, megvalósulásai. — Mint nyelvi kifejezés a dologfogalomnak a főnév: substantivum, a tulajdonságfogalomnak a melléknév: adiectivum, a változásfogalomnak az ige: verbum felel meg. Vagyis a lélekben keletkezett fogalomfajtáknak ezek a szófajok a lelken kívüli: nyelvi megvalósulásai.

Amint jeleztük, a fogalmak nem maradnak állandóan hozzárögzítve a jelenségekhez, illetőleg ugyanarra a jelenségre más-más lelki állapotban, lelki vagy tárgyi helyzetben más-más fogalommal hatunk vissza: egyszer dologként, máskor tulajdonságként, ismét máskor változásként fogjuk fel azt. Ezért nincsen és nem is lehet éles választóvonal a főnevek, melléknévek és igék kategóriája között. Nincs most sem, de különösen nem volt a nyelvek fejlődésének kezdetleges fokozatain. Minél jobban fel tudjuk deríteni a nyelvtörténet és a nyelvhasználat vizsgálati módszereinek alkalmazásával a nyelvek és nyelvcsoportok fejlődésének a kezdeteit, annál inkább elének tűnik, hogy ugyanaz a nyelvelem főnévként, melléknévként és igeként egyaránt szerepelt. Hogy melyikként érvényesült, azt a beszéd együtteséből vagy a lélektani, illetőleg tárgyi helyzetből felfogott viszonymozzanatok döntötték el.

A legősibb logikai viszonyítás, illetőleg minden logikai viszonyítás alapja az, hogy egy fogalmat bizonyos fogalmakkal összehasonlítok, s ennek folyamán egyesekkel egyeztetek, másoktól megkülönböztetek. Ez az ú. n. alany-állítmányi, praedicatív viszony: a nyelvi élet területén a legeredetibb szerkezet, olyan természetű viszonyításnak a hordozója, amelynek a mondatot mondattá tevő dinamikában döntő nyomatéka van. Tulajdonképpen egy fogalom neve után vagy előtt egy másik fogalom nevének a kimondása, annak jelölésére, hogy az egyik fogalom hasonlít a másikhoz, sőt bizonyos felfogásmód szerint egyezik vele. A mi *kék* színnevünk török megfelelőinek jelentése: 1. 'ég' → 2. 'kék, zöld'. A török szónak, de más nyelvek 'kék' jelentésű szavainak is a történetében egész természetesen adódhatott olyan mozzanat, amelyben ily módon szerepeltek: *Víz kék*: valójában a. m. 'a víz ég': 'a víz olyan, mint az ég', sőt 'az, ami az ég', hiszen az ég gyakran tökéletesen látszik benne. — A beszéléskor fennálló helyzet szabta meg eredetileg, melyik mondattag mögött volt az a fogalom, amely a hasonlítást, az egyeztetést kívánta, amelyik az összehasonlítás indítéka volt, másrészt pedig melyik mondattag mögött volt az a fogalom, amely az összehasonlítás eredményeként szerepelt, — vagyis

a nyelvtan műszavaira lefordítva: melyik volt az alany és melyik az állítmány.

A praedicativ viszonyításokban az összehasonlítás, az egyeztetés eredményeül szolgáló mozzanatoknak, vagyis az állítmányoknak a szerepében olyan szavakat szoktak meg alkalmazni, amelyek valamilyen okból kifolyólag arra hajlottak, hogy az egy időben való különbségek: tulajdonságok vagy az időváltásban beálló különbségek: változások jelölői legyenek. Így a mondatfunkcióbeli bizonyos fokú lefoglaltsággal, megállapodottsággal kapcsolatban haladt előre a nyelvelemeknek szóosztályokba való szerveződése, szófajokká való elkülönülése. Tehát jelentéstani hajlandóság és funkcióbeli lefoglaltság azok az indítékok, amelyeknél fogva valamely nyelvelem a főnevek, a melléknevek (számnevek), az igék kategóriájába belesorakozik. Vannak a nyelveknek, így a magyar nyelvnek is elemei, amelyekben még most is felismerhető az egykori állapot, hogy ugyanaz a szó főnév is, ige is volt. Ezek az ú. n. névszó-igék: *nomen-verbumok*: *fagy, es, les, lát, fon, top, nyom*.

Az alany-állítmányi: praedicativ viszonyból egyéb viszonyok sarjadtak ki: a jelzős: attributív, a határozós: determinatív, a tárgyi: obiectalis viszonyok, úgy, hogy a jelzős, határozós, tárgyas szerkezetek voltaképpen erejük vesztett alany-állítmányi: praedicativ szerkezetek. — Hogy a mondatbeli viszonykategóriáknak ilyen fejlődésmenetével számolhatunk, azt Gombocz „Mi a mondatban?” című 1929-ben tartott előadásának befejező észrevételében (MNY. XXV, 7) jelzi, de nem fejti ki.

A mondatbeli viszonykategóriák fejlődésmenetének a megvilágítására egy kísérletet teszünk az alábbiakban. Amit ezúttal röviden előadandók vagyunk, némely mozzanataiban találkozik PAULnak ⁵VI. „Die syntaktischen Grundverhältnisse” című fejezetében kifejtett felfogásával, némely mozzanataiban eltér tőle.

PAUL alapnézetéből indulhatunk ki, abból, hogy a copulatív összefűzésen: a mellérendelésen kívül minden más szintaktikai viszony: mondatbővülés az alany-állítmányi viszonyból származik, oly módon, hogy az alany és állítmány viszonya többször fellép (95—8. § 138—43).

A fejlődésnek mármint a következő lehetőségeire mutatunk rá.

Ilyen mondatok keletkeztek: *Víz meleg, foly*: egy alany — két állítmány. A két állítmány közül az egyik: a *meleg* elvesztette praedicativ: a valósághoz való viszonyításbeli nyomatékát és az alanyhoz csatlakozott, úgy, hogy a mondattelem dinamikában lényeges praedicativ viszony helyett egy más természetű, t. i. jelzői: attributív viszonyba lépett vele. De úgy is elveszíthette a *meleg* elem praedicativ erejét, hogy a másik: a *foly* állítmányhoz csatlakozott: annak a határozója: determi-

nativuma lett: 'melegen folyik' értelemmel. Bizonyos természetű állítmány a másik praedicativ erejét vesztett állítmányt mint tárgyat: obiectumot vonta magához, így: 'meleget foly', t. i. olyanféle módon, hogy a *foly*, amely tulajdonképen a. m. 'fut', átható 'folyat', illetőleg 'futtat' értelembbe csapott át.

Figyelemmel kell lennünk bizonyos nyelveknek, így a magyar nyelvnek is arra a természetére, hogy benne a jelző rendszerint a jelzett szó előtt helyezkedik el. Éppen ezért a fentebb idézett: *Víz meleg, foly* szerkezeten kívül megokolt felvennünk olyan szerkezetet is, amelyikben az egyik állítmány megelőzi, a másik követi az alanyt: *Meleg víz, foly*. Olyanféle elrendezés ez, amely szokásos fordulata az ősi költészeteknek, a magyarnak is: közölés (vö. HORVÁTH JÁNOS, Egy magyar versbeli mondatképletről: NyK. XXXIX, 128—61). Arra gondolhatunk, hogy ilyenféle fordulatokban fejlődött vissza az első helyet elfoglaló hasonlítási eredmény nyelvi kifejezője állítmányból jelzővé, mégpedig nyilván akként, hogy a vele jelölt képzet szorosabb kapcsolatba lépett a rákövetkező szó mögött álló dologképzettel. Ez a szorosabb képzetkapcsolat még nem okvetlenül képzetegység, aminek a nyelvi hordozója az összetétel. — Így válik ki az attributív viszonyításban szokásos szereplés következtében külön szófajként a melléknév: az adiectivum. Sőt a főnévvel való szorosabb kapcsolatú együtt-szereplés révén mint szófaj is közelebbi helyet foglal el hozzá, s ennek tükröződése, hogy a főnevet és a melléknövet, vagyis a substantivumot és az adiectivumot egy közös kategóriába szokta a nyelvtan és a nyelvtudomány összefoglalni: a nevek, a nomina kategóriájába, noha az eredetibb funkció: az összehasonlítási eredmény nyelvi kifejezése inkább a melléknöveket és az igéket fűzte össze közelebbi kategóriákként a nyelvfejlődés korábbi szakaszaiban.

Amit az előző szakaszban a beszédrészek jellemzésére, egymáshoz való viszonyára, illetőleg egymásba való átmeneteire PAULTól idéztem, azt általában elfogadhatjuk: ezért is ismer tettem olyan bőségesen. Abban azonban eltérek PAULTól, hogy amíg belőle — ha nem is határozott fogalmazásban — kiolvashatóan nem egykorúlag léptek fel a különféle szófajok, beszédrészek, addig szerintem a fejlődés bizonyos fokára eljutott nyelvekben igen is egykorúlag, szinkronikusan a kezdetleges nyelvrendszer együttesének elemeiként jelentkeztek már szófajok, beszédrészek — természetesen kezdetleges fokon, így formai kitevők: ragok és képzők alkalmazása, szám, személy vagy idő feltüntetése, ilyen vagy amolyan szempontból való egyeztetések stb. nélkül.

Egyesek, mint fentebb láthattuk, pl. SCHMIDT JÓZSEF, arra mutatnak rá, hogy a nyelvek ősi szinkroniájában ugyanaz a nyelvelem tölti be a névszó és az ige szerepét, sőt ugyanazokkal a formánsokkal tölti be azt. Furcsálhatjuk, hogy ebből olyan

következtetést vannak le, mely szerint a névszó volt az eredetibb szófaj. T. i. logikus, szinte magától értetődő lett volna a tényt úgy meghatározni, hogy eleinte ugyanaz a nyelvelem névszó is, ige is volt, illetőleg súlypontbillenésekkel vegyes funkcióban volt használatos. A névszó elsőségére vonatkozó megfogalmazás nyilván az ellenkezőbe lendült visszahatás is volt azzal az állásfoglalással szemben, amely az ige számára vitatta az elsőséget.

Az ebben a szakaszban foglaltakat „Magyar alaktan. I. Szóalkotás“ című 1936—1937-ben tartott egyetemi kollégiumnak az összetételre vonatkozó fejezetében adtam elő először és azóta ismételtelen szó- és mondattani kollégiumok keretében.

3. Ú j a b b v é l e m é n y e k.

Ebben a szakaszban olyan véleményeket keríték szóba, amelyek később láttak napvilágot, mint ahogy az előző szakaszban közzétett nézeteimet előszóban ismételtelen nyilvánosságra hoztam.

— A melléknév elsőségének lehetősége. —

Sz. KISPÁL MAGDOLNA a *nap* szó etimológiáját fejtegetve (MNY. XLV.), úgy vélekedik, hogy az előzményként, illetőleg rokonságként felvehető ugor nyelvelemek 'sol' és 'ignis' főnévi jelentései közös 'fényes, ragyogó, világító, meleg stb.' melléknévi alapjelentésből fejlődtek ki (i. h. 151). KISPÁL ugyanis azt gondolja, hogy az ős-emberi közösségek, a nyelv-keletkezési kor emberi közösségei a náluk sokkal hatalmasabb természeti, makrokozmoszi tüneményeket, „melyeknek védtelenül ki voltak szolgáltatva, mindenek előtt és mindenek fölött magukra vonatkoztatva vették számba. Vagyis nem azt nézték, mi az, ami oly korlátlanul uralkodik rajtuk, hanem hogy milyen: áldó-e vagy ártó, jó-e vagy rossz, barátságos-e vagy ellenséges?“ (I. h. 152.) KISPÁL szerint továbbá: „Lehet, hogy az emberi tudattartalom fejlődése az ősembert közvetlenül környező, vele a létért való küzdelem szempontjából egyenlő rangú vagy éppen alacsonyabb rendű valóságokkal kapcsolatban más volt... nagyon valószínű, hogy amint az ősember különbözőkép viszonyult az őt környező természethez, ugyanúgy ezek a különböző viszonyulások különböző lélektani folyamatokat indítottak el benne, amelyek azután különböző módon: különböző »szó-kategóriákba« tartozó nyelvi alakulatokban nyertek kifejezést.“ (I. h. 152—3.) — Hogy az emberfeletti természeti tünemények tulajdonságaiknál fogva ragadták meg, készítették nyelvi megjelölésükre a kezdetleges embert: mindenestre érdekes gondolat, és figyelemre méltó továbbfejtési lehetőségeket hord magában.

A tulajdonságot általános érvényességgel tartja a nyelvi megjelölés alapjának SZÉKELY ÁBRAHÁM. 1904-ben megjelent „Alanytalan mondataink alanyáról“ című tanulmányá-

ban (NyF. 12. sz. 45) t. i. ezt írja: „*A ló fut, a nap ragyog* ilyen formában nem eredetiek. A dolgok tulajdonságaik révén hatnak, első helyen tehát a tulajdonság lép a tudatba, az okozat s csak azután, a közelebbi, azaz további érzéklés, észlelés útján maga a dolog, az ok.“ (Mint amit utólag vett észre, hivatkozik rá KISPÁL 152, j.)

Engem a SZÉKELY- és KISPÁL-féle nézetek ismerete nem indít fentebb kifejezett véleményem olyan irányú módosítására, hogy 'kezdetben vala a tulajdonság'. Ellenben igen is természetesnek tartom, hogy a tulajdonság felfogását eredményező indítékok között jelentős szerepet játszottak az olyan — mondhatjuk — a l a n y i természetű mozzanatok, amelyekre KISPÁL irányítja figyelmünket.

— MESCANYINOV. —

Még alig múlt félesztendeje, a nyelvészetnek abban a körében, amelybe a fentebbi fejtegetések belevágnak, nálunk is — jórészt ismeretlenül — nagy, sőt lenyűgöző tekintélynek örvendett a MARR-féle irányzatnak a vezérképviselője: MESCANYINOV. — Főképen „Mondatrészek — beszédrészek“ című, 1945-ben megjelent munkáját szokták emlegetni, mégpedig nem annyira ösztönző, mint inkább a mondattannak nálunk való művelését illetőleg elhárító célzattal (szerkesztői élményem ez KISPÁL MAGDOLNA cikkével kapcsolatban). Úgy látszik, a marrizmus hajótörése következtében a munka magyar fordítására egyhamar nem számíthatunk, s így csupán GÁLDI LÁSZLÓNAK — éppen az itt érintett kérdések tárgyalásában hasznosítható részekre nézve különösen szűkszavú — ismertetésére (Nyr. LXXIII, 62) vagyunk szorítva. GÁLDI ismertetéséből tudhatjuk meg a következőket: „Jórészt új anyagot nyújt viszont a könyv második fele, mely a mondat fejlődésének menetéből mesteri módon emeli ki a beszédrészek kikristályosodó folyamatát. Persze itt is megnyilvánul a szovjet nyelvészek felfogásának egyik legelőnyösebb tulajdonsága: az indoeurópai nyelvtípustól eltérő nyelvi rendszereket sohasem akarják kizárólag »indoeurópai módon« értelmezni. Mint fentebb láttuk, lazítják, tágítják a hagyományos osztályozásokat akkor is, amikor európai nyelvekről van szó: ezért utal Mescanyinov pl. a főnév fokozhatóságára Zolából és P. Lotiból vett idézetekkel. Általában Mescanyinov tanítása a beszédrészekről éppen úgy a nyelvfejlődés dinamizmusának sodrában áll, mint nyelvszemléletének egyéb mozzanatai. Mivel pedig a szót mondat nélkül mintegy határozatlan nyelvi egységnek tekinti, joggal mondható, hogy Mescanyinovnak a beszédrészekről vallott nézetei is inkább szintaktikai, mintsem lexikális fogantatásúak.“ — Amennyire innen kiderül, amit korábban — valószínűleg MESCANYINOV előtt is — vallottam (másokkal együtt) a mondat- és beszédrészek fejlődésének kapcsolataira nézve, talán

előadhattam volna az esetben is, ha a Pravda-vita és Sztálin megnyilatkozásai el nem következtek volna. Hogy közlési szándékom akkor meg is volt, jelzi az 1949 szeptemberében megjelent KISPÁL MAGDOLNA-féle dolgozat egyik jegyzete (153).

Remélem, az sem támaszt nagyobb megbotránkozást, hogy ennek a közleménynek a MESCANYINOVÉVAL egyező címet adtam: „M o n d a t r é s z e k — b e s z é d r é s z e k“. T. i. valóban ezzel jelezhetjük az érintett dolog lényegét, — akár divatban van MESCANYINOV, akár nincs.

PAIS DEZSŐ.

Rözse.

A 'száraz gally' (MTsz. *rozga*) 'összevagdalt vagy összedett s nyalábba kötött ágbog' (SzD.², CzF.) jelentésű *rözse* szavunk eredete még nincs tisztázva. Ami nem is csoda, tekintve, hogy a szónak országszerte olyan különböző alakváltozatai vannak, amelyeknek egy közös forrásra való visszavezetése reménytelen kísérletnek bizonyult. E változatok ugyanis a következők: 1. *rözse*, a közszavá lett változat: elterjedésének területe ismeretlen (a Szamoshátra nézve vö. SzhSz.); első adat 1792. (SzD.²); 2. *résző*: Dunántúl, Kemenesalja, Balaton melléke (MTsz.); első adat SzD.²; 3. *rözsgye*, *rözsgye*: Érsekújvár, Bars, Hont megye (MTsz.); 4. *rázsgya*: Gömör megye (MTsz.); *réggye*: Karancs vidéke (MTsz.); 5. *rozga*: Abaúj m. (MTsz.); *rös*: Alsólendva (MTsz.); *rés*: ebben *rés*-kert 'vastag gallyból font sövény': Székelyudvarhely (MTsz.), ezenkívül Lippai Jánosnak „Calendarium oeconomicum perpetuum“ című 1647-ben kiadott munkájában: a gazda kötelessége októberben télre való fát és *rést* vágni (SZILY: Nyr. XXVIII, 16).

A változatok világosan két csoportra oszlanak: egyfelől a kéttagú *rözsgye*, *rázsgya*, *rozga* stb., másfelől az egytagú *rés*, *rös* csoportra. A magyarázatok is hol az egyik, hol a másik csoportból kiindulva igyekeznek a közbülső *rözse*, *résző* változatokat megfejtetni, anélkül azonban, hogy akár a *rözse* változatnak a csoportok egyikével való kapcsolatát, akár a két csoportnak egymáshoz való viszonyát sikerült volna tisztázni (vö. BÁRCZI, SzófSz.).

Az első csoportból a *rözsgye*, *rözsgye*, *rázsgya* és *rozga* változatok eredetére nézve nem lehet kétség. Mint azt már MIKLOSICH a magyar nyelv szláv jövevényszavairól írt munkájában felismerte, e szavak a szláv *rozga* szó kollektív *-bje* képzős *roždžbje*, *roždbje* alakjának az átvételei (SIEl. 707). A másik csoportra nézve pedig szinte magától kínálkozik a német 'rözse, gally' jelentésű *Reis* szóval való egybevetés,

ami BEKE ÖDÖN magyarázatának a kiinduló pontja (Nyr LVIII, 80, 105, LX, 91).

Az első kérdés, hogyan viszonylik a köznyelvi *rőzse* e csoportokhoz. MIKLOSICH fent idézett munkájában a *rászgya*, *rőzgye* változatokkal közös tőből származtatja, amit SIMONYI (Nyr. XXX, 533) mint kétségtelen tényt elfogad. SIMONYI szerint a szlovén *rőžje* alak volna a magyar szó forrása. ASBÓTH azonban, úgy látszik, nem látta tisztán ennek a PLETERŠNIK szótárában található szlovén alaknak a szláv **rozg-bje* alakokhoz való viszonyát, és ezért a *rőzse* alaknak a fenti szó-csoporttal való összefüggését illetően igen szkeptikus, majdnem teljesen tagadó álláspontra helyezkedett (Nyr. XXX, 559). De már korábban maga MIKLOSICH is kételkedhetett saját előbbi véleményében, mert 1886-ban megjelent összehasonlító szláv szótárában (EtWb. 227) csak a magyar *rászgya*, *rőzgye* alakokat említi a szláv szavakkal kapcsolatban, míg a *rőzsé*-t nem veszi föl.

A szlávból való származtatásnak ez az eredménytelensége késztette BEKÉT, hogy az ú. n. „járulékhangokról“ szóló elmélete értelmében a mi szavunkat a *rés*, *rös* alakokkal együtt a német *Reis* szóból magyarázza, azaz a *rőzse* szóvégi *-e*-jét „járulékhang“-nak tekintse. Hasonlóan, de járulékos *-ő*-vel magyarázza a *résző* változatot is.

Számon kívül hagyva azonban a „járulékhangok“ elméletének helyességét, amelyet itt tárgyalni nincs módomban,¹ szavunk magyarázata még abban az esetben sem megnyugtató, ha ez az elmélet helyesnek bizonyulna. Egyfelől nincs megokolva a föltehető **rés-e* első szótagbeli *-é*-jének *-ő*-re való változása. A szóbelseji *-é*-nek *-ő*-vel való váltakozására egyébként semmiféle adatunk nincs. Sem az eredetileg zárt *-é*- (pl. *szép*, *fényes*, *nép*, *lép*, *ebéd* stb.), sem az eredetileg nyílt *-é*- (pl. *kéz*, *hét*, *jég*, *szén*, *tél* stb.) soha sehol sem váltakozik *-ő*-vel, illetőleg az *-é*- ilyen helyzetben soha sem vált *-ő*-vé. Én erre példát nem ismerek, és BEKE sem hoz fel ilyeneket. Másfelől a magánhangzóközi *-s-* zöngésülése szintén olyan ritka, hogy nyugodtan nemlétezőnek nevezhetjük (vö. KNEZSA: MNy. XXIX, 153). Ilyen zöngésülésnek a feltevése csak abban az esetben volna jogosult, ha a szónak nemesak zöngés, hanem zöngétlen változatai is volnának, azaz, ha a *rőzse* mellett élne valahol egy **röse* alak is. Mivel azonban ilyen nincs, a *-zs-* hangot eredetileg is zöngés hangból kell magyaráznunk. A szó német eredetét tehát elfogadni nem lehet.

Az azonban nem is szükséges a *rőzse* szónál ilyen, a magyarban ismeretlen hangváltozások feltevéseit megkockáztatni, mikor a szó minden nehézség nélkül megfejtendő ugyanabból a forrás-

¹ A szláv eredetű szavakra vonatkozólag vö. KNEZSA: MNy. XXXIX, 1.

ból, mint a többi kéttagú változat, azaz a szláv nyelvekből. Hogy ASBÓTH kitűnő szláv nyelvész létére mégis tanácstalanul állt vele szemben, ez egyrészt azzal magyarázható, hogy ASBÓTH a nyelvtörténet területén nagyon bizonytalanul mozgott, másrészt az ő elmélete szerint a magyar nyelv szláv elemeit csak az ó-bolgárból lehet magyarázni. Mivel pedig a jelen esetben éppen az ó-bolgár (és mai bolgár) az egyetlen szláv nyelv, amelyből szavunkat megfejteni nem lehet, a szinte önmagától kínálkozó szlovén *rožje* ellenére kitartott kételkedő álláspontja mellett. Nekünk azonban, egyrészt a hasonlíthatatlanul gazdagabb nyelvtörténeti anyag birtokában és annak az ismeretében, hogy szláv elemek legnagyobb része éppen nem az ó-bolgárból származik (vö. MELICH, SzlJövsz.), a kérdés tisztázása semmiféle nehézséget nem jelent.

A *rözsgye*, *rászgya*, *rozga* szavainkkal egy tőből eredő *rözse* a következő szláv szavakkal függ össze: ó-egyh. szláv *rozga*, *razga* ~ collectivum *roždbje*, *raždbje* (MIKLOSICH, Lex. paleoslov.; JAGIĆ, Entstehungsgeschichte² 389); ugyanígy az ó-oroszban a XI–XII. században (SREZNEVSKIJ, Materijaly III.); orosz *rözga* 'ág, rözse' (DALJ⁴); szerb-horvát *rozga* 'der Pflöcke, der Stange' (VUK³); szlovén *rozga* 'Weinrebezweig, der abgeschnittene Rebenzweig', *rožje* (collectivum a többes nominatívusi *rozge* helyett) 'die Nebenabschnittel, das Nebenreissig' (PLETERŠNIK); cseh *roždi* (régies és nyj.), *rošti* 'száraz gally' (JUNGMANN, VÁSA—TRÁVNÍČEK); szlovák *rážga*, *raždie*, nyj. *rozga*, *roždie*, *roždžje* stb. (HVOZDIK; KÁLAL; L. NOVÁK; Sborník na počest Jozefa Škultétyho. 1933. 587); lengyel *różga*, *roždze* 'gallyak' (Varsói Sz.). — Az alapszót MIKLOSICH, EtWb. 227 az egyh. szláv *razga*, szlovák *rážga* ~ északi szláv *rozga* alapján **orzga* alakban következtette ki¹, és ezt BRÜCKNER, Słownik etymologiczny 465., sőt TRAUTMANN, BaltSIWb. 245 is lehetségesnek véli, pedig ennek a délszláv nyelvek *rozga* alakjai határozottan ellentmondanak. Ez azonban a magyar szó szempontjából érdektelen kérdés.

Ebből a *rozga* (és *razga*) szóból alakult a szláv nyelvekben gyakori *-vje* kollektív képzővel a **rozgvje* (illetőleg **razgvje*). Mivel azonban a *zq+j*, *i, e* hangkapcsolatban (és a lágy *jer* a rövid *i*-ből való) minden szláv nyelvben *ždž* hangkapcsolattá fejlődött, a szó *roždžbje* alakúvá vált. Ez az eredeti *ž + dž* hangkapcsolat azonban kevés helyen maradt meg változatlanul, a legtöbb nyelvben megváltozott, de más-más irányban. Megmaradt a mai napig a lengyelben (ŁOŚ, Gramatyka polska I, 149), az ukrán legtöbb nyelvjárásában (ZILYŃSKI, Opis fonetyczny języka ukraińskiego. Kraków, 1932. 93), a szlovák nyelv egyes

¹ A tetszetős magyarázat szerint ugyanolyan *-g* képzős alak a 'szét' jelentésű **orz*-ből (északi szláv *roz* ~ déli szláv *raz*), mint a német *Zwei-g*.

nyelvjárásaiban, főleg a keletiben (NOVÁK i. m. 588) és a Murán-inneni szlovén nyelvjárásokban, az ú. n. vendben (RAMOVŠ, *Historična gramatika slovenskega jezika*. II, 284.). Ezzel szemben minden más nyelvben megváltozott. Egyfelől elhasonult *žd*-vé (így a szerb-horvátban és a csehben mindig, a szlovákban pedig a nyelvjárások többségében), vagy depalatalizációval *zd*-vé (így a bolgárban), másfelől hasonulással, illetőleg az affrikáció elvesztésével *žž*-vé változott (így ma is az oroszban: *drožži* 'élesztő' < *drozgbje*; ja *bryžžu*, a *bryzgat'* 'hint' praes. 1. sz.). Mivel azonban a szláv nyelvek a geminációt általában nem szeretik, a legtöbb nyelvben, ahol a *ždž* > *žž* hangfejlődés megtörtént, a geminált *žž* egyszerű *ž*-vé fejlődött. Mint szórványos jelenség számos nyelvből kimutatható. Elég itt a szlovákra (ahol egyes szavakban helyenkint a *žd* helyén *ž* található, pl. *žiar* és *ždiar* 'égetéssel irtott erdőresz' vö. KÁLAL; eredeti *iz-gēr*), egyes kárpáti ukrán nyelvjárásokra (pl. a huculra, vö. ZIŁYNSKI i. m. 93) és főleg a szlovénre rámutatni, ahol ez a legáltalánosabb megfelelés (RAMOVŠ i. m. 282).

A legrégebbi szláv *roždžvje* alaknak a magyarban attól kezdve, hogy a *zs* hang legalább mint az *s* zöngés változata ismeretes volt, egészen addig, amíg az ó-magyar *dž* > *gy* változás be nem fejeződött (azaz, amíg a magyar *gy* el nem vesztette affrikáta jellegét), ami körülbelül a XI—XIV. század között ment végbe, szabályosan **rězsgye*, *rözsgye* a megfeleljé. Attól kezdve azonban, hogy az idegen nyelvi *dž* hangot már nem *gy*-vel, hanem *zs*-vel kezdték helyettesíteni (vö. KNIEZSA: MNy. XXIX, 154), ugyanezt a szláv alakot a magyarságnak már **rězszse*, **rözszse* alakban kellett átvennie. Ugyanez lett az eredmény természetesen egy esetleges szláv **rožžje*, **rožže* vagy *rožje* átvétele esetében is. Ami az utóbbit illeti, egy szláv *ž* + *j*-ből a magyarban éppúgy geminált *zsz*-nek kellett keletkeznie, mint a *z* + *j*-ből *zz*-nek (pl. *húz-ja* > *húzza* stb.). Tekintettel azonban arra, hogy a geminált *zsz* hangra a magyarban a néhány *-zs* végű szó *-val*, *-vel* és *-vá*, *-vé* ragos alakján kívül nincs példánk, sőt ott, ahol ez a hasonulás nem történt meg, teljesen ismeretlen, nem meglepő, hogy ez a szokatlan hosszú hang megrövidült, ennek fejében azonban az előtte levő szótág magánhangzója pótlónyújtással megnyúlt. Így érthető, hogy egy szláv *-o-* helyén a magyarban hosszú *-ő-* van. Ez ugyanis nem *-é*-ből fejlődött, ami a magyarban ismeretlen, hanem egy rövid *-ö*-ből, mint pl. a *föld*-ből > *föd*, *zöld*-ből > *zöd* stb.

A többi alakváltozatok közül a *rözsgye*, *rözsgye* minden valószínűség szerint korábbi átvétel, mint a köznyelvi *rözse*. Mert igaz ugyan, hogy ez az alak akár egy újkori szlovák *roždie* átvétele is lehetne, azonban tekintve, hogy a magyar *rözsgye* elterjedésének: Nyitra, Bars, Hont megyének közelében a szlovákban csak a *raždie* alak ismeretes, a magyarnak

megfelelő *roždie* pedig csak messze a Morva mellett és Szepes—Sáros—Abaúj megyében van kimutatva (NOVÁK: i. h.), fel kellene tennünk, hogy a szlovákban egykor a mi területünk közelében is élt egy *roždie* alak. A gömörmegyei *rážgya* világosan külön átvétel a közép-szlovákból, a *rozga* pedig ugyancsak külön átvétel a keleti-szlovákból. Ami a dunántúli *résző* alakot illeti, valószínűtlen ASBÓTH feltevése, hogy ez nem egyéb, mint a *rözse* hangátvetéses alakja (Nyr. XXX, 561). Mivel ilyen jellegű hangátvetést a magyarban DEME LÁSZLÓ sem ismer (A hangátvetés a magyarban: MNyTK. 69. 1943.), inkább azt hiszem, hogy a *rözse* eredetibb **rězse* alakjából **rězse*, majd a szóvégi *-e* ~ *ő* váltakozással lett *résző* (pl. *pengő* ~ *penge*, *fekete* ~ *fekető*, vö. MNy. VI, 267, IX, 116, XVIII, 57).

Súlyos eset azonban a Karancs vidékéről egy adatban ismert *réggye*. Amíg ezt az alakot nem igazolják, ASBÓTHhoz csatlakozva, magam is helytelen közlésnek vagyok hajlandó tekinteni. SIMONYI ugyan arra gondolt, hogy ez a változat úgy viszonylik a *rözsgyé*-hez, mint a *megye* a *mezsgyé*-hez (Nyr. XXX, 533), ez azonban természetesen helytelen, mert a két eset szláv szempontból még csak nem is hasonlít egymáshoz. Míg a *megye* ~ *mezsgye*, *ragya* ~ *rozszda* esetében szláv *d* + *j*-vel van dolgunk, ahol a *žd* megfelelés csak bolgár lehet, addig a *rözsgye* mint láttuk, egy szláv *zg* + *i* kapcsolatra megy vissza, ennek pedig, igaz, ugyanaz a megfelelője a bolgárban, mint *d* + *j*-nek, másutt azonban a kettő élesen különbözik egymástól, valami *đ*-szerű megfelelése pedig sehol sincs. ASBÓTH hajlandó itt szintén közlési hibára gondolni és lehetségesnek tartja, hogy ez elírás **rěsgye* helyett, akkor pedig a mélyhangú *rážgya* magashangú változatának lehetne tartani (Nyr. XXX, 560). Természetesen nehéz ilyen bizonytalan hapax legomenonhoz hozzászólni, de talán megkockáztathatom, hogy a szláv *roždžbje*-ből el lehetne képzelni a magyarban egy hátraható hasonulással keletkezett **rodž-dže* alakot is, amelyből azonban, igaz, akkor is valami **rěggye* alak volna várható.

Semmiesetre sem tartozik ide a *rös* és *rés* alak. Amennyiben hitelesek, ami még egyáltalában nem bizonyos, minden a mellett szól, hogy a közép-felnémet *rīs*, új-felnémet *Reis* szó átvételei. Erre mutatna az is, hogy mind a három adat német nyelvterület közeléből van feljegyezve (Zala m., Pozsony, Székelyudvarhely). Hogy egy és ugyanarra a fogalomra vonatkozó szavaink ilyen különböző forrásokból származnak, az egyáltalában nem feltűnő. Amint láttuk, a kétségtelenül szláv eredetű változatok is különböző korokban különböző nyelvekből egymástól függetlenül vannak átvéve. A magyarban tehát ezek (talán a *rözse* ~ *résző* változatok kivételével) nem magyar változatok, nem egy és ugyanazon szónak különböző magyar fejleményei, hanem voltaképen egymástól függet-

len magyar szavak. Az pedig tiszta véletlen, hogy a szláv és német szavak összeesengenek egymással.

A 'hiatus, Spalte' jelentésű magyar *rés* (első adat BesztSzój.) szónak a fenti *rés* szóhoz már a jelentéskülönbségek miatt sem lehet semmi köze (BÁRCZI, SzófSz.). A szlovén *reža* szóval pedig, mint azt ASBÓTH (Nyt. XXX. 555), olyan meggyőzően kimutatta, nem függhet össze. A szó eredete egyelőre ismeretlen marad.

KNIEZSA ISTVÁN.

A *hábóru* szó eredete és társadalomtörténeti vonatkozású jelentésfejlődése.

1. A *hullám* a nyelvújítás szava. SIMAI ÖDÖN (MNY. XI, 33) mutatott rá, hogy a *hullám* szóval legelőször Molnár János egyik, 1766-i könyvében találkozunk: „Petrovszky Sándor Úrhoz Molnár Jánosnak Tizen-öt Levelei“-ben. Abban (270) ezt olvashatjuk: „Az előre vigyázó emberről. — A külső szín el ne hitessen. Nimium ne crede colori. Csillog az ég; de te az égi háború felől s a tengernek jövendő *hullámról* gondolkodjál. Akkor kösd hajódat a partra, mikor vele bírsz, úgymond Aratus poeta . . .“ Az Árpádok korától Mária Terézia koráig egyetlen írásban, egyetlen nyomtatott könyvben sincs *hullám*; a 'Welle' magyar neve eladdig csupán *hab* volt.

Honnét vehette hát azt a *hullám* szót Molnár János? Ő, a buzgó jezsuita és tudós kanonok, jól ismerte az előző század hitvitázó irodalmát is, és ismerhette abból — ha más-honnét nem — a *hullámodik* igét is. Olvashatta Czeglédi István „Barátsági Dorgálás“-át (1663.), melyben az író a címlapon „elhullámodott férges okok“-at emleget. Kép ez az *elhullámodott*, azaz elhullott, fáról lehullott férges gyümölcsről. Az *elhullámodott* az *elhullámodik* igeneve, az *elhullámodik* pedig az *elhull* ige származéka. A *hull*-ból származó *hullámodik* igéből mészhetett el a *hullám* főnevet Molnár János, ez a Faludi iskolájához tartozó, tudatos nyelvújító írónk. A *hullám* olyan szócsináló elvonás a *hullámodik* igéből, mint az *iram* az *iramodik*-ből, a *futam* a *futamodik*-ből. Nem értek egyet BÁRCZI GÉZÁVAL, mikor ő KASSAI JÓZSEF, SIMAI ÖDÖN és TOLNAI VILMOS nyomán Szófejtő Szótárában így vélekedik a *hullám*-ról: „valószínűleg népnyelvi szó, a *hull* ige származéka“.

A széles és mély vizek színén a szélvész fölverte, csoportosan fölemelkedő víztömböknek a hullámvölgyben levő hajóra ráesése is olyan hullás, hullámodás volt Molnár János szemében, mint a szél rázza fa gyümölcsének leeső, földet elborító hullámodása. Ezért adta rá a *hullám* nevet az addig *hab*-nak nevezett 'Welle' fogalomra; adta rá abban a könyvében, melyben arról is elmélkedik, hogy „a gyakran *hulló* cseppek a kősziklát

is kilyukasztják“ (247) s a forró víz gőze a fazék födeléről cseppekben „tulajdon nehezevel lehull“ (323). A „hulló vízesepp“ és „elhullámodott férges gyümölcs“ kifejezések ismerője gondolhatott a szelvészben hajókra eső *habok hullás-ára, hullámodás-ára* s arra, hogy meg kellene ebből a *hullám* szót csinálni a tenger leeső, háborgó habjainak új elnevezésére a nyelv gazdagítása végett. Meg is csinálta és tudomására is tudta juttatni a szintén jezsuita és szintén a magyar irodalmi nyelv gazdagításán buzgólkodó Baróti Szabó Davidnak, ez pedig bevette ezt az új szót Kisded Szó-Tár-ába, mely Molnár könyve után tizennyolc évre jelent meg először: 1784-ben, s megjelent másodszer is, javított és bővített kiadásban: 1792-ben.

BARÓTI SZABÓ abban a Kisded Szótárban a ritkább és szebb magyar szavakat főképen olvasmányjaiból gyűjtötte össze azért, hogy a költők gazdagíthassák és szépíthessék vele műveiket. Forrásai közt BARÓTI SZABÓ Molnár János is megemlíti előszavában, nyilvánvaló tehát, hogy annak SIMAI idézte, említettem könyvéből vette a *hullám* szót. Nemcsak fölvette a Kisded Szótárba, hanem tudván, hogy az olvasók azt nem értenék meg, el is látta értelmezéssel, tudniillik magyarázatul mellé tette a 'Welle' fogalomnak ezt az addigi magyar elnevezését: „hab“. Amint a *hab* szó régiebb jelentését azzal kell a mai ember előtt megmagyaráznom, hogy a *hab* az volt régen, ami ma a *hullám*, úgy BARÓTI SZABÓ csak oly módon tudta olvasóival megértetni az íróasztalon csinált *hullám* szót, hogy utána mindjárt megmondta, hogy az új *hullám* ugyanaz, mint a régi *hab*.

Csak BARÓTI SZABÓ által nyílt meg a *hullám* szó előtt az elterjedés útja, mert Molnár János könyvéből kevesen ismerték, kedvelték volna meg, a Kisded Szótárból azonban sok költőnk merített, köztük nem kisebb, mint Vörösmarty; Vörösmartynak pedig a magyar költői nyelvre való hatása még most sem szűnt meg — hát még a maga idejében! — Petőfi is a 'síkság' jelentésű *róna* szót nem a néptől vette, hiszen az olyat soha nem ismert, hanem Bajzától, az meg Vörösmartytól, az meg BARÓTI SZABÓ Kisded Szótárából: BARÓTI meg abba egy szerény írónak, Kónyi Jánosnak egyik szerény könyvéből tette bele, mégpedig a szó jelentésének nem helyes ismeretével, hiszen a *róna*-nak soha nem volt a magyar nyelvben 'síkság', 'sík' vagy 'egyenes (pl. föld)' jelentése, amit — ismétlem — tévedésből tulajdonított neki BARÓTI SZABÓ a Kisded Szótárban. Petőfi költői nyelvét el sem tudnók képzelni a *róna* szó nélkül, Petőfi azonban az Alföld szabad, végtelen *róna*-járól soha nem írhatott volna BARÓTI SZABÓ Kisded Szótárának szerencsés tévedése nélkül. (Vö. MÉSZÖLY, A *síkság* és *róna* szó története. 1934. SzegFüz. I, 3—42, 128—57.)

Amint BARÓTI SZABÓ Kisded Szótárának köszönheti a *róna* szó is irodalmi nyelvünkbeli szerencsésjét, ott való tovább fejlődését, kivirulását, úgy a *hullám* szó is. Ismeretes az a kötelék, mely BARÓTI SZABÓT a kassai Magyar Museumhoz fűzte. Ismeretes, hogy MOLNÁR JÁNOS is forgott, lakott élete folyamán Kassán. Így érthető aztán az, hogy a *hullám* szót a Kisded Szótár megjelenése utáni években BARÓTI SZABÓ kassai íróársasága, illetőleg a kassai Magyar Museum köre kapta föl és terjesztette el: úgy látom ezt a HORVÁTH JÁNOS, LUKÁCS KÁROLY és SÁGI ISTVÁN barátaimtól rendelkezésemre bocsátott adatokból — mind hálásan köszönöm. A kassai írókkal és Kazinczyval összeköttetést tartottak fönn dunántúli írók is, tehát ők is hamar átvették a *hullám* szót; sőt mivel a háborgó Balaton hajzairól más vidékieknél inkább volt alkalmuk írni, ezért inkább volt alkalmuk műveikbe illeszteni a *hullám* szót is. Ez lehet az oka annak, hogy a szótáríró KASSAI JÓZSEF a *hullám* szó fölbukkanta után több mint félszázad múlva azt már (vagy: még) Balaton környéki tájszónak tartotta: „*Hullám* (Dunántúli szó a Balaton körül: *fluctus* . . . *hab*“ (Szókönyv II, 467).

Mivel a *hullám* szó keletkezése és elterjedése előtt a *hab* szó jelentette azt is, hogy 'Welle', azt is, hogy 'Schaum', ez a *hab* két jelentése okozta BUDENZ abbeli tévedését, hogy ő a 'Schaum' jelentésű *hab*-ot más eredetűnek tartotta, mint a 'Welle' jelentésűt (MUSz.). De KASSAI már ő előtte helyesen rámutatott arra, hogy egészen természetesen fölvehette a *hab* a 'Welle', 'unda', 'fluctus' jelentés mellé a 'Schaum', 'spuma' jelentést is: „*Hab*: unda, fluctus . . . item spuma, nam fluctus spumam causare solet“ (Szókönyv II, 330). Különböznél mielőtt a *hab* a 'Welle' jelentés mellé fölvette volna a 'Schaum' jelentést is, volt ez utóbbira külön szavunk is, tudniillik a *tajték*. Amit ma úgy mondunk, hogy: „a *hullámnak habja* van“, régebben úgy mondták, hogy: „a *habnak tajtéka* van“. Hogy valamikor a *hab*-ot a *tajték*-tól megkülönböztették, azt mutatja ez a *hullám* keletkezése előtti, 1687-ik évbéli, régi mondat is: „a *hab tajtékká* léssen“ (NySz.). Valóban semmi okunk kétféle eredetű *hab* szó föltevésére, s kétségtelen, hogy a *hab* eredeti jelentése 'Welle', 'unda': ebben a jelentésben — természetesen a magyar szó hangalakjától sz a b á l y o s a n különböző hangalakkal — megvan nemcsak a finnugor, hanem a szamojéd nyelvekben is: vog. *zump* ~ osztj. *kump*, *zump* ~ szam. *komb*, *hamba* stb. (NyH.).

MÁRTON JÓZSEF Lexikonában már (1807. és 1818.) az 'unda' magyar értelmezése nem csupán *hab*, hanem *hullám* is, az 'undifragus' a. m. *habtörő* és *hullámtördelő*, -*törő*, -*rontó*; de PÁRIZ PÁPAI szótárának még 1801-i kiadása nem ismeri a *hullám*-ot, abban még csupán *hab* az 'unda'. MÁRTON szótárában a *habzó* mellett *hullámzó* is van, de PÁRIZ PÁPAIBAN még

csak *habozó* az „undabundus, fluctuans, voller Wellen“. Valamikor régen tehát nem volt ’hullámozó tenger’, hanem — ebben az értelemben — volt „*habozó* tenger, *habzó* tenger“; ez — mondom — ’hullámozó tenger’-t jelentett akkor, nem ’tájékozódó tenger’-t, aminthogy a „*habos* tenger‘ is a ’mare fluctuosum’-ot jelentette, az erősen, haragosan, veszedelmesen hullámozó, *háborgó* tengert.

A szárazföldi életet élő mai magyar közönség tapasztalataitól távol vannak a nagyvizek veszedelmes háborgásai. Molnár János annak idején a hajósokat intő latin olvasmány magyar fordítása számára alkotta meg a *hullám* szót: Molnár könyvében az a hajókat tördelő, elborító, haragos *habok* elnevezése volt. De később már, a mi napjainkig, a *hullám* szónak a régi *hab* mellett — ha nem is jelentés-, de hangulatmegoszlással — valami szelid hangulata is fejlődött ki, mint a ’hullámos dombvidék’-, ’hullámos haj’-féle kifejezések is mutatják. „*Hullámozó* Balaton tetején Csónakázik egy halászlegény“: a Balatonon nyaralók műdalában a tájszépség élvezőjének édesen mélabús szava a *hullámozó*. De a régi *habozó*, *habzó*, *habos* mindig a szélvészekben haragosan *háborgó* nagyvíz jelzője. Van ma szeliden *hullámozó* víz, de szeliden vagy kedvesen vagy csendeszen *habozó*, *habzó* nem volt régen. A *habozó*, *habzó* mint vizek jelzője mindig a *háborgó*-t jelenti a régi nyelvben. Csak fergeteges időben volt *hab*-ja a víznek a XV—XVI. századi kódexek szerint: „El né buróhon engémet víznek *haba*“ KulesK. 163. „Non me demergat *tempestat* aquae: Né meréhén el engémet víznek férgetege“ Apork. 19, Psalm. LXVIII. 16.

A *hullám* szó arisztokrata korszak irodalmi alkotása, olyan korszakban terjed el, melyben a stílust alakító irodalmi közízlést a *róna*- és *hullám*-féle szavakat terjesztő BARÓTI SZABÓ a Kisdéd Szótár előszavában ilyen szavakkal fejezi ki: „Mind a folyó, mind főképpen a kötött beszéd édesdedekben szokott füleinkben hangzani, midőnn a közrendű szóllás alacsony-ságából felemelkedvén, a válogatott szóktól ékességet, a ritkábbaktól kedves újságot helyenként kölcsönöz.“ A *hab* szó évezredek előtt is élt, évezredekét élt át, mindenki szava volt oly időkben, melyekben az élelemkereső halászás, ludászás és hidatlan vizeken való járás nem az üdülés, hanem a nehéz és életkockázató munka helyévé tette a nagyvizeket az elemek hatalmával küzdő ember számára. Ezért tud kecsesebb lenni az újabb *hullám* szó a régi nyelv zordon *hab* szavánál. Ezért azonos a régi nyelvben a *habozó*, *habzó*, *habos* víz a *háborgó* vízzel.

2. A *háborog*, *háborgó*, *háborgat* olyan szerkezetű szavak, mint a *nyomorog*, *nyomorgó*, *nyomorgat*, *sanyarog*, *sanyargó*, *sanyargat*. A *nyomorog*, *sanyarog* végén az a -g képző van, ami van a *füstölög*, *zajog*, *mozog* szavakban is. A *nyomorog*-ban és *sanyarog*-ban a -g előtt az az -r igeképző van, ami meg-

van a *tipor* szón is. A *sanyargatni*, *sanyarogni* vagy *sanyarítani* igéinken kívül van némely nyelvjárásban *sanyar-ni* igénk is. Ebből az *-r* képzős *sanyar* igetöbblől lett az *-ó* igenévképzővel a régi nyelvbéli és nyelvjárásbeli *sanyaró*, melynek a *sanyarú* > *sanyaru* olyan változata, mint a *fúró*-nak a *fúru* > *fúru*. A *sanyaró* > *sanyarú* > *sanyaru* tehát a *-g* nélküli, eredetibb alapszavából lett igeneve ugyanannak az igének, melynek *-g* képzővel megtoldott alakjából való a *sanyargó* melléknév. A *sanyarú élet* = *sanyargó élet*. Amint van még némely vidéken *sanyar-ni* ige, úgy a *nyomorog-ni* igénél is eredetibb volt a kikövetkeztethető **nyomor-ni* ige, s ebből lett a *nyomoró* > *nyomorú*, például: „*nyomorú* koldús“ (NySz.). Amint mármost a *nyomorogó*-nál eredetibb a *nyomoró* > *nyomorú* > *nyomoru* és a *sanyargó*-nál is a *sanyaró* > *sanyarú* > *sanyaru*, úgy eredetibb a mai *háborgó* igenévnél is a régi nyelvbéli *háboró* > *háború* > *háboru*, mely olyan jelentésű melléknév volt, mint a mai *háborgó*. A *háborgó* igenév *hábor-* alapszavából lett a régi nyelvben a *szomor-kodik*-hoz hasonlóan a *hábor-kodik* is (NySz.), és lett ez a passzívumalak: *hábor-tatik* ÉrsK. 184; ilyen alak például: *tipor-tatik*.

Hogy a régi „*háború* tenger“ a „*háborgó* tenger“-t jelentette, ezt világosan mutatja Zvonaries 1627-i Magyar Postilláiból ez a rész (314): „Nincs senki, kinek bizonyos keresztí nem volna: kinek köszvént, kólikát, kinek arénát, kinek mást valamit köll viselni és szenvedni életiben, mellyek egymás után érköztön szoktak érközni, mint az *háború* tengeri *habok* egymás után rohannak.“ „*Háború* tengeri *habok*“ — ezt mi ma már úgy mondanók: „*háborgó* tengeri hullámok“.

A *nyomorú*, *sanyarú*, *háború* tehát éppolyan igenevek, mint a *nyomorogó*, *sanyargó*, *háborgó*, *fúró* > *fúru* > *fúru*, *söprő* > *söprü* > *söprü*. Az efféle *-ó*, *-ő*, *-ú*, *-ű* képzős igenevek lehetnek melléknévi jelzők is, lehetnek főnévi mondatrészek is. Melléknévi jelző az *esküvő* ebben: „*esküvő* párok“, főnévi mondatrész ebben: „mennek az *esküvőre*“. Melléknévi jelző az igenév ebben: „*fúró* mesterember“, s ugyanazon igenév főnévi mondatrész ebben: „dolgozik a *fúróval* vagy *fúruval*“. Melléknévi jelző volt a *háború*, ha ezt mondták: „*háború* tenger“ vagy „*háború* *habok*“; főnévi mondatrész volt, ha ezt mondták, hogy: „tenger *háborúja*“ vagy ezt, hogy: „tengeri *háború*“, ez pedig a tenger *háborgás*-át jelentette. Tyukodi Márton írja 1626-ban kinyomtatott, József Pátriárkha Életéről szóló prédikációiban (418): „...Jónásnak hajózó gazdái... valameddig Jónással egygy hajóban evezének, véle egygyütt mindaddig veszedelemben forgának; de mihelt közzülök kitudák, azaz a hajóbul a tengerben lobbanták, legottan megcsendesedék a tengernek *háborúja*...“ Ma így mondanók: „tengernek *háborgása*“.

Alvinczi Péter pap az ő 1633-ban kinyomtatott Postilláiban (22) Lukács evangélistának (XXI. 25.) ímez igéiről tanít: „És jegyek lesznek a napban, holdban és csillagokban és az földön az nemzetségeknek szorongattatások, zengvén az tenger és az *habok* . . . : Et erunt signa in sole et luna et stellis, et in terris pressura gentium prae confusione sonitus maris et fluctuum.“ E híres prédikátornak e templomi szónoklatából legyen szabad itt a következőket idéznem: „Másodszor mutat az bötü oly jegyekre, mellyek mi közöttünk v a d n a k, úgymint szörnyű *hadakozások*, visszavonások, gyűlölések, kegyes isteni félelemmel és atyafiúi szeretettel ellenkező dolgok, úgyhogy sopánkodásnál, búslulásnál egyebet ne halljon s ne lásson az ember. — Harmadszor azokra, mellyek mi alattunk v a d n a k, tudniillik az v i z e k b e n, úgyhogy hallatlan, szörnyű árvizek, *tengeri háborúk* [megint: nem tengeri ütközetek, hanem tengeri *háborgások*, vészek], melyeknek rettenetességéről noha eleget írnak, de csak azok tudhatják, kik látták s részből [értsd: részben] nyavalyáját szenvedték“ (30—1).

Figyeljük meg a *hab*, *háború*, *háborúság* szó alkalmazását Bornemisza Péter 1584-i Prédikációiban is; ott olvassuk a következőket: „Az Úr Krisztus hajócskájának hánkódásáról az *tengeri vészek* miatt . . . Nincs száma, sem bizonyos napja, órája az mi számtalan, sokféle nyavolyáinknak . . . Azért mindenik ellen szép éneklő imádkozásokat is szerettek . . . hogy valamikor valamellik miatt lenne *háborúd*, akkor azokat mondogatván vigasztald is magadot és az Úr Istenhöz kiálts nagy torok-szóval, mint az apostolok is az *tengeri háború* közt“ (CII). „Valamint *háborgodtak* az Úr tanítváni az hajóba, mind ez világ úgy *háborog* . . . azmint ott az *tengeri szélvész és háború* röttenetes iszonyúképpen hagyigálta őket hol fel, hol alá, mind ez világ úgy hagyigálatik . . . kiki mind érzi az ő sokféle *háborúságát* . . . De legkiváltképpen az mi urunk Jézus Krisztusnak tanítváni most is mindennap, minden órába sok különb különb *szélveszet*, sok *tengeri háború* és rémítést, sok zúrvavart, sok hagyigálást, húrogatást, pirongatást, sok kint, nyavolyát és rötteget szenvednek, úgyannyira, hogy azmint most a *tengeri szelek*, annak *habja* teljességgel úgy rohan az Úr Krisztus hajójára, hogy szintén elburítsa“ (CVI).

Ezek szerint a sokból kikapott idézetek szerint a *háború* — akár mint főnév, akár mint melléknév — konkrétobb, tehát eredetibb jelentésül *víznek* jelentette *háborgás*át: mivel azonban azt szélvész okozza, s így a kettő együtt jár, mint KASSAI idéztem szavai szerint az „unda, fluctus“ és „spuma“, azaz *hab* és *tajték*, ezért a „*tengeri háború*“ mellett „*égi háború*“ is lett, sőt a XV. századi SermDom. az „*aeris perturbatio*“ kifejezést „*mennyei háború*“ -nak fordítja.

Ha valamely szó eredetét meg akarjuk fejteni, először ismernünk kell a szónak egész jelentésfejlődését, amihez az is kell, hogy a legeredetibb jelentését helyesen állapítsuk meg. Ezért fontos az, hogy a *háború* szó eredetét kutatva a „*háború tenger*“ kifejezésben mutatkozó jelentésből induljunk ki. Már eleve hibás a *háború* szónak az a megfejtése, mely azon alapul, hogy — BÁRCZI Szófejtő Szótárából idézem: „Eredeti jelentése a nyelv történeti adatok tükrében: 'zavar, kavarodás' → vihar' vagy 'lázas' vagy 'háború'“. A *háború* nyelv-történeti adatainak olyan jelentéstani tükre, mely a „*háború tenger*“-t nem is mutatja elé, kissé hiányos. BUDENZ a MUSZ-ban szintén helytelen nyomon jár ugyan a *háború* megfejtésében, de legalább annak „trüb, turbidus“ jelentése után odateszi magyarázatnak azt, hogy „p. o. víz“. Ha azonban BÁRCZI idézett jelentésmagyarázatát nézzük, sem a „zavar“, sem a „kavarodás“ szóval nem tudnók helyettesíteni a „*háború tenger*“ *háború* szavát, — magyarul csak a *háborgó* szóval lehet azt helyettesítenünk, magyaráznunk, s csak ennek a vízre alkalmazott jelentésnek figyelembevételével lehet sikerreményében megindulni a *háború* szó megfejtésének útján.

SIMONYI sem használta föl helyesen a nyelv-történeti adatokat a *háború* eredeti jelentésének megállapításához, de az ő ebbeli mulasztásának valószínűleg csak az az oka, hogy az illető cikket „a *háború* szavairól“ csak népszerűsítő alkalmi cikknek szánta az első világháború idején (Nyr. XLIII, 377), az ily célú cikkek pedig mellőzni szokták az eredeti, új kutatást. SIMONYI cikkének mindjárt az elején ezt olvashatjuk: „A *háború* szónak eredetileg a mainál általánosabb jelentése volt: *háborgást* és *háborítást* jelentett, különösen *zivataros időjárást* és *égi háborút*, továbbá fölháborodott lelkiállapotot. Egy régi bibliának ezt a mondatot: *videns ventum validum, timuit*, így fordítja: látván az *háborúnak* nagy vótát, megijede.“ SIMONYI-nak ez utóbbi kódexadata tehát első tekintetre csakugyan arra vallana, hogy a *háború* az 'erős szélvész'-t jelentette, azaz az 'égi háború'-t. SIMONYI azonban azt a döntőnek szánt bizonyítékot csak a NySz. rövid idézete alapján írja. Mi azonban nézzünk meg többet is az illető biblia-szövegből. Máté XIV. 24.: „*Navis autem in medio mari jactabatur fluctibus: erat enim contrarius ventus.*“ Ezt a XV. századeleji Huszita Biblia: MünchK. 41 így fordítja. „Az hajócska kedég a *haboktól* hagyigáltatik vala a tenger közepétt, mert a *szél* [írva: *zél*] ellen vala“. Ugyanezt az a bibliafordítás, melyre a NySz. alapján SIMONYI hivatkozik: JordK. 400 így fordítja: „Az hajócska kedég, kiben az tanítványok valának, a tenger közepétt hagyigáltatik vala ah *hab* [o: *háb*, írva: *haab*] miatt, az *szél* [értsd: szél, írva *zél*] kedig ellenségés vala.“ Ezekből az idézetekből bizony azt látjuk, hogy mind a két fordítás szerint *hab* a 'fluctus', *szél* a 'ventus', tehát a 'ventus' a SIMONYI emlegette bibliafordítás szerint sem *háború*. A latin

bibliában továbbá ez van (Máté XIV. 30.): „Videns vero ventum validum timuit. Ez a Huszita Biblia: MünchK. 41 szerint: „Látván kedég a nagy *szelet*, félemék vala.“ Itt tehát megint azt látjuk, hogy „ventus validus“ a. m. „nagy szél“, nem *háború*. Ugyanez a SIMONYI idézte fordításban: JordK. 400 (tudniillik forrás megjelölése nélkül ugyan, de a JordK. mondatát idézi a NySz.-ből SIMONYI a *háború* régi jelentésére) így van: „Látván kedég a *háborúnak* nagy vótát megijede.“ Itt már csakugyan *háború*-t látunk a „ventus validus“ megfelelőjének. De a JordK. nem olyan szóról szóra való, mondhatni: betű szerinti fordítás akar lenni, hanem szabadabb, mint a Huszita Biblia. Nem új dolog ez, sőt látható itt is abból a kevésből is, amit a JordK.-ből legutóbb idéztem: hiszen itt a latin szövegtől függetlenül, csupán a jobb érthetőség kedvéért, egész mondatnál is megváltoztatja a fordító a biblia eredeti szövegét a magyar fordításban, tudniillik ezzel a betoldással: „kiben a tanítványok valának“. Különben a „ventus“-t — mint láttuk — SIMONYI kódexe is *szél*-nek fordítja ott, ahol szó tá ri p o n t o s s á g g a l fordít. SIMONYI-nak tehát „ventum validum ~ *háborúnak* nagy vótát“ idézete nem helyes érv mellett, hogy a *háború* eredetileg 'égi háború'-t jelentett volna, nem pedig vizek háborgását: egyszerűen a fordító 'nagy szélvész' helyett a hullámok: *habok* szélvész okozta háborgását jelentő *háború* szóval fejezte ki a hajóban ülők félelmének okát. A *háború* SIMONYI idézetében is a víz háborgását jelenti. A 'tengeri háború' volt előbb, s csak ennek hatására lett az 'égi háború'. Amint pedig a *tengeri háború* példájára lett az *égi háború* (bár már egy XV. századi glosszában fölbukkan a máshonnet nem ismert *mennyei háború*), úgy a vizekben konkrét módon tapasztalható természeti jelenség *háború* elnevezését mint képet már régen átvitték mindenféle olyan 'háborgatás, baj, veszedelem' elnevezésére, ami az embert bármi módon is érheti, ami az emberre bárhonnét is rátámadhat, rárohanhat e viharos életben, hogy testét, lelkét elveszítse. Mint láttuk, Zvonarics a betegségeket, mint a köszvényt, arénát, kólikát azokhoz a *háború* *tengeri habok*-hoz hasonlítja, melyek „egymás után rohannak“ az emberre. Bornemisának is ilyen hasonlatát láttuk: „Valamint *háború* az Úr tanítváni az hajóba, mind ez világ úgy *háborog*... kiki mind érzi az ő sokféle *háborúságát*...“ Megkülönbözteti pedig Bornemisza az „ezvilági sokféle *háború*“-nak hat nemét is: „Egyikféle *háborúnk* Istentől önmagátul vagyon, másik ördögtül, harmadik a büntül, negyedik a világtul, ötödik tisztünkbeli nehésségünk, hatodik halál miatt való röttegesünk“ (CVIv). Csak a hatodikféle *háborúnk*-nak is sokféle esetét különbözteti meg ama prédikáció: „Hatodféle *háborúnk* a halál miatt való szenvedésünk, melly testi és lelki. De csak a testi is sokféle, mint: Szent Jánosnak fejét veszik, Szent Istvánt agyonverik, sokat nyássa vonnak, kerékbe török, felakasztnak, megégetnek,

sokan ágyokban sok kínokat, kólikát, kórságot, köszvént szenvednek, sokakat hadban levágnak, sokat ebek, vadak, halak, madarak esznek meg“ (CVII).

SIMONYIHOZ és BÁRCZIHOZ hasonlóan HORGER is tévedésben van a *háború* eredeti jelentése felől. Ő úgy látja (MSzav. 70), hogy: „a *háború* melléknév eredetileg azt jelentette, hogy 'nyugtalan, izgatott' (vö. pl. régibb írónál: »Ez esztendő *háború* és igen nyughatatlan leszen«, vagy: »Ilyen nagy dologban *háború* elmével nehéz tanácsot fogni«) . . .“ Azonban világos az eddig fölhozott adatokból, hogy a háborgó tengerről, régiesen: *háború* tengerről vette a képet az, aki „az esztendő *háború* és igen nyughatatlan“ voltáról beszélt. A régi nyelvbeli „*háború* elme“ (NySz.) meg még bizonyosabban mutatja azt, hogy a *háború* szó a vizek *habjainak* hánykolódásáról vett kép. Ugyanis a „*háború* elme“-t másképen a régi nyelvben „*habozó* vagy *habzó* elme“-nek is mondták (NySz.); így azután, ha a *háború* annyit is jelentett, mint *habozó*, *habzó*, akkor a *háború* nem lehetett égi, hanem csakis vízi természeti jelenség, hiszen nem az égen vannak a *habozások*, *habzások*, hanem a vizen.

A *háború* szónak a *habozó*, *habzó*, *habos*, *hab* szavakkal való jelentéstani kapcsolatát igen sok régi nyelvbeli idézettel lehet világossá tenni. A „*tempesta aquae*“ a KulcsK.-ben (163) „víznek *haba*“; a hajót hagyigáló „*fluctus*“ a MünchK.-ben (41) és JordK.-ben (400) *habok*, illetőleg *hab*; Bornemisza prédikációja szerint (CVI) a „tengeri *háború*“-ban a tenger *habja* rohan a hajóra; Zvonarics szerint a „*háború*“ tengeri *habok* rohannak egymás után.

Figyelje meg az olvasó a következő Gyöngyösi- és Rimai-idézetekben is a *háború* és *hab*, *haboz*, *habzó* szavak közti jelentéskapcsolatot!

G y ö n g y ö s i : „A tengerek pedig veszedelmes pályák, | *Habozó* hajóját valakik megszállják, | Sokféle félelem s rémítés próbállják, | Gyakran nem reméltet veszélyek talállyák“ ÖsszKölt. I, 196. — „Kedves állapottya költ kedvetlen gyászra, Nyugodalmas szíve gondos ohajtásra, | Vígóságos beszéde keserves sírásra, | Csendes elméje is *habzó* búsulásra.“ II, 20. — „Sok *háború* idők támadnak ellenek, | Vitorlás árbocfák hajóostul rengenek, | Mint rád omló hegyek, *habok* rémítenek, | Az elcélzott parttúl messzére ejtenek.“ I, 197. — „Hadd múltjon csak *habja háború*lt kedvének.“ II, 167.

A VARJAS BÉLA kiadta Balassa-kédexből Rimai következő sorait idézem: „Mint *habzó* tengeren | Mely vésszel gálya úsz, | Kit nem igazgathat | Sem kormány, kalausz, | Csak szél hajtogattya, | Igy hal is félre húz, || Akképen életem | Búnnak vészén *haboz* | Keserűségében | Lelkem fogy, bágyadoz, | *Habjai*-val borul | S veszéllyel akadoz.“ (179—80.) — „Szerelmedbül

indult friss szemed, mosolygásid | Felindíták szívemnek *háborút*, | Nem különben, mint tengernek *habjait*." (188.)

A régi *háború* tehát, mely a *háborgó*-nak végső ponton egy eredetű és hasonló jelentésű párja, a viharos *habok*-ra alkalmazva ugyanazt jelenti, mint a *habozó*, *habzó*, *habos*. Röviden: jelentése felől a *háború* egyezik a régi *habozó*, *habzó*, *habos* szavakkal. Ezért most már, hogy a *háború* eredetét megfejtsük, csak az van hátra, hogy megfeleljünk arra a kérdésre, hogy vajjon a l a k i s z e m p o n t b ó l is egyeztethető-e a *háború* a *habozó*-val?

3. Mint láttuk, a *hab* legősibb szavaink közé tartozik: évezredekkel ezelőtt keletkezett az osztálynélküli társadalom korszakában, az úgynevezett uráli nyelvek szorosabb kapcsolatának idején. Mint olyan ősi szónak volt ideje arra, hogy afféle származékai fejlődjenek ki a velünk rokon nyelvekben is, melyek a halászó ember előtt fontos fogalmak kifejezései. Annak az életmódjára nézve fontos volt az, hogy a tó vagy folyó csendes-e, vagy nagyok a hullámai: ez utóbbi esetben a vizet nemcsak a magyar nevezte el a 'hullám' jelentésű *hab*-ból képzett névszóval *habos*-nak, hanem a vogul is a magyar *hab* megfelelőjének képzős származékával fejezi ki a *háborgó* víz *habos* voltát: *χumpin*. Amint a *hab*-ból képzett *haboz* ige a régi nyelvben 'erősen hullámozik: háborog' jelentésű, úgy hasonló jelentésű igék keletkeztek a magyar *hab* megfelelőiből a rokon nyelvekben is többféle képzővel (vö.: SZILASI, VogSzój.; PAASONEN, OstjWb. és Beitrage zur fgr.-samojed. Lautgesch. 105; az idetartozó adatok újabban megszapordtak a KARJALAINEN — TOIVONEN, OstjWb. adataival). Különben a *hab* és *haboz*, *háborog* hangtani és alaktani összetartozásának rokon nyelvekbeli bizonyítékaiból elég lesz ez az egy mondatot ideiktatni a vogul népköltészetből: *χumpin tårəm ta χumpältántawc* MUNK., VNGy. I, 61; jelentése: 'habos óceán ím *habozni* vagy más szóval: *háborogni* kezd'. Ebben a vogul mondatban nemcsak a 'habos' jelentésű *χumpin* származott a magyar *hab* szóval azonos vogul *χump* szóból, hanem a *χump-ältánt-* ige is, melynek jelentése magyarul: 'hab-o z n i azaz *háb-o r o g n i* kezd'. Ebből pedig a finnugor összehasonlító szótan, hangtan és jelentés tan szerint az következik, hogy nemcsak a *hab-oz* a *hab* származéka, hanem a *háb-orog* és a 'háborogni kezd' jelentésű *háb-orodik* is a *hab* szó *háb* alakváltozatából lett. A finn *anta-* tőnek az ómagyar *odu-* és későbbi *ado-*, *ad* ~ *ád* tő felel meg; így a vogul *χump* tőnek a magyarban a *hob* és *hab* mellett *háb* alakú megfelelője is lehetett, és az maradhatott meg a *háborog*, *háborodik*, *háborgó*, *háború* szavakban. A *hab*-nak *háb* alakváltozata ki is mutatható az Érdy- és Jordánszky-kódexből, melyekben a magánhangzónak betűkettőzéssel írása hosszúságot jelöl. Ezekben ugyanis efféléket olvashatunk: *haab* (értsd: *hab*), *haaba* (értsd: *habja*). De azok is, akik a kódexek *haab*-nak írt szavát nem olvassák *háb*-nak, bizonyára elismerik

azt, hogy a *gyarat* szóval azonos a *gyártó* igenév alapszava, holott a *gyártó*-nak nincsen *gyartó* változata: így a *hab* szóval is azonos lehet a *háború* alapszava, ha nincs is *haború* változata. Utalhatok arra is, hogy a *dagad* alapszavával (vö. „*dagad* a sár“) és a *dagonya* 'sűrű, tapadó sár' (MTsz.) alapszavával azonos a *dágvány* 'mély sár' (MTsz.) alapszava anélkül, hogy *dágvány* változata volna, illetőleg anélkül, hogy a *dagad*-nak *dágad* és a *dagonya*-nak *dágonya* változata volna. Hogy a *sanyarú*-ban, *nyomorú*-ban és több efféle szavakban az *-r* képző igéhez járult, attól még járulhatott névszóhoz a *háború* esetében, hiszen az igékhez járuló *-gat*, *-get* képző is névszóhoz járul a *lyukgat*-, *lúkgat*-ban (nem is szólva arról, hogy a gyakorító igék *-r* képzője éppúgy azonos a névszók finnugor kicsinyítő *-r*-jével, mint a vogul *χumpältänt*- gyakorító *l*-je a névszók finnugor kicsinyítő *l*-jével).

A *háború* tehát igeneve annak a 'vihárosan hullámszni' jelentésű **háborni* igének, mely a 'viháros hullám' jelentésű *hab* szó *háb* változatából lett a gyakorító *-r* képzővel. Ezek után elfogadhatatlan BUDENZnek az a származtatása, melyben a *háború*-t a mordvin *sumbra* 'trüb' és ész *somp* szavakkal veti egybe (MUSz.), amit különben MUNKÁCSI is helyesel (KSz. VIII, 341); éppúgy elfogadhatatlan PAASONEN véleménye, mely a *háború*-t a finn *sompelo* 'bonyolult csomó' szóval egyezteteti (Die fgr. s-laute 126), amit BÁRCZI is elvet (SzófSz.): de helytelen irányban tapogat BÁRCZI is, mikor a *háborút*, *háborog*, *háborodik* szavak eredetéről ugyanakkor ezt mondja: „lehet, hogy igen régi hangutánzó-hangfestő igei tő hajtásai.“

Fontos bizonyíték a *habozó*-nak, *háborgó*-nak és *háború*-nak a *hab*-ból származtatásához az, hogy a *hab*-nak más finnugor nyelvekbeli közös eredetű alakváltozataiból — mint láttuk — szintén sarjadtak 'haboz', 'háborog', 'hullámszik' jelentésű igék. E körülmény figyelmen kívül hagyása tette sikertelenné a *háború* szó eredete földerítésének eddigi kísérleteit. Meg kell azonban jegyeznünk azt is, hogy a magyar nyelvben a *haboz* és *háborog* csak kezdetben jelentette c s u p á n a víz habjainak (= hullámainak) bizonyos mozgását, de később át is vitték őket az emberi léleknek és életnek, társadalomnak jelenségeire, addig az obi-ugor nyelvekben ez az átvitel nem történt meg. Mivel pedig nem történt meg, ebből következik az, hogy a *hab* szó vogul és osztják megfelelőinek igei származékaiból nem lehettek 'Krieg, bellum' jelentésű szavak. Ennek persze megint megvan a maga művelődés-történeti, társadalomtörténeti oka. Az európai irodalmak nyelvére igen nagy és állandó hatással volt a latin irodalom nyelve és a biblia stílusa. Ilyen forrású irodalmi hatás az a szemlélet is, mely az emberek, nemzetek és társadalmak bizonyos mozgalmában a *háborgó*, a hajózőkra törő tenger képét látja. Természetesen ilyen irodalmi hatás a vogulok és osztjákok primitív

társadalmának költészetét nem érte. Viszont az orosz nyelvben már megfigyelhetjük azt, hogy éppúgy, mint a magyarban, 'hullám' jelentésű szóból nemcsak 'háborog', hanem 'háborít' jelentésű ige is keletkezett: волна 'hullám'; волновать 'háborít, nyugtalanít'; волноваться 'nyugtalanankodik, háborog'. Azt eddig is kétségtelennek tartották nyelvészeink, hogy a *háború* a *háborog* szócsaládjába tartozik, de éppen ezért a *háború* szó eredetét mindaddig homály fedi, míg a *háborog* igenek eredete helyesen meg nincsen fejtve. Hogy pedig a *háborog* és *háborgat*, *háborít* a 'hullám' jelentésű *hab*-ból származott, azt ez az utóbbi magyar-orosz jelentéspárhuzam is megerősíti. (ERDŐDI JÓZSEF volt szíves rá fölhívni figyelmemet.)

4. Említettem és bemutattam azt, hogy mikor a *háború* elnevezést a természeti jelenségről átvitték az emberi élet jelenségeire, akkor a *háború*-nak a 'kólika, kórság, köszvény stb.' mellett csak egyik faja, csak egyik esete volt a 'hadban való levágatás', tehát még nem a mai értelemben volt 'háború' a *háború*, nem a 'bellum, Krieg' volt a jelentése. SIMONYI már idéztem cikkében (Nyr. XLIII, 377) helyesen jegyzi meg, hogy: „amit ma *háború*-nak mondunk, annak a XVI. században még nem ez volt a neve, hanem: *had*, *hadviselés*, *hadakozás* (a XIX. század óta *hadjárat* is).“ BUDENZ pedig a MUSZ.-ban a *had* szó eredetibb jelentésül helyesen állapította meg ezt: „... familie, geschlecht, sippschaft: Varga had, finn *kunta* cognati collective sumpti . . .“ BUDENZ után SIMONYI is (i. h. 378) helyesen utal erre: „Népünk sok vidéken így nevezi a nemzetséget, a kiterjedt családot: „az Imre *had*, a Kovács *had*.“ Még tehát mai nyelvünkben is megvan a *had* szó 'nemzetség' jelentése, s a *hadat gyűjt* kifejezésben megvan 'hadsereg' jelentése, a *hadat visel* kifejezésben pedig 'hadjárat, Krieg, bellum' jelentése.

Amint a magyar *hab*-nak pontos megfelelője a vogul *kump*, *zump*, úgy a magyar *had*-nak pontos megfelelője a vogul *kōnt*, *žānt*, ennek pedig a jelentése: 'hadi nép, Kriegsvolk', és amint a magyarban van a *had*-ból származott *hadakozik* ige, úgy van a vogulban a *žānt*-nak *žāntil*- és *žāntilažt*- igei származéka szintén azzal a jelentéssel, hogy: 'hadakozik'. Tehát 'hadakozik' jelentésű ige éppen 'nemzetség' jelentésű szóból lett éppen a magyarban és a vogulban; ebből pedig fontos őstörténeti következtetést lehet levonnunk.

Nyilvánvaló, hogy csakis olyan társadalomban lehet 'nemzetség' jelentésű szóból 'hadakozik' ige, amely társadalomban a hadakozás nemzeti és katonai, azaz vérségi közösségeknek vállalkozása. A társadalmi és állami fejlődés ilyen fokán a magyarság a lovas nomád állattenyésztés korszakában volt. A magyar *had* ~ vogul *žānt* és magyar *had-akoz* ~ vogul *žānt-l*- is annak a nyelvi bizonyítéka, hogy a magyarságnak harcos lovas nomád szervezettsége még akkor kezdődött, mikor együtt élt a vogulok őseivel — természetesen nem a

voguloknak lótenyésztésre nem alkalmas Urálon túli, mai Ob vidéki hazája körül. Tudjuk, hogy honfoglalás előtti török jövevényszavaink a magyar nyelvnek a vogul és osztják nyelvektől való elszakadása után kerültek nyelvünkbe: tehát az ugor nyelvcsoporthoz való kiválás után kezdődhetett politikai és társadalmi érintkezés a magyarság és bármely török nyelvű nép között. Így a *had* és *hadakozik* szó is erősíti azt a fölfogásomat, melyet ZICHY ISTVÁNNAL és HÓMAN BALINTTAL szemben fejtegettem „Mióta lovas nép a magyar?“ című tanulmányomban 1930-ban (Népünk és Nyelvünk I, 205), hogy tudniillik a magyarság harcos lovas kultúrája az úgynevezett ugor nyelvi korszakból való (a magyar, vogul és osztják nyelvek, illetőleg nyelvjárások szorosabb kapcsolata idejéből), tehát nem török eredetű. Erre az eredményre jutott FLOR is a „Hirtfestschrift“-ben, és ezen a véleményen van VILKUNA (Toim. XCVIII, 383), továbbá CSERNECOV és TOLSZTOV is, mint GERÓNÉ FAZEKAS ERZSÉBET rendkívül tanulságos cikkéből (Nytt. LXXIII, 208) látom.

A *hadakozik*-féle származású igék kialakulása előtt valószínűleg az *öl* igével fejezték ki az ugor nyelvek azt a fogalmat is, melyet a *hadakozik* fejez ki. Ezt mutatja az, hogy az *öl*-lel azonos vogul és osztják igével egyformán ki lehet fejezni vadászást, halászszt és emberek ölését is; a magyarban az *öl* (< ómagyar *ül*) igéből lett az *üldöz* (régii alakváltozata *öldöz*), s ez az *üldöz* egyformán szava a vadászásnak és hadakozásnak is. (BUDENZ helyesen megfejtette az *üldöz* szót a MUSz.-ban, s kellő ok és minden megokolás nélkül veti el azt a megfejtést BÁRCZI a SzófSz.-ban.) A régi magyar nyelvben az ellenség levágását, lelövését sokkal többször fejezték ki az *öl* igével, mint később, a polgáriasultabb, szelidebb korban. A XVI. század Balassája még azt tartja a világon legszebbnek, ha a végbeli ifjú „*öl*, fog, vitézkedik“, de a XIX. század Madáchának szájában a hadi élet *öl* szava az erkölcsi fölháborodás gúnyjától szinte fagyos: „Ime kard, | Kizárólag csak embergyilkoló szer — | És nem volt bűnös, a ki ezzel *ölt*“ (EmbTrag. XII.). A közel múlt korszak kormányzata viszont, mely parlamentéretet is *ölt*, már ezt a kifejezést is szelidnek találta, s a hadi jelentésekben és hadi újsághírekben a *felkoncol* szót hozta divatba.

5. Node térjünk a *háború*-ra! Az *ölés*, *had* és *hadakozás* után hogyan, milyen társadalomban veszi föl a 'Krieg, bellum' jelentést a *háború* szó?

Azt a különbséget, ami volt régen a *háború*, *had*, *hadakozás* közt, jól megfigyelhetjük Bornemisza idézett könyvének következő soráiban (DCXXXIIIv): „*Hadakozásról* az fejedelemnek. — A törvénytétel honn lakáshoz és az békességes időhöz való, hogy azzal az ő alatta-valóit bírja egymás között való csendes és békességes életben, tisztességes és idvösséges tanulásban és magok-tartásában, igazlátással, dorgálással, osto-

rozással és egyéb fenyítéssel. De gyakorta támad az fejedeleme sokféle *háború* is mind az ő maga népei miatt, mind külső ellenségek miatt, kiből készerítetik *hadat támasztani és ellenek hadakozni*. Én most csak arról szólok, hogy a *hadakozás* is meglehet keresztényen embertől is, mikor vagy magok oltalmáért, vagy büntetésért támasztatik a *had*... — Ez hat okai lehetnek az *hadakozásnak*: — Először békességért, mely békesség legfő minden dolgok között. Erre azért nagy gongya legyen a *hadakozónak*, hogy az ő *hadakozása* által nyugodalmat és békét szerezzen. *Háborúnak* ne örüllyen, mert bódogok az békességszerzők. Másodszor, hogy azban az nyugalomban és békeségben magát és népét tarthassa... Harmadszor, hogy az örök életre való hívek testekbenn is és marhájokbann oltalmaztassanak... Negyedszer, hogy hazája oltalmaztassék... Ötöd-ször, hogy tisztességes törvények, jó rendtartások, jó erkölcsök oltalmaztassanak. Hatodszor, hogy az gonosztevők megbüntettessenek. Ezért ada Isten nagy diadalmat az Izráelnek.“

Itt ebben a *Bornemisza*-idézetben előfordul a *háború* szó is meg a *had*, illetőleg *hadakozás* is, és a különböző eredetű szavak között megint észrevehető különbséget tesz az író. Itt a *háború* nem a közönséges emberekre a háborgó tenger habjai módjára rohanó testi nyavalyákat s egyéb veszedelmeket jelenti, sem nem jelzője olyan elmének, léleknek, szívnek, mely a különböző gondolatok és érzések között a háborgó tenger habjai módjára hánykolódik, *háborog*, *haboz*. Itt a *háború* már fegyveres támadást jelent, mégpedig a fejedelem ellen való támadást, ezt pedig kétfélet: egyszer jelenti a fejedelem ellen az ő maga népeitől indított fegyveres támadást, máskor meg jelenti az olyant, melyet ugyancsak a fejedelem ellen külső ellenség indít. Viszont a fejedelemnek, kinek a prédikátor szerint kötelessége alattvalóit békés időben ítélkezéssel és fenyítéssel kormányozni, lázadás esetén kötelessége lázadó népe ellen *hadakozni*, — ha a fejedelem teszi ezt, akkor ez nem *háború*. Ha pedig két nép fejedelme háborúskodik, akkor a hű alattvaló szerint csak az idegen fejedelem cselekedete a *háború*, a maga fejedelme pedig *hadat* visel. Sőt ha a kezdő fél volt is a tulajdon fejedelme, azért a hű alattvaló szerint akkor sem *háborút* indított az ő fejedelme, hanem *hadat* — büntetés végett, ami kötelessége is.

Hogy a *háború* szó régebben nem a mai 'háború'-t jelentette, ezt talán az eddigieknél is jobban bizonyítja az, hogy *Tinódi Sebestyén*nek 1554-i Krónikájában még egyetlenegyszer sem fordul elő a *háború* szó, semmiféle jelentésben. Pedig a Krónika első részében „János királ halálátul fogva... lőtt minden *hadak*, vesződelmek vadnak. Más részébe külömb-külobb időkbe és országokba lőtt dolgok, istóriák vannak“

(címlap). És ezt a krónikát azért írta a szerző, mert látta, „mely csuda vesződelmes *hadak* kezdének lennie“ (előszó). De bezzeg Tinódi Krónikája, melyben Enyingi Török Bálintról, a Vég-Temesvár-beli Losonczy Istvánról, a drégeli Szondi Györgyről, az egri Dobó Istvánról énekel, tele van a *had* szóval, melynek jelentése abban a könyvben, mint századokon át minden írásban és nyomtatott könyvben nemcsak 'Kriegsvolk, exercitus', hanem 'Krieg, bellum' is.

Benczédi Székely István 1559-i és Heltai Gáspár 1575-i Krónikájában megvan a *had* mellett a *háború* szó is, de mindig olyan jelentéskülönbséggel, mint Bornemisza 1584-i prédikációiban láttuk. A protestáns Székely István a pápáról, „Benedök pápá“-ról, írja azt (161v), hogy az minden *háborúságnak* szeretője vala és minden jámborságnak gyűlölője, Mátyás királynak azonban nem *háború*-ja, hanem „*hada* lón“, „négyféle is“, már „birodalmának“ (értsd: uralkodásának) „első esztendője korában“, „és mind a négy helyről egy napon a *hadaknak* győzedelmét jelenték neki“. Székely István azután beszél Mátyásnak „első *hadá*“-ról, második *hadá*“-ról, „harmadik *hadá*“-ról, „negyedik *hadá*“-ról és így végig a „huszonegyedik *hadá*“-ig; de nem említi egyetlenegyszer sem Mátyásnak, az igazságosnak, *háború*-ját. Heltai Krónikája (115v) szerint a „tisztség-kívánó [értsd: nagyravágyó, országos főpolcokra vágyó] embereknek elméi“ a „*háborúk*“ azaz háborgók, állhatatlanok, hűtelenek, lázongók. A pártoskodó és fejedelmük ellen összesugdosó főurakról mondja Heltai (117v) azt, hogy „új *háborút* indíthatnának az országban“. (Effele jelentése van a ma is járatos *országháborító* szavunknak.) Különben pedig Heltai magának Mátyásnak szintén mindig *had*-áról ír. „Egyik *hada* lón a római Friderik császárral“ (118), másutt (121v) olvassuk: „a követek... találák a királyt, hogy a csehek ellen *haddal* foglalatos volna“ stb. stb.

Régi fogalom a 'bellum justum' (igazságos háború) és 'bellum injustum' (igazságtalan háború), s látjuk, hogy mikor a *háború* szót a tenger háborgásáról emberek fegyveres háborgására is átvisszik, akkor kezdetben a *háború* a kor fölfogása szerinti a nem igazságos, nem jogos harcot jelenti szemben a 'bellum justum' értelmű jogos, törvényes, igazságos *had*-dal. Ha pedig a társadalomtörténet szempontjából nézzük ezt a nyelvtörténeti jelenséget, megállapíthatjuk azt, hogy feudális társadalomban fejlődhetett ki a *háború* szónak az az értelme, mely szerint a *háború* az alattvalóknak fejedelmük ellen való fegyveres támadását jelentette. A magyar feudális korszak alattvalóinak az uralkodó és alattvalója közti viszonyt megítélő erkölcsi fölfogását híven fejezik ki Tinódiinak ezek a Fráter György „szernyő halálá“-ról írt sorai (Erdéli Hist. V):

Ti ezt kik halljátok, minden megtanulja:
 Azki urat szolgál, hívségét fogadja,
 Vagy nyeri, vagy veszti, de híven szolgálja,
 Hogy ő hírét, nevét végre meg ne alázja.

Az a nyelvszokás meg, hogy az idegen fejedelemnek is az é n fejedelmem ellen való támadása lehet *háború*, de az é n fejedelmemnek idegen fejedelem és nép ellen való támadása n e m *háború*, hanem *had*, — ez a nyelvszokás a terjeszkedő, hódító harcok uralkodó osztályának gondolkodását tükrözi.

Mátyás király után azonban a török és német közé szorult s egyre fogyó magyarságnak szüntön-szüntek külső háborút indító törekvései, s olyan háborúk érték már — török háború, német háború, francia háború —, amelyekben a magyarság n e m támadó volt, n e m a *had*-at indító, hanem a támadott, a *háborúság*-szenvető. Míg a XVI. század történetírói a múltakat jegyezgetve a királyok viselt *had*-airól írnak, addig a jelenben folyó harcok szenvetői *háború*-ról panaszkodnak. 1564-ben Viczmándy Mátyás, Zemplén vármegye adószedője kesereg, hogy „az *háborúnak* az dereka inkább ez vármegyébe vót“ (ECKHARDT SÁNDOR kiadatlan művéből — hálásan köszönöm a szíves közlést!). Dersffy István dumántúli főkapitány írja 1565-ben: „De ha mi *háboró* indóltatik ezenközben, bizony nehéz leszen mind az ő felsége ravóinak [értsd: adószedőinek]“ (uo.). Bay Ferenc munkácsi kapitány írja 1569-ben: „De miérthogy ez következő *háborút* nyilván értjük, Nagyságodat és ti Kegyelmeteket most azzal nem bánthatom, mert az vitéztlő dologhoz nem illik, hogy valaki *háborúnak* idején kéredzzék ki az tisztbül“ (uo.). Különben a hadviselés rendi, nemesi jellege már régóta olyan irányban haladt, hogy mind többen voltak a katonaság soraiban a politikai jogok nélkül való parasztokból zsolddal fogadottak vagy erővel besorozottak, kötéllel fogottak, akiknél — akár támadniuk, akár védekezniük, akár futniuk kellett — az idegen célú, „vitam et sanguinem“-es háborúk sem voltak egyebek, mint *háborúság*, maguk és családjuk békés életének *háborgatása*. A fölvilágosodás haladtával és terjedtével a tanultabb osztályokban is mindinkább szaporodtak az olyan szelleműek, akiknek véleménye szerint a dinasztikus háborúk — akár támadók, akár védők — bizony csak egyformán a polgárok békességének *háborgatásai* voltak. Ez lett az oka annak, hogy végre is mindenféle okú és célú hadindítást és hadviselést, hadakozást, *had*-at *háború*-nak neveztek a magyarok. Virág Benedek 1808-i Magyar Századjaiban már *had* és *háború* egyforma jelentéssel megtalálható. A *háború* szó e további jelentésfejlődésének oka — amint látjuk — megint a társadalom gondolkozásának bizonyos irányú változása, tudniillik a közhangulat demokratikus irányú fejlődése.

6. Az eddig előadottakból kitűnt, hogy a *háború* szó jelentését évszázadok szerint számláló lassúsággal ugyan, de mégis folytonosan változtatták a magyar nyelvű emberek társadalmának különböző változásai. Változtatták mind máig. A mi korunkban pedig a legnagyobb méretű és leggyorsabb ütemű társadalmi változásoknak vagyunk tanúi, — okkal vehető föl tehát az a kérdés, hogy a mostani társadalomfejlődés is nem indít-e meg, vagy nem indított-e meg máris bizonyos hangulatváltozást a *háború* szóban?

Közvetlen az 1848-i forradalom előtt *A r a n y* a *háború*-t egyhangulatúnak veszi a *harc*-cal: mind a kettőben egyformán lehet „hírvirágot szedni gyöngyös koszorúba“ (Toldi). Korunk világraszóló békepropagandájában pedig valóban megint finom jelentésváltozást mutat a *háború* szó. A XVI. században csak a prédikátorok hirdették azt, hogy „nagy gongya legyen a hadakozónak, hogy az ő hadakozása által nyugodalmat és békét szerezzen“. Ma azonban a dolgozók milliói bírják a javakat és fegyvereket, és úgy terjesztik világgá a „háború“ ellen a „harcos béke“ eszméjét. A *harc* szó eredete ismeretlen, fiatalabb a *had* szónál. És napjainkban — in statu nascendi — azt tapasztalhatjuk, hogy amilyenféle hangulati különbség volt régen a *had* vagy *hadakozás* és *háború* között, olyanféle hangulati különbség kezd lenni a *harc* és *háború* között, megfelelően az újabb magyar társadalom általános gondolkodásának. — Befejezésül bemutatom a *háború* szónak ezt a *harc* szóval szemben való jelentésbeli és erkölcsi értékbeli különbségét a következő (romániai) újságcikk-sorokban: „Közlemény a Kommunista- és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának értekezletéről. — November második felében a Tájékoztató Iroda értekezletet tartott Magyarországon . . . Az értekezleten a következő beszámolót tartották . . . Szuszlov M. elvtárs: A béke védelme és *harc* a *háborús* gyűjtogatók ellen . . . Megtárgyalták a béke védelmének és a *háborús* gyűjtogatók elleni *harcnak* a kérdését . . . A közelmúlt *háború* borzalmi túlelevenek a népek emlékezetében . . . A népek nem akarnak *háborút* és gyűlölik a *háborút* . . . A Szovjetunió, a népi demokratikus országok, valamint a nemzetközi munkás- és demokratikus mozgalom fáradhatatlan *harcát* a békéért, a szabadságért, a népek függetlenségéért, a *háborús* gyűjtogatók ellen napról napra erőteljesebben támogatják a legszélesebb néptömegek a világ minden országában . . . A *harc* a szilárd és tartós békéért, a béke erőinek szervezéséért és tömörítéséért a *háború* erői ellen — ez álljon ma a kommunista pártok és demokratikus szervezetek egész tevékenységének központjában . . .“ Stb., stb.

MÉSZÖLY GEDEON.

Köveszt.

1. A MTsz.-ban három *köveszt* címszót találunk.

Az 1. *köveszt* alatt közölt szó jelentése 'keleszt': „Kicsit zséngés a kalács; nem volt jól *megkövesztve* a tészta. *Kövesztett* tészta.“ Az idézett adatot SZARVAS GÁBOR közölte Bajáról (Nyr. XVII, 27). A Nyr. XVI, 404 szerint Rábaközben a perccet *megkövesztik* sütés előtt (MTsz. ezt az adatot nem közli). SZARVAS (Nyr. XVII, 27), HORGER (MNY. VIII, 453) és BEKE (Régi és ritka szavak Dunántúl 22) azon a véleményen vannak, hogy a *köveszt* a *keleszt* szó alakváltozata. HORGER (i. h.) magánhangzók közötti *l > v* változásra a következő példákat említi: *belül > bévül*, *csalán > csóvány*, *felül > févül*, *hidegletés > hideglövés*, *kelet > követ*, *keleszt > köveszt*, *kilül > kívül*, *silány > sivány*, *szilács > szivács*, *szilat > szivat*, *sziló kés > szivó kés*. Bár a HORGER idézte példák egy része más magyarázatot is megenged (pl. a *hideglövés* alighanem népetimológia *hidegletés* helyett stb.). HORGERnek és BEKÉnek a 'keleszt' jelentésű *köveszt*-re vonatkozó magyarázata elfogadhatónak látszik.

A másodiknak közölt *köveszt* jelentése 'kibont, kifejt', pl. *disznót köveszt* Göcsej. Magyarázatára később még visszatérek.

A következőkben főleg azzal a *köveszt* szóval szándékozom foglalkozni, melyet a MTsz. harmadik helyen hoz fel. Ennek jelentése 'nagyjából, féligmeddig megfőz, párol, abárol (húst, sódort, sonkát, füstölt szalonnát)'. Az alábbiakban a MTsz. adatait alak- és jelentésváltozatukkal együtt az eredeti közlési helyről idézem és néhány újabb adattal egészítem ki.

Köveszt 'sunkát főz' Répcevidék (Nyr. XX, 410) | „*mégkövesztik* a húst, a szalonnát“ Rábaköz (Nyr. XVII, 404) | *küeszteni* 'keményre főzni pl. a sódort' Balaton mell., Göcsej (MNyszet V, 92) | „egy kis húst *kövesztettem*“ Göcsej (Nyr. XVII, 131) | *küesztett* 'főtt sódar vagy szalonna' Somogy m. (Nyr. XIV, 479) | „Somogyban a húst is *küesztik* (kövesztik), mi körülbelül annyit tesz, mint 'pácolják' [így! valószínűleg sajtóhiba párolják helyett — H. K.]“ (Nyr. XVII, 84) | „*megkövesztik* a szalmát [o: szalonnát] vagy a svártilt (disznósajtot), hogy el ne romoljon“ Somogy m., Szőlősgyörök (Nyr. XXI, 279) | *küeszteni* 'puhára főzni, párolni'; sonkát *küesszünk* Ormánság (Nyr. IX, 285). — A MTsz. szerint az itt idézett adatokon kívül ismeretes a szó Vas, Zala, Veszprém és Baranya megyében, Komárom megyében Nagyigmádon. — Újabb adatok: *küeszt* Curgó vid. (Nyr. XXVI, 546) | *kövesztett* szalonna 'gyengén megfőzött szalonna' Sopron m. Nagylózs (Nyr. XXX, 443) | *köveszt* 'félig megfőz (húst)' Bakonyalja (NyF. XXXIV, 97) | *küeszt* 'abárol': „Háját, vartlit *mök kö küeszteti* . . . Bokráncsba vagy vasfazégba mingyá *mökküjed* a háj is,

a vartli is.“ Szenna | *mökküjessük* a hust, hájat, szalánnát.“ Szilvásszentmárton (NYIRI, A zselicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása 138). — Értékes dunántúli adatokat közölt VAJKAI AURÉL: NéprÉrt. XXXII, 320—1. Ezek: „*Kövesztés*: ha a húsféle (sonka, disznóorra, szalonna, hurka) gőzben fődő alatt fő meg.“ Szentkirályszabadja | „Szalonnát, sonkát, kolbászt, disznósajtot *kikövesztik*.“ Peretakácsi | „Húsfélét, amit rövid ideig főznek, *kövesztenek*.“ Sokorópátka | „Sonkát, szalonnát, mindenféle füstölt disznóhúst *megkövesztenek*.“ Bakonyszombat-hely | „Régen a vastag szalonna forró vízen egyszer átment, *kövesztük* [így].“ Balatonkenese. — Több új adatot találunk BEKE ÖDÖN „Régi és ritka szavak Dunántúl“ című munkájában: *köveszt* Vas m.: Farkasfa, Csákánydoroszló, Zala m.: Sárhida, Börzönce, Pölöskefő | *küeszt*, *küjleszt* 'gyengén, félig megfőz (szalánnát, kóbászt, prézborsot, sunkát, sódert, nyelvet, esigolát, órgyát, ódalast, nyulát, nyakpecsenyit' Vas m.: Rábagyarmat (i. m. 21).

A *köveszt* reflexiv alakja: *köved* szintén több helyen ismeretes a Dunántúlon. Jelentése 'abárolódik, párolódik, nagyjából megfő' (MTsz.). „Egy kis hust *kövesztettem* az uramnak, mer az csak *kövedve* szereti a füstöltet; de bizon nem *követt meg*.“ Göcsej (Nyr. XVII, 131) | *megköved* 'a hús, szalonna megfő' Rábaköz (Nyr. XVII, 404) | *küjed* Csurgó vid. (Nyr. XXVI, 546) — VAJKAI adatai: *Megkövett* 'félig főtt meg, pl. sunkát, disznófülit *megkövesztik*, félig főzik meg'. „Ha forr a víz, szalonnát, sonkát beletesszük, egyet rottyanik benne és akkor azt mondják: *megkövedt*; disznósajt, hurka *köved*.“ Lovászpátona (NéprÉrt. XXXII, 320). — BEKE adatai: *köved* Zala m.: Börzönce, Zalabaksa, Csesztreg | *küed* Vas m.: Rábagyarmat (i. h. 21).

Az eddig említett példákban a *köveszt* és *köved* szavak mindig h ú s f é l é k r e vonatkoztak. Érdekes, hogy a szóra vonatkozó legrégebb nyelv történeti adatunk növény névű *kövesztés*-ére vonatkozik. A NySz. *dagaszt* címszó alatt közli Beythe Fives könyvéből (1595.): „Ha *meg kövestöd* (az borsot) az az ha az heiatul el valasztod es vgy fő meg, nem dagaszt vgy meg mint az bab“.¹

VAJKAI és BEKE több adatot közölnek arra, hogy növényi ételneműeket, zöldséget is *kövesztenek*. — VAJKAI (i. h.) a gabonafélék *kövesztésére* említ adatokat: „*Kövesztett* gabona: a gabonát vízben felteszik (félig gabona, az edény tele vízzel, amin addig marad, míg meg nem dagad; amikor telire dagadt az edény, leveszik.“ Őcs | *kövesztett* árpa, rozs: az árpát, rozsot forró vízzel leöntik, dagadni hagyják benne; ha megduzzadt, *megkövesztődött*. „Kicsit *megköveszti* a kukoricát: forró vízzel leönti és állni hagyja, amíg megdagad; aztán tömik azzal a libát.“ Bakonyszombathely | „*kövesztett* búza, rozs, borjúnak; *kövesztett*

¹ Erre az adatra JUHÁSZ JENŐ hívta fel a figyelmemet.

árpa nincsen, *kövesztett* zab van“ Peretakácsi. | „A *kövesztett* gabonát disznónak adják: megfőzik a rozstot, így adják, akkor jobban hizik; *kövesztett* kukoricát libának hizlalásra.“ Zala m.: Cserseztomaj | Az árpát *kövesztve* használják disznóhizlalásra a Somogy megyei Nemespátrón (SEEMAYER: NéprÉrt. XXXVII, 41). — BEKE (i. m. 22) arról tudósít, hogy e kifejezést más növényfélékkel kapcsolatban is használják: így Göcsejben *megkövesztett* nádpelyhet vagy mohát tesznek szegedésnél (nyilalásnál) a fájós részre (GÖNCZI, Göcsej 294); ecetben *kövesztett* fokhagymaszárat borítanak az iramlott (kificamodott) lábra (GÖNCZI i. m. 301). A nagyon savanyú káposztát először *kövesztik*, vagyis gyengén főzik, azután savanyú levét leöntik s utána főzik meg más vízben: a Vas megyei Farkasfán; a hajdinakását is hántolás előtt *kövesztik*: a Vas megyei Csákánydoroszlón, Horvátnád-alján, Jákon, a Zala megyei Bocföldén, Sárhidán; ha a hajdinakása eléggé megfőtt, akkor *megkövett*: Horvátnád-alján, Jákon; régebben a kölest és árpakását is *kövesztették* (BEKE i. m. 23).

VAJKAI többször idézett cikkéből értesülünk arról, hogy az említett szavak a mosás és a kenderfonál szapulása műszavaként is előfordulnak: „A ruhát kimossák egyszer, utána beszappanozzák, kevés vízzel fazékba teszik és azt kenyérsütés után forró kemencébe teszik, másnapig abban marad, úgy *köved* meg benne; a ruha *megküett*, *kiküed* a ruha mosás után. A szövésre-fonásra használatos megvizezett fonalat is fahamuban forgatják meg és edénybe téve a kenyérsütés után a kemencébe tölják: ez is *küesztés*.“ Szentkirályszabadja | „A fonál szapulóba kerül, m e g k é l,¹ szép fehér lesz, ez is *megkövesztés*.“ Bakony-szombathely. — Fontosnak tartom itt kiemelni, hogy ugyanezt az eljárást a környéken más falvakban, — amelyekben pedig a főzésre alkalmazzák a *kövesztés* kifejezést, — másképp nevezik: „a kenderfonalat fölrázták szappanos lében, behamuzták, teknyőben bepaskolták ruhában és egy éjszakára kemencébe tették: *kollatták*, a fonalat, *kollóban* volt . . . de ez nem *kövesztés*“ Balatonkenese, Papkeszi | „A zsáknak valót behamuztuk, besároztuk, kemencébe tettük: a kemencében *megkollott*, de ez nem *kövesztés*“ Nemesvámos. Ugyanott ugyanerre a műveletre ezt is mondták: „a fonalat egyik a kemencében, másik a szapulóban *köti*“. Amint látjuk, egyes helyeken a *köveszt* szót használják ugyanannak az eljárásnak a megnevezésére, amire máshol a *kollat*, illetőleg *költ* kifejezést alkalmazzák.² E két utóbbi elnevezés (*költ* és *kollat*) arra utal, hogy a mosással, szapulással kapcsolatban a *köveszt* szó tulajdonképpen a *keleszt*, *költ* helyett áll, akárcsak a t é s z t a *kövesztésé*-re (kelesztésére) vonatkozó kifejezésben, melyről cikkem elején szóltam. Egyelőre nem tudnám határozottan eldönteni, hogy itt hangváltozással ($l > v$),

¹ Én ritkítottam.

² Vö. még MTSz. 1. *költ* címszó 2. értelmezés.

vagy a szavak hasonlóságán alapuló jelentésátvitellel van-e dolgunk. A most felsorolt példák mindenesetre a *tészta kövesztésé*-re említett adatok mellé kívánkoznak.

Végül van két adata arra is, hogy a *köved* szó jelentése 'zöld héjából kiválik (a dió)': *megköved* Ják, *megköved*, *megkűjdedik* Csákánydoroszló (közli BEKE i. m. 20, 23).

A *köveszt* szó eredetének megfejtéséhez kívánatos lenne tudnunk, hogy mi a különbség *kövesztés* és a *főzés* között. A közölt nyelvi adatok alapján ez egészen pontosan nem állapítható meg. A MTsz. szerint a *kövesztés* nagyjából, féligmeddig való megfőzést, párolást, abárolást jelent. VAJKAI (NéprÉrt. XXXII, 321) nem tud határozott különbséget tenni a két művelet közt, minthogy a meghatározások nem egyértelműek. Lehetségesnek tartja, hogy a két eljárás között nincs is különbség, — de a *kövesztés* elnevezés a régóta ismeretes ételneműekhez vagy anyagokhoz kapcsolódik, míg az újabban divatba jött, általánossá lett ételneműekkel és anyagokkal kapcsolatban a *főzés* szót használják. „Ha mégis valami eljárásbeli különbséget sejtünk e két kifejezés között, úgy az csakis az lehet, hogy a *kövesztés*-nél a puhítás sűrű, nagy gőzzel járó művelettel történik, míg a *főzés* ennél egyenletesebb folyamat.“ BEKE szerint (i. m. 21) „a *főzés* és *kövesztés* közt az a különbség, hogy a *kövesztés*nél legfeljebb sót tesznek a vízbe, melyet egyszerűen csak felforraltak, ellenben a *főzés*nél mindent beletesznek a vízbe, ami az ételekhez kell“. — Úgy látszik tehát, hogy a két művelet között nem lehet éles határvonalat húzni.

A *köveszt* ige eredetének megfejtésére két kísérlet történt. Az egyik BÁTKY ZSIGMONDTól ered (NéprÉrt. XXV, 40). Szerinte a *köveszt*, *köved* ige a *kő* szó származéka, s egy kezdetleges főzési eljárás, a *kővel való főzés* emlékét őrizte meg. A *kővel való főzés* úgy történik, „hogy szabad parázsban vagy ökolnyi nagyságú, jó hőfogható, gömbölyű patakköveket izzóra felhevítünk s vasfógó vagy lapát segítségével a vízzel töltött faedénybe, sajtárba, dézsába hányunk ... Víznek, tejnek és különféle leveknek vastos faedényekben hőkövekkel való megmelegítése, forralása jóformán egész Európában szokásos eljárás volt korábban. Az volt tehát nálunk is, akár az itteni gyakorlat átvételeként, akár esetleg ősi hagyományként. *Köveszt*eni és *köved*ni szavunk főzni jelentésben való fennmaradása ezt kézzelfoghatólag tanúsítja.“

BÁTKY magyarázatát nem tartom meggyőzőnek; ennek ellenére fel kell hívnom a figyelmet egy olyan körülményre, amely látszólag mellette bizonyít. VAJKAI idézett adatai szerint a Dunántúlon a kész fonalat hamulúgban *kövesztik*, másutt *kollatják*, illetőleg *kötik*. A kalotaszegi Magyarvalkón ugyanez a művelet a következőképen történik: A hamuval meghintett fonalakat berakják egy nagy facseberbe, az ú. n. *szapullóy*-ba. Üstben hamulúgot főznek, s ezzel a lúggal öntözik egy egész

nap és egy egész éjjel a szapulóban levő fonalakat. „Régen szokás volt, hogy míg a víz melegedett, 5—6 darab nagy követ *hevesített*ek meg a tűzhelyen. A köveket fahasábokra rakták s mikor olyan pirosak lettek, 'mint a rózsa', és 'ojā hevesek, mint a parázs', *kühányóvállával* lúgos vízbe tették, hogy állandóan forrjon. Ez volt a *heves küvē* való szapulás.“ A fonal ázását, fővését *kelés*-nek nevezik: „nē feleĵese a fonal *kelésit*“ | „ot *kél* a fonal abba a jóv párába“ (NAGY JENŐ, A népi kendermunka műszókincese Magyarvalkón [Kalotaszeg] 31—4). Kalotaszegen tehát az a szapulási eljárás, amit Dunántúl egyes helyein *kövesztés*-nek is neveznek, hevített köveknek vízbe való dobálásával történik. Úgy látom azonban, hogy ez a tény nem bizonyít BÁTKY feltevése mellett. Figyelembe veendő, hogy Dunántúlon, ahonnét az adatok tömegét közlik a főzést jelentő *köveszt* szóra, csupán egy-két helyen használják a szapulásra a *kövesztés* elnevezést, hanem helyette vagy vele váltakozva a *kottlás*, illetőleg *költés* szavakat alkalmazzák. Mint láttuk, Kalotaszegen is a *kelés* kifejezés használatos, s ez megerősíti azt a feltevést, hogy a dunántúli *köveszt* ebben az esetben *keleszt*, *köleszt* helyett áll. — Fontosnak tartom azt a körülményt is, hogy nincs egyetlen történeti adatunk sem arra, hogy a forró kövekkel való főzést nálunk ismerték volna. Ellenben előfordul nálunk is az izzóvá tett kőnek víz melegítésre való használata, de ezt sehol sem nevezik *kövesztés*-nek. Pl. Turvékonya községben (Szatmár m.) az erdőlő munkások vízzel telt gödrökbe forró köveket dobáltak, s az így felmelegített vizet mosdásra, fürdésre használták (GUNDA BÉLA: NéprÉrt. XXVII, 25). Székelyföldön fakéreg víztartó edénybe dobáltak szabad tűzön hevített kődarabokat, míg a víz megmelegedett (SZILÁDY ZOLTÁN: NéprÉrt. XXVII, 123—4). Kalotaszegen kemencében izzított patak-kövekkel forralják a fonálszapoláskor használt lúgot (JANKÓ után id. GUNDA i. h.). Tordán dézsaformájú faedénybe, ú. n. rudas cseberbe emberfej nagyságú izzó patakköveket dobtak, s így melegítették elő a vizet szapuláshoz (VISKI KÁROLY után közli GUNDA i. h.). E két utóbbi adat megegyezik NAGY JENŐ idézett közlésével. Ez az eljárás lényegében ugyanaz, mint a hevített köveknek gőzfürdő készítésére való felhasználása a keleti és északi szlávoknál és a finnugoroknál.¹

A forró kővel való főzés azoknál a népeknél játszott fontos szerepet, amelyek az agyag- vagy faedény készítését még nem ismerték. Mivel a magyar *fazék* szónak (helyesebben *faz-* alapszavának) kifogástalan megfelelői megvannak a rokon nyelvekben, e szavunk kétségtelenül nyelvünk finnugor elemei közé tartozik. Fel kell tennünk tehát, hogy a finnugorság el-

¹ Kelet-Karjalában a szaunában hevített kövekkel melegítik a vizet a *karitta* nevű faedényben. SIBELIUS, Soumen kansanomaista kulttuurua I, 312.

jutott a fazekasmesterség ismeretéig. Figyelemre méltó az is, hogy a finnugorság a fémek némi ismeretével is rendelkezett. Egyelőre nem tudjuk eldönteni, hogy cserép- vagy fémfazekat, üstöt használtak-e, de a nyelvi adatok alapján a finnugor népek-nél aligha gondolhatunk a faedényben, hevített kővel való főzésnek általános alkalmazására, s így valószínűtlen a *köveszt*-nek a *kő* szóval való összefüggése. — Hogy a kővel való vízmelegítés egy régi főzési eljárás mód csökevénye lenne, véleményem szerint nem tekinthető bebizonyítotttnak.¹

A másik magyarázat szerzője BEKE ÖDÖN. BÁTKY feltevését nem fogadja el. BEKE magyarázatának az az alapja, hogy a *köveszt*, *köved* szavaknak egyes helyeken *kovaszt*, *kovad* alakú változata járja: így a *köveszt* mellett a *kovaszt* is használatos Csákánydoroszlón; egy másik közlés szerint a sopronmegyei Nagylózson *kövesztelt* szalonna 'gyengén megfőzött szalonna', ugyanott azonban a visszaható alak így hangzik: *megkovad* 'megfő' (Nyr. XXX, 443). A zalamegyei Csesztregen a húsrá mondják: „Hadd még a tűzön, hadd *kovaggyon*“; ugyanott a krumplira: „Jaj de nagyon *megkovatt*“. — A *kovaszt* szónak, mint a továbbiakban részletesen tárgyalni fogjuk, 'héjából kifejt' (pl. diót) az eredeti jelentése. Eredetileg csakis növényfélékre vonatkozott, s egy töről sarjadt az alább tárgyalandó *kovál* igével, melynek jelentése szintén 'héjából kifejt'. Viszont fentebb láttuk azt is, hogy néhány esetben a *köveszt*, *köved* szó is vonatkozik növényfélések főzésére, sőt két esetben azt is jelenti: 'zöld héjából kiválik a dió'. Mind ebből BEKE azt a következtetést vonja le, hogy 1. a *köveszt* ige eredetileg csak növényekkel kapcsolatban volt használatos, 2. eredeti jelentése 'héjából kifejt' volt, 3. a *köveszt* és *köved* csak magashangú változata a *kovaszt* és *kovad* igéknek. Mivel pedig bizonyos növényi terméseknek, pl. a hajdinának héjából való kifejtése főzés útján is történhet, a *köveszt* ige felvette a 'gyengén megfőz' jelentést, idővel aztán hús- és növényfélék főzését is jelölték vele (i. m. 20.).

Első pillanatra úgy látszik, hogy e magyarázat ellen nem lehet kifogást emelni. Sőt példát is tudunk említeni hasonló hangrendi párhuzamra: *kövekel* ~ *kovákol* 'a kis gyermek sír' (vö. MNy. XLIII, 57). BEKE magyarázatából azt olvasom ki, hogy szerinte valószínűleg a velaris hangrendű *kovaszt*, *kovad* volt az eredetibb, s ez csapott át palatalis hangrendbe. Ez is elfogadható lenne, hisz az ellentétes hangrendű szópárok eseté-

¹ Úgy látszik, a kővel való főzés, illetőleg vízmelegítés még faedény használata esetén sem általános. TOIVONEN a finn *pursi* szó magyarázatával kapcsolatban hivatkozik H. SCHURTZRA, aki szerint erős keményfából készített edényben nyílt tűzön is főztek. ITKONEN is megemlíti, hogy a lappok szükség esetén nyirfa héj edényben főznek; a vízzel telt nyirfahéj edény nem ég el a tűzön. (Vö. TOIVONEN: Virittäjä XXVIII, 22). TOIVONEN idézett cikkére N. SEBESTYÉN IRÉN hívta fel a figyelmemet.

ben velaris → palatalis irányú a fejlődés (HORGER: MNy. XXIII, 130 kk.). A magyarázatnak szerintem jelentéstani nehézsége van. Tagadhatatlan ugyanis, hogy a *köveszt*-nek az esetek túlnyomó többségében 'főz' jelentése van, míg a *kovaszt* eredeti jelentése 'kifejt', héjától megfoszt' volt. Ezt bizonyítja többek közt BÖDEI JÁNOSNAK a hajdina feldolgozásáról szóló értekezése is (Ethn. XLVIII, 447). Itt ezt olvassuk: „A hajdina feldolgozásának [cséplés után] következő szakasza a *kövesztés*. . . . Nagy edényt, leggyakrabban fazekat, félig raknak hajdinával s felöntik vízzel. Addig főzik, míg a köpüje, héjja kissé ki nem nyílik.“ Utána kemencében vagy napon megszáritják, ekkor a héja ismét összehúzódik. A következő mozzanat a hajdina héjának a *le h á n t o l á s a*, amelyet *kohasztás*-nak neveznek. Ez mozsárral vagy egyéb eszközzel (vékával stb.) történik. A mozsárba beletesznek körülbelül 4 liter hajdinát, negyed óráig kalapálják, míg csak a héja le nem hámlik (i. h. 448).

Amint a fentiekből látszik, a *kövesztés* és a *kohasztás* (*kovasztás*) két egymástól lényegesen különböző művelet. A *kövesztés* főzés (aminek eredménye jelen esetben a mag héjának felnyílása), viszont a *kohasztás* a hajdinának *h é j á b ó l v a l ó k i f e j t é s e*. A fenti példa azért tanulságos, mert ugyanazon eljárás folyamán egymást követi a két hasonló nevű, de eltérő jellegű művelet. Ebből joggal következtethetjük, hogy a *köveszt* és *kovaszt* szavak eredetüket tekintve egymástól függetlenek.

Mielőtt a *kovaszt* igével és szócsaládjával részletesebben foglalkoznánk, előadom a *köveszt*-re vonatkozó saját szófejtésemet. Úgy vélem, hogy a *köv-*tőnek hangtanilag és jelentéstanilag kifogástalan megfelelői vannak a cseremiszből és a finnugor nyelvekben.

A cseremiszből a következő igét egyeztettem a magyar szóval: RAMSTEDT K. *küäs* 'kochen, aufkochen, sieden; reifen'; WICHMANN K. *küam*, U. *küam*, M. *küjam* 'sieden; reifen (K.), (fertig) gekocht werden, gebacken werden, reifen, zeitigen (U., M.)'; PAASONEN—SIRO B. *küjam* 'kypsyä (vilja, marjat, leipä uunissa; reifen (Getreide, Beeren), ausgebacken werden (Brot im Backofen)'; ANDREJEV—IVANOV—SMIRNOV: *kjauu* 'вариться', 'печься' és 'зреть' címszók alatt. — Származékok: RAMSTEDT K. *küestäs* 'kochen, backen'; WICHMANN K. *küestäm*, U. *küestäm*, M. *küjestäm* 'paistaa; braten' stb.

A magyar és a cseremiszi szó összetartozása, úgy gondolom, hangtanilag igazolt. Hasonló a viszony a magyar *iszik*, *iv-* ~ cseremiszi *jüäm* | m. *é*, *eves* ~ cs. *šüäm* | m. *lö*, *löv-* ~ cs. *lüäm* | m. *lesz*, *lev-* ~ cs. *liäm* | m. *fúv-* ~ cs. *puem* | m. *ev(ez)* ~ cs. *šuum* esetében.

Már WICHMANNNAI (Tschertexte 66) megtaláljuk a *küäm* szónak az észti *keema* 'kochen, sieden' igével való egyeztetését. Legutóbb ERKKI ITRONEN (FUF. XXX, 45) írt a cseremiszi és

észt szavaknak és a finn *keittää* 'kochen, sieden' és *kiehua* 'kochen, sieden' igék *kei-* és *kie-* elemének egymáshoz való viszonyáról. Eire itt nem térek ki, a részletek iránt érdeklődő ITKONEN 1907-ás cikkében kielégítő feleletet talál e kérdésre.

A fenti rckcn nyelvi szavak mind jelentés, mind hangalak szempontjából kifogástalanul illeszkednek a magyar *köveszt-*hez.

2. Térjünk át most a *kovaszt, kovad* szó tárgyalására. Jelentése, mint láttuk, 'héjából kiver, héjától megfoszt'. Sem hangalakja, sem jelentése szempontjából nem választható el a *kovál* szótól, melynek jelentése 'zöld héjából kifejt'. Az idevonatkozó népnyelvi adatok felsorolásában nem törekszem teljességre, mert a kérdés megoldásához nem szükséges. Igen bőséges anyaggyűjteményt közöl BEKE (i. m. 20—1).

kovál 'zöld héjából kifejt (diót, gesztenyét)' Kolozs m. Szucsák, Szatmár m. Kapnik vid. | *kiková* 'ua.' Szatmár m. Kapnik vid. | *kovályít*: „diót *kovályítottam*“ 'ua.' Vas m. Izsákfa | *kovállik* 'zöld héjából kiválik (a dió, gesztenye stb.)' Székelyföld | *lekovállik* 'lemállik, leporlad' Szilágy m. (MTsz. *kopál* és [*kopá-lít*]).

kovad 'válik a magjától' Zala m., Göcsej | *kovadik* (dió), *kovadik* Vas m. | *kovadik, kovad* (dió, mogyoró, gesztenye) Rábagyarmat | *kovadik* (dió) 'zöld héjából kiválik' Csákánydoroszló (BEKE i. m. 20) | *kovad* 'sich abschälen, sich ablösen, sich abschuppen (z. B. die Baumrinde, die Haut)' Moldva (WICHMANN).

kovaszt 'diót zöld héjából kifejt' Vas m. | *kükovaszt* 'ua.' Zala m. | *kohaszt* 'gyöngén főz, hogy kohája leváljék' Csákánydoroszló (BEKE i. m. 20) | *kovast*: *le-k.* 'abschälen (z. B. den Baum, so dass man z. B. Messer unter die Schale hineinsteckt und dieselbe so abbricht)' WICHMANN, CsángóWb..

divuó kohájo 'zöld burka és a dióbélen levő keserű héj' Vas m. | *hajdina kohájo* Horvátnádajja | *köles kohájo* Csákánydoroszló stb. | *árpa kohájo* Farkasfa | *kuha* 'dió, mogyoró, gesztenye zöld burka, köles, hajdina, tökmag, napraforgómag, árpa héja' Rábagyarmat | *szeme kohájo* 'szempillája' Farkasfa (BEKE i. m. 20—1). E szavakban *kova* > *koa* > *koha* hangfejlődés történt.

Kovaszt, kovad és *kovál* szavunkat már BUDENZ finnugor elemnek tartotta s egyeztette zürjén, cseremis, mordvin, észt és lapp szavakkal (MUSz. 36). Egyeztetését WICHMANN (FUF. VII, 52 és Tschertexte 55) is elfogadta némi módosítással: a lapp adatot elhagyta, a zürjént mással helyettesítette és az etimológiát votják megfelelővel egészítette ki.

WICHMANN etimológiája: magyar *kovál* stb. | zürjén *ku* 'Haut, Fell' | votják *ku* 'ua.'. *pu-ku* 'Baumrinde, Birke' | cseremis K., J. *koβašit̃*, U., C. *kcβašit̃*, M. *kovašit̃* 'Haut, Fell' | mordvin M. *kuva* 'Rinde, Kruste', E. *kuvo* 'Brotrinde, Kruste' | észt *lõba* 'Kiefferrinde'.

WICHMANN egyeztetését idézi UOTILA, SyrjChrest. 104, sőt SZINNYEI is felvette a NyH.⁷-ba (151).

Az egyeztetésnek egyetlen nehézsége, hogy a szókezdő velaris *k*-hangot a szokásos *h*-helyett a magyarban is *k*-képviseli. A finnugor szókezdő velaris *k* ~ magyar *k*-megfelelés kérdéséről TOIVONEN (FUF. XXII, 134 kk. és LAZICZIUS cikke (MNY. XXXIV, 26 kk.) után is csak azt mondhatjuk, hogy „sub iudice lis est“. TOIVONEN, aki az említett hangtani helyzetben a magyar *k*-szókezdetet nem fogadja el, maga sem tud perdöntő bizonyítékot hozni az egyeztetés ellen, mert így nyilatkozik: „Die Zusammenstellung ung. *kovál* . . . kann auch nicht als sicher gelten, obgleich gegen sie diesmal nichts entscheidendes vorgezeigt werden kann.“ (FUF. XXII, 140.) — Valóban, az egyeztetett szó egyébként hangtani tekintetben kifogástalan.

A BUDENZ—WICHMANN javasolta etimológia szerint a permi nyelvekben a magyar *v* hanggal szemben hanghiányt találunk. Ez gyakori eset a permi nyelvekben. A magyar *kő*, *köv*-, vogul *käβ*, osztják *keu*-, cseremisiz *kü*-, mordvin *kev*-, finn *kivi* szabályos megfelelői: zürjén *ki*: *iz-ki* 'Mühlstein', votják *ke*, *ko*, *kü* stb. 'ua.'. Ugyanígy: mordvin M. *juv* 'Acheln, Spreu', finn *jyvä* 'Getreidekorn' ~ zürjén *ji*: *jikü* 'Granne, Spreu, Kleie', votják *ju* 'Getreide' | stb. (Vö. UOTILA: MSFOu. LXV, 252.)

A cseremisiz \emptyset megfelelés is szabályos: hasonló hangtani helyzetben a cseremisizben hol β , hol \emptyset található, pl. cs. *rapšš* ~ magyar *ravasz*, de cs. *kü*- ~ magyar *kő*-, *köv*- vagy mindkettő nyelvjárásonkénti megoszlással, pl. K. *ko*, U. *koβš* ~ vepsze *kobe*.

Véleményem szerint, míg a *kovál*, *kovaszt*-ra jobb magyarázatot nem találunk, nem kell elutasítanunk a BUDENZ—WICHMANN féle egyeztetést.

3. A *kovál* szó egyeztetői idevonnak *p*-s alakokat is. Így BUDENZ i. h. a *kovad*, *kovaszt*, *kovál* mellett említi a *kopács* 'putamen nucis', *kopácsolni* 'excorticare, fodicare', *kopácslik* 'decorticatur, corticem exuit' szavakat, WICHMANN pedig a *kopál* 'schälen, aushülsen' szót.

Ezek a *p* hangot feltüntető adatok jelentésük ellenére elválasztandók a *kovál*, *kovaszt*, *kovad* igéktől. Az említett szóközös alapszava *kop*-. A magyarban három *kop*-ige van. Az első hangutánzó eredetű, ennek származéka a zörejt jelentő *kopog*, *kopácsol* 'zörög, üt, ver, kalapál'. A második *kop*-tőnek továbbképzése a *kopik* 'sich abnutzen, sich abwatzen', *kopár* 'kahl, wüst', *kopasz* 'kahl, kahlköpfig' szó. PAIS DEZSÓ (MNY. XLIII, 280) a két szót azonos eredetűnek tartja. Szerinte a hangutánzó *kop*-szó a következő jelentésfejlődésen ment át: 'üt, ver' → *kop*-tat: 'ütődik, verődik' → *kopik*'. „A jelentésfejlődést a köeszközök kezdetleges kimunkálásával kapcsolatban képzelhetjük el,

úgy, mint a tör: *törsöl* ~ *dörzsöl* esetében is; az ütögetéses, pattintásos eljárás kifejezései váltak a koptatásos, csiszolásos eljárás kifejezéseivé. "A harmadik *kop-* jelentése 'kap, bekap, elnyel'; ide tartozik többek közt a *kopó*, *koppantó*, *kopoltyú* szó (PAIS: MNy. XLIII, 279, XLIV, 18 kk.).

A *kopál* 'diót zöld héjából kiver' származék az első, illetőleg második *kop-* származékának tekinthető. Eredetileg jelenthette a diónak a fáról póznával, rúddal való leverését, ami nagy zajjal, *kopácsolással* jár. A diónak zöld héjából kifejtése is ütögetéssel, *kopálással*, *kopácsolással* történik. Ennek az ütögetésnek az eredménye a diónak héjából való kikopása, kikopálódása. A MTsz. két *kopácsol* címszót közöl. Az egyik jelentése 'kopogtat, kalapál', a másiké 'zöld héjából kifejt (diót,ogyorót)'. Az itt vázolt eljárás és az említett példa is azt mutatja, hogy a *kop-* ige jelentése hogyan válhatott hangutánzóból konkrét cselekvést jelölővé. A jelentésfejlődést természetesen elősegíthette a hasonló hangalakú és jelentésű *kovaszt*, *kovad*, *kovál* igecsalád hatása is.

A *kopál* és *kovál* viszonyát WICHMANN (FUF. VII, 52 és MNy. IV, 395) fokváltakozással próbálta megmagyarázni. SETÄLÄ fokváltakozási elmélete szerint a finnugor $p \sim \beta$ váltakozásnak a magyarban általában a gyengefokú *v* szokott megfelelni, de előfordul az is, hogy az erős fok *p*-je maradt meg. WICHMANN a *kopál* ~ *kovál* kettősséget úgy igyekezett magyarázni, hogy e szavak egyike az erős, másika a gyenge fokot őrizte meg. Példái, melyeket a magyar fokváltakozásra hoz fel, nem meggyőzőek; feltevését a későbbi kutatások nem igazolták.

4. Dolgozatom eddigi eredményeit a következőkben foglalom össze:

1. A *köveszt* szó, illetőleg annak töve nyelvünk finnugor elemei közé tartozik, eredeti jelentése 'főz'.

2. A *kovál*, *kovaszt*, *kovad* szócsalád *kov-* töve meglehetősen nagy valószínűséggel szintén finnugor eredetűnek magyarázható, eredeti jelentése 'lehámoz, héjából kifejt'.

3. A *kopál*, *kopácsol* szavak *kop-* töve hangutánzó eredetű, s ebből fejlődött a 'kopik, koptat' jelentés. Az ide tartozó szavak elválasztandók a *kovál* szó családjától.

Természetes, hogy hangalakilag és jelentés szempontjából egymáshoz ennyire hasonló szavak és ezek származékai kölcsönösen befolyásolják egymást mind alak, mind jelentés tekintetében. Így jönnek létre egyrészt szóegyületek, kontaminációk, másrészt *cinterem* típusú jelentésváltozások.

Tárgyalásom során még korántsem merítettem ki az ide tartozó problémákat. Figyelemre méltó pl., hogy CzF. a *köveszt*-tel azonosítja a *köpeszt* igét, melynek jelentése 'valamit tokjából, hámjából, héjából, burkából kifejt'. WICHMANN a dunántúli *kovál*, *kopál* változatának tartja a székely *guvaszt*, *guvad* szava-

kat, melyek jelentése 'hánt', illetőleg 'hámlik'. Feltűnő továbbá a következő meglepő jelentésegyezés: zürjén *šin-ku* 'Augenlid' (*šin* 'Auge', *ku* 'Fell, Haut') ~ dumántúli *szeme kohájo* 'szempillája' (BEKE i. m. 20) ~ székelyföldi *szemed gubája*. — Mind ezeknek és az ezekkel összefüggő egyéb kérdéseknek tárgyalása későbbi időre marad.

HORVÁTH KÁROLY.

Arany János nyelvéhez.*

Általút. A Toldi I. énekében hősünk Széles országútra messze, messze bámul, Mintha más mezőkre vágyna e határrul: Azt hinné az ember: élő tilalomfa, Ütve *általútnál* egy csekély halomba. Az *általút* szót Arany idézőjelbe tette, mert ezzel jelezni akarta, hogy forrásából, Ilosvaiból vette. Itt a megfelelő rész így hangzik: Ott egy *általúton* hogy ő mégyen vala, Véletlenül útát elvesztette vala.

Lehr Albert Toldi-kommentárjában azt írja a szóról: *Által-út* = keresztút . . . Olyan utat is jelent, mely az országútról letér s rövidebb iránya van. — Tolnai Vilmos (MNy VII. 80) kifogásolja ezt a magyarázatot, s kimutatja, hogy az *általút* sohasem jelent keresztutat, hanem csakis megrövidített utat, két út közti átvágást. Lehr Albert ugyanezen évfolyam 170. lapján válaszol Tolnainak, s adatokkal igazolja, hogy a *keresztút*-nak is van olyan jelentése, mint az *általútnak*, azaz 'oly mellékút (gyalogút, ösvény), mely egyenesen átvisz valami területen (szántóföldön, mezőn, réten, vetésen): semita, trames'. Azonban kétségtelen, hogy Lehr Albert a *keresztútnak* nem ezt a jelentését idézi az illető helyen, hanem köznyelvi jelentését, különben nem mondaná, hogy „olyan utat is jelent, mely az országútról letér s rövidebb iránya van“. S annál nagyobb a hiba, mert ez az értelmezés még a legutolsó kiadásokban is változatlanul szerepel, a vita után is.

Nézzük meg, mit mondanak régi szótáraink az *általút*-ról. Az 1533-ban megjelent Murmelius-féle szójegyzékben találjuk meg először: Area — *Altal vt* (371). Az *általút*-nak area jelentését a NySz nem közli, de megvan a Kolozsvári Glosszák 1577 táján keletkezett Ajtai—Bölönyi részében: *szerű* (olv.: szerü) vel *altal ut*: area. Más szótár nem közli ezt a jelentést, azért arra kell következtetnünk, hogy a glosszák írója használta Murmelius szójegyzékét. Ugyanebben a részben *altol ut*, *altal ut* 'compendium'-mal is van értelmezve, s ehhez a glosszák kiadója megjegyzi, hogy a *compendium* helyett a *compitum*-hoz kellett volna írni. Ez azonban tévedés. A *compitum* vagy *competum* a

* A közleményen a szokásos szerkesztői alakítást és korrektúrázást nem volt módom végrehajtani. — A SZERK.

competere igéből származik, mely Márton József szerint azt jelenti: 'valahol együve jönni', s jelentése 'összetalálkozás, keresztút'; Georges szerint: 'ein Ort, wo mehrere Wege zusammentreffen, der Scheideweg, sowohl Dreiweg, als Kreuzweg (wo zuweilen öffentliche Versteigerungen von Trödelwaren stattfinden)', mellékalakja: *compitus*; *compendium* azonban: 'rövidebb út, mellékút'. A Kolozsvári Glosszák 16. sz. első felében készült régebbi részében is előfordul az *athal ut*: trames.

Régebbi szótáraink általában különbséget tesznek a két szó között. Így az Ajtai—Bölonyi glosszákban *kereszt ut*: *compita* (!), *kereszt ut*: *compitum*. Calepinusban (1585) *compita* — *Sok ősuenyas hely* (!). Molnár Albert latin-magyar szótárának 1621-i kiadásában: *compita*: *Soc utas, ísvényes hely*. *Compitum*: *Idem quod quadrivium, Keresztút, utaknac őszvekelése*. A magyar-latin részben: *keresztút*: *Compita, Caput viae*. Pápai Páriz latin-magyar szótárában: *Compitum*: *Sokfelé ágazó útú hely*. *Ramosa compita*: *Sok-felé ágazó utak*. Már az OklSzbán van erre a jelentésre adat: *Ad compitum quod wlgo Kristuth dicitur* (1268/1422). *Vö. Inde descendit in quandam viam in formam crucis factam que uulgo Keruzt vth dicitur* (1253). *In diuisione duarum uiarum que uulgo dicitur cryst ut* (1256).

Viszont *compendium* Calepinusban: *Sobrákság, szvk költsés* (Molnár Albertnél: *szükön költés*). *Nyereség, haszon*. *Alt a l u t*, *rövid mód*; *compendiatio* — *Röviden szollok*; *compendarius* — *Rövid*; *compendario* — *Altal vton, gyorsan*. Pápai Páriznál *Compendium vitae* (e helyett: *viae*): *Altal-út*. *Haec via compensat longum iter: Altal-út ez*. Georgesből kitűnik, hogy jutott el a szó ehhez a jelentéshez: *compendium* 'das Eingewogene, das beim Ab- und Zuwägen Ersparte, dah. übertr. das Ersparte übh.; I. das Ersparte, die Ersparnis als Gewinn, Vorteil, Profit; — II. die Ersparnis als Abkürzung der Arbeit, Zeit'. Molnár Albert magyar-latin szótárában: *Altalút*: *Trames, Semita, Via compendiosa*. *Altalúton jární*: *Viam rectam ingredi*. Calepinusban *trames* — *Kereszt ősueny, semita* — *Ősueny*. Molnár Albertnél: *ősvény, Gyalog Ut*. A régi nyelvben *általősvény* is: *Caderet in vnam semitam wlgo Altalwswin vocatam* (1442). Unam semitam, vulgariter *altal wswin* vocatam (1451). A császár a közelvaló városba mulattságnak okáért gyakran mégyen, mellyre egy *által ősvényen* hamar juthat (Haller NySz). Georges szerint *trames*: 'Querweg, Richtweg, Seitenweg, Nebenweg, Fusssteig'; *semita*: 'Fussweg, Fusssteig, Pfad, Trottoar, Nebenweg'.

Régi szótáraink tehát határozottan különbséget tesznek az *általút* és a *keresztút* között, az előbbit a latin *compendium*, az utóbbit *compitum* szóval értelmezvén. A régi írók igazolják a szótárak tanúságát. Pl. Néha ember *által utat* akar jární (hát látja, hogy csak) kerilőbe emberkedik (Pesti). Itt mind a bérceen mennyünk elő az erdőn által, sokkal hamarabb leszen, mert

által ut ez (Heltai). Az *multiplicatio* az egyben sommálásnak rövideden való *által uttya* (Heltai: Arithm.). Annak háza *által út* a pokolra (Salamon és Markalf). *Által uton* igyenessen fussunk azhoz az emberhöz (Molnár A.). Igyenes *által-út* az: mert tétova nem kereng, nem tsavarog (Pázmány). A számokat egyben veti, mi módon rövideden, *által uton* hozzá adattattanak (Comenius). Nem-is mégyen egyenes *által-úton*, hanem tekergősön (Miskolczi). Rövid és *által-útat* akarván Isten Ábrahámnak mutatni (Otrokocsi Flóris Ferenc 1699) NySz.

A népnyelvben is ez a jelentése: 'a rendes útról letérő rövidebb út'. Az eredetileg határozó *által* az összetételben valóságos melléknévvé vált, melyet fokozni is lehetett. Pl. *általabb út* 'rövidebb irányú út' (Háromszék m. MTsz). Ilyen középfokképzős alakokat már régi íróinknál is találunk. Pl. Ennél *átalb és rividebb ut* (Érdy-kódex). Ennél *átalb utat* hozza (haza v. hozzá?) nem lelsz (Döbrentei-kódex). *Átalb uta* nyitassék (Molnár Albert). Nints az bolondságra *általab' út*, mint a harag (Pázmány). Sokkal *átalb*, és az együgyűeknek oktatására alkalmazatosb, s könnyebb az második *út* (Pázmány). *Általabb az út* ama'ra, ime'r pedig kerülőbb (Geleji Katona). Hogy a dolognak megértésében, *általabb és könnyebb uton* igazgattassék (Debreceni Kalocsa János 1693).

Még felsőfokban is előfordul: Nem édesgető mesterségekkel kellett a pogányokat a Christushoz téríteni, mely a pápistáknak *legáltalabb* uttyok, hanem jó példával (Matkó 1668) NySz.

Mióta kétágú. Arany a Jóka ördögében azt mondja Jókáról: „Áldott ember Jóka, mint a friss vaj: A légynek sem ártott, *mióta kétágú*, Oly szelíd, türelmes, jó tulajdonságú.” Móricz Zsigmond Légy jó mindhalálig c. regényében is: Nahát, ilyet még nem kacagtam, *mióta kétágú vagyok* (74. lap). Ilyet még nem hallott, *mióta „kétágú“*, hogy valaki csak úgy elfeledkezzen az iskoláról (176. lap). A szólást a nép is használja. Így Csűry idézi Szamosháti Szótárában: Ijet se láttam még, *mijóyta kétágú vagyok*: *mióta két lábon járok, mióta élek*. A Debreceni Egyetem Népnyelvkutató Intézetének Bihar m. konyári gyűjtéséből: Bizony ém *mijóyta kétágú vagyok*, nē(m) vóyt módomba, hogy mék hórdájt (hordárt) fogaggyak. Észembe jut mindig, míg nyers leszek (míg élek), mert ojan nagyó(n) világíletembe, *mijóyta kétágú vagyok*, még nem kaptam ki, mint akkor. — Érdekes változatát jegyezték föl Kiskunhalason: Még ilyet nem láttam, *amiúta kétágú gatyát visel*. (Nyr. XIV. 231). Érdemes volna kutatni, hol használják még ezt a szólást.

Nem azé a madár, aki elszalajtja. Arany János A hamis tanuban használta föl ezt a közmondást. Nagybányán ebben az alakban jegyezték föl: *Nem azé a madár, aki megláttya, hanem aki megfogja*: csak azt tarthatod bizonyosnak, ami már kezdedben van (Nyr 10: 524). Móricz Zsigmond más változatát ismeri:

Nem azé a madár, aki elereszti, hanem aki megfogja (Légy jó mindhalálig 15, Esőleső társaság 76). Legrégibb változatai: *Nem azé a' madár, a' ki utánna jár* (1745, Nyr 27 : 509). *Nem azé a' madár, a' ki utánna jár, de a' ki el viheti* (Kis Viczay 1713, 184). Vö. Nyr 72 : 64.

Ninesen hó lelkének hová fordulnia. A bujdosó Toldi lelki-állapotát jellemzi Arany ezzel a sorral. A nép csaknem szóról szóra így mondja Brassó m. Bácsfaluban: *Nem volt hova fordulni a hé lelkinek* (MTsz). Változata a szintén biharmegyei Szabó Pál Őszi szántás c. elbeszéléskötetében: *Hé-lelkének nem volt hova lenni* (68). Így mondják Szegeden is: *Nincs(en) hé lelkinek hová lenni*: nem tudja, hova legyen, mitévő legyen, mire határozza el magát (MTsz).

BEKE ÖDÖN.

Nemesi nyelvszemlélet és polgári nyelv művelés 1848 előtt.

I.

Régóta tudott dolog, hogy a társadalmi osztályok, a foglalkozási csoportok nyelve többé-kevésbé különbözik egymástól. Nem jelenti ez azonban azt, amit MARRÉK gondoltak, hogy a társadalmi osztályoknak külön nyelvük van és az egyes „osztálynyelvek“ élesen elkülönülnek egymástól (SZTÁLIN). Az uralkodó osztály azonban az osztálytársadalmakban saját csoportnyelvét teszi meg összehasonlítási alapul, és így arra a következtetésre jut, hogy az ő nyelve a tökéletes, a többi réteg egy elmaradt; alacsonyabb rendű változatot beszél. Így nálunk az uralkodó feudális réteg gondolkozása szerint még 1848 előtt közvetlenül is az a felfogás uralkodott tudományos berkeinkben, mely szerint a nép nyelve romlott nyelv. DEME LÁSZLÓ erről így ír: „Az a szemlélet, mely szerint a nép nyelve romlott nyelv, kifejezetten a feudális uralkodó réteg osztálygőgjével telített. A kizsákmányoló osztálynak és főleg ennek végrehajtó szervének (papság, ügyvédek, hivatalnokok) ekkorra már kialakult egy viszonylag egységes nyelvhasználat. Érthető, ha osztályhelyzetének biztosítására ez a nyelvi forma vált szemléletében egyedül helyessé, a többi »buta parasztok« elrontott nyelve volt.“ (A nyelvjárási anyag felhasználása és feldolgozása 3.) Ennek a megállapításnak igazolására szeretnénk néhány példát felsorolni.

A Tudományos Gyűjtemény évfolyamait lapozgatva azt látjuk, hogy azok a cikkek, amelyek általában a nyelvvel és a magyar nyelv helyzetével foglalkoznak, közös problémaként azt a sajnálatos tényt vetik fel elsőnek, hogy a felsőbb körökben alig beszélnek magyarul. A cikkírók ilyenformán panasz-

kodnak: „A megvetett, árva magyar nyelv kitolatik, s idegen nyelv hangjai hallatszanak ott, ahol az igazit méltán kereshetnénk.“ (KISS JÓZSEF, A társasági köröknek a nyelvre, és ennek a nemzetre hatásáról: TudGyűjt. 1838. VII, 65.) Vagy egy másik idézet: „Bámulja igazán az egész világ, de mi magyarok is szinte kővé válunk csodálkozásunkban látván, hogy minden újabb törvények, minden magyar accademia, minden magyar újságlapok és zsebkönyvek, minden korszellem, minden országgyűlési buzgalom mellett is a magyar nyelv nem kaphat fel hazánkban úgy, mint kellene. A nagyobb körökben, kivált az u. n. haute volée közt a társalkodás mindig német, ritkább esetekben franczia és töredezett angol.“ (Töredék eszmék a nyelv köréből: Századunk 1840 : 801.)

A sajnálkozás oka közismert: a felébredt nemzeti érzés sürgette egyre inkább, hogy a felsőbb körök, a szalonok idegen nyelvűségén mielőbb változtatni kell. Az értekezések szerzői mind hangoztatják, hogy „a nemzeti szent közügy“ indította őket írásra és kiemelik, hogy „idegen nemzetek nyelvének beszélése, majmolása szolgálékivé tesz“, és „csak a nemzeti nyelv ad a hazafinak önállást, ez különzi ki a többi nemzetek egyveleg sorából, . . . ez ad neki egy bizonyos nemzeti bélyeget.“ (TudGyűjt. 1838. VII, 70.)

A nyelvnek elkülönítő szerepére való utalást emeljük itt ki. Az idézett rész is jó bizonyítéka annak, hogy a nacionalista elveknek az a céljuk, hogy a különböző nyelveket beszélő népek egyesülését megakadályozzák és a népeket egymás ellen fordítsák. Ilyen módon védte a nemesség a maga harci állásait a feltörekvő osztályokkal szemben a nyelv területén is.

Bár már BESSENYEI rámutatott Magyarságában arra, hogy a magyar nyelv megtartói az egyszerű jobbágyok (l. erről még ANDICS, Munkásosztály és nemzet), ennek ellenére a közfelfogásban az a hit uralkodott, hogy ahogyan politikában a nemzet irányítója, fajilag pedig a nemzet fenntartója a nemesesség, úgy a magyar nyelv őrzője, megtartója, fejlesztője szintén a nemesi osztály. Nyelvünket sem azért féltik a kivészéstől, mintha a jobbágyság, a nemzet nagyobb része, kezdené elfelejteni, hanem azért, mert az úri körök ajkáról hal ki a magyar beszéd. Az a magyar nyelv, amit a jobbágyság beszél, az már nem az igazi, tősgyökeres magyar nyelv, hanem annak egy elromlott változata. A Tudományos Gyűjtemény eikkirója szerint „a nyelv még a legdurvább köznép szájában sincs úgy elromolva, hogy meg ne érthetnők“ (CSENDY KÁLMÁN, Miként áll a nemzeti nyelvben a nemzetiség? TudGyűjt. 1838. IV, 109). Éppen ezért a nemzeti nyelv képzése, formálása, fejlesztése a „társaságban“ történik. A cikkekből az derül ki, hogy a magyar nyelv megmentésének és magas fokra fejlesztésének legbiztosabb útja az, hogy a magyar nyelvet társasági nyelvvé kell

tenni, „azaz olyanná, melly könnyen folyó, kellemes hangzású, a gondolatoknak, érzeményeknek, nyájaskodásoknak kiejtésére képes legyen. Melly nyelvet magosb, mivel társaságok nem pártolnak, nem surolnak, darabos marad az és merevedett.“ (TudGyüjt. 1838. VII, 67.)

A kor társadalmi életének jellegzetes formája, a szalonélet nyomta rá itt bélyegét a nyelvről vallott fölfogásra is. Ezért fordult gróf Fáy, a máltai rend vitéze „egy alázatos, még pedig igen-igen alázatos és tiszteletteljes kéréssel hazánk hölgyeihez“ a Századunk hasábjain (1840 : 801): tegyék divattá szalonjaikban a magyar nyelvet, hogy biztos legyen a mozgalom sikere.

De még ezen is túlmegy ez az arisztokratikus nyelv szemlélet. Azt vallja, hogy: „Mindig felülről kell és lehet a nyelv kiképzésének lehatni, alulról fel soha sem hathat, mert a magasban álló az aljasabbat soha el nem fogadja, de el bizonyosan az alantabban álló a fentebbet.“ (TudGyüjt. 1838. VII, 68.) Vagy egy még jellemzőbb idézet: „Mint a kisebb égitestek fényt a nagyobbaktól, úgy vesznek a nemzet kebelében az alantabb állók míveltségét a magasban állóktól... Ama vidékeken, hol főbb és aljabb nemesség jobbágyssággal vegyesleg lakik, szebb a nyelv, szebb az öltözet, több a hajlékonyság, ügyesség, könnyűség, józan szorgalom még a köznép között is. Így van ez a városok közelében is. Ellenben ahol ezek nincsenek, darabosb a nyelv, rondább, rendetlenebb az öltözet, uralkodóbb a lomhaság, a munkálkodásban ügyetlenség, a becsület nem tudás.“ (TudGyüjt. 1838. VII, 72.) Lehet még tovább is szaporítani a sort: „Mint a nap a magos csillagvárról hinti szét áldásait, úgy a csinosult nemzeti nyelvnek is a fényes paloták csarnokiból kellene lezengenie áldáshintőleg az egyszerű kalnyibák csendes életkörű lakosira, mert nem a nép alsó osztályában, hanem a felsőbbben szükség mind az erkölcsi, mind a nyelvbéli culturát kezdeni.“ (TudGyüjt. 1838. IV, 110.)

Mint láttuk, a nyelvet teljesen a nemesi osztály szemlélet nézőpontjából vették vizsgálat alá. Az az eredmény, hogy a magyar nyelv fenntartója a nemesi osztály. De még itt sem állt meg ez a nemesi nyelv szemlélet. Tudva, érezve, hogy osztályharc folyik közte és a nemtelen osztályok között, a magyar nyelvet nyíltan besorolta azon fegyverek közé, amelyek javára dönthetik el a küzdelmet. Ilyen gondolatmenettel állította be a nemesi író a nyelvet osztályuralmának szolgálatába: „Az egész természetben hasonló a hasonlóhoz símul. A hang... lemegy a szívig... és azt mély meghatással illeti meg... Innen könnyen megmagyarázható, miért vonul messze földön az egy nemzetbeli olly ellenállhatatlanul és rokonilag a vele egy nemzetbelihez.“ (TudGyüjt. 1838. VII, 71.) E rokon érzés felébresztése végett kell a nemességnek is a nemzeti nyelvet

beszélnie, mert: „Ha jobbágy uraságát olyan nyelven hallja szólni, melyet ért, a hűségnek sokkal szakadatlanabb láncával köttetik azzal össze.“ (TudGyűjt. 1838. VII, 72.) Jól érezték a nemesek is, hogy: „Az idegen nyelvet beszélőkre . . . még az aljasabb nemzettag is megvetve tekint.“ (TudGyűjt. 1838. VII, 70.) Tehát nemcsak a nagy nemzeti felbuzdulás, nemcsak a gazdasági érdek, hanem az „aljasabb nemzettagok“ egyre erősebb megvetése is hatott arra a nemességre, amely egyébként azt vallotta, hogy minden csak fölülről hathat lefelé. Ezzel az utolsó mondattal a cikk megcáfolta önmagát és rávilágított egy titkos indító rugóra, amely miatt a nemesség egy része a nemzeti nyelvet szorgalmazta. Az ilyen gondolkodásúak részéről reakciós mesterkedés csak a nemzeti nyelv követelése, amolyan „mentsük, ami még menthető“ magatartás akkor, amikor az alulról jövő osztályok követelései egyre határozottabb formát öltenek a nyelvvel kapcsolatban is.

Tisztán látható a nyelvről vallott felfogáson keresztül, hogy ez az 1848'előtti magyar nemesség saját magát képzelte a világegyetem középpontjába, önmagánál és magyarságánál tökéletesebb valamit el sem tudott képzelni a világon. El volt maradva gazdaságilag és szellemileg, de büszkesége mindenért kárpótolta. Ebből a mindent feledtető és mindent rózsaszín ködbe burkoló nemzeti önértékből fakadt az a történet szemlélet is, amely a világot a magyarok őseivel népesítette be, s bizonyítékai között sűrűn szerepeltek nyelviek is. Közhely manapság már a HORVÁT ISTVÁN-szerű délibábos nyelvészkedésre utalni, de hogy képünk a kor nemesi nyelvszemléletéről teljesebb legyen, hadd idézzünk a Tudományos Gyűjteményből néhány adatot, amelyek ennek az iránynak tipikus szövegeit mutatják be. Az egyik cikk azt bizonyítja, hogy: „A mai európai nyelvek között alig van olly nyelv, mellynek annyi eredetisége volna, mint a magyar nyelvnek, ha t. i. a nyelv eredetiségén azt értjük, hogy nincs sok nemzetek nyelvéből összeállítva. S ezen állítást senki se fogja csodálni, ha meggondolja, hogy nyelvünk napkeleti, a többi európai nyelv pedig nem.“ (CSENDY: TudGyűjt. 1838. IV, 104—5.) Egy másik cikk arról értekezve, hogy melyik nyelvet lehetne elfogadni „köz“- (világ-) nyelvül, arra a következtetésre jut, hogy a legalkalmasabb erre a célra a magyar nyelv, mert gondos vizsgálat után ez bizonyult a legtökéletesebbnek, és mert „ezen már a tudományos és műszók is nagyobb részt ki vannak dolgozva, mégpedig tiszta nemzeti-séggel és eredeti érthetőséggel . . . Nem így van a dolog a régi keverék görög nyelvvel, melly főképen a magyar, tót és német nyelvekből származott.“ (SASKU KÁROLY, Értekezés egy közönséges nyelvről: TudGyűjt. 1838. XI, 75.) Közismertek a furcsa szóegyeztetések példái is. Ugyanaz a szerző az angol nyelvben magyar jövevényszónak tartja a következőket: *rape* = *répa*, *oil* = *olaj*, *house* = *ház*, *daily* = *déli* (TudGyűjt. 1838. X, 56).

Hasonló példákat sorol fel egy másik számban (TudGyűjt. 1839. I, 98).

Ezen a merev osztályszemléletű felfogáson változtatott azután az irodalmi forradalom, amely a népies írók mindent elsöprő diadalával bebizonyította, hogy az új élet, a régi rossz viszonyok megjavulása nem fentről, lanyha reformok útján, hanem alulról jövő népi forradalomtól várható.

II.

Amikor a múlt század nyelvművelő mozgalma szóba kerül, mindenki arra gondol, hogy a nemzeti nyelv követelése olyan pont, amellyel még a legmaradibbak is egyetértettek, mert alig van olyan nyilatkozat, amely ne mellette, hanem ellene szólt volna, nemes és nem nemes egyaránt a magyar nyelv érdekében szállt síkra. Közelebbi vizsgálat után azonban kiderül, hogy a mozgalomnak két ága van: az egyik a nemesi, a másik a polgári, a népi törekvés. Előbb már példákkal bőven bizonyítva bemutattuk, hogy a nemesség sajátos osztálygőgjével telítve azt állította, hogy az ő nyelve az igazi magyar nyelv, s azt akarta, hogy a többi osztályok (természetesen a régi társadalmi állapotok fenntartásával) ezt fogadják el mértékül, mert hiszen a nép nyelve csak a nemesség nyelvének egy elrontott változata. Ez a nemesi csoport csak azért akarta a magyar nyelvet művelni, csak azért küzdött a nemesi szalonokban uralkodó idegennyelvűség ellen, mert jól tudta, hogy az idegen szó miatt is gyűlölik és megvetik, hogy ezzel is elárulja osztályellenség voltát. A megváltozott helyzethez alkalmazkodni szeretett volna, amíg nem késő, s megpróbálta megmenteni osztályuralmát a nyelv felhasználásával is. A másik irányzat, a polgári-demokratikus, népi törekvés Kazinczyék óta a magyar haladás ügyét szolgálta. Művelői: földnélküli, polgárosodó nemesek, iparosok, kereskedők és a népi származásúak, mint Petőfi és Arany, azért akarták, hogy a tudományok, az irodalom és a kereskedelem nyelve egyaránt magyar legyen, mert tudták, hogy csak úgy lehet megnyerni a tömegeket céljaiknak, ha olyan nyelven szólnak, amelyet a legeldegottabb faluban is megértenek. A kapitalizmust akaró polgárság számára tehát a nyelv, mint a harc eszköze, az osztályuralom megszerzésének egyik fontos eszköze lett. Így a nyelvművelés az elhalóban levő feudalizmust menteni próbáló nemesség részéről reakciós, a kapitalizmust akaró polgárság részéről haladó törekvés volt. Közleményünknek ebben a részében korbeli adatok alapján a nyelvművelő mozgalom haladó oldalát szeretnők bemutatni: hogyan harcolt a polgárság az ipar és a kereskedelem nyelvének magyarrá tételéért, s ezen keresztül a társadalom haladásáért.

Mindenekelőtt nyíltan megmondják, hogy: „Inkább meg-
rögzött szokás és a magyar hazának csak javai, de nem érdekei
iránti szeretet az, mi az olly bántó és határozott idegennyelvű-
séget fenntartja . . .“ (Iparhaladásunk és nemzeti nyelvünk:
Hetilap 1846 : 1081.) Ezzel a kijelentéssel határozottan a magyar
javakat idegenben eltékozló, idegen nyelven beszélő nemesi
osztállyal fordul szembe a szerző. A haza érdekeit védő tábor
bevezeti minden iskolába a magyar nyelvet, így az új pesti
ipartanodában is magyarul indul már meg a tanítás. Termé-
szetesen magyar nyelvű tankönyvek is kellettek magyar
műszavakkal. Le kellett tehát fordítani magyarra az egész
ipari műszótárat. E munka érdekében a Hetilapban többek
között megjelent egy „Igénytelen indítvány az ipartankönyvek
érdekében“ (Hetilap 1846 : 243). Szerzője azt javasolja, hogy
a készülő új szokat bocssássák a közönség ítélete alá a lap egy
„Műszó Rosta“ elnevezésű rovatában. Ez a „Műszó Rosta“
néhány számon át meg is jelent a Hetilapban, aztán abba-
maradt egy időre, míg egy másik lelkes iparpártoló SZÍTÁS
álnéven újra fel nem vetette a problémát: „Jó lesz t. szerkesz-
tőség! e rovatot ismét felvenni. Kár volt eddig is abban hagyni,
mert a mi iparossági beszédünk sem nem tiszta, sem nem
szabatos még. Pedig most, midőn az iparosság mindinkább
tudományos fogalmakra építkezik, nem illik zagyválnunk,
nem szabad határozatlanul beszélnünk. Tehát rostáljuk meg
a mütani kifejezéseket, de csak a szerint, amint a napi sajtó
hozza azokat.“ (Hetilap 1846: 577.) A rovatban az egyes sza-
vakkal kapcsolatban rendszerint hosszasan fejtegették, hogy
az egyik miért, a másik miért nem alkalmas egy fogalom meg-
jelölésére. Például: „*Lóga* (pendulum). Az *ingá*-t azért nem
tartom helyesnek, mert inogni = schwingen, schaukeln, például
inog a hajóhíd hullámszáskor, vagy a lánczíd szélfúváskor,
ellenben lóg, ami fel van függesztve (pendet); lógatja a lábát,
ha úgy lógázza, mint a pendulumot“ (Hetilap 1846 : 224).
„*Körítő* (Zirkel). Így nevezik a göcseiek is a czirkalmot, nem
körző-nek, mert nem *kör*-öz (circulat vagy circumdat), hanem
kör-ít (circulum facit).“ (Uo.) Nem mindig ilyen tudományos-
kodó elmélkedések eredménye egy-egy szó. Gyakran igen
talpraesetten és ügyesen, kissé gúnyos hangnemben hada-
kozott a Műszó Rosta a furcsa nyelvszülemények vagy idegen-
szerűségek ellen. Különösen a rovat felelevenítője, SZÍTÁS
tűzte tollhegyre a hibákat. Például: „*Röppálya*: Óhajtanók
tudni, e szó a mulatságnak mely eszközét fejezi ki?“ (I. h. 473.)
„*Hóstát*: fordítása a *Vorstadt*-nak. Eger vidékén *hostyá*-nak
nevezik. Ez már legalább jobban van polgárosítva, de amaz
németes. Egyébiránt szükségtelen mindkettő. *Külváros* jó és
kimerítő szó.“ (Uo.) Persze a Műszó Rosta oly nagy feladatra
vállalkozott, amelyet nem tudott teljesíteni minden jóakarata
mellett sem. De mégis megemlékeztünk róla azért, mert egyik

kétségtelen jele a tudatos magyarosító törekvéseknek. Nemcsak mesterséges szóalkotásokra támaszkodtak a nyelvújítók a műszaki élet terén sem, hanem mint a *körítő* példája mutatja, más nyelvterületekhez hasonlóan a népnyelvből is merítettek. Ez is bizonyítja a mozgalom demokratikus jellegét. Az általános magyarosítás nem így történt. A szokás az volt, hogy az idegen elnevezések csak zárójelben szerepeltek a magyar szövegben, mintegy a „gyöngébbek kedvéért”, jelezve ezzel azt, hogy első a magyar kifejezés. A *Hetilap* a *szállítógépek* (Lokomotiv) — *maschinén*) következő alkatrészeinek javítására írt ki egy pályázatot (1846: 610): *Úst, tűzhely, forralócsövek, kémény, biztosító-készületek (szellentyúk, súrmérők, vízállásmutatók, hamu-tartók, tápszivattyúk (Speisepumpen), mérséklő (regulator), tolattyúk (Schieberventille), feszültség változása (variable expansion), hengerek és buzgányok, kasszekér (Tender), hajtótengely, ráma, kenőcsszelence, ellentartó (Bremsen)*. Amint látjuk, a legtöbb esetben volt már egészen jó és elfogadható kifejezés, amelyeket nyilván azért közöl a lap csak magyarul, mert már átmentek a köztudatba. Korántsem megállapodott azonban még a szaknyelv, mert ugyanitt még javítandónak mondja a lap „*azokat a készüléteket, melyek a tüzes szikrák kikapottzását megakadályozzák a kéményben, s a rozsdásodásnak elejét veszik*”, vagy „*azon készülétek, mellyek a kéményben légvonást eszköztenek*.” Egész mondat egy szó helyett! A terminológia meglehetősen ingadozott még; például a *mozdony* nevére nyolc különböző szót szedtünk össze a *Hetilapban*: *vontató, szállító műköny, mozgony, szállító gép, gőzműköny, gőzszekér, gőzkocsi, mozdony*. A sok közül az utolsó győzött a végén. Hasonló volt a helyzet más területeken is. A lapok egymásután és egymástól függetlenül dobták a közönség elé a változatokat, s a legjobban tetsző megmaradt. Zártabb tudományágakban az ingadozás kisebb, ott egy-egy nagyobb egyéniség hatása, egy jól sikerült szótár erős nyomaait lehet kimutatni, mint pl. az orvosi nyelvben BUGÁT PÁL működését. A lapok mellett az Iparegyesület is dolgozott a nemzeti nyelv uralomrajuttatása érdekében; de beható kutatások útján lehetne csak fényt deríteni arra, hogy milyen kezdemények történtek az iparos és kereskedői nyelv magyarrá tétele érdekében. Jelen tanulmányunknak ez nem célja; itt csak utalunk arra, hogy minden valószínűség szerint nem egyedülálló volt az olyan előadássorozat, melyet SCHULEK ÁGOSTON úr tartott az Iparegyesületben a kettős könyvelésről, a kereskedelmi számvitelről, váltó és hitel-törvényeinkről azzal a céllal, hogy lehetőleg magyarul fejezze ki a bennük előforduló fogalmakat. A *Hetilap* (1846: 276) nagy örömmel a következőkben tudósít erről az eseményről: „Schulek Ágoston úr, a Gyáralapító Társaságnál pénztárnok, azon ajánlattal lepte meg választmányunkat, miszerint az említett ügyviteli ágakból előadásokat ígérkezik megindítani egyesü-

letünk körében.“ SCHULEK így okolta meg elhatározását: „Naponként sajnálatosan tapasztaljuk, miként a kereskedelmi világ hazánkban még mindég idegen, s a nemzetérettel csak nehezen rokonulható elemet képez. Ezt főleg ama körülményeknek kell tulajdonítani, miszerint a kereskedelmi ügyvitel teljesen idegen lévén, a magyarországi kereskedő vagy éppen semmi, vagy csak fölötte csekély ösztönt érezhetett magában eddig a magyar nyelvet a forgalmi életbe is átültetni. Innen van az, hogy magyar születésű kereskedőink is el szoktak németesedni és tartós megszokás után a legjobb igyekezet, s a leghazafüübb indulat mellett sem bírják többé a német nyelv igáját lerázni. Ezen véleményem szerint csak egy segíthet, meg kell magyarosítani a kereskedelmi ügyvitelt, be kell vezetni a nemzet nyelvét a magyar kereskedő irodájába, könyveibe s forgalmi viszonyaiba.“

Ha vizsgálat alá vesszük a magyar ipar, kereskedelem és pénzügy nyelvét, arra a megállapításra juthatunk, hogy az alapvető magyar szókinszre folyamatosan építették fel az új magyar kapitalizmus magyar szaknyelvét az olyan haladó szakemberek, mint SCHULEK ÁGOSTON úr, a Gyáralapító Társaság pénztárnoka, akik átértékelték, hiszen a napi gyakorlatban látták, hogy a nemzet érdeke a gazdasági nyelv magyarrá tévése is. Az idézett szemelvényekhez hasonló kijelentésekkel a korabeli lapok hasábjain lépten-nyomon találkozunk. Jelölik ezek annak a polgári osztálynak a harcát, amely meg akart szabadulni az osztrák tőke jármától s annak külső jelétől: a német nyelvtől is. Haladó a gazdasági törekvés, haladó tehát a hozzá fűződő nyelvi tükröződés is, amely a szellem erejével akarta előbbrevinni a fejlődést.

FÁBIÁN PÁL.

A százötven éves Brassai Sámuel.

1. 1800. február 13-án született és 97 évet élt „az utolsó magyar polihisztor“. A szabadságharc utáni évtizedek nyelvészetét elevenebb életre pezsdítette új meglátásokat felszínre hozó, természetesen vitázó cikkeivel és nagyobb tanulmányaival. Halála után még néhány évtizeden át tovább vitatkoztak az ő mondattani elvein, néhány fontos észrevételét SIMONYI ZSIGMOND beleépítette mondattani munkáiba, azután lassankint kikerült az érdeklődés középpontjából.¹ Pedig illő, hogy e helyen megemlékezzünk róla, mert éppen a nyelvtudomány terén alkotta a legforradalmibbat és a legmaradandóbbat.

A maga korában sokoldalúságáról és vitatkozó hajlamáról volt híres.² Torockón született, de működésének túlnyomó része Kolozs-

¹ PAIS DEZSŐ kellő figyelemre méltatta ugyan 1940–1941-ben tartott mondattani előadásában, de a nyelvészeti szakirodalom — KLEMM ANTAL összefoglaló munkáit leszámítva — alig említi.

² A róla szóló munkák közül legjelentősebb: FITZ JÓZSEF, Brassai Sámuel. 1911. BOROS GYÖRGY, Brassai Sámuel élete. Kolozsvár, 1927.

várhoz fűződik. Eleinte mint házi nevelő, zongoramester és nyelv-tanító kereste kenyerét. 1833-ban megindította a nép művelését szolgáló Vasárnapi Ujságot. Újító, felvilágosult gondolkodása egy-ideig akadályta volt annak, hogy katedrát kapjon, csak 1837-ben tudták a hívei keresztülvinni, hogy megkezdhesse a nyilvános tanítást az unitárius kollégiumban. Működésének szabadságharc előtti évtizedére esik a nyelvről vallott felfogásának első megnyilatkozása (Okszerú vezér a német nyelv tanulásában. Kolozsvár, 1845. I–II.).

1848-ban a párizsi események elbeszélésével lelkesítette az ifjúságot. Belépett a nemzetőrségbe, működött a Honvéd Hadi Főtanodánál és követte a kormányt Debrecenbe. A szabadságharc bukása után egy évig bujdosott, azután tíz évre Pesten telepedett meg. Munkássága, melyet eddig csak szűkebb hazája, Erdély ismert, ekkor kezdte magára vonni az egész ország figyelmét. Tanított botanikát, részt vett a zenei életben, lapot szerkesztett, cikkekben és önálló kiadványokban hozzászólt irodalmi, mennyiségteni, zenei, filozófiai és tudománypolitikai kérdésekhez. Bővebben ekkor fejtette ki először felfogását a nyelvről és különösen a mondatról (Tapogatódzások a magyar nyelv körül: Pesti Napló 1853. és 1857.).

1859-ben visszakerült Kolozsvárra múzeumőrnek. A következő évben már a kolozsvári főiskolán tanított. 1872-ben megnyitott a kolozsvári egyetem. 1873-ban BRASSAI az elemi mennyiségtan tan-székére kapott tanári kinevezést. Itt még tíz évig működött. 83 éves korában vonult nyugalomba. Irodalmi munkásságát azonban halála évéig, 1897-ig folytatta teljes szellemi frissességben.

2. Nincs most helyünk arra, hogy BRASSAI munkásságának minden oldalát csak vázlatosan is ismertessük, mégis rá kell mutatnunk egyéniségének, gondolkodásának néhány alapvető sajátosságára, mielőtt összefoglalónk nyelvtudományi nézeteit és eredményeit.

Sokoldalú érdeklődése, tudásszomja és bíráló hajlama összefüggött azzal, hogy a tudományról és az emberi társadalomról egyaránt h a l a d ó módon gondolkozott. Amikor a gazdasági elmaradottságból való kiemelkedés volt az ország legégetőbb kérdése, BRASSAI mint nemzetgazdász lépett fel és Széchenyinek adott igazat három bírálójával szemben. De ugyanúgy megértette a harmincas évek leghaladóbb magyar íróját, Kölcseyt is, és felállította az irodalmi kritika szabályait (BOROS GYÖRGY i. m. 64–5). A Nemzeti Társalkodó egy cikkében ezt írta: „Az európai jus publicum még mind annál az elvnel van, hogy szegény ember gazember.“ Konzervatív támadója, Csató Pál, ezért és más kitételeiért meg is jegyezte róla, hogy „fejtől talpig az 1789-iki francia revolutio elveibe van mártva“. (Idézi BOROS i. m. 69.)

BRASSAI küzdött és dolgozott a nép műveléséért. Mikor a kolozsvári kaszinó első gyűlésén kimondták, hogy „a holt deák nyelv még most is a vakság előmozdító eszköze“ és indítványt tettek egy magyar népűjság megindítása iránt 1833-ban, ő elvállalta a részvételt a szerkesztésben és meg is indította a Vasárnapi Ujságot (BOROS i. m. 72). Szerkesztői működéséről életírója ezeket mondja: „A nép emancipációját tartotta szem előtt . . . Az ő munkája 1848 sikereihez rakta az alapot . . . Jól tudja, hogy a vas semmit sem ér addig, amíg a durva, nehéz földkéreg alatt a sötétben rejtőzlik. Ki kell hozni a világosságra és itt acéllá kell edzeni“ (BOROS i. m. 78).

Keményen bírálta BRASSAI a latin nyelvű iskolát: „Megrögzött előítéletből nem engedték, hogy a tanulók ajkai, másképp mint csak egy töllük fel nem foghatott, holt idegen nyelv edényfalán át nyalogathassák a tudományos ismeretek mézét. Tantalusi állapotban tartottuk őket, mutattuk az eledelt és italt, melytől lelkek gyarapodnék, de nem engedték hozzányúlni“ (BOROS i. m. 110).

Tiltakozott az ellen, hogy bármilyen közérdekű nyilvános tesztület — így a Tudományos Akadémia is — a saját kebeléből, klikkszerűen egészítse ki magát. „Válasszák az akadémia tagjait a tudományos intelligencia képviselői az egész országban“ — javasolja, de jó valóságérzékkel és némi profétai előrelátással hozzátesszi: „Nem lesz e meg ma, sem holnap . . . De hogy meg kell lenni, arról meggyőznek a választások botrányok, és hogy egykor meglesz, arról kezkeskedik az emberiség haladása“ (BRASSAI, Az Akadémia igazsága. Kolozsvár, 1862. VI).

BRASSAI penditette meg először, hogy a nők előtt is nyissák meg az egyetemet s ehhez az eszméhez állandóan ragaszkodott (BOROS i. m. 220).

Kritikai hajlama első sorban a tudományok terén érvényesült. Ha meglátott egy igazságot, ahhoz kérelmelhetlenül ragaszkodott, azt újra meg újra hangoztatta, szembeszállt a vele ellenkező, hamis felfogásokkal akkor is, ha ezáltal évszázadok óta megrögzött és tudományos közvéleménnyé vált téves nézeteket kellett megtámadnia. Önálló gondolkodása nem hódolt meg a nyugati tekintélyek előtt sem. Örült, amikor felfedezte, hogy GABELENTZ tőle függetlenül rájött a mondat kétféle tagolódására, de ugyanakkor megbírálta GABELENTZ hibáit is. Mint zenekritikus bámulta Liszt Ferenc művészetét, mégis élesen megtámadta Lisztnek a cigányokról írt könyvét, mely a magyar zenét azonosnak veszi a cigányzenével (Magyar vagy cigányzene? Kolozsvár, 1860.).

Kérelmelhetlen igazságkeresése nem fajult makacs önféjűséggé. Ha belátta, hogy tévedett, kellő önbírálattal tudott élni. (Pl. A magyar szórend kérdésehez: EPhK. XVI, 243.)

Máskülönben szenvedélyes vitatkozó volt. Sziporkázó szellemességgel tudta szurkálni, dögönyözni ellenfeleit. Évtizedekre nyúlt el vitája SZARVAS GÁBORRAL nyelvhelyességi, JOANNOVICS GYÖRGYVEL szórendi kérdésekben.

A logikát nem metafizikusan, hanem dialektikusan fogta fel. Nem a gondolkodás örökérvényű szabályait látta a logikában, hanem az „értés (és értetés) tudományát“ (BRASSAI, Logika. Pest, 1858. 145). Szembeszállt a logikának a Port-Royal-féle és a MILL-féle értelmezésével (Logikai tanulmányok: Értekezések a bölcsészettudományok köréből II, 5, 22).

Szeretett természetű tudományi alapon gondolkozni. A szabadságharc előtt résztvett a Természetbarát, majd az Ipar és Természetbarát szerkesztésében. Később a nyelvet is igyekezett mint természeti jelenséget magyarázni. Ez a nézete kezdetleges és helytelen, sőt haladásellenes, mert elhanyagolta a történeti szempontokat. A fejlődés csiráit a nyelvtudomány terén az a meglátása rejti magában, hogy a nyelv társadalmi jelenség.

3. a) BRASSAI nyelvszemléletének kialakulását nagyban elősegítette az, hogy sok nyelvet ismert. A görög, latin, német, francia, angol, olasz nyelveken kívül (melyeken tudományos és szépirodalmi

munkákat olvasott) ismerte az orosz és a török nyelvet, gyakran hivatkozott szanszkrit és zsidó példákra. Legfontosabb ügyének mégis a saját anyanyelve megismerését tartotta: „A »cognosce linguam tuam« mindjárt a »nosce teipsum« után jön...” (Lugossy és Hunfalvy: PN. 1857. május 30.).

A nyelvet iparkodott nem mint valami elszigetelt jelenséget tekinteni, hanem az akkor még divatos metafizikai felfogással szemben (melynek FOGARASI volt a legjelentősebb képviselője) kijelentette, hogy „a nyelv, a beszéd fogalma csak úgy kapja meg teljes jelentőségét, ha úgy nézzük, mint a társadalmi közlekedés¹ félig szellemi, félig testi eszközét“ (Tapogatódzások...: PN. 1853. január 27.). Tankönyveinek módszerében, logikájában és mondatelméletében egyaránt szem előtt tartotta a szoló és a halló megkülönböztetését. Kortársai annyira nem tudták ezt megérteni, hogy még HUNFALVY PÁL is hibájául róta fel azt, ami egyik legfőbb érdeme: „Brassai a nyelvet csak az emberrel és az emberiséggel kapcsolatban bírja vizsgálatra érdemesnek tartani“ (NyK. I, 468). Az idővel haladó tudomány HUNFALVYVAL szemben BRASSAINAK adott igazat.

Dialektikusan nyúlt hozzá ahhoz a kérdéshez is, hogy a beszéd köszönhet-e többet a gondolkodásnak vagy a gondolkodás a beszédnek. „Kérdés nélkül merem állítani, hogy fejlődök csak kézen fogva és a legszorosabb kapcsolatban haladhat“ (PN. 1853. január 25.).

3. b) A beszéd egységének a mondatot tekintő Éles megjegyzést tesz GRIMM JAKABNAK egy kitételére, mely a szintaxist félig a nyelv területén kívül esőnek tartja: „A legnagyobb blasphemia, mit valaha a nyelv legszentebb ügye ellen mondhatott valaki, valódi szellemi öngyilkosság“ (PN. 1853. január 25.). Később így fogalmazza meg ezt az alaptételét „A nyelvbeli egyén: a mondat“ című fejezetben: „Minden szó külön-külön szükségképi része a mondatnak, és csak érette létezik“ (A magyar mondatról: Akadémiai Értesítő = ezután AÉ. I, 302). Majd meg: „Nem az etymológiára... kell a syntaxist építeni, hanem amazt erre...“ (AÉ. III, 408).

A mondatban szüknek tartja az addigi munkákat, melyek csak a szóegyeztetés (congruentia) és a szóvonzatok kérdésével foglalkoztak. Szinte ezeknél is fontosabbnak tartja a csaknem teljesen elhanyagolt szórend kérdéseit. Ezen a ponton találkozott a szintén új úton járó GABELENTZCEL. (L. BRASSAI, A mondat dualismusa. Bp., 1884. 21.)

A mondat vizsgálatában BRASSAI szerint mindig az élő beszédet kell figyelembe venni. Ez igazít el a szórend kérdéseiben, mert a szoló mindig úgy alakítja a mondatát, hogy tekintettel van a hallóra: amit a halló nem tud, azt emeli ki a szoló a mondatában (AÉ. III, 279, 302).

A mondatnak — és a beszédnek — ilyen felfogásán alapszik BRASSAI nevezetes mondatelméleti reformja, melyet legrészletesebben „A magyar mondat“ című munkában fejtett ki (I. rész: AÉ. I, 279—399; II. rész: AÉ. III, 2—127; III. rész: AÉ. III, 173—409). Egyes részeit bővebben megvilágította és kiegészítette „A mondat dualismusa“ (NyelvÉrt. XII. 10. sz.), „Szórend és accentus“ (Nyelv-

¹ Én emeltem ki. — E. L.

Ért. XIV. 9. sz.) című értekezéseiben, lényegét pedig tömören és világosan összefoglalja a következő könyvecske zárószavában: „Laelius. Hogyan kell és hogyan nem kell magyarázni az iskolában a latin autorokat?” (Kolozsvár, 1874. 64—73).

3. c) BRASSAI reformjának egyik fontos tétele az, hogy másodrangúaknak minősíti és sokszor teljesen használhatatlannak tartja a szavak külső formáján alapuló régi mondattani kategóriákat (alany, mely *ki? mi?* kérdésre felel, állítmány, mely mindig ige), és a mondatban mindenekelőtt azt keresi, hogy a beszélő mi újat akar vele mondani, ami a hallgató előtt ismeretlen, és mi az, amit a beszélő a hallgató előtt ismertnek tesz fel. Ez a két fogalom nagyjából ugyanaz, amit később GABELENTZ megfogalmazásában „lélektani állítmány” és „lélektani alany” néven el is fogadott a magyar nyelvtudomány.

Addig azonban nem tudta BRASSAI kellően kifejteti a mondat illetén tagolásának elméletét, amíg az „alany” és „állítmány” műszavak akkori használatának helytelenségét eléggé meg nem világította. „Előbb egy követ kell az útból félretolnunk, melyet ma a nyelvtanárok határkő gyanánt állítanak fel; de a melyet én csak botlás kövének hiszek és vallok. — Ez a mondat dualismusa, mely szerint azt két hasonértékű részre: alanyra és mondományra (subjectum — praedicatum) osztják” (Laelius 64).

BRASSAI szerint az ilyen mondatokban: *Szükség törvényt ront. Péter búzát visz a vásárra* — helytelen a *szükség*, illetőleg a *Péter* kifejezést alanynak, a *ront*, illetőleg a *visz* igét állítmánynak nevezni, és a többi mondatrészt e kettőnél mellékesebbnek tekinteni. BRASSAI azt mondja: az ige a középpontja a mondatnak, a többi mondatrészek az ige határozói (AÉ. I, 328—33, III, 196). Ezt a tételét később így fogalmazta meg (Paraleipomena kai diorthomena. Pest, 1873. 5): „Szerintem . . . abban a rendszerben, amit „mondat”-nak (Satz, phrase) neveznek, a nap — az uralkodó középpont, az ige.” Azt is megállapította, hogy „a határozók közt nincsen rangkülönbség” (Laelius 67).

Miután így megtisztította a teret az alany és állítmány dualizmusától, és az igés mondatot úgy mutatta be, mint valami bolygórendszer, melyben az alany és a tárgy éppen olyanfajta viszonyban vannak az igehez, mint pl. a helyhatározó, — csak akkor veszi elő újból a mondatrészek másfajta viszonyulását, hogy most már ezt is részletesebben kifejtse.

A mondat t. i. sokszor nem csak a szoros értelemben vett mondanivalót tartalmazza, hanem gyakran egy előkészítő résszel kezdődik, mellyel a beszélő mintegy megjelöli azt, amiről szólni akar. Így az előbb idézett mondatban (*Péter búzát visz a vásárra*) Péter az előkészítő rész, *búzát visz a vásárra* a mondanivaló.

Ma a mondatnak, ha egyáltalán foglalkoznak a mondatnak ilyen tagolásával, az előbbi lélektani alanynak, az utóbbit lélektani állítmánynak nevezik. BRASSAI azonban sokat vívódott, hogy milyen nevet adjon a mondat e két főrészének, mert egyik elnevezésével sem volt megelégedve (Laelius 71). A lényeges azonban az volt, hogy a mondat egyik fele ismeretes, a másik fele új dolgokat tartalmaz. Még 1884-ben is, amikor többféle elnevezést végigpróbált, így fogalmazta meg egyik megjegyzését: „A mondat tagjait — nem önkényesen, hanem az adott, v. gondolható körülmények

szerint lehet különféleképp rendezni és az »ismeretes« és »újság« rovataikba osztani be“ (A mondat dualismusa 32). — Okszerű vezérében még subjectumnak és praedicatumnak nevezte ezt a két tagot (I. köt. 1855.³ Előszó V. l.).

Még a Tapogatódzásokban is alanyról, illetőleg subjectumról és praedicatumnál beszél. Később azonban rájött, hogy az ő alanyfogalma és a közhasználatban levő alanyfogalom annyira különbözik egymástól, hogy az új fogalomra okvetlen új elnevezést kell használnia, már csak azért is, mert az *alany* műkifejezés használata amúgy sem egyértelmű.¹ 1860-tól kezdve jóideig „inchoativum“-nak nevezi az előkészítő részt, a mondat másik tagját pedig „mondandó“-nak vagy legtöbbször „mondatóm“-nek. (Az *inchoativum* elnevezés bevezetésekor az arab nyelvészekre hivatkozik: AÉ. I, 344—5.) „A magyar mondat... rendszeren két részből áll: u. m. a bevezetőből és a mondandóból“ (Laelius 71).

BRASSAI nem állítja azt, hogy minden egyszerű kijelentő mondat szükségképen két tagból (inchoativumból és zömből) áll. „A dualismus nem tartozik a mondat fogalmának jegyei közé. Épen mint az úszás nem lényeges jegye a »madár« fogalomnak, holott van úszó madár“ (AÉ. I, 332). De kiindul egy alapformából, mely a higgadt közlő beszédben aránylag a leggyakoribb. „A mondat természete szerint a mondó újságot akar a hallónak: ez áll; de az is áll, hogy újságát talán meg akarja értetni vele... A megértetés eszköze pedig az, hogy az újat a régire alapítsuk“ (Szórend és accentus 28). A mondat két részre oszlásának külső jele a mondatóhangsúly, mely a mondatzöm első szótagjára esik és a mondatot kettévágja: *A gyermek játszik*. Ebben az esetben — melyet BRASSAI a mondat legegyszerűbb alapformájának vesz — az inchoativum egy a nominativusszal, a mondatzöm pedig a verbum finitummal. — De a hangsúlyozás és a beszélő mondanivalója szempontjából ugyanilyen szerkezetűek ezek a mondatok is: „A lovat nyergelik; a gazdának *hizelkednek*, a szegényt *fitymálgák*; a cholérától *félnek*...“ (PN. 1853. február 20.). Sőt az is megesik, hogy az ige kerül az inchoativumba: *Játszik a gyermek*, t. i. ha a mondat arra a kérdésre felel: „*ki* vagy *mi* játszik“ (AÉ. III, 204). — Lehet továbbá két határozó is az inchoativumban: *A tanító a gyermeket dicséri* (AÉ. III, 265). Ha az egyik határozó az ige után következik, azt „egészítvény“-nek nevezi, pl. *a tanító dicséri a gyermeket*, és megjegyzi: „A tudni-való eszmének okvetlenül a mondatzömbbe kell sorakozni; de a tudott-nak nem mindig az inchoativumban a helye“ (i. h. 267).

Részletesen elemzi azt a mondatípust is, amelyben nincs inchoativum. Ennek alapformája: *Játszik a gyermek*. A mondat a mondatzömmel kezdődik, az ismeretes eszme egészítvény formájában követi (i. h. 203). Felsorolja azt is, milyen okai lehetnek az inchoativum hiányának (PN. 1853. február 20.; A mondat dualismusa 88; Szórend és accentus 33).

Nemcsak magyar, hanem francia, német, latin példamondatokat is bőséggel idéz és elemez BRASSAI. Nemcsak az említett alapformákkal, hanem ezeknek sokféle változatával is foglalkozik. Elemzi az

¹ Használta ugyan később is az *alany* kifejezést olyan esetekben, amikor a mondat logikai ítéletet tartalmaz, és ezzel a tulajdonítanányt állította szembe (AÉ. III, 245).

olyan mondatot is, melyben több mondathangsúlyos szó van, boncolókés alá fogja a terjedelmesen bővített és a legbonyolultabban összetett mondatokat is. Egyes részletmegállapításai könnyen vitathatók. Kérdéses az is, hogy miért nevezi a lélektani alanyt más néven akkor, ha a lélektani állítmányt megelőzi, és más néven, ha követi. Mégis rendkívül nagy a jelentősége abban, hogy a mondatformákat — szórendi és hangsúlytényezők figyelembe vételével — egyáltalán rendszerezni próbálta, és ebben a rendszerezésben igen mélyreható megfigyeléseket tett. Ha valaki be akar hatolni a mondat felépítésének, szórendjének és hangsúlyviszonyainak törvényszerűségeibe, nem hagyhatja figyelmen kívül BRASSAI megállapításait és elért eredményeit.

Elvi megállapításai közül nem az a legújyszerűbb és legjelentősebb, amit sokan annak tartanak, hogy az alany és állítmány kettőssége helyébe az ige központi helyzetéről szóló elméletet állította.¹ Inkább azzal nyitott új utat a mondatelemzés számára, hogy felismerte az ige és ígéhatózók viszonyától nagyrészt független másfajta viszonyulást a mondatban. „Kétféle viszony lehet tehát a mondatrészek között: szubjektív és objektív; az első szerint a mondathangsúly osztja két részre a mondatot, míg a másodikat főképp a ragok, névutók jelölik“ — írja Kocsis LÉNÁRD (A mondatrészek viszonya Brassai mondatelméletében: NyF. 2. sz. 1902. 32), és nagyon helyesen állapítja meg a dolgozata végén, hogy e kétféle viszony megkülönböztetése BRASSAINAK egyik legegészségesebb gondolata.

3. d) BRASSAI mondattani munkássága nem merül ki az alapelvek tisztázásában — bár a legtöbb időt erre fordítja, — hanem felöleli a mondattannak úgyszólván egész területét. A jelzős szerkezeteket részben logikai alapon magyarázza (az ítélet alanyának és állítmányának viszonyából), részben formai alapon (a jelző hangsúlya alapján). Így azután egymás mellett tárgyalja a *szép virág* és a *jól laktam*-féle szerkezeteket, vagyis a jelzőből és jelzettből, valamint az igemellékből és igéből álló szólamokat (Szórend és accentus 57).

Csak néhány jellemző észrevételét ragadjuk még ki bemutatóul. Vannak hangsúlyos határozók, melyek az igekötőt nem választják el az igétől: *Az árvíz egészen elfolyt*. Ezt összeveti ezzel a mondattal: *A Tisza nagyon csendesen foly*. „Valamint a . . . *nagyon* nem a *foly*-t, hanem a *csendes*-t határozza meg, éppen úgy az *egészen* is az *el*-t, mint a cselekvény bevégzését jelelő adverbiumot“ (AÉ. III, 374—5).

Igen korán felismerte a magyar igekötők perfektiváló természetét, és ezzel egyszersmind azt is, hogy a magyar igék perfektív, pillanatnyi történet jelentő csoportja a jelenidejű alakban jövőt jelöl. „Ha a jelen ige *élébe* ezen szócskákat: *meg, el, fel, le, sat.* teszszük, azzal a jelen ige legott *jövendővé* válik, ha csak a környületek a *legvilágosabban ellene nem mondanak* . . .“ (Okszerű Vezér I. k.⁵ 175). Később (AÉ. III, 64, 77, 252—3, 340—71) kifejti, hogy a cselekvés befejezettségének jelölésére első sorban két igekötő szolgál: *meg* és *el*. Ezek közül a *meg*-nek ez az egyetlen szerepe, irányt soha sem jelöl. Fejtegeti a *meg* és *el* jelentésbeli különbségét is. Kifogásolja az ige-

¹ KERN német nyelvtenai révén ez a nézet külföldön is jóideig népszerű volt.

időknek azt a latin filológusoktól származó rendszerezését, mely szerint minden jelen, múlt és jövőidejű ige lehet folyamatos, befejezett és beálló történésű. E kilences felosztást mesterkéltnek tartja és inkább azt vallja, hogy az „igetörzsök“ jelentéséből és a mondatbeli körülményekből folyik az igealak tartós, illetőleg pillanatnyi (bevégzést vagy elkezdést kifejező) jelentése (AÉ. III, 80, 92—3, 122—3, EPhK. XXI, 504—5).

Foglalkozik az igék gyakorító, mozzanatos stb. változataival. Érdekes megfigyelése, hogy az *álldogál*, *ütöget* típusú igék nem a gyakori, huzamos cselekvést fejezik ki, hanem a cselekvés elaprózottságát, kicsinylését, sőt becézését. Ezért ajánlja ezekre a „kicsinyítő ige“ elnevezést (AÉ. III, 24). Itt is, mint általában, ügyel arra, hogy a választott műkifejezés valóban fedje azt a fogalmat, amelyre alkalmazza.

Nem tartja helyesnek a ragozás és képzés éles elhatárolását. „Nem sokkal közelebb áll-e értelemben az »enném« az »ehetném«-hez, mint akármelyikük az »eszem«-hez?“ (AÉ. I, 350). — Ugyanígy helyteleníti az igéknek két elkülönülő csoportra: cselekvő és szenvedő igékre osztását. Ezek csak szélső „tagjai egy oly sornak, melynek cikkezetei csaknem megkülönböztethetetlen átmenettel kapcsolódnak egymásba. Jelleges és, mint ilyen, elkülöníthető tagjai ennek a sornak: a kiható, cselekvő, közép, belszenvedő és külszenvedő nevekkel bélyegzett igék“ (AÉ. III, 28—9). — A *tat* (*tet*) képző szerinte eredetileg nem a szenvedő, hanem a műveltető ige képzője. „A szenvedést jelelő képző csak ez az egy: *-ik*“ (AÉ. III, 32). Másutt meg az *-ód*-dal toldott igitörzsöket hívja szenvedőnek (Okszerű Vezér I.⁵ 184).

Nincs helyünk felsorolni, hogyan jellemzi BRASSAI az egyes határozókat. Ezen a téren ma is ismert dolgokat mond. Kitér közben olyan magyaros kifejezésekre, mint *a kalapot a fejébe teszi*; megemlíti a *-ban*, *-ben* rag partitívusi használatát (AÉ. III, 331, 333). Inkább stílusának kifejező erejére jellemző az, ahogyan pl. a részes-határozó és a tárgy különbségét magyarázza: a tárgyat az ige „nyakon is ragadja, mint az irányragos határozóval nem tesz, hanem illő távolságban marad tőle“ (AÉ. III, 282).

Alapvető meghatározást ad a jelzőről: „A mondatnak, mint csupán ilyennek, jelzői nincsenek... — Jelző széles értelemben minden szó v. szócsoport, melyet egyszerű határozóval párosítunk a mondatban a végett, hogy ketten együtt egy eszmét jelöljenek. Ebből foly, hogy a kettő együtt csak is egy határozót képez“ (A bővített mondat. Pest, 1870. 7—8).

Helyteleníti a „név m á s“ elnevezést, mely tulajdonképen 'névhelyettes'-t jelent. „Nem bizonyítgatom, mennyire találóbb, igazabb, és termékenyebb lenne e tárgyban a mutatás és vonatkozás eszméje, mint a helyetteségé“ (AÉ. I, 384. Vö. még Logika. Pest, 1858. 38; A bővített mondat 11). Ime, hetven évvel BÜHLER előtt megkülönbözteti a mutató szókat a nevező szóktól!

4. BRASSAINAK általában jó magyar nyelvérzéke volt. Jó meg látásai voltak nyelvhelyességi kérdésekben, ha néha kissé egyoldalúan túlságos jelentőséget tulajdonított is az erdélyi nyelvészakásnak.

Vitatkozás közben szerföltt csipős tudott lenni. Különösen lapalji jegyzeteiben — melyek olykor fél lapnál is nagyobb terjedelműek — szokott vagdalkozni.

Találón nevezte Arany János BRASSAI „a tudomány, elmés-ség s logika fegyveres Goliáthjá”-nak (Prózai Dolgozatok 361; Összes Prózai Munkái 313).

És ilyen harcos egyéniség volt BRASSAI egészen 97 éves koráig. Még utolsó évében is két dolgozata jelent meg az Egyetemes Philológiai Közlönyben.

*

A mondat dualizmusáról vallott felfogása évtizedekre szóló vitát kavart fel, melyet halála után még nagyobb heveséggel folytattak két pártra szakadt hívei. Az igekezpontú mondat elméletét, a határozók rendszerezését BALOGH PÉTER és KALMÁR ELEK fejlesztette tovább (KALMÁR egészen a harmincas évekig). A lélektanilógikai alany és állítmány elvét KICSKA EMIL mélyítette el. A tízes évek elejéig mondattani vitákkal vannak tele nyelvtudományi folyóirataink. A két pártnak más hívei is hozzászóltak a vitához. Egyik álláspont sem győzött, de a vitából sok megtisztult fogalom szűrődött le. Ezek azután SIMONYI munkáin keresztül bekerültek az iskolai nyelvtanokba és így a köztudatba.

BRASSAI munkái még ezek után is sok nyitott kérdést tartalmaznak, de sok kiaknázatlan kincset is rejtenek.

ELEKFI LÁSZLÓ.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

A felszólító mód jelének kérdéséhez. A magyar felszólító mód *j* jelét RÉVAI (ElabGram. 711) óta finnugor *-ga, -ka, -gu, -ka, *k~*γ* stb.-ből, azaz mai megfogalmazás szerint finnugor **k•*-ből származtatják (SETÁLÁ: JSFOu. II, 177; BUDENZ: NyK. XXIII, 189, Ugal. 361; SIMONYI: Nyr. XIII, 152, TMNy. 630; SZINNYEI: NyK. XXIII, 462, XLII, 239; HORGER, Mígerag. 117; stb.), s ezt a **k•-t* az igenévképző **k•*-val azonosnak tartják (SETÁLÁ i. m.; SZINNYEI: NyK. XXIII, 462). Ez a magyarázat azonban két problémát vet föl: 1. miért lett a **k•*-ből a magyarban *-j* (*-j-, j*) a szokásos *-u, -ü* helyett, 2. hogyan magyarázható, hogy e formans mindig a magánhangzótlan csonka igetőhöz járul. A két kérdés különben összefügg, s egyik a másikat magyarázza.

A *-k > -j* fejlődésre látszólag könnyű megfelelni, hiszen a lativusrag bőséges példákat ad rá (vö. BÁRCZI: MNy. XLIII, 44), de a *lenge ~ lengő, hulló ~ hulló* féle megfeleléseknek az oka is esetleg a finnugor **k > ősmagyar -γ* kétirányú fejlődésében kereshető. Ezek alapján valószínűnek látszik, hogy az ősmagyar *γ* kétirányú fejlődése nyelvjárási eltérés, hiszen az *-j-s* lativusok mellett vannak *-ü-s* lativusok is, pl. ÓMS.: *egembelu*, nyelvjárási *eggyü* stb. (PAIS: MNy. XXXII, 110), régi *belő, felő, mellő* (NyH.⁷ 134), továbbá *elő* (Mészöly: Nyr. XXXVII, 440, MNy. XXII, 86), a melléknévi igenév általános alakja meg a ritkább *-a, -e*-vel szemben *-ó, -ő*. Késsz meglepő, hogy a nyelvjárási különfejlődést követő nyelvjárásvegyülés során a lativusrag esetében az illabialis, *-j-s* nyelvjárás kerekedett felül, a melléknévi igenévben meg a vele összefüggő kicsinyítő képzőben viszont a labialis, *-u, -ü-s* nyelvjárás alakjai győztek, az előbbi tehát az *-j-s* nyelvjárás túlsúlyára,

az utóbbi az *-u-*, *-ü-*s nyelvjárás nagyobb életerejére mutat. Ezeket az eltéréseket azonban meg lehet magyarázni a rendszer kényszerével, időrendi eltéréssel, a környező hangok (a követő ragvégi magánhangzó) különbségével vagy általában csak az analógiás folyamatok szeszélyességével. Mindezekben az esetekben azonban a vesztes formáknak is nyomuk maradt a nyelvben, a felszólító mód esetében azonban *-u-*, *-ü-*s változatnak az egész magyar nyelv-történet folyamán semmi nyoma sincsen.

Azt hiszem, a felvetett két probléma megoldása a következő. Alig férhet kétség ahhoz, hogy az eredeti finnugor imperativus jeltelen volt, s a nyomatékosan hangsúlyozott (esetleg más hangfekvésben ejtett?) igetővel (esetleg praesensstóvel) volt azonos. (SETÁLÁ: Nyr. XLI, 30; BUDENZ: NyK. XXIII, 188, Ugal. 360; SZINYEI: NyK. XXIII, 465; MELICH: MNy. IX, 107; SIMONYI: Nyr. XLII, 181; HORGER: i. h.; stb.). Az idők során aztán kialakul a felszólításnak egy új módja: a **-k-* képző a felszólító mód jelévé válik, akár úgy, hogy előbb praesens-jellé lesz, akár máskép. A magyarban mindenesetre a **-k* praesensképzőnek legcsekélyebb nyomát sem látjuk, ellenkezőleg, mint tárgyias igeragozási személyrag, csak az elbeszélő múltban (meg ennek az időnek a személyragjaival azonos feltételes módú személyragokban) fordul elő, tehát az elbeszélő múlt egyik kitevőjévé vált. Azt hiszem, inkább a **-k-*-nak igenévi jelentéséből kell kiindulni. Valószínű, hogy az eredeti jeltelen és a *-k*-val ellátott felszólító alakok között sokáig árnyalati különbség volt, pl. a jeltelen ősi alak lehetett erősebb parancs, a *-k*-jelű enyhébb felszólítás vagy óhaj. Közben a kialakuló személyrag-rendszer a felszólító módban is szilárdan lábat vetett; de minthogy a leggyakoribb és legenergikusabb parancsolás a második személyhez intézett nyomatékos felszólítás, a hagyomány hatalmánál fogva az eredeti jeltelen alak ebben a formában tartott ki legtovább, azaz a két rendszer, jeltelen régi és módjeles új ilyenféle-képen vegyült: **várʒks*, **várʒ*, **várʒns* stb. A hosszabb alakokban a második nyílt szótag magánhangzója már az ősmagyarban sokszorosan tapasztalt módon eltűnt, tehát **várʒks*, **várʒ*, **várʒns*-féle alakok keletkeztek.

Kérdezhetné valaki, miért van szükség e föltevésre, miért nem lehet egyszerűen úgy elképzelni a dolgot, hogy az egyszám második személyben is **várʒʒs* volt az általános alak, s a két nyílt szótagos törvény itt is hatott, hiszen valamikor a szóvégi magánhangzónak is teljes rövid hangnak kellett lennie. Ez az ellenvetés logikus, de a tények ellene szólnak. A felszólító módjellel alakilag, de, mint láttuk, származása szempontjából is valószínűleg azonos **-k-* igenévképző előtt a tövégi magánhangzó csak egészen kivételesen, néhány kétes példában (pl. 1055: *hurhu*, 1086/XII–XIII. sz.: *Churchu*- OklSz.) esik ki, ellenben a határozói igenévben, melyben a participiumképzőt, akár finnugor **-k-t*, **-ŋ-t*, akár **p-t* teszünk fel, lativusrag, tehát még egy teljes, nem sorvadó hangzójú nyílt szótag követi, a tövéghangzó mindig hiányzik. Biztos, hogy a két folyamat, a felszólító mód és a határozói igenév tövéghangzó-vesztése nem pontosan azonos időben történt. A határozói igenév *v-je* (*ŋ* helyett) vagy ebből az időrendi különbségből magyarázható, vagy onnan, hogy a határozói igenévben talán nem ősmagyar *ʒ* (< finnugor **k* vagy **ŋ*), hanem ősmagyar **β* (< finnugor **p*)

rejlik. Nagyon korai esemény azonban nem lehet a felszólító módban tapasztalható magánhangzó-veszteség, mert az alanyi ragozásnak a felszólító módban is szilárd *-k*, *-n* stb. ragjainak kialakulása, mely csak a magyar nyelv külön életében mehetett végbe, bizonyára elég hosszú folyamat volt.

Később a felszólításra jellemző γ (hasonulással ζ , ξ) a rendszer kényszere folytán az egyszám második személyébe is behatolt. Egy darabig együtt élhetett a két alak: **várŋ!* és **várŋu!*, úgy mint egy régebbi *várd* és egy ugyancsak analogikus *várjad* hosszú idő óta együtt él (vö. HORGER i. m. 122), majd a régebbi alak kiavult, s legfőképpen néhány csökevényben maradt nyoma (*jer*, *jövel?*).

Ha azonban ez a feltevés helyes, és a dolgok valóban így folytak le, akkor egyszerre világossá válik, miért mindig *-i* (*-j*, *-ŋ*) a felszólító mód jele és sohasem *-u*, *-ü*. A *-ŋ*- ugyanis mássalhangzó után, ha csak különféle hasonulási folyamatok meg nem zavarják az egyöntetű fejlődést, a nyelvtérület túlnyomórészt szabályosan *ŋ*-vé fejlődik, nem pedig *-u*-, *-ü*-vé, vö. pl. finnugor **ürŋ* a *férj*, *ember* stb. szóban (BécsiK. 1 stb., MünchK. 29 stb.: *nemberi*, vö. MUSz. 781), *üpiir(ü)xi* > *eperj* (MUNKÁCSI: NyK. XXIII, 1), török *baltırŋan* > *bojtorján* (BTLw. 49), *tarŋan* > *Tarján* (NÉMETH Gy., HonfKial. 256) stb., azaz a felszólító mód jeleként csak *-i*-t várhatunk s nem *-u*, *-ü*-t. A mássalhangzó után a γ -nek van ugyan *h*-s fejlődése is, vö. pl. *horhos*, *horhágy* (Oklsz.), *horhó* (MTsz.) ~ *Horjas* (P. KOMONDOR ANDRÁS: MNy. XXIII, 51), de ennek a fejlődésnek nyoma van a felszólító módban is, pl. HB.: *zoboducha* stb. stb. (vö.: TMNy. 633 kk.; HORGER i. m. 129 kk.); ÉrdyK. 559 b.: *syrhon*, SzabViad.: *sirhon* stb. stb.

BÁRCZI GÉZA.

Új adat a besenyők történetéhez. A besenyőkre vonatkozó, eddig ismert legrégebbi adatot egy 850–870 tájáról származó mohamedán forrásban találjuk. Ebben az időben a besenyők még az Urál folyó vidékén levő hazájukban éltek (elhelyezkedésükre vonatkozólag MNy. XLV, 292, térkép). Egy részük innen a kazárok és az oguzok együttes támadása elől 889-ben nyugatra menekült. Ez a besenyő csoport űzte el a magyarságot levediai hazájából. A többi törzs (a „szegény” besenyők) az Urál folyó vidékén maradt. Itt találkozott velük Ibn Faclán, 922 tavaszán, amint úti jelentésének nemrég ismertté lett hosszabb változatából kitűnik.

Sokkal korábbi időbe visz vissza bennünket az az adat, amelyre N. FIGULEVSKAJÁNAK, a szír források kitűnő szovjet szakértőjének egyik újabb értekezése nyomán lettem figyelmesé (Mar Aba I: Szovjetszkoje Vosztokovedenie V. 1948.). Ebben az értekezésében FIGULEVSKAJA Mara Aba alakját rajzolja meg, aki a VI. század előázsiai (perzsa-szír-görög) szinkretizmusának egyik jellegzetes képviselője. Mara Aba perzsa származású és eredetileg zoroasztriánus. A középperzsa irodalomban való jártassága közismert volt. Kereszténnyé létele után kiváló görög műveltségű lett szert. Munkáit azonban az akkori kereszténység másik nagy irodalmi nyelvén: szírul írta. Kevéssel halála (552. február 29.) után készült, szír nyelvű életrajza eddig is ismert volt (Histoire de Mar Jabalaha, de trois autres patriarches. Textes syriaques, ed. Bedjan. Paris, 1905.). Ez a kortárs tollával megírt, naplószerűen pontos feljegyzés. A benne foglalt és csak részben felhasznált adatok FIGULEVSKAJA szerint

(i. h. 73) mind történeti, mind pedig műveltségtörténeti szempontból nagy jelentőségűek. Írója egy helyütt (i. h. 77) futólag megemlékezik arról, hogy a perzsa seregek I Khoszrou Anósarván uralkodásának tizedik évében (vagyis 541-ben) Irán északi területein egy *Kangarāyē* nevű törzssel hadakoztak. FIGULEVSZKAJA nem tér ki ennek az ő tárgya szempontjából kevésbé fontos adatnak bővebb magyarázatára. Világos azonban, hogy a szírben népnév-többséket képző *-āyē* végződést elhagyva, a besenyők vezértörzsének, a *Kangar*-nak nevét kapjuk.

Eddig is tudtuk, hogy az 500 és 552 közötti időben, tehát a türkök hatalomra jutása előtt, különböző nomád törzsek (közöttük a szabírok, arab források szerint kazárok is) több alkalommal támadták Észak-Iránt a Kaukázuson keresztül. A portyázásokban résztvett törzs-csoportok névszerinti meghatározása azonban igen nagy nehézségekbe ütközik. Az új szír adat erre a homályos kérdésre legalább egy ponton világosságot derít. De világos az új adatból az is, hogy a besenyők megjelenése megelőzte a türkök nyugati terjeszkedését. Hasonló, Délnyugat-Szibériából kiinduló és a Volgán, valamint a Kaukázuson keresztül Észak-Irán felé irányuló portyázásról legközelebb a hidzsra 104. évében, vagyis 722—723-ban olvasunk újra Ibn al-Atír krónikájában, mégpedig a kipcsakkal kapcsolatban. (Ez egyszersmind a kipcsakok első szereplése is a történelemben.)

CZEGLÉDY KÁROLY.

A PPB. I. eltévedt hibajegyzéke. Aki kezébe veszi BOD PÉTER Magyar Athenasát, csodálkozva kérdi, hogyan került ennek a könyvnek az élére — két odaillő mottó közé — az a jelmondat, melynek jóformán semmi kapcsolata sincs az írói életrajz-gyűjtemény tartalmával. A nagy latin költőnek a szavak sorsáról szóló sorai inkább kíváncsiaknak egy nyelvészeti munka jeliségéül:

„*Horatius de Arte Poëtica vers. 61. 70.*

... *VERBORUM* vetus interit aetas,

Et juvenum ritu florent modo nata vigentque.

Multa renascuntur, quae jam cecidere; cadentque

Quae nunc sunt in honore *VOCABULA*: si volet
ufus

Quem penes arbitrium est, & jus & norma loquendi“.

Érthetetlennek tetszik az is, hogy miért emelte ki Bod a *VERBORUM* és a *VOCABULA* szokat. Talán nyomtatási hiba? Kérjünk magyarázatot a könyv végén levő mutató tábla utolsó lapján található hibajegyzéktől. A *Corrigenda* megadja a fölvilágosítást. T. i. mintegy 30 hibásan szedett szót sorol föl, amelyek közül egyetlen egy sem, de még hasonló sem található a Magyar Athenasban: e szerint egy másik könyv hibajegyzéke véletlenségből került az első magyar nyelvű irodalomtörténetbe. Természetes tehát a feltevés, hogy a mottó is csak tévedésből jutott a Magyar Athenas élére.

Honnan? A latin szavak és a néhány szótári alakú magyar szó latin-magyar szótárra utalnak. Szótáraink közül a Magyar Athenással körülbelül egy időben csak a PÁPAI PÁRIZ-féle szótárnak BOD átdolgozta kiadása jelent meg: „*Cibinii, | Sumtibus Samuelis Sárdi Typographi, Anno MDCCLXVII.*“ Tehát a két műnek nemcsak szerzője, illetőleg átdolgozója azonos, hanem a nyomdája is. Így

megvolt a lehetősége annak, hogy a két mű kéziratának lapjai egymáshoz tévedjenek.

A PPB. 1.-ben valóban megtaláljuk a Magyar Athenas Corrigendájának valamennyi idézett helyét. A Magyar Athenas 1767 májusában jelent meg¹ (bár címlapján 1766 van), a szótár meg ugyanez év szeptemberében.² Tehát a Magyar Athenas végén levő hibajegyzék előbb jelent meg, mint a PPB. 1.: *filius ante patrem!*

A PPB. végén levő hibajegyzék nem egyezik a Magyar Athenas Corrigendájával. Az utóbbi javításainak több mint fele megvan ugyan a szótár javítandói között, de 9 hibát nyomtatás közben magában a szótár szövegében javítottak ki (pl. 2. b. l. 40. *Inptias.* leg. *Ineptias.*): ezek közül 8 már nem szerepel a PPB. végén levő javítandók között. A Magyar Athenas végén említett 3 hiba meg hiányzik ebből a lajstromból, jóllehet a hibák maguk megmaradtak: 7. l. 39. *foeminarum* l. *feminarum*, 65. b. l. 51. 124. l. 55., 501. l. 5. *Lingve.* l. *lingvae.* A Magyar Athenas Corrigendájában említett néhány magyar szó megvan a szótár jegyzékében említett szavak között is.

Láttam a Magyar Athenasnak olyan variánsát is, amelybe nem nyomtatták bele a Corrigendát (a Nemz. Múz. Széchényi Könyvtárában, 46.282. sz. alatt).

Összefoglalva: 1. A PPB. 1. hibajegyzéke került a Magyar Athenasba. 2. A hibajegyzék előbb jelent meg, mint a szótár maga. 3. Igen valószínű, hogy a Magyar Athenas egyik mottója is csak véletlenül jutott a PPB. 1. kéziratából az első magyar nyelvű irodalomtörténet élére.

VÉRTES O. ANDRÁS.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK.

Ajándék.* Az *ajándék* szó, mint köztudomású, az *ajánl* ige származéka, s eredetileg **ajánldék*-nak hangzott, azonban a három mássalhangzó közül a középső kiesett, az ejtés megkönnyebbítése végett. Az *ajánl* igének mind a régi, mind a népnyelvben volt is 'ad, ajándékoz' jelentése. A Jordánszky-kódexben pl. ezt olvassuk: *Ajántának* üneki ajándékokat. Heltai Gáspár ezt írja Krónikájában: *Kezébe ajánlá azt az érsekeknek.* Kovács J. Magyar Krónikájában: *Egy bársony vánkoson a polgármester az város kulcsait nékie nyujtá, mellyeket ugyan kezével megére, mind azon által azonnal vissza ajánlott.*

Egy klézsei moldvai csángó telepés meséjében egy ember megtudja, hogy egy odvas fa televan arannyal. Kivágják a fát, de akkor ott terem egy ember, s azt mondja nekik, hogy csak akkor vihetik el az aranyat, ha odaadják, ami a feleségénél van. Az ember nem tudta, hogy a felesége gyermeket vár, s „*odaajálta*, felesége se tudta“ (HEGEDŰS LAJOS följegyzése, Nyr 74 : 143). Egy baranya-

¹ BOD PÉTER Önéletírása. FORD. VALENTINI ANTAL. Erdélyi Ritkaságok 4. sz. Kolozsvár, 1945.² 112.

² I. m. 121.

*A közleményen a más szerzők munkálatainál szokásos szerkesztői alakítást és korrekktürázást nem volt módom végrehajtani. — A SZERK.

megyei mesében is 'ajándékoz' a jelentése az *ajánl* igének: A király a Fatörő komát szépen fölkészítette, legszebb ruháját *ajálta* neki (Kopács, KATONA IMRE följegyzése). Egy másik baranyai mesében: Mindönfélét *aját* neki, sok ruhát, mindönt (Kárász, Új m. népkölt. gyűjt. 2: 153). Tulajdonképpen az utóbbi példában az *ajánl* ige jelentése: 'megad valakinek valamit, amit kér'. Ez a jelentés van a következő, Hódmezővásárhelyen följegyzett mondatban: Mivel nagyon kérte, csak engedött szavának, *mögajállotta*, osz odatta ak kutyát. (MTsz.) Egy hétfalusi csángó mesében szintén: Tudta, hogy az édes apja őt az ördögnek *ajánlotta* (Brassó m. Pürkerek, Magy. Népkölt. Gyűjt. 10: 130). BEKE ÖDÖN.

A Balassa-kódex egy sorához. (Vö. MNy. XLV, 196—7.) VARJAS BÉLA kiadásának ezt a sorát: „Edes Szóval tudos mint a Mercurius kitül Szüiem fel mint üst“, MÉSZÖLY GEDEON szerint így kell olvasnunk: „Édes szóval tudós, mint a Mercurius, kitül szivem föl mint üst.“ Olvasását a kódex következő sorával gondolja megérősíthetőnek: „Engemet nyugtlen buzgó szerelem, süllök-föllök lángjában“. Mindez eléggé valószínűnek látszik, noha erre a szóláshasonlatra, hogy *föl, mint az üst*, sem a régi nyelvből, sem a maiból nem tudnék hamarjában példát idézni. Nem az üst, a fazék stb. *fő* ~ *föl*, hanem csak az, ami benne van: *Fő a fürdő, forr az üst* (Arany: A bajusz). A fazékban is *fő* ~ *föl*, *megfő*, *elfő*, *felfő* vagy *belőle kifő* az étel, de maga a fazék nem szokott *főni*. Az üst sem. De tegyük fel, hogy csakugyan *fő*, szerintem még akkor is lehet a kérdéses sor olvasására és értelmezésére más és talán elfogadhatóbb megfejtést találni.

Tudjuk, hogy Balassa Bálint nemcsak nagy költő volt, hanem széles érdeklődésű, korának szellemi magaslatán álló valóban nagy műveltségű ember is. Poeta doctus, ahogy ECKHARDT SÁNDOR mondja, és aminek az ő szellemi életét jobban ismerő kortársak is tartották (I. ECKHARDT művét: Balassi Bálint 122 k.). Nürnbergben tanult. Zaklatott, mozgalmas élete folyamán másfelé is megfordult külföldön. Többször járt Bécsben. Ez a város akkoriban az alkémisták egyik gyűlőhelye volt. Még többször tartózkodik Pozsonyban, a magyar alkémisták városában, ahogy SZATHMÁRY KÁROLY nevezi a koronázó várost „Magyar alkémisták“ című becses munkájában (273). Vele egy időben él és tartja Prágában komoly és szélhámos alkémistáktól sürgő udvarát II. Rudolt császár (mint magyar király I. Rudolf), a legnagyobb Habsburg-alkémista. Lehetetlennek tartom, hogy Balassa minderről nem tudott volna semmit, és az ő fogékony lelkét, élénk képzeletét legalább is futólag ne érdekelte volna „az az ábránd, amely után az emberiség évszázadokon át rajongott“ (SZATHMÁRY i. m. 193), s amely az ő korában is napirenden volt, hiszen a kör szellemi életének sok egyházi és világi kiválóságát foglalkoztatták az alkémia problémái, és foglalkoztatják azután is egészen Bátorziig.

Feltehető tehát, hogy Balassát éppúgy, mint számtalan kortársát szintén érdekelte a fekete művészet (alkémia) és annak csodaszere: a bölcsök köve, a nagy magisterium (mestermű), a nagy elixir, a vörös tinktúra, melyet ha folyékony ezüstre, higanyra vagy ólomra öntenek, az illető fémet átalakítja arannyá. Ha pedig belső orvosságul szedik, meggyógyít betegséget, meghosszabbítja

az életet, sőt örökkévalóvá teszi, és mivel oldott állapotban kell bevenni, aurum potabilenek, vagyis iható aranynak nevezik (FÜLÖP ZSIGMOND, A bölcsek köve 32–3).

De ha ez iránt érdeklődött a költő, vagy legalább is hallott róla, akkor azt is tudhatta, hogy a bölcsek kövének keresése közben mennyit pepeselnek az alkémisták a *mercur* ~ *mercurius*-sal, vagyis a kénesóval, a higannyal, mely az aranyat, ezüstöt megolvasztja, elnyeli. Méltán félhet az *üst*, azaz az *ezüst* a *Mercurius*-tól, a költő szíve pedig Júliától, az édes szavú *Mercurius*-tól, mert ez neki olyan veszedelme, mint a *mercur* ~ *mercurius* az *üst*-nek.

Persze ebből nem szándékozom azt következtetni, hogy Balassa alkémista lett volna. Versében a kérdéses hely csak olyan alkémiai vonatkozású célzás lehet (az eszes Júlia számára sem volt talány, megérthette, ha akarta), mint amilyent egy másik poeta doctusnak, B a b i t s M i h á l y n a k „Sugár“ című versében olvasunk (Összes Versei 52), melyben a tükör előtt haját bontó szerelmesének testi szépségét így is magasztalja a költő: „Eleven kancsó! életé, | kiben a nagy elixir áll, | amelytől élő lesz a holt | s a koldus több lesz, mint király.“

ECKHARDT szerint Balassa költészetében a kultúráknak olyan csodálatos szintézisét látjuk, amelyhez foghatót nem találunk akkor Európában (i. m. 122). Ebbe a ragyogó szintetikus képbe halvány vonásként belejutott valami korának alkémista kultúrájából is.

Cepe. (Vö. MNy. XXXIV, 245.) Ennek a szónak több jelentését ismerem, részint szótárakból, részint egyebünnen.

1. Megvan a *cepecupa* 'cókmók, holmi' ikerszó első tagjában. Ennek eredete az EtSz. szerint ismeretlen. Én azt hiszem, hogy olyan hangfestő eredetű, mint amilyen a vele azonos jelentésű *célecula* vagy a *gesznye-gusznya*, *hepehupa*, *retyerutya*, *szekeszuka*, *tepe-tupa*, *tere-tura* stb. ikerszók.

2. Lószínnév ebben a népköltési termékben: „Im látod a szép kóvér, fehér *szepe* kancát, | A tótok vezetik mint menyasszony Manczát“ (E r d é l y i: Népd. és Mond. III, 140). Nagyon valószínű, hogy ez a *cepe* nem más, mint a *szepe* 'fehér vagy szürke ló, ha sárgás pettyek kezdenek lenni rajta' Székelyföld (MTsz. id. Tsz. után) jelentésű szó szóeleji *sz* > *c* hangváltozással keletkezett változata. A *szeplő*-vel lehet etimológiai kapcsolatban. Vö. *szepe vércse farkó ló*, *vércse szepe*, *fejér szepe kancza ló*, *fejér szepes*, *szepe herélt ló*, *szeplős herélt ló*, *szeplős*, *szepe szürke*, *szeplős*, *szürke*, *balog körmű ló*, *fejér szeplős ló* (TAKÁTS S., Rajzok a török világból III, 291–2 és OklSz.).

3. Van *cepe* gombanév is: *cepegomba*, a Palócságból és Eger vidékéről idézi a MTsz., és 'vargánya, *agaricus cantharellus*' a jelentése. Mivel ennek van *szepe*, *szepegomba* változata is, feltehető, hogy ebből lett a *cepe*, *cepegomba* az imént említett hangváltozással, tehát úgy, amint a *szepe ló*-ból lett a *cepe ló*. És amint a *szepe* > *cepe* lovat a szeplőiről nevezték el így, a *szepe* > *cepe* gombafajta is azért kapta ezt a nevet, mert sárgás, esetleg vereses foltok, szeplők tarkítják a kalapját. A *pesze gomba* (MTsz.) valószínűleg a *szepe gomba* hangátvetéses alakja. A *szepe kalap* 'formájából kiment kalap' Rimaszombát (MTsz.) talán azért *szepe*, mert hasonlít a *szepe* > *cepe* 'vargánya' kalapjához. „Nem kalap ez, csak gomba“ (l. *gombakalap* MNy. V, 183). Van *cseperkegomba* és *cseperkekalap* is: „Félre ütöm

cseperke kalapom, | Széles e világon semmi gondom“ (MNGy. VIII, 204). Ezt a kalapformát azért nevezték így, mert hasonlít a *cseperke-gomba* kalapjához, viszont a *kucsmagombá-t* meg azért, mert kalapja hasonlít a *kucsma* nevű fejfedőhöz.

4. Van egy kancsófajta, melynek egy halasi adat szerint (MTsz.) *cepe* a neve. Egy túrkevei közlés (Nyr. XLVI, 132) azt állítja, hogy Szeged táján az *óros kancsót* nevezik így. Szegeden és vidékén ezt a *cepe* szót nem hallottam. De szóbeli közléséből tudom, hogy nem hallotta BÁLINT SÁNDOR szaktárs sem, pedig ő a szegedi népnyelv legjobb ismerője. Ha csakugyan volt, vagy ma is van valahol ilyen nevű kancsó, akkor az aligha lehet más, mint olyan orros kancsó, melynek mázas külsejét másszínű, rendszerint fehér, kék vagy piros pettyek, szeplők: *szepek* > *cepék* díszítik.

5. TECHERT JÓZSEF: MNy. XXXVI, 336 két érdekes adatot közölt szavunkra. Az egyik „A 25 esztendőre szegődött házi s mezei szolgáló“ című 1797-ben megjelent munkából (119) való: „... inkább tsikókat, mintsem valami vén *tzepéket* [= csak teherhúzásra való öreg lovakat] vásároljanak“. Ez a forrás Veszelszki Antalnak, a „Fa és fűszeres könyv“ című (1798.) orvosbotanikai munka szerzőjének a műve (vö. GOMBOCZ ENDRE, A botanika tört. 215). A másik Kónyi János 1785-ben kiadott Demokritusában (II, 115) van meg: „Feleségül vettem egy nagy *tzepe* tót leányt“.

Nézetem szerint ez a *cepe* van meg Listius Anna Rozina bűnperében (1637.) is, melyet K o m á r o m y A n d r á s ismertetett (TörtTár. 1897: 626–52). A vádlott nő, báró Listius János és báró Nauhaus Anna leánya, előbb Thurzó Szaniszló nádornak, majd ennek halála után Poghrányi Györgynek a felesége, szörnyű kegyetlenséggel bánt jobbagyaival, szolgálóival. Néha addig verette, sőt maga is verte őket, míg bele nem haltak. Az egyik tanú vallomása szerint (a pozsonymegyei Szereden hallgatták ki): „Azt is tudom mondani, hogy egy Halász Bálintné asszonyt addig megveret P. Gy-né asszonyom és az verés közben az asztal szegletében taszította, hogy az *czepe szája* [!] megszakadván ewztendeig sinlett bele és abban holt meg“ (i. h. 643). Azt hiszem, hogy ebben a birtokos szerkezetben a *cepe* nem valamely olyan testrészt neve, melynek szája, nyílása van, hanem a *cepe szája* a *cepé-nek*, vagyis a szolgáló öregasszonynak a *száját* jelenti, és így azonos jelentésű és származású az előbbi kettővel. Az említett tanú és a többiek is mind Pozsony vagy Nyitra megyéből, ahogy Veszelszki mondaná, *tótikás* megyéből valók. Lehet, hogy a szolgáló jelentésű *cepe* tót jövevényszó, mint pl. a tanúvallomásokban előforduló *pekárház* 'sütőház' is, és talán alapszava a *cepel*, *cepelkedik*, R. *szepekedik* igéknek, melyeknek így eredeti jelentésük ez lehetett: 'szolgáló módjára dolgozik'. CSEFKÓ GYULA.

Kantus. BEKE ÖDÖN újabb népnyelvi és irodalmi adatok alapján rögzíti meg (Nyr. LXXIII, 262) WERTNER MÓR azon vélekedését (Nyr. XLII, 312), hogy *kantus* főképen „a gyermek testét teljesen beburkoló, zsákalakú felsőruha“, — vagy „szoknyával egybeszabott gyermekblúz“ (CsÚRY), — vagy „női pongyola“ (CzF.).

A valószínűleg oszmánli-török eredetű *kantus* szó használatára Jókai „Bálványos-vár“ című regényében (ÖM. LX.) találtam igen érdekes adalékokat, amelyek a *kantus* szóhoz fűzhető problémákat

új színben világítják meg. — A regény szerint „a kún papok *aranyos kantusban* jártak“ (35). A kún ember „török szokást követve, *hosszú kantust* viselt; kigyó a lábaszárát könnyen csipte, marta“ (11), mert nem viselt nadrágot. Az öreg kún király „el-elbotlott *hosszú, asszonyos kantusában*“ (37). Jókai a regényhez fűzött jegyzetében meg is magyarázta IPOLYIRA és HORMAYRRA való hivatkozással, hogy a kúnok „*asszonyos szoknyafélélet viseltek*“ (207). Jókai szóhasználatára is arra utal, hogy MÓRICZ ZSIGMOND helyesen tartja a népi gyermekruhát „a törökkori kaftán kései maradványának“. (Vö. BEKE: i. h.)

Más irodalmi adalékok is utalnak arra, hogy a *kantus* nem szűk, testreszabott, zsákszerűen felhúzható ruhadarab volt, hanem lenge, könnyen szétterülő, palástszerű, ünnepi felsőruha. Csokonai Dorottyájának első könyvében a hajnal pirosló orcájáról azt írja, hogy „atlácfelhőkől szőtt *kantusa* szétterül“ (HARSÁNYI—GULYÁS I, 557). Arany János pedig a lenyugvó napról írja a Toldiban, hogy „nagy vörös *palástját* künn hagyá az égen“ (XI. 137.). — SKALA ISTVÁN figyelte meg, hogy a két ruhadarab közös motívumot érzékeltet, azzal az eltéréssel, hogy Csokonainál a bakaecin-kárpit mögül k i d e r ü l ő hajnal *kantusa*-ról van szó, Aranynál pedig az e l f e k v ő nap felejtí az égen vörös *palást*-ját (EPH.K. 1932: 73). Mai nyelvre áttéve: a felkelő nap reggeli teendői ellátásához könnyű és bő házikabátba bújjik, a lefekvő nap pedig levetett nappali ruháját hagyja hálólhelye ajtajánál. Mindkét szóhasználatból következtethetünk arra, hogy a *kantus* olyan bő, könnyen szétterülő ruhadarab, mint a *palást*, amelyet ma is ilyen jellegű ruhadarabnak ismerünk.

Jókai regényében arról is meggyőz bennünket, hogy két nagy írónk szóhasználatára ebből a reális szemléletből indult ki, hogy nem henyén használt, elkoptatható költői képekkel állunk szemben, hanem mély emberi érzések szóval érzékeltetett változataival. „A felesége fonta, szötte, szabta a ti *kantusaitokat*“ (169) — írja. — „Az a selyem palást pedig Imolának saját *kantusa* volt, amit a templom-járára viselt“ (136) — olvassuk másik helyen. A *palást* és a *hálóköntös* fogalmát egyaránt fedi azonban a *kantus* szó a következő kapcsolatban: „nem hiába rángatjátok az angyalok *kantusát* a ti hálálkodásokkal“ (168): 'hiába imádkoztok minduntalan, hiába kapaszkodtok a képzelt égi lények közismert ruházatába'. Mindezek arra is utalnak, hogy a nők ünnepélyes alkalmakkor is viseltek ilyenféle bő felsőruhát.

Verseghy Ferenc „Rikóti Mátyás“ című (1804.) versében Rikótiné mondja meghabarodott férjének egy úri leányzóról: „Nem Kennek való ő uri *kantussával*“ (MIRITK. 32. sz. 131). Ez meg azt jelenti, hogy nem való a parasztos ruhájú Rikótihoz egy előkelő ruházatú dáma. Ebben az esetben tehát a *kantus* szó a felsőbb osztályok női ruhadarabja. Történelmi adataink is arra utalnak, hogy módosabb emberek használták ezt a ruhát. Stancsics Horváth Borbála kelengyéjének 1758-i jegyzékében több „*tafota kantus* öltözet“ és „*czucz(karton)ból, barchenből*“ készült *kantus* is szerepel (NAGY GÉZA, A magyar viseletek története. Bp., 1900. 240; vö. NYR., XLII, 312). A XVIII. századi debreceni női viseletben is előfordul *kantus* nevű női felsőruha: harmincados Répásy Mihály özvegye ládabeli portékái között leltek *egy olajsíznú tafota kantust* (Városi levéltár: Rel. 1780 : 40. és Polg. p. 1785 : 18; sz.; Ethn. 1938 : 299).

A *kantus*-ról különben pontosabb leírásunk nincsen, bár néprajzi szakirodalmunkban is találkozunk vele. Szokolyán „a nyakra-

való kendőre veszik fel a *kantus*-t. A *kantus* ujjas pruszlik; bársonnyal, meg gyönggyel volt díszítve, ebben esküdtek is. Fodra hátul bécsi pirossal volt bélelve“ (NéprÉrt. 1938 : 290). HERKELY Károly „neve után ítélve“ magyar ruhadarabnak tartja az általa *pruszlik*-nak leírt *kantus*-t (i. h. 296). Szerintem ez csak félremagyarázás, félreértés lehet, mert a *köntös*: *kantus* változás, amire ő is utal, nemcsak alaki, hanem tartalmi jellegű is. A *köntös* elnevezés, bár Thököly 1684-i leltározói különböző színű, rövid és horvátos *köntös*-öket sorolnak fel, mindig csak általános fogalom volt, mint a dolmány felett viselt különböző felsőruhák gyűjtőneve (RADVÁNSZKY, Család-élet I, 137). A *kantus* szó pedig feltétlenül bő, nőktől és férfiktól egyaránt használt pongyolaszerű felsőruhát jelöl, amelyet ma már csak gyermekek használnak.

A tárgy pontos megismerése vinne bennünket lényegesen előre a *kantus* szóval kapcsolatban felvetett jelentéskülönbségek megítélésében, azonban pontos leírással nem rendelkezünk. A balmazújvárosi származású Veres Péter következőleg írja le egy újabban megjelent elbeszélésében: „Egy ingben vannak vagy *kék kantusban*, fiúk, lányok egyformán. Az ing is, a *kantus* is, az egy vasárnapon túl piszkos, földszínű, mert ebben alszanak, esznek és játszanak . . . a nagyobb kislánykák már lehúzzák [guggolás közben] a *kantust* vagy az ingeséket a térdükre, hogy ne viritson a kis szemérmük.“ (A tisztartató szijostora: Csillag III. évf. 18. sz. 28.) Egyik gyulai (Békés m.) ismerősöm kisleányáról mesélve mondotta el, hogy „csetlett-botlott *kis kantuskájában*, amikor hozzámszaladt az ágyban.“ Kérdésemre azt felelte, hogy *kantuská*-n a kisleánya hálóingét értette; a *kantus* nem éppen hálóing, csak hosszú, bő ruhadarabként él a tudatában; nem is tudja elképzelni, milyen ruhadarab lehet különben. A domahidi (Szatmár m.) rongybábú ruhácskái között lerajzolt *kantus* valóban hálóingszerű (Magyarország Néprajza IV, 475. l. 227. ábra; vö. Nyr. LXXIV, 50).

Az 1848-as hagyománygyűjtés egyik adata (Be III, 33) Illésy Gábor 76 éves gulácsi (Bereg m.) gazda betyártörténete, melynek egyik részlete szerint „a szegény diákot, mikor legációba ment, a betyárok hívták el, hogy ónekik is prédikájon. Ruhára valót kapott, A szövet méterét egyik fától a másikig mérték. (*Kantusra valót*, mert kopott volt.) Aranyat is kapott. A jövő ünnepen is odament.“ Ezek szerint a diákok felsőruháját, tógáját, amely valóban palást-szerű volt, *kantus*-nak is nevezték.

A *kantus* szó Merényi népmeséiben is többször szerepel érdekes kapcsolatokban. Dunántúli mesében a királykisasszony két kis állatnak „lerántotta a *kantusát*, kikészítette s a cserzett bőrből cipőt varratott magának“ (I, 137). „Marcsa, kitalálja-e valaki, hogy ízébőrből van a cipóm?“ — kérdezte a királykisasszony (I, 138). „Biz az nincs egyéb bőrből varrva, mint lisztes hátú bolhabőrből“ — mondta egyszer a koldusforma ember (I, 139). A királykisasszony tehát a bolhák bőrét nevezte az állatkák *kantus*-ának, — bizonyára átvitt értelemben, — egész testüket eltakaró, befedő ruhának. Másik dunántúli mese is állat bőreként emlegeti: „Ezt a legkedvesebb csikót leszúrom s aztán a *kantusát* lerántom, s abba a herceget belevarrom . . . az az irdatlan madár a *lóbórt* felkapja . . .“ (I, 163–4). „Az oroszán fogott valami vadat, melynek a *kantusát* izibe lerántották“ (I, 167). Sajóvölgyi mesében mondja az egyik mesehős, hogy

„csináljanak vele azt, amit akarnak, ha mindjárt a *kantusát* lerántják [a bőrét lenyúzzák] is“ (II, 104). — Merényi szóhasználatát következetesen szűk, testhezillő, tapadó ruházatra utal, — s ez a körülmény is csak növeli a *kantus* szó és jelentései kialakulása körül kialakult homályt.

DÖMÖTÖR SÁNDOR.

Tenyér. A SzófSz. ismeretlen eredetűnek jelzi. Megfejtésénél figyelembe kell venni, hogy a nyelvjárási *tenyer*, *tener*, *tenér* változatok mellett egymástól igen messze eső területeken, főként peremnyelvjáráásokban a *tereny*, *terény* forma járja (MTsz.). Hogy ez a forma már a múltban is megvolt, arra Gyöngyösi Istvánnak a „Kemény János emlékezete“ utószavában közölt nyilatkozata vet világot: „Az én verseimben egy helen, a' mint eszembe juthat, *tenyerin* vagyok írva, noha az szólásnak job rendi szerint *terenyén* köllött volna lenni, mert nem mondgyuk *tenyer*, hanem *terény*; de ugy annak desinentiája a töb versek cadentiájához nem illet volna“ (RMKT. II, 202). Még régebbi adat: Decsi: Adag. 19: „Kend meg csak iól az *terenyét*, meg nyered“ (NySz.). — Egyébként a fentebbi alakra legrégebbi adat: SchlSzój. 392, 394 *tener* (vö. SzófSz.). PAIS DEZSŐ szerint számbavehető az OklSz.-nak ér al. közölt ezen adata is: 1095: „Est una piscina que uulgo dicitur *tener here*.“

A ma általános felfogás szerint a *terény* a *tenyer* hangátvetéses alakja. Szerintem fordítva áll a dolog. Tudjuk, hogy egyes esetekben az egész magyar nyelvterületen a hangátvetéses alak terjedt el, mégpedig úgyannyira, hogy az eredeti forma teljesen kiveszett. Ilyen eset például a *fekete* < **feteke* (~ vog. *piti* stb.) és az *olvas* < **lowas* (~ vog. *lowint-*, f. *luke* stb.). Amint láttuk, a *terény*-nyel jobban állunk. Nemesak, hogy régi adatok vannak rá, hanem a nyelvjárási adatok is igen nagy területen elszórva, a régiségeket jobban megőrző peremvidékeken tűnnek fel. A MTsz. adatai ezt a képet mutatják: Heves, Borsod, Gömör, Nógrád, Abaúj megyékből és általában a Palócságból, a zemplénmegyei Szürnyegről, Tornatújfaluból, aztán a Dráva melletti Kopácsról, továbbá Alsófehér megyéből és Tordaszentlászlóról közlik ezt az alakot. DEME LÁSZLÓ a hangátvetésről írt munkájában nasalis és liquida helycseréjére, amikor a liquida a szóvég felé törekszik, többek között ezeket a példákat idézi: *arany* > *anyar* (1295: „terra *anaras*, via *anarozou*“, ma *Aranyos* falu, vö. EtSz.), *karanyó* > *kanyaró*: tör. *qaramüq*, *csalín* > *csanál*, *tarónok* > *tanórok* stb. (MNYTK. 69. sz. 27—8).

Mielőtt a *terény*: *tenyer* megfejtését megkísérelnők, vizsgáljuk meg a rokon nyelvek 'tenyer' jelentésű szavait. Már a magyarban is tapasztaljuk, hogy míg a főbb testrészek neveinek — mint például *fej*, *fül*, *orr*, *szem*, *száj*, *kéz* stb. — pontos megfelelői található a rokon nyelvekben, addig a részleges testmegjelölések igei származékokkal, névátvitellel stb. történnek. Így a *pilla*, *szempilla* a *pilloq*, *pillant* stb. igék alapszavának melléknévi igeneve, a *halánték* a *hal* 'moritur' származéka, míg a *fül gombja* vagy *bojtja*, a *hajszál* stb. átvitteles kifejezések. A rokon nyelvek a *tenyer*-t meg a *talp*-at így mondják: *kéz-sík*, *kéz-lap*, *láb-sík*, *láb-lap*. Íme: osztj. PAAS. — DONN. *kēt-pät* 'flache Hand, Unterteil der Tatze' (*pät* 'Boden, Grund'), *kqr-päts* 'Fusssohle', irt. PATK. *kēt-pete* 'tenyer', *kur-pete* 'talp' (*pete* 'lap, fenék') | cser. BUDENZ *lapa* 'tenyer', *jal lapa* 'talp' (vö. *lap ver* 'lapály') | zürj. WIED. *lapa* 'Pfote', *ki-lapa* 'Handfläche', *kok-lapa* 'Pfote, Tatze,

Fussblatt', *ki-pydös* 'Handfläche', *kok-pydös* 'Fusssohle' (*pydös* 'Grund, Boden'), WICHM. — Uot. *lap* 'flache Seite, Fläche, Blatt (an der Hand, am Fuss, Spaten usw.)' | votj. MUNK. *ki-pédäs* 'tenyér, kézlap', *péd-pédäs* 'lábtalp' (*pédäs* 'Grund, Boden') | f. *jalan-alus* vagy *jalan-pohja* 'talp' | észT WIED. *laba-käzi* 'Handfläche', *laba-jalg* 'Fussblatt' (*laba* 'Fläche, flache Seite') | lp. LAGERCR. *лѡ-ѡпѡ* 'Innenfläche der Hand, untere Fläche des Fusses', *kje-ha-l.* 'ua.'

Ezek után valószínűnek tarthatjuk, hogy CzF., mint sok más esetben, a *terény*: *tenyér* esetében is ráhibázott a megoldásra, amikor a *terjed* igével hozta összefüggésbe: „*Tenyér* . . . a kinyitott kéznek lapja. Némely tájakon átvetve: *terény*, mintegy kiterjesztett kéz *ter* gyöktől. A szokottabb s főntebb jegyzett kiejtés szerint gyöke azon *ten* v. *teny*, melyből *tenyészik*, mint széledésre, terjedésre vonatkozó szó is származott.“ Amint a rokon nyelvekben *kéz-lap*, *kéz-sík* vagy egyszerűen *lap*, *sík* szolgál a 'tenyér' kifejezésére, úgy a magyar *terény*: *tereny*: *tenyér*: *tenyer* [n] is lehet a. m. 'terecske, sikoscska, lap'. Így meg *-ny*: *-n* kicsinyítő vagy deverbális nomenképzős származéka annak a PAIS DEZSÓ szerint nomenverbumnak tekinthető *ter*: *tér* szónak, amelynek megjelenési formája többek között: *ter*: *tér* 1. 'regio plana, Ebene'; 2. 'spatiosus, planus' (NySz.), *tér* 'megy' és 'belefér', *terít*, *terül*, *terjed*, *terel*, *terebélyes*, *terped* stb. HORPÁCSI ILLÉS.

Pozsár. A *ponty*, *potyka* halnév *pozsár* vagy *posár* rokonértelműje az OklSz. szerint mint személynév először 1326-ban, mint köznévi *Posarwstho* összetételben 1459-ben fordul elő. A Nádasdy-levelezésben (Olt.) SZAMOTA (OklSz. és TermtudKözl. 1894.) 1544: *sziuolni ket posart* összefüggésben találta. Ez az adat, valamint a *szivolt* *pozsár* sűrű említése Mézőszeged város hal-adójában a király, illetőleg a nádor-kunkapitány számára a pozsonyi kamara oklevéltárában és a TörMOKmt.-ban azt bizonyítaná, hogy nemcsak a Tisza vidékén, hanem Nyugat-Magyarországon is használatos halnév volt a XVI. században; jelentette pedig a nagypontyot: a *szivolható*t vagy *szíjjalható*t (vö. HERMAN OTTÓ: Nyr. XIII, 182), melyet hosszában többszörösen behasítanak, hogy könnyebben száradjon és később könnyebben legyen főzhető. HERMAN OTTÓ szerint (MHal. II, 822 Mesterszótár) a Petényi-kézirat a Balaton mellől is feljegyezte, e tájon azonban sem a régi irodalom, sem halászok — legalább fél-század óta — nem említik a pontyot e néven.

A *pozsár*-nak mint hálnévnek — igaz, hogy latinositott alakban — 171 évvel az OklSz. közneve előtti előfordulásáról van tudomásom: Imre király 1198. évi — SZENTPÉTERY szerint hitelesnek tekinthető — esztergomi vámkiváltság-megerősítő oklevelének IV. Lászlótól származó megújított s vámtarifával bővített kiadásában, mely 1288. április 18-án kelt. A KNAUZ, MonStrig. II, 239 olvasható latin szöveg így hangzik: „ . . . de curru, Masa [mázsa] vocato, salsorum piscium . . . luciorum [csukák] et *pasardorum* [pozsárok] unciam dant“. HERMAN OTTÓ (I, 94) az 1198-ból való „vámszabás“-ból idézi ugyan a fenti sorokat, de mi annak sem KNAUZ-, sem FEJÉR CodDipl.-féle kiadásában vámtarifát nem találtunk, csak a kiváltságlevél IV. Lászlótól megerősített és bővített szövegében, 1288-ból. Hasonló szövegű megerősítést kapta az esztergomi egyház ennek a kiváltságlevélnek Nagy Lajostól 1365-ben, de ebben már nem *pasardorum*, hanem *posardorum* van (CodDipl. IX/3, 478). — Csak 38 évvel

későbbéről, az 1326. évből említi az OklSz. az első *Pasar* személynévet, így: [a. m. *pozsárš*]. BÁRCZI, SzófSz. nyilván azért nem szól a *pozsár*-ról, mert — amiben igaza lehet — kimúlóban levő tájszónak tartja?
LUKÁCS KÁROLY.

Megomlik. Az erdélyi Kurkó Gyárfás „Nehéz kenyér“ című regényében egy helyütt a megfiadzás, ellés, szülés különböző kifejezései között a *megomlik* igét is használja: „Már közelgett a húsvét, a juhok egymás után *fiadtak meg*, a tehének *borjúztak*, s a disznó is *megmalacozott*. Általános szaporodás volt a háznál. Csak éppen a lovak nem *csikóztak*, de ha kancák lettek volna, bizonyára *megcsikóztak* volna valamelyik. Édesanyám is megint *megomlott*.“ (119.) (Az újszülött hetediknek jött a világra, lány lett, azaz „likas próféta“, amint a bábaasszony mondta.) — Más helyütt is előfordul ez az ige a regényben: „Mindjárt gyermekágyba kerülök s az embernek nincs egy bűdös vasa se a háznál“ (107). „Minden pillanatban *megomolhatok* s ezzel senki sem törődik — mondta édesanyám“ (108). — Ezt a *megomlik* igét *leomlik* változatával együtt a MTsz. is ismeri a Székelyföldről ’gyermeket szül, megfiadzik, megellik’ jelentésben. Az utóbbira példa: „A mire hazaérnél, feleséged *leomlik*, fia lesz“. A MTsz. adatai szerint érdekes szólás is alakult a szülést jelentő *omlik* igéből a Székelyföldön: *omlólag van* vagy *omlófélbe van* a. m. ’közel van a szüléshez, fiadzáshoz, elléshez’; pl. „A tehény *omlólag van*“. CzF. (IV, 1061 *omlik* al.) szerint „*Omlólag van*, a székelyeknél az asszonyról mondják, midőn terhes“.
PROHÁSZKA JÁNOS.

Zsidómise. BEKE ÖDÖN kérdésére (Nyr. LXXIII, 276) hadd közöljem sejtésemet. A *zsidómise* talán a *Judenmesse* téves fordításából született meg. *Messe* ugyanis vásárt és misét jelent. A *zsido-vásár* kifejezést viszont ’zsibvásár’ értelemben ismeri a MTsz. is Zalaapátiból. A hibás fordításból létrejött *zsidómise* azután tovább alakult, és Szegeden — amint azt BÁLINT SÁNDOR szóbeli közléséből tudom — a zajt *zsido vecsernyé*-nek (esti istentiszteletnek) mondják.

Hebri. VERES PÉTER „Mégegyszer tájnyelvről“ című cikkében (Csillag IV. 1950. 30. sz.) olvasható, hogy a gyorsbeszédűt *hebri*-nek mondják. A MTsz. szerint *hebri*-nek ’hebegő, szapora beszédű’ a jelentése, és *hebre*, *habra*, *héblyé* változatai vannak. Ige is van belőle: *hebrél*, *hebréskedik*, *hebrül*; ennek a jelentése: ’hebeg, gyorsan beszél’ stb. — A szó valószínűleg a *héber*-ből, „*héber* beszéd“-ből alakult, ami a nép előtt érthetetlennek, tehát dadogásnak hangzott. A latin is az idegent *barbarus*-nak hívta, s ez a dadogás hangutánzása. Bizonyítékul említhető, hogy a *hebrég* igének ilyen használatát idézi a MTsz.: *hebrégnek a zsidók* [mikor imádkoznak]; a *hebretyül* igénéél pedig: *hebretyünek a zsidók* [mikor imádkoznak].

Füst és szikra. Arany János Bolond Istókjában (ÖM. III, 415) olvashatók e sorok: „Felül azonban látni enged | A tűz verelő *füst* anyját, megint | A sok sziporkát, játszó gyermekit.“ Tehát itt a *füst* mint a n y a, a *szikrák* mint g y e r m e k e k szerepelnek. — Ezt Arany a néphagyományból vette. Nagyszalontán pl. a tűzről és a füsttről a következő tréfás kérdés járja: „Az anyja még meg se

született s a fia már a ház tetején mászkál!“ (MNGy. XIV, 101). SZENDREY ZSIGMOND számos magyar párhuzamot sorol fel (333). Idevonandó még a hegyszentmártoni változat: „Még az anya mög se lött, a fia már a háztetején ugrált“ (BERZE NAGY JÁNOS, Baranyai magyar néphagyományok II, 8). — Megvan szinte szószerint a jiddisben: „Ejder der tate is gebojren, schteht schojn der sühn auf'n dach“ (IGNAZ BERNSTEIN, Jüdische Sprichwörter und Redensarten. Warschau, 1908. 113, 1634. sz., ahol a kiadó félreértette a közmondás jelentését!). Hasonlóan fellelhető a votjákoknál is (MUNKÁCSI, Votják Népköltészeti Hagyományok 40).

Nyomatató lónak ne kösd be a száját! DÖMÖTÖR SÁNDOR (NYF. LXXIV, 193) Balatonkeneséről idézi ezt a szólást. Olyan értelemben használják ott, hogy az élelmianyagokkal, élelmiszerekkel dolgozó munkásokat nem szabad megakadályozni, hogy belekóstoljanak. A szólás a Bibliából ered (Mózes V. XXV. 4.): „Ne kösd be az ökor száját, mikor nyomtat“, s ilyen értelemben használja már a zsidó hagyomány (Babiloni Talmud, Bába Mecia 89a). KARL-HEINRICH CORNILL professzor (1854—1920.) írta: „Emlékszem, hogy néhány évvel ezelőtt olvastam egy gazdag földbirtokosról, aki szüretkor vas szájkosarat köttetett nyomorult, lázas munkásai számára, hogy ezek a szegény parasztok, akik éhbérért dolgoztak a perzselő nap alatt, égető szomjukat és éhségüket néhány szőlőfürttel ne enyhíthessék a tulajdonos sok millió fürtje közül“ (Mózes öt könyve. V. Bp., IMIT. 1942. 302—3).
SCHEIBER SÁNDOR.

Debeák. Kiejtése: *Debėák* vagy *Dėbėák*. Hallható így is: *Dėbėják*. A Kiskunhalas körül elterülő puszták nagy része kun eredetű szállásból keletkezett. Van azonban jel arra is, hogy e kun települési réteg mellett a történelem folyamán szláv, közelebbről rác települési réteg is volt. Erre mutat egyik pusztának: *Debeák*-nak a neve is. Nyilvánvaló, hogy az ószláv *debělz* 'crassus', újszláv *debel* stb. szóval van összefüggésben, amelynek a szerbben a következő helynévi alakjai szerepelnek: *deběljača*, *debelo brdo*, *debeli lug*, *debelica*, *debeli dol*, *debeli glava*, *debeli jasen* (MIKLOSICH, Die slavischen Ortsnamen aus Appellativen: PON. 238). Sőt megtalálható ugyancsak a szerbben a *-jak* képzővel melléknevekből képzett helynevek között a kiskunhalasi *Debeák*-nak teljesen megfelelő *Debeljak* is (i. h. 201).

Ez a helynév a szerbeknél elég gyakori. Megvan már a XIII. században is. *Debeljak i Mali Debeljak* a Szkutari-tó mellett. Megtalálható Boszniában a travniki kerületben, Szerbiában a szmederevói, pozsarevacai és kragujaváci körzetekben (vö. Rječnik Hrvatskoga ili Srpskoga Jezika I, 325). VUK szerint pedig Zadra (Skadra?) mellett egy régi vár falait hívják *Debėlák*-nak.

A szerbiai *Debeljak* helynevek és a kiskunhalasi *Debeák* közötti összefüggést a történeti múlt teljesen megvilágítja. A halasi határban levő rác *Debeák* annak a mozgalmas időnek az emléke, amelyben a szerbek elindultak hazájukból mint hontalanná vált nép, és a magyar uralkodók jóvoltából előzőnlötték Magyarországot déli részét, sőt kisebb-nagyobb csapatokban fölfelé vonultak a Duna jobb és bal partján. A XVI. és XVII. század folyamán Tolna, Fejér, Pilis megyékben szinte Komáromig, Győrig, a Duna-Tisza közén Baján, Szegeden, Kecskeméten, Nagykovácsán át egészen Vácig felszárvog-

tak, és Eger, Tokaj környékén is megjelentek. Sokszor az elköltözött vagy kipusztult magyar lakosság helyét foglalták el, de sokszor csak a város mellett ütöttek tanyát, s a magyarok szolgálatában segédkeztek az állatok őrzésében, vagy maguk béreltek a töröktől baromtenyésztésre való pusztákat. Házakat legtöbbször nem építettek, csak földbevájt kunyhókat, nádból vagy szalmából való kis pásztorházikókat (kutyácska, kaliba). A török sokszor felhasználta őket martalóc csapatokban is. Így olyan helyeken, ahol azelőtt színmagyar nép lakott, lassan kevertté lett a lakosság. Sok helyütt azonban egy évszázad alatt teljesen eltűntek vagy teljesen beolvadtak a magyar lakosságba, néha csak nevük árulta el az idegen eredetet. Néha még az sem, úgyhogy teljesen elfeledték őket. Egy-egy rác eredetű helynév azonban sokfelé megőrizte emléküket. Ez történt Halason is. (Vö.: HORNYIK, Rácok ellenforradalma: Századok 1868: 503, 608, 693; IVÁNYI, Szabadka sz. kir. város tört. 1886. 75, 76, 79; TAKÁCS, Rajzok a török világból II, 259.)

Kiskunhalas környékén az egykori oklevelek szerint már 1572-ben vannak rácok, az egykori kunszállásokon: Kelebián, Tompán, Ludason, Mélykúton és Ivánka pusztán. — Halasnak, az ősi kunszéknek egyik részét, mint Budáét, ma is *Tabán*-nak hívják. Ez a rész az 1626-i baranyai települöktől elfoglalt dombos rész (a Kálvin-tér és Kigyó-tér között) alatt terült el. Pontosan úgy, amint MELICH JÁNOS magyarázta (Nyr. XXIX, 423): „az ilyen városrész mindig valami emelkedés melletti, hegy aljában elterülő síkon, esetleg völgyben van“. MELICH azt is megállapította: „Ahol hazánkban van *Tabán*, ott a török pusztítás óta (kb. 1680-tól) volt, vagy még ma is van szerb lakosság; ez a lakosság nevezte az emelkedés mellett, esetleg hegy alatt elterülő, sík földön épült városrészt a török eredetű *tabán* szóval.“ (I. h. 424.) Erre a megjegyzésre válaszolja KOMJÁTHY SÁNDOR nagy kun önérettel: „Halason is Tabánnak hívják a legrégibb városrészt. De abban ugyan rácok nem laktak soha. Halason sose lakott más nemzetiség, csak kún. Még magyar se.“ (Nyr. XXIX, 576.) Ennek a romantikus önérzeteskedésnek természetesen nincs semmi történeti értéke, s a halasi *Tabán* esetében is MELICHnek van igaza. Kétségtelennek látszik ugyanis, hogy a baranyaiak (Halas jelenlegi őslakossága) betelepedésével (1626.) csaknem egyidőben vagy kevéssel azután rácok is kerültek Halasra abban a nagy népvándorlásban, ami ebben az időben az Alföldön volt. NAGY SZEDER ISTVÁN idéz egy Berták Péter nevű halasi főbíró szavaiból, melyek „falubeli emberséges Rác emberek“-et emlegetnek, s maga is úgy látja, hogy rác településsel is lehet számolni (Kiskun-Halás Város Története Oklevéltárral 96). Úgy látszik, elkerülte NAGY SZEDER figyelmét is egy 1704-i Rákóczi-oklevél, mely világosan írja: „H a l a s o n r é g t ő l f o g v á n l a k o z ó R á c z é s Oláh nemzetsegből álló hiveinknek alázatos instantiajokból értjük, hogy sokan hadaink közül azokon, hogy R á c z é s Oláh n e m z e t b ő l v a l ó k v o l n á n a k m i n d s z e m é l y k e b n h á b o r g a t n i, s m i n d p e n i g j a v o k b a n s m a r h á j o k b a n p u s z t í t a n i s k á r o s í t a n i m e r é s z l e n e k . . . a z e m l í t e t t H a l a s i R á c z é s O l á h l a k o s h i v e i n k e t . . .“ (NAGY SZEDER, Oklevéltár Kiskun-Halás Város Történetéhez 103). — Egyébként 1772-ben a halasi református iskola (gimnázium) növendékei között még 3 rác van. Az 1804-i „popularis conscriptio“ adatai szerint 8.391 lélekből az

óhiten lévő „rác és görögök“ száma 20 (NAGY SZEDER, Adatok Kiskun-Halás Város Történetéhez 24, 307).

Ha tehát magában a városban vagy a város alatt kimutatható, hogy a történelem folyamán volt rác lakosság, még inkább bizonyos, hogy *Debeák* puszta környékén volt. *Debeák* puszta Jánoshalmától mintegy félóra járásnyira északkeletre terül el. Jánoshalmát pedig az 1600-as években a feltóduló menekülő szerbek szállják meg, s mint Hunyadi János volt birtokát: *Jankószállás*-t elnevezik *Jankovac*-nak (CSÁNKI II, 197). Ez után a rác név után nevezi azután a török is *Jankofdzsa palánk*-nak¹ szabályos szláv *-vac* > török *-fdzsa* megfeleléssel, amilyen *Kragujevac* > *Karagiofdzsa*, *Leskovac* > *Leskofdzsa*, *Pozarevac* > *Posorofdzsa* stb. (vö. PON. 221).

A közvetlen szomszédságban levő Fehértó pusztán is megtalálhatók a szerb település nyomai. Egy régi kutat itt még ma is *Rác itató*-nak neveznek. A halasi határnak egy 1757-ből való térképe itt Fehértó még törökös rác elnevezést is használ: „*Rajatsa Torina* alias Juh allás“ (Topographica Delineatio Metarum... Oppidi Halas... elaborata Anno 1757... Per Georgium Kováts Iuratum Geometram). Mindez kétségtelenül tanúskodik szerb pásztorok egykori ottlétéről. Ez a Fehértó puszta közvetlenül határos *Debeák*-kal. *Debeák* tehát határozottan olyan környéken terül el, ahol a rác pásztorok a török hódoltság korában megtelepedtek, megfordultak. Nyilvánvaló tehát, hogy a *Debeák* nevet tőlük kapta.

Még a szó jelentése, a helyre való vonatkoztatása kíván némi magyarázatot. Miért mondják a debeáki földre, hogy vastag, kövér? Ha a fehértói földre mondanák, a magyarázat igen természetes volna; ez a föld a halasi határban a legtermékenyebb: „legzsirosabb“. *Debeák* azonban igen sívár, homokbuckás terület. Nem vonatkozhatik a föld minőségére a *Debeák* elnevezés. Világossá teszi azonban ezt a névadást egy, a városi mérnöki hivatalban levő 1761-ből való térkép (Geometrica Delineatio... Oppidi Halas... Delineata Mense Aprili Anno MDCCCLXI per Georgium Kováts). Ezen a térképen egy *Vastag Hegy* e'nevezésű domb felett közvetlenül olvasható a *Debiák* felírás. Ennek a dombnak adták tehát az új települők saját nyelvükön a *Debeljak* nevet. A szerbiai szmederevői kerületben is *Debeljak* a. m. *debelo brdo*, azaz 'vastag hegy' (vö. id. Rječnik I, 325). Mint „Naturname“-nak a dombnak, ha nem őrizte is meg az új települők számára az eredeti nevét, mégiscsak megmaradt a magyaroktól adott jelentése. Ezzel szemben a *Rajatsa Torina*-t mint „Kulturname“-t, az új települők elnevezését, amint látjuk, egy darabig még a magyarok is használják, még akkor is, amikor a szerb települők már eltűntek (vö. WEIDLEIN, Dúlónév és településtörténet: MNy. XXII, 20).

Debeák eleinte tehát csak a *Vastag hegy*-re vonatkozott. Lassanként azonban az idegen név a halasi magyarok közt elvesztette a dombbal való kapcsolatát, s így kezdtek most már nevezgetni a környékét is és végül az egész pusztát. Rendkívül érdekes még, s a helynévadás szeszélyes változataira jellemző, hogy újabb határrendezés folytán ma már *Vastag-hegy* nem is a halasi, hanem a jánoshalmi határban van, és a pusztarész is, amely a *Debeák* nevet

¹ Vö. KARÁCSON I., Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai II, 214.

viseli, jóval északabbra terül el. Egymástól tehát az eredetileg egybetartozó *Vastag-hegy* és *Debeák* egészen elszakadtak mind terület, mind jelentés tekintetében.

Végül, ami a rác *Debeljak* és a halasi *Debëák* hangalakját illeti, az a következőképen alakulhatott: rác *Debeljak* > magyar *Debëják* ~ *Debiják* ~ *Debiák* ~ *Debëák* (mint *diák* ~ *diják* ~ *déák*, *hiába* ~ *hijába* ~ *hëába*, *kiált* ~ *kiát* ~ *kiját* ~ *këát* stb.).

Sütő József.

Németkalap. A végzetes hirtelenséggel elhunyt fiatal erdélyi helynévkutató, GERGELY BÉLA rövid munkássága alatt összegyűjtötte és feldolgozta egyebek mellett a Kolozsvárral tőszomszédos vegyes, magyar-román lakosságú Fejérd helyneveit is. Külső okokból mindeddig kéziratban maradt gyűjtésében szerepel a címszóbeli helynév. Ugyanezt a helyet a magyar lakosság még *Fejérkalap*-nak is hívja (a román *Kłopu N'asutsului: Șapka N'amsului* névalak nyilván fordítással, illetőleg párhuzamos névadással keletkezett). A helynek *Fejérkalap* névváltozatával kapcsolatban GERGELY megjegyzi, hogy a *Németkalap* nevű területen van a *Fejérkút* nevű kút, s ezért főként a fiatalabb nemzedék névhasználatában összekeveredett a két név, úgyhogy ma használják a *Fejérkalap* és a *Németkút* helynévalakot is az eredetibb *Németkalap* és *Fejérkút* név helyett.

A helyi, népi magyarázat szerint a hely onnan kapta nevét, hogy amikor a németek háborúztak, egy német tábornok itt felejtette a kalapját. Minthogy e népi magyarázatnak aligha tulajdoníthatunk különösebb értéket, a magyarázatot másfelé kell keresnünk. E helynév nem egyetlen a magyar nyelvterületen. Hiányos helynévgyűjtéseink eddig kicédulázott és rendezett cédulakatalógusában látom, hogy GERGELY ugyanezt a helynevet feljegyezte a kalotaszegi Bogártelkén egy szántóföld neveként (l. Kalotaszeg helynevei 188–9). Közölték már két ízben is a háromszéki Dálnok egyik erdőneveként (Nyr. XLIII, 239, 375). Egy szántó neveként ismeretes a nyitravidéki palócságból (Geszte, Pográny, Bodok együttesen közölt helynévanyagából), sőt a hontmegyei Füzesgyarmatról is (Nyr. XXIX, 279, XXXI, 117). Mindenik helyről minden különösebb megjegyzés nélkül közlik. Nem tudhatom tehát, hogy a tőlem nem ismert területen előforduló helyneveknek van-e helyi magyarázata, s ha van is, elfogadható e!

Íde jegyzek egy levéltári kutatás közben előkerült olyan szövegrészletet, amely szerintem nyomra vezető lehet legalább is az egyes *Németkalap* nevű helyek keletkezésekor közrejátszott szemléleti alap megállapításában. Az unitárius egyházközség Kolozsvárt őrzött levéltárában KELEMEN LAJOS szíves figyelmeztetése révén használhattam egyebek mellett egy 1817-ből való egyházlátogatási (vizitációs) jegyzőkönyvet. Belőle többek között ezt az érdekes adatot írtam ki: „... az egyházközségnek jutott... egy *német kalap formára* vagy három Szegeletű két nyílból álló bokros Erdő Hely...” (i. h. 291. l.). Mivel a forrás szerencsére értelmezi is a *németkalapformá*-t, nyilvánvaló, hogy a magyar nyelvterület különböző pontjairól ismert és hihetőleg még ezután összegyűjtendő *Németkalap*-ok olyan háromszegeletű szántót vagy erdőt jelölhettek eredetileg, amelyek alakjuknál fogva hasonló-

tottak a múlt század első felében viselt háromszögletű kalapokra. Minthogy a kalapokat első sorban az idekerült „német“ tisztviselőréteg viselte, az egyébként nyelvtörténeti szótárainkból hiányzó *németkalap* a múlt században olyanféle gúnyos-tréfás elnevezés lehetett, mint amilyen a *németbugyogó*, *németbor* 'sör', *németbőr* 'reves bükkfának taplószerű bőrrétege' (MTsz.) és esetleg még más hasonló, eddig nem szótározott *német*-es összetétel. — Természetesen nem tartom ezzel kizártnak azt sem, hogy egyes *Németkalap* helynevek más szemlélet alapján keletkeztek.

SZABÓ T. ATTILA.

Szentkakas, istenkakasa. A *kakas* szót gyakran használjuk átvitt értelemben, hol tárgyra, hol személyre vonatkoztatva. Személyekről szólva tréfás értelemben is élünk ilyen képesbeszéddel, kiemelve a *kakas* szóhoz fűződő teljes képzettartalomnak egy-egy mozzanatát. Csak néhány példára hivatkozom.

1. *Kis kakas.* Veszekedő gyermekekre így szoktunk rászólni: „Nézz meg az ember a *kis kakasokat!*“ A kakasok szeretnek verekedni, s már fiatal, *kis kakasok* is összeakaszkodnak, viaskodnak egymással. Ez a 'kakasviadal' jut eszünkbe, mikor civakodó gyerekeket látunk; ez a szemlélet lebeg szemünk előtt, mikor a verekedő természetű gyermekről azt mondjuk, hogy *kis kakas*.

2. *Nagy kakas, vén kakas.* Emberről is mondjuk azt, hogy *kakaskodik*. Borközi állapotban szokták danolni azt a dévaj nótát, melynek kezdősorai:

Komámasszony, legyen úgy:
 Én a kakas, kend a tyúk!
 Komámasszony!

A nóta bizonyossága szerint komámuram is szeretne *kakaskodni*. Arra, aki nagyon szeret a szoknya után futkosni, a művelt ember azt mondja: *szoknyavadász*; a nép fiai azt mondják: *nagy kan, nagy stájer, nagy csődör* vagy enyhébb kifejezéssel: *nagy kakas*. „Öreg ember is megnyalja a söt“, tartja a közmondás. A 'szoknyabolond' öreg emberre azt szoktuk mondani: *vén kakas*. Howard Spring egyik regényében olvasom: „De köztünk legyen mondva, *vén kakas*, már az asszony is únja, hogy természetben fizessen házbért magának“ (Tövis és borostyán. Ford. Gaál Andor. I, 255).

3. *Kakas.* A. m. 'énekes'. Dmitrij Furmánov írja, hogy az orosz vörös gárda ezredeinek pihenőhelyein énekes csoportokba verődtek össze a katonák és kórusban énekeltek. „A nóta nem elég: felbukkan egy harmonikás; a tánc és a harmonika leggyakrabban kiszorítja a kórust, de főleg azért, mert már kiénekeltek magukat, *berekedtek a kakasok*.“ (Csápájev. Ford. Ábrahám Ferenc. Bp., 1949. 197.) Ehhez nem kell magyarázat.

4. *Szentkakas, istenkakasa.* Faluhelyen nagy szerepe volt annakidején az előimádkozóknak, előénekeseknek s egyben búcsúvezetőknak. A nép nem egyszer *szent ember* vagy *szent asszony* névvel tisztelte meg őket. Az előénekeseket tréfásan *szentkakas* néven is emlegették.

Kalocsán is ismeretes egy *Szentkakas*. Borbélymester. Régebben Kecelen, majd Kalocsán volt borbélyüzlete. Fiatalabb éveiben előimádkozó, előénekes és zarándokvezető. Még Máriacellbe is szervezett

zarándoklatot, nem is egyszer. Faluhelyen maradt rajta a *Szent-kakas* ragadványnév. Sokan jobban ismerik és emlegetik ragadványnevéen, mint becsületes nevéen. Nem haragszik érte.

A *szentkakas* párja az *istenkakasa*. Somlyay Károly egyik néprajzi és népryelvi szempontból is érdekkeltő regényében Kőkény református tanítót így gyalázza régi szeretője: „Az a pálnakában csírázott *istenkakasa*? Az a zülött kántor?” (Falu csöndje. Bp., é. n. 12–3.) *Istenkakasa* 'Isten énekese, a kántor'. Ámde itt az *istenkakasa* elnevezésbe már jogosan belecsendül a *vénkakas* képzettartalma is.

5. *Kakas*. A. m. 'egyházi személy'. A külföldi irodalomból hozhatok fel találó példát arra, hogy egyházi személyeket szerettek 'kakas'-nak elnevezni. Scott Walter klasszikus regényében Wamba, az udvari bolond, barátságába bújva lopózkodik be Front-de Boeuf várába, hogy az ellenség fogságából kiszabadíthassa urát. A kapus és „Szent Ferenc egyik szegény szolgája” között szövéző párbeszédéből idézem ezt a részletet: „Vakmerő vagy, barát, hogy ide mersz jönni, ahol a részeges gyóntató atyánkat kivéve ilyen magadforma tollú *kakas nem kukorékol*, van húsz esztendeje. — De azért kérlek, tudasd érkezőmet a kastély urával; tudom, hogy elfogad, s aztán a *kakas kukorékolhat* úgy, hogy az egész vár meghallja.” (Ivanhoe. Ford. Gineverné Győry Ilona. Bp., 1906. 154–5.)

Megemlítem még, hogy Wamba a történet későbbi folyamán idéz, illetőleg egyik lovagra alkalmaz egy régi szász közmondást: „olyan *kakas* volt, amely nem akar nekimenni a viadalnak” (i. m. 489). Az öreg kakas nem hevül olyan könnyen, mint a fiatal.

TIMÁR KÁLMÁN.

Régi orosz fordításaink nyelvéhez. Kereken száz éve, hogy orosz szépirodalmi művek magyarra fordítása megindult. Az első fordítók Kárpát-Ukrajna területéről való nemzetiségi írók lehetnek volna, akik bár többnyire orosz irodalmi nyelven írtak, általában kitűnően tudtak magyarul is, s így szinte kínálkoztak számukra az orosz kultúra közvetítésének hálás feladata. Az első fordítók azonban, úgymint Arany János, Vajda János, Bérczy Károly, Vadnai Károly, Falk Zsigmond, Greguss Gyula, Zilahy Károly és Zilahy Imre stb. magyar írók voltak, akik vagy éppen semmit, vagy csak nagyon keveset tudtak oroszul. Nem is volt módjuk rá, hogy magyar segédkönyvekből oroszul tanuljanak. Az első, magyarok számára írt orosz nyelvtan, RAKOVSKY JÁNOS Russzkaja Grammatikája, 1867-ben jelent meg, az első orosz-magyar szótár pedig, MITRÁK SÁNDOR szótára, 1881-ben.

Első fordítóink idegen nyelvű nyugati segédkönyvekre, nyelvtanokra, szótárookra voltak utalva, ami megnehezítette a nyelvtanulást és fordítást. A magyar írók, akik oroszból fordítottak, akiket vonzott a demokratikus, humanista tendenciájú orosz irodalom mindent felülmúló ereje, mélysége és nagysága, a korokban legismertebb, sőt néhányan a legnagyobb magyar írók és költők (pl. Arany János) voltak, nem eredetiből, hanem valamelyik nyugati nyelvből fordították az orosz szépirodalmi műveket. Mely nyelvekből és mely német vagy francia író fordításából, annak eldöntése a további filológiai kutatások feladata.

1862-ben jelent meg „A nemes fészek” — „Turgeneff után fordította G.” (Greguss Gyula). E fordításban előfordul egy szó,

amely magyarul is igen jól hangzik. Ez a szó a *maszaka*. Előfordulási helyei: „*maszakaszínű szalagokkal cifrázott vasárnapi főkötőjét*“ (88); „*a maszaka-szalagos vasárnapi főkötőt is*“ (88). Az orosz eredetiben „szvoj prazdnicsnij csepec sz lentami cvetu maszszaká“; „...sz lentami cveta maszszaká“. — Az orosz nyelvben PAVLOVSKIJ szótára szerint a „*maszaka*: dunkelrothe Farbe“: 'sötétvörös szín'. USAKOV szótára szerint *masz(sz)aká* ... O cvete: temnokrasznij sz szinevatüm otlivom, iszszinja — malinovüj“. Vagyis „*masz(sz)aká* ... Színről: sötétvörös kékes árnyalattal, kékes-málnaszínű“. — Ennek az orosz szónak a magyar szövegben való átvétele mégis csak arra mutat, hogy G. orosz szövegből fordított, bár az is lehetséges éppen, hogy a tőle használt német fordításban is megmaradt ez a kisebb kéziszótárakban nem, csak a nagy szótárakban megtalálható orosz szó. — Mai szovjet-orosz szépiroknál nem találkozom ezzel a ritka szóval. LOCHOVIC—RUDAS orosz-német szótárában nincs meg, ami szintén arra mutat, hogy nem közkeletű, általános használatú szó. Goncsarov „Hétköznapi történet“ című (1847.) regényében találkoztam vele, ahol a szó egy sz-szel van írva, nem jelezve az utolsó szótág hangsúlyát: *maszaka*.

Ugyancsak ebben a regényfordításban (73) olvasható a következő mondat: „... ötvenéves asszony ... sötét ruhája felett rövid *kacavajkába*“. Az orosz eredetiben: „v kurguzoj *kacavejke* na temnom platje“. — E szót Sárospatakról gyermekkoromból, mint a magyar nyelvben használt szót ismerem, *kacavajka* alakban. — A *kacavejka* LOCHOVIC—RUDAS szótára szerint: „kurze, mit Pelz verbrämte Jacke.“ — Vö. népnyelvi *kacabajka* (MTsz.).

Még egy különös szó fordul elő Greguss Gyula fordításában (5): „Magas termetű férfi lépett be módos kabátban, rövid nadrágban, *sémi bőrből való szürke keztyűben*“. Az orosz eredetiben: „v szerüch *zamsevüch* percsatkach“. Az orosz eredeti szerint tehát „szürke irhabőr (zergebőr) keztyűben“, Németül a *zamsevüj* azt jelenti, hogy „sämischledern, waschledern“ (PAVLOVSKIJ). A fordító a német *sämischledern*-t fordította *sémibőrből való*-nak. Ez látszólag azt bizonyítaná, hogy Greguss Gyula németből fordított. Ez azonban nem bizonyos, mert az is lehetséges, hogy Greguss orosz-német szótárban nézte meg a *zamsevüj* szó jelentését, s ott találta a „*sämischledern*“ értelmezést, melynek magyar jelentését német-magyar szótárban már nem nézte meg. Sőt az is lehetséges, hogy a magyar keztyűboltosok, akik között, mint általában a Bach-korszakbeli kereskedők között, sok volt a félig-meddig elmagyarosodott vagy magyarul nem is tudó német, szaknyelvükön *sémi-bőr*-nek nevezték az irhabőrt, zergebőrt. — A Greguss Gyula fordításában előforduló „*sémibőrből való szürkekeztyű*“ tehát a. m. 'irhabőrből (zergebőrből) való keztyű'.
TRÓCSÁNYI ZOLTÁN.

Lakli, melák. A *melák* szó eredete tisztázva van. A *lakli*-ről tudtommal még nem írtak. TOLNAI VILMOS (Nyr. XXIX, 82) említi, hogy a német *Melac* rövidítése: *Lack*, *Lackel*, anélkül, hogy a magyar *lakli*-ra utalna. MELICH JÁNOS (DOLw.) és BÁRCZI GÉZA (SzófSz.) nem foglalkoznak a *lakli*-val. Minthogy a kettő valamilyen képen, úgy látszik, összefügg egymással, a *lakli*-val kapcsolatban a *melák* adataira is hivatkoznunk kell.

A *lakli* még nem vitte odáig, hogy szótárban megörökítsék. Afféle fésületlen szónak tartják... CzF. és BALASSA szótára (1940.) nem ismeri a *lakli*-t. A MTsz. nem tudhat róla, mert, úgy látszik, városi szó. Létezni azonban létezik, és a jelentése körülbelül így fogalmazható: 'esetlen, mafla, hosszú, sovány, fiatalabb ember'. Felnőtt fiúra is mondják, hogy *nagy lakli*, öregembari kevesebbé. A *melák* ezzel szemben CzF.-nál még egészen más jelentés-komplexumot mutat: 'nagyfejű és széles szájú mészároskutya'; 'nagy szájú' (ember). CzF. egyébként a *méla* szóval hozta kapcsolatba a *melák*-ot! BALASSA (1940.) szerint: *melák* 'otromba nagy, málé-szájú, báméskodó ember'. Ez a definíció körülbelül meg is felel a szó mai használatának, legföljebb azt hangsúlyozhatjuk még, hogy — a 'nyurga, hosszúra nőtt' *lakli*-val szemben — a *melák* 'nagy darab, kövér, mafla ember'-t jelent. Ez a jelentéskülönbözés azért érdekes, mert a két szó története érintkezik egymással, és egymáshoz való jelentésvizonyuk állandóan ingadozik: hol közöset jelentenek, hol jelentésmegoszlás fejlődik ki közöttük.

A magyar *lakli* kétségtelenül a német nyelvjárási *Lackel*-ből származik. KELEMEN BÉLA német-magyar szótára (1929.) szerint a „nyelvjárási“ *Lackel* jelentése: 'mészároskutya', 'kamasz'. Hangtanilag ebből természetesen legelőször *lakli* lett a magyarban, mint *Deckel*, *Deckl* > *dekli*, *Gürtel* > *gürtli* (LACZKÓ GÉZA: NyF. XLIX, 44).

Ami a nyelvjárást illeti, természetesen a délnémet-bécsi értendő. A szónak több alakváltozata van (O. WEISE: Zschr. f. hochd. Mundarten 1902: 282): *Lacks* (Wesztfália) 'langer, ungeschlachter Kerl'; *Lackl* (Ausztria) 'grosser Hund von Metzger' [nagy mészároskutya], 'unbeholfener Mensch'; *Dämelack*, *Dummlack* (K. ALBRECHT, Die Leipziger Mundart. 1881. 105). A szót a Sprachbrockhaus (1935.) is regisztrálja, mint délnémet, familiáris alakot: *Lackel*, *Lackl* 'Flegel [kamasz]', 'roher Kerl'.

*

A magyar *lakli* szempontjából az aktákat ezzel le is zárhatnók, ha nem merült volna föl a német etimológiai kutatásban a *Lackl* és a *Méla* (> magyar *melák*) kapcsolata.

A német *Lackl* etimológiájára vonatkozólag különböző föltevések vannak. Legkevésbé valószínű a Sprachbrockhaus (1935.) véleménye, amely szerint „valószínűleg“ („wohl“) a *Lakai*-ból származott volna... A *Lakü* maga is szerepel az idegen-szavakat kedvelő bécsi dialektusban (TH. GARTNER, Fremdes im Wortschatz der Wiener Mundart: Zschr. f. hochd. Mundarten 1903: 258), de semmi adat nincs rá, hogy miképpen kellett volna ebből *Lackl*-t formálni. A *Lackl* jelentése pedig — 'kamasz', 'durva fickó' — igazán nem magyarázható a lakájhoz fűződő képzetekből.

A *Lacks* visszavezethető az -s képzős *Lack* alakra (O. WEISE: i. h.). A *Lackl* kicsinyítő forma. Marad tehát a *Lack* eredetének kérdése.

Ez a *Lack* a következő esetekben jelentkezik:

1. *Dämlack* (*Dämel*, *Dämling*) 'Dummkopf', 'alberner Kerl' (Sprachbrockhaus. 1905; WEBER, Hwb. 1908.).

2. *Dämelack* 'Dummkopf', 'Träumer' (O. WEISE: i. h.; K. ALBRECHT, Die Leipziger Mundart. 1881.).

3. *Dummlack* 'Dämelack' a szász és sziléziai nyelvjárásból (O. WEISE: i. h.).

4. *Karllack* 'beschränkter Karl', 'einfältiger Kerl' nyelvjárasi (vö. O. WEISE: i. h.).

5. *Mélac* 'grosser Hund von Metzgern' [nagy mészároskutya]. A szó eredetét O. WEISE előadja (i. h. 3): a pfalziak XIV. Lajos kegyetlen tábornokáról nevezték így a vérebeket, mészároskuttyákat. Hasonló magyarázatot ad a *mélac* > magyar *melák* eredetére PETHŐ GYULA (Nyr. XXVIII, 445) és SZENDREY ZSIGMOND (MNY. XXXII, 249). A *melák* átment a magyar népnyelvbe, talán a bánsági német telepeseiktől, 'mészároskutya' és 'bámész, bamba ember' értelemmel (vö. BALLAGI, A m. nyelv. szót. 1872.; Nyr. XXVI, 441; Nyr. XXVIII, 324, 415; Nyr. XXIX, 82, 181; Nyr. XXXIII, 351; MTsz.; BÁRCZI, SzófSz. stb.).

6. *Kakerlack*, népies szó; O. WEISE (i. h.) szerint 'Albino' — 'lekicsinylő, szidalmazó szó, emberről'. A Sprachbrockhaus (1935.) szerint a délamerikai eredetű *Kakerlak* köznyelvi jelentése: 'Küchenschabe' [konyhai sváb-bogár], nyelvjárasi: 'Albino'. KLUGE—GÖTZE (EtWb. 1934.) szerint: a délamerikai *kakerlakk* holland közvetítéssel jött a németbe 'fénykerülő svábbogár' jelentéssel, amiből később 'Albino' és 'fénytől is félt ember' lett.

7. *lack* sváb tájszó (WEISE: i. h.) 'matt, schlaff, müde'.

8. *Lakunger* alnémet (O. WEISE: i. h.) 'fauler Mensch'.

O. WEISE szerint a *Kakerlak* lerövidüléséből lett — a *Christophel* ~ *Toffel* analógiájára — a *Lack*, amit a *lack* és a *Lakunger* megléte is befolyásolt. Ezzel szemben SCHMELLER (BayrWb.¹ II, 432; id. O. WEISE) szerint a *Lack* (*Lacks*, *Lackl*) a *Mélac* személynév lerövidülése. Hozzátehetjük: a *Lack* jelentése mindenütt pejoratív, lekicsinylést jelez ki.

*

Magyar szempontból, amint már említettem, a *Lack* távolabbi eredetének kérdése nem lényeges. Még az sem, hogy valóban összefügg-e a *melák* eredetijével. A *lakli* a bécsi *Lackl* 'kamasz, durva fickó, esetlen ember' szóból származik. Valószínűleg rokona a *melák*-nak.

ZOLNAI BÉLA.

NYELVMŰVELÉS.

A Magyar Helyesírás Szabályainak kilencedik kiadásához.

A helyesírási szabályzat, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia megújulása utáni első kiadványai között megjelentet, egészének és részleteinek elvi lényegére nézve egyezik azzal, amit majdnem három évtizeddel ezelőtt, 1922. május 22-i összes ülésén elfogadott és ugyanabban az évben közrebocsátott.

Midőn az Akadémia a múlt év vége felé történt megújodása után munkához látott, első feladatai közt tüzete napirendre a magyar helyesírás megvizsgálásának és szükség esetén bizonyos átalakításának, megreformálásának ügyét. Erre a következő albizottságot küldte ki: Bárczi Géza, Beke Ödön, Benkő Loránd, Deme László, Kniezsa István, Lőrincze Lajos, Pais Dezső, Rubinyi Mózes, Sági

István, Telegdi Zsigmond. A Neveléstudományi Intézetet Vargha Balázs és Károly Sándor képviselte. Az albizottság számos ülésen vizsgálta felül helyesírásunk jelenlegi rendszerét, és megbeszélései során több olyan pontot talált, amely további megvitatás és ennek eredményeként esetleges módosítás tárgya lehet. Ámde arról is meggyőződött, amit különben az albizottság többsége eleve is tudott, hogy egy helyesírási rendszer megváltoztatása rendkívül bonyolult és kényes — nemcsak nyelvészeti! — feladat. El akarta tehát kerülni, hogy nagyobb arányokban olyan hibákat kövessen el, amelyek az eddigi kiadások vagy lenyomatok során nem egyszer zavart és megütközést okoztak, amikor az ötletszerűen összefüggéstelenül ide-oda beiktatott módosítások teljes bizonytalanságot teremtettek első sorban az iskolában és nyomdászatban, de mindazok körében is, akiknek az íráshoz, a betűhöz komolyabb közük volt. — Ezenkívül érvényesült az a felfogás is, hogy ha egy változás lehetséges, még nem okvetlenül szükséges. „Kinek van arra szüksége, hogy a szavak ragozása a nyelvben és a szavak fűzése a mondatban ne a fennálló, hanem egy egészen más nyelvtan szerint történjék? Mi haszna van a forradalomnak a nyelv ilyen forradalmi átalakulásából? A történelem általában nem tesz semmi lényegeset különleges szükségesség nélkül.“ Aligha tévedünk, ha Sztálinnak ezeket a megjegyzéseit átfordítjuk a helyesírásra is, illetőleg itt is azt a következtetést vonjuk le, hogy a változtatás nem magáért a változtatásért van, és a helyesírás síneit sem kell hirtelenül mind felszaggatni. — Így tehát bizonyára nem ütközik a haladás érdekeibe a helyesírási albizottságnak — a magyar művelődés ügyét irányító tényezők hozzájárulásával létrejött — állásfoglalása. Ez az, hogy mielőtt egy helyesírási reform kérdéseiben döntene, az eddig érvényben levő rendszer alapján elvi változtatások nélkül átdolgozott és bővített kiadással lép az új idők nyilvánossága elé. — Hogy így cselekedjék, gyakorlati körülmények sürgették, sőt követelték, mivel az 1946-ban megjelent nyolcadik kiadás negyedik lenyomata teljesen elfogyott.

Az 1940-ben megjelent nyolcadik kiadás szómutatójában az albizottság, amelynek tagjai Nagy József Béla, Sági István és én voltunk, meglehetősen nagy számú módosítást tett. Ezt egy nem szerencéses közjáték követte: módosításaink egy részét a második lenyomatban egy a helyesírás ügyei iránt érdeklődő, de akkor nem illetékes tényező tudtunkon kívül visszaváltoztatta; az 1943-ban megjelent harmadik lenyomat csekély kivétellel a mi módosításainkat tartalmazta. A harmadik lenyomat „szabályzat“ részében bizonyos alakítás- és fogalmazásbeli változtatásokat hajtottunk végre. A legutóbbi, az 1946-ban napvilágot látott, negyedik lenyomatban változatlan.

A korábbi albizottság is világosan látta, hogy a szabályzat kevésbé az elveiben, szempontjaiban, inkább a formájában nem megfelelő. Ugyanerre a meggyőződésre jutott a jelenleg működő albizottság is és elodázhatatlannak ítélte az átdolgozást. Másrészt feltétlenül megokoltnak és célszerűnek tartotta a szójegyzéknek lényeges kibővítését, illetőleg időszerűsítését. A kétértelmű munkálatok közvetlen elvégzésére öttagú munkacsoportot küldött ki, amelynek tagjai: Nagy József Béla, Sági István, Benkó Loránd, Deme László és az albizottság elnöke.

A munkálatok eredményét itt adjuk.

Talán nem tévedünk, ha azt hisszük, hogy a szabályzat tömöritettebb volta mellett beosztásban, tagolásban áttekinthetőbb, alakításában szemléletesebb, könnyebben felfogható, fogalmazásában egyszerűbb és szabatosabb, példaanyagában takarékosabb, de azért találóbb, frissebb lett. A szabályzatba új szakaszként került bele az orosz szók és tulajdonnevek átírására vonatkozó tájékoztatás. És reméljük, hogy így megközelítjük azt a célt, ami a tudománynak és nálunk a tudomány főszervének, az Akadémiának is célja: szoros kapcsolatba lépni az étellel nemcsak az iskolákon, hanem a műveltség magasabb köreibbe emelkedő egyre szélesebb tömegeken keresztül.

Ugyancsak az élet, a fejlődő, haladó élet szempontjait törekedünk — talán szintén némi sikerrel — érvényesíteni a szótári résszel kapcsolatban is. T. i. a régi anyagnak mintegy a háromszorosát foglaltuk bele, mégpedig úgy, hogy a korábbi kiadások holt vagy korszerűtlen elemeit elhagytuk, ellenben a mostani viszonyok között általánosan forgalomban levő szókat, kifejezéseket felvettük bele.

Szótárainknak nem egy használója valószínűleg elégedetlenül fogadja, hogy bizonyos változtatásokat nem teszünk meg. Különösen némely egyszerűsítések elmaradását róhatják fel. Így a nyomdászati szakemberei azt helyteleníthetik, hogy az alakváltozatok vagylagosságát nem szüntettük meg, illetőleg a számukat nem csökkentettük. De mivel elhatároztuk, hogy ez alkalommal nem módosítottuk, a következetesség kedvéért itt sem tehetünk kivételt.¹

Türelmet, egy kis haladékot kérünk!

Az Akadémia, illetőleg helyesírási albizottsága az Akadémia alelnökének, Ligeti Lajosnak, valamint a Magyar Újságírók Szövetsége, a Magyar Írószövetség és a Nyomdászszakszervezet képviselőinek bevonásával e kiadvány megjelenése után folytatódólagosan foglalkozik a helyesírás ügyével, illetőleg egy helyesírási reform kérdéseivel.

A jelzett munkaközösség annak a világos tudatában működik, hogy helyesírási rendszerünk egysége a nemzetté, a társadalmi közösséggé való egységesülésnek egyik fontos eszköze, és az annyi nagy értéket magában hordozó magyar művelődés folytonosságának egyik fő biztosítója. Tehát a helyesírás területén nem valamiféle az élet fölött lebegő formalista „elv” vagy tudóskodó „tan” kedvéért kell ragaszkodnunk bizonyos szabályokhoz, hanem célszerűségi, gyakorlati okokból. Ragaszkodnunk kell hozzájuk, ha tudjuk is, hogy nem csekély nehézséggel jár a megtanulásuk. Azonban szem előtt kell tartanunk — szem előtt is tartjuk —, hogy az eddigi szabályzatnak hiányai, bonyodalmai, sőt talán hibái is vannak, és ezeknek a kiküszöbölésére mindent el kell követnünk. És munkaközösségünk azon is lesz, hogy elhárítsa a felesleges nehézségeket, a szükségtelenül zavaró mozzanatokat. Tisztában vagyunk, hogy el lehet

¹ A magam részéről utólag is sajnálom, hogy az alakváltozatoknak egy részét nem küszöböltük ki (a változatok kevesbitése egyébként az én álláspontom volt). Annál inkább megtehetjük volna ezt, mivel utólag (előszavam megírása után) kiderült, hogy mégis csak van módosítás vagy kell ilyennek lenni. Ilyen az *anélkül*, *emellett*-féle esetekben az összeírás. Módosítás a megyenevekkal kapcsolatban a *veszprémmegyei* helyett a *Veszprém megyei*, *borsodmegyei* helyett *Borsod-Abaúj-Zemplén megyei* (erről majd más alkalommal bővebben szölok).

sajátítani a legnehezebb szabályokat, a gyakran önkényes kivételeket is, de tisztában vagyunk azzal is, hogy ha ilyenek megtanulásától mentesítjük azt, akinek írással kell foglalkoznia, nem kevés idejét, nem kevés munkaerejét szabadíthatjuk fel más érdemlegesebb, hasznot hajtóbb feladatok teljesítésére. Erről az oldalról nézve is társadalmi jelentősége van a helyesírás kérdésének: megkönnyítése lényeges segítséget nyújt ahhoz, hogy a társadalmi közösség minden egyes tagja kevesebb nehézségek árán, kisebb akadályok legyőzésével juthasson a műveltség kincseihez és hatalmához is.

*

A közlemény eddig terjedő részét a helyesírási kiadvány előszavának készítettem a M. Tud. Akadémia Nyelvtudományi Bizottságának megbízásából mint a helyesírási albizottság elnöke. A kiadvány körül tevékenykedő egyes szakemberek kéziratban megfelelőnek találták, de amikor már ki volt szedve, nem egy tömegek számára szánt kiadvány elé valónak, azonkívül szubjektívnek minősítették és átalakításra ítélték. Én nem tudtam és most sem tudom felfedezni benne a szubjektivitást. Legfeljebb arra gondolok, hogy a kiadvány készítése folyamán felmerült bizonyos ténykörményekre való visszaemlékezés ébreszthet alanyi hangulatokat némelyekben — az én szándékomon kívül. — Azonban mindenesetre elismerem, hogy egy akadémiai kiadványhoz jobban illik az az „objektív“ előnyilatkozat, amellyel a szabályzat most előttünk van.

Mégis talán nem árt az én megboldogult előszavamban foglaltakat nyilvánosságra hozni, már csak azért sem, mivel néhány olyan mozzanatra világitanak rá, amelyek a „hivatalos“ előszóból kevésbé vagy egyáltalában nem derülnek ki.

Egy-két kiegészítő megjegyzést óhajtok még tenni.

Miután benne voltam a szubjektivitásban, részben szubjektív, t. i. baráti alapon, részben a nagyfontosságú kiadvány sikere érdekében az előszó-ügy után is kész voltam bizonyos részt venni a befejező munkálatokban. Így vállaltam el a szótári rész átnézését is, amely előszavam megírásakor még kialakulóban volt, s csak tördelésben lett előttem ismeretessé. Az erősen sürgősen megejtett átnézés eredményeként az előszavamban olvasható — szótári részre vonatkozólag a tervezet alapján előlegezett — méltatást bizonyos mértékben módosítanom kell.

Magam a nyelvhelyesség és nyelvművelés területén éppenséggel nem voltam és most sem vagyok híve a túlzottan merev és kategorikus szempontoknak, a nyelvi élet történetietlen felfogása szerint való elintézéseknek. Mégis úgy látom, hogy a szótár anyagában nem egy olyan szó vagy kifejezés van, amelyet hibáztatni szokás, vagy amelynek a helyességére nézve legalább is kétség forog fenn. Az effélék közül említhető nemcsak a szótárból, hanem az előszóból is az *egyszóval* a. m. 'röviden', amely mint a német *mit einem Wort* tükörkifejezése — *szóval*-lá rövidítve is — manapság különös gyakoriságnak „örvend“. Azt hiszem, főképen az támaszthat kifogást, hogy a jegyzékben aránylag sok olyan szó vagy kifejezés szerepel, amelyeket még most általában meg nem honosodott idegen elemeknek éreznek, s amelyek közül több sejtetően meg sem is fog honosodni, részben mert van vagy lesz helyette egészen jó magyar kifejezés,

részben mert tárgyilag nincs vagy nem lesz rá szükség. Ilyenek pl. *abonál* és *abonens*, *aproximativ*, *depolitizálás* (*apolitikus* nincs), *cirkuláré*, *extraprofit*, *intim* és *intimitás*, *municipális*, *niúansz*, *párt-forum* (*forum* egyébként önállóan nincs), *profitál*, *tunel*. Kissé riasztó ebből a körből a 35 darab *kultúr-* előtagú összetétel, köztük a *kultúr-monopólium*, *kultúrnagyaktíva* vagy *kultúrorganizáció*. Egyik-másik tételnél joggal merülhet fel a gyanú, hogy talán csak egyetlen egyszer kapott nyomdafestéket egy fordításban, hírlapi vagy hivatali közleményben. Ilyen pl. *népfojtogató*, *cséplésnyilvántartó* (nem tudom, mi ez), *magánkapitalista*, *munkásbázis* (?). Az efféle esetekben szerintem nem volt szerencsés a helyesírási szótárba való felvétel szentesítésével elébe vágni a nyelvművelés vagy nyelvtisztítás irányítására hivatott tényezők állásfoglalásának. — Sajnos, ilyen irányú vélekedésemet és azt a meggyőződésemet, hogy a helyesírási szabályzatnak nemcsak lajstromozni kell, hanem irányítani is, már csak technikai okokból sem igen tudtam érvényesíteni.

A kiadvány megjelenése után kifogást hallottam az ellen, hogy *kiválómunkás* van, de *kiváló művész*. Szerintem is jogos a kifogás. A fogalmi árnyalás szempontja, — amit egyébként is módjával szabad érvényesíteni, főképen a megjegyezhetőség érdekében, — nem tesz megokolttá ilyen megkülönböztetést. Úgy emlékszem, felmerült olyan érvelés az eltérés mellett, hogy az egyiket így „szokás” írni, a másikat amúgy. Azt vélem, a szokás egyike nézve meggyökeresedett, s így bátran lehetett volna egységesíteni őket, mégpedig így: *kiválómunkás*, *kiválóművész*. — Értesülesem szerint a szótár forgatói meglepetéssel látták, hogy a *szovjet* előtagú kifejezések mind egybe vannak írva, csak egy van így: *Szovjet-Oroszország* és egyetlen egy így: *szovjet tudomány*. Bevallom, ez az egyetlen különírási forma az én lelkemen szárad, — és ezt tartom helyesnek. T. i. a *szovjet* ebben az esetben az én és többünk felfogása szerint a népneveknek felel meg, márpedig ezeket külön írjuk: *francia*, *német*, *lengyel*, *magyar tudomány*. Sőt a *szovjet* előtagú kifejezések közül éppen az előtag népszerűségénél fogva külön kellett volna írni pl. ezeket is: *szovjet csapat*, *szovjet hadsereg*, *szovjet irodalom*, *szovjet kormány*, *szovjet művész*, *szovjet nép*. Ellenben egybeírandók volnának: *szovjetalkotmány*, *szovjetdemokrácia*, *szovjeteszme*, *szovjetrendszer*. Ezekben az esetekben a *szovjet* nem a népnevek megfelelőjeként határozza meg a rá következő szót, hanem mint egy társadalmi forma megjelölője.

A nem éppen szerencsésen siettetett munkaütem ellenére is sajtóhiba aránylag kevés van, pl. *féljeudális* helyett *felleudális*, továbbá a nyomdában kiejtett végső betűvel: *magánvizsgálá(t)*, *máriás huncul(t)*, *marhahú(s)*, a nyomdában letört ékezzettel: *dön-töbri*. Kellemetlen sajtóhiba: *így* helyett *igy*. Több esetben központozásbeli következetlenség vehető észre, így pontosvessző helyett vessző vagy viszont. Alakításbeli elnézés következménye, hogy az *e* betűs anyag sorrendjében az *ex-* kezdetű elemek nem megelőzik, hanem követik az *ez-* kezdetűeket (a *3 x* kezdetű tétel helyesen a *z* betűs anyag előtt van).

Magától értetődik, hogy a kiadványért, amely a jelzett okokból támadt helyzetben több pontjában nem az én közreműködéssel jött létre, imprimatúra formájában sem vállalhattam a végső felelősséget. Éppen ezért kellemetlenül érint, hogy az Akadémiai

Értesítő legutóbbi füzetének (LVII. kötet 481. füzet 80) az Akadémiai Kiadó kiadványai között ez szerepel: „Pais Dezső: A magyar helyesírás szabályai.“ Így gyakran hozzám fordulnak megrovással olyan hibákért, hiányokért, amelyekről egyáltalában nem én tehetek.

Azt azonban kötelességemnek tartom kijelenteni, hogy a fentebbi tájékoztatással és a hozzá csatolt kritikai észrevételekkel korántsem akartam pálcát törni egy olyan munka fölött, amelyben magamnak is bizonyos — jó vagy rossz — részem van, s amely az Akadémiának és kidolgozóinak egészében igen is becsületére, azoknak pedig, akiknek száma volt, nem csekély — ha nem is teljes — hasznára válik. Ellenben feltétlenül kívánatosnak vélem, hogy a kiadványhoz mihamarabb helyreigazításokat, sőt némi pótlásokat csatoljanak.

PAIS DEZSŐ.

Hálóruha = pizsama: Nyelvjárási gyűjtéseim során az országnak szinte minden megyéjében megfordultam. Meglepetéssel tapasztaltam, hogy a falvakban országszerte egységes neve van a pizsamának. Zalában, Baranyában, Szabolcsban, Békésben és még számos helyen a megfelelő hangtani módosítással *hálóruha* a neve. Az elnevezés annyira logikus, egyszerű és természetes, hogy nem is lehet csodálkozni az egységen. Ha az az ing, amelyben hálunk, *hálóing*, akkor a kétrészes — kabátos-nadrágos — ruhaféle, amelyben hálunk, természetesen *hálóruha*. Nyelvújítóinknak nem volna szabad megfélekezniök a falusi nép nyelvi alkotásairól sem. Nem szükséges okvetlenül minden fogalomra idegen nevet átvenni, mikor itt van előttünk egy magától értetődő, természetes szó. Csak az a kár, hogy eddig nem vettük észre.

Itt kell megemlítenem, amit már több falusi pártszervezetben hallottam: „Mi szükségünk van lépten-nyomon nyelvtörő, idegen szavakat használni, mikor mindenki jobban megérti, ha magyarul mondjuk ki jól, mint idegen szóval rosszul.“

A Szabad Nép is megérezte ezt a szükségletet és tanulságos megfigyelniük, hogy még két három évvel ezelőtt általában *ideológiáról*, *perspektíváról* és *kritikáról* írt, ma már ezek a szavak egyre inkább átadják helyüket az *elmélet*-nek, *távlat*-nak, és *bírálat*-nak.

KÁLMÁN BÉLA.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK.

A pozsonyi kamara XVI. századi irataiból.

Zay Ferenc egri kapitány házanépe.
Saját feljegyzése 1537-ből.

Numerus prebendariorum Francisci Zaý Quibus Agrie
victum et vestitum prebere debet
Ew maga zaý ferencz
Azonyom az Annya
Banffy Kathalyn Azony Markos Peterne
Banffy Azony Maczadonyaý Janoffne

Gazdaÿa Azonÿ
 Hwga Zolthaÿ orffola leÿanÿ
 Maczadonÿaÿ Maghdolna leÿanÿ
 Dombaÿ Criftina Azonÿ Apacza
 Az gÿermewkek Zaÿ Peter
 Zaÿ Janos
 Zaÿ Laczko
 Zaÿ Annoka
 Az daÿka Wÿlakÿ Ilona
 Az Markoff ne Azonÿ zolgalo leÿanÿa homochkÿ Katha
 Az Markosne Azony zolgalo leÿanÿa Maffÿk Kathÿcza
 Az Maczadonÿaÿne Azonÿ zolgalo leÿanÿa
 Az Maczadonÿaÿne Azonÿ zolgalo Azonÿembere
 Az Maczadonÿaÿ Maghdolna zolgalo leÿanÿa farnoffÿ
 Az ew gazdaÿa Azonÿ zolgalo leÿanÿa Was Anna
 Az ew gazdaÿa Azonÿ zolgalo leÿanÿa Borÿ Ilona
 Az ew gazdaÿa Azonÿ zolgalo leÿanÿa Kathws
 Egÿ zegenÿ rokona leÿanÿa Wathÿaÿ Sandor leÿanÿa Anna
 Azonÿom az Annÿa zolgalo leÿanÿa gechÿeÿ Margÿth
 Egÿ ewzwegÿ Nenÿe zaÿ Kathalÿn
 Annak egy kÿs leÿanÿ wnokaÿa
 Annak zolgalo leÿankaÿa
 Annak egy zolgalo Azonÿembere
 Az Maÿorne . . . Toth Azonÿember
 Az Maÿorne . . . Segedffegere egÿ Azonÿember margÿth
 Az Maÿorne Segedffegere egy leÿanÿka
 Az Barom pazthor gÿwrÿcza
 Az kÿnÿr Sewthew Egrÿ Margÿth

32

Rokona Zaÿ Mathÿas	}	Ifti habent proprios equos
Kÿnÿffÿ ferencz		
Thoth Thamas		
Zalaÿ Laczko adolefcens		
Sÿmaÿ gÿwrgÿ adolefcens		
Zambo Janos adolefcens		
Horwath Janos adolefcens	}	Ifti Equos habent
Theke Imreh adolefcens		
lowaflegenyek		

Prebegh Eftwhan lowazmester	}	Ifti Equos habent
Az prebegh Eftwhan zolghaÿa		
Racz Peter lowaflegenyÿ		
Az lowaz polÿak		
Az maffÿk lowaz		
Az harmadÿk lowaz		
Zakacz Janos		Alÿ Suos proprios
		Alÿ meos

Az gÿermewkewk es gÿalogh Inaffok
 Berthalan cheÿterewl a kwchar
 Zerechen Janos az maffÿk zakacz
 A gÿermewkewk pedakogwffa Joannes Wÿtrÿarios
 Gaÿpar az Saffaar
 Balafko Thÿhemÿrrewl

Massyk Balafko a dayka fya
 geczew a zaŷ katha Azony fya
 Zeleftheŷ farkas
 Wathya Sandor fya Iaczoza
 Borŷ Therek gyergy fya Criftoph
 Az thwry fogoly gyermek kyth az Adoffagerth tarthnak
 Az olaz rab Nykola
 Az pathanthyw ewthrew gywrgy mefter
 Az thal kewthrew
 Az thal kewthrew feleffege
 Az Banffy Katha Azony zekerwezethewye
 Az Banffy Katha Azony fellajthara
 Az Banffy Anna Azony kochyffa
 Az ew maga zeker wezethewye
 Az ew maga fellajtara
 Es az ew maga kochyffa 1537
 Pozs. Kam. Limbus Ser. III B 2263

Egy halálos ítélet.
1550.

Hwsweh wtan walo cheterteken,, Radochy myhalŷ es gyarfaz
 az ew fya thewrwenyen es ky lembfe ghen egh rezrywl,, es nagh
 balas ky mas keppen thewthes nek Mondattatyk ky walfalyarwl
 nemzeteteth mas rezrywl kanyan ez zemelyek elewth,, az wytezlew
 es nemes wram,, theryek thamas Kanya waranak prefectoffa =
 Nadofdy thamas ifpan wronk zemelyebe,, kerecheny Myhalŷ Zala
 war megey: Iwancy peter was warmegey,, kys falwdy pal sopron
 war megey wyce ifpanok ,, zechewdy galpar es oswalth, beycy
 ambrus mefter, both gergh baynay,, Sytkay myhalŷ,, ghetgey (!)
 ghergely,, kefes ferench,, tharrodŷ pether,, es ghergelly zechewd,,
 horwath eftwan,, erdelly = thamas,, porkolab,, chwtŷ Janos,,
 chaky eftwan,,

Itt gyarfaz ew magathwl zemelye zerent es az ew atthyathwl
 Myhalthwl,, was warŷ kaptalan procurator lewelewl walla hog
 nagh balas el weghezeth akarattyabol az ew = fellŷwl meg mondoth
 attyath az ew nemes haza es wdwara elewth Jarwan az lonak zygewel
 az feowldre le eyteteth keghetlen wereffegek el Jlette wolna holth
 elewennywl hagwan

az felŷwl meg mondoth Nag balas wyzonth felele = hog ew
 mynd ez fele chelekedetben meg mondoth Myhálnak es gyarfaznak
 artathlan wolna,

Az meg mondoth gyarfaz, nag balasnak feleleffenek ellene,
 hoza kezeffeghes was war meghy nemeffeknek ky adoth leweleth,
 mellŷ [lewlben] leweleken nywan thalaltattoth hog ezth az wetketh
 ew myelthe wolna Azert wegheztetteth hog tyzen ewted nap Jth
 Kanyan gyarfaz harmad magawal Nemeffekel nag balas feyere
 es kywdghek es nag balasnak feye el wethelfek

Az es kywes penygh Jlyen forman legyen hog Jiten ewteth
 wg seghelye hog nag balas az:az ember ky az ew attyath az ew
 el weghezeth akarattyabol werthe es holth elewennywl hatta

Az es kywest penygh kel le thenny az ew es kywe tharffywal
 ghechey gerghel es chwtŷ Janos elewth es eg zolga byro elewth

Pozs. Kam. Limbus Ser. III B 2263

V á r u r a k t o l v a j b a n d á j a .

1. 5. 5. 6.

az kyk tolwailafth teottek az zenyeri [z o g a] sokadalom kernel [v a g y : keruel], zent andras Napyan

Item Thot Janos iffiw Bertha zamara wolth, ezt valla hogh, egh zir chwhat weth el, keeth erzenbelý penzt, egh nadragot, es az tebyt az tarlfý vitek el.

Item, Toaba vgyan azzon thot Janos ezt valla, hog egyk tarffok wolt charmaz mathe. Sitway iffiw Bertha Jobagya es ew zamara valo haramya wolt.

Item, Toaba egyknek newe Baxa Peter. az es iffiw Bertha drabonthya chýakanban hýtwes drabonth.

Item egiknek neue Santha andras, Santha pal fya Sýthwaj. az es iffiw Bertha zamara volt. es Jobagya

Item Toaba egyk Zabo Benedek chýakaný azes Iffiw Bertha-hoz valo

Item thot Janos ezt vallya hog Kobak kewlthe ewket hog diznokat haichanak

Ezek az zegen Nepeth [f o z t o k] foztogattak az Zenyerý sokadalomban kyk voltak Baýoniakat. es egebeketh.

Item, Lowas [g e r g] Jakap ez fanchý gergh zamara valo haramya, azt valla hogh az fanchý gergh kewlthe az ew erdejere hog diznokat haichanak

Toaba azt es valla hog ket erzent zakasztot el, penz wolt Bennek valamý kewes, es egh fiweget veth el,

Item Thot Janchý Fanchý gergh zamara volt, dizno hozný kewith (!) wolt ewket. korpadra az erdewre. azt vallota hog semýt el nem veth.

Item azt es valla hog egyk erdelý emre wolt Kethelen lakýk Fanchý gergh zamara vagyon, azt vallak hogh dizno haitany kewlthe wolt ewketh,

Thoaba azt vallak hogh debrechený gergel wolt elewtek Jaro

Item Egyk volt Racz Thamas tarffok, az Neegh tollert vett el es egh arany forinthot

Toaba anthal Biro kethely Fanchý gergh Jobagya fyawal Mathewal wolt oth.

Item toaba gecý Simon az wolt egyk tarffok Fanchý Gergh zamara wolt azes.

Item zemerý Janos fanchý Janos zamara wolt az wolt egyk.

Item ezt vallotak az kiketh Be hoztak fogwa, zabad akaratiok zerenth. senký ewket nem kenzottha hogh ezek ewk dolgok az kiket az Regiftromban. meg irthonk [h o g e]

Item, Ezt vallottak. Nemes Zabo Miklos elewth dedi elew zolgabiro elewth

Item Balka Ifthwan elewth az hadnagh elewth.

Nagh gal elewth, Bornemiza Mihal elewth. orozthoný Peter elewth, Zabo Pal elewth, dedi elewth, cher Benedek elewth. Nagh Janos elewth. Balaf waida elewth. Sagocý Mihal elewth. Wigkýt Lewrincz elewth. Es ferencz deak elewth.

Halló. Ezt a szavunkat 1937-ben szótározta először SAUVAGEOT. Eredetét a magyar *hallani* jelenidejű melléknévi igenevéből származtatta KÉMÉNDY SZALAY MIKLÓS (Magyar Nemzet 1941. szeptember 24.), míg szerintem is elfogadhatóan ó-felnémet hívószóból magyarázta LOVÁNYI GYULA (MŰNy. XXXIII, 361). Érdekes azonban, hogy a budapesti telefonközpont működésbe lépése, vagyis 1881 előtt harminc esztendővel már ismert magyar szó volt ez, amint arra éppen A r a n y J á n o stól van adatunk. Az Elvesztett Alkotmányban Bende vitézt így hívják szétszóródott társai: „Hallik a Bende, jér erre, ne arra, elő, ide, szózat, A' halló! a hahó! meg az ördög tudja mifélék.” (ÖKM. Franklin. 567.) A szótározás tehát majdnem száz évvel késett el!

PÉTER LÁSZLÓ.

NÉPNYELV.

A veszprémmegyei Szentgál XVIII—XIX. századi nyelvéből.¹

kanál. — 1800: „egy három lábú vas láb egy vas *kalán* és egy szakács vas villa“ | 1805: „egy pár kesztyű egy árral és *kalán* vájóval edgyütt“.

kanász. — 1791: „némely Gazdák . . . *Kanássaiknak*, Juhássaiknak, Béresseiknek és más efféle cselédjeiknek felettebb való . . . marha tartást szoktak meg engedni“ | 1794: „senkit *Kanássznak*, Pásztornak vagy Bujtárnak bé fogadni nem szabad, ha csak hiteles levelet mutat“.

kandidáció: hivatalra való jelölés. — 1785: „az erdő kerülök és fa lopók eránt való vigyázásával . . . ezen *Candidatióra* magát méltóvá tette.“

kanna. — 1807: „Egy *kánna*“.

kanos: herélt disznó (MTsz.). — 1788: „Kazay urnak *kanossa*“.*

kap. — 1799: „akkor *egymásba kaptak*“ | 1806: „többet ide ne jöjjetek mert ha *itt kaptak* öszve törlek ki mérem a ház helyet“ | 1815: „nem lőtt, hanem *Baltáro kaptott*“.

kapa. — 1807: „Széles *kapa*“ | 1830: „egy lik vágó *kapa*“ | 1831: „egy kis csorbás porhálló *kapa*“ | 1831: „egy irtó vagy bujtó *kapa*“.

kapca. — 1757: „Bikásnak bőr *kapczájáért* . . . fizettem“ | 1795: „Korsó Jósef béres szolga panaszt tett . . . hogy őneki adós maradt a *kapczájával* és nadrágával“.

kapocs. — 1791: „Nyoltz apró *kapocs*“.

káposzta. — 1776: „egy *káposztás* hordó két akós“ | 1831: „*Káposztát* adunk . . . hatvan fejet“.

káposzta kasza. — 1806: ~ *

kapubálvány. — 1801: „egy *kapubálványt* el vitt“.

kar: karzat. — 1757: „templobéli *karok* csinállására fizettem“.

¹ L. MŰNy. XLV. 94—6, 214—7, 340—7, XLVI. 95—6, 189—92, 277—80.

- kár:** 1. a kártevés helye; 2. a kártevés eredménye. — 1791: „A csőszöknek fárattasága egy darab marhátul ha *kár*bul hajtattak bé, két garas“ | 1796: „mivel az ökreit *kár*bul be akarta volna hajtani“ | 1799: „a kecskés a *kár* megadásátul fel szabadittatni itéltetik“ | 1800 k.: „Tamás Mártonné panaszkodott hogy Bori Ferkó tegnap az ágyába bele lőtt és nagy *kárt* tett benne“.
- kardszj.** — 1797: „17 süvegre valo böerert kilencz uj *kard szijjért*“.
- karika.** — 1800 k.: „Csatlás tartó *karika*“ | 1807: „pálca és *karika* vas“.
- káros:** kárvallott. — 1785: „a *káros* félnek eleget teszen“.
- károsittatás.** — 1788: „a kétszeri vámolttatás által *karosittatás*át“.
- karszék.** — 1808: „hagyon kereszt fiannak ... egy hosszú sarágjás *karszékkel* ... edgyütt“.
- kásás vánkös.** — 1821: „három *vánkös*, két felszedett *kásás*“.*
- kasza.** — 1800 k.: „*kaszakö*“ | 1807: „Három *kasza* kés“ | 1831: „egy *kasza* kalapács, ülő és *kasza* örv“.
- kaszáló, kaszás.** — 1778: „eserébe adom ... tiz *Ember kaszáló* szőlőmet“ | 1850: „Magas börtzön *hat ember kaszás* rétemet“.
- kátyó:** vizes gödör. — 1771: „ettül mennyen a Sz. Gááli és Lódi határ bizonyos *kátyóra* északnak“. *
- káva.** — 1800: „három vas *kávás* lócs“ | 1831: „két viselt lóts *kávák*, egy kerék szeg“.
- kecske.** — 1807: „egy *kecske* és két gida“.
- kecskés:** kecskepásztor. — 1799: „a *kecskés* a *kár* megadásátul fel szabadittatni itéltetik“.*
- kefe.** — 1797: „7 darab *Lo kefe*“.
- kék:** kék folt. — 1795: „fejsze nyéllel s botokkal ... öszve verték, a mint ezt a sok *kékek* és karja dagadása bizonyították“. +
- (el) kel:** (el)fogy. — 1809: „Budai Miska hozta a bort haza és Tamás Ádám János házánál *költ* el“.
- kell.** — 1800 k.: „Csöndességben *köllene* lenni minnyájunknak“.
- kend.** — 1798: „Ugyan fél e *kentek* Öcsém Uram“ | 1804: „nézze *kend*, Éva néném, kimetélték a keszkenőt“ | 1807: „Biki Jánosné mondotta hogy hadjon *ked* békét, ne vigyen *ked* onnét agyagot“ | 1809: „kérdezte hogy hová megy *kentek*“ | 1809: „kérdezték ezek hogy hol lakik *ketek* erre felelték hogy Szengálon“ | 1815: „azt kiáltozta lüjje *ked*“.
- kender.** — 1806: „51 kéve *kendert*, 26 tekerts markos *kendert*“ | 1828: „Harminczegy darab szála *kenderből* való fonál“.
- kendervágó:** tiloló. — 1807: „Egy *kender vágó*“.*
- kendő.** — 1819: „Rosás hosszú *kendő*“.
- kengyel.** — 1797: „5 pár *kengyel* vas“.
- kenyerestarisznya.** — 1797: „Zsakoknak *kenyeres* és abrakos *tarisznyanak*“.
- kenyerez.** — 1809: „2 itze bort ittak és ot *kenyereztek*“.
- kénytelen.** — 1788: „felelte: Hogy *kételen* volna véle“ | 1800 k.: „*kételenítettünk* az piarczrul hozatni szalonnát“.
- kepe.** — 1800: „az *kepében* rakott kévéből is kidöntögettetik“.
- kérd:** kérdez. — 1809: „ne *kérd* azt akar hol vettük“.
- kéreg.** — 1786: „Vasárnapi napon fa *kérget* fejteni assumáltatott“.
- kerék.** — 1821: „egy kik (!) fonalas *kerék* aly öt vesszős“.

- kerék*: kerek. — 1813: „*Kerek rét* nevü rétünket ki váltván“ | 1822: „*Tiszaiban* vagon egy *kerék* forma rétem, melyet magam irtottam“. *
- kerékkötőlánc*. — 1801: „rövid *kerékkötőlánc*“.
- kerékszeg*. — 1802: „Takács László is megesmerte a *kerék* szegeit“ | 1806: „három vas *kerékszeg*“. *
- kerenget*: fa kérgét kóralakban lefejti. — 1766: „a *kerengetett* fák ... égetése miatt ... zálogoltak“ | 1775: „az alattomban némellyektől megjelelt vagy *kerengetett* fáknak levágottatására hatalmat nem adunk“ | 1800 k.: „Radotzi fia Égetthegyi nyalonál hasogatott fát és egy jó darabot ... föl is *kerengetett*“ | 1808: „Tamás János *kerengetett* a Nádszeg alatt“. * +
- kérés*. — 1799: „említett Másli Gergőnek *kértire*“.
- kereszt*: 1. keresztalakú jel; 2. 17 kévéből álló gabonarakás. — 1771: „egy ... *körösztel* jedzett Bükk fát határ jelül tettünk“ | 1802: „egy *kereszt* rosszát megétette“.
- keresztülüt*: keresztülszúr. — 1815: „Helységünk Bivaját *keresztül* akarta *ütni*“. *
- keresztvonás*. — 1801: „saját kezem *keresztvonásával* erősítve“ | 1815: „Bizonyitom ezen kezem *kereszt vonásával*“.
- kerít*: a fa kérgét kóralakban lefejti. — 1802: „tilalom ellen fákat *kerített*“ | 1806: „Sós András 4 *kerített* fáért“. * +
- kerítés*: 1. bekerített hely; 2. kert. — 1808: „már több izben is és pedig a Templomi *kerítésben* is közönségesen kihirdetettve lévén“ | 1821: „Valami az *kerítésen* belől találtatik“ | 1831: „már nem volna ép és egészséges föld azon temetkező *kerítéseken*“.
- kerítőszij*: ? — é. n. „*kerítő Szijatsatos*“. * +
- kertalja*. — 1815: „*Kertali Bekő István*“. +
- kerülő*. — 1759: „A 3 *erdokerülőket* hogy megfogadta“.
- kés*. — 1790 k.: „Trantsérozó *Kés*“ | 1807: „Három kasza *kés*“.
- keservesen*. — 1801: „urának mindenféle *keservesen* keresett jószágát a torkára költi“.
- keszkenő*. — 1802: „Sz Gálon egy vagy két *kétszinü keszkenő* tsallya meg a szegény familiák szeme látását“ | 1809: „három nagy ujj fazék bort a Ládáro tettek es bé takarták *keszkenyővel*“ | 1819: „Fejér patyolat *keszkenő* egy tsillagos szélü“ | 1821: „egy rósa színü selem *keszkenő*“.
- készület*: felszerelés. — 1767: „egy Paripat minden hozza tartozando *keszületivel*“. +
- kétszinü*. — 1802: „Sz Gálon egy vagy két *kétszinü keszkenő* tsallya meg a szegény familiák szeme látását“.
- ketteje*: másodikika. — 1801: „az első tőrököt vitt el adni ... a *ketteje* pedig cserfiatalt“.
- kéve*. — 1806: „51 *kéve* kendert, 26 tekerts markos kendert“.
- kezes*. — 1809: „*kezes* lett a szolgájáért Czifra Gyerekért“.
- kiabálás*. — 1815: „*Kajabajálását* sem lehet figyelembe venni“. +
- kiad*: bérbead. — 1771: „azon Erdőt külsőknek *kiadták*“ | 1777: „a kender földek között egy hodbul álló kender földemet vőmnek ... *ki attam*“.
- kicsiny*. — é. n. „*kütsintől* fogva nagyig töle el ne vehessenek“ (semmit) | 1836: „Szüts Mihály férjem *kicsinységemtől* fogva, de különösen öszvekelésünk idejétől fogva húséges férjem volt“.

- kifizet.* — 1825: „Péter Bátyám Uram engemet *ki fizetvén*“.
kihálás: az állatoknak éjjel a határban való őrzése. — 1791: „*ki hállás* kedvéért sem leszen szabad ... álló fát le vágni“. * +
kihúz. — 1797: „ha ... azon terbül magunkat *ki húzni* kívánnánk“.
kijárás. — 1799: „a *kijárás* vagy ut hely *ki* volt mérve“.
kijön: kivilágosodik. — 1802: „a tapogatás után *ki jött*, hogy ... (kik) lopták el“. * +
kikapkod. — 1815: „az Elkevezérekből ők *kapkodták ki* gonosz szándékkal a baltákat“.
kikiált. — 1795: „Gyuri fija háromszor is *ki* akarta *kiáltani*, hogy Toth Mihály meheit a Bartos Ferentz lopta el“. +
kila: gabonamérték. — 1754: „Buzabeli fizetés öreg *kilával* negyven *kila*“ | 1800: „*kiki* minden egy *kilátul* a Communitasnak egy frt arendat fizessen“ | 1801: „két darab szántó földé, egyik két *kilás*“ | 1811: „fél *kilárul* való vetés“ | 1831: „egy *kila* tavasz rozs, zsákostól“.
kiméri a házhelyet: meghúzkod valakit a földön. — 1806: „többet ide ne jöjjetek mert ha itt kaplak öszve törlek *ki mérem a ház helyet*“. * +
kimetél. — 1804: „nézze kend, Éva néném, *kimetélték* a keszkenőt“.
kincsem. — 1798: „azt mondotta: Oh *kintsem* komám asszony“.
kint. — 1753: „néha az Helység Szünén, néha *kin* Helységünk határában“.
kiront: kidönt. — 1786: „szenájanak gyepüjét *kirontotta* ... volna“.
kisebb. — 1790 k.: „egy *kisebb* vas fazék“ | 1807: „Egy *kisebb* vasas vendel“.
kisért. — 1809: „a szolgálójához ment éttzaka és *kisértette*, sőt utóbb ezer forintot is ígért néki, csak engedjen néki magot támasztani“.
kisfejsze. — 1800 k.: „ekéhez való *kis fejsze*“.
kisház: az udvar felől levő szoba? — 1817: „a' *kis Házban* két háttas szék“. *
kitold. — 1801: „egy ujj gatyát akart véle *kitoldatni* avét gatyából“. *
kittely: vászonfajta. — 1770: „egy ref *kittelyért* cserep sindely próbára“ | 1852: „avult *kittölös* zsák“ | 1852: „avult *kittölös* ponyva“.
kivált. — 1818: „adig *ki* nem *vathatom*“.
kivásárol. — 1799: „azt mondotta néki ... a bor árát meg adtam helyetted de *ki vásárlom* rajtad“. * +
kiveszi a szót a szájából. — 1802: „Südi János *ki vette a szót a szájából* és gazolta hunczfutolta“. * +
kivisz: kilyukaszt. — 1801: „el sült a pisztoly és néki köpönyegjét és dalmányát ... *ki vitte* a fojtás“. * +
kivül. — 1800 k.: „földrüket az osztályon *kül* megmerettük“.
kivüle. — 1818: „*ökvülötte* senkinek az Hamu szedés ... meg nem engedtetik“. +
kivülvaló: nem helybeli. — 1800 k.: „valaki *kivül való* maga biztából Bakonyunkba fa lopni be jönni bátorkodnék“ | 1800 k.: „Ha valaki az Lakosok közül *kivül valokat* alattomossan akárminémü fával rakottatna meg“ | 1801: „*kivül való* zsidóknak árulni semit nem szabad“.
klázli: kis boros pohár. — 1806: „három kiesi *klázli*“.
kocsiszín. — 1821: „áll két Házból, edgy benyiló szobátskából, konyhából, kamarából, pintzéből, *kotsi szintartóból* ...“. * +
kompaktor. — 1808: „*Compaktor* Ur fizetése“. *

- kompania*: társaság. — 1800 k.: „Minden jót kíván a N. Vadász *Kompania* N. Tanács Uraiméknak“. * +
- komposzessor*. — 1791: „tartozik minden *Compossessor* azon királyi vadászaton ... megjelenni“. * +
- konc.* — 1757: „két *koncz* papirossat“ | 1794: „hoztam egy *kontz* pappirossat“.
- kondíció*: feltétel. — 1818: „Nyotz vetesig adom bírásó alá oly *konditzióval*“. * +
- kontraktus*: szerződés. — 1775: „Ezen új *Contractus*nak megtartására magamat ablígalom“ | 1806: „taval egy *Contractus*ba volt“.
- kopó*. — 1799: „egy *kopó* kutyát adott néki nyulászni“.
- kor.* — 1800: „a mi holmit adott körbe *korba* a nagyobbik fijának“ | 1802: „közbe *korba* néki adott holmik“.
- korbács*. — 1800 k.: „*korbács* ütessel közönséges helyen büntettetnek“.
- korcsma*. — 1788: „az *korcsoma* hasznát húzta“ (később *kocsmá*).
- kórságos*. — 1786: „Szücs János egy *kórságos* marhát vett“.
- korsó*. — 1807: „Egy öntöző *korsó*“ | 1831: „egy fehér csonka *korsó* ... egy szájjos *korsó*“.
- kósza*. — 1802: „öreg *kósza* sertéssét ne hajtsa eleibe“.
- koszorúgerenda*. — 1817: „szelemen és *koszoru gerenda*“. *
- kotróvas*. — 1790 k.: „tűz *kotro vas*“.
- kótyavetye*: árverés. — 1800 k.: „Nagy János háza *kotya vetyen* eladatik“.
- kovács*. — 1757: „Falu *Kovátsa* lakodalmában amely bort megittak, fizettem“.

(Folytatjuk.)

LŐRINCZE LAJOS.

A *Züric* patak nevei. VAKARCS KÁLMÁN (A szentgotthárd — muraşzombati járás ismertetése. Szombathely, 1939. 41) említi, hogy a *Szentgyörgyvölgyi patak* neve régen *Zurek* (utóbb *Falupatak*) volt. A „Magyarország vármegyéi és városai“ című vállalat Vas vármegye kötete (Bp., 1898. 8) is említi a Lendva mellékvizei között egy *Zurek* (utóbb *Falupatak*) nevű patakot. Térképeken ez a patak *Züric* néven szerepel. Kós KÁROLY is az utóbbi néven emlegeti a zürievölgyi gerencsérsegről írott nagy tanulmányában (Dunántúli Szemle 1944: 118), azonban szerinte a Kerkába ömlik ez a kis völgyekben kanyargó patak.

VAKARCS KÁLMÁN (i. m. 42) felhívja a figyelmet arra, hogy a szentgotthárdi járásban egy-egy pataknak, folyócskának több neve is van. Gyűjtőutam során erről magam is meggyőződhettem. Magyar-szombatfán sokan vannak, akik azt mondják, hogy *Zücsik* a patak neve; mások *Zsüri*-nek, *Zsurek*-nak mondják. Egyesek *Rókapatak*-nak, mások *Szentgyörgyi patak*-nak emlegetik. Vannak nagyon sokan, akik azt állítják, hogy semilyen neve sincsen ennek a kis pataknak, csak képzeltető emberek mondanak rá mindenféle nevet. Pedig azt is tudják, hogy a patak Gerőházán keletkezik és elsorolják azt is, hogy mely falvak érintésével folyik Hosszúfalunál (vö. GÖNCZI, Göcsej 27) a Lendvába. Veleméri és gödörházai adatközlőim viszont egyöntetűen *Züric* néven nevezték meg a patakot.

DÖMÖTÖR SÁNDOR.

TARTALOM.

BÁRCZI GÉZA: A magyar nyelvtörténet korszakai I. — Bitó 166. — A magyar hangtörténet tárgyköreiből: A török szóvégi <i>-g, -k, -g, -γ</i> megfelelései. Az ősmagyar <i>ǰ</i> 223. — Egy régi adat a magyar tolvajnyelvhez 276. — A felszóltató mód jelének kérdéséhez	359
BEKE ÖDÖN: Arany János nyelvéhez 341. — Ajándék	363
BENKŐ LORÁND: <i>-ka, -ke</i> képzős helységneveink kérdéséhez 143. — Tővégi magánhangzók rövidült keresztneveinkben	230
BERRÁR JOLÁN: A magyar női nevek társadalmi megoszlása a XI—XIV. században 66. — Belső keletkezésű és egyházi eredetű nevek keveredése	254
CSATKAI ENDRE: Habuckol	256
CSEFKÓ GYULA: Kutyakaparó 168. — Harminckét levelű rózsa 169. — Kürtös kalács, kürtös kalács 256. — A Balassakódex egy sorához 364. — Cepe	365
CZEGLÉDY KÁROLY: Új adat a besenyők történetéhez	361
DEME LÁSZLÓ: Kiejtésünk néhány kérdéséhez 69. — A magyar nyelvtörténet korszakbeosztásának kérdéséhez	210
DÖMÖTÖR SÁNDOR: Kantus 366. — A <i>Züric</i> patak nevei ...	393
ECKHARDT SÁNDOR: Jobbágylevelek a XVI. századból 88, 272. — Független beszéd 147. — A pozsonyi kamara XVI. századi irataiból	385
ELEKFI LÁSZLÓ: Észrevételek az Ómagyar Mária-siralom három részletéhez 45. — A százötven éves Brassai Sámuel	351
FÁBIÁN PÁL: Nemesi nyelvszemlélet és polgári nyelvművelés 1848 előtt	344
FOKOS DÁVID: <i>c'ohoc</i>	169
GÁLDI LÁSZLÓ: Középkori szójegyzékeink új kiadásáról	28
HEGEDŰS LAJOS: Csal, csel 123. — Heveng	259
HEXENDORF EDIT: Mese 74, 175. — Törlejt 130. — Az Ómagyar Mária-siralom legújabb magyarázatához	174
HORPÁCSI ILLÉS: Kolontár 78. — Nem jó urakkal egy tálból cseresznyét enni 175. — Tenyér	369
M. HORVÁTH ENDRE: Két szólás a vadászéletből	80
HORVÁTH KÁROLY: Csonk 176. — Köveszt	331
HUTÁS MAGDOLNA: A főzés műveletének kifejezőköréből 81. — Csupor 84. — Az étel elkészítéséhez szükséges néhány eszköz a régiségben	177
IMPLOM JÓZSEF: <i>Virgács</i> és családja 84. — Szótörténeti adalékok	93, 187, 274
IVÁNYI BÉLA: Magyar nyelvemlékek a körmenői levéltárban	184
JANCSÓ ELEMÉR: Gyarmathi Sámuel levelei	61, 153, 247
KÁLMÁN BÉLA: Babos 179. — Pirhács 260. — Hálórúha	385
KÁZMÉR MIKLÓS: Nemzetközi szavak földrajzineveinkben ...	234
KLEMM ANTAL: A Jókai-kódex mondattani magyarázatához	251
KNIEZSA ISTVÁN: Szláv jövevényszavaink a gazdasági élet köréből: Parlag—ugar. Palol. Petrence. 113. — Boldva 260. — Magyar, muzsdal 263. — Kokojza 264. — Rőzse	309
LŐRINCZE LAJOS: A <i>seg</i> térszinformanév 53. — A veszprémmegyei Szentgál XVIII—XIX. századi nyelvéről 95, 189, 277, 389. — Munkamódszerátadás a nyelvtudományban	150

LUKÁCS KÁROLY: Csík 264. — Cibék 265. — Pozsár	370
MÉSZÖLY GEDEON: A <i>háború</i> szó eredete és társadalomtörténeti vonatkozású jelentésfejlődése	314
MIKESY SÁNDOR: Az OklSz. földrajzinévi adataihoz 90. — <i>-ka, -ke</i> képzős helységneveink kérdéséhez 143. — Pennabor 265. — A nyelvész Vörösmarty 289. — Tartalom. Szó- és tárgymutató	394
MOÓR ELEMÉR: Ósi szavak eltűnése 158. — A személyrag nélküli igeragozási rendszer nyomai nyelvünkben	252
PAIS DEZSŐ: Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában 8, 97. — Észrevételek az Ómagyar Mária-siralom három részletéhez 45. — Sztálin megnyilatkozása a nyelvtudományról 193. — Észrevételek a mondat eredetének, fejlődésének és mivoltának kérdéséhez 196. — Mondatrészek — beszédrészek 296. — A Magyar Helyesírás Szabályainak kilencedik kiadásához	380
PAPP ISTVÁN: Társas tudat és a magyar nyelvszerkezet. (A <i>várok, kérek</i> -féle alakszerkezet eredetéhez.)	15
PAPP LÁSZLÓ: Szilok	86
PÉTER LÁSZLÓ: A tréfás helynévadáshoz 162. — Halló	389
PROHÁSZKA JÁNOS: Szottyant 267. — Megomlik	371
SÁGI ISTVÁN: † Zolnai Gyula	282
SCHEIBER SÁNDOR: Zsidómise. Hebri. Füst és szikra 371. — Nyomatató lónak ne kösd be a száját!	372
N. SEBESTYÉN IRÉN: Mál, ság, sziget	119
SIMON GYÖRGYI: Sordély	180
SINOR DÉNES: Az uráli — mandzsú-tungúz kapcsolatokhoz ...	164
SULÁN BÉLA: Tájékoztató a Cseh Tudományos Akadémia prágai Cseh Nyelvi Intézetében folyó munkálatokról ...	37
SÜTŐ JÓZSEF: Debeák	372
SZABÓ T. ATTILA: A magyar helynévkutatás XIX. századi történetéhez 71. — Szekrény 182. — Kürtös kalács, kürtös kalács 269. — Németkalap	375
TIMÁR KÁLMÁN: Gugyori 183. — Szentkakas, istenkakasa ..	376
TOMPA JÓZSEF: Hars	258
TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: Régi orosz fordításaink nyelvéhez	377
TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: Az békességről és az hadról	241
VÉGH JÓZSEF: Szövegek a vasmegyei Alsó-Őrségből	280
VÉRTES O. ANDRÁS: A PPB. I. eltévedt hibajegyzéke	362
ZOLNAI BÉLA: Miskulancia 137. — Lakli, melák	378
Kisebb közlemények	66, 158, 251, 359
Különlélek	282
Népnyelv	95, 189, 277, 389
Nyelvművelés	380
Nyelvtörténeti adatok	88, 184, 272, 385
Szó- és szólásmagyarazatok	74, 166, 254, 363
A borítékon: Tartalom. — Tudnivalók. — Fontos felhívás! — A MNyT. kiadványai. — Tájékoztató a MNyT.-ról. — A MNy. barátaihoz. — Előfizetési felhívás. — A magyar nyelvtudomány iránt érdeklődők figyelmébe. — Felhívás cikkíróinkhoz! — A MNy. előfizetői. — MNyT. tisztikara, választmánya és számvizsgáló bizottsága.	

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

Nincsenek, vagy csak részben vannak felvéve ezek a cikkek: BÁRCZI GÉZA, A magyar nyelvtörténet korszakai 1—8 PAIS DEZSÓ, Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában 8—15, 97—113. GÁLDI LÁSZLÓ, Középkori szójegyzékeink új kiadásáról 28—36. BÁRCZI GÉZA, A magyar hangtörténet tárgyköréből 223—30. BENKÓ LORÁND, Tővégi magánhangzók rövidült keresztneveinkben 230—3. Nem szerepel a nyelv- és nyelvtörténeti és néprajzi rovat anyaga.

- ágár 121
 Ágnes 68
 ajándék 363—4
 alaktan | a *várok*,
kérek-féle alakszer-
 kezet eredetéhez
 15—27, 253; a sze-
 mélyrag nélküli ige-
 ragozási rendszer
 nyomai nyelvünk-
 ben 252—3; lati-
 vusrag 229; *-k* sze-
 mélyrag 15 kk.,
 253; *-sz* személyrag;
-ó, *-ő* végű hely-
 nevek *-i* képzős
 származékai 104-5;
 tővégi magánhang-
 zók rövidült kesz-
 tneveinkben
 230—3; a felszó-
 lító mód jelének
 kérdéséhez 359—61
 allé, *Allee* (ném.) 235
 Alsó-Őrség | szövegek
 a vasmegyei ~ből
 280—2
 által mn.-ként 343
 általút 341—3
āmis, *āmēs* (vog.,
 osztj.) 74—5
 Anasztázia 254—5
anguis (lat.) 30
 Anna, Anics 68—9,
 255
Ant(u) 230—1
 Arany János nyelv-
 hez 341—4
 **āzr* (alán) 162 j.
 B[b]abos 179—80
 báj 227
 Balassa-kódex 364
Balu 231
 Balogseg hn. 55
Baumkuchen (ném.)
 258
baznak 31
beller 'böllér' 32—3
Bened 231
 besenyők történeté-
 hez 361—2
 beszédrészek 296 kk.
-bírság 266—7
 bitó 166—8
 bito[a]nág 166, 168
 bitonya 167
bitte (fr.) 168
 bitol 167—8
bitton (fr.) 166
Blava víznév 261
 Bódva, Boldva 260-3
Bon 231
 borona 117 j.
 borozda 117 j.
 borz 160
 botratekerces 257
 bozót 123
 Brassai Sámuel
 351—9
 bükk 160 j.
čal, *čalim* (tör.) 124
č[é]almak (tör.) 124
canalis (lat.) 236
 cepe 365—6
 cibék 265
čil, *čilis* (csag.) 124
c'ohoc 169—74
 colon 172—3
čongá (csér.) 122
compendium (lat.) 342
compile]tum (lat.)
 341—2
 csal fn. 123—7
 csalt vet 125 kk.
 Csala 67, 255
 csalfa 128
 csalit 123
 csárdanevek 168, 183
 cseh nyelvtudomány
 37 kk.
 csel 123 kk. | ~t szó
 128, ~t vet 125—7
 Csel, Cselfalva 127
 Csermosnya 92
 csík 'hal' 264—5
csilki (votj.) 124
 csomó 176
 csonk 176
 csonkolykodik 176
 csupor 84
 dagad 324
 dagonya 324
 dágvány 324
 Debeák 372—5
 dob, domb 98
Dom, *Don* 231
 dorong(os)fánk
 257—8
 Dudvág 260
ed 158
 Egereske 144
 égi háború 319
egyem 'inquam' 148
Ēllu 231
émmaxa (gold) 164
 Engels 209—10
 Eperjeske 144, 147
 erdő 102
 Erdőske 143
 Erzsébet 68, 254
 Esegvár 55, 60
 evez 337
 ezer 161- 2
 Fábiánka 145—7
 Fábiánsebestyén 146
 falu 101
 fánstult kalács 258
farceur (kfr.) 33
fartor (klat.) 33
 fatányéros 258
formagium (klat.) 35
 forrás 81—2

- földrajzinevek 54—7,
91—2, 145, 162—4,
234—40, 375
főzés 334 | a ~ mű-
szavaiból 81—4
Fu[ol]da (germ.) 261
**Fuldahwa* (germ.)
262
füst és szikra 371
ganaj 103
garabonc(i)ás 143
Garam 260
gebe 159
golya költi 'születik'
267
görény 158
gramanz(i)a (ol.) 143
Gugyori 183—4
guvad, guvaszt 340
Gyarmathi Sámuel
levelei 61 kk., 153
kk., 247 kk.
Győr ~ *Győr* 231
gyomor 160
Gyöngy 67, 255
Győröcske 144
hab 314—7
habar 83
habog, habarcol 256
hábor[kodik, ~og,
~tatik 318
háború 318 kk.
habuckol 256
had, hadakozik 326
hajlok 17, 51
halló 389
hálórúha 385
hangok és hangvál-
tozások | x 229—30;
ösm. i 228—30; *ly*
111—2 | hangát-
vetés 369; palatali-
záció 111; -*ai*-, -*eí*-,
-*éí* > -*ó*-, -*ó* 11, 14,
223; óm. *dž* > *gy*
312; *é~i* 51, 103,
183; *i* > *i* 183; *l* >
r 117; *l* > *v* 331;
ol~ó, *öl~ó*, *ál~á*
váltakozások 103;
idegen *sp.* > *p.* 260 |
fgr. *č* > osztj. *t'*
160; fgr. *čč* >
- vog. *ś* 160; fgr. **k*-
> m. *k*- 109, 339;
fgr. **-k* > -*j* 359;
fgr. *p~β*: m. *p~v*
340; fgr. **-s* > **-h*
> Ø 102, 161 |
germ. *f* > szl. *b*
261—2 | szláv -*ždž*-
folytatásai 311—2
| a török szóvégi -*g*,
-*k*, -*g*, -*ř* magyar
megfelelői 223—7
hangtörténet 9 kk.,
97 kk., 211, 213
harang 230
harminckétlevelű
rózsa 169
hars 258—9
hátrább az agarakkal!
81
hebri 371
helyesírás 291—3,
380—5
helynévkutatás tör-
ténéthez 71—4
hevang 259
hevenk (tör.) 259
híd 229
Hidegség 53 k.
historia (lat.) 132
homok 230
homp 98
hóstát, hostya 349
hugy 160
hullám 314, ~tér 239
hull, hullámodik 314
hurok 160
hurutleves 258
xánt | ~*l*, ~*laxt* (vog.)
326
xump | ~*ij*, ~*ältánt*-
(vog.) 323—5, 326
xump, *kump* (vog.,
osztj.) 316, 325
xunt 'nyírfa' (osztj.)
160
xunt, k'ot' (osztj.) 160
Ilona 68
inga 349
ir (lat.) 30
istáp 265
istenkakasa 376—7
Isu 232
- ja*, *jea* (szam.) 165
ja[i]jasun (mong.)
165
Ják 231, Ják hn. 233
ja(u)m (szam.) 165
jávorfá 159
jobbágylevelek a
XVI. századból 88,
272
Jókai-kódex 251—2
kab[c]ola 159
kacavajka 378
kanális 236
kanca 159
kantus 366—9
Kányafalva 164
karantán 78—80
Karintia 78—9
kāseuw (vog.) 123
Katalin, Katicsa
68—9, 255
keema (ész) 337
kel, keleszt 331, 335
Kelem 231
keittä, *kiehua* (finn)
338
Kendereske 144
képfaragó, képfor-
máló 133—4
képző | -*ély* kies.~
182; -*g* ige~ 317-8;
-*i* becéző~ 232;
R. -*ics*, -*icsa*, -*ita*
kies.~ 255; -*ka*, -*ke*
kies.~ helységne-
veinkben 143—7;
-*ou* > -*ó* kies.~ 255;
-*r* ige~ 317—8; -*t*
kies.~ 123; -*tat*
ige~ 358 | szláv
-*oje* collectivum~
264, 309; szláv -*ka*
kies.~ 145
keresek bársony 34
keresztút 341—2
keszeg 123
kever 83
kidž (zürj.-votj.) 160
kiejtési kérdések
69—71
kihül 49
Kínai negyed 164
Kispál Magdolna 307

- klen* (szl.) 159
*kokáz, *kokazbje*
 (bolg.) 264
kokojza 264
Kolontár 78—9
Komlóska 144
 konyhaeszköznevek
 177—9
 kop- 339—40
 kopács|ol, ~lik 339
 kopál 339—40
 kormos 92
korra (gold.) 164
 kotlat, kotlik 'ke-
 leszt, kel' 333, 335
Kovácsseg hn. 55—6
 kovál 338—40
 kovad, kovaszt
 336—8
 középkori szójegyzé-
 keink új kiadásá-
 ról 28 kk.
 költ 333, 335
 köpösz 340
kōr (szam.) 164
 körítő, körző 349—50
 köved 332, 334
 kövekel~kovákol
 336
 köveszt 331—41
ku (zürj.-votj.) 338
 Kutyakaparó 168
kuva[o] (mord.) 338
kü(j)am, küäm (cser.)
 337
 külváros 349
 kürtfa 271
 kürtő 257—8, 270—1
 kürt(ő)kalács 257—8
 kürtő[ő]skalács
 256—8, 269—71
 Lád 231
 lakli 378—80
 lap 369—70
lapa (cser.) 369
lavce (lapp) 161 j.
 lecsegető 271 j.
ledo (szl.) 114—5
 légy 'esto' 251—2
 légymely 251—2
lämsi (finn) 161 j.
 lengyel 114 j.
 lénia 237
 lépfa 128
 les 129 | ~t vet 161
les (vog.) 161
let's (zürj.) 161
 liget 123
 Liliom 67
linea (lat.) 237
lis, tís (osztj.) 161
 ló 211—2
 lóga 349
Lomp(u) 231
machue[a] (lat.) 30—1
mad'k'il (votj.) 75
Mag- kezdetű női
 nevek 68, 255
 Magdolna 255
 Magics 68, 255—6
 magyal 263—4
 Magyar Helyesírás
 Szabályai 291, 380
 magyar női nevek
 társadalmi megosz-
 lása a XI—XIV.
 században 66—9
 Magyaroka 147
Mähre (ném.) 159
mal, mäl (szam.) 120
 mál 119—20
 malát 123
 mandzsu-tungúz hal-
 nevekhez 165
 Margit 69, 255
 Mária 68
 Marr, marrizmus
 193—5
mas, mós (osztj.) 75
masche (kfn.) 74
 maszaka 378
Matu 232
 megcsal 126
 megomlik 371
 melák 378—80
 mell 120
 melleszt, megmely-
 lyeszt 82—3
 mennyei háború 319
meras(i)us[m] (lat.)
 31
mescolanza (ol.) 140,
 142
 Mescsanyinov 303—4
 mese 74—8, 175
Micu 231
mija, myja (szam.)
 120
myl, mylk (zürj.) 58,
 120
Milde, Mulde (ném.)
 263
 mióta kétágú 343
mischen (ném.) 141
miscu[e]la (klat.) 139,
 142
miscere, misculare
 (lat.) 139 kk.
Mischerlanz (ném.)
 140, 142
 miskulál 142—2
 misling 142
Mischling (ném.) 142
 mismás 141
Mischmasch (ném.)
 141
 misől 141
 miskulancia 137 kk.
 mocsár 111
 Mogyoróska 143—4
mojd (zürj.) 75
Mois 231
mōjt, maj (vog.) 75
 Moldava 261—3
 mondattan | függő
 egyenes beszéd
 147—50; ~i kér-
 dések 196—210,
 296—309; a Jókai-
 kódex ~i magya-
 rázatához 251—2;
 Brassai Sámuel ~i
 elvei 354—8
moñt, moñs (osztj.)
 75
Mot 231
moždelě, maždel
 (bolg.) 263
 mozdony 350
 munkamódszerát-
 adás a nyelvtudo-
 mányban 150—3
 muzsdal 263
na (mandzsu) 165
 Nádaska 143
namu (mandzsu-
 tung.) 165
 nem azé a madár,
 aki elszalajtja 343

- nemesi nyelvszemlélet és polgári nyelvművelés 1848 előtt 344 kk.
- nem jó urakkal egy tálból cseresznyét enni 175
- Németkalap hn. 375
- Neste[al] 254—6
- névmás 358
- nimaha (mandzsu) 164—5
- nincsen hó lelkének hová fordulnia 344
- Novaj 102—3
- nyelvatlasz-hét 150—3
- nyelvmlékek 12—5
- nyelvtörténet | a magyar nyelv- és hangtörténet korszakai 1—8, 9—12, 210—22
- nyest 254—5
- nyírfa 160
- Nyitra 260
- nyomor[og], ~ú 318
- nyomtató lónak ne kösd be a száját! 372
- nyugszik (tészta) 84
- Oklsz. földrajzinévi adataihoz 90—2
- Ómagyar Mária-siralom 45—53, 174
- Orsova 99—100
- ország 98—9
- országnevek helyneveinkben 162
- ostoradó 266, 272
- ökle 265
- öl (ige) 326
- ősi szavak eltűnése 158—62
- össze 161 j.
- pai (osztj.) 123
- palol, pall 116—7
- parlag 113—6, 155
- Paul Hermann 297—300
- példa, példázat 78
- pennabor 265
- pénz 266—7
- perlogó (szláv) 114—5
- Pét hn. 233
- petrence 118—9
- *petro (szl.) 118
- *petroence (szl.) 118—9
- pjáter, pjátra (orosz) 118
- pirhács 260
- *pol-ti (szl.) 116
- pozsár 370
- PPB. I. eltévedt hibajegyzéke 362—3
- prchat' (tót) 260
- pui, püi (osztj.) 58
- qosqa (mong.) 165
- rámpa 238
- Rampe (ném.) 238
- Reis (ném.) 309 kk.
- Remise (ném.) 239
- remisz, remíz 239 k.
- rés 'hiatus' 314
- rés 'rözse' 309 kk.
- részó 309 kk.
- Ries John 303 kk.
- Rima 262
- róna 315
- Róz(s)a 67, 255
- roždžje (szl.) 309, 311, 313
- rozga 'rözse' 309
- rožje (szlovén) 310 k.
- röppálya 349
- rözse 309—14
- rúd 173 j.
- runcinator (klat.) 31
- rusag (horvát, bosnyák) 98—9
- R(u)šava (szerb, bolg. rum.) 99
- saari (finn) 123
- Sac hn. 91
- ság 120—2
- šaxl (vog.) 122
- Sala 230
- salu (észt) 123
- saŋkv (vog.) 58
- sänkvi (vog.) 122
- sanyarog, sanyarú 317—8
- sarló, sarró 91—2
- sármány 181
- Sarmaság 121
- sátar (vog.) 161
- Sebe 67, 255
- séd 54
- šeŋgelne, šaŋgaŋ (csér.) 58
- seg 'mons, monticulus' 53 kk.
- Ségel(y) 54
- Segesd 57
- Segesvár 57
- segít 58—9 j.
- segg 'podex' 57
- Seil (ném.) 129
- sel (mord.) 129
- sémibőr 378
- Siks, Sik 231
- syle- (finn) 129
- silo, siluku (óegyhszl.) 129
- šin-ku (zürj.) 341
- šon'k' (osztj.) 122
- sordély 180—2
- šores (osztj.) 161
- sőreg 227
- spenót 240
- (š)pirhač (tót) 260
- spirio (lat.) 30—1
- švam (csér.) 337
- šurs (zürj.-votj.) 161
- šürgä (csér.) 123
- Szatyorlak 163
- szekrény 182—3
- szeme kohája vagy gubája 341
- Szenteske 144
- Szentgál | a veszprémmegyei ~ XVIII—XIX. századi nyelvéhez 95, 189, 277, 389
- szentkakas 376—7
- Szentpéterke 144, 147
- szербszéd 132 kk.
- szerez 132—3
- sziget 122—3
- szilok 88
- Szilok hn. 86—8
- szófajok kialakulása 291—2, 296 kk.
- szólamhangsúly 71
- szótörténeti adatok 93, 187, 274

- szotty | lekem vagy
szívem ~a 268¹-9,
~an, ~ant 267-9
szotyog, szotyogós
268-9
szotyos, szotyós 269
szovjet 384
Szóllőske 143-4
Sztálin I. V. 193-5
szűcs 91
Tabán 373
Tad 231
T(h)ais 33
tajték 316
tál (vog.) 129
talpáló 267
társas tudat és a
magyar nyelvser-
kezet 15 kk.
tengeri háború 319
tenyér 369-70
Timu 231
Tob 231
tolvajnyelv 276-7
Torna 262
tör, töröl 130-1
tőr 160
törlejt 130 kk.
tőkebéles 258
trancator (klat.) 31
tréfás névadás
162-4, 168, 376 k.
tulajdonnevek és
hangtörténet 13-4
turaldus (klat.) 35
túró 35
tvorití (szl.) 131
ugar 113-6, 155
ugarb, ugorb (szl.)
114
unoka 111, 155
unszol 211
úr, Uru[o]s 99-100
uráli- mandzsu-tun-
gúz kapcsolatok
164-5
uráli őshaza 5-6 j.
üldöz 326
Ürs 99, 100 j.
vadlu[o,ü]vati (horv.,
szlov.) 100
vádol 100
Vág 260
vall 100-1
városnevek|idegen ~
helyneveinkben
162
varsinta 265
vás (vog.) 160
vas 160
vatsa (finn) 160
Velence 78
vérszemet kap 80
Viola 67
virga 84-5 | virgát
hány, vet 84-5
virgács 84-6
virgul(y)a 85-6
Vitu 31
Vörösmarty Mihály
289-96
*žhosro- (ősiráni)
161 j.
Ziehbicke (ném.) 265
Zolnai Gyula 282-8
Züric patak nevei 393
Zsaró 92
zsidómise 371

Felelős szerkesztő: Pais Dezső.

Kiadóhivatal: Közoktatásügyi Kiadó Vállalat.

Budapest V, Szalay-u. 10-14. Telefon: 128-580.

Magyar Nemzeti Bank egyszámú száma: 936540.

Előfizetés és árusítás: V, Falk Miksa-u. 28. Telefon: 123-145.

Felelős kiadó: a Közoktatásügyi Kiadó igazgatója

53.684. — Egyetemi Nyomda, Budapest. — (F.: Erdős László)